

ЗОЛОТЕ
СЛОВО
2

ХРЕСТОМАТІЯ
ЛІТЕРАТУРИ
УКРАЇНИ - РУСІ
ЕПОХИ
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ
ІХ-ХV
СТОЛІТЬ

ЗОЛОТЕ
СЛОВО

ХРЕСТОМАТІЯ
ЛІТЕРАТУРИ
УКРАЇНИ - РУСІ
ЕПОХИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ
ІХ-ХV
СТОЛІТЬ

КНИГА
ДРУГА

*Тогда великіи Свѣтъславъ изрони
ЗЛАТО СЛОВО
слезами смѣшено...*

"Слово о плѣкѣ Игоревѣ"

ЗОЛОТЕ СЛОВО

ЗОЛОТЕ

---

2 КНИГА

ХРЕСТОМАТІЯ
ЛІТЕРАТУРИ
УКРАЇНИ-РУСИ
ЕПОХИ
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ
ІХ—ХV СТОЛІТЬ

СЛОВО

В ДВОХ
КНИГАХ

ЛІТЕРАТУРА ВИСОКОГО
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ
(988—1240)

ЛІТЕРАТУРА ПІЗНЬОГО
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ
(1240 — середина XV ст.)

За редакцією
професора **Василя ЯРЕМЕНКА**

Упорядники:

Василь ЯРЕМЕНКО,
Оксана СЛІПУШКО

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО “АКОНІТ”
2002

ББК 84(2)7 Укр
3 80

ЗОЛОТЕ СЛОВО

*Хрестоматія літератури
України-Русі епохи Середньовіччя
IX — XV століть*

Книга друга

Упорядники:
Василь ЯРЕМЕНКО,
Оксана СЛІПУШКО

*Редактор Олександр Івакін
Відповідальний за випуск Дмитро Якунін
Художнє оформлення Віктора Мельничука
Коректор Надія Мурченко
Технічне редагування та верстка Олени Пустової*

Підписано до друку 16.09.2002. Формат 84x108^{1/32}
Папір офс. №1. Наклад 7500 прим. Зам. 172.

Видавництво "Аконіт", 04112, м. Київ, вул. Шамрила, 15.
Тел. (044) 455-5006, 455-5007.
E-mail: akonit@users.ukrsat.com

Віддруковано з готових діапозитивів
у друкарні видавництва "Таврида"
95700, м. Сімферополь, вул. Генерала Васильєва, 44.

ISBN 966-7173-09-7
ISBN 966-7173-19-4

© Укладання. В.Яременко,
О.Сліпушко. 2002

РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧА РАДА:

Василь ЯРЕМЕНКО,
професор — голова ради

Олександр АМАТУНІ,
президент СП “Амтек”

Володимир ВОЛОВОДЮК,
голова Координаційного комітету допомоги Україні
(США)

Роман ВОРОНКА,
професор (США)

Людмила ЗАДОРЖНА,
доктор філологічних наук

Любов МАЦЬКО,
професор

Володимир СЕРГІЙЧУК,
професор

Валерій ШЕВЧУК,
письменник

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Володимир ЛИТВИНОВ,
старший науковий співробітник
Інституту філософії НАН України

Валерій ШЕВЧУК,
письменник

Світлана ТОЛКАЧОВА,
учитель-методист

Видання “Золотого слова” здійснено на кошти ККДУ (США) —
голова інженер Володимир Воловодюк — і безкоштовно передано
навчальним закладам та бібліотекам України

Зміст

- + **Володимир Перетц.** Феодальна Україна-Русь
XI—XIII вв. (Уривок із монографії “Слово
о полку Ігоревім”. — К., 1926) 13
- В. Яременко.** Творець наукової методології
(післямова) 29

ЛІТЕРАТУРА ВИСОКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (988 — 1240) (продовження)

Володимир Мономах (1053 — 19.05.1126)

В. Яременко. “Повчання Володимира Мономаха” 32

Повчання Володимира Мономаха (за Лав-
рентіївським списком). Переклад і
примітки **В.Яременка** 34

Статут Володимира Всеволодовича (продовження
Широкої редакції “Правди Руської”). Скорочено.
Переклад і примітки **В.Яременка** 61

Никифор, митрополит Київський

Передмова **Ст. Бондаря** 99

Послання Никифора, митрополита Київського, до
князя Володимира, сина Всеволода, внука Ярослава.
Переклад і примітки **Ст. Бондаря** 100

Данило Ігумен

Оксана Сліпушко. Перший паломницький твір
української літератури 109

Житіє і ходіння Данила, ігумена із Руської землі.
Скорочено. Переклад і примітки
Г.Бойка та В. Яременка 110

Георгій Зарубський

Ст. Бондар. Георгій, чорноризець Зарубський,
і його “Повчання” 148

Од грішного Георгія, чорноризця Зарубської
печери, повчання духовному чаду.
Переклад і примітки Ст. Бондаря 149

Климентій Смолятич

Оксана Сліпушко. “Послання”
Климентія Смолятича 152

Послання, написане Климентієм, митрополитом
руським, священику Фомі і розтлумачене
Афанасієм-монахом.
Переклад і примітки О.Сліпушко 153

Кирило Турівський (літо 1130 — близько 1188)

В. Яременко. Святий Кирило Турівський,
“златословесний витія...” 158

Слово в неділю по Великодні.
Переклад В.Шевчука 160

Кирила-монаха притча про людську душу,
і про тіло, і про порушення божої заповіді,
і про воскресіння тіла людського,
і про Страшний Суд, і про муки.
Переклад і примітки О.Сліпушко 163

Повчання до простої чаді

Повчання Мойсея, ігумена новгородського,
про надмірну пиятику 175

Слово отця Мойсея про присяги і клятви 176

Повчання мудрого єпископа білогородського Григорія	176
---	-----

Переклад О.Сліпушко.

Серапіон Володимирський (? — 1275)

Передмова В. Яременка	179
Повчання преподобного Серапіона	180
Повчання преподобного Серапіона	183
Слово блаженного Серапіона про маловір'я. <i>Переклад О.Сліпушко</i>	185

Київський літопис

Передмова Л.Махновця	187
Михайло Грушевський. Повість про Ізяслава. (Скорочено)	188
Уривки з “Київського літопису”	193
Воїнська повість про князя Ізяслава	219
Уривки з “Київського літопису”	245
Літописне оповідання про похід Ігорів на половців року 1185	318
Слово про побудову Видубицької стіни	327
<i>Переклад і примітки Л.Махновця. Підготовка тексту О.Сліпушко.</i>	

Анонім

Слово о Лазаревім воскресінні. <i>Переклад і примітки В.Шевчука</i>	332
--	-----

Анонім

Оксана Сліпушко. “Слово про князів”	339
---	-----

Слово про князів. Переклад і примітки О.Сліпушко	340
Анонім Житіє Ольги. Переклад і примітки М.Шевчук	344
Анонім Оксана Сліпушко. “Слово про погибіль Землі Руської”	354
Слово про погибіль Землі Руської. Переклад В.Яременка	355
Анонім Слово про похід Ігорів, Ігоря, сина Святослава, внука Олега. Переклад Л.Махновця	356
Леонід Махновець. Коментар до оригінального тексту “Слова о полку Ігоревім”	392
Олекса Мишанич. Довкола “Слова”. Нова ревізія автентичності видатної пам’ятки	417
Данило Заточник Слово Данила Заточника, писане до князя свого Ярослава Володимировича. Переклад і примітки В.Крекотня	428
Кирик Новгородець Передмова Ст. Бондаря	441
Вчення, як відати людині числення всіх літ. Переклад і примітки Ст. Бондаря	441
ЛІТЕРАТУРА ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (1240 — середина XV ст.)	
Києво-Печерський Патерик Нестора, мниха обителі монастиря Печерського, сказання, чому прозавався Печерським монастир. Переклад і примітки І. Жиленко-молодшої	447

Нестор. Житіє преподобного отця нашого Феодосія, ігумена Печерського. <i>Переклад і примітки О.Сліпушко</i>	452
Послання смиренного єпископа Симона Володимирського і Суздальського до Полікарпа, чорноризця печерського. <i>Тут і далі переклад і примітки І. Жиленко-молодшої</i>	498
Про преподобного Святошу, князя Чернігівського	504
Друге послання — до архімандрита печерського Акіндіна — про святих і блаженних чорноризців печерських, братів наших. <i>Написане Полікарпом, чорноризцем цього ж Печерського монастиря</i>	510
Про святого блаженного Агапіта, безкорисливого лікаря	511
Про преподобного Спиридона Проскурника та про Алімпія Іконописця	516
Про преподобного Мойсея Угриня	526
Про Прохора чорноризця, котрий з молитвою із трави, що називається лободою, пік хліб і з попелу сіль [робив]	532
Про преподобного Марка Печерника, повелінь якого мертві слухалися	538
Питання благовірного князя Ізяслава про латинян	544

Галицько-Волинський літопис

Передмова Л.Махновця	557
[Про князя Романа Галицького]. <i>Переклад і примітки Л.Махновця</i>	558
Воїнська повість про Данила Галицького. <i>Переклад і примітки Л.Махновця. Підготовка тексту О.Сліпушко</i>	568

Іоанн

Передмова В.Шевчука 587

Посольство до папи римського Сікста IV від
духовенства, і від князів, і панів руських. З Вільни,
року 1476, місяця березня, 14 дня.
Переклад і примітки В.Шевчука 587

ПЕРЕКЛАДНА ЛІТЕРАТУРА ЕПОХИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Оксана Сліпушко. Перекладна література
Високого Середньовіччя..... 593

Із “Шестоднева” Іоанна Екзарха Болгарського.
Переклад і примітки О.Сліпушко 606

Фізіолог. Слово і сказання про звірів і птахів.
Переклад і примітки О.Сліпушко 612

Книги “Бджола”: Промови і мудрості од Євангелія,
і од Апостола, і од святих мужів, і розум зовнішніх
філософів. *Переклад і примітки Ст. Бондаря* 620

ПОВІСТЕВА ЛІТЕРАТУРА ЕПОХИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

В. Яременко. Українська повістева
література епохи Середньовіччя 654

Книга, глаголомая Александрѣя
Александръ сынъ бога Гамона й Олімпії
царицы жони Филиповы 656

Повість про Акира Премудрого.
Переклад О. Сліпушко 738

Задонщина.
Слово про великого князя Дмитрія Івановича,
і про брата його князя Володимира Андрійовича,
як перемогли супостата свого царя Мамаю.
Переклад О. Сліпушко 756

Літописна повість про Куликовську битву.

Про битву на Дону і про те, як великий князь
бився з ордою. *Переклад О. Сліпушко* 766

Сказання про убивство в Орді князя Михайла

Чернігівського та його боярина Феодора.

Слово про новосвятих мучеників, Михайла,
князя руського, та Феодора,
першого воеводу у князівстві його.

Складене коротко на похвалу цим
святим отцем Андрієм.

Переклад О. Сліпушко 777

Вибрані наукові джерела до вивчення літератури

України-Русі епохи Середньовіччя 781

Володимир Перетц

Феодална Україна-Русь XI—XIII вв.

(Уривок із монографії “Слово о полку Ігоревім”, — К., 1926)

Нехай які незвичайні форми та ідеї має літературна пам'ятка, усе ж її завсіди можна як слід освітлити, розглядаючи її серед тих обставин історичних, що в них вона утворилася, що смаки й інтереси їх вона висловлювала. І що дальша від нас доба, то нагальнішу відчуваємо потребу історично її освітлити. Адже зрозуміти далекий, чужий світ самим-но здогадом, інтуїцією — даремна річ. Кожнісінька доба, кожнісінький період історичний по-своєму одбивається на творчості поетовій, хоча б уже в тому, що ставить поета вічна-віч до вже перейдених у літературній історії етапів. Цим самим вона дає йому змогу дечого навчитися, дещо запозичити й використати, дарма що, може, й не цілком наслідуючи готові вже зразки, а тільки відтворюючи несвідомо ремінісценції з царини літературного досвіду попередників.

Та й поза тим доводиться вважати на історію: адже кожен письменник — новітній чи стародавній — однаково, дарма що сам він того й не помічає, буває носієм тих а чи інших понять та ідеологій свого часу. Нехай він і не дбає за те, щоб пропагувати ту чи іншу суспільну програму або класову ідеологію, усе ж він сам, того не помічаючи, завсіди відбиває їх у своїй творчості.

Ось чому, перш ніж удатися до “Слова о полку Ігоревім” як до літературної пам'ятки, надто цікаво — ближче вдивитися в оточення, що в ньому

й для нього “Слово” утворено, оточення, що його воно змальовує то спочутливо, то осудливо. Автор має певні ідеали, інтереси; чим же їх, запитаємо, подиктовано? Чим їх обумовлено? Коментар, що окремі місця, “Слова” пояснює, дивну річ виявляє, як на сучасного нам читача: автор “Слова”, підносячись часом до неабияких височин моральної свідомості, вихваляє захоплено таких героїв кінця XII в., котрі, з нашого погляду, на інакшу назву, як грабіжників та розбишак, і не заслуговують. Чим отаку суперечність пояснити? Авжеж, тільки тим, що за умов життєвих наприкінці XII в. моральні оцінки були інакші, як тепер. Саму “красу” подвига за наших часів уявляють інакше, ніж тоді, як “Слово” утворювалось. Усе це зрозуміло. Зрозуміле й найближче наше завдання: ми передусім хтіли були б у цій вступній статті поставити “Слово” в історичну обстанову, що в ній воно утворилось; оцим ми підготували б читача зрозуміти цю пам'ятку за умов життя давньої України-Русі, — не всієї, звичайно, а того зверхнього, владущого класу, що до нього належали були й герої “Слова”, й автор його. Дарма що ідея ця не нова, все ж геть аж до нашого часу не було її досказано й виразно зілюстровано фактами; знаходимо її вже в учених, що студіювали “Слово” у другій половині XIX в. Мабуть чи не перший з учених, хто, студіюючи “Слово”, завважив його

зв'язок із певним класовим середовищем, був Д.І.Іловайський. У статті своїй р. 1859 (Русское Слово, №12, 515—520) він намагавсь довести, що в давній Україні-Русі існувала була поезія двірська, князівська, — явище звичайне для середньовічної Європи, сучасної “Слову”. Іловайський, студіюючи “Слово”, вирішив, що така двірська поезія була й на Русі, бо 1) Боян і автор “Слова” оспівували князів; 2) наприкінці “Слова” — слава князям; 3) автор гаразд знає й сучасне йому, й минуле політичне становище України-Русі, взаємовідносини князів, а це знати могла тільки двірська людина; 4) за те саме свідчить і добре оброблений стиль “Слова” і 5) те, що невідомий автор надто спочутливо й уважливо ставиться до князів та дружини. Ці висновки Іловайського зовсім не дивні; дивніш те, як у нас, за Буслаєвим ішовши, всі довгий час певнісінькі були, що “Слово” походженням своїм “народне”. Адже кожнісінький вислів його вказує на культурне середовище. Думку Іловайського повторив був і Стоюнін (О преподавании российской словесности, 1864 р.). Цей гадав, що за автора “Слова” був не хто інший, як дружинно-двірський співак. Богатирський епос, на його думку, створила народна фантазія, дружинний — князівська дружина; але в народ він не перейшов. Р. 1870 у “Зарі” (№1, с. 81) навіть слов'янофіл А.Майков доводив, що “Слово” належить до двірської поезії. Близький до нього світоглядом Є.Барсов (“Слово” I, 277, 1887 р.), уважно дослідивши нашу найдавнішу пам'ятку художньої творчості, помітив, що “Слово”, як і Київський літопис, “рисуют для нас собственно только высший слой этой Руси (XII в.) — именно княжеско-дружинную среду, только мимоходом касаясь других классов общества и народа”. Усе це примушує нас, не-

хай коротенько, схарактеризувати лад давньої України-Русі.

Давньоруське суспільство до XII в. було впорядковано приблизно так: за основну його організацію була громада, що користувалася з самоуправління. Судити й обороняти людиність озброєною рукою мав князь та його агенти. Але вже від половини XII в. починаючи, виразнісінько накреслюється той лад суспільний, що в Західній Європі зветься феодальним.

Колись Кіреєвський писав був: “Воображая себе русское общество древних времен, не видишь ни замков, ни окружающей их подлой черни, ни благородных рыцарей”. На Заході окремі стани ворогували поміж собою. Тим часом у давній Русі, — запевнює він, — геть-усі стосунки суспільні начебто позначалися “согласием”, миром та любов'ю (Полное Собрание Сочинений II). Дарма що погляди слов'янофільські давненько вже нічого в науці не важать, — усе ж, скоро заходить про давню Україну-Русь та і “Слово”, — ми раз у раз натрапляємо на цілком безпідставну ідеалізацію її, на слов'янофільській традиції засновану. З учених, що писали про “Слово”, надто цим визначається Є.Барсов (Слово о п. Иг. I, 279—286). За ним ішли й інші, малюючи князів, як героїв, “рыцарей без страха и упрека”. А тим часом “Слово” зрозуміти й витолкувати можна тільки, не маючи наперед вирішеної думки, не ідеалізуючи його. Для цього треба тільки уявити собі хоч би найзагальнішими рисами феодальний лад давньої Київської України-Русі з усіма, що звідси випливають, наслідками.

Ще Карамзін гадав був, що лад Русі являв “подобие системы феодальной”. Соловйов доводив, що побут давньослов'янський багато де в чому скидається на германський, — отож він і думав, що “норманны быстро сливались с русскими особенно потому, что в своем народном

быте не находили препятствий этому слиянию". "Дружинная жизнь не есть исключительно принадлежность германского племени. Болеслав Польский живет со своею дружиною так же, как Владимир со своею". Те ж самісіньке відзначив був і Б.Чичерін. Згодом Соловйов висловивсь за це ще виразніш (у Чтениях о Петре В. 1872 р.), маючи на оці отакі факти: закладництво, обдаровування дружини маєтками, кріпацтво, знов же й те, що українсько-руський розвиток історичний підлягає тим самим загальним законам, що й історія західна, з чим слов'янофіли не були згодні. Мілюков і собі припускав, нехай із застереженнями, що лад давньої України-Русі був феодальний (5-е вид. Оч. Русск. Культ., с. 207). Мало не такої самісінької думки, але вже на інших підставах, був і Ключевський (Боярская Дума; Курс. I). Він, знов-таки з застереженнями, одзначив роль двох класів — військово-службового й духовного, що не самою землею володіли, ба й урядову владу чималою мірою в своїх руках були тримали, от-як нащадки можновладних князів, але в різній градації. Отже, "настаивая по разным соображениям на коренном отличии нашего средневекового порядка от феодального, историки наши вместе с тем — одни сознательно, как Соловьев, другие бессознательно, как Ключевский, — выяснили существование у нас некоторых основных начал феодального строя", — каже М.П.Павлов-Сильванський, а він найбільш од усіх прислуживсь науці, виясняючи питання, що нас оце цікавить (Феодализм в древней Руси, 1907, с. 35). Найдокладніш окреслено феодальний лад на Україні — у "Русской Истории с древних времен" М.М.Покровського (т. I, 1913 р., розд. III—IV). Цей розглядає й економічні умови, що пояснюють, звідки взявсь у давній Україні-Русі феодализм. Отож, з одних-о книжок користуючись,

накреслимо загальний контур феодального ладу на Україні. Свідчення літературної пам'ятки, літопису, допоможуть нам зілюструвати висновки його, що їх ми були здобули, студіюючи документи. Об'єктивні свідчення документів яскраво стверджує й літопис, що підноситься часом до справжнього пафосу, властивого художнім витворам слова.

"Феодализм, — каже Кареев (Поместье. Государство, 54), — есть особая форма политического и экономического строя, основанного на землевладении, и это — главное, от чего в той или другой мере зависит и все остальное, начиная с замены отношений подданства отношениями вассальности с ее иерархической градацией". "Где нет крупного землевладения, там не может быть и феодализма, существеннейшие черты, которого состоят, с одной стороны, в раздроблении страны на множество самостоятельных владений, княжеств и привилегированных боярщин-сенъорий, и, с другой стороны, в объединении этих владений договорными, вассальными связями, заменяющими позднейшие государственные начала подданства" (Павлов-Сильванський, Феодализм в древн. Руси, 1907, стор. 45). Отже, за економічну феодальну систему підвалину править велика земельна власність, за господарчу форму — натуральне господарство. Сперечатися про те, що останнє для давньої України-Русі характерне, — не доводиться. Те, що князі вганяли за волостями, а дружина, боярство потроху осаджувалися на землі — так само факт надто відомий, тож і нема чого на ньому спинятися.

В міру того, як князівський рід мнуживсь, Руська земля ділилася була на уділи — отже маємо основну рису феодального ладу: край ділиться на безліч незалежних та напівнезалежних володінь. Незалежність оцю геть аж до початку XVI в. заховували були на Україні-Русі навіть розмірно дрібні князі. Вони не

тільки грамоти за великокнязівським зразком видавали, ба й монету свою власну били. Друга риса феодального ладу — це те, що володіння ці об'єднувалися були договірними васальними зв'язками з певною ієрархією; при цьому васали користувалися з землі умовно, залежно від служби — це й на Україні-Русі спостережувано. І з удільних князів та боярства — передусім землевласники, — як і з західніх графів та дюків.

Як і ці останні, дрібні князі та бояри стають на службу до державців могутніших, але вдома, у маєткові своєму — лишаються з них сеньйори-державці. Одміна — тільки в процесі феодалізації: на Заході найвищу владу захопили були королівські урядовці, великі барони-землевласники, а на Україні-Русі геть-усі державні права, що їх мали княжата, походженням своїм — спадкові князівські; усі дрібні князівства повстали через розділи (Павл.-Сильв., с. 87).

Те, що на Україні-Русі існував був типовий феодальний лад, стверджують і жалувані пільгові грамоти, од князів видавані (грамоти ці відповідають середньовічним імунітетним дипломам): у нас теж заборонювано “волостелям” в'їздити в околицю дідичів, світських та духовних, котрі такі грамоти мали (Павл.-Сильв., с. 80). Як на Заході з великого землевласника, світського й духовного, за середньовіччя був не тільки власник, ба й суддя, мало не державець у межах своїх володінь (він чинив суд та розправу над людьми, котрі жили на його землі, нехай би й не були з них його кріпаки), — так само і в нас, не самі-но князі, бояри, ба й ігумени “ведали и судили своих людей”, тобто тих, котрі на їхній землі жили (Павл.-Сильв., с. 54), — про це вже в Руській Правді. Вдивляючися, як давню українсько-руську державу збудовано, ми помічаємо, що державна влада, влада князя з його намісниками (на Заході графами), була неначе надбудова над

громадами з самостійним урядуванням (там же, с. 53); намісник з його тіунами, як на Заході граф, заховує риси чужого найжджого судді для справ карних і збирача данини, нагадуючи князя з первісної доби (прим., Ігоря, що його забили були деревляни); той-бо “для сбора дани отправлялся самолично с дружиною в полюдье, как бы военным походом в чужую землю, едва-едва признающую его власть” (там же, стор. 53). Цитований автор запевнює, наче боротьба громадських спілок проти великого землеволодіння однаковісінька й на Заході, й на Україні-Русі XIII—XVI вв. Коли згадати за літописні звістки про стосунки поміж князями та містами, то можна, здається, вважати, що вони існували були вже наприкінці XI в.

У “Слові о полку Ігоревім” неабияку роль відграє моральна оцінка осіб та подій XI і XII вв. з погляду автора цієї пам'ятки. Що для цієї оцінки править за підвалину? Живовидячки, теє більш або менш загальне уявлення, що його мало оточення, про добро й лихо, про повинності князеві, його дружини, народу. Їхні вчинки й взаємні стосунки дають авторові “Слова” матеріал для його оцінок.

Залежно від біблійної ідеології, що підтримувала фактичне становище князів, — вони були неабиякої за себе думки. “Богъ поставилъ насъ волостели в мѣстѣ злодѣемъ и въ добродѣтель благочестивымъ” — ось якими словами каже в літописця кн. Володимир Галицький (1149 р., П. С. Р. Л. II, с. 392). “Князь не тѣне мечь носитьъ — въ мѣстѣ злодѣемъ, а въ похвалѣ добро творящимъ” (Лавр. 1212 р., с. 415); але що мали люди XII—XIII вв. за “добро” й “зло” — це вяснити не так-то й просто. Євангельська мораль значною мірою не вичерпує уявлення про ці поняття: воно куди складніше й тісно залежить од усього побуту владушого за тих ві-

ків класу українсько-руського громадянства.

Руський князь та дружина — відповідають західньому державцеві й його васалам, що на вірність своєму панові присягаючи, зобов'язувались були виконувати васальну службу, а саме — “пораду й допомогу” (“consilium et auxilium”). На Заході за найдавнішої доби феодалізму панує особиста служба васалова його сюзеренові (там же, 94), — це й на Україні-Русі XI—XII в. знаходимо. З дружинника-васала не підданий, не наймит князівський; з нього вільний військовий служник своєму панові; стосунки їхні визначає вільна угода, — це ж самісіньке спостережувано й на Україні-Русі. Міжкнязівські угоди показують, що боярську службу, як і васалування, засновано не на територіальному підпорядкуванні, а на вільній угоді служника з паном (там же, с. 96—97). І в нас, як і на Заході, васалові вільно було розійтися з сюзереном. Був він йому за “думцю” (повинність “consilii”) й бивсь за свого князя, своїм життям і майном накладаючи (повинність “auxilii”), про що не раз читаємо й у літописі.

Ось скількись прикладів “consilii”: кн. Борисові “рѣша дружина отня и вон: пойдн, сядн в Киевѣ на столѣ отънѣ” (Ип., П. С. Р. Л. 11, 1908 р., с. 118); дружина радить кн. Ізяславові забити кн. Всеслава (1068 р., с. 160). Року 1093 князь Святополк заходивсь був збирати військо проти половців, “и рѣша емѹ мъжн смыслѣнн; не кѹшайся противѹ нмѣ, яко мало имашн вон”... і т. д. (с. 209). Року 1095 “начаша дѹмати дружина, Ративорова чадѣ, съ княземъ Володимеромъ о погѹбленѣ Итларѣвы чади”... (с. 217). Р. 1100 кн. Святополк і Олег кожен із своєю дружиною “думают” про кн. Давида, вирішуючи його долю (с. 249). Р. 1103 Святополк та Володимир Мономах “снястася дѹмати на Доловскѣ, и сѣде

Святополкѣ съ своєю дружиною, а Володимерѣ съ своєю дружиною, а въ единомѣ шатрѣ и почаша дѹмати” (с. 252), і нижче, р. 1111, Володимир радиться з дружиною й переконуює її йти проти половців (с. 264—265). Кн. Андрій, (р. 1140) “тако рече, сѣдѹмавъ съ дружиною своєю: “лѣпши ми того смѣрть и съ дружиною на своей отчинѣ и на дѣдинѣ взяти, нежели Курское княженіе” (с. 305). В'ячеслав — “послѹшавѣ боярѣ своихъ не приложи чести ко Ізяславѹ, отъя города опять”... 1146 (с. 330). Ізяслав... “нача дѹмати съ братомъ своимъ Ростиславомъ, съ дружиною”... 1147 р... “куда бы имѣ поити” (с. 357). Ізяслав “мѹжемѣ пришедшимъ на дѹмѹ рече нмѣ: се Володимерѣ по насѣ идѣтъ, а мы сѣе стоимы” і т. д. 1150 р. (с. 413). Року 1185, здобувши кн. Ігор од великого кн. Святослава, що вже рушив був проти половців, запрошення йти разом, сказав: “не дай Богѣ на поганымѣ ѣздя сѣя отреци, поганы естѣ всимѣ намѣ обчій ворогѣ. Потом же гада Игорь с дружиною, кѹды бы переѣхати полкы Святославлѣ. Рекоша емѹ дружина: “княже, потѣскы не можешъ перелетѣти”... (с. 637), та інш. Як князі договорюються, то цілують хреста не тільки вони, ба й їхні “мужи” (с. 399).

Те, що дружина ставала в пригоді не самою-но порадою, ба й силою (“auxilium”), безпосередньо беручи участь у вирішенні суперечки серед князівських усобиць, чимало важило за часів, коли прислів'я “мирѣ стоитѣ до рати, а ратѣ до мирѹ” (Ип. 1148 р., с. 364; 1151 р., с. 444) було у всіх на вустах; коли нехай й уважали були, що “крестѣ малѣ, но сила велика его естѣ” (с. 462), проте цілування хресне мало не щороку порушувало. Літописець занотував відданість дружини в особливій формулі: “кѣе ѹзримѣ стягѣ твой, тѣ и мы съ тобою готовн есмѣ” (1146 р., с. 323) або “кѣе ѹзримѣ стягы ваю, тѣ мы

готовы ваю есмы” (1149 р., с. 383). Галицькі “мужи” говорять до кн. Ізяслава: “...хочемъ за отца твоего честь и за твою головы свою сложити”, тощо (1153 р., с. 466); р. 1178 “...в градѣ Володимѣрѣ вѣсташа бояре и купци рекуще: княже, мы товѣ добра хочемъ, за тѣ головы свои съкладываемъ”... (с. 605). Що не були це самісінькі-но слова, те доводять численні випадки, коли дружина гинула в бою: Ярослав, що його р. 1018 побив був Болеслав, утік до Новгороду з чотирма дружинниками (с. 130); з війська Ігоря Святославлича, що його вславило “Слово”, — заціліли всього 215, за іншою звісткою навіть п’ятнадцятеро чоловік, за третьою тільки один. При цьому князь наражавсь був на значно меншу небезпеку: коли його переможено, він здобував гірший уділ, або ж повинен був унести викупне, тим часом дружина покірливо гинула за свого державця. Приклад — р. 1168: “яша Половци Шварна за Переяславлемъ, а дружинѣ его избиша и взяша на немъ нскѣпа множество” (с. 527). Не дурно — бій, смерть — зветься “сѣдом Божиим” (с. 299). Дбаючи за дружину, князі повинні були пам’ятати слова свого родоначальника, що їх літописець наводить за переказом: “сребромъ и златомъ не имамъ налѣсти дружинны, а дружиною налѣзѣ сребро и злато, яко дѣдъ мой и отецъ мой” (с. 111). Ідучи за ним, Святослав Ростиславич “имѣннѣя не щадяше, не сираше злата и сребра, но даваше дружинѣ” 1172 (с. 551); герой “Слова”, Володимир Глібович, “вѣ любя дружинѣ, и злата не сирашетъ и имѣннѣя не щадяшетъ, но даяше дружинѣ”... 1187 р. (с. 652); Давид Ростиславич, Смоленський князь, і собі “злата и сребра не изираше, но даваше дружинѣ, вѣ бо любя дружинѣ”... 1197 р. (с. 703). Є. Барсов завважує: “Дружина участвовала и в делении добычи и полона”; справді, літописець раз у раз це відзначає: “и бысть радость

велика: дружина ополонишася, и колодники поведоша, оружья довыша и конь и возвратишася домой”... 1185 р. (Лавр., с. 376), або — після перемоги Василька Ярополковича “обогатишася дружина его оружиемъ и кони”... 1165 р. (П. С. Р. Л., II, с. 526). Доводилося не вважати на насильства, що їх чинила недисциплінована дружина над городянами та селянами. Коли дружина Ярославова, бешкетуючи в Новгороді, знущується з мешканців його й ті повстають і дають одсіч, кн. Ярослав карає новгородців (с. 127). Року 1178 дружина кн. Всеволода Юрійевича, дарма що мешканці м. Торжка й погодилися були сплатити данину, ба й князь із того був удоволений, — “удариша в конѣ и взяша городъ, мужи повязаша, а жены и дѣти на щитѣ, и товаръ взяша, а городъ пожгоша весь, за Новгородскѣю неправдѣ” (Лавр., с. 366). Відомо, як докладно оповідає Галицько-волинський літопис про галицьких бунтівників-бояр, що являють гаразд знаний тип задерикуватих феодалів Заходу: “независимость, воинственность, самоуправство — таковы типичные черты феодальных баронов” (Павл.-Сильв., 117). Ці самісінькі риси подибуємо й у стародавньої українсько-руської дружини.

У нас не було замків, та були городища із залогами—видима річ одтоді, як кн. Володимир Святий поосаджував був у країні своїх варягів; отакі фортеці будували як світські, так і духовні “владики”.

Воєнна професія — ось основна риса західного феодала (Павл.-Сильв., с. 118); він мав на чолі своїх служників захищати володіння й тих, хто звиривсь на його захист; лихо містові без князя. Не маючи князя, новгородці страждають (1141 р., Ип., с. 308), зовсім не через те, що з них були завязті монархісти, але через те, що не мають озброєного захисту. “Тогда тяжко бяше Княномъ, не остал бо ся бяше ѹ нихъ ни единъ князь ѹ Киевѣ”,

читаємо трохи згодом (1154 р., с. 476). Року 1189 кн. Ростислав Берладничич, що його запросили були галичани, приїхав до них князувати, але, побачивши “лесть” їхню, — поїхав геть. Отож угри, “вѣдающе лєсть Галичкѣю, яже Галичинѣ ницють себѣ князя Руского”, завзялися були всяково із них та їхніх жінок і дочок знущатися, “Галичани же почаша тѣжити велми и много каяшася, прогнавшє князя своего” (с. 665).

Бояри наші, як і феодала західні, мали свою дружину, або “отроков”: на перших же таки сторінках літопису, під р. 945, читаємо: “Рєкоша дрѹжина Игорєви: “отроци Свѣнелѣжи изодѣлнє сѣть оружьемъ и порты”, тощо (Лавр.). Ян, син Вишатин, ходить “дань ємлюще” з дружиною й з своїм попом (Ип., с. 165). Це неабиякої ваги надавало їм у той на війни рясний час.

Під час частих заколотів, межиусобиць та наскоків удільної доби декотрі громади й окремі особи своєю охотою віддавалися були під бояр, бажаючи здобути від них захист та допомогу; це те, що на Заході звалось “комендація”, у нас — “закладництво” (Павл.-Сильв., с. 61). Шукаючи захисту під дужою рукою князевою, не тільки міста, але й окремі особи вдавалися були по допомогу й до дужих дружинників. Явище цеє тотожне тому, що ми бачимо й на Заході. Отож і мало воно такі самі причини й наслідки економічні.

Окрім князя та дружини, до владущої в феодальному суспільстві верстви належало ще й духівництво. Воно й на Україні-Русі поважненьку одгравало роль. Це й літописець раз у раз зазначає; він згадує про те, що декотрі князі занадто вже духівництво полюбляли: отож в. кн. Ярослав Володимирович “попы любєшє повєликѹ, излїхѹ же бѣ любєя черноризьци” (Ип., с. 139), йдучи за своїм батьком, що коривсь єпископові навіть у справах світських. Те саме каже

літописець і про в. кн. Всеволода Ярославовича († 1093) й про багатьох його наступників; “воздая чєсть єпископомъ и прозвѣтеромъ, излїхѹ же любєлшє черноризьцѣ” (с. 207). Щоправда, користуючися з отакої плохенької його вдачі, “начаша тивѹнѣ єго грабити люди и продаяти” (с. 208). Давня Русь по всіх її просторах знала різні типи “владик”. Були — аскети, от як митр. Іван “скопчина”, що його вивезла була з Греччини побожна княгиня; були енергійні адміністратори, навіть письменники, рідше — подвижники, що за них згадувано в літопису. Певною мірою ідеальний образ єпископа маємо в характеристиці Ростовського владика Пахомія († р. 1216): “сѣ бѣ влаженый єпископъ избраникъ божий, и истинный бѣ пастырь, а не наимникъ; сѣ бѣ агня, а не волкъ, не бѣ бо хитая от чюжихѹ домовѹ богатѣства, ни зєвряя єго, ни тѣмъ хвалєся, но пачє овличашє грабителя и мздонмца, ...сиротами доврѣ пєкыйся, милостивѣ зѣло кѣ ѹбогымъ и вдовицамъ, ласковѣ ко всякомѹ ѹбогомѹ, не согбенѣ рѹцѣ имѣя на вданьє ихѹ, но отверженѣ отниѹдѣ, смѣренѣ, кротокѣ, исполненѣ книжнаго ѹченья, всѣми дѣлы ѹтѣшая печалныя”... (Лавр., с. 417). Але знала давня Русь ще й інакших владик, от як Лука або Федір. Про першого з них довідуємось з Новгородського 2-го й 4-го літописів; єпископував він аж 23 роки, висвячений р. 1036 (за інш. 1030 р.) і р. 1055 “клевєта бысть на архїєпископа Лѹкѹ отъ своего холопа Дѹдики: и изыде изъ Новагорода и иде к Києвѹ и осѹди митрополитѣ Єфремѣ и пребысть тамо 3 лѣта”. Року 1058 владика, відбувши епітимію, або виправдавшись — “прїя столѣ свой в Новѣгородѣ и свою власть; Дѹдници же холопѹ — оскомины быша: ѹрѣзаша ємѹ носа и рѹцѣ обѣ отсѣкоша и збѣжа в Нѣмци” (П. С. Р. Л., IV, ч. I, 1915 р., с. 118; Новг. літ. 1879 р., с. 3). Отак-о відомстивсь

Дудиці побожний єпископ-феодал, що напучував паству у відомому повчанні любити ворогів і не чинити зла. Про єп. Ростовського Федорця, що його собор і світська влада тяжко скарали (“языка ұрұзаша, рұкұ правұю отсұкоша и очн емұ выняша”), літописець повідає: “много пострадаша человекѣци от него въ держанне его, и селъ изнебыша, оружья и конь, друзни же работы (= рабства) довыша, заточѣнья же и гравлення; не токмо простъцемъ, но и мнихомъ, игуменовъ и ереемъ безъмилостивъ сын мучитель, другымъ человекомъ головы порѣзывая и бороды, а другымъ очи выжигаше и языки вырѣзывая, другыя же распиная по стѣнѣ и муча немилостивнѣ, хотя въсхытити от всих имѣнне, имѣнния бо несуть, яко адъ” (П. С. Р. Л., II, 1172 р., с. 552; Лавр., с. 337, р. 1169).

Єпископи втручалися в політичне життя й межикнязівські відносини. Року 1101 кн. Святополк узяв у полон Ярослава Ярополчича “и окова и приведе и до Кнева, и молися о немъ митрополитъ и игумени и ұмолиша Святополка, и ұзаводиша и ұракұ св. Бориса и Глұба, и сняша с него (Ярослава) оковы и пұстиша и” (П. С. Р. Л., II, с. 250). Митрополит “снимает” хресне цілування з князя, що присягавсь: в. кн. Київський Рюрик р. 1195 дав своєму зятеві низку міст, що їх раніш він, цілуючи хреста, обіцявсь був кн. Всеволодові. Коли ж Всеволод взявсь допоминатися волостей — “рече митрополит Рюрикови: “княже, мы есмы приставлены в Руской землѣ от Бога востягивати вас от кровопролитья”... усе ж зняв хресне цілування з Рюрика, тобто його присягу не воюватися проти Всеволода, й узяв на себе відповідальність за те, що її порушено (с. 684). Так само зробив ігумен Григорій р. 1127: “Приде Ярославъ из Мурома и поклонися Местиславѣ, река: “хрестъ еси ко мнѣ цѣловалъ, пойди на Всеволода”, а

Григорій ігумен умовляв кн. Мстислава не воюватися, кажучи: “на мя бѣдетъ грѣхъ, аже перестѣпишь хрестъное цѣлованье” і весь собор ерейський: “на ны буди ть грѣхъ, створи миръ”. И створи волю ихъ и перестѣпи хрестъ къ Ярославѣ — и плакася того вся дни живота своего” (Лавр., с. 282). Ось як багато важили “князі церкви” й ерейський собор у давньому українсько-руському феодальному суспільстві.

Отож князі на оту силу їхню вважали й цїнили не самий моральний бік її: митрополит та єпископи, як і інші великі васали, мали своє військо. Кожен єпископ і митрополит був за васала великому князеві. “Митрополичья военная дружина должна была идти в поход вместе с дружинами последнего, “а про войну, коли азъ самъ великій князь сядѣ на конь, тогда и митрополичимъ боярамъ и слугамъ”; бояре поступали на службу к єпископам, как и к князьям, с обязательством отбывать воинскую повинность и нести службу при дворе архиерея, за что получали от него в пользование земли, где в свою очередь могли использовать своих военных слуг” (Покровский, Ист. России, I, с. 89).

Отак будовано драбину стосунків, що нагорі її, як і в Західній Європі, був в. князь, унизу — смерд, межі ними в ієрархічному порядку залежності — великі й дрібні васали, світські та духовні. І князі, й дружина, знов же й найвище духовництво гноблять, ще й зневажають смерда й холопа (адже безсилі та безправні вони) — однаковісінько як і на Заході. У давньому українсько-руському письменстві про смерда й городянина згадувано мало. “Слово о сѣднихъ и властелехъ”, височеньке становище князів одзначивши (“яко отци есте мирѣ”), закидає їм: “не рассматрѣете, иже продаютъ люди, неправедный сѣдъ сѣдяще, не смотряще отинѣдъ правды, но акы ѣ кого много взяти — тотъ правъ”. Далі цю думку

висловлює ще різкіше: “поставляете тивѹны, мѹжи небогобоязныы, товара дѣля напѹстивши в люди, яко бѣшена пса”... Слуги князівські катують та доводять до злиднів простих людей, — авжеж що з князів тоді “причастники и сообциники” в грабунку (Пономарев, Пам. церк.-уч. лит. III, с. 116—119). Та князі, либонь, не дуже на ці закиди вважали. Хіба тільки про Мономаха доховав літопис згадку, що з нього був оборонець простого люду, та й то з мотивів чималою мірою господарчих. Року 1103 Володимир з Святополком та дружиною в Долобську ладнаються йти проти половців, “и начаша глаголати дръжина Святополка: “не верема веснѣ воєвати — хочешь погѹбити смерди и ролью нмѣ”. И рече Володимиръ: “дивно ли, дръжино, яже лошади кто жалѹеть, еюже ореть кто, а сего чемѹ не рассмотрите, оже начнетъ смердъ орати, и Половчанин прнѣха вдарить смерда стрѣлою, а кобылѹ его помметъ, а в село вѣѣхавѣ, помметъ женѹ его и дѣтѣ, и все нмѣнѣе его возметъ; то лошади его жалѹешь, а самого чемѹ не жалѹешь?” (П. С. Р. Л., II, 252—253 і 1111 р., с. 265; Лавр., с. 267). Автор “Слова о п. Іг.” сумно малює, як хижі птахи жеруть трупи там, де колись перегукувалися були орачі.

Дашкевич, виходячи з слів І. Аксакова й О. Міллера — “мы, русские, не рыцари, мы — сам народ; мы — plebs”, й із думки істориків права, начебто в давньому минулому на Україні-Русі станів та різких станових перетинок не було, — спробував був зібрати факти, що промовляють про лицарство в давній Україні-Русі та єднання її з Заходом у царині лицарських ідей та ідеалів (Чт. О. Нест. Лет., т. XV, 1901, в. 4, с. 129; т. XVI, 1902 р, в. 4, с. 1).

Справді літопис доховав нам сліди “лицарських” подвигів, відважних наскоків, прояву видатної мужності й невтомності. Нимці дивом дивувалися з

краси лицарського озброєння руських, що прийшли були з кн. Данилом допомагати уграм; українсько-руські князі, за літописами і “Словом о п. Іг.” надто були цінили честь, славу (прим. р. 1152 див. Ізяслав про честь, П. С. Р. Л., II, 448—449); р. 1149 польський король Болеслав Кучерявий висвятив був на лицарів багатьох синів боярських (П. С. Р. Л., II, с. 386); дарма що в нас не було лицарського “служіння дамам”, усе ж не сперечаємось із Дашкевичем, що становище жінки у нас за передмонгольського періоду було вище, як на Заході; нехай українсько-руські князі й користувалися з зброї з латинськими девізами, що про честь говорили; нехай навіть кн. Данило ходив у Чехи тільки задля слави, нехай й інші князі воювалися, “чтобы показать себя и помочь своим друзьям безо всякой для себя выгоды”, а на те, на чийому боці перевага, й не дивилися (Дашкевич, XV, 4, с. 138, 141); справді — наші князі, як і середньовічні лицарі західні, — провадили уперті війни з невірними. Геть усе це справді риси, подібні до рис західнього світу. Але пригляньмося до військової діяльності наших феодалів: чи ж справді вона була така некорислива?

Походи давніх руських князів на половців, литву, фінів мають виразнісінькі ознаки експедицій по здобич, по золото, срібло, коштовну одіж, зброю, худобу, а головне — по живий товар, по людей, що їх можна було обернути на рабів. Літопис раз у раз за це свідчить.

Ходили в похід не задля якоїсь там “ідейної” боротьби з степняками та осельниками північних лісів, але спочатку — для самооборони, згодом — для “полону”. Р. 1147 “шедѣ Святославѣ и взя люди Голядь верхѣ Поротѣе, и тако ополонншася дръжина Святославля” (П. С. Р. Л., II, с. 339). Року 1165 “Васнлько Ярополчичъ извн Половци на Русь, много же нхѣ рѹками изонма, и обогатишася дръжина его орѹжьемъ и кони, и самѣ искупѣ много има на

нихъ” (с. 525). Року 1169 “ходиша Олговичи на Половци, вѣ бо тогда люта зима велика. И взя Олегъ вежѣ Козины, и женѣ, и дѣти, и злато, и сребро. А Ярославъ Беглюковы вежѣ взя; и похвалившѣ Бога и пречистѣю его Матерьъ възвратишася въ свояси” (с. 532). Року 1170 під час походу в. кн. Мстислава Ізяславича на тих-таки половців “только взяша полоня множество, яко же вси мѣ Руски мѣ воемъ наполюнитися до избивля и колодники, и чагали, и дѣтми ихъ, и челядью, и скоты и конми”... (с. 540). Року 1173 воевода Борис Жидиславич ходив на Болгар “и взяша селъ б а с емое городъ, мѣжѣ н съсѣкоша, а жены и дѣти помаша” (с. 565). Року 1178 кн. Великого Новагорода Мстислав “поиде на Чудьскѣю землю, и вшедъ в ню и стоя в нем до того же дни воюя по всей землѣ ихъ; и тако пожже всю землю ихъ и ополонившеся челядью и скотомъ и възвратишася во свояси, приимше от бога на поганя повѣдѣ” (с. 608). Наймані чорні клобуки беруть р. 1190 половецького хана Кобана, але випускають його “на искѣпъ” (с. 672). Половці й собі те ж саме чинили з руськими князями. “В лѣто 6699 (1191) сдумавъ Игорьъ (герой “Слова о п. Іг.”) с братьєю ити на Половци, и шедше ополонившася скотомъ и коньми, и възвратишася во свояси” (с. 673); другий похід по здобич був уже невдалий. Зате ж “честь великую” мав той, кому щастило й він приводив здобич. Коли “полоня” бувало забагато, лишок попросту винищувано. Року 1193 кн. Ростислав пішов на половців “и ударивша на росвѣтѣ на нихъ и ополонившася Ростиславъ и Чернии Клобуцѣ скотомъ и коньми, и челядью, и колодникъ много изимаша; княжичевъ ихъ и добрымъ мѣжи имаша, и колодники и кони, и скота, и челяди и всякого полоня и не бѣ числа, и похвалившѣ всемоштваго бога, приимши от бога на поганя

повѣдѣ и възвратишася во свояси со славою и со честью великою” (с. 677—678).

Ярослав Всеволодович р. 1226 ходив з Новагорода на Ємь і повернувся “славя и хвала Бога, ведый множество полоня, якоже сѣци съ нимъ не возмогоша всего полоня отнести, но овыхъ сѣчахъ, а иныхъ множество пущахѣтъ опять в свояси” (Лавр., с. 426).

Перед нами похід, швидше наскік муромського князя Юрія Давидовича р. 1228 на Мордву: “вшедъ в землю Мордовьскѣю, Пургасовѣ волость, пожгоша жито и потравиша, и скотъ изивша, полонъ послаша назадъ; а Мордва веѣгоша в лѣсы своя, в тверди; а кто не веѣглъ, тѣхъ изивша наѣхавше Гюргеви молодим в 4 день генваря” (с. 428). Чим отакий наскік різниться від половецьких, напр., наскоків на Україну-Русь?

Похід короля Данила з сином Левом та інш. на ятвягів р. 1256 надто багатий на подробиці, що характеризують тодішні способи провадити війну: Лев “обѣхавъ село и сѣче все, одинаго же приведе” (с. 832). Данило й Лев одних бранців в’яжуть, інших “сѣчахѣтъ”, далі “изивша колодники”, “жъжахѣ дома ихъ и пленяхѣ села ихъ”; “ставши же на Прависнихъ на ночь, поймавши же имѣнія ихъ, пожгоша дома ихъ; наутрѣ же поидоша, плѣняюще землю и жгѣще”... далі перераховуються поспалювані й пограбовані села та міста (П. С. Р. Л., II, с. 832-835). Та на цих прикладах ми й обмежимось, одзначивши тільки, з якою втіхою перераховує літописець захоплену здобич, — не з меншою, як і автор “Слова о п. Іг.”. Цілком можливо, що винищувати й грабувати сусідніх інородців диктувала економічна й історична потреба; але добачати тут “лицарство”, що будь-якими високими, ідеальними мотивами керується, навряд чи буде справедливо. Боротьба проти “невірних” у нас була, ще й надто

жорстока, але це явище іншого роду, ніж війна з релігійних або інакших яких ідеалістичних мотивів.

Літопис чимало оповідає про те, як князі й дружина їхня боролися за "волості". Але ж боротьба ця не була платонічна, ба надто реальне мала на оці. Не самісінькі-но військові реквізиції тягли князі з волості, сплачувала вона їм і судові податки, давала й інші прибутки. Зрозуміло — що більшу територію певна волость посідала, що численніша людність її оселяла, то більші прибутки мав з неї князь. Сплачував усі ці податки й данини народ, і натомість сподівався він, що князь оборонятиме його. Отож природньо, що князі бажали здобути якнайвигіднішу волость: коли, прим., Київ спустів і зубожів, кн. Андрій зоставсь на півночі, а Київ оддав, кому хтів. Воюючи, плюндруючи волость сусідову або суперникову, князь-переможець не тільки добував здобич — бранців-рабів, що їх можна було використувати безпосередньо, продавши або повипускавши за "искуп". Він і платіжну здатність волості зменшував, послабляючи цим свого супротивника. Траплялося, що князі зобопільно один одного плюндрували, і тоді страждали мирні осельники: у кн. Юрія супротивники його р. 1152 захопили були Городець і спалили, а він каже: "оже єстьє мой Городець пожгли и божицю, — то я ся томѹ отожгѹ" (П. С. Р. Л., II, с. 456). І князі, вганяючи за бранцями та майном мешканців звоєваних міст, воювалися один з одним, поодинці або гуртом, з своєю дружиною або з найманим військом — торками, берендичами, чорними клобуками, коуями, нарешті з половцями; декотрі князі навіть поріднилися були з половцями. У межусобицях руських князів неабияку участь беруть і західні сусіди, польські та чеські князі, угорський король; згадується й за "нѣмчичей".

Зберімо скількись фактів, які змальовували б походи й межикнязівські усобиці, що за них згадує "Слово", одразу

побачимо, чим князі керувалися й хто найбільш страждав од цієї безнастанної колотнечі.

Взимку р. 1067 Ярославичі — Ізяслав, Святослав та Всеволод "придоша кѹ Мѣньскѹ, и Мѣнянѣ затворишася в градѣ; сиже братья взяша Мѣнескѣ, нсьсѣкоша мѹжи, а жены и дѣти взяша на щиты" (П. С. Р. Л., II, с. 156). Володимир Мономах (за нього літописець не згадує, але він безперечно був тут разом із батьком та дядьками), добрий та "ідеальний князь", як чимало істориків запевнює, про цю подію оповідає в своєму заповіті так: "изѣѣхѹхом городѣ и не оставихомѣ ѹ него ни челяднина, ни скотины" (Лавр., с. 239). Що місто ворогове палили — була це річ звичайнісінька. Не тільки місто з димом пускали, ба всеньку людність чоловічу до краю винищували. Усе це ввійшло до програми військових дій. Кн. Олег спалив р. 1096 Суздаль (П. С. Р. Л., II, с. 228). Р. 1140 Всеволод Ольгович рушив був з Вишгорода до Києва, "изрядивѣ полкы, и пришедѣ, ста ѹ города в Копыревѣ конци и нача зажигати дворы, иже сѣть предѣ городомѣ в Копыревѣ кончи" (с. 302). Року 1147 Ізяслав та Ростислав добули трое міст, "Ізяслав же повелѣ зажечи грады ты" (с. 358). Кн. Давидовичі скаржаться р. 1149 кн. Юрієві Довгорукому на Ізяслава: "пришедѣ землю нашу повоевалѣ и по Задѣсеню города наши пожегѣ" (с. 377). Р. 1171 посадник Паук "города многы повоевавѣ и пожегѣ, воротися во свояси" (с. 546). Кн. Лев під Опавою р. 1254, порадившись з дружиною, ухвалив: "да набѣтрѣя приидѣть рѣкѹ и обидѣт градѣ и пожегѣть вся внѣшняя храмы и ограды и гѣмна" (с. 823), тощо. Заразом нещадно винищувано мирних мешканців, чоловіків переважно. Навіть літописець, дарма що звик він до сучасних йому звичаїв, осуджує це. Повертаючись до Києва, Ізяслав, після того як Всеслав

звідти втік, надсилав наперед свого сина Мстислава: “и пришедъ Мстислав нсьсѣче Кыяны, иже вяхъ высѣкли (визволили з в’язнищ) Всеволода, числом 70 чада, а другыя нсьслѣпиша, другыя без винны погубивъ, не испытавъ” (стор. 163).

Коли князі ходили проти кн. Давида, що потемнив був кн. Василька, “Давыдъ затворися у Володимерѣ; онѣма же ставшима около Всеволожа и взяста копьемъ город и зажгоста огонь, і вывѣгоша людѣ [от] огня, и повелѣ Василько вся нсѣщи и створи Василько мыщенье на людехъ неповинныхъ и проля кровь неповинну” (с. 242). Літописець підкреслює “безъ винны”, “кровь неповинну”; але князі живовидячки інакше думали, навіть ті, котрих мали за кращих; “бросивши нож” у князівський рід Давид — тільки здобув уділ гірший, як був у нього досі, і зобов’язавсь утримувати кн. Василька, що його він був потемнив; а р. 1116, коли кн. Гліб “~~еще~~ ~~вова~~ль Дръговичи и Слѣческъ пожегъ и не каяшется о семъ, ни покарашется” — Володимир Мономах “омиривъ” його... дав йому Мінськ (с. 283).

Але вернімось до літописних епізодів, що характеризують, для чого ті війни межикнязівські проваджувано.

Р. 1135 кн. Всеволод з братчиками своїми і з Ізяславом та Святополком Мстиславичем “пондоша воююще села и городи Переяславскон власти и люди сѣкуще доже и до Киева придоша и Городецъ зажгоша; на св. Андрѣя день вздахъ по оной сторонѣ Днѣпра, люди емлюще а другыя сѣкуще, и вѣ стягши.мъ перевестися имъ... явниша же и скота ~~в~~численное множество”... (П. С. Р. Л., II, с. 296). Р. 1146 Володимир і Ізяслав Давидовичі і Мстислав Ізяславич прийшли до Новгороду з своїм військом та з берендичами й стали до бою; “и бысть налога велика гражданамъ и вбодоша я въ врата

острожная, и много бѣ у нихъ вбитыхъ и раненыхъ”. Билися вони аж до вечора і захопили в лісі три тисячі кобил, одну тисячу коней, “пославше же по селамъ, пожгоша жита и дворы” (с. 331—332). Того ж таки року, подолавши кн. Святослава, князі-переможці забирають собі всеньку його челядь і товар (худобу) (с. 335—337). Р. 1148 Ізяслав з військом дядька свого В’ячеслава й допомічним загоном утрів рушив був до Чернігова, але князі, що його опосіли, до бою не стали, і він “пожже вся села их оли до Боловеса. Нача Ізяславъ молвити: “се есмы села их пожгли вся и жизнь их всю, и они к нам не выйдутъ; а пондемъ к Любчю, идеже их есть вся жизнь” (с. 361). Р. 1149 кн. Ізяслав і Ростислав “пондошта внизъ по Волзѣ... и начаста городы его (Гюргя) жечи и села и всю землю его воевати... и полонъ много принесоша и много зла земли той створиша” (с. 371). Знищуючи майно супротивникове, до краю пляндрували всенький його статок; коли р. 1151 кн. В’ячеслав та Ізяслав облягали Київ, їхні вояки й чорні клобуки “великѣ пакость створиша” — “села пожгоша и огороды вси постѣкоша” (с. 428). Р. 1158 Ізяслав Давидович воює й палить села поблизу Турова (с. 491). Кн. Мстислав Андрійович облягає р. 1168 (за Лавр. рахунком) у Києві Мстислава Ізяславича й здобуває місто, “сего же не было никогда же. А Мстислав Ізяславичъ бѣжа с братомъ ис Киева Володимерю с малою дружиною, а княгину его яша, и сына его и дружинѣ его изъимаша и весь Киевъ пограбниша, и церкви и манастирѣ, за 3 дни, и иконы понмаша, и книги и ризы” (Лавр. с. 336). Та це у коротенькому оповіданні, а в південному, київському літописі (під 1171 роком), так там про здобуття це оповідається куди докладніше та красномовніше: “Взятъ же бысть Киевъ мѣсяца марта в 8, въ второѣ недѣли поста, в середѣ, и грабниша за 2 дни весь градъ, Подолье

и Горѹ, и монастыри и Софью, и Десятинную Богородицю, и не бысть помилования никоумже ни откудѹже, церквамъ горящимъ, крестьяномъ убиваемою, дръгымъ вяжемымъ; жены ведоми быша въ плѣнъ, разлѹчаени нѹжею от мѹжий своихъ; и младенци рыдахѹ зряще материй своихъ; и взяша имѣнья множество, и церкви обнажиша иконами, и книгами, и ризами, и колоколы изнесош; а всѣ Смолняне и Сѹждалци и Черниговци и Олгова дружина и вся святыни взята бысть; зажьженъ бысть и монастырь Печерский св Богородица от поганых, но Богъ молитвами святыя Богородица съблюде и от таковыя нѹжа. И бысть в Киевѣ на всихъ человекѹхъ стенание и тѹга и скорбь неутѣшимая и слезы непрѣстанныя” (П. С. Р. Л., II, с. 545). Кн. Андрій Юріевич надсилає р. 1173 воеводу свого Бориса Жирославича до Великого Новгорода: “и пришедъше толко в землю нхъ много зла створиша, села взяша и пожгоша и люди исѣкоша, а жены и дѣти и имѣння взяша и скоты помаша” (с. 560).

Як ставилися князі до “своіх” — показує отакий випадок: р. 1174 Ярослав Ізяславич “сѣл на Киевском столѣ”, але всидів недовго — того ж таки року його прогнав Святослав Всеволодич, захопивши його жінку й дружину. Та скориставшись з того, що Святослава якийсь час у Києві не було, приїхав він був знову до Києва, кажучи: “подъвели есте вы на мя Святослава — промишляйте, чимъ выкупити княгиню и дѣтя”. Коли ж вони не знали, що йому й казати, він “попрода весь Киевъ, и нгѹмены и попы и чернѣцѣ и черницѣ, латинѹ и гостѣ”... (с. 579). Р. 1177 (Лавр.) Гліб, Рязанський князь, напав на м. Володимир “с Половци с погаными. Много бо зла створи церкви Боголювской, юже бѣ украсилъ Андрей, князь добрый, иконами и всякимъ ѹзорочьемъ, златомъ и серебромъ, и каменьемъ

драгымъ; и тѹ церковь повелѣ выбивши двери разграбити с погаными; и села пожже боярская, а жены и дѣти и товаръ да поганымъ на щитъ, и многы церкви запали огнемъ” (Лавр., с. 363). Князь Всеволод, перемигши полк Мстиславів (1147 р., Лавр.), “възвратися Володимерю с честью великою, а Володимерци и дружина поведоша колодники и скот погнаша и кони, славяще Бога и святѹю Богородицю и крестную силѹ, его же перестѹпили бяхѹ Ростовци и бояре” (Лавр., с. 362). Р. 1178 у Волоку Ламському князь Всеволод Юріевич схопив кн. Ярослава Мстиславича, свого небожа, “и городъ пожже, и людѣ бяхѹ вивѣгли, а жита пожгоша” (с. 367). Й усе ж літописець зве його “благосердъ сын” (с. 368) — а чи з сервілізму, а чи йдучи за загальноживаним літературним шаблоном. Один з героїв “Слова о п. Іг.”, кн. Володимир Глібович, що, коли він помер, “Украина много постона”, як висловлюється літописець, р. 1183 “разгнѣвался... иде на Сѣвѣрскіѣ города и взя в нихъ многъ добытокъ” (П. С. Р. Л., II, с. 629). Та це анітрохи не пошкодило вихвалити його й у літопису, й у “Слові”. Року 1196 князь Роман надіслав був своїх людей повоювати волость Ростиславлеву, а Ростислав із військом — “повоеваша и пожгоша волость Романовѹ около Каменця, и тако ополонившеся челядью и скотомъ и отместившеся возвратишася во свояси” (с. 698). Незабаром Київ удруге спіткало страшенне лихо. У січні р. 1203 (Лавр.) “взятъ бысть Киевъ Рюрикомъ и Олговичи и всю Половецкую землею... не токмо одно Подолье взяша и пожгоша, ино Горѹ взяша и митрополию святѹю Софью разграбивша, и Десятинную святѹю Богородицю разграбивша, и монастыри всѣ, и иконы одраша, а нынѣ помаша и кресты честныя и сосѹды священныя и книги и порты блаженныхъ первыхъ

князей, еже вяхъ повѣшани в церквахъ святыхъ на память собѣ — то положиша все собѣ в полонъ” (Лавр., с. 397).

Цікаво відзначити, що мало не те ж самісіньке, геть аж до “портовъ блаженныхъ первыхъ князей”, каже літописець і про татар, оповідаючи, як вони пограбували були м. Володимир 7 лютого р. 1237. Та історики наші, чимало кажучи про татар, надто малу звертали увагу на те, що їхні подвиги хіба тільки де в чому різнилися від звичайного способу князів збагачувати себе й військо, і то не тільки українське, а й наймане — половецьке, торків, берендіїв та інш.

Татарська навала насувалася чимраз ближче. Та українсько-руські князі, на те ані трохи не зважаючи, й далі один одному волості руйнують. Р. 1234 Данило й Мстислав Глібович ідуть до Чернігова й звідти “пондоша півнячи землю, понмаша грады многое по Деснѣ” (стор. 772). Р. 1250 після перемоги кн. Данило “город зажже, еже Ростислав создал, иде же в Холмъ с колодники многими” (с. 806); нижче літописець каже про вояків Данилових “идущим же имъ и півнячимъ и жгущимъ землю ихъ” (с. 812).

Надто рано й далі частенько трапляється у літопису вираз “взять на щитъ”. Отже р. 1116 “Давыдъ съ Ярополкомъ ѹзя Дрютескъ на щитъ” (с. 283); р. 1147 Ізяслав Мстиславич з братом Ростиславом “пришѣдше ко Всеволожу полкы своими и взяша Всеволожь градъ на щитъ” (с. 358). Ізяслав Давидович р. 1159 “взя городъ княгининъ на щитъ Святославлеѣ” (с. 502). Городяни надто були страхалися, що місто їхнє отак-о добуто буде. Якраво за це промовляв факт, у літопису занотований, коли з городян правила були срібло, загрожуючи інакше “взять (місто) на щитъ” (1151 р., с. 417). Що саме визначало “взять (місто) на щитъ”, про це ми довідуємось не тільки з опису, як Київ сплюндровано р. 1171. Літописець вкладав героєві “Сл. о п. Іг.”, кн. Ігорєві

Святославичєві, отаку мову — мову-каяття — після поразки, що її зазнав він од половців. “Помянухъ азъ грѣхы своя предъ Господомъ Богомъ моимъ, яко много ѹбинство, кровепролитѣе створихъ в землѣ крестьянствѣи, яко же бо азъ не пощаждѣхъ хрестьянъ, но взяхъ на щитъ городъ Глѣбовъ ѹ Переяславля. Тогда бо немало зло подъяша безвиннии хрестьяни, отлѹчаеми отець от роженни своихъ, братъ от брата, дръгъ от дръга своего, и жены от подружий своихъ, и дщери от материй своихъ, и подруга от подругы своей, и все смятено пѣномъ и скорбью тогда бывшую; живни мертвымъ завидять, а мертвни радовахъся, аки мѹченици святѣи, огнемъ от жизни сея искушение приемши, старци порѣвахѹтъся, ѹношы же лютыя и немилостивныя раны подъяша, мѹжи же пресѣкаеми и расѣкаеми бывають, жены же осквѣрняеми, — и та вся створивъ азъ”... (П. С. Р. Л., II, стор. 643). Для нас однаковісінько, чи сам Ігор казав це, чи ж це тільки підхідка художня, що її застосував автор літописного оповідання про поразку 1185 р.; важить те, що автор цей, наче в фокусі, зібрав у поданій картині геть усі ті риси, котрі малувала його уява й котрі освітити можуть загально-живанє в XI—XIII вв. “взятіє на щитъ”. Кожен городянин давньої України-Русі гаразд почував був, що проти цього він ані трохи не убезпечений.

Яка була доля бранців, “колодников”, що потрапляли в полон? Частину їх викупляли — і в половців й узагалі інородців, і в своїх; на це доводилося, як каже “Слово”, — “злата и сребра немало потрепати”; решту ж бранців гнано далеко від рідного кубла. Ось як змальовує літопис долю цих бідолах: “ови ведѹтъся полоненѣ, а дръзни посѣкаеми бывають; дръзни на мєсть даеми бывають и горкѹю приємлюще смертъ; дръзни трепещють зряще ѹбиваемыхъ; дръзни гладомъ ѹмориваеми и водною жажею; єдино прѣщєньє, єдина казнь,

много вѣно (вар. “многѣ винѣ”) и мѣще раны (Лавр. “многovesнныя и мѣще раны”) и различныя печали и страшныя мѣкы: ови вязани и пятами пѣаеми; на морозѣ держими і вкарѣеми (Лавр. “Ѹранѣеми”)...” (П. С. Р. Л., II, 214, Лавр., с. 215—216), і нижче. “...мѣчими зимою и оцѣпляемѣ Ѹ алѣчѣѣ и в жажѣ і в бѣдѣ, повледѣвшѣ лица и почернившѣ телеса, незнаемою страною, языкомѣ испаленомѣ, назнходяще і босѣ, ноги и мѣще изводены терньемѣ с слезами отвѣщевахѸ другѣ другѣ глаголюще, “аще вѣхѸ сего города”, а другий, “а азѣ сего села” (Лавр. — “вси”), и тако сѣвѣпрошахѸся со слезами, родѣ свой повѣдающе, очн изводяще на небеса к ВышнемѸ”... (П. С. Р. Л., II, с. 216; Лавр. с. 217—218). Серед тих мініатюр, що оздоблюють хроніку Манасії у сп. XIV в., знаходимо на арк. 179 зображення “плѣнѣ РѸскы”; тут змальовано кінних вояків, що женуть перед себе отару рогатої худоби (Вост. Опис № 269, арк. 389). Отак самісінько, як тую худобу, гнано й бранців в неволю на чужу сторону.

Марно закликала євангельська наука любити ближніх, марно і собі казала про милість — навіть до ворогів — “Пчела” (Семенов, с. 377) та “Мерило Праведное” (Сперанский, Перев. сборн. изреч., дод. 55): не в розумуваннях про моральне та неморальне сила була, а в “здобичі”, адже дістати її людина озброєна за сприятливих умов, що одзвлювали її від праці, могла легко. “Ведь “усобицы” князей, — пише сьогочасний історик, — вовсе не были случайным последствием их драчливости: на “полоне” держалась вся торговля” (Покровский, Ист. России, I, 135). Отож, споглядаючи картини, що їх зберіг був літопис, не можна з цим не погодитись. Цей же історик і викрив, чом Київська Русь занепадала була.

Та характеризуючи це оточення, що його довгий час історики письменства були ідеалізували, ще на одну його рису вважати випадає. Нехай би яка зайва

вона здавалася, нехай би ніякі економічні й господарчі міркування її й не виправдували, усе ж вона неабияку має вагу. Це — кровожерність страшенна, що прикро вражає сьогочасну людину. Ми знаємо, як своєрідно пояснював був літописець, чом з кн. Всеслава Полоцького була людина войовнича: він народивсь через ворожбитство й носив “язвено”, що було в нього на голові, як він народився: “сего ради немилостив есть на кровопролитѣ” (П. С. Р. Л., II, с. 143, 1044 р.). Аж ось уже милостивий та побожний Володимир Мономах (він не від того був, навіть, щоб і сльозу пролляти — авжеж, мовляв, Україна-Русь гине) (с. 238) — епічно спокійно повідає, скількох він полонив і відпустив половецьких князів, звичайно — за викупне, а далі — скількох добув живих і “исѣкѣ, вметгахѣ в тѣ рѣчкѣ в Славий” (Лавр., стор. 242, 1096 р.). І це — не тільки відносно половців “неверных”; р. 1153 кн. Ізяслав з невеличкою дружиною добув силу-силенну бранців (“колодники”) й учинив з ними так само — “повелѣ сѣчи, а лѣтшини мѣжи сѣ собою поя” (П. С. Р. Л., II, стор. 467). Взагалі, забивати зайвих бранців — це була, як на той час, річ звичайна (див. іще с. 563, р. 1173).

Як городяни ставилися до князя та дружини, це виявлялося, коли він помирав. Порівняймо, прим., як спокійно помирав кн. В'ячеслав, р. 1154, що його, очевидячки, кияни любили, й як конав кн. Юрій Володимирович (1158 р.); вже другого дня по князевій смерті пограбовано його дворища, і міське, і за Дніпром, і дворище його сина, а суздальців дак тих городяни забивали, відбираючи їхнє майно (с. 489). Коли Андрія Юрієвича Боголюбського р. 1175 було забито, “горожанѣ Боголюбьци разграбнша домѣ княжь... и золото и сребро, порты же и паволокы и имѣнне, емѸ же не вѣ числа”, та гнів народний на цьому не обмеживсь: “много зла створися вѣ волости его: посадниковѣ и тивѸновѣ домы пограбнша, а самѣхѣ и дѣтськіѣ его и мечники извнша, а домы ихѣ

пограбиша... грабители же и нсть сель приходяче граваху, тако же и Володимѣри" (1175 р., с. 592).

Траплялось, що грабували дворище нелюбого князя й за його живоття. Р. 1154 у Слудьку "Глѣба Ростиславича выгнаша, и дворъ его разграбиша горожане, и дружинѣ его" (с. 443). Селяни розлютувалися були, живовидячки, так що р. 1241 кн. Данилові довелося надіслати Кирила печатника з трьома тисячами піших та 300 кінних вояків на Дядьків град і Болоховську землю полонити й попалити їх: "оставили бо их Татарове, да имь орють пшеницу и проса. Данил же на нѣ болшѣю враждѣ [держа], яко от Татар болшѣю надеждѣ имѣахѣ" (с. 792). Це яскраво свідчить за те, що болоховські смерди, зазнаючи від киязів нестерпних утисків, мусли були зрадити своїх. Вони сподівалися під татарами знайти кращі життєві умови, хоч ті, як це і в літописів видно, вславилися були через свою жорстокість та уміння визискувати підвладний їм український народ

Дані, що характеризують українсько-руський побут XI—XIII вв., нечисленні, та їх чималою мірою поповнити можна з інших джерел. І мені здається, що вони виразно виявляють ті обставини, серед яких склалося "Слово". Адже воно багато говорить про князівські "каторы" й "крамолы", коли "вѣци челоуѣкомъ скратишася". Ми наочно, живовидячки бачимо, що автор "Слова" не тільки не згустив фарби, ба, навіть, порівнюючи до літописців, багато дечого зм'якшив, прикрасив. Картина феодальної України-Русі розгортується перед нами надто неприваблива. Знаючи літопис, ми не можемо більше ідеалізувати цю Україну-Русь, що завдяки неминучим історичним умовам свого існування й економічним умовам була навіть іще некультурніша як середньовічна феодальна Європа XII віку. Чим пояснити це все? Павлов-Сильванський пояснює це так: "Обширное централизованное государство не

соответствовало эпохе натурального хозяйства, которое препятствовало централизации, связности частей, разрывая области на множество самодовлеющих мирков" (с. 89). "Прочное государственное объединение частей явилось только тогда, когда кончилось господство натурального хозяйства и развилось хозяйство денежное, создавшее необходимую для централизованного управления связность частей территории" (с. 90). Що в давній Україні-Русі було натуральне господарство, з цього випливали й усі інші висновки, такі для змальованої доби характерні: потрібна була жива сила, дешева робоча праця, елементарна, що сливе не вимагала будь-якої кваліфікації; потрібні були раби — за перших князів їх продавали поза межі України-Русі, а згодом настав попит на них і на внутрішньому ринкові. Звідси випливала й своєрідна та дивна, як на перший погляд, політика походів та наскоків. Торг організований був мало: отже клас, котрий окрім "усобиць" як єсть нічого не продукував, набував собі майно здебільша тим, що озброєною рукою грабував як речі розкоші, так і худобу, одягу, тощо.

"Слово о. п. Іг." в умовах цього життя — це немов оаза ясна та прохолодна, серед пустелі, кривавим туманом повитої. Як і київські емалі й інші нечисленні пам'ятки давньої київської культури, воно здається нам через те цінніше, що свідчить про силу й височінь людського духу, здатного художньо творити навіть за найтемніших періодів людського життя, навіть за найтяжчих років для свідомої, що мислить, людини. Та автор "Слова" цілком належить своїй добі. Отож наївно було б його ідеалізувати, гадаючи, наче він мав сьогочасні поняття. Для нього, звичайно, найближчі над усе були інтереси його кола, інтереси князівські, але не інтереси народної маси, що правила за об'єкт своєрідних, як на наш погляд, економічних операцій.

Творець наукової методології

(Післямова)

XII століття несе на собі виразну печать Володимира Мономаха і автора “Слова о полку Ігоревім”.

Окрім державотворчих звершень, Володимир Всеволодович Мономах залишив по собі центр українського літописання у Видубицькому монастирі, де впродовж усього XII ст. творився Київський літопис, фактично завершив створення Широкої редакції “Правди Руської” і подарував нащадкам непроминального значення літературну пам’ятку — “Повчання”.

Анонімний автор “Слова о полку Ігоревім” написав твір, що є вершинною окрасою всієї літератури України-Русі епохи Середньовіччя. Це не означає, що інші церковні і світські письменники Високого Середньовіччя лише творять тло, на якому височать постаті Володимира Всеволодовича і анонімного автора “Слова”. Без їхньої творчості не було б літературної школи, а значить, і літературної традиції, не було б повноти свідчень про економічне, суспільно-політичне, церковно-релігійне, моральне, духовне, в тому числі і літературне життя.

XIX і XX століття дали величезний масив емпіричного матеріалу, що дозволило його наукове вивчення, яке починається із наукової методології. Її основу закладали Михайло Максимович, Пантелеймон Куліш, Осип Бодянський, Микола Костомаров, Михайло Драгоманов, Іван Франко, Михайло Грушевський, Володимир Перетц.

Із тисяч існуючих наукових праць про Україну-Русь XI—XIII століть ми вибрали і подаємо як “Вступ” до “Золотого слова” статтю академіка Володимира Перетца “Феодална Україна-Русь XI—XIII вв.” Це вступний розділ із його монографії “Слово о полку Ігоревім”, що вийшла в Києві 1926 року. Ми зупинилися на ньому, оскільки тут закладено науково-теоретичні основи вивчення і висвітлення історії давньої української літератури, зокрема епохи Середньовіччя.

Володимир Перетц єдиний, хто розробив і читав студентам історико-філологічного факультету систематичний курс “Методології російської літератури” на матеріалі і давньоукраїнської літератури. Його лекції студенти ретельно законспектували і видали в 1907 році на стеклографі. У 1914 році В. Перетц доопрацював студентське видання і видав друком солідну монографію “Методология русской литературы”, на основі якої в 1922 р. у ленінградському видавництві “Academia” побачило світ третє, доопрацьоване видання.

У 30-ті рр. XX ст. комуністична система нав’язала марксистсько-ленінську методологію вивчення історії літератури на засадах партійності, класовості і народності. Ідеологічною підвалиною цієї методології була покладена стаття Леніна “Партійна організація і партійна література” (1905). Комуністична ідео-

логія знищила не тільки наукову методологію В. Перетца, а й самого академіка.

В. Перетц обгрунтовує методологічний принцип історизму як вимогу розглядати кожну літературну пам'ятку в сукупності всіх історичних обставин того часу, з'ясовувати, чиї ідеологічні і естетичні вподобання вона відбиває. Він заперечує наукову інтуїцію як засіб проникнення в історичну даль.

Академік структурує історію літератури за історичними епохами (епоху він називає доба), періодами і етапами: "Кожнісінька доба, кожнісінький період історичний по-своєму одбивається на творчості поетовій, хоча б уже в тому, що ставить поета віч-на-віч до вже перейдених у літературній історії етапів". За Перетцом, доба дає письменникові змогу дечого навчитися з готового досвіду, дещо запозичити й використати, не наслідуючи готові зразки, а тільки несвідомо відтворюючи ремінісценції із царини літературного досвіду. Кожен автор має власні певні інтереси та ідеали.

Володимир Перетц називає своїх попередників у науці — Іловайського, Стоюніна, А. Магінова, Барсова, — які користувалися поняттям і принципом класовості. Перетц у 1926 році також уже наголошує на класах і класовості, тоді як, на нашу думку, точніше було б говорити

про стани і станову ідеологію. Князі, бояри, дворяни, дружинники, смерди, закупи, холопи, раби — це стани, всього лиш соціальні категорії людей, які мали свою станову господарку (економіку), станову мораль, станову ідеологію і культуру.

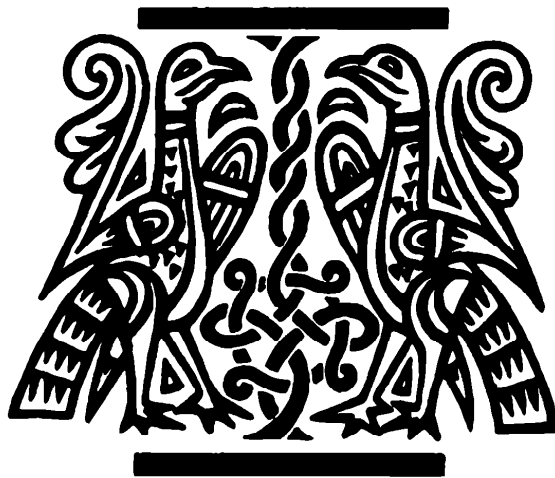
Очевидно, даниною ідеологічній моді є твердження Перетца "про владущий за тих часів клас українсько-руського громадянства".

Для нас знаковим є те, що В. Перетц не користується таким метафоричним поняттям, як Київська Русь. Він послідовно вживає на означення української держави XI—XIII ст. термін Україна-Русь і жодного разу не обмовився, що "Слово" — це спадщина російського народу. Для наукового літературознавства початку XX ст. (І. Франко, М. Грушевський, В. Перетц) національна приналежність спадщини т. зв. Київської Русі українському народові не викликала якоїсь іншої думки.

Стаття В. Перетца заперечує безпідставну слов'янофільську традицію ідеалізувати побут України-Русі. Він на основі текстів стверджує, що сама література не ідеалізує, а навіть жорстко говорить про життя того часу. Ідеалізація Русі йшла із досліджень, від їх ідеологічної заданості.

ЛІТЕРАТУРА
ВИСОКОГО
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Володимир Мономах

(1053 – 19.05.1126)

Повчання Володимира Мономаха

У “Повістях врем’яних літ” під роком 1053 зроблено єдиний запис: “У Всеволода народився син Володимир від цариці грецької”. Додамо: з роду візантійської династії Мономахів, через що пізніше і князя Володимира стали називати Мономахом. Ім’я Володимир дав йому дід — Ярослав Мудрий.

Очевидно, цей запис зробив Літописець Никон Великий (Іларіон), а через 73 роки інший Літописець із Видубицького монастиря, розбудованого батьком Володимира Мономаха — Всеволодом, — запише: “У рік 1126. Преставився благовірний князь, христолюбивий великий князь всеї Русі Володимир Мономах, що просвітив Руськую землю, наче сонце, промені пускаючи, і слава його розійшлася по всіх землях. А найбільше страшним він був для поганих, цей братолюбець, і нищелубець, і добрий дбайливець за Руськую землю.

Преставився він (місяця) травня в дев’ятнадцятий день і, опрятавши тіло його, положили у святій Софії, коло отця його Всеволода, співавши належні співи над ним. Священнослужителі ж, жалкуючи, тужили по святому і доброму князеві, а весь народ і всі люди за ним плакали, як ото діти за отцем або за

матір’ю. Плакали по ньому всі люди і сини його Мстислав, Ярополк, Вячеслав, Юрій, Андрій, і внуки його.

І тоді розійшлися всі люди з жалобою великою. І так само й сини його розійшлися кожен у свою волость із тугою великою, туди, де ото він кожному з них роздав був волості.”

Інші джерела яскраво доповнюють образ одного з найбільших після Володимира Великого і Ярослава Мудрого державотворців Руської землі — України-Русі: “...і любили його всі навколишні і підвладні йому. Він не був гордим, не возносився у своїх добрих ділах, а славу і честь за всі побіди воздавав насамперед Богові, на нього одного надіявся, і за те Бог йому престол помімо інших дарував і багатьох супротивників покорив. До всіх він був милостивим і щедрим на пожертви, у правосудді додержував законів, і хоча винних карав, але більше зменшуючи їх вину і прощаючи. З лиця був гарний, очі великі, волосся рудувате і кучеряве, чоло високе, борода широка, на зріст не вельми великий, але міцний тілом і сильний. У ратях вельми хоробрий і вмілий виладнувати війська. Він багатьох своїх ворогів перемиг і покорив, сам же один раз біля Треполя¹ був переможений, про що ніколи

¹ Нині — Трипілля, село Обухівського р-ну на Київщині.

згадувати не міг, почасти від жалю за братом Ростиславом, який тоді втопився і якого він вельми любив, а почасти від сорому, що нелад Святополків його до цього спонукав. Володів Руссю 13, а всього жив 73 роки.”

Готуючись в інші світи (“сидячи на санях”), Володимир Мономах написав “Повчання” — своєрідний заповіт-заповідь молодим князям Русі і всьому народу Руському, ставлячи в приклад життя свого діда Ярослава, батька Всеволода і своє власне.

Це перша в українській старожитній літературі автобіографічна повість, що сильним особистісним звучанням, піднесенням значення розуму і знань передреє ренесансним гуманістичним ідеям, засвідчує передренесансну атмосферу в Україні-Русі початку XII ст. Увага до простої людини, праця на користь держави — виносять “Повчання” Володимира Мономаха поза епоху Середньовіччя, незважаючи на глибоку релігійність Великого Київського князя Володимира Мономаха. Князь, полководець, мудрий володар великої держави і захоплений книжник, будівник храмів і рідкісний для тогочасної Русі князь-сім’янин — зразок моральної досконалості. Князь Володимир надавав ваги правовим нормам: він розширив “Правду Руську” свого діда, залишивши по собі “Статут Володимира Всеволодовича”, який пізніше був включений в Широку редакцію “Правди Руської”.

Володимир Мономах 16 років князував у Чернігові, 20 років — у Переяславі. У 1113 р. Володимир Всеволодович був запрошений повсталими проти лихварів і київ-

ського тисяцького киянами на великокнязівський київський стіл. Він в’їхав у Київ з новими законами, що полегшували становище киян.

Близько 1075 р. Володимир Мономах одружився з дочкою останнього саксонського короля Англії Гарольда — Гітою (Едгітою).

Гіта мала добру літературну освіту, вільно читала грецькою і латинською мовами. З собою до Києва Гіта привезла багато книг, які берегла все життя. Серед них були “Батьківське повчання” та “Слово якогось батька до сина свого”, які, як гадають вчені, могли бути зразком для створення “Повчання” Володимира Мономаха. Твір був загубився, але його виявив монах Лаврентій, який у 1377 р. копіював “Повісті врем’яних літ” Нестора. Під роком 1096 він переписав до літопису (Лаврентіївського) “Повчання Володимира Мономаха”. Але, очевидно, твір було написано пізніше, на початку XII ст. Мономах, окрім численних походів проти половців, які ним лякали своїх дітей, сприяв розвитку книжної справи, вів архітектурне будівництво, зводив храми, переніс літописання до Видубицького монастиря (Сильвестр, Мойсей), який ще за батька Всеволода був перетворений в культурний і державний центр. На одному з храмів монастиря вчений С.Висоцький знайшов під пластом тиньку пізніших віків графіті XI ст.: по одному слову з трьох боків на фасаді — “Всеволожа”, “Міць”, “Орѣшко”. Себто: Всеволодова — міць — горішок. На території монастиря був Красний двір — заміська резиденція Володимира Мономаха і його батька Всеволода.

ПОУЧЕНИЕ

Азъ худый, дѣдомъ своимъ Ярославомъ, благословленнымъ, славнымъ, наречный въ крещении Василий, рѣсьскымъ именемъ Володимиръ, отцемъ възлюбленнымъ и матерью своею Мьномахы... и хрестьяныхъ людей дѣля, колико бо свлюдъ по милости своей и по отни молитвѣ отъ всѣхъ бѣдъ! Сѣдя на санехъ, помыслихъ в дѣши своей и похвалихъ бога, иже мя сихъ дней грѣшнаго допровади. Да дѣти мои, или инъ кто, слышавъ сю грамотицю, не посмѣйтеся, но емѣ же любя дѣтий моихъ, а приметъ е в сердце свое, и не лѣнитися начнетъ тако же и трѣжатися.

Первое, бога дѣля и дѣша своя, страхъ имѣйте божий в сердце своемъ и милостыню творя неоскуднѣ, то бо есть начатокъ всякомѣ добрѣ. Аще ли комѣ не любя грамотиця си, а не поохрихтаются, но тако се рекѣтъ: на далечи пѣти, да на санехъ сѣдя, безлѣпицю си молвилъ.

Повчання Володимира Мономаха

(За Лаврентіївським списком)

Я, недостойний, дідом своїм Ярославом благословеним, славним, батьком возлюбленим і матір'ю своєю з Мономахів — названий при хрещенні Василем, руським іменем Володимир... і ради людей християнських, яких стільки уберіг з милості своєї і батьківської молитви від всіляких бід! Сидячи на санях, подумав я в душі своїй і похвалив Бога, що до сих днів мене грішного допровадив.

Хай діти мої, чи інший хто, слухаючи сю грамотицю, не посміються, а кому із дітей моїх вона буде любя — хай прийме її в сердце своє і, не лінуючись, почне, як і я, трудитися.

Перш за все, бога ради і душі своєї, майте страх божий в серці своєму і милостиню подавайте щедрю, — бо то початок всякого добра. Якщо ж комусь не любя грамотиця ся, хай не насміхається, а так про неї скаже: на далекій путі та на санях сидячи, небилиць наговорив.

Усрѣтоша бо мя слы от братья моя на Волзѣ, рѣша: "Потѣснися к нам, да выженемъ Ростиславича и волость нхъ отънимем; иже ли не поидеши с нами, то мы собѣ будем, а ты собѣ". И рѣхъ: "Аще вы ся и гнѣваете, не могу вы я ити, ни креста перестѣпити".

И отрядивъ я, вземъ Псалтырю, в печали разгнѣхъ я, и то ми ся выня: "Вскѣю печалѣши, душе? Вскѣю смѣщаеши мя?" и прочая. И потомъ собрахъ словца си любая, и складохъ по рядѣ, и написахъ. Аще вы послѣдняя не любя, а передняя принимайте.

"Вскѣю печална еси, душе моя? Вскѣю смѣщаеши мя? Упован на бога, яко исповѣмся емѣ". "Не ревнѣй лукавнѣющимъ, ни завиди творящимъ безаконье, зане лукавнѣюцини потребятыся, терпяцини же господа, — ти овладають землею". И еще мало, — "И не вѣдетъ грѣшника; взищеть мѣста своего, и не оврящеть."

Кротцини же наслѣдять землю, насладятыся на множествомъ мира. Назираеть грѣшный праведнаго, и поскрегчетъ на нь зѣбы своими; господь же посмѣется емѣ и прозритъ, яко придетъ день его. Оружья извлекоша грѣшници,

Зустріли були мене на Волзі посла від братів моїх і сказали: "Приєднуйся до нас, і виженемо Ростиславичів, і волость їхню відберемо. Якщо ж не підеш з нами, то ми собі будемо, а ти собі." І я сказав: "Хоч ви й гніваєтесь, але не можу я ні з вами піти, ні клятву порушити."

І відправивши їх, узяв Псалтир, розгорнув у печалі, і таке мені випало: "Пощо сумуєш, душе? Пощо бентежиш мене?" і далі. А потім вибрав слова ці чудові, розклав їх у ряд, і написав: "Якщо вам останні не любі, то беріть передніх."

"Пощо сумуєш ти, душе моя? Пощо бентежиш мене? Я надіюсь на Бога, бо перед ним сповідаюся." "Не змагайся з лукавими, не завидууй творящим безаконня, бо лукаві будуть знищені, а боготерпці — ті будуть володіти землею. І ще трохи — і не буде грішника, шукатиме місця свого — і не знайде."

Покірнії ж успадкують землю і насолоджуватимуться багатоліким світом. Наглядає грішний за праведним і скрегоче на нього зубами своїми. Господь же посміється з нього і провидить, коли прийде день його [останній]. Оружжя

напряже лукъ свой истрѣляти нища и ѹбога, заклати правыя сердцемь. Оружье ихъ внидетъ в сердца ихъ, и лѹци ихъ скрѹшатся. Луче есть праведникѹ малое, паче богатства грѣшныхъ многа. Яко мышца грѣшныхъ скрѹшится, ѹтверждаетъ же праведныя господь. Яко се грѣшници погывнѹтъ; праведныя же милѹя и даетъ. Яко благословляши его наслѣдятъ землю, кленѹщии же его потревятся. От господа стопы человекѹ исправятся. Егда ся падеть, и не разбѣеться, яко господь подѣмлетъ рѹкѹ его. Чнѹ бѣхъ, и сстарѣхся, и не видѣхъ праведника оставлена, ни сѣмени его просяща хлѣба. Весь день милѹеть и в заимъ даетъ праведный, и племя его благословлено бѹдетъ. Уклонися от зла, створи добро, взищи мира и поженн, и живи в вѣкы вѣка."

"Внегда стати человекѹмъ, ѹбо живы пожерли ны выша; внегда прогнѣватися ярости его на ны, ѹбо вода бы ны потопила".

"Помилѹй мя, боже, яко попра мя человекѹ весь день боряся, стѹжи ми. Попраша мя врази мои, яко мнози борюциися со мною с выше". "Возвеселится

добули грѣшники, напинають лук свій, щоб підстрелити убогого і нужденного, вразить справедливих серцем. Оружжя їхне вразить власне серце, а луки їхні зламаються. Лучче малість праведних, аніж великі багатства грѣшних. Бо сила грѣшних зламається, а праведних зміцнює Господь. Отож, грѣшники згинуть, а праведних же він милує і дає їм. Отож, ті, що благословляють його, успадкують землю, а ті, що проклинають його, знищені будуть. Господь стопи чоловіка направляє. І навіть коли впаде — не розіб'ється, бо Господь підтримує руку його. Молодим був і постарів, а не бачив залишеним праведника, ні дітей його, щоб хліба просили. Щодень подає милостиню і в борг дає праведний, і нащадки його благословенні будуть. Ухиляйся від зла, твори добро, шукай миру і проганяй [зло], — і живи во віки віків."

"Коли б повстали люди, то живими б пожерли нас; коли б розгнівалась на нас лютъ його, то вода б нас потопила."

"Помилуй мене, Боже, бо зневажив мене чоловік, щодень борючись, гнітить мене. Зневажили мене вороги мої, бо багато бореться проти мене з

праведник, и егда видитъ мѣсть; рѹцѣ свои ѹмываетъ в крови грѣшника. И рече ѹбо человекъ: аще есть плодъ праведника, и есть ѹбо богъ сѹдьяй земли". "Изми мя отъ врагъ моихъ, боже, и отъ встающихъ на мя отъими мя. Избави мя отъ творящихъ беззаконье, и отъ мужа крови спаси мя; яко се ѹловиша дѹшу мою". "И яко гнѣвъ въ ярости его, и животъ в воли его; вечеръ водворится плачь, а завтра радость".

"Яко лучши милость твоя, паче живота моего, и ѹстнѣ мои похвалитъ тя. Тако благословлю тя в животѣ моемъ, и о имени твоємъ въздѣю рѹцѣ мои". "Покры мя отъ сонма лукаваго и отъ множества дѣлающихъ неправдѹ". "Възвеселитесь вси праведнии сердцемъ. Благословлю господа на всяко время, воинѹ хвала его", и прочая.

Яко же во Василии ѹчаше, собравъ тѹ ѹноша, дѹша чисты, нескверньни, тѣлеси хѹдѹ, кроткѹ бесѣдѹ и в мѣрѹ слово господне: "Яди и питью бесѣ плещи велика быти, при старыхъ молчати, премѹдрыхъ слѹшати, старѣйшимъ покарятися, с точными и меншими любовь

неба." "Возвеселиться праведникъ і, коли побачить відомщення, руки свої омие в крові грішника. Адже сказав чоловік: "Якщо є нагорода праведнику, то є й Бог, що творить суд на землі." "Візьми мене із рук ворогів моїх, Боже, і від тих, що повстають на мене, відними мене. Увільни мене від творящихъ беззаконня і обрятуй мене від кровожадних, які полонили душу мою."

"І, як гнів у люті його, так життя у волі його: ввечері вселяється плач, а ранком [з'являється] радість."

"Бо лучче милість твоя, аніж життя моє, і уста мої хай восхвалять тебе. Так благословлю тебе за життя моє і в честь твою здійму руки мої."

"Заховай мене від сонмища лукавих і від зборища творящихъ неправди." "Возвеселіться, всі праведні серцем. Благословляю Господа повсякчас, безкінечна хвала йому" і таке інше.

От так і Василій навчав, зібравши біля себе юних, мати душу чисту й незаплямовану, тіло худокосте, розмову лагідну і дотримуватись слова Господнього: "Їжа і питво має бути без шуму великого, при старших мовчати, премудрих слухати, старшим коритися, з

имѣти; без лѹки бесѣдѹюще, а много разумѣти; не сверѣповати словомъ, ни хѹлити бесѣдою, не обило смѣятися, срамлятися старѣйшихъ, к женам не лѣпымъ не бесѣдовати, долѹ очи имѣти, а дѹшю горѣ, превѣгати; не стрѣкати ѹчитъ легкыхъ власти, ни в кѹю же имѣти, еже от всѣхъ честь. Аще ли кто васъ можетъ инѣмъ ѹслѣти, от бога мѹзды да чаеть и вѣчныхъ благъ насладится". "О Владычице Богородице! Отъими от ѹбогаго сердца моего гордость и вѣсть, да не възношюся сѹетою мира сего" в пѹстошнѣмъ семь житъи.

Наѹчися, вѣрный человекѣ, быти благочестию дѣлатель, наѹчися, по евангельскомѹ словеси, "очима ѹправленье, языкѹ ѹдержанье, ѹмѹ смѣренье, тѣлѹ порабощенье, гнѣвѹ погѹбленье, помыслъ чистъ имѣти, понѹжаяся на добрая дѣла, господа ради; лишаемъ — не мсти, ненавидимъ — люби, гонимъ — терпи, хѹлимъ — моли, ѹмертви грѣхъ". "Избавите обидима, судите сиротѣ, оправдайте вдовицю. Придѣте, да сожжемъся, глаголетъ господь. Аще бѹдѹтъ грѣси ваши яко оброщени, яко снѣгъ овѣлю я", и прочее.

рівними і меншими в любові бути, — розмовляти без лукавства, а розуміти багато; не лютитися словом, не хулити мовою, не багато сміятися, соромитись старших, з жінками безпутними не розмовляти, очі долу опускати, а душу д'горі, уникаючи їх. Не ухилятися наставляти падких до влади, ні в що ставити, що від усіх честь. Коли ж хтось із вас може іншим корисне зробити, від Бога на віддяку і насолодження вічними благами — хай надіється." "О Владичице Богородице! Відведи від убогого серця мого гордість і буйство, щоб не величався марнотами світу цього у нашій пустотній житті."

Навчися, праведний чоловіче, чинити благочестиво, навчися, за евангельським словом, "очима управлять, язык стримувать, ум упокорювать, тіло поневолювать, гнів погублять, помисли чисті мати, спонукаючись на добрі діла ради Господа; обкрадений — не мсти, зненавиджений — люби, гнаний — терпи, підданий хулі — моли, умертви гріх."

"Заступайтесь за обиженого, давайте розраду сироті, оправдайте вдовицю. Приходьте, щоб об'єднатися, — говорить Господь. — Якщо

"Восняеть весна постная и цвѣтъ покаянья; очистимъ себе, братья, от всякоя крови плотьскыя и дѹшевныя. Свѣтодавцю вопыюще рцѣмъ: "Слава тобѣ, человекѡлюбче!"

Понстинѣ, дѣти моя, разѹмѣйте, како ти естъ человекѡлюбець богъ милостивъ и премилостивъ. Мы, человекѣци, грѣшни сѹще и смертни, то оже ны зло створить, то хоцѣмъ и пожрети и кровь его прольяти вскорѣ; а господь нашъ, владѣя и животомъ и смертью, согрѣшенья наша выше главы нашея терпять, и пакы и до живота нашего. Яко отецъ, чадо свое любя, бѣя, и пакы привлачить є к собѣ, тако же и господь нашъ показал ны естъ на врагы повѣдѹ, 3-ми дѣлы добрыми избыти его и повѣдити его: покаяньемъ, слезами и милостынею. Да то вы, дѣти мои, не тяжька заповѣдь божья, оже тѣми дѣлы 3-ми избыти грѣховъ своихъ и царствия не лишитися.

А бога дѣля не лѣнитесь, молю вы ся, не забывайте 3-х дѣлъ тѣхъ: не бо сѹть тяжька; ни одиночѣство, ни чернечѣство, ни голодъ, яко нини добри

грѣхи ваші будуть як багрянця, обілю я їх, як снѣг" і таке інше.

"Засіє весна посту і квіт покаяння; очистимо себе, браття, від всілякої крові, тілесної і душевної. Звертаючись до світодавця, говоримо: "Слава тобі, чоловіколюбче!"

Справді, діти мої, зрозумійте, який є чоловіколюбивий Бог милостивий і премилостивий. Ми, люди, грішні і смертні, і якщо нам хтось зло зробить, то хочемо стерти його і кров його пролити негайно; а Господь наш, володіючи і життям і смертю, безмірні гріхи наші терпить і аж до кінця життя нашого. Як люблячий батько б'є дитя своє і знову пригортає до себе, так і Господь наш показав нам, як ворогів перемагати, як трьома добрими ділами позбуватися від них і перемагати їх: покаянням, сльозами і милостинею. І це вам, діти мої, не тяжка заповідь Божа, як тими ділами трьома позбутися гріхів своїх і царства [небесного] не лишитися. І, Бога ради, не лінуйтеся, умоляю вас, не забувайте тих трьох діл: не тяжкі вони, ні усамітнення, ні чернецтво, ні голод, що інші добродійні терплять, адже й малими ділами [можна] заслужить милість Божу.

терпять, но малым дѣломъ
злѣчити милость божью.

"Что есть человекъ, яко
помниши и?" "Велий еси,
господи, и чудна дѣла твоя,
никак же разумъ человеческъ
не можетъ исповѣдати чудес
твоихъ; и пакы речемъ: велий
еси, господи, и чудна дѣла твоя,
и благословено и хвално имя
твое в вѣкы по всей земли". Иже
кто не похвалитъ, ни
прославляетъ силы твоея и
твоихъ великихъ чудес и доброт,
устроеныхъ на семь свѣтѣ: како
небо устроено, как ли солнце,
како ли луна, како ли звѣзды,
и тма, и свѣт, и земля на водахъ
положена, господи, твоимъ
промыслом! Звѣрье
разнолични, и птица и рыбы
украшено твоимъ промыслом,
господи! И семѹ чудѹ
дивѹемъся, како от персти
создавъ человекъ, како образи
разнолични въ человекъскихъ
лицихъ, — аще и весь миръ
совокупить, не вси въ одинъ
образ, но кый же своимъ лицъ
образом, по божи мѹдрости. И
семѹ ся подивѹемы, как птица
небесныя изъ нрѣя идѹтъ, и
первѣе, въ наши рѹцѣ, и не
ставятся на одной земли, но
и сильныя и хѹдыя идѹтъ по
всѣмъ землямъ, божиимъ
повелѣньемъ, да наполнятся
лѣси и поля. Все же то далъ
богъ на угодѣе человекомъ, на
снѣдъ, на веселье. Велика,

"Що таке чоловік, як по-
думаєш про нього?" "Великий
ти, Господи, і дивні діла твої, і
ніяк не може розум людський
розповісти про чудеса твої", —
і знову кажемо: "Великий ти,
Господи, і дивні діла твої, і
благословенне і славне ім'я твоє
во віки по всій землі."

І хто не воздасть хвалу, не
прославлятиме сили твоєї і
твоїх великих чудес і доброт,
содіяних на цьому світі: як
небо влаштовано, а чи сонце,
чи місяць, чи зорі, і тьма, і
світло, і земля на водах
покладена, твоїм, Господи,
промислом! Звірі різні, і пти-
ці, і риби украшені твоїм,
Господи, промислом! І цьому
диву дивуємось, як із персті
створив чоловіка, які лица
різноликі у людської подобі, що
коли і всіх людей зібратъ, не всі
вони на одне лице, але кожний
має своє лице за Божою
мудрістю.

І цьому дивуватимемось, як
птиці небесні із вирію идуть і,
перш за все, в наші руки, і не
поселяються в одному місці, але
і сильні і слабенькі розселяються,
за Божим повелінням, по всій
землі, щоб наповнились ліси і
поля. І все ж те дав Бог на
догоду чоловікові, для їжі, для

господи, милость твоя на нас, иже та угодыя створилъ еси человекъ дѣля грѣшна. И ты же птицѣ небесныя умудрены тобою, господи: егда повелиши, то вспоютъ, и человекы веселятъ тебе; и егда же не повелиши имъ, языкъ же имѣюще онемѣютъ. "А благословенъ еси, господи, и хваленъ зѣло!" Всяка чудеса и ты доброты створивъ и здѣлавъ. "Да иже не хвалить тебе, господи, и не вѣруетъ всѣмъ сердцемъ и всею душою во имя отца и сына и святаго духа, да будетъ проклятъ".

Си словца прочитающе, дѣти моя, божественая, похвалите бога, давшего нам милость свою: а се от худого возьмья наказанье. Послушайте мене: еще не всего примете, то половинѣ.

Аще вы богъ умякчить сердце, и слезы своя испустите о грѣсѣхъ своихъ, рекуще: яко же блудницу и разбойника и мытаря помиловалъ еси, тако и нас грѣшныхъ помилуй! И в церкви то дѣйте и ложася. Не грѣшите ни одну же ночь, аще можете, поклонитися до земли; а ли вы ся начнетъ не мочи, а трижды. А того не забываютъ, не лѣнитися, тѣмъ бо ночнымъ поклономъ и пѣньемъ человекъ повѣждаетъ дьявола, и что въ

розваги. Велика, Господи, милість твоя до нас, що ті блага створив ти ради чоловіка грішного. І ті ж птиці небесні умудрені тобою, Господи: коли повелиш, то заспівають і чоловіка тобі розважать, а коли не повелиш їм, то й ті, що голос мають, оніміють. "І благословенний ти, Господи, і восхвалений сильно." "Всілякі чудеса і блага створив і зробив. І хто не хвалить тебе, Господи, і не вірує всім серцем і всією душею во ім'я Отця і Сина і Святого Духа, — хай буде проклятий."

Оці слівця божественні прочитавши, діти мої, похваліте Бога, даючого нам милість свою; а се від слабкого мого розуму напучення. Вислухайте мене: якщо не все приймете, то половину.

Якщо вам Бог пом'якшить серце, то слези свої зроните за гріхи свої, кажучи: "Як блудницю, і розбійника, і митаря помилював ти, так і нас, грішних, помилуй!" І в церкві це робіть і [спать] лягаючи. Не грішіть ані єдину ніч, а якщо можете, поклоніться до землі, а коли вам нездужатиметься, то тричі. А того не забувайте, не лініться, бо тим нічним поклоном і молитвою чоловік перемагає диявола, і що вдень согрішить,

день согрѣшить, а тѣмъ
человѣкъ изъбываетъ. Аще и на
кони ѣздяче не бѣдетъ ни с кым
орѣдья, аще инѣхъ молитвъ не
ѹмѣете молвити, а "господи
помилуй" зовѣте беспрестани,
втайнѣ: та бо есть молитва
всѣхъ лѣпши, нежели мыслити
безлѣпцю, ѣздя.

Всего же паче ѹбогихъ не
забывайте, но елико могѹще по
силѣ кормите, и придайте
сиротѣ, и вдовицю оправдите
сами, а не вдавайте сильнымъ
погубити человѣка. Ни права,
ни крива не ѹбивайте, ни
повелѣвайте ѹбити его. Аще
бѣдетъ повиненъ смерти, а
дѹша не погубляйте никакая же
хрестьяны. Рѣчь молвляче, и
лихо и добро, не кленитесь
богомъ, ни хреститесь, нѣтъ бо
ти нѹжа никоея же. Аще ли вы
бѣдете крестъ целовати к
братъи или к комѹ, а ли
ѹправивъше сердце свое, на немъ
же можете ѹстояти, то же
цѣлѹйте, и цѣловавше блюдѣте,
да не, пристѹпни, погубите
дѹшѣ своеѣ. Епископы, и попы,
и игѹмены... с любовью
взимаите от нихъ благослов-
ленье, и не ѹстраняйтесь от нихъ,
и по силѣ любите и навдите, да
примете от нихъ молитвѹ... от
бога. Паче всего гордости не
имѣйте в сердци и въ ѹмѣ, но

то тим чоловік [вночі]
спасається [від гріха]. А якщо
і на коні їдучи не будете ні з ким
справ мати, і коли іншихъ молитов
не вмієте промовлять, то
"Господи помилуй" повторяйте
безперестанку про себе: бо та
молитва найліпша, — аніж
розмишлять, їдучи, про
нісенітницю.

А найголовніше — убогихъ
не забувайте, а скільки можете
по змозі годуйте і подайте
[милостиню] сироті, і вдовицю
оправдуйте самі, а не давайте
сильнимъ погубити людину. Ні
правого, ні винуватого не
вбивайте і не веліть убивати
його. Якщо навіть заслуго-
вуватиме смерті, і то не погуб-
ляйте жодного християнина.
Слово мовлячи, і про погане, і
про добре, не клянїться Богомъ і
не хрестіться, бо в тому нема
тобі ніякої потреби. Якщо ж
ви будете клятву давати братамъ
чи будь-кому, то провірте сердце
свое і, на чому можете устоять, у
тому і клянїться, а, поклявшись,
дотримуйтесь, аби, порушивши
[клятву], не погубили душі своєї.
Епископи, і попи, і игумени — з
любов'ю приймайте від нихъ
благословення, і не стороніться
їхъ, і, в міру сил своїхъ, любіть і
печіться про нихъ, щобъ прийняти
їхню молитву від Бога. А понад
усе — гордині не майте ні в

рцѣм: смертні єсмы, днесь живи, а завтра в гробѣ; се все, что ны єси вдалѣ, не наше, но твоє, поручил ны єси на мало дний. И в земли не хороните, то ны єсть великѣ грѣхѣ. Старыя чти яко отца, а молодыя яко братью. В дому своемъ не лѣнитесь, но все видите; не зрите на тивуна, ни на отрока, да не посмѣются приходящии к вам ни дому вашему, ни обѣду вашему. На войну вышедѣ, не лѣнитесь, не зрите на воеводы; ни питью, ни ѣденью не лагодите, ни спанью; и сторожѣ сами наряживайте, и ночь, отвсюду нарядивше около вон тоже ляжите, а рано встанѣте; а оружья не снимайте с себе вборзѣ, не розглядавшє лѣнощами, внезапно бо человекѣ погыбаєть. Лжѣ блюдиєся и пьянства и блуда, в томѣ бо душа погыбаєть и тѣло. Куда же ходяще путемъ по своимъ землямъ, не дайте пакости дѣяти отрокомъ, ни своимъ, ни чужимъ, ни в селѣх, ни в житѣх, да не кляти вас начнѣть. Куда же поидете, иде же станете, напоите, накормите ѹненна; и воле же чтите гостѣ, откѣду же к вам придетѣ, или простѣ, или добрѣ, или солѣ, аще не можете даромъ, — вращном и питьемъ: ти бо мимоходячи прославлять

серці, ні в розумі, але скажемо: “Смертні ми, сьогодні живі, а завтра — в гріб; це все, що ти нам дав, не наше, а твоє, доручене нам тобою на мало днів. І в землі не ховайте [скарбів], то нам великий гріх. Старих шануй, як отця, а молодих — як братів. У домі своєму не лінуйтеся, а все помічайте. Не покладайтесь на тівуна, ні на отрока, щоб не насміхалися гості ваші ні з дому вашого, ні з обіду вашого. На війну вийшовши, не лінуйтеся, не покладайтесь на воевод; ні питву, ні їді не попускайте, ні спанню; і сторожів самі споряжайте, і вночі, розставивши скрізь [сторожу], біля воїв самі лягайте, а рано вставайте; а оружжя не спішіть із себе знімати, не роздивившись, бо з-за лінощів раптово чоловік гине. Лжі остерігайтеся, і п'янства, і блуду, бо в них гине душа і тіло. Куди б ви не йшли і якими шляхами по своїх землях, не давайте отрокам чинити пакості, ні своїм, ні чужим, ні в селах, ні в житлах, щоб не почали вас проклинати. Куди не підете і де не станете, напійте і нагодуйте страждущого. А найбільше шануйте гостя, звідки б він до вас не прийшов, чи простий чоловік, чи знатний, чи посол. Якщо не можете

человѣка по всѣм землямъ, люво добрым, люво злымъ. Болнаго присѣтите; надъ мертвеця идѣте, яко вси мертвени есмы. И человекъ не минѣте, не привѣчавше, добро слово емѹ дадите. Женѹ свою люите, но не дайте имъ надъ собою власти. Се же вы конецъ всемѹ: страхъ Божий имѣйте выше всего.

Аще забываете сего, а часто прочитайте: и мне бѹдетъ бесорома, и вамъ бѹдетъ добро.

Его же ѹмѣючи, того не забываюте доброго, а его же не ѹмѣючи, а томѹ ся ѹчите, яко же бо отець мой, дома сѣдя, изѹмѣяше 5 языкъ, в томъ бо честь есть от инѣхъ земля. Лѣность бо всемѹ мати: еже ѹмѣеть, то забѹдетъ, а его же не ѹмѣеть, а томѹ ся не ѹчить. Добрѣ же творяще, не мозите ся лѣнити ни на что же доброе, первое к церкви: да не застанеть васъ солнце на постели; тако бо отець мой дѣяшеть блаженный и вси добри мѹжи свершени. Заутренюю отдавше богови хвалѹ, и потомъ солнцю вѣсходящю, и ѹзрѣвше солнце, и прославити бога с радостью и рече: "Просвѣти очи мои, Христе боже, иже далъ ми еси свѣтъ твой красный!" И еще:

[пошанувати його] дарами, то їжею і питвом: бо вони мимоходом прославлять чоловіка по всіх краях або добрим, або злим. Хворого відвідайте, покійного проведіть, бо всі ми смертні. І чоловіка не минайте, не привітавши, доброго слова не сказавши. Жінку свою любіть, але не давайте мати над собою влади. Це ж і кінець всьому: страх Божий майте над усе.

Якщо почнете забувати це, то частіше перечитуйте: і мені не буде соромно, і вам буде добре.

Не забувайте того доброго, що вмієте, а чого не вмієте, тому навчайтеся, як батько мій, дома сидячи, вивчив п'ять мов, у тому честь мав від інших країн. Лїньбо — мати всьому: що уміє, те забуде, а чого не вміє, того не навчається. Добро діючи, не лінуйтеся ні на що добре, найперше — до церкви: хай не застане вас сонце в постелі. Так і отець мій блаженний робив, і всі знатні мужі славетні. На заутрені воздати Богові хвалу і потім, коли сонце сходить і побачивши сонце, належить прославити Бога із радістю і сказати: "Просвіти очі мої, Христе Боже, що дав ти мені світ свій красный!" І ще: "Господи, додай мені літо до літа, щоб у подальшому, в гріхах своїх

"Господи, приложи ми лѣто къ лѣтѹ, да прокъ, грѣховъ своихъ покаявѣся, оправдивѣ животъ", тако похвалю бога и сѣдше дѹмати с дружиною, или люди оправливати, или на ловѣ ѣхати, или поѣздити, или лечи спати: спанье есть от бога присѹжено полудне. О тѣ чина бо почиваетъ и звѣрь, и птици, и человекъци.

А се вы повѣдаю, дѣти моя, трудъ свой, оже ся есмь тружалъ, пѹти дѣя и ловы с 13 лѣт. Первое к Ростовѹ идохъ, сквозѣ вятичѣ, посла мя отецъ, а самъ иде Курскѹ; и пакы 2-е к Смоленскѹ со Ставкомъ с Гордятичемъ, той пакы и отъиде к Берестию со Изяславомъ, а мене посла Смоленскѹ, то и-Смоленска идохъ Володимерю. Тое же зими той посласта Берестию брата на головнѣ, иде вяхѹ ляхове пожгли, той тѣ влюдъ городъ тихъ. Та идохъ Переяславлю отцю, а по Велицѣ дни ис Переяславля та Володимерю — на Сутейскѹ мира творить с ляхы. Оттуда пакы на лѣто Володимерю опять.

Та посла мя Святославъ в Ляхы; ходивъ за Глоговы до Чешьскаго лѣса, ходивъ в земли ихъ 4 мѣсяци. И в то

покаявшись, оправдав життя свое." Так я похваляю Бога, сѣдаючи думать з дружиною, чи людям суд творити, чи на лови їдучи, чи дань збираючи, чи спать лягаючи: спання Богом визначено на полудне. По цьому визначенню відпочивають і звірі, і птиці, і люди.

А це вам повідаю, діти мої, про труд свій, який я сповняв, шляхи верстаючи і на ловах із тринадцяти років. Перший раз ішов я до Ростова через [землю] в'ятичів. Послав мене отець, а сам пішов на Курск. І знову другий раз ходив у Смоленськ із Ставком Гордятичем, який потім пішов на Берестя з Изяславом, а мене послав у Смоленськ, а із Смоленська пішов я у Володимир. Тої ж зими послали мене брати у Берестя на пожарище, де ляхи були попалили, і там я тримав город у тиші. Потім пішов у Переяслав до батька, а після Великодня із Переяслава у Володимир — у Сутейську мир заключить із ляхами. Звідти знову на літо — у Володимир.

Тоді послав мене Святослав у Ляхи. Ходив за Глогів до Чешського лісу, ходив у землі їхній чотири місяці. І в те ж

же лѣто и дѣтя ся роди старѣйшее новгородское. Та оттѣда Тѣровѣ, а на веснѣ та Переяславлю, таже Тѣровѣ.

И Святославѣ ѹмре, и язѣ паки Смоленскѣ, а и-Смоленска той же зимѣ та к Новгородѣ; на веснѣ Глѣбови в помочѣ. А на лѣто со отцемъ подѣ Полтескѣ, а на другѣю зимѣ с Святполкомъ подѣ Полтескѣ, — ожгѣше Полтескѣ; онѣ иде Новгородѣ, а я с половци на Одрѣскѣ, воюя, та Черниговѣ. И паки, и-Смоленска кѣ отцю придох Черниговѣ. И Олегѣ приде, из Володимеря выведенѣ, и возвах и к собѣ на обѣдѣ со отцемъ в Черниговѣ, на Краснѣм дворѣ, и вдахѣ отцю 300 гривен золота. И паки и-Смоленска же пришедѣ, и придох сквозѣ половечьскыи вон, бѣяся, до Переяславля, и отца налѣзохѣ с полкѣ пришедше. То и паки ходихомѣ, том же лѣтѣ, со отцемъ и со Изяславомъ битѣся Черниговѣ с Борисомъ, и повѣдихомѣ Бориса и Олга. И паки идохом Переяславлю, и стахом во Обровѣ.

И Всеславѣ Смоленскѣ ожже, и азѣ всѣдѣ с черниговци о двою коню, и не застахом... вѣ Смоленскѣ. Тѣм же пѣтем по Всеславѣ пожегѣ землю и повоювавѣ до Лукамля и до

літо і дитя перше народив, новгородське. А звідти [пішов] до Турова, а на весну в Переяслав, потім до Турова.

Як умер Святослав, я знову — в Смоленськ, а із Смоленська тієї ж зими — у Новгород; на весну — Глібові на поміч. А літом із батьком під Полтеск¹, а другої зими із Святполком під Полтеск, — випалили Полтеск. Він пішов у Новгород, а я з половцями на Одреск, воюючи, і в Чернігів. І знову із Смоленська прийшов до отця у Чернігів. І Олег прийшов [туди], із Володимира виведений, і запросив його із батьком до себе на обід у Чернігові на Краснім дворі, і подарував отцю триста гривен золота. І знову, коли із Смоленська повертався, ішов, б'ючись із половецькими воями, до Переяслава і застав там отця, який з походу повернувся. Тоді знову ходили того ж літа із батьком і з Изяславом до Чернігова битися з Борисом. І перемогли Бориса і Олега. І знову пішли у Переяслав, і стали в Оброві.

І Всеслав Смоленськ попалив, і я з чернігівцями, сівши о двох конях, погнав, і не застав у Смоленську. Тим же шляхом, женучись за Всеславом, попалив землю і повоював до Лукомля і

Логожська, та на Дрьютьскъ воюя, та Черниговъ.

А на тѣ зимѣ повоювала половци Стародубъ, весь, и азъ шедъ с черниговци и с половци, на Деснѣ изьимахом князи Асадука и Саука, и дружинѣ ихъ изьвиша. А на заутрѣ за Новымъ Городом разгнахомъ силны вон Белкатгина, а семечи и полонъ весь отяхом.

А въ вятичи ходихом по двѣ зимѣ на Ходотѣ и на сына его, и ко Корьднѣ, ходихъ 1-ю зимѣ. И пакы по Изяславичихъ за Микѣлинъ, и не постигохом ихъ. И на тѣ веснѣ къ Ярополкѣ совкупляться на Броды.

Том же лѣтѣ гонихом по половецкихъ за Хоролъ, иже Горошинъ взяша.

И на тѣ осень идохом с черниговци и с половци, с читѣевичи, к Мѣньскѣ: изъѣхдохом городъ, и не оставихом ѣ него ни челядина, ни скотини.

На тѣ зимѣ идохом къ Ярополкѣ совкуплятися на Броды, и любовь великѣ створихом.

И на веснѣ посади мя отецъ в Переяславлі передъ братьєю, и ходихом за Супой. И ѣдучи к Прилуцкѣ городѣ, и срѣтоша ны внезапно половецкыѣ князи, 8 тысячъ, и хотѣхом с ними ради

до Логожська, потім на Дрюцьк, воюючи, потім у Чернігів.

А в ту зиму повоювали половці Стародуб весь, і я ходив із чернігівцями і з половцями, на Десні захопили [в полон] князів Асадука і Саука, а дружину їхню перебили. І наступного ранку за Новим Городом розігнали сильне військо Белкатгина, а семечів і полон весь відбили.

А у В'ятичі ходив дві зими на Ходоту і на сина його, і до Кордну ходив першої зими. І ще за Ізяславичами [гналися] за Микулин, і не настигли їх. І тієї весни — до Ярополка у Броди на раду. Того ж літа ходили в погоню за Хорол ріку за половецями, які захопили були Горошин.

І тієї осені ходили з чернігівцями і з половецями-читієвичами до Мінська: захопили город і не залишили в ньому ні челядника, ні скотини.

Тієї зими ходили до Ярополка на раду у Броди і дружбу велику заключили.

І весною посадив мене отецъ у Переяславі попереду братів, і ходили за Супій. І, коли йшли в город Прилуку, несподівано нас зустріли половецькі князі із вісьмома тисячами, і хотіли б

битися, но оружье бяхом ұслали напередъ на повозѣхъ, и внидохом в городъ; только семцю яша одного живого, ти смердъ нѣколико, а наши онѣхъ боле извнша и изымаша, и не смѣша ни коня пояти в рѣцѣ, и бѣжаша на Сулу тоє ночи. И заўтра, на Госпожинъ день, идохом к Бѣлѣ Вежи, и богъ ны поможе и святая богородица: извнхом 900 половецъ, и два князя яхѡм, Багубарсова брата, Асиня и Сакзя, а два мужа толко ұтекоста.

И потомъ на Святославль гонихом по половцихъ, и потомъ на Торческый городъ, и потомъ на Гюргевъ по половцихъ. И паки на той сторонѣ ұ Красна половци повѣдихом; и потомъ с Ростиславомъ же ұ Варина вежѣ взяхом. И потомъ ходивъ Володимерю, паки Ярополка посадихъ, и Ярополкъ ұмре.

И паки по отни смѣрти и при Святополцѣ, на Стугнѣ вившеся съ половци до вечера, вихом — ұ Халѣпа, и потомъ миръ створихом с Тугорканомъ и со инѣми князи половецьскими; и ұ Глѣбовы чади пояхом дружинѣ свою всю.

радо з ними битися, але оружжя відіслали були вперед на повозах, і ввійшли в город. Тільки семця одного взяли живим та декілька смердів, а наші їхніх більше перебили і зловили; і половці, не сміючи навіть напоїти коня, тримаючи в руках, повтікали тієї ж ночі на Сулу. А наступного дня, на день Богородиці, ходили до Білої Вежі, і Бог нам поміг і свята Богородиця: перебили дев'ятсот половців і двох князів взяли — Багубарсового брата Осіня і Сакзя, і тільки два мужі їхні втекли.

А потім на Святославль гналися за половцями, а потім на город Торчеськ, і потім на Гюргів за половцями. І знову на тому боці [Дніпра], біля Красна, половців перемогли. І потім із Ростиславом же у Варина вежі взяли. І потім ходив у Володимир, знову Ярополка посадив, і Ярополк помер.

І знову після батькової смерті і при Святополку на Стугні билися з половцями до вечора, билися біля Халіпа², і потім мир заключили із Тугорканом і з іншими князями половецькими, і у Глібових людей відібрали дружину всю свою.

И потомъ Олегъ на мя приде с Половечьскою землею к Черниговѣ, и бишася дружина моя с нимъ 8 дний о малѣ греблю, и не вдадѣче внити имъ въ острогъ; съжаливѣси хрестьяныхъ дѣшъ и селъ горящихъ и монастырь, и рѣхъ: "Не хвалитися поганымъ!" И вдахъ братѣ отца его мѣсто, а самъ идохъ на отца своего мѣсто Переяславлю. И вындохом на святаго Бориса день ис Чернигова, и ѣхдохом сквозѣ полкы половчскиѣ, не въ 100 дружинѣ, и с дѣтми и с женами. И облизахѣтсѣ на нас акы волци стояще, и от перевоза и з горъ. Богъ и святой Борисъ не да имъ мене в користь, — неврежени доидохом Переяславлю.

И сѣдѣхъ в Переяславлѣ 3 лѣта и 3 зими, и с дружиною своєю, и многы бѣды прияхом от рати и от голода. И идохом на вон нѣхъ за Римовъ, и богъ ны поможе: извихом я, а дрѣгня поимахом.

И пакы Итларевѣ чадѣ извиша, и вежи нѣхъ взяхом, шедше за Голтавомъ.

И Стародубѣ идохом на Олга, зане ся бѣше приложилъ к половцемъ. И на Богъ идохом, с Святополкомъ на Боняка за Русь.

І потім Олег на мене прийшов із усією Половецькою землею до Чернігова, і билася дружина моя з ним вісім днів за малу греблю, і не дали ввійти їм в острог. Жаліючи душі християнські, і села палаючі, і монастирі, я сказав: "Не хвалитися поганим!" І віддав братові стіл батька його, а сам пішов на стіл батька свого в Переяслав: і вийшли ми в день святаго Бориса із Чернігова, і їхали крізь полки половецькі, і не сто [воїв було в] дружині, а разом із дітьми і з жонами. І облизувалися на нас [половці], як вовки, стоячи і біля перевозу і на горах, та Бог і святий Борис не дав їм мене на поживу, неушкоджені дійшли ми до Переяслава.

І сидів я у Переяславі три літа і три зими з дружиною своєю, і чимало бід прийняв від війни і від голоду. І ходили на воїв половецьких за Римів, і Бог нам поміг — перебили їх, а других в полон забрали.

І знову ж, Ітларевих чад перебили, і вежі їхні взяли, пішовши за Голтав.

І в Стародуб ходили на Олега, тому що накладав був із половцями. І на Буг ходили, із Святополком на Боняка [ходив] за Русь.

И Смоленскѣмъ идохом, с Давыдомъ смирившесѣ. Паки идохом дръгое с Вороницѣ.

Тогда же и торци придоша ко мнѣ, и с половець читѣевичи, идохом противѣ имъ на Сѣлѣ.

И потомъ паки идохом к Ростовѣ на зимѣ, и по 3 зимы ходихом Смоленскѣ. И-Смоленска идох Ростовѣ.

И паки, с Святополком гонихом по Боняцѣ, но ли оли... ѣвши, и не постигохом нхъ. И потомъ по Боняцѣ же гонихом за Рось, и не постигохом его.

И на зимѣ Смоленскѣмъ идохъ, и-Смоленска по Велицѣ дни выидох; и Гюргева мати ѣмре.

Переяславлю пришедъ на лѣто, собрахъ братью.

И Бонякъ приде со всѣми половци къ Кснятиню, идохом за не ис Переяслава за Сѣлѣ, и богъ ны поможе, и полъкы нхъ повѣдихом, и князи изымахом лѣпшии, и по Рожествѣ створихом миръ съ Апою, и помъ ѣ него дочерь, идохом Смоленскѣмъ. И потомъ идох Ростовѣ.

Пришед из Ростова, паки идох на половци на Сѣлѣ с Святополком, и богъ ны поможе.

И потомъ паки на Боняка к Лѣвнѣ, и богъ ны поможе.

И в Смоленск ходили, із Давидомъ замирилися. И знову, вдруге, ходили із Воронячі.

Тоді ж і торки прийшли до мене із половцями-читієвичами, ходили ми їм назустріч на Сулу.

І потім знову ходили на зиму в Ростов, і три зими ходили в Смоленск. Із Смоленська пішов я в Ростов.

І знову з Святополком ганялися за Боняком, але не убили, і не наздогнали його.

І на зиму пішов у Смоленск, із Смоленська вийшов після Великодня; і Гюргева [Юрієва] мати померла.

У Переяслав прийшов на літо, зібрав братів.

І Бонякъ прийшов зі всіма половцями до Кснятина, пішли за ним із Переяслава за Сулу, і Бог нам поміг, і полки їхні перемогли, і князів полонили ліпших, і після Різдва уклали мир із Апою, і, взявши у нього дочку, пішли в Смоленск. І потім я пішов у Ростов.

Повернувшись із Ростова, знову пішли на половців, на Урубѣ, із Святополком, і Бог нам поміг.

І потім знову на Боняка до Лубен, і Бог нам поміг.

И потомъ ходихом к Воиню с Святополком; и потомъ паки на Донъ идохом с Святополком и с Давыдомъ, и богъ ны поможе.

И к Быреви вяхъ пришли Аепа и Бонякъ, хотѣша взяти и ко Ромнѹ идох со Ольгомъ и з дѣтми на нь, и они очѣтивше вѣжаша.

И потомъ к Мѣньскѹ ходихом на Глѣва, оже ны вѣше люди заялъ, и богъ ны поможе, и створихом свое мышленое.

И потомъ ходихом къ Володимерю на Ярославця, не терпяче злобъ его.

А и-Щернигова до Києва нестишьды ѣздих ко отцю, днемъ есмъ переѣздилъ до вечерни. А всѣх пѣтий 80 и 3 великихъ, а прока не испомню меншихъ. И мировъ есмъ створилъ с половечьскими князи безъ одного 20, и при отци и кромѣ отца, а дая скота много и многы порты своѣ. И пѣстилъ есмъ половеческихъ князь лѣпшихъ изъ оковъ толко: Шаруканя 2 брата, Багубарсовы 3, Осеня братьѣ 4, а всѣх лѣпшихъ князий инѣхъ 100. А самы князи богъ живы в рѣцѣ дава: Коксѹс с сыномъ, Акланъ, Бѹрчевичъ, Таревьскый князь Азгѹлѹй, инѣхъ кметий молодыхъ 15, то тѣхъ живы ведъ, исѣкъ, вметахъ в тѹ рѣчкѹ въ Салню. По чередам

І потім ходили до Воїня із Святополком; і потім знову пішли на Дон із Святополком із Давидом, і Бог нам поміг.

І до Виру прийшли було Аепа і Боняк, хотіли взяти його; до Ромна пішли ми з Олегом і з дітьми на них, а вони, прочувши, втекли.

І потім на Мінськ ходили на Гліба, який захопив наших людей, і Бог нам поміг, і зробили те, що задумали.

І потім ходили до Володимира на Ярославця, не стерпівши злочинів його.

А із Чернігова до Києва зо сто разів їздив до батька, за день приїжджав до вечерні. А всіх переїздів було вісімдесят три лише великих, а решту малих і не згадаю. І мирів укладав із половецькими князями без одного двадцять, і з батьком, і без батька, і дарував скотини багато і багато одягу свого.

І звільнив ліпших половецьких князів із оков стільки: двох братів Шаруканевих, Багубарсових три, чотирьох братів Осеня, а всіх інших ліпших князів — сто. А самих князів Бог живими в руки давав: Коксус із сином, Аклан, Бурчевич, таревський князь Азгулуй, інших кметів молодих п'ятнадцять, цих я живими

извьено не съ 200 в то время
лѣпших.

А се труждахъся ловы дѣя:
понеже сѣдохъ в Черниговѣ, а н-
Щернигова вышед, и до сего
лѣта по стѣ уганивал и имъ
даром всею силою кромѣ иного
лова, кромѣ Турова, иже со
отцемъ ловилъ есмъ всякъ
звѣрь.

А се в Черниговѣ дѣялъ есмъ:
конь дикихъ своимъ рукама
связалъ есмъ въ пущахъ 10 и
20 живыхъ конь, а кромѣ того
же по ровни ѣздя ималъ есмъ
своимъ рукама тѣ же кони
дикиѣ. Тура мя 2 метала на
розѣхъ и с конемъ, олень мя
одинъ волъ, а 2 лоси, одинъ
ногами топталъ, а другий
рогома волъ. Вепрь ми на бедрѣ
мечъ оттялъ, медвѣдь ми ѣ
колѣна подъклада ѣкусилъ,
лютый звѣрь скочилъ ко мнѣ
на бедры и конь со мною
поверже, и богъ неврежена мя
съблюде. И с коня много падахъ,
голову си розвихъ дважды, и
руцѣ и нозѣ свои вередихъ, въ
ѣности своей вередихъ, не блюда
живота своего, ни щадя головы
своея.

Еже было творити отрокѣ
моемѣ, то сам есмъ створилъ,
дѣла на войнѣ и на ловѣхъ,
ночь и день, на зною и на зимѣ,

привив, порубав и пометав у ту
рѣчку Сальницю. И по черзѣ
перебив близько 200 у те
врем'я липших.

А от так трудился на ловах,
доки сидѣв у Черниговѣ, и коли із
Чернигова вийшов, и до цього
лѣта по сто [звѣрів] заганяв і
брав без великихъ зусиль, окрім
іншихъ ловівъ поза Туровомъ, де я
з батькомъ ловивъ всякого звѣра.

А от що я в Черниговѣ робив:
коней дикихъ своїми руками у
пущахъ в'язав, по десять і
двадцять живихъ коней, окрім
того, по долинахъ їздячи, ловив
своїми руками тихъ же дикихъ
коней. Два тури піднімали мене
на рогахъ разомъ із конемъ, олень
мене одинъ бив і два лосі, одинъ
ногами топтавъ, а другий рогами
бив, вепрь мені на бедрѣ мечъ
віднявъ, ведмідь мені біля коліна
пѣтникъ укусив, лютий звѣрь
стрибнув мені на бедра і коня
разомъ зі мною зваливъ. І Богъ
неушкодженимъ мене зберіг. І з
коня багато падав, голову собі
двічі розбивав, і руки і ноги собі
вередив, в юности своїй вередив,
не жалівъ життя свого, не щадивъ
голови своєї.

Те, що треба було робити
отроку моему, самъ робив, на війні
і на ловах, вночі і вдень, у спеку і в
мороз, не даючи собі спокою.

не дая совѣ упокоя. На посадники не зря, ни на биричи, сам творилъ, что было надобѣ, весь нарядъ, и в домѣ своемъ то, я творилъ есмь. И в ловчих ловчий нарядъ сам есмь держалъ, и в конюсѣхъ, и о соколѣхъ, и о ястрябѣхъ.

Тоже и худаго смерда и вбогыѣ вдовицѣ не далъ есмь сильнымъ обидѣти, и церковнаго наряда и службы сам есмь призиравъ.

Да не зазрите ми, дѣти мои, ни инъ кто, прочетъ: не хвалю бо ся ни дерзости своея, но хвалю бога и прославляю милость его, иже мя грѣшнаго и худаго селико лѣт свлуд от тѣхъ часъ смертныхъ, и не лѣнива мя былъ створилъ, худаго, на вся дѣла чловѣчьская потребна. Да сю грамотицю прочитаючи потѣснѣтєся на вся дѣла добрая, славяще бога с святыми его. Смерти бо ся, дѣти, не боячи, ни рати, ни от звѣри, но мужьское дѣло творите, како вы богъ подасть. Оже бо язъ от рати, и от звѣри, и от воды, от коня спадаяся, то никто же вас не можетъ вредитися и убити, понеже не бѣдет от бога повелѣно. А иже от бога бѣдетъ смерть, то ни отецъ, ни мати, ни братья не могутъ отъяти, но аче добро есть блюсти, божие

На посадників, ні на биричів не оглядався, сам робив, що було потрібно, весь наряд, і в домі своєму робив так само. І для ловчих ловчий наряд сам давав, що стосувалося і конюхів, і соколів, і яструбів.

А ще і бідного смерда, і вбогу удовицю не давав сильним обідити, і церковний порядок і службу сам пильнував. Тож не осуджуйте мене, діти мої чи хто інший, коли прочитає це: бо не хвалю себе, ні відваги своєї, а хвалю Бога і прославляю милість його, що мене, грішного і мізерного, стільки літ оберігав від того смертного часу, і не лінивим створив мене, бідного, а на всі діла людські потрібним. І цю грамотицю прочитаючи, подвигніться на всі добрі діла, славлячи Бога і святих його. Смерті-бо, діти, не бійтеся ні ратньої, ні від звіра, але мужське діло вершіть, як вам Бог подасть. Бо коли я ні від раті, ні від звіра і від води, і з коня падаючи [не загинув], то і з вас ніхто не зможе постраждати і загинути, якщо не буде на те волі Божої. А коли від Бога буде смерть, то ні отець, ні мати, ні брати не зможуть відняти [у неї], але коли й про добро дбати, то Божа охорона ліпша людської.

влюденъ лѣплѣть єсть чело-
вѣчьскаго.

О многострастный и печальный азъ! Много борешься сердцемъ, и одолѣвши, душе, сердцю моему, зане, тлѣньнѣ сущи, помышляю, како стати предъ страшнымъ судьей, кающа и смѣренна не примшии межу собою.

Молвить бо иже: "Бога люблю, а брата своего не люблю", — ложь єсть. И пакы: "Аще не отпустите прегрѣшений братѣ, ни вам отпуститъ отецъ вашъ небесный". Пророкъ глаголетъ: "Не ревнуй лукавнующимъ, ни завиди творящимъ беззаконье". "Что єсть добро и красно, но еже жити брата въкупѣ!" Но все дьяволе наученье! то бо были рати при умныхъ дѣдѣхъ нашихъ, при добрыхъ и при блаженныхъ отцихъ нашихъ. Дьяволъ бо не хочетъ добра роду челоуѣчскому, сваживаетъ ны. Да се ти написахъ, зане принуди мя сынъ мой, его же еси хрстилъ, иже то сѣдитъ близь тебе, прислалъ ко мнѣ мужъ свой и грамотѣ, река: "Ладимъся и смѣримся, а братцю моему судъ пришелъ. А въ емѣ не будевѣ местника, но възложивѣ на бога, а станутъ си предъ богомъ; а Русьскы земли не погубимъ". И азъ видѣхъ смѣренье сына

"О многостраждальный и печальный я! Багато, душе, борешься з сердцем, і перемагаєш сердце мое, оскільки, тлінням будучи, роздумую, як постати перед страшним суддею, не покаючися і не примиривчися між собою. Бо коли хто каже: "Бога люблю, а брата свого не люблю", то лож. І ще: "Коли не відпустите гріхів братових, то і вам не відпустить Отець ваш небесний." Пророк каже: "Не змагайся з лукавими, не заздри творящим беззаконня." "Що добріше і прекрасніше, ніж жити братам у згоді!" А все від диявольського наущення, бо ж були війни і за розумних дідів наших, і за добрих і блаженних отців наших. Диявол-бо не хоче добра родові людському, сварить нас. Так оце я тобі написав, оскільки приневолив мене син мій, якого ти, [Боже], хрестив, і який ото сидить поблизу тебе. Прислав він до мене мужа свого із грамотою, кажучи:

"Поладимося і помиримося, а братові моему суд [Божий] прийшов. А ми з тобою не будемо месниками, а покладемо те на Бога, коли вони самі стануть перед Богом, а Руської землі не будемо губить." І я побачив смиренність сына свого,

своего, сжалихси, и бога
 ѹстрашихся, рекох: онъ въ
 ѹности своей и в безѹмьи сице
 смѣряется — на бога
 ѹкладаетъ; азъ человекъ
 грѣшенъ есмь паче всѣхъ
 человекъ.

Послушах сына своего,
 написах ти грамотѹ: аще ю
 примеши с добромъ, ли с
 порѹганьемъ, свое же ѹзрю на
 твоємъ писаньи. Гими бо
 словесы варих тя переди, его же
 почаяхъ от тебе, смѣреньем и
 поканьем хотя от бога
 ветхыхъ своихъ грѣховъ
 оставления. Господь бо нашъ не
 человекъ есть, но богъ всей
 вселенѣ, иже хоцетъ, в
 мегновеньи ока вся створити
 хоцетъ, то сам претерпѣ
 хѹленье, и оплеванье, и ѹдаренье,
 и на смерть влася, животом
 владѣя и смертю. А мы что
 есмы, человекъци грѣшни и лиси?
 — днесь живи, а ѹтро мертви,
 днесь в славѣ и въ чти, а
 завтра в гробѣ и бес памяти,
 ни собрание наше раздѣлятъ.

Зри, братъ, отца наю: что
 взяста, или чим има порты?
 но токмо оже еста створила
 дѹши своей. Но да сими словесы,
 пославше бяше переди, брат, ко
 мнѣ варити мене. Егда же
 ѹбиша дѣтя мое и твое пред
 тобою, и бяше тебѣ, ѹзрѣвше
 кровь его и тѣло ѹвянѹвшю, яко

пом'якшав і, Бога устра-
 шившись, сказав: “Він по
 молодості своїй і нерозумності
 такий смиренний, на Бога
 уповає, я ж чоловік грішний
 більше всіх людей.”

Послухав я сина свого, на-
 писав тобі грамоту: “Чи
 приймеш її з добром, чи з хулою,
 побачу із твоєї відповіді. Адже
 цими словами я попередив
 тебе, чого надіюсь від тебе,
 смиренністю і поканням ба-
 жаючи в Бога старих гріхів
 своїх відпущення. Господь бо
 наш — не чоловік, але Бог
 всієї вселенної, і як захоче, то в
 одну мить створить все, що хоче,
 та сам перетерпів і хулу, і
 оплювання, і биття, і на смерть
 віддав себе, над життям маючи
 владу і смертю. А що ми, люди
 грішні і злі? — сьогодні живі, а
 завтра мертві, сьогодні в славі і
 в пошані, а завтра у гробу і в
 забутті. Інші надбале нами
 розділять.

Подивись, брате, на батьків
 наших: що взяли [з собою] чи
 на що їм [там] одяги? Але
 тільки (і взяли з собою те), що
 зробили вони душі своїй. Тобі
 першому, брате, належало
 послати до мене з цими
 словами. Коли ж убили дитя
 мое і твое у тебе на очах,

цвѣтѣ новѣ процветшю, яко же агньцю заколенѣ, и реци вѣше, стояще над ним, вникнуци въ помысли дѣши своеѣ: "Ѹвы мнѣ! что створиш? И пождавѣ его безѸмья, свѣта сего мечетнаго кривости ради налѣзоу грѣху совѣ, отцю и матери слезы".

И реци вѣше Давыдскы: "Азъ знаю, грѣх мой предо мною естъ воинѣ". Не крове дѣля пролитѣя, — помазаникѣ божий Давыдѣ, прелюбодѣянѣе створивѣ посыпа главѣ свою и плакася горко; во тѣ час, отда емѣ согрѣшенѣя его богѣ. А к богѣ вѣше покаятися, а ко мнѣ вѣше грамотѣ Ѹтѣшенѣю, а снохѣ мою послати ко мнѣ, зане нѣсть в ней ни зла, ни добра, да бых обѸимѣ оплакалѣ мужа ея и оны сватѣы ею, въ пѣсний мѣсто: не видѣхѣ бо ею первѣе радости, ни вѣнчанѣя ею, за грѣхы своя! А бога дѣля пѣсти ю ко мнѣ вборзѣ с первым словом, да с нею кончавѣ слезы, посажу на мѣстѣ, и сядетѣ акы горлица на сѸсѣ дровѣ желѣючи, а язѣ Ѹтѣшюся о возѣ.

годилося б тобѣ, побачивши кров його і тіло, зів'яле подібно квітці, яка щойно розквітла, подібно ягнятї заколеному, сказати, стоячи над ним, вникнувши в помисли душі своєї: "Горе мені! Що я зробив? Я, скориставшись його нерозумністю, ради неправди світу цього марнотного, взяв гріх на себе, а батькові й матері його дав слези."

І сказати належало б [тобѣ], як сказав Давид: "Я знаю, гріх мій стоїть переді мною завжди." Не ради проливої крові помазаник божий Давид, перелюб вчинивши, посипав голову свою [попелом] і плакав гірко. У той же час відпустив йому Бог гріхи його. А перед Богом треба було б [тобѣ] покаятися, а до мене написати листа утішливого, а сноху мою послати до мене, бо нема в ній ні зла, ні добра, хай би я обійняв її і оплакав мужа її і свайбу їхню, замість пісень, бо не бачив їхньої першої радості, ні вінчання їхнього через гріхи свої! Так, Бога ради, відпусти її до мене якнайшвидше з першим послом, хай я з нею закінчу слези, посажу її на місці і сяде вона як горлиця на сухому дереві, жаліючи, а я утішуся в Бозі.

Тѣм бо пѹтем шли дѣди и отци наши: сѹдъ от бога емѹ пришелъ, а не от тебе. Аще бы тогда свою волю створилъ, и Муромъ налѣзлъ, а Ростова бы не занималъ, а послалъ ко мнѣ, отсюда ся быхом ѹладили. Но сам разѹмѣй, мнѣ ли бы послати к тебѣ достойно, ци ли тобѣ ко мнѣ? Да же еси велѣлъ дѣтяти: "Блнся къ отцю", десятию я есмъ послалъ.

Дивно ли, оже мѹжь ѹмерлъ в полкѹ ти? Лѣпше сѹть измерли и роди наши. Да не выскывати было чюжего, — ни мене в соромъ, ни в печаль ввести. Наѹчиша бо и паропци, да быша совѣ налѣзли, но ономѹ налѣзоша зло. Да еже начнеши каятися богѹ, и мнѣ добро сердце створиши, пославъ солъ свой, или пископа, и грамотѹ напиши с правдою, то и волость възмешъ с добромъ, и наю сердце обратиши к совѣ, и лѣпше бѹдемъ яко и преже; нѣсмъ ти ворожбитъ, ни мѣстѣникъ. Не хотѣхъ бо крови твоея видѣти ѹ Стародѹба: но не дай ми богъ крови от рѹкѹ твоею видѣти, ни от повелѣнья твоего, ни котораго же брата. Аще ли лжю, а богъ мя вѣдаеть и крестъ честный. Оли то бѹдѹ грѣх створилъ, оже на тя шедъ к Черниговѹ, поганыхъ дѣля, а того ся каю; да то языком

Тим-бо шляхом ішли діди і батьки наші: суд від Бога йому прийшов, а не від тебе. Якби ти тоді свою волю вволив і Муром добув, а Ростова б не займав і послав до мене, то ми тут би і домовилися. Але сам розсуди, чи мені посилати до тебе належало, а чи тобі до мене? Якби ти звелів дитяті: "Порадься з батьком", я б десять раз послав.

Чи дивно, що муж поліг у поході? Так гинули ліпші із предків наших. Хай би не вишукував був чужого і мене у ганьбу і в печаль не вводив. Підговорили бо його парубки, хай би собі що-небудь добули [самі], але йому здобули зло. І якщо почнеш каятися перед Богом, і до мене щиросердним будеш, пославши посла свого чи єпископа, і листа напишеш із запевненням [миру], то й волость візьмеш добром, і наше серце, прихилиш до себе, і ліпше будемо, ніж раніше: я тобі не ворог і не месник. Не хотів-бо крові твоєї видіти у Стародубі, але не дай мені Бог кров від руки твоєї видіти, чи від повеління твого, чи котрогось із братів. Якщо ж я брешу, хай Бог мене судить і хрест чесний. Чи в тому гріх сотворив, що на тебе ішов у Чернігів, ради поганих, у тому каюся, про те я

братъи пожаловахъ, и паки е повѣдахъ, зане человекъ есмь.

Аще ти добро, да с тѣмь... али ти лихо е, да то ти сѣднть сынъ твой хрестъный с малым братомъ своимъ, хлѣбъ ѣдучи дѣдень, а ты сѣдиши в своемъ — а о се ся ради; али хочеш тою ѹвити, а то ти еста, понеже не хочу я лиха, но добра хочу братъи и Русьскѣй земли. А его же то и хочеш насильем, тако вѣ даяла и Ѹ Стародуба и милосердѹюча по тебѣ, очинѹ твою. Али богъ послух томѹ, с братомъ твоимъ радилися есвѣ, а не поможетъ радилися бес тебе. И не створила есвѣ лиха ничто же, ни рекла есвѣ: сли к братѹ, дондеже ѹладимся. Оже ли кто вас не хочеть добра, ни мира хрестьяном, а не буди емѹ от бога мира ѹрѣти на оном свѣтѣ души его!

Не по нѹжи молваю, ни вѣда ми которая по возѣ, сам ѹслышишь; но душа ми своя лѹтши всего свѣта сего.

На страшнѣй при бе-сѹперник обличаюся, и прочее.

"Премѹдрости наставниче и смыслѹ давче, несмысленым казателю и нищим застѹпниче! Ѹтверди в разѹмѣ мое сердце, владыко! Ты дажь ми слово, отче, се бо ѹстнама моима не

братам висловив жаль і знову повідав, бо я — людина.

Якщо тобі добре, хай з тим, якщо тобі лихо, то от у тебе сидить син твій хрещений із малим братом своїм, хліб їдять дідівський, а ти сидиш на своєму [хлібі], — на цьому і домовляйся. Якщо ж хочеш їх убить, то вони у тебе, оскільки не хочу я лиха, але добра хочу братії і Руській землі. А те, що хочеш взяти насильно, давали тобі у Стародубі як вотчину твою, милосердуючи до тебе. Сам Бог свідок тому, що ми з братом твоїм радилися на випадок, якщо він не зможе домовитися без тебе. І ми не зробили ніякого лиха, навіть не сказали: "Домовляйся з братом, доки не домовитесь." Якщо котрийсь із вас не хоче добра, ні миру християнам, то не дасть йому Бог узріти миру душі його на тому світі!

Не з потреби говорю тобі чи біди моєї, посланої Богом, сам почувеш. Але душа мені своя лучча всього світа цього. На страшному суді без оскаржувачів сам на себе виказуватиму і інше.

"Премудрості наставниче і розуму давче, нерозумних учителю і нужденних заступнику! Утверди в розумі серце моє, Владико! Ти дай мені дар слова, Отче, вустам моїм не

възврани въпити ти: милостиве, помилуй падшаго!" "Упованье мое богъ, привѣжище мое Христосъ, покровъ мой святыи дѣхъ". "Надеже и покрове мой, не презри мене, благая! Тебе во имѣще, помощницу в печали и в волѣзни и от злыхъ всѣхъ, и тебе славлю, препѣтая!" "И разумѣйте и видите, яко азъ есмь богъ, испытаяи сердца и свѣдый мысли, овличаяи дѣла, опаляяи грѣхы, сѣдяи сиротѣ, и ѹбогѣ, и нищю". "Всклонися, дѣше моя, и дѣла своя помисли, яже здѣя, пред очи свои принеси, и капля испусти слезъ своихъ, и повѣжь явѣ дѣянья и вся мысли Христѣ, и очистися". "Андрѣа честный, отче преблаженный, пастуше Критський! Не престай моляся за ны чтѣщая тя, да извѣдем вси гнѣва, и печали, и тля, и грѣха, и вѣдъ же, чтѣще память твою вѣрно." Град свой сѣхрани, дѣвице мати чистая, иже о тебѣ вѣрно царствѣеть, да тобою крѣпиться и товѣ ся надѣеть, повѣжатъ вся брани, испроумѣтаетъ противныя и творить послушанье. "О препѣтая мати, рожьшня всѣхъ святыхъ пресвятаго Слова! Примши нынешнее послушанье, от всякия напасти заступни и грядущия мѣкы к тебѣ вопыющихъ. Молим

перешкоджай волатъ до тебе: "Милостивый, помилуй падшого!" "Надія моя — Бог, пристанище — Христос, оборона — Святий Дух! Надіє і обороно моя, не зневаж мене, блаженна. Ти у мене помічниця в печалі, і в недугах, і від усіх бід, і тебе славлю, оспівана!" "І розумійте і видьте, що я Бог, випробовую серця і відаю помисли, викриваю діла, спалюю гріхами, даю суд сироті, і бідному, і злиденному." "Схилися, душе моя, і про діла свої подумай, які содіяла, очима своїми оглянь їх, і краплю зрони сліз своїх, і повідай відкрито всі діла свої і всі помисли Христу, і очистись". "Андрію чесний, отче преблаженний, пастуше Критський! Не лишай молитися за нас, шануючих тебе, хай позбудемося всі, шануючі пам'ять твою вірно, гніву, і печалі, і тління, і гріха, і бід. "Город свій схорони, Діво, Матір пречистая, який тобою чесно царствує, хай тобою кріпиться і на тебе надіється, перемагає у всіх війнах, відмітає ворогів і тримає їх у послусі. "О Пречистая Матір, що народила найсвятіше із святих — Слово! Прийнявши нинішній послух, від всілякої напасті і грядущої муки захисти [нас], до тебе волаючих. Молимося тобі, раби твої, і схиляємо коліна серця

ти ся, раби твои, и преклоняем си колѣни сердца нашего: приклони ухо твое, чистая, и спаси ны в скорбехъ погрѣжающаяся присно, и свлуди от всякого плѣненья вражья твоей град, богородице! Пощади, боже, наслѣдья твоего, прегрѣшенья наша вся презри, нынѣ насъ имѣя молящихъ тя, на земли рожьюю тя ве-сѣмене, земнью милость, изволивъ обратитися, Христе, в челоуѣчство". Пощади мя, Спасе, рожься и схрань рожьюю тя нетлѣннѣ по рожествѣ, и егда сядеши судити дѣла моя, яко безгрѣшенъ и милостивъ, яко богъ и челоуѣколюбець. Дѣво пречистая, неискѣсна браку, богообрадованая, вѣрнымъ направленьє! Спаси мя погывшого, къ сыну си вопьющи: "Помилуй мя, господи, помилуй; егда хоцеша судити, не осуди мя въ огонь, ни обличи мене яростью си; молитъ тя дѣва чистая, рожшая тя, Христе, и множество ангелъ и мученикъ зворъ".

О Христѣ Исусѣ господѣ нашемъ, ему же подобаєть честь и слава, отцю и сыну и святому дху, всегда и нынѣ, присно, вѣкъ.

нашого: схили вухо твое, чистая, і спаси нас, в скорботахъ зануренихъ вѣчно, і сохрани від всякого ворожого полону твій град, Богородице! Пощади, Боже, спадщину твою, прогрішіння наші всі зневаж, маючи нині нас, воздающихъ молитви тобі і тій, що родила тебе на землі без сімені, земну милість, призволившу обернути, Христе, в чоловіка." Пощади мене, Спасе, що народився і зберіг ту, що народила тебе, нетлінною після народження твого, коли сядеш судити діла мої, як безгрішний і милостивий, як Бог і чоловіколюбець.

Діво пречистая, неспокушена шлюбом, богообрадована, віруючим настаново! Спаси мене, пропащого, до Сина твого волающого: "Помилуй мене. Господи, помилуй! Якщо хочеш судити, не осуди мене на вогонь, не плямуй мене гнівом своїм, — молитъ тебе Діва чистая, рождениця твоя, Христе, і безліч ангелів і мучеників сонм."

Во ім'я Христа Ісуса, Господа нашого, йому ж належить честь і слава, Отцю і Сину і Святому Духу, завжди і нині, і во віки віків.

¹ Нині м. Пултуськ у Польщі.

² Нині с. Халеп'є Обухівського району Київської області.

**ОУСТАВЪ
ВОЛОДИМЕРЬ
ВСЕВОЛОДИЧА**

43. А се уставъ Володимерь Всеволодица по Сватополци съзвавъ дружиноу свою на Берестовѣмь: Ративора Кневскаго тысячьскогѡ, Прокопиа, тысячьскогѡ Бѣлогородскогѡ, Станислава, Переяславскогѡ тысячьскогѡ, Нажира, Мирослава, Иванка Чюдиновича, Улгова мужа и остави до третьаго рѣзоу, а еже емлетъ коуны въ треть; аще кто възметъ 2 рѣза, того емоу взати нста; пакы ли възметъ 3 рѣзы, то емоу нста не взати.

У рѣзи же

44. Иже кто по 10 коунъ ѿ лѣта на гривноу, то того не ѿмѣтати.

**А се котори коупецъ
нстопитса**

45. Иже котори коупецъ шедъ где люво съ чюжими коунами нстопитса, люво рать

**СТАТУТ
ВОЛОДИМИРА
ВСЕВОЛОДОВИЧА**

(Продовження
Широкої редакції
"Правди Руської")

Скорочено

43. А це статут Володимира Всеволодовича.

Після Святополка (Ізяславича) скликав дружину свою в Берестовому: Ратибора, Київського тисяцького; Прокопій, Білогородського тисяцького; Станіслава, Переяславського тисяцького; Нажира, Мирослава, Іванка Чудиновича, Олегового мужа, і постановили: брати до третього різу, якщо бере куни в третину. Якщо хто візьме два різи, то він може взяти і позичену суму, а коли візьме три різи, то йому позичену суму не брати.¹

ЩЕ ПРО РІЗИ

44. Якщо хто бере по 10 кун із гривни² річних, то того не відкидати.

**КОЛИ ЯКИЙСЬ КУПЕЦЬ
УТОПИТЬСЯ**

45. Коли якийсь купець десь плаватиме морем чи рікою з чужими кунами і втопить їх, або

возметь, а любо шгнь, то не насилити ємоу, ни продати єго, но како начнеть мочи ѿ лѣта платити, тако платить, занеже пагоуба єсть ѿ бога, а не виноватъ єсть; шже ли пропѣтса или провѣтѣтса, а въ безоуміи чюжь товаръ потравить, то какъ любо, чини то коуны, ждоуть ли ємоу — свога имѣ вола, продадаты ли єго.

А СЕ ДОЛЗИ

46. Аще кто многымъ долженъ боудеть, а пришедыи гость изъ иного города или чюжеземлець, а не вѣдаа запоуститъ зань товаръ, а шпаты начнеть не дати гостевни коуны, а первии долъжници начноуть ємоу не дати, запирающе коуны, то вести ни на торгъ, прода иже ни ѿдати же первое гостевни кѣны, а домашнимъ, что са останеть коуны, тѣм же са подѣлать; аще ли боудѣтъ княжи коуны, то княжи коуны первое взати, а прокъ въ дѣль; аще кто много рѣзъ ималъ, то томоу не имать.

втратить під час збройного нападу, а чи згорять в огні, то не змушувать силою повертати їх. Але коли стане спроможним, через рік має виплачувати, оскільки втрата від Бога, а він не є винуватцем. Якщо ж проп'є чи проспорить (в заклад поставить), чи в безумстві чужий товар пошкодить, то на розсуд того, чиї то куни: чекать (доки поверне) — його воля, продать в рабство — теж його воля.

А ЦЕ ПРО БОРГИ

46. Коли хто багатьом заборгує, а прийде купецъ із іншого міста чи чужоземець, і не знає, чи можна довірити йому для продажу товар (чи дати в борг), тому що за товар знову не дає купцеві кун, а ті, кому він перше заборгував, не будуть давати і зроблять неможливим заполучити куни, то вести його на торг на продаж. Після розпродажу найперше віддати куни чужоземному купцеві, а домашнім, що залишиться із кун, те й поділити. Якщо матиме борг кунами князеві, то найперше взяти княжі куни, а залишок — на поділ. Якщо хто багато відсотків брав, то тому не давать.

Ш закоупѣ

47. Аще закоупѣ вѣжить ѿ господы, то шбель; идет ли нскати коупѣ, а гавлено ходить или къ князю, или къ соудіамъ вѣжить швиды дѣла своего господина, то про то не работатъ егъ, но дати емоу правда.

А се ш закоупѣ

48. А иже оу господина розныи закоупы, а пшгоувить воиньскыи конь, то не платити емоу; но еже далъ емоу господинъ плоугъ и бороноу, ѿ него же копоу емлетъ, того погоувившю емоу платити; аще ли господинъ его ѿшлетъ на свое шродне, а погыбнетъ и без него, того емоу не платити.

Ш закоупѣ

49. Аще изъ завога выведоутъ, то закоупоу того не платити; но шже погоувить на поли или въ дворъ не вженетъ и не затворить, гдѣ емоу господинъ велить, или шродниа свога дѣла погоувить, то емоу платити.

50. Аже господинъ пришвидитъ закоупа, а въведетъ копоу его или штарици а, то то емоу все воротити, а за швидѣ

ПРО ЗАКУПІВ

47. Якщо закуп утік від господаря, то стає його холопом безстроково. Якщо йде шукати куни³, а ходить відкрито, чи до князя, чи до судів біжить оскаржувати образи від свого пана, то за це в рабство не віддають його, але дають йому правду.

І ЩЕ ПРО ЗАКУПІВ

48. Коли у пана рільничий закуп⁴ і стратить бойового коня, то не платити панові, але коли дасть йому пан плуг і борону, то від нього копу бере. Хто те загубить, має платити. Або коли пан його відішле на своє знаряддя, а воно загине не з вини закупа, то закуп не має сплачувати втрачене.

ПРО ЗАКУПА

49. Коли із загону худобину виведуть, то закупу того не платити, але коли втратить на полі, чи у двір не зажене, де йому господар велить, чи знаряддя свої, працюючи, погубить, то закуп має заплатити.

50. Якщо пан образить закупа, забере попередню оплату його чи особисте майно (ділянку землі), то належить йому все те повернути, а за обіду сплатити

ємоу платити 60 коуѣ; аще ли приметъ на немъ коуѣ, то шплатъ ємоу воротити коуѣны, что боудеть приналъ, а за швидоу платити 3 гривны продажи; продасть ли господинъ швилъ, то наймитоу свобода въ всѣхъ коуѣнахъ, а господиноу платити 12 гривнѣ продажи; аще господинъ виетъ закоупа про дѣла, то без вини естъ; виетъ ли не смысла, пиганъ, без вини, тѣ, такоже въ свободномъ платежѣ, такоже и в закоупѣ.

Ш закоупѣ же

51. Иже холопъ швилныи выведеть конь чини любо, то плати зань 2 гривнѣ.

А се ш холопѣ

52. Иже закоупъ выведеть что, то господинъ въ немъ; иже и гдѣ налѣзоутъ, то преди заплатитъ господинъ его конь или что боудеть взалъ, а ємоу холопъ швилныи; паки ли господинъ не хотѣти начнетъ платити зань, а продасть и и ѿдасть, иже прежде за конь, или за волъ, или за товаръ, что боудеть взалъ, а прокъ ємоу самомоу взати совѣ.

ѳому 60 кун. Якщо ж узав у закупа куни, то знову ж вернути ѳому куни, скільки взяв, а за обїду заплатити три гривни продажї. Якщо ж пан продасть закупа в холопи, то наймитовї (закупу) вільно розпоряджати ся всіма кунами, а пановї заплатити 12 гривен продажї. Якщо господар б'є закупа за діло, то вини не має. Якщо ж б'є без вини п'яний, без свідомостї, то сплачує як за вільного, так і за закупа.

І ще про закупа

51. Якщо проданий в холопи закуп виведе будь-чийого коня, то платить 2 гривни.

А це про холопа

52. Якщо закуп виведе що-небудь (украде. — В.Я.), то пан вільний чинити з ним як хоче. Якщо закупа десь спіймають, то спочатку ѳого господар має заплатити за коня чи за що інше вкрадене, а для пана закуп стає повним холопом. Якщо ж пан не захоче платити за вкрадене ѳого закупом, то може продати закупа і віддати, що належить, за коня, чи за вола, чи за товар, що вкрав закуп, а що залишиться, взяти собі.

Иже холопъ оударить

53. Иже холопъ оударить свободна мѡжа, а въвѣжитъ въ храмъ, а господинъ его не выдасть, то платити за нь господиноу 2 гривны, а за тымъ аще и налѣзеть оударенныи тои своего истъца, кто же и оударилъ, то Ярославъ былъ оуставилъ оубити и, а сынове его по штици оуставиша на коуны, а любо такоже 2 гривнѣ, а любо взати гривна за соромъ.

А се ш послѡшьствѣ

54. На послѡшество холопа не выкладывають, но шже не боудеть свободнаго, то по ноужни сложити на боярьскаго тноуна, на дворьскаго, а на иныхъ не выкладывати; и въ малѣ тажи, по ноужни, сложити на закоупа.

55. А кто порветъ бородоу, а выиметь знамение, а боудуть людие, то 12 гривнѣ продажи.

56. Аще выбьютъ зѡбѣ, а кровь видать оу во ртѣ оу него, а люди выидутъ, то 12 гривенъ продажи, а за зѡбѣ гривна.

57. А кто оукрадетъ бобръ, 12 гривнѣ продажи.

58. Аще боудеть ростѣчена земля, или знаменемъ же ловлено, или сѣтью, то по верви

Якщо холоп ударить

53. Якщо холоп ударить вільного мужа і втече в хороми, і господар його не видасть, то господареві платити за нього 2 гривни. А після того, якщо вдарений спіймає свого винуватця, який його вдарив, то Ярославів статут постановляв убити його, а сини його після смерті батька встановили платити куни: або взяти 2 гривни, або взяти гривну за сором.

А це про свідчення

54. Свідчення на холопа не покладають, але якщо не буде вільного, то за необхідністю покласти на боярського тивуна. На двірського і на інших не покладати. А в малій тяжбі, за необхідністю, покласти на закупа.

55. А хто вирве бороду і залишить знаки (ушкодження бороди. — В.Я.) і бачитимуть люди, то платити 12 гривен продажі.

56. Якщо виб'ють зуб і бачитимуть люди кров у нього в роті, то 12 гривен продажі, а за зуб — гривна.

57. А хто вкраде бобра — 12 гривен продажі.

58. Якщо буде порушена земля чи знаки, що засвідчують

искати к собѣ тата, а любо
продажа платити.

Борть разломить

59. Аще кто борть
рознамѣнаеть, то 12 гривнѣ
продажи.

60. Аще межю протнетъ
борть, или роленною межю
разореть, и дворною межю
претынить, то 12 гривнѣ
продажи.

61. Аще доубъ подотнетъ
знаменныи.

А се накладѣ

62. А се накладѣ 12 гривнѣ:
штрокѣ 2 гривнѣ и 20 коунѣ, а
самшмоу ѣхати съ штрокомъ
на двою коню, сойти же швесъ
на воротѣ, а мѣса дати швенъ
или полотѣ, а инѣмъ кормомъ,
что има черево възметъ; писцѣ
10 коунѣ, перекладнаго 10
коунѣ, а за мѣхъ 2 ногаты.

А се ш борти

63. Иже борть потнетъ, 3
гривнѣ продажи, а за древо
полъгривнѣ.

64. Шже пчелы выдереть, 3
гривны, а за пчелы, аже
воудотѣ нелажены пчелы, то 10

(злодійське) полювання чи
ловлю сітями, то шукати вора у
верві (на території громади. —
В.Я.) або платити продажу.

БОРТЬ ЗЛАМАТИ

59. Якщо хто пошкодить
знаки⁵ на борті, то 12 гривен
продажі сплатити.

60. Якщо бортню межю⁶
перетне, чи межю по ріллі розоре,
чи межю двору перетинить⁷, то
12 гривен продажі.

61. Якщо знаковий дуб⁸
зрубає, [то 12 гривен про-
дажі].

А ЦЕ ПРО НАКЛАДИ⁹

62. Наклади 12 гривен: отроку
2 гривни і 20 кун, с-а-м-о-му¹⁰
за виїзд із отроком на двох
конях, за овес на зворотню
дорогу, м'яса дати — вівцю чи
частину туші, інших харчів,
скільки черево прийме; писареві
10 кун, перекладних¹¹ 10 кун, а
за пергамент 2 ногати.

А ЦЕ ПРО БОРТЬ

63. Якщо борть зітне, 3
гривни продажі, а за древо
півгривни.

64. Якщо бджоли видере, —
3 гривни, а за бджоли, якщо
вони не в вуликах, то 10 кун,
якщо верхня частина борті з

коуиъ; воудет ли гнездо шлекоть, то 5 коуиъ.

65. Не воудет ли тата, то 5 коуиъ, аще воудеть слѣдъ или к селоу или к товароу, а не ѿсочать ѿ себе слѣдоу, ни ндоутъ на слѣдъ, ни ѿвиютса, то тѣмъ платити и тадвоу и продажу, а слѣдъ гнати съ чюжими людми, с послоухы; аже погоувають слѣдъ на гвстиннице на велице, а села не воудеть или на поути, гдѣ же не воудеть ни села ни людѣи, то не платити продажи, ни тадвы.

А се ш смердѣ

66. Аще смердъ мочить смерда безъ княжа слова, то 3 гривны продажи, а за мочкоу гривна коуиъ.

67. Шже шгнищанина моччи, то 12 гривны, а за мочкоу гривна.

68. Аще лодию оукрадоутъ, то 60 коуиъ продажи, а лодига лицемъ воротити; не воудет ли лицемъ, то за заморскою лодию 3 гривны, а за воиною 2 гривны, а за строугъ гривна, а за челнъ 8 коуиъ.

медом для бджил буде залишена, то 5 кун.

65. Якщо вора не буде, то 5 кун. Якщо буде слід чи до села, чи до обозу і (переслідувачі) втратять слід, не ідуть по сліду чи втратять слід, то тим оплатити і вкрадене і штраф за кражу. А гнати слід з чужими людми, із свідками. Якщо згублять слід на гостинці великому, а села не буде або на шляху, де не буде ні села, ні людей, то не платити ні продажі, ні татби (вартості украденого. — В.Я.)

А ЦЕ ПРО СМЕРДА

66. Якщо смерд мучить смерда без княжого присуду, то 3 гривни продажі, а за муки — гривна кун.

67. Якщо мучить огнищанина, то 12 гривен, а за муки — гривна.

68. Якщо лодію украдуть, то сплачують 60 кун продажі, а лодію мають повернути. Не буде повернута, то за заморську лодію 3 гривни, а за бойну (з високими набивними бортами. — В.Я.) лодію — 2 гривни, а за струг (судно, лодія) — гривна, а за човен — 8 кун.

А СЕ Ш ПЕРЕВѢСХЪ

69. Аще кто посѣчеть вереоу въ перевѣсѣ, то 3 гривны продажи, а господиноу гривна за вереоу.

70. Аще кто оукрадеть чин песь, или гастревъ, или соколъ, то 3 гривны продажи, а господиноу гривна; а за голоубъ 9 коунъ, а за оутовъ 30 коунъ, за говсь 30 коунъ.

71. А въ сѣнѣ и въ дровѣхъ 9 коунъ, а господиноу, колколко воудетъ возъ оукрадено, то имати емоу за возъ по двѣ ногатѣ.

А СЕ Ш ГОУМНѢ

72. Иже зажжетъ гоумно, то на потокъ, на гравежь домъ его; прежде пагоубоу исплативше, а въ процѣ князю поточити; и такоже кто дворъ зажжетъ.

73. А кто пакощали конь порѣжетъ или скотиноу, то продажи 12 гривны, а за пагоубоу господиноу оурокъ платити.

74. А тын тажи вси соудатъ послоухы свободными; воудет ли послоухъ холопъ, то холшпоу на правдоу не вылазити, но аще хоцетъ истецъ или имать нарекати тако: по сего реци емлю та, а не холопъ, и емлетъ на железо; аже швинить и

А ЦЕ ПРО ПЕРЕВИСИ ¹²

69. Якщо хтось посіче вереоу (верьовка, на яку між деревами навішували сітку. — В. Я.) на перевісниці, то 3 гривни продажі, а господарю — гривну за вереоу.

70. Якщо хто украде чужого пса, чи яструба, чи сокола, то 3 гривни продажі, а господарю — гривна, а за голуба 9 кун, а за качок 30 кун, а за гуся — 30 кун.

71. А за кражу сіна і дров — 9 кун, а господарю, скільки возів буде украдено, то одержати йому за віз по дві ногати.

А ЦЕ ПРО ГУМНО

72. Якщо підпалить гумно (тік), то на потік, на розграбування дім його, попередньо оплативши збитки, а наостанок князю заточити (заслати до кінця життя). Так само із тими, хто двір підпалить.

73. Хто пошкодить коня чи поріже худобу, то карається продажею в 12 гривен, а за збитки власнику урок заплатити.

74. Всі суди мають судити через вільних послухів (свідків, які щось чули. — В. Я.).

Якщо послух холоп, то холопу не вільно свідчити в суді, але коли позивач хоче чи візьме

емлетъ свое на немъ; не швинити его, а платити емоу за мѡжкоу гривна, зане холопьею рѣчью галъ и.

75. А желѣзного 40 гривенъ, а мечникоу пать коунъ, а полъгривнѣ дѣцьского; то ти желѣзныи оурокъ, кто си в чемъ емлетъ; а еже емлетъ на желѣзо по свобѡдныхъ и людин рѣчи, любо ли запна не боудеть, любо прохождение ноцное, или кымъ оубо шбразомъ, аще не шжжетса, то про мѡжкы не платити емоу ни единого желѣзного, кто и боудеть галъ.

Ш женѣ

76. Аще оубнетъ кто женоу, то тѣм же соудомъ соудити, тако же и мѡжжа; аще боудеть виновата, то полъвиры, — 20 гривенъ.

77. А в холопѣ и в робѣ виръ нѣсть, но шже боудеть без вины оубненъ, то за холопъ оурокъ платити, или за робоу, а князю 12 гривнѣ продажи.

78. Аще смердъ оумретъ безъ дѣтин, то задница князю; аще

його за свѣдка, то має так сказати: “За його словами звинувачую тебе, але я позиваю тебе, а не холоп”, — і стягує з нього на залізо¹³. Якщо доведе вину, то стягує з нього своє, не доведе вини, то позивач сплачує йому за муки гривню, оскільки свѣдченням холопа звинуватив його.

75. Залізний податок — 40 гривен, а ще мечнику п’ять кун, півгривни судовому виконавцю (дѣцьскомѡ). Взятий на випробування залізом за свѣдченням вільних людей чи за підозрою, чи тому, що бачили звинуваченого вночі біля місця злочину, — за муки нічого не отримує, залізний податок у цьому випадку сплачує позивач.

ПРО ЖІНКУ

76. Якщо хтось уб’є жінку, то відповідає перед судом, як і за вбивство мужа.

. Якщо вбивця виявиться винуватим,¹⁴ сплачує піввири — 20 гривен.

77. За вбивство холопа і раба віри не сплачують. Але якщо будуть без вини убиті, то за холопа чи за рабу має сплатити урок — князеві 12 гривен продажі.

78. Якщо смерд помре бездітним, то спадщина

дщери боудуть оу него дома, то дати часть на нѣ; аще боудеть за мужемъ, то не дати имъ части.

У задници богарьстѣи и людьстѣи

79. Аще въ богарьстѣи дробужинѣ, то за княза задница не идеть; но аще не боудеть сыновъ, а въ дщери и възмоуть.

80. Аще кто оумираа розрадитъ домъ дѣтемъ, — на томъ же стоати; пакы ли без рада оумреть, то всѣмъ дѣтемъ и на самого часть дѣши.

81. Аще жена садеть по мужи, то дати на ню часть; аще на ню что мужъ възложилъ, томоу же есть госпожа, а задница еи мужна ненадовѣ; боудуть ли дѣти, то что первое жены, то то възьмоуть дѣти матери своеи, либо си на женоу боудетьа възложилъ, сваче матери свое и възмоуть.

82. Аще боудеть сестра в домоу, то тои задница не имати, но ѿдадуть ю братьа за мужъ, какъ си могоуть.

переходить до князя. Якщо у померлого залишаться дочки, то частину віддати на них. Якщо будуть замужем, то не давати нічого.

ПРО СПАДЩИНУ БОЯРСЬКУ І ЛЮДСЬКУ

79. Якщо в боярській дружині (сім'ї?), то до князя спадщина не переходить.

Якщо не буде синів, то дочки її заберуть.

80. Якщо хтось, помираючи, розділить дім дітям, — хай так і буде. Коли ж помре, не розпорядившись, то спадщину поділити між усіма дітьми і частину на його душу.

81. Якщо жінка залишиться після смерті мужа, то дати на неї частину спадщини. Якщо її щось виділив муж, того майна вона господиня, а спадщина її мужа без надоби.

Якщо залишаться діти від першої жони, то діти візьмуть від матері своєї, а коли жону зобов'язав [забезпечити його дітей], то хай візьмуть те, окрім того, що візьмуть від своєї матері.

82. Якщо в домі буде сестра, то вона спадщини не отримує, але її брати мають видати її заміж і дати придане відповідно до своїх можливостей.

А се оѹроці городнии

83. А се оѹрочи городникоѹ: закладаюче городна коѹна взати, а коньчавше ногата; а за кормъ и вшлогоѹ, и за маса, и за рыбы 7 коѹнъ; на недѣлю 7 хлѣбовъ, 7 оѹборковъ пшена, 7 лоѹконъ швса на 4 кони; имати же емоѹ, донелѣже город сроѹбать; а солодоѹ единою дадять емоѹ 10 лоѹконъ.

Оѹроци мостнии

84. А се оѹроци мостникоѹ: помостивше мостъ взати Ѡ дѣла Ѡ 10 локотъ по ногатѣ, а починить мостоѹ ветхаго, то толко городьницъ починить, то взати емоѹ по коѹнѣ Ѡ городни; а мостникоѹ саомоѹ дроѹгоѹ вѣхати на двою коню съ штрокомъ, а швса 4 лоѹкна на недѣлю, а гаси что мога.

А се ш безадници

85. Аще воѹдоѹть робьи дѣти моѹжа, то задници не имати имъ, но свобода имъ с матерію.

86. А шже воѹдоѹть оѹ моѹжа въ домоѹ дѣти малы, а не дѹжи

УРОКИ БУДІВНИЧИМ МІСТ

83. А се постанова городнику¹⁵, що закладає город: закладаючи городницю, куну взяти, а закінчивши — ногату.

А за харчі і за вологу¹⁶, і за м'ясо, і за рибу — 7 кун; на тиждень 7 хлібин, 7 уборків пшона, 7 лукон вівса на 4 коней; брати все це йому, доки город не збудують. А солоду¹⁷ одноразово видати йому 10 лукон.

ПОСТАНОВА ДЛЯ БУДІВНИКІВ МОСТІВ

84. А це постанова мостівникові: збудувавши міст, взяти за роботу за 10 ліктів мосту по ногаті. Якщо полагодить ветхий міст, то скільки городень полагодить, то взяти йому по куні за городню. А мостівникові самому їхати на двох конях з отроком¹⁸ і давати йому вівса 4 лукна на тиждень, а їсти, — що потребуватиме.

ПРО СПАДЩИНУ

85. Якщо у мужа будуть діти від рабині, то спадщини вони не одержують, але одержують волю разом із матір'ю.

86. Якщо після смерті мужа залишаться в домі діти малі, не

са сами собою печаловати, а мати имъ пондетъ замужь, токмо и имъ ближни боудуть, томоу же дати на роуцѣ с добыткѡмъ и с домоу донелѣже възъмогуть; а товаръ дати имъ предъ людьми; а что срѣзить товаромъ тѣмъ или пригостить, а прикоупъ емоу собѣ, а шнъ кормилъ и печаловалъса; аже ладн плодъ или ѿ скота, то все поимати лицемъ; что ли боудеть ростералъ, то все емоу платити дѣтемъ тѣмъ.

87. Аще же штичимъ приметъ съ задницею дѣтен, и то тако есть радилъ.

88. А дворъ без дѣлоу штень всако меньшемоу сыноу.

Ш женѣ аще ворчетъса сѣдѣти

89. Аще жена ворчетса сѣдѣти по моужи, а ростераетъ добытокъ, пондетъ за моужь, то платити емоу все дѣтемъ; не хотѣти ли ен начнууть дѣти на дворѣ, а шна начьнетъ всако хотѣти и сѣдѣти, то сътворити всако ен, а дѣтемъ не дати волѣ, но что ен далъ

дужи сами про себе піклуватися, а мати їхня вийде заміж, то хто найближчий родич, тому віддати на руки дітей з майном і будинком, доки стануть спроможними дати собі раду. Майно передати їм перед людьми, а що заробить на тому майні чи приторгує, то прибуток (опікун) залишає собі, оскільки він годував і турбувався. Діти рабів чи приплід від худоби — те все передається в наявності, а якщо розтратив, то все опікун має сплатити дітям тим.

87. Якщо вітчим забирає із спадщиною і дітей, то відповідає за майно пасинків, як укаже в письмовій чи усній угоді.

88. А двір батьківський без поділу залишається найменшому синові.

ПРО ЖІНКУ, ЯКА ЗОБОВ'ЯЗУЄТЬСЯ ПІСЛЯ СМЕРТІ ЧОЛОВІКА НЕ ВИХОДИТИ ЗАМІЖ

89. Якщо жона обіцяє після смерті мужа не виходити заміж, а розтратить майно і вийде заміж, то має все сплатити дітям. Якщо діти не захочуть жити з нею в одному домі, а мати хоче, то вволити її волю, а дітям не дати волі вигнати її, але жити їй з того, що дав їй

моужь, с тѣмъ ен сѣдѣти или, свою часть въземши, саде же.

90. А матерна часть дѣтемъ не надобѣ; кѡмоу сню хоцеть дати, томоу дастъ; дастъ ли всѣмъ, и вси роздѣлають; без моужа ли оумреть, то оу кого ли на дворѣ была и ктѡ ю кормилъ, то томоу взати.

91. Аще боудуть двою моужю дѣти, а единой матери, но шнѣмъ своего штца задница, а шнѣмъ своего; боудет ли что потерялъ своего и штчина, а шнѣхъ штца, а оумреть, възворотити братоу, нань же людне выльзють, что боуде истералъ штець его штчина; а что емоу своего штца, то держить.

92. А матери которыи ен сынъ боудеть добръ, перваго ли моужа, дробгаго ли тѡмоу дастъ свое; аще ли и вси сынове ен боудуть, а дщери можетъ дати, которою кормить.

Ш задніци же

93. Аще братья ростажются предъ княземъ ш задници, которыи дѣлець дѣлитъ, томоу взати гривна коубнъ.

чоловік, чи взяти свою частку і жити.

90. Матеріальна частка дітям не належить, кому захоче її передати, тому і передасть; якщо залишить всім, тоді всі розділять між собою. Коли помре вдовою, то у кого з дітей жила і хто її годував, то тому належить взяти спадщину матері.

91. Якщо у жінки будуть діти від двох чоловіків, то діти одержують спадщину своїх батьків. Якщо вітчим (другий чоловік матері) щось із спадщини попереднього чоловіка жінки і батька дітей розтратив і помре, то повернути їм має старший син померлого, а люди мають засвідчити, що його батько, а вітчим зведених братів дійсно стратив. Те, що йому належить від свого батька, тим має володіти.

92. Якщо котрий із синів до матері добрий, чи першого, чи другого чоловіка, тому може передати свою спадщину. Якщо і всі сини її будуть добрі, може заповісти спадщину дочці, яку годує.

ПРО СПАДЩИНУ

93. Якщо брати просять князя розсудити про спадщину, то тому, хто ділитиме спадщину, взяти гривну кун.

А се оуроци судебни

94. А се оуроци судебни: ѿ виры 9 коуѣ, а метьников 9 вѣкошь, а вортѣнне земли 30 коуѣ, а метников 12 вѣкши; а ѿ роуѣннои земли такожде; а ѿсвободивше челядинѣ 9 коуѣ, а митников 9 вѣкошь, а ѿ иных ѿ всѣхъ тажъ, комуѣ помогуть, по 4 коуѣ, а метников 6 вѣкошь.

А се оуроци ротни

95. А се оуроци ротни: ѿ головы 30 коуѣ, ѿ вортѣннои земли 30 коуѣ безъ трен коуѣ; такоже и ѿ роуѣннои земли, а ѿ свободы 30 коуѣ.

А се ѿ холопствѣ

96. А холопство швианое трое: еже кѣто коупить, хота до полоуѣгривны, а послоухы поставить а не без него; а дрое холопство; поиметь роуѣоу без радоу; поимет ли с радомѣ, то како сѣ боудеть срадилѣ, на том же стонтѣ; а се третее холопство: тиоуѣство без радоу; с радом ли, то како сѣ боудеть срадилѣ, на том же стонтѣ.

А це постанови судови

94. А це постанови судови: од вири ¹⁹ 9 кун, а метельнику 9 вѣкш, а від бортницької землі ²⁰ 30 кун, а метникові 12 вѣкш, а від орної землі так само, а тому хто звільнить челядника — 9 кун, а митнику 9 вѣкш, а від інших від усіхъ тяжб, кому допоможуть, — по 4 куни, а метникові 6 вѣкш.

А се постанови про присягу

95. Пошлини з присяги: від голови (звинувачення в убивстві) 30 кун, від бортницької землі 30 кун без трьох кун, так само і від орної землі, а при виході раба на свободу — 30 кун.

А це про холопство

96. Повного холопства ²¹ три: якщо хто купить, хоч і за півгривни, і виставить свідка, а не без нього; дрое холопство, коли одружиться з рабиною без усної чи письмової угоди з її власником чи з такою угодою стає рабом, то як домовились, так на тому і стояти, а це третє холопство: тивунство без усної чи письмової угоди з власником,

97. А в дачѣ не холопъ, ни хлѣбъ работати, ни по придатцѣ, но вже не ходитъ года, то ворочати милость; ѿходит ли, не виноватъ есть.

98. Аще холопъ вѣжитъ заповѣсть и господинъ, аще слышавъ кто, или знаа или вѣдаа, вже холопъ, а дастъ емоу хлѣба или обкажетъ емоу поуть, то платити емоу за холопъ 5 гривенъ; а за робоу 6 гри-венъ.

99. Аще ктѡ переиметь чюжь холопъ или ршбоу и дастъ вѣсть господиноу его, то взати емоу гривна переима; не облюдетъ ли его, то платити емѡ 4 гривны, а холопига на таа емоу переимнаа; а за робоу 5 гривенъ, а шестаа переимнаа емоу.

100. А ктѡ самъ своего холопа досочитса в чиемъ любо храмѣ, а не веде посадникъ не вѣдалъ его, то повѣдавшѣ емоу, взати же оу него штрокъ, шедше взати и и дати емоу вазебноу гривноу, собѣ емоу пагоуба, а платити в то никтѡ же, тѣм же переима нѣсть.

чи за угодою, то як домовились, так на тому і стояти.

97. Чоловік, який взяв (позичив?) гроші, не є холопом ані коли взяв хліб, ні коли взяв подарунок чи іншу милість. І коли не перебуває в залежності від врожаю, то має повернути милість, а якщо відходить домовлений час, перестає бути винним (боржником).

98. Якщо холоп втече і його власник оголосить про це, щоб коли хто почує, чи знатиме, чи бачитиме, що це холоп, то хто дасть йому хліба або вкаже шлях, той буде платити за холопа 5 гривен, а за рабиню 6 гривен.

99. Якщо хто спіймає чужого холопа чи рабиню і повідомить їхньому панові, то одержить гривну *перейми*, якщо не встереже втікача, то заплатить 4 гривни, а п'ята з належних за холопа — йому *за перейми*. А за рабиню 5 гривен, а шоста *за перейми*.

100. А коли пан сам свого холопа знайде в чиемусь домі, а господар не знав про це, то, розповівши йому, взяти у нього отрока, щоб пішов і зв'язав втеклого холопа, а за це дати йому *пов'язну гривну*, а якщо холоп втече, то ніхто не платить, бо не було сплачено *за перейми*.

101. Аще кто не вѣдаа чюжь холопъ, или оузращеть, или повѣсти дѣеть, или держить оу себе, а ѿидеть ѿ него, то ити емоу ротѣ, како не вѣдалъ есмь, шже есть холопъ, а платежа в томъ нѣсть.

102. Аще гдѣ холопъ вылжетъ коуны, а шнъ воудеть не вѣдаалъ, то господиноу выкоупати, а не лишатиса; вѣдаа ли воудеть далъ, то коуны лишеноу емоу быти.

103. Аще кто поуститъ холопъ творгъ а шдолъжаетъ, выкоупати его господиноу, а лишитиса, дельзѣ.

104. Аще кто коупить чюжь холопъ не вѣдаа, то первомоу господиноу понати холопъ, а шномоу коуны имати ходивше ротѣ, како не вѣдаа коупилъ есмь; вѣдаа ли воудеть коупилъ, то коуны емоу лишеноу быти.

105. Аще холопъ вѣгаа добоудеть товара, то господиноу же и долгъ господиноу и товаръ, а не лишитиса его; аще кто бѣжа поиметь что соусѣдне, или товаръ, господиноу платити оурокъ, что воудеть взалъ.

101. Коли хто не знав, що холоп чужий, чи побачить, чи розповість, чи тримає в себе, а потім холоп піде від нього, то іти йому на клятву (під присягу), оскільки не знав, що то втеклий холоп, а платити за це не треба.

102. Якщо десь втеклий холоп видурить куни, а той, що дав, не буде знати, хто цей холоп, то власник холопа має викупити, а не завдавати збитків; знаючи, що буде далі, то куни має сплатити власник холопа.

103. Коли хто пустить холопа торгувати, а він заборгує, то сплачувати борг власникові холопа, а не сплачувати не можна.

104. Коли хтось купить, не знаючи, чужого холопа, то першому власникові забрати холопа, а другому куни забрати під присягою, оскільки не знав, що купував. Якщо купив холопа, знаючи, чий він, то кун йому не повертати.

105. Коли холоп, перебуваючи в бігах, добуде майно (товар), то панові його і борг новому панові і товар холопа, а не позбавляти його. Якщо холоп у бігах вкраде щось у сусіда, чи майно, то панові його сплатити урок (вартість краденого), і за те, що холоп взяв.

106. Аще холопъ крадетъ кого люво, то господиноу выкупати с кымъ боудеть кралѣ, а женѣ ненадобѣ, ни дѣтемъ; но боудуть кралѣ съ нимъ и хоронилѣ, то всѣхъ выдати, паки ли выкупаеть господинъ; аже боудуть свободни с нимъ кралѣ или хоронили, то князю в продажн.

СЕ ВЕЩЕСТНЕ

107. А за вѣщестноюу гривноюу золота, аще боудеть баба была в золотѣ и мати, взати емоу 8 гривенъ за гривноюу злота; аще боудеть баба не была в золотѣ, а по матери емоу не взати золота, взати емоу гривна серебра, а за гривноюу сребра полъшсмѣ гривенѣ.

У бранехъ
и сѣперничъ,
да сѣ бѣють
беспрестани.

У супостатехъ

108. Исходящимъ къ супостатомъ на брань подобаеть хранитисѣ ѿ всякого слова неприязнина, и ѿ жены, и къ богоу единоюу мысль имѣти и молитвоу и свѣтъ святымъ; съ совѣтомъ же брани творять,

106. Якщо холоп обікраде кого-небудь, то панові викупати і тих, з ким холоп крав. А жінка і діти, якщо не знали, не відповідають, а коли крали з ним і переховували, то всіх видати, а пан має всіх викупити. Якщо з холопом крали вільні люди, чи переховували крадене, то всі передаються князю на продажю.

ПРО БЕЗЧЕСТЯ

107. А за безчестя — гривну золота. Якщо баба була в золоті і схоплена, взяти (обезчещеному) 8 гривен за гривну золота, [що на ній]. Якщо баба не була в золоті і за матерщину обезчещеному не взяти золота, то сплатити йому гривну сріблом, а за гривну срібла — піввосьмої гривни.

**ПРО БРАНИ
Й СУПЕРНИЦТВО,
ХАЙ Б'ЮТЬСЯ
БЕЗПЕРЕСТАНКУ.
ПРО СУПОСТАТИВ.**

108. Тим, що виходять на битву із супостатом, належить оберігатися від будь-якого неприязного слова, і від жінки; і до Бога всі помисли мати і молитву і свят святих. Порадившись, ідуть на битву:

помощь ѿ бога дасться въ
сердцихъ съвѣти творити; не
съ многою брани творити, но
ѿ бога крѣпость богоу
дающемоу побѣдоу; плѣна же
шестаа часть достонитъ взаті
княземъ; прочее число все
всѣмъ людемъ въ равноу
часть дѣлается ѿ мала и до
велика; доволѣеть во княземъ
и казнь часть княжа, а
привытокъ людемъ, люди
вбрацуются етерѣ и ѿ тѣхъ
дрюговъ или къметициць, или
простыхъ люди подвигъ
и хворобство съдѣеть
вбрътаются; вбрътаеся
князь или воевода в то время
ѿ оуброчена оуброка княжа да
пршдаются; такоже лѣпо есть, да
подиелетъ га по части; иже
вбрътаются на брани да
бываетъ часть, ниже встають
на станюу, да бываетъ тако;
тако во глаголаню есть, и
писано, и предано ѿ царя и
пророка Давида.

**А се иже мужь
ѿ жены блудитъ
с робою**

109. Имѣя женоу свою
блудитъ с робою, да сѣ внетъ
мужь тѣи, а робоу тѣ
достонитъ ѿ князь земля тога
продати чресъ землю тоу въ
иноуу власть и цѣноу дати

допомога від Бога дається в
сердечних порадах. Не з
багатьма творити битву, бо від
Бога міць тим, хто Богу дає
перемогу. Полону ж шосту
частину належить взяти князеві,
решту всю ділити на рівні
частини всім людям — від
малого і до дорослого. До-
статньо-бо князеві і казні з
частини княжої, а людям
прибуток, у людей знайдуться
приятелі, і серед тих друзів чи
досвідчених воїнів, чи й простих
людей знаходяться ті, що
подвиги і хоробрість творять;
перебуваючи в той час на війні,
князь чи воевода від визначеної
княжої частини хай продають,
оскільки це добре є, нехай
забирають її (належну здобич)
частинами; якщо перебуває на
війні, нехай візьме свою частину
і не залишає в таборі; хай буде
так; так-бо сказано є, і записано,
і передано від царя і пророка
Давида.

**А це коли чоловік
зраджує жону
і блудитъ із рабинею.**

109. Маючи жінку свою,
блудитъ із рабинею — хай буде
побитий муж той, а рабиню ту
належить із тієї княжої землі
продати в іншу область і ціну
дати убогим; також блудника,

оубогымъ; тоже блудцаго по
вожню законоу достонть да
ѡдастьса божимъ рабомъ.

110. Съблудан съ чюжею
робою, да са вьетъ, и да дасть
30 златницъ господиноу рабѣ,
такоже преже рекохомъ; аще ли
ницъ есть, да дасть и тѣи по
силѣ своеѣ господиноу рабѣ.

Иже блудить с черницею

111. Блудцею с черницею,
по законоу людскому носа емоу
оурѣзати.

Иже поиметь коумоу себѣ женѣ

112. Иже поиметь коумоу свою
женѣ, по законоу людскому
носа шѣма оурѣзати и
разлучити га.

113. Аще ли дщерь свою
поиметь ѡ сватого крещенига,
соудъ тот же, по людскому, тако
и коумомъ, такоже преже
рекохомъ.

Иже съ мужатою женю

114. Иже съ мужатою женою
шврѣтаетса, носа шѣма
оурѣзати, да вьетаса; иже
самъ мужъ заступитъ, да
вьетъ, а шва и пса оуверзести.

як по Божому закону належить,
хай воздасться божому рабу.

110. Блудник із чужою
рабинею хай буде побитий і
нехай дасть 30 златників панові
рабині і хай буде як перед цим
сказано; а коли бідний, хай і той
дасть по змозі своїй панові
рабині.

КОЛИ БЛУДИТЬ ІЗ ЧЕРНИЦЕЮ

111. Тому, хто блудить із
черницею, згідно закону
людського, носа урізати.

ЯКЩО ВІЗЬМЕ КУМУ СОБІ ЗА ЖОНУ

112. Коли візьме куму свою
за жону, за законом людським,
носи обом урізати і розлучити
їх.

113. Коли візьме дочку свою
хрещену, суд той же, за
людським законом, як і з кумом,
як перед цим сказано.

КОЛИ ЧОЛОВІК БЛУДИТЬ ІЗ ЗАМІЖНЬОЮ ЖІНКОЮ

114. Якщо із заміжньою
жінкою має зв'язок, — носи
обом урізати і випороти; коли
сам чоловік жінки заступиться,

А се ш соуднахъ и послѣсѣхъ

115. Надо всемъ же симъ достоинъ князь или соуднасъ въстазаннемъ и терпѣниемъ истазанне творити бесъ послѣха не шсоудити, но въспросити послѣхы истовыа, богащася бога неврѣждающа ни мьсти съ нимъ имѣюща на него же глаголютъ ни тѣжа, ни прѣ никоеа же, но и страха ради вожіа и правды; се же число послѣхымъ да естъ въ великыа прѣ ѿ единого до 18, а не ниже сего, а в малыа прѣ, то до 7 и до 3, а не ниже; власть же имать на соудни, на него же тожде глаголетъ и да шблагаетъ послѣхъ или прогы продажен или тоу же казнъ, аще когда въ кое время шбличаютса лжюще.

116. Аще боудуть 2 послѣха или боудеть на единомъ измѣна какова, то и дрѣгын не послѣхъ, тако шба лжюще престоупающе законъ вожіи, или зажитие имеюще скотьское,

хай сам поб'е, а обохъ ихъ до пса вкинути.

А це про підсудних і свідків

115. Над всіма ними рівнозначно князь або суддя веде розслідування і старанно допитує; не має осуджувати без свідків, але повинен опитати свідків позивача, які мають боятися Бога, не нашкодять із помсти, яку мають до звинуваченого і на нього говорять, ні тяжб судових, ані суперечок будь-яких із звинуваченим не мають, але ради страху Божого і правди свідчать; число свідків у великих суперечках має бути від 1 до 18, і не менше, а в малих суперечках, то від 7 і до 3, і не менше. Суддя має право допитувати тих, що свідчать на підсудного і накладати кару на лжесвідків чи проганяти із суду з покаранням продажею чи таке ж накладати покарання, що було колись, коли викривали лжесвідків.

116. Коли будуть два свідки і один із них змінить свідчення, то і другий не свідок, оскільки обидва лжесвідчачи порушують закон Божий, чи мають (користь) з худоби, чи що про

или иже в себѣ не вѣдимѣ
нашею ѿемлютса.

Приложивыиса дѣвици дѣвою

117. Приложивыиса дѣвици
дѣвою, а не въ волю рожешимъ
ю послѣжде симъ щющъшемъ;
аще възлюбить ю штокъ
погати и въсхоцета родителя
его, тогда боудеть съвадьба;
аще ли единъ ею не рачитъ, то
штокъ дастъ дѣвици за срамъ
златницъ 72; аще и мать, то
полъимѣниа своего; аще ли
нищъ есть, то биють и соудна
противоу силѣ его и ѿ земля
тога да ѿженеть га.

118. Приложивыиса дѣвици
дѣвою поустоу находившу
людми, аще ен не боудеть кто
помога, да биетса штокъ или
продатса а имѣние его да
дастьса дѣвици все и за
сороумъ.

Ш дѣвици же

119. Приложивыиса дѣвици
преже врѣмени 13 лѣтъ, да
продатса штокъ, дажь и все
имѣние его и да биетса, и
дастьса имѣние его дѣвици.

себе щось не відоме нам
приховав.

ПРО ГВАЛТІВНИКА НЕПОРОЧНОЇ ДІВЧИНИ

117. Гвалтівника непорочної
дівчини не за взаємним
бажанням її родичі, як тільки
довідаються, що трапилося,
позивають до суду.

Якщо отрок, що спокусив,
захоче одружитися з нею і не
заперечуватимуть його батьки,
тоді буде весілля.

Коли ж один хтось не
погоджується, то гвалтівник має
сплатити дівчині за безчестя 72
златники; якщо сплачуватиме
майном, то має віддати їй
половину свого майна. Якщо
гвалтівник злидень, то його
б'ють, а суддя супроти волі його
має вигнати з тієї місцевості.

118. Гвалтівник непорочної
дівчини, в якій нема батьків і
близьких родичів, якщо не буде
кому їй допомагати, нехай його
б'ють чи продають, а все майно
його мають віддати дівчині за
безчестя.

ПРО ДІВЦЮ Ж

119. Гвалтівник дівчини,
молодшої за 13 років, має бути
проданий, а також усе майно
його, і має бути побитий, а все

W ДѢВИЦИ ЖЕ

120. Приложивыисѧ дѣвици
шврѹченѣ мѡужю, аще въ волю
дѣвици, да ошрѣзаетсѧ носа
емоу и да вьетсѧ 107.

[...]

А се ш соуднахъ

147. А се вѣдати достонть
кнѧземъ и соудьямъ с
послоухы истѧзати, тако же
предписахомъ соудъ божи ии
же соуть шбещници людстин въ
весельи соуть богоу Ѡ кнѧзь
шсоуджати, да не сего ради не
достонть шбиновати никого же,
но все по всѧ дни въ божи
законъ наставляти ошповающе
Ѡ христа бога въ велии соудъ;
блаженъ естъ соудъ син,
ошслышѧть: градѣте раби
блаженни, вѣрнии въ мнозѣ
ошстрою вы, вѣнидѣте въ
радость богоу своегоу,
веселѧщесѧ съ ангелы въ вѣкъ;
аминь .

господарство його віддано
дівиці.

ЩЕ ПРО ДѢВИЦЮ

120. Спокусника зарученої
дівчини, навіть за її згоди,
карати обрізанням носа йому, і
хай буде побитий за статтею
107.

[...]

А ЦЕ ПРО СУДДІВ

147. А це знати належить
князям і суддям, допитуючи
свідків і винуватців, що
неминучий ще суд Божий, на
якому співучасники людські,
князем осуджені, будуть на
радість Богу.

Це не означає, що заради
цього не треба нікого зви-
нувачувати і карати, треба всіх
щоденно в Божий закон на-
ставляти, сподіваючись від
Христа Бога на суворіший суд.

Блаженний суд той, на якому
почуємо: “Грядіть, раби
блаженні, вірні. Безліч прийму
вас, приєднуйтеся на ра-
дість своєму Богові, який радіє
цьому з ангелами повсякчас.
Аминь.”

¹ Володимир Мономах, в'їжджаючи в Київ, щоб зайняти великокнязівський стіл, постановою про різні заспокоював киян, які повстали були проти лихварів і розгромили двір тисяцького Путяти, який очолював міський суд і займав сторону лихварів у гяжбах за відсотки (різи). Постанова про різні унормовувала проблему в такий

спосіб: лихвар мав право брати різні третинами. Якщо він брав відсотки двічі (дві третини позиченої суми), то мав право ще й на повернення позиченої суми. Якщо ж лихвар брав відсотки тричі (тобто 100% позиченої суми), то втрачав право на повернення позиченої суми.

- ² У гривні 50 кун, відсоток у 10 кун із гривни становить 20%.
- ³ Проф. Юшков С.В. пояснює, що закуп для погашення боргових зобов'язань потребував грошей, але склалась практика лишати закупа можливості шукати — його перетворювали в повного холопа. Князь Володимир Мономах відкинув цією статтею сваволю роботодавців і лихварів.
- ⁴ У різних списках трапляються варіанти: розныи, родныи і ролейныи (рільничий). Вважаємо, що йдеться саме про рільничого закупа.
- ⁵ На бортях ставилися знаки чи знамення, що засвідчували чийось власність: рознамѣнать — стесать з дерева чужі знаки власності.
- ⁶ Бортня межа обмежувала частину лісу, в якому дозволялося конкретним особам займатися бортництвом. За знищення межового знака були суворі штрафи.
- ⁷ Уже в XII ст. межа між дворами позначалась тином. Зміщення тину на чужу територію каралось штрафом.
- ⁸ Дуб знаковий означав межу володінь.
- ⁹ Наклад — плата боржника понад позичену суму, відсотки. Накладні витрати оцінювалися в 12 гривен.
- ¹⁰ Сам — старший княжий дружинник, можливо, мечник.
- ¹¹ Перекладна кума — вид поборів на користь вірника, пов'язаних із переїздом із місця на місце. Тут ідеться про побори на користь самого, себто княжого мужа.
- ¹² Перевіси — місце, де ловили птиць і звірів у ловушки із сітей, петель.
- ¹³ Випробування залізом виглядало так: звинувачений мав пронести в руках розжарене залізо або сплатити залізний урок — 40 гривен князеві.
- ¹⁴ Себто жінка була вбита безвинно.
- ¹⁵ Городник — будівничий міста або міських укріплень — городської стіни, яка зводилась із окремих городниць (зрубів), засипаних до верху землею. Над зрубамі із зовнішнього боку ставилися заборолі (забрала) — «забори», які захищали воїв, що були на стіні, від ворожих стріл.
- ¹⁶ Волога — масло, сметана, різні жири й інші харчові продукти, різні приправи, рідкі страви.
- ¹⁷ Солод — хлібне зерно, яке проростили, а потім висушили.
- ¹⁸ Отрок — помічник мостівника.
- ¹⁹ Судові пошлени встановлювалися від віри, тобто від звинувачення у вбивстві.
- ²⁰ Від бортницької землі — себто від судових тяжб за лісові землі.
- ²¹ У статті йдеться про три випадки продажу самого себе в рабство.

Иже в родоу женатса

121. Кровь мѣсациен въ свою кровь свадбоу творацѣи, да виютса и разлоучатьса.

А се имеа 2 женѣ

122. Имеа 2 женѣ да са иженеть мѣньшица и да са виеть твердѣ и съженатса съ детьми своими.

А се ѡ запаленіи

123. Аще за какоую враждоу, или заграблениа ради, ѡгнемъ зажигаеть храмы въ градѣ, или вънѣ градѣ, или въ веси, или села, или хлѣбы, или гоумно, или ино чѣмъ волею, токмо и иже зажигаеть, мечемъ оусѣкаетса.

Ѡ зажіганіи

124. Аще кто стеблие свое и нивѣ и терние, хота посѣщи и възгнѣтити ѡгнь, то тоже ѡгнь проидеть и пожжеть чюжага нивы, или виноградъ, достонть соудни испытати, аще въ невѣдѣніи, или в благодѣтъ възгнѣщешемоу ѡгнь, то то биваеть безъ тцеты.

Ѡ запаленіи

125. Аще въ день или в ноць выалица или вѣтръ възгрѣтить ѡгнь, да не съхранилъ боудеть лѣнѡстию или оумедилъ, и пожжеть ѡгнь, да платить, да виетса; аще ли съхранилъ боудеть, напрасно же дѡхъ боурень нападеть, сего ради ѡгнь да проидеть да соуда; аще ѡ тоу ча възгоритса храмъ и пожжеть что етеро ѡ своего емоу роухла, проидеть ѡгнь и пожжеть ѡкрестныа съсоуды и храмы, ѡко вънезапоу бивѣшу, да не соудитса.

Иже прибѣгаеть въ церковь

126. Никто же прибѣгающаго в церковь ноужею да не извлечеть; бѣгыи бѣдоу свою да повѣдаеть пшпови и попъ повѣдаеть бѣднаго и по законоу да изищетса испытаетса ѡвида его; аще кто пшкоушитса ноудма прибѣгшаго въ церковь извлечи ѡ, таковъ же виетса 144 ранъ; тогда, ѡко подоваеть да испытаетса ѡвида его прибѣгшаго.

Иже имѣеть кто которѹ каковѹ съ етеромъ что

127. Всакъ имѣя съ етеромъ котороу каковоу сам са стога с нимъ и въземла ѿ него, а не повѣдага владыкамъ, или по силѣ, или насилню, да възвращаетса; аще ли что взалъ, то владыцѣ земля том да не владѣеть ш себѣ, но да вьетса и да не стронть никого же.

А се ш томъ, иже на са что възглаголетъ роди дѣти

128. Роди дѣтни, иже на са что възглаголетъ, да не имоуть имъ вѣры ни по господини рабѣ ни свободникоу и ѿ иноу члди; аще кто боудеть комоу да имоуть вѣроу, но съ испытаниемъ, да боудеть без грѣха.

А се иже коупить плѣнника ѿ рапотныхъ

129. Иже коупить ѿ работныхъ плѣнника, свою цѣноу дастъ на немъ, то вдавъ на собѣ тоже да идеть възспать своподъ, да иматъ коупли его дондеже изработетса; аще не иматъ что дати на себѣ юже съвѣща, а мьздѣ емоу на всако лѣто наречетса 3 щал за предъ послоухомъ; тако коньчавшю емоу цѣноу да ѿпоущаетса на свободоу.

А се иже работаетъ из робы

130. Тако иже работаетъ из робы свѣщаетъ цѣноу его предъ послоухы да ѿтпущавтса.

А се ш свѣдѣтелехъ

131. Свѣдѣтель послоухъ не свѣдѣтельствоуетъ глаголюще, тако слышашомъ ѿ кого глаголюще сего должна соуща и сего причастнича или ино что свѣдельствоваше дѹхомъ слышавше; аще князи соутъ иже се свѣдетельствоуютъ, да не послоушаютъ ихъ ни соутъ, во сами видѣли.

А се иже кто испроситъ конь, а шнъ дастъ

132. Аще кто испроситъ конь до речениа мѣстоу ти оумретъ, да не платитса; аще ли в зарокъ мѣстѣ томъ преидеть, ти да оумретъ, тои наставить.

Аще кто бес повелѣнїа на чужемъ конѣ ѣздитъ

133. Аще кто бес повелѣнїа на чужемъ конѣ ѣздитъ, да са вьетъ по три оутра да са продасть, такш и тать.

А се иже Ѡ работныхъ поганъ

134. Иже Ѡ работныхъ имоуть поганого въ свѣтоѹ вѣроѹ на нашу креститса въ христьянскоѹ и Ѡвергѹтса възвращающеса въ свою землю и градъ, да биетса и въ церковь да продастьса.

Аще чѹжь скотъ затворитъ

135. Затворивши чѹжь скотъ и голодомъ оуморивъ, или инако оубивъ, да биетса въ соубоубиноѹ да продастьса.

А се иже крадетъ на воинѣ

136. Крадыи на воинѣ, аще есть шроѹжие, да биетса; аще ли конь, да биетса и продастьса.

Крадетъ рабъ господина

137. Крадоѹщемоѹ рабоѹ оѹ господина аще хоцетъ имѣти таково раба, шкраденомоѹ да искоѹпитса; аще ли не хоцетъ имѣти раба того, то да биетса и да продастьса емоѹ же крада.

Аще заженетъ стадо чюже

138. Иже стадо чюже заженетъ, такъ вождь в первое се твора, да биетса, второе же Ѡ земля да ижженетса; третие же да продастьса и да биетса, но елико поставитъ, все елико его загнавъ.

Иже мертвеца съвлачитъ

139. Иже мертвеца въ гробѣ съвлачитъ, да продастьса в соубоубиноѹ и да биетса въ триста.

Аще влѣзъ въ штарь взметъ съсоѹдъ

140. Влази в штарь или въ день или в ношь, или вземши Ѡ свѣтого съсоѹда, или Ѡ платиѹ и Ѡ всякоѹ вещи, да биетса и да продастьса; а еже виѣ юдоѹ штара в церквѹ възметъ да биетса и шстрижетса, и Ѡ земля слетса, тако не чистъ.

141. Аще трижды оукрадетъ в церквѹ что, да шслѣпитса и носъ да оѹрѣжетъ емоѹ.

142. А се иже свободнаго оукрадетъ или продасть и, да поработса самъ, тако же шнъ поработилъ естъ свободнаго.

Иже крывает чюжего раба

143. Пшдмолвивы чюжего раба и крывает его, а не гавѣ твора, повинен естъ и тѣи господиноу томоу или иного коупилъ, или цѣноу да дасть и да биетса.

А се ѿ мальженоу

144. Неразлучное естъ ѿ бога житие малженома, творецъ нашъ господь богъ обучить насъ премудростию то бо въ бытии и не соуща челоуѣка сътвори, персть вземъ ѿ земля съ зади и жену ѿ мужьскааго ребра полу сътвори, да съшедшимса премудрости едино еста, а не двѣ лицѣ и плоти вѣдани въ верстоу неразлучноу.

У том же тѣм же

145. Начнеши горкыи вкуоу съ и давѣше мужевн того вкуоуса ѿ лести неприазнены и ѿ того разлученѣ пакы мужа божия заповѣди прѣстоупление и шрощие сътвориши женѣ разлученѣ за грѣхы сласть задѣемѣ, а сверьсть неразлучима естъ се мужевн оубо гавлену закономъ, пакы евангеліе сътворшеша

У ѿпущенѣ женѣ

146. Въ шно время, егда въспросиша фарисей господа бога нашего, аще достоинъ челоуѣкѣ по всякои поустити жену свою ѿвѣща имъ Исусъ, тако богъ съчталъ челоуѣкѣ да не разлучаетъ развѣе словеси прелюводѣинагу; послѣдоущимъ оубо тако присни обученици христа бога не смѣемъ сего оузаконити, но понеже ѿ неприазни ненависть нападаетъ, клеветы ради, плотьскыа похоти или единого коеа злобы, тѣм же въ число нарицающе закономъ вещи ихъ ради разлучаетса малжена. Разлучаетъ бо са за сн грѣхы жена ѿ своего мужа, блуда ради, аще шеличитса, и проказы дѣющи животоу емоу, свѣдоущи иного мужа, кромѣ своего, и мужъ шцющъ не запрѣтитъ емоу и женѣ своей и пакы, аще въ недоугъ впадетъ прокаженъ, да разлучитса жена ѿ мужа, аще проказу сътворитъ животоу его, или иного чюа не исповѣсть еи, аще въ прокаженъ впадетъ, аще ключитса единому ею оумрети въ злою гажю вѣпадшоу ѿ твари и тварникоу всякомоу шнемъ да са съжжетъ. [...]

А се иже штець не оубравнеть дѣтен

148. Аще штець не оубравнеть дѣтен, швомоу мало предасть, швомоу многу а друугаго лишена створить за гнѣвъ нѣкакъ, да сѧ раздѣлитъ всѣмъ на части.

А се ш шевци

149. Аще швецъ исказить свнтоу, не оумѣга шити или гнѣвомъ, да сѧ виеть, а цѣны лишень.

А се ш ключари

150. Аще кто до ключара ласкавъ възметъ что любо ѿ него, да сѧ виета шба, но ключарь болма.

А се ш вѣганіи

151. Аще людинъ вѣгаеть ѿ княза, да сѧ виеть добръ.

А се иже попъ бѣжить

152. Аще попъ бѣжить ѿ своего епископа къ иномоу епископоу да не поеть; аще ли простить свои епископъ, да поеть, но на своемъ мѣстѣ.

А се ш шродьи

153. Аще кто что шродье възметъ, а не прошавъ оу господина шродью, да сѧ виеть.

Ш волѣ

154. Аще кто волѣ виеть шра, да сѧ виеть; аще ли и оубразить, да наставить; також и конь.

Ш глаголаньи

155. Аще кто велии глаголетъ оу господи и несмирено же, да сѧ виеть.

А се ш волехъ

156. По коровѣ аще волове ходять, то или спасеть виноу или виноградъ, да сѧ виеть господинъ коровѣ, да платить, еже боудеть испаслъ.

А се в пьсѣ

157. Песѣ аще проказы дѣветъ аще подрывѣ клѣтъ, или продравѣ стропѣ, да побнѣтса; аще ли дверин влѣзетъ, да сѣ не побнѣтъ.

А се в похваленьи

158. Аще кто похвалитса на кого, на него же боудетъ хвалилѣ, да сѣ чтѣ сътворитъ виноградоу, или нивѣ, или скотоу, или самомоу, похвалникѣ да сѣ бнѣтса и продастса.

В скотѣ и в враждѣ

159. Аще кто сътворитъ, Моуси оубѣ пороучи, да идетъ роука за роукоу, шко за шко, а главоу за главоу, да сѣ искоупитъ, то ѿ земля да ѿженетса.

160. Аще скотѣ в ноци проламлетъ плоты, ти дастъ в ншци хода, да сѣ продастъ господиноу двшжды, а третьее да сѣ оубстрѣлитъ стрѣлоу; аще конь или говяду, аще ли свинѣ бравѣ, проламляютъ плоты или подрываа ноцию, да оубнѣтса; звѣрь бо то есть злонавенѣ, да еже раздралѣ, тѣ ребры заплатити.

Аще речетъ челоуѣкѣ еретиче

161. Аще етероу челоуѣкоу речетъ: еретиче, да оубарити ножемѣ; аще ли предѣ соудіа идетъ, да подѣнметъ глаголавыи, еже есть было еретикоу подѣгати, сѣ бнѣтъ твердо.

А се в ратан

162. Иже ратан не дошравѣ врѣмене, а идетъ прочѣ, да есть лишентъ вранига; такоже и пастырь, иже пасетъ стадо.

В попѣ и епископѣ

163. Иже имоутъ попа, или епископа съ чужею женою, или діака оуларногу, да изъмоутса самоу свшегу.

В послушствѣ попа

164. Попѣ вывааетъ в послушствѣ за 12 моужа; а иже пиютъ попа роука егу да сѣ ѿсѣкаетъ; аще ли да дастъ 12 златницѣ.

У ДВУ ЖЕНУ

165. Аще ли двѣ женѣ бѣсита, блудя ради лѣзючи на козпѣ, творащии иже мужь една, а дрюгое женю, да сѧ бнютъ шѣ по стоу.

А се у оупонствѣ

166. Аще дрюга своего оупонтъ дорюга, да сѧ бнетъ по двѣнадцать ранѣ.

А се у чернѣци и у черници

167. Аще имоуть чернѣца съ черницею блудѣ дѣюща, то да шкочють и всадать въ темницю, дондеже оумреть: шрекльсѧ бо есть свѣта сегу.

Аще у шлатѣ

168. Аще шметсѧ мужь съ шлатемъ, да побнетсѧ; аще ли да бнетсѧ да продастьсѧ в поганы: поганъ бо есть зѣло, и дати цѣноу тоу бѣднымъ.

А се у разбонницѣ и у клеветницѣ

169. Аще разбонникъ шметсѧ мечви, да предастьсѧ; аще сѧ кто кленеть скоупости ради, да бнетсѧ; аще кто шклевететь дрюга, да сѧ бнетъ и да приметъ, еже было шномоу пріати.

У шцати

170. Аще кто блуди съ шцатемъ, да побнетсѧ. Оуставнии патриархомъ правилнии чести, тако не достонть имъ въсхыщати швласти шномоу достонны на крещенне и троенне, но и въсхыщеныѧ по швѣдѣ вратити.

Иже аще два мужа сваритасѧ

171. Иже аще два мужа сваритасѧ, ти не оударить одинъ по дрюга каменемъ, или пастню, да оумреть, но слажетъ на ложи; аще ли въставъ мужь походитъ внѣ шже злѣ чистъ есть оударивын его, точно не надѣланиѧ его да дастъ и цѣлбоу.

У рабѣхъ

172. Аще кто бьетъ раба своего или рабоу свою жезломъ и оумретъ ѿ рожкоу его, соудомъ да сѧ мьстити; аще ли пребоудеть день или два, да не мьститса, свше бо есть нмѣние.

У сварн

173. Аще сѧ котораа та два моужа и образита женоу непраздноу и не изидеть младенець еѧ, шблнченъ да дасть цѣноу, елико задежетъ моужь женѣ свободоу; аще личенъ боудеть, да дасть доушу за доушоу, шко въ ока мѣсто, рожка въ рожкы мѣстѡ, нога в ноги мѣсто, зобѣ в зобѡ мѣсто, иждение въ ижжениѧ мѣсто, вредъ въ вреда мѣстѡ, ѡзвоу въ ѡзвы мѣсто.

Иже оударитъ въ шко или в зобѣ раба

174. Аще кто истокнетъ шко рабоу своегоу или рабѣ своен, свободу да ѡпоуститъ ѧ въ шка мѣсто; или зобѣ рабоу своегоу выветъ или рабѣ своен, свободу да ѡпоуститъ ѧ въ зобѡ мѣсто.

А се ш тѡдѣ

175. Аще кто оукрадетъ телѧ ли, швцоу, 5 телѧтъ да дасть въ телца мѣсто, а въ швци мѣстѡ 4 швци да дасть за швчѧ.

У татѣ

176. Аще въ подѣкопаніи застанеть сѧ татъ и ѡзвенъ оумретъ, нѣсть емоу боѧ; аще възидеть солнце зань повиненъ есть; аще и не нмать, да и сѧ продасть в татѡ мѣсто; аще ли шстанеть в роуцѣ татѡ; ѡ шсласти живоу соугоубо да дасться.

А с се ш поклажан

177. Аще дасть по другоу серебро или ино что съкрыти, оукрадетъ е кто из домоу его, и аще шбращетса татъ, да тажитъ соугоубѣ; аще ли не шбращетса татъ, да придетъ господинъ домоу предъ бога и да сѧ кленеть, аще нѣсть самъ слоуковалъ на все положеніе дружне: по всемоу словеси въ кривиноу, ш всеи гивели соудъ шбоу; оукрадын оу бога, да дасть соугоубо другоу.

Иже братоу даси

178. Аще братоу ницоу в заемъ даси, не боуде тоуцоу его, ни зажиршста.

Иже ризоу зложитъ

179. Аще оузриши сла брата своего падшеса с роухломъ, да не минеши его, но въздвигнеши и или ино что; да не преврати си соудъ ницаго въ соудѣ его, и всего слава криваго да ѿстоупиши; чиста и правдива не оубъеши; не шправди нечестиваго мьзды ради, да не възмеш мьзды; мьзда бш слаѣплаетъ шчи видашнимъ и расыпаетъ слова правдиваа.

Ш сыноу непокоривѣмъ

180. Аще боудеть комоу сынъ непокоривъ, гоубитель, не слшшаа рѣчи штца своего и матернѣ, ни кажутъ и ни послушашють, штець его и мати да изведета предъ врата граднаа мѣста града того, да рекоуть моужемъ града того глаголюще: «сынъ нашъ не покоривъ есть и гоубитель, не послушаетъ рѣчи нашихъ, вѣтоуга и пыганица, да повнютъ и каменнемъ моужи града того, да оумреть, да измоутъ злое сами ѿ себе, да и дрозѣи оузрѣвше оубогатся».

Иже повѣсатъ на дровѣ

181. Аще кто кымъ грѣхомъ соудомъ смертнымъ оумреть, повѣсити на дровѣ, да не преводеть тѣло его на дровѣ, въ гробѣ погребоуть и в тѣ день.

Ш швачатѣ

182. Аще видиши швача брата своего или ино что плавающе по полю, не мини его, но шбрати и къ братоу своему; аще ли нѣсть брат твой, помни его в домъ швой, дондеже възищеть его братъ твой и даси емоу, тако сътвори всакон гибели его, и шбращеши не мини его, но възми не мози потанти, да не съгрѣшиши богоу.

Ш сварѣ

183. Иже боудеть прѣ межи человекѣ и приндета на соудъ, и да шправдають праведнаго и шсоудатъ нечестиваго; аще есть достоинъ раны нечестивын, да поставиши предъ соудьами и бьютъ и предъ соудниши по вешестию его 40 ранъ, да не приложитъ паче сего, без лѣпоты есть. Аще сваритася человекѣ съ братомъ своимъ, то пришедши жена единого ею ѿгати моужа своего ѿ роукоу оубивающагш, и простерши роукоу шметъ моужа за лоно, да оусѣкъ еѣ и не пощадитъ еѣ шко твое.

В оумираніи

184. Се же повелѣваемъ: аще боудеть оумираа и повелѣлъ комоу оустронти имѣние, или съ дѣтми которенъ сын ли съ женою, ти томоу порочити оустронти имѣние предъ послоухы, то да боудеть емоу ноужда скончати все; но аще е оустрон, не противася сѣдоу, повеленіе оумершаго строащемоу, то глаголетъ противоу женѣ и дѣтемъ, да скончають волю оумершаго; аще ли есть порочникъ в собѣ сам съ творомъ, примѣть строити оумершаго домъ, то что поговѣитъ ѿ имѣниа женѣ и дѣтемъ, то да возметъ на соудници казнь 70 ранъ и дасть все сиротамъ, и полъ того да приставитъ.

185. Призываем же и спорочники оумершаго, и аще боудуть почтени ѿ работы въ свободоу, на шещеніе господищемъ, госпожни; и аще ли не боудеть свобода, то да не вставать нхъ прити и по госпожи и по господицахъ, яко выше рекохомъ; аще ли не правъ соудъ, то възидуть къ великому ѿместникоу, его же постави власть наша помагати сиротѣ и вдовицѣ; въ правдоу, рекшоу богоу и пророкомъ: «соудите сиротѣ и шправданте вдовицю»; то да исправитъ великии соудниа, и швидан сиротоу да приметъ соудъ противоу дѣломъ.

186. Повелѣваем же и порочнымъ имѣниі подобно быти повелѣнію оумершаго; да боудеть пыганица нѣкоторыи имоуща съ тѣми, таже начноуть строити, ни поустошницѣ безаконни, но да боудуть подобни, а цѣм же есть лѣпо стонтти: 1) в задоушьи, 2-е) в женѣ и в дѣтѣхъ.

В том же

187. Се же начинающе велимъ шещамъ боащаася казни, немнооющаа ни великихъ, ни малыихъ, оустрагати имѣниі, здоровымъ ходяще и цѣлымъ оумомъ, послоухы подобны поставити, свѣдѣтельствова в добрѣ да не боудуть разбоиници, ни пыганици, ни тати, ни иноа никое яже злобы имоуща, ни мене седми ѿ того града, идеже живоучъ, или ѿ веси или аще ѿкоудоу пришли боудуть, но подобно послоушествоу; попоуцаем же в рабѣхъ свободою почтеныхъ, да стають ити в послоушество, а не почтеныхъ въ свободоу боума не велимъ.

У томъ же

188. Въ писаннѣхъ иже въ имѣннѣхъ свѣхъ, первое да въпишеть вѣры своеа образъ, иже и душоу избавитъ; аще же и душоу избавити, аще же и бѣдною избавити и прежде житнемъ чистымъ не обустроивше, ни роукъ првстерше обугомымъ, ни свовожьше.

189. Убаче аще всего до коньца не полоучитъ, то аще и мовка легчаша боудеть; глаголетъ бо: не лживъ бо есть реки: едина душа вацьши; есть небеси и земли; да аще самъ кто въ лестномъ семъ житии не достиглъ есть чимъ, ти ѿходящи уставать многа оуста за са иже начнутъ кричатти: помани иже ны могоуть и по насъ вѣчномоу огню штати; предаан свое имѣнне предъ послоухы, да въпишеть первое что своводъ, что ли дати обугомымъ, что ли дѣтемъ, или сердоболѣ, или дробгомъ, или женѣ вѣчнѣи, или попомъ, поповцаеть соудъ нашъ: аще хощеть дарити достоинною частью, еже на домоу, даеть емоу соудъ власть, а полъ челоувѣчьска вещь не дасть емоу, должноу соущемъ штцемъ чада своа кормити: тѣм бо са родное множество съдержитъ.

У мачехахъ

190. Мачехамъ же и матеремъ велимъ крыющимъ имѣнне оу чюжеа чади, еже не соутъ сердоболатиса изъмѣнать крыемое, да са изведутъ на соудъ, и кривъшее въ нихъ же есть съкровено да са лишитъ того, еже боудеть краля; а шнѣ приноуть, иакоже и тати, казнь 70 ранъ и дадать шбчюю татвоу скрившюю мачехою, и да подѣлатъ дѣти шсовъ первыа жены с мачехыными дѣтми; аще ли боудеть кын дѣтиць с мачехою вѣдалъ тѣи дасть татвоу съ нею, да емоу не боудеть части в томъ, иако и мачесѣ.

Иже кто изломитъ чюже копье

191. Иже изломитъ дробгоу копие, или шитъ, или топоръ, да аще оу себе начнетъ хотѣти дрѣжати, то пріати ино что оу него; аще ли начнетъ инѣмъ чимъ емоу заплатити предъ чадию, иже начнетъ вѣдати, колко боудеть далъ на немъ.

192. Аще дадать дѣта въскормити до лжици, а само вразомѣеть лжицоу взати, прокорма 3 гривны.

193. Аще са дасть человекъ или женщина оубтоша времени, дрънъ емоу ненадобѣ, а поидеть прочь, да дасть 3 гривны, а слоужилъ даромъ.

194. А за стогъ за тажебныи гривна коуиъ а тажа ненадобѣ.

А се оуставъ Ярослава князя ш мостѣхъ

195. Усменикомъ поплатя: въ Людинъ конецъ чересъ греблю к Добрыни оулицы в городнаа ворота до Пискоупли оулицѣ, с Проусы до Бориса и Глѣва мостити. А Тугожанамъ до Коломланъ, а Коломланомъ до Передичьского мвстоу, Передичаномъ до Вережанъ, а Вережаномъ до Пидьбланъ, а Пидьбланомъ до Чюдинчевѣ оулицѣ, а Чюдинчевѣ оулицѣ с Загородци до городьнихъ воротъ. А владыцѣ сквозѣ городнаа ворота съ изгон и съ друугыми изгон до Устрои городнѣ. 1 га Давыжа ста, 2 Глѣпчава ста, 3 га Бывыкова ста, 4 га Улексина ста, 5 га Ративорова ста, 6 Кондратова ста, 7 Романова ста, 8 Сидорова ста, 9 Гаврилова ста, 10 княжа ста, 11 княжа, 12 Ржевьскаа, 13 Бежичкаа, 14 Вочьскаа, 15 Убонискаа, 16 Лоускаа, 17 Ушпьскаа, 18 Поволховьскаа, трои рилѣ, 19 Ужоловичьскаа, двои рилѣ до Софыанъ, Софыаншмъ до тысячьского, тысячьскомоу до воцъникъ, У воцъникъ посадникоу до великого радю, У великого радю князю, до Немѣцкого вымола, нѣмцемъ до Ивана вымола, Гтомъ до Алфердова вымола до У заднего, а У Алдердова вымола шницаномъ до Бодатина вымола, Ильинцамъ до Матдѣева вымола, Муханловцамъ до Бардовы оулицѣ, а Виктовцамъ до Климатиныхъ сѣней.

А

Володимѣра князя судъ ш послушествѣ

На полужьствѣ на холпа не складають нѣ шже не бѣдетъ свободнагш то по нужи сложити на богарьскаго тивуна, а на инѣхъ не въскладати; аже в малѣ тажѣ по нужи сложити на закоупа:

Б

Ш мѹжи крововѣ

Аще пріндеѣтъ крововѣ мѹжь на дворѣ или снѣ, то видока емоѹ не искати, но платити емѹ продажа за бесчестіе, каковѣ бѹдетѣ; аще ли не боѹдетѣ на на немѣ знаменіа, то привести емѹ видокѣ, слово противѹ слова, а кто бѹдетѣ почелѣ, томѹ платити кѹны, въ что и облѹжатѣ; аще же и крововѣ пріндеѣтъ или боѹдетѣ самѣ почалѣ, а вылѣзѹтъ послоѹси, то то емоѹ за платежѣ, вже и били.

Аще оѹдаритѣ мечемѣ или ножемѣ, а не оѹтнетѣ на смерть, то князю вины 9 гривенѣ, а истѣцѹ за ранѹ соѹдатѣ, а вже лѣчебное; потнет ли на смерть, то вѣра платити.

Аще ли пехнетѣ мѹжь мѹжа любо к себѣ, любо ѿ себе, любо по лицѹ оѹдаритѣ, или жердію оѹдаритѣ, а без знаменіа, а видокѣ бѹдетѣ, бесчестіе емѹ платити; аже боѹдетѣ боларинѣ, великыѹ боларѣ или меншыѹ боларѣ, или людинѣ городскіи, или селанинѣ, то по его поѹти платитѣ бесчестіе; а оже бѹдетѣ варагѣ или колѹбагѣ, крещеніа не имѣа, а боѹдетѣ има бѹи, а видока не бѹдетѣ, нти има ротѣ по своей вѣрѣ, а любо на жребіи, а виноватыи в продажѣ, въ что и шложатѣ.

Г

А се еѣтъ правосѹдье митрополчье

1. Князю великомѹ за безсчестье главѹ снати, а меншемѹ князю, ли сельскомѹ, ли тысацьникомѣ, ли школичникомѣ ли воаринѣ, ли слѹзѣ, ли игѹменѣ, ли попѣ, ли дѣаконѣ по житію по слоѹжбѣ безсчестье соѹдатѣ.

2. Тивѹнѹ князю безсчестье гривна злата, такѣ и намѣстникѹ.

3. Аще ли комоѹ соѹдатѣ злато за бесчестье противѹ того соѹдѣи, нѣсть злата за злато, но дѣлаѣтѣся соѹдѣа присѹдомѣ.

4. А се вина мѹжа с женою разлѹчити: 1а вина — застанетѣ мѹжь женоѹ свою с чюжимѣ мѹженѣ, а оѹчинитѣ исправѣ, на нее, разлѹчити нѹ; 2 — вина — аще подѹмаетѣ жена на мѹжа зелеемѣ; 3 — шпричѣ мѹжа своего спати; 4 — с чюжимі людини ходитѣ на пирѣ; 5 — ходитѣ на игрище шпричѣ мѹжа своего; 6

— велит мѡужа своего красти; 7 — иметъ кто мыслити на мѡужа ея, а она вѣдаетъ а не скажетъ, того ради разлѡчити ихъ по исправѣ.

5. За голѡвъ 9 коѡнъ, за ѡткѡ 30 коѡнъ, за гѡсъ 30 кѡнъ, за лебедь 30 коѡнъ, за жеравь 30 кѡнъ, за кошку 3 гривны, за собакѡ 3 гривны, за кобылѡ 60 кѡнъ, за волъ 3 гривны, за коровѡ 40 кѡнъ, за третъак 30 кѡнъ, за лонцинѡ полгривны, за телѡ 5 кѡнъ, за боранъ ногата, за поросѡ ногата, за швцѡ 5 кѡнъ, за жеребца гривна, за жеребѡ 6 ноготъ.

6. Передни идетъ, а задни что наидетъ, не дѣлится с переднимъ, а передни делится з заднимъ.

7. Аще кто насилитъ дѣвкѡ ли оѡмѡчитъ, а боѡдетъ дѡи боярскаѡ ли жена, за срамъ еѡ 5 гривенъ злата; а меншихъ бояръ дѡи — гривна злата, а добрыхъ 30 гривенъ сребра, а нарочитыхъ людеѡ 3 рѡбли, а оѡмытцѣхъ епископѡ гривна, а князь казнитъ.

8. Аще ли на тен боѡдетъ лихъ недѡжь, ли слѣпа, ли длъгаѡ болѣзнь, про то ѡпѡстити еѡ, также и мѡужа.

9. Аще кто комѡ пострижетъ брадѡ ли главѡ, 12 гривенъ, а князь казнитъ.

10. Ты же, соѡдыѡ, соѡди слова, а не сердца: то есть соѡдъ, что идетъ оѡ человекѡ изъ оѡстъ.

11. Шо человекѡ соѡдится за полѡѡка — 40 гривны.

12. А дѡшегоѡвца велити казнити градскимъ закономъ: осѡѡчи еѡ да продати, какъ стечетъ, а домъ еѡ на грабежь.

13. А татѡ безъ поличного ни вѡзати, ни казнити, ни повѣсити.

14. Въ корьчмѣ человекѡ оѡвѡютъ, за безчестее ногата, наѣзда 100 гривенъ, а самосѡда 2 рѡбли.

15. А вина властелинѡ противѡ поличного, а исцю тако ж.

16. А бѡдетъ послѡхъ прироченъ, а скажетъ свои прирокъ, соѡдѡи послѡхъ есть.

17. А грамотѡ татю на себе держати, а людемъ на оборонъ не довати.

18. А соѡдѡи стати за епископомъ своимъ самомѡ, а скѡдѡ списка не слати.

19. А холопа своего ли татѡ, с поличнымъ изнимаѡ в чюжѡи ѡчинѣ, вѡсти еѡ ко своему сѡдѡи да сѡдити.

20. А что сѡ дѡгалъ за 3 годы того не искати сѡдомъ, ли что дѡгалсѡ при иномъ князи ли властелинѣ, того не искати.

21. На монастырское строение чернецъ игуменъ послухъ, а но иное не послухъ.

22. Аще кто собакъ оубьетъ ли кошкѹ, вины гривна, а собакѹ в собаки мѣсто, а кошка в кошки мѣсто.

23. Аще ли кто на кого хвалитъся, тѹ его и ѹтагати, то емѹ есть сѹдъ.

24. А тать оѹ пристава ѹбѣжитъ, а не осѹженъ, приставѹ в томъ нѣсть вины, а осѹженъ, вина, оубѣжитъ, приставѹ вина, а исцева дати.

25. Дѣти ѿцю не послуши, а на ѿца послуши.

26. Поп, игуменъ, дьяконъ никомѹ не послуши, развѣе на дѹховное дѣло, а своемѹ братѹ игуменѹ, попѹ, дьяконѹ.

27. А се стонтъ в соуде челадинъ наинитъ, не похочетъ быти, а wspодарь, нѣсть емѹ вины, но дати емѹ вѣдвое задатокъ; а повѣжитъ ѿ сподара, выдати его wspодарю в полницѹ.

28. Аще ли оубьетъ ospодарь челадина полного, нѣсть емѹ дѹшегоубѣства, но вина есть емѹ ѿ бога.

29. А закопнаго ли наинита, — то есть дѹшегоубѣство.

30. Тати ли во прирочнѣмъ челоуѣцѣ сѹтажанъ есть, а послухъ нѣтъ.

31. Аще ли мѹжь оженитъся иною, а старою не распѹстився мѹжь в винѣ, а младѹю женѹ в домъ взати, а старою жити.

32. Аще ли кто злоудитъ скотиною 12 гривенъ; а свекоръ снохою 100 гривенъ; а деверь съ гатровью 30 гривны; а сестрею 30 гривенъ; а с мачехою 40 гривенъ, а два брата съ единою женкою, 100 гривенъ, а женка в домъ а опитемъи по законѹ.

33. Аще ли кто двѣ жены держитъ, 40 гривенъ, а которага подлегла, та в домъ церковныга, с первою жити по законѹ, а бѹдетъ лихъ до неа, того достонтъ казнити.

34. Аще ли жена мѹжа бьетъ, 3 гривны, а двѣ жены бьются, на виновантон гривна.

35. Аще ли чернецъ ли черница растрижется, епископъ ихъ въ что шрадитъ.

36. Что са дѣетъ в монастырѣхъ ли в монастырскыхъ людѣхъ, да не встѹпается князь ли властелинъ: то вѣдаетъ ихъ епископъ.

Никифор, митрополит Київський

Никифор, грек з Лікії Малоазійської, 1104 р. був присланий Константинопольським патріархом на Київську і всієї Русі митрополію, якою правив сімнадцять років до своєї смерті.

Літописи відзначають його “смирненість” і “ученість”. Никифор був помітною фігурою у суспільно-політичному житті Русі. Митрополит підтримував близькі стосунки з князем Володимиром Мономахом, про що свідчать два його послання до князя, які збереглися до наших часів. Існує припущення, що Никифор не знав руської мови і що його твори було перекладено з грецької. Твори Никифора дійшли до нас у збірках, звичайно у поєднанні з творами Мефодія Патарського (єпископ м. Патар, Мала Азія, III—IV ст.). Є гіпотеза, що саме Никифор переклав твори Мефодія на слов'янську мову.

За списками, що датуються не раніше, ніж XVI ст., до нас дійшли: 1. Послання до Володимира Всеволодовича Мономаха про піст та стриманість почуттів; 2. Послання до Володимира Мономаха про розділення церков на східну і західну; 3. Послання про латинян до великого князя Святослава Ярославича. Збереглося також ще кілька творів, які атрибутовують цьому авторові.

Послання до Володимира Мономаха (написане між 1113—1121 рр.) “Про піст і стриманість почуттів” є вельми цікавим з суспільно-політичної та філософської точки зору. Воно ґрунтується на ідеях античної й візантійської книжності, висвітлює маловідомий шар вітчизняної філософської культури: соціально-політичні та етичні проблеми, питання пізнання світу, співвідношення інтелектуальної та почуттєвої сфери.

У “Посланні” до Мономаха, приуроченому до посту, Никифор як перша особа в церкві звертається до першої особи в державі. Він тактовно напучує князя, нагадує про відповідальність за долю рідної землі, необхідність мудрого та справедливого правління. Він продовжує традицію, за якою мудреці ставали порадиниками правителів, їх духовними отцями і тим прислужились своєму народові.

Текст “Послання” перекладено за виданням: Калайдович К.Ф. Русские достопамятности, издаваемые Обществом Истории и Древностей Российских, учрежденным при Императорском Московском Университете. — М., 1815, ч. 1, с. 61 — 75.

Послання Никифора, митрополита Київського, до князя Володимира, сина Всеволода, внука Ярослава

Благословен Бог і благословенно святе ім'я слави його. благословенно і прославлено, княже мій. Благословен той, хто по багатьох своїй благоді і людинолюбству сподобив нас дійти до пречистих днів цих святого поста¹, котрі він як творець нашого спасіння для духовного очищення душ наших узаконив. І сам постився сорок днів для провіщення свого вочоловічення, не потребуючи посту, а нам образ показуючи постом.

Аби перший праотець, Адам, постився від дерева пізнання і заповідь Владики зберіг, то другий Адам, Христос Бог наш, не потребував би поста. Та через гріхи першого, що не постився, постився він, щоби непослух зруйнувати. Подякуємо і вклонимося Владиці, який постився і узаконив для нас піст і ліки для здоров'я душевного дарував.

Тому й подвійне суть життя наше: розумне і нерозумне², духовне³ і тілесне. Та в розумному і духовному — божественне щось є і дивне, і таке, що безплотного єства дотикається, а нерозумному — пристрасне і сластолюбне. І тому борні в нас багато, і противиться плоть духові, а дух плоті.

Потребуємо воістину зілля пісного: це приборкує непокірливі потяги і духові дає сили: тіло приборкати. І так підкоряється гірше кращому, тобто душі тіло. Так і те, що пупа стосується і чресел наших: побори їх — змії умертвяться. І в тиші перебуває душа, і в мирі глибокому мир пожинає, що в нас, якого волимо, промовляючи: "Мир всім!" Від першого цього блага й інші блага в нас творяться.

---

¹ *Піст* — вельми важливе установлення християнської церкви. Як релігійно-філософська моральна категорія він є комплексом етичних і духовно-психологічних вимог, що мали на меті утвердити духовність над тілесністю, раціональність над чуттєвістю, свідоме над інстинктивним, організоване над стихійним тощо. Імовірно, що своє "Послання" Никифор надіслав напередодні Різдвяного поста, що передувало святу Різдва Христового і розпочинався за 40 днів до нього. Згідно з існуючими тлумаченнями, Христос постився 40 днів, щоби спокутувати гріх прабатька Адама.

² В тексті — "словесно" і "безсловесно". Необхідно взяти до уваги категорію античної філософії "логос". У християнстві Христос-Слово є і дією, і одкровенням, і діючою силою, Словом, що стало плоттю. Тут ідеться про амбівалентність людського єства та боротьбу між цими складовими.

³ В тексті "бесплотно".

Як бачиш, княже мій благовірний і сумирний, що піст є основою добродітності. Того ради в усьому світі, немов сонце, засяяв він. Заради злочинства праотця нашого всі народи піст творять: одні в один час, а інші в інший. Одні більше постують, інші менш. Силу посту ж як нерозумні не розуміють, тому саме даремний піст їх і непотрібний. Люди ж Христові, святий нарід, царське освячення, жереб достоїнства його, відають силу поста сього, і в правовір'ї перебуваючи, благословляють Бога, що напоумив їх, і провидів, і того, що привів Господа праворуч від себе, щоби не зрушились вони, тобто не збентежились і не були поглинуті старим ворогом, що не хоче спасіння нашого.

И багато чого іншого хотів би сказати на уславлення посту, аби до когось іншого було би писання це. Ба оскільки слово це до тебе, доблесна глава наша і всієї землі христілюбивої, якого Бог здавна пророзумів і визначив наперед, котрого ще в утробі освятив і помазав, змішавши від царської і княжої крові⁴, котрого благочестя виховало, а піст вигодував, і свята купіль Христова від пелюшок очистила, звернуте, то непотрібно про піст говорити тобі, а тим паче про непиття вина або пива під час посту. Бо хто не знає про дотримання тобою правил цих? Кожен, хто не зовсім невіглас або нечулий, знає про це. Бачать се всі й дивуються!

Замість повчання, по статуту церковному, маю щось інше висловити твоїй доброзвичайності. І про добрі ті джерела скажемо, від яких наповнюється добро і вливається в людей, по правді творящих блага, і виливається таким же благом. А як противляться ним і хибно діятимуть, то на шлях злоби, і в рів, і в провалля ухиляються. Того ради слухай себе⁵, говорять Книги: "Пильнуй слово своє і діло своє"⁶.

Нерозлучно ж бо зло від добра і перемішані злоби з чеснотами, яко же і плевели в пшениці. І тому уважними належить бути, аби зло не сприйняти за добродітність. Прегарним здавався і добрий вигляд ніби мав плід, що праотця умертвив, та мав в собі потаємну

⁴ Тут наголошується на тому, що Мономах виховувався у християнській сім'ї, що він син дочки візантійського імператора Костянтина і руського князя Всеволода Ярославича.

⁵ У Діях Апостолів (Дії. 20, 28) апостол Павло, звертаючись до пресвітерів церкви, каже: "Пильнуйте себе та всієї отари, в якій Святий Дух нас поставив єпископами, щоб пасти Церкву Божу, яку власною кров'ю набув Він". Тут наголошується на тому, що коли людина учувається в себе, тоді й інші отримають користь.

⁶ Никифор (або переписувачі його твору) до вислову апостола Павла додав слова "и делу своему", чим наголосив не лише на необхідності саморефлексії та інтроспекції, але й на необхідності обмірковувати, зважувати дії та вчинки.

пастку непослуху. Отже слова усолодимо, виконаємо і обіцяне та покажемо, звідки походить добре і недобре.

Відай же, благородний княже, що божественним подихом сотворено було душу ту, про яку сказано: по образу Божому була створена. Та душа від трьох частин суть, тобто три сили має: розум, волю, почуття⁷. Розум — старіше й вище за всіх, саме ним відрізняємось ми від всіх тварин, за його допомогою пізнаємо небо і все інше створене. До розуміння Бога піднесемося всі, як добре розуму додержуватися. Воззри на Авраама, як муж цей неук і астролог, а через рух та розташування зірок пізнав Творця і в Бога увірував⁸. А перед тим Енох догодив Богу і перемістився⁹. І Мойсей створене Богом бачив. Тому у розум свій взяв Створителя, і вже не став називатися сином дочки фараонової, зволів страждати з сущими тоді людьми Божими¹⁰. Така є сила розуму, як насправді триматись його.

Але й Денниця — раніш світлий янгол, нині ж темний янгол, — розумним був, та не по правді сприйняв розумне, а рівним з Богом бути намагався і за гордість свою впав з небес з чином своїм¹¹. І елліни, розумні були, та не зберегли розум, не

---

⁷ В тексті: “словесное”, “яростное”, “желанное”. У давній українській мові ці категорії мали такі значення: “Словесьный” — “словесний”, “висловлений словами”; “наділений даром слова”; “розумний”; “духовний”; “Яростный” — “гнівний”; “лютий”; “палкий”; “гарячий”; “Желанный” — “жаданий”; “пов’язаний з бажанням”; “воля”. Вчення про три частини душі походить від Платона. Через античну традицію його сприйняло християнство. Так, зокрема, Іоан Дамаскін також писав про три частини душі. В сучасній Никифору візантійській філософії твори Платона були дуже популярними.

⁸ Святе Письмо не повідомляє про те, що Авраам практикував астрологію. В іудейських та мусульманських легендах йому приписували видатні знання таїн природи, астрономії та медицини. За переказами, багато правителів зверталось до нього за порадами. Мешкаючи серед народів, що сповідували багатьох богів, Авраам увірував в єдиного Бога і полишив одноплемінників. Усі ці сюжети Никифор, вірогідно, запозичив з апокрифічної літератури.

⁹ Енох був сьомим патріархом, починаючи від Адама, він щиро прагнув вищої чистоти і святості. У нагороду за благочестя Бог “узяв його” із землі, живим переслав з земного глінного життя у життя вічне, небесне. (Див.: 1 М. 5, 18-24). Еноху приписували винахід писемності, арифметики та астрономії. “Книга Еноха” визнавалась церквою апокрифічною.

¹⁰ Мойсей — вождь і законодавець єврейського народу. Опісля народження рідна матір переховувала його від побиття немовлят, яке оголосив єгипетський фараон, а згодом пустила за течією річки у кошику з очерету. Знайшла його дочка фараона, якій він став замість сина. Попри високе становище при фараоні, Мойсей вирішив вивести одноплемінників з єгипетського рабства. (1 М. 2, 1 і далі)

¹¹ У давній апокрифічній літературі названо багато наймень янголів. Під ім’ям Денниці (зорі поранку) розуміли янгола, що відпав і став сатаною. У Біблії (Іс. 14, 12) там, де згадується Денниця, йдеться про падіння пихатого царя Ассирії або Вавилону. Отці Церкви вбачали тут символічне зображення падіння Денниці — Люцифера.

удосконалювались в розумі, до ідолослужіння схилились і ввірували у тварин: в крокодилів, козлів, зміїв, вогонь, воду та інше¹².

Друге ж — вольове, що його мають, коли до Бога є ревність і помста на ворогів Божих. Та є разом з ним і злоба, і заздрість, яко же і в розумному — благовір'я і зловір'я. І дивись, що трапилось від злого: полишив Каїн доброчесну волю, тобто до Бога ревність, а злобу і заздрість обрав, і вбив брата свого Авеля, і на семикратну помсту засуджений був Богом¹³. Та Мойсей не так пильнував гнів свій, а побачивши мужа-єгиптянина, що єврея бив, убив того, ревності ради Божої. І знову, коли зійшов сам на гору, до Бога, зоставивши долу людей з Аароном, і коли забарився він там, а люди до ідолослужіння схилились і голові тількия вклонялися, із золота й срібла в печі вогняній відлитій. І коли зійшов з гори, розбив скрижалі Закону, які ніс він, бо гнівався, і списа сам узяв, ревності ради Божої, й інших з собою привів, і силу силенну побив з ними — ось так гнів Божий порядок навів¹⁴.

А що Фінеес вчинив ради Божої ревності? Той, коли знайшов жінку-іноплеменницю, що блудила з мужем-ізраїльтянином, обох списом пробив і убив, призупинив падіння народу, що його вбивали мідіянітяни через беззаконня, і зарахувалося се йому у заслугу¹⁵. Сказано ж бо: “І тоді встав Фінеес і очистив, і припинилась січа”¹⁶.

¹² Мовиться про пантеїстичні вірування давніх греків та натурфілософські вчення про чотири елементи античних мислителів.

¹³ Каїн — старший син Адама і Єви. Як перший плід, що народився опісля гріхопадіння своїх батьків, був злостивим та відлюдкуватим. Від заздрощів вбив свого брата Авеля і став першим вбивцею і першим братовбивцею. Усвідомивши свою страшну провину, він сподівався, що хтось позбавить його життя, та Бог заборонив будь-кому вбивати Каїна і навіть наближатися до нього під загрозою семикратної покари. (Див.: 1 М. 4, 1 і далі)

¹⁴ Мойсей, хоч і був дуже наближений до фараона, бачив тяжкі поневіряння одноплемінників у єгипетській неволі і одного разу заступився за єврея, якого бив єгиптянин. У запалі двобою він вбив цього кривдника. Бог прикликав Мойсея на гору Сінай, а народ, який він залишив під горою, почав, від зневіри, вклонятися ідолові — золотому теляті. Від розпачу Мойсей кинув долі скрижалі (де було записано Закони), а золоте теля спалив. За його наказом знищено було три тисячі винуватців такого злочину. (Див.: 2 М. 19, 1 і далі)

¹⁵ Фінеес — (в українських перекладах Біблії — Пінхас) син Елезара, онук Аарона, третій первосвященик в Юдеї. Уславився тим, що власноручно вбив якогось ізраїльтянина та храмову повію — мідіянітянку, які під час обнародування Мойсеєм вердикту про перелюбство, усамітнилися в наметі для ритуального злучення — обряду поклоніння язичницьким богам. Бог схвалив вчинок Фінееса, бо той припинив зло і виявив ревну любов до Господа. Фінеесу та його нащадкам було надано “заповіт миру”, тобто священство на усі часи. (Див.: 2 М. 6, 25, 4 М. 25, 1 і далі)

¹⁶ Пс. 106, 30.

Також і Ілля жерців безсоромних Ваалових зарізає, ревності ради Божої, похвалений був¹⁷. Убивають же і розбійники, і язичники, та по злобі і ради майна.

Третє ж — чуттєве, що добродійне, коли до Бога є ревність і забування іншого, і про одне мислення — про просвіщення, від якого сяйво буває Боже і роздирається веретище, за пророком Давидом, глаголящим: “Перетворив ти плач мій на радість мені, розперезав моє веретище й оперезав мене веселощами”¹⁸. Веселість же та народжується від зла і страждань Бога ради. Од веселості ж тієї зростає зерно життєдайне. Від того — чудотворіння, від того — прорікання будучини, від того людина до Бога по силі своїй наближається і за образом, і за подобою стає на землі цій, образом створившого її Бога¹⁹.

Тож відаєш еси, княже чоловіколюбивий і сумирний, з оцих слів, що тричасна душа. Дізнайся ж про слуг її, і її воевод, і напутників, якими обслуговується вона, безплотною існуючи, і приймає від них спомини. Душа ж бо та сидить в голові, ум маючи, немов світле око в собі, й наповнює все тіло силою своєю²⁰. Ти, княже, тут сидячи, у цій своїй землі, воеводами і слугами дієш по усій своїй землі, і сам ти є володар і князь. Ось так і душа по всьому тілу діє, п’ятьма слугами своїми, тобто п’ятьма чуттями: очима, слухом, нюхом, тобто крізь ніздрі, смаком і дотиком, тобто руками²¹.

---

¹⁷ Ілля — біблейський пророк, що був ревним поборником релігії бога Ягве, ревним і лютим викривачем ідоловірства і нечестивства. За його пропозицією, на моління, яке мало припинити голодомор, зібрався народ царства ізраїлів і жерці Ваала та Астарті. Останні не отримали вогню з неба для своїх жертовників, а на жертовник Іллі Господь надіслав вогонь. Народ повірив цьому пророку, а лжепророки були знищені. Бог у нагорі взяв пророка живим на небо. (Див.: 1 Цар)

¹⁸ Пс. 30, 12.

¹⁹ Вираз “по образу” має значення ідеалу, взірця досконалості, а “по подобию” — реалізацію цього ідеалу, копію зі взірця. Першим людина володіє за створенням, друге людина чинить за зволанням, бажанням. Образ Божий знаходить свій вираз у людині, у її силах та властивостях: безсмерті духа, первісній невинності і чистоті. Людина є лише невиразною копією досконалого взірця, а повним і в усіх відношеннях досконалим є виключно Син Божий.

²⁰ Одвічна антропологічна і психофізична проблема, згідно з тогочасними науковими уявленнями, розв’язується автором на користь примату душі, що розміщується в голові і за посередництвом розумової сили керує органами тіла.

²¹ Коли Никифор розкриває роль органів чуття, його, передусім, цікавить не скільки власне психофізіологічна природа і натурпсихологічний бік цього питання, а практичне значення останніх у адекватному відтворенні та адекватному розумінні довколишнього світу володарем держави в складних і багатофункціональних управлінських ситуаціях. Він наголошує на їх прикладному та інформаційному значенні для визначення найбільш ефективних і справедливих політично-правових рішень і на тому, якою мірою вони можуть прислужитися як критерії для перевірки оперативної інформації.

І зір є чуттєве та вірне, і те, що бачимо, якщо не без розуму, то вірно бачимо²². А слух іноді є істинним, а іноді неправдивим²³. А чому не є, княже мій, слух таким, як зір? Не розумію цього я. Та все ж тлумачу тобі, що зором лише те, що попереду бачимо, позаду ж тіла не бачимо. Слухом же і те, що попереду глаголячого чуємо, і те, що позаду кажуть, розуміємо. І належить лише тому вірити, що хоч би одна людина очима бачила, слуху ж ані вірувати, ані не вірувати потрібно, а випробуванням і міркуванням многим визначити почуте, а тільки потім давати відповідь.

Про нюх, котрий цурається пахощів, що подобає говорити до такого князя, котрий здебільшого на землі спить, і дому уникає, і вбранням світлим нехтує, і лісами здійснюючи переходи, сирітський одіж носить, і лише по потребі у місто заходячи, заради справ владних, у княжі ризи вбирається?²⁴

І щодо смаку, і в їжі та в питві такий самий ти є. І відаю, що іншим ти обіди світлі готуєш, все робиш, щоби всіх запросити, і достойних і недостойних, величі ради княжої. А сам ти служиш і піклуєшся руками своїми. І доходить милостиня твоя аж до закутків світлиці. Чиниш ти так для княжіння і влади. І дехто об'їдається і упивається, а сам ти сидиш і споглядаєш, як їдять і п'ють і упиваються, і малою їжею та малою водою задовольняючись, вигляд робиш, що ти з ними їси і п'єш. І так ти догоджаєш суццим під тобою і терпляче сидиш, і дивишся, як раби твої упиваються, і цим воістину догоджаєш їм та підкорюєш їх. Ось так ставишся ти до смаку, наскільки я відаю.

Про дотик, який вияв свій через руки здійснює, коли торкаємось багатства. Відаю, що від того, як народився ти і утвердився в тобі розум, з того часу, коли можливість набувають благодіяти, руки твої по Божій благодаті, до всіх простягаються. І ніколи ти не ховав скарби, ні золота, ані срібла не лічив, а всім роздавав обома руками, збіднюючись, навіть і до сьогодні. Та скарбниця твоя, по Божій благодаті, невичерпна і така, що не збіднюється, пороздавана та невичерпувана. І не зцілив Христос руку твою по змужнінню твоєму, та, як народився, так здорову її й маєш, і будеш мати, сподіваючись на Христа.

²² Мова йде про те, що органи чуття і зокрема зорові відчуття, які мають перевагу над іншими, потребують своєї перевірки розумовою рефлексією.

²³ Слухові відчуття вимагають особливого аналізу і пильності, але вони доповнюють зорові враження.

²⁴ На думку Никифора, орган нюху для можновладця, що нехтує такого роду насолодами, є вторинним. Це стосується і смакових та тактильних чуттів і органів. Можна вважати, що митрополит відносить їх до нижньої, тілесної частини людського тіла. Поціновує такими, що є антагоністами вищої, розумово-духовної сфери.

Куди ж словеса ці спрямовую і говорю довго? Зрозумій, княже мій, що вболіваю за тебе. І мов тілесні лікарі, якщо недужого люблять, то пильнують і першопричину недуги шукають, так само чинять й щодо недуги розуму. Ось так і я чинив, і першопричину шукав, і по душевним жилам²⁵ шукаючи, знайшов її. По жилі розуму знайшов, що благовірний ти по Божій благодаті і не ухиляєшся від первісної віри. По вольовому ж не дуже постраждав ти, зберігаючи до Бога ревність і до цього дня, і, молю Бога, до кінця триматимеш її в цілості. Дотримаєш же ти се, як в стадо Христове не дасиш вовку увійти. Як у виноградник, що його Бог посадив, не дасиш засадити терни, а збережеш установлення старе отців твоїх, про що написано.

Відаю — зрозумієш ти, бо по благодаті Божій розум твій швидко літає, і не сховається від нього написане. А як те вловиш і дотримаєш, тоді й сам з Давидом заспіваєш до Бога і, співцарюючи з ним, виголосиш, промовляючи: “Хіба я, Господи, не ненавиджу тих, що Тебе ненавидять, ворогами вимучений? Повною ненавистю ненавиджу їх, вони стали мені ворогами. Випробуй мене, Господи, і спізнай серце моє, і досліди шлях мій, і на вічну дорогу мене попровадь!”²⁶ Тобто пособи мені і зведи у вічне Твоє царство!”²⁷

Щодо чуттів, не вважаймо незначним все, що здійснив ти у зрілому віці. І п'ять почуттів розгледівши, відносно зору бездоганим тебе вважаю, і щодо другого, і щодо третього, тобто нюху. І відносно четвертого також, тобто смаку, так само щодо п'ятого, що через руки, також. Про друге ж чуття, про слух, не осягнув я, княже мій. Не знаю, що сказати. Та здається мені, що оскільки не здатен ти все бачити очима своїми, то від тих, хто служить тобі знаряддям твоїм і сповіщення приносять, то від тих іноді шкода тобі буває душевна. Лише через відкритий слух входить в тебе стріла. Того ради Соломон велить нам, промовляючи: “Пильнуйте, щоб не увійшла смерть у віконця ваші”²⁸.

---

²⁵ За тогочасними науковими уявленнями, розрізнялись певні канали, через які здійснювала свої функції душа. вважалось, що існують канали розуму та інші артерії.

²⁶ Порівн.: Пс. 139, 21-24.

²⁷ Порівн.: 2 Петр. 1, 11.

²⁸ Єр. 9, 20. У книзі пророка Єремії, швидше за все, мова йде про чуму, що безжалісно вражає дітей, які, в свою чергу, стали невинними жертвами своїх батьків, що їх карає Єгова за нехтування його законом. Никифор робить інший смисловий наголос, він говорить про те, що через слухові отвори входить “пакость” (“ало”, “шкода”, “лихо”, “нечистота”) душевна.

Ось про що поміркуй, княже мій, ось про що довідайся: про вигнаних тобою, про засуджених тобою на покару, про відкинутих. Спом'яни про всіх, хто на кого заявив, і хто кого обмовив, і, сам собі суддя, розсуди таких, і, від Бога навчений, всіх пригадай, і так вчини. І відпусти їм, най і тобі відпуститься. І віддай їм, і тобі відплатиться. Коли ж не віддамо, як Христос говорить, прогріхив людям, то й нам не простить Отець небесний прогріхив наших²⁹. Тоді всуе звемо Бога Отцем, і облудно говоримо йому: "І прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим"³⁰.

Не печалься, мій княже, словами цими, чи думаєш, що хтось до мене прийшов, засмучений, і тому се написав я тобі? Ні. Не так ставлюсь я до благовір'я твого, а просто так написав для того, щоби не забував ти. Бо великі владики великих порад потребують. А від них, як користь велика, так і велика шкода буває.

Саме тому наважились ми, бо устав є церковний і правило: вчасно говорити князям щось корисне. Не несвідомі ми й того, що самі грішники, укриті струпами і гноєм спливаючі, а інших зціляти починаємо. Та немає в усьому тому жодної шкоди. І якщо самі ми такі, то слово Боже, яке в нас, здорове й ціле і вчить воно. І належить тому, хто вчиться словом випробовуватись, і від слова зцілення приймати, і не випробовувати інших. Для них є страшним той, хто вимагає відповіді, інший невидимий спокусник. Людина в лице зазирає. Бог же в серце.

Ти ж, княже мій, від тутешнього сум'яття усунувшись, немов в горі Хориві³¹, співай з Давидом: "Самітній я, поки не позбавлюсь"³². На нього зри, і так, як і він, співай з ним: "Удень печалі моєї Бога шукаю я, порвав руки мої до нього в ночі, щирим я був. Зреклась втіхи душа моя, пом'янув Бога і звеселився"³³. І знову з іншого псалма: "Пам'ятаю відвіку присуди Твої, Господи, — і утішився"³⁴. І з другого: "Згадуватиму ім'я Твоє від роду і до роду"³⁵. Так Бога поминаючи, блажен будеш, дотримуючись правосуддя і творячи правду повсякчас. Якщо так робитимеш, то витвориш дім

²⁹ Мт. 6. 15.

³⁰ Мт. 6, 12.

³¹ Гора в пустелі Аравійській, де була з'ява Божа Мойсееві та відбувались інші важливі події священної християнської історії.

³² Порівн.: Пс. 25, 16.

³³ Порівн.: Пс. 138, 3.

³⁴ Пс. 119, 52.

³⁵ Пс. 45, 18.

душевного спасіння, і не дарма витвориш. І так збережеш ти той град, котрий є душа твоя, і не марним буде неспаннтя твоє, так виженеш з неї злих порадників, тобто лукаві помисли.

І ось це тобі як досконалому, як найдосконалішому із усіх: пам'ятай про засуджених тобою, і виправи, хто кого обмовив, і сам розсуди їх. Бо, маючи світилом всьому світові животворяще Слово Боже і справи такі, як благовір'я, правду і правосуддя нелицемірне, і милість, і прощення, простимо і прощені будемо. І як постійно дивитись на царя царюючого і Князя Князів³⁶ і перед очима тримати це, як ти тримаєш, то "не прийде на тебе зло і рана не наблизиться до тіла твого, бо про тебе заповідає Янголам Своїм, і на руках понесуть тебе, і не спіткнеться о камінь нога твоя"³⁷.

І одне тобі скажу під кінець, христоролюбивий мій княже: частіш споминай третій псалом першої години, той, що в Псалтирі сотий, і з увагою співай його: "Милість і суд виспіваю Тобі, Господи"³⁸ та інше з нього, бо в нім є істинний іконописець царського і княжого образу. І той, хто намагається осягнути і зберегти те, що сказане в ньому, то до Того наблизиться, хто просвітить тебе і ще очі твого розуму, і відверне від тебе всяку суєту, і освятить твій слух, і очистить серце, і направить стопи, і збереже ноги твої від кроків невірних, і сподобить тебе дійти до дня Господнього Воскресіння в тілесній радості і во здоров'ї, і в душевній і в духовній радості. І засяє тобі світло, що праведним сяє, і подруга його радість. І на багато років залишишся неосудженим і неповинним, а затим до вишнього царства піднесешся від долішнього, що є істинна Пасха і істинний празник.

---

³⁶ У Святому Письмі Христос називається багатьма іменами та назвами (Цар царів, Володар володарів, Князь світу), проте вираз Князь князів тут відсутній.

³⁷ Порівн.: Пс. 91, 10-12.

³⁸ Пс. 100, 1. Цей псалом (молитва Давидова) завершує псалми першої години. У Церкві Псалтир читається на кожному ранішньому і вечірньому богослужінні, він служить першоджерелом більшої частини ранішніх та вечірніх молитв. Псалом 100 належить до псалмів "учительних", таких, де переважають роздуми з приводу обставин особистого життя автора чи життя народу. У своїй молитві Давид оспівує Божі милості і Його суд — правду, що дана в законі. Давид говорить: "Я, Господи, піклуватимусь про очищення і покращення морального стану населення Єрусалиму, дбатиму про просвічення свого народу, про те, щоб він жив відповідно до твоєї Волі". Давид зобов'язується навчати людинність заповідям, роз'яснювати благодіяння Божі, наvertати людей до Бога. Закінчується псалом словами: "Всіх безбожних землі буду нищити кожного ранку, щоб з міста Господнього вигубити всіх злочинців!". Це треба розуміти так, що усе благовоління Давида буде спрямовано до тих, хто вірує в Бога, до благочестивих і чистих у вчинках і ділах. Не підлягає сумніву, що Никифор, знаючи про те, що Мономах чудово розуміється у тонкощах змісту Святого Письма та його тлумаченнях, у такій дотичній, витонченій формі наставляв князя, виконуючи свою пастирську місію.

Данило Ігумен

Перший паломницький твір української літератури

На початку ХХ століття в історії літератури був обґрунтований методологічний принцип, котрий з часом філософи, психологи, політологи, історики адаптували до власних наукових досліджень і студій. Біля джерел цього принципу стояли дослідники давньоруської літератури. Вчені М. Сперанський і В. Перетц на основі багатого матеріалу давньої літератури довели, що жоден фактор, який присутній у житті людини чи суспільства, не минає безслідно для історії, зумовлюючи собою ряд фактів у подальшому розвитку даного середовища. Так, в ХІ столітті давньоруська література активно засвоює історію і філософію християнства, котре формує її світогляд і світовідчуття. Окремі ідеї, мотиви, теми, сюжети світової християнської історії та їх інтерпретація, опис вражень, котрі вони викликають у художній свідомості книжників України-Русі, породжують твори суспільно-політичного і літературного характеру. Крім того, переживання, джерелом котрого є споглядання руським книжником місць, де бував Ісус Христос, засвідчує „тісний зв'язок, між етнографією у власному розумінні та історією літератури на ґрунті застосування закону переживання” (Перетц В. “Ювілейний збірник” на честь В. Міллера, виданий його учнями і

шанувальниками // “Живая Старина”. — 1900. — Випуск I. — С. 106) у сфері вивчення цих творів.

“Житіє і ходіння Данила, Руської землі ігумена” постало саме на ґрунті осмислення давньоруськими книжниками фактів і пам'яток священної християнської історії, а також на прагненні розповісти про це своїм землякам. Це — давня яскрава оповідь про паломництво до Святої землі. Автор першого руського паломницького твору ігумен Данило прагне поєднати точність викладу з художніми елементами. Це робить його розповідь експресивною та емоційною. Разом з тим стиль ігумена Данила простий і зрозумілий. Його твір адресовано найширшому загалові читачів — ченцям, знаті, простим людям. “Житіє і ходіння” перейнято високим пафосом звеличення святих місць, прагненням автора розповісти землякам про побачені ним землі.

Твір будується на враженнях автора від побаченого і почутого. Розповідь про подорож до місць, котрими захоплюється увесь світ, становить його основу. Руський ігумен плыв морем з Константинополя до Яффи у Палестині. Він оповідає про острови та приморські міста, які зустрів на своєму шляху, головну увагу звертаючи на храми, монастирі, різні святі місця. З Яффи Данило вирушив до Єрусалиму.

На той час там правив король хрестоносців Балдуїн I. У творі Данила він постає як людина віруюча, благочестива, добра, але й горда. Данило оселився у монастирі святого Сави. Тут він познайомився з мудрим старцем — добрим знавцем давньої християнської історії. Той розповів руському ігуменові багато цікавого про Святу землю. Данило відвідав Йордан, лавру св. Сави, Віфлеєм, Хеврон, Галілею, Фавор, Назарет, Кану Галілейську, Акру, Кесарію, Самарію та інші святі місця. Морем, через Яффу, Кесарію, Акру, Віриту Данило повернувся до Константинополя, звідки й розпочав свою подорож. Про все побачене ігумен пише, відзначаючи роль тієї чи іншої святині, розповідаючи про її виникнення і т. п.

Очевидно, подорож руського ігумена Данила тривала понад два роки. Найбільш поширена думка, що ця подорож припадала на 1104—1106 рр.

Перебуваючи в Палестині, Данило молитовно згадував імена руських князів.

У лаврі св. Сави він записав їх для поминання, розташувавши за системою старшинства, розробленою як засіб проти міжкнязівських усобиць з ініціативи Володимира Мономаха на князівських з'їздах в кінці XI — на початку XII століття.

Данило називав себе “русської землі ігуменом”, мабуть, в такий спосіб підкреслюючи, що мислить себе в Палестині не приватною особою і представником якогось одного монастиря чи окремої місцевості, а всієї Руської землі як політично самостійної держави, в ім'я якої він ставив свічку в монастирях і храмах Святої землі.

І ще одне. “Ходіння” ігумена Данила кладе початок жанру дорожнього нарису. У XIX столітті з нарису Панаса Мирного “Подорож від Полтави до Гадячого” постав роман Панаса Мирного та Івана Білика “Хіба ревуть воли, як ясла повні”. Еволюційний розвиток жанрової системи нової української літератури, її витoki ховаються в літературі XI—XII століть.

ЖИТЬЕ И ХОЖДЕНЬЕ ДАНИЛА РУССКОЯ ЗЕМЛИ ИГУМЕНА

(Скорочено)

Се азъ недостойный игуменъ
Данил Руския земля, хужши во
всѣхъ мнѣхъ, съмѣренный грѣхи
многими, недоволенъ сый во
всякомъ дѣлѣ блазѣ, понужен
мыслию своею и нетръпѣнием

Житіє і ходіння Данила, ігумена із Руської землі

(Скорочено)

Оце я, недостойний Данило,
ігумен із землі Руської, гірший з
усіх монахів, обтяжений гріхами
багатьма, недосконалий в усякій
добрій справі, спонуканий
думкою своєю і неспокоєм моїм,

монмъ, похотѣхъ видѣти святыи градъ Иерусалимъ и землю обѣтованную. И благодатию божию доходихъ святого града Иерусалима и видѣхъ святаа мѣста, обиходихъ всю землю Галилѣйскую и около святого града Иерусалима по святымъ мѣстомъ, куда же Христосъ богъ нашъ походи своимъ ногама и велика чюдеса показа по мѣстомъ тѣмъ святымъ. И то все видѣхъ очима своимъ грѣшнымъ. Безлюбивый показа ми богъ видѣти, его же жадахъ много дний мыслию моею.

Братиа и отци, господне мои, простите мя грѣшнаго и не зазрите худомъ моему и грѣбости, еже писахъ о святѣмъ градѣ Иерусалимѣ, и о земли той блазѣи, и о пѣти еже к святымъ мѣстомъ. Иже бо кто пѣтемъ симъ ходилъ съ страхомъ божиимъ и смиренъемъ, не погрѣшитъ милости божиа николи же. Азъ же неподобно ходихъ пѣтемъ симъ святымъ, во всякой лѣности и слабости и во пьянствѣ и вся неподобная дѣла творя. Но обаче надѣяся на милость божию и на вашу молитву, да ми проститъ Христосъ богъ моихъ грѣховъ безчисленыхъ, да си исписахъ пѣть си и мѣста си святаа, не возносяся ни величаяся пѣтемъ

забавивъ бачити святыи градъ Єрусалимъ і землю обітовану. І благодаттю Божою дістався святого града Єрусалима, і бачивъ святі місця, обійшовъ усю землю Галілейську і святі місця коло святого града Єрусалима, куди й Христосъ Богъ нашъ сходявъ своїми ногами і великі чуда сотворивъ у місцяхъ тихъ святихъ. І все те очима своїми грішними бачивъ. Незлюбивий Богъ давъ мені бачити, чого я й жадавъ багато днівъ у думкахъ своїхъ.

Братіє й отці, панове мої, простіть мене грішного, і не докоряйте убогий розум мій і недосконалість того, що написавъ я про святыи градъ Єрусалимъ і про землю ту благодатну, і про путі, що до тихъ місцьъ святихъ вели. Бо хто шляхомъ цимъ ходивъ зі страхомъ Божимъ і смиренністю, не погрішить проти милості Божої ніколи. Я жъ неналежно ходивъ шляхомъ тимъ святымъ, у всілякихъ лінощахъ і нестримності, п'янствуючи і всілякі негожі дїла творячи. Та одначе, сподіваючись на милість Божу і на вашу молитву, хай проститъ мені Христосъ-Богъ мої гріхи незчисленні, описавъ я шляхъ цей і місця ці святі, не пишаючись і не величаючись шляхомъ цимъ,

симъ, яко что добро створивъ на пѣти семъ, не буди то: ничто же бо добра створихъ на пѣти семъ; но любве ради святыхъ мѣстъ сихъ, исписахъ все, еже видѣхъ очима своимъ, дабы не в забыть было то, еже ми показа богъ видѣти недостойному. Убоюсь оного раба лѣниваго, скрывшаго талантъ господина своего и не створившаго прикупъ им, да сие написахъ вѣрныхъ ради чловѣкъ. Да кто убо, слышавъ о мѣстѣхъ сихъ святыхъ, поскорелъ бы ся душею и мыслию къ святымъ симъ мѣстомъ, и равнѣ мздѣ примѣть отъ бога съ тѣми, нже будѣть доходили святыхъ сихъ мѣстъ. Мнози бо, дома суще в мѣстѣхъ своихъ, добрини чловѣци мыслию своею и милостынею убогихъ, добрыми своимъ дѣлы, достигаютъ мѣстъ сихъ святыхъ, нже волшю мздѣ примѣть отъ бога спаса нашего Иисуса Христа. Мнози бо, доходивше святыхъ сихъ мѣстъ и святой градъ Иерусалимъ и възнесшеся умомъ своимъ, яко нѣчто добро створивше, и погубляютъ мздѣ труда своего, отъ нихъ же пръвый есмь азъ. Мнози бо, ходивше святаго града Иерусалима, пондѣть опять, многа добра невидѣвши, тщаще опять вскорѣ. А сего пѣти не зѣ

начебто яке добро створив на шляху цѣому, — не буде того: бо нѣякого добра не створив на шляху цѣому; та заради любові до святыхъ мѣстъ цихъ описавъ усе, що бачивъ очима своїми, аби не кануло в забуття те, що мені, недостойному, Богъ дав побачити. Побоявся я слави того раба лѣниваго, що приховавъ добро пана свого і не побільшивъ його, і написавъ це віруючихъ людей ради, хай той, хто почує про мѣця оці святі, хай прагне душею і думкою до нихъ і рівний даръ прийме відъ Бога зъ тими, хто дійшовъ до святыхъ цихъ мѣстъ. Багато бо є людей добрихъ, що вдома знаходяться, в краяхъ своїхъ і думкою своею та милостинею для вбогихъ, добримъ своїми справами сягають мѣстъ цихъ святыхъ, і велику нагороду матимуть відъ Бога, Спаса нашого Ісуса Христа. Багато зъ тихъ, хто досягавъ святыхъ цихъ мѣстъ і святого граду Єрусалима, пишаться, ніби якесь добро вчинили, і втрачають нагороду за грудъ свій, — середъ нихъ я найперший. Багато тихъ, хто відвідавъ святой градъ Єрусалимъ, підуть знову, бо багато доброго не додивилися, — і знову прагнутимуть пройти швидко. А цю подорожъ не можна швидко здійснити, ні навіть

въскорѣ створити ни истоком
тог... щ... и вся святаа та
мѣста и въ градѣ и внѣ града.

О Єрусалимѣ, о Лаврѣ

Азъ недостоин иґуменъ
Данил, пришедъ въ Иерусалимъ,
превыхъ мѣсяць 16 в мѣстѣ в
лаврѣ святаго Савы, и тако
могохъ походити и испытати вся
святая си мѣста. Невозможно
во безъ вожа добра и безъ языка
испытати и видѣти всѣхъ
святыхъ мѣстѣ. И что имѣя
в рѣчѣ моею хѣдаго моего
добыточка, то от того все
подавахъ вѣдѣшнимъ добрѣ вся
свѣтаа мѣста в градѣ и внѣ
града, да быша ми указали все
добрѣ, яко же и бысть. И
пригоди ми богъ налѣсти в
лаврѣ мужа свѣта и стара
деньми, и книжна вельми; томѣ
свѣтомѣ мужевѣ вложи богъ въ
сердце любити мя хѣдаго, и тѣмъ
указа ми добрѣ вся свѣтаа та
мѣста: и въ Иерусалимѣ и по
всей земли той поводи мя, и до
Тивирнадъскаго моря поводи
мя, и до Фаворы, и до
Назарефа, и до Хеврона, и до
Иордана, и по всѣмъ тѣмъ
мѣстомъ поводи мя, и потрудися
со мною любве ради. И нна
свѣтаа мѣста видѣхъ многа, яже
послѣди скажѣ.

мимоходом оглянути всі свѣті оті
місця у місті й поза містом.

Про Єрусалим, про лавру

Я, недостойний ігумен Данило,
прийшов до Єрусалима,
перебував шістнадцять місяців
у місті в лаврі свѣтаго Сави і так
міг обійти й роздивитися всі
свѣті ці місця. Неможливо без
провідника доброго і знання
мови пізнати і побачити всі свѣті
місця. А що мав при собі
убогого майна мого, то з того
давав тим, хто добре знав усі
свѣті місця у граді й поза ним,
аби показали мені все добре, —
так і було.

І дав мені Бог зустріти у лаврі
мужа свѣтаго, ветхого літами і
книжного вельми. Тому свѣтому
мужеві поклав Бог у серце
любити мене, бідного. І показав
він мені добре всі свѣті ті місця: і
в Єрусалимі, і по всій землі тій
поводив мене, і до
Тіверіадського моря водив мене,
і до Фавори, і до Назарета, і до
Хеврона, і до Йордану, і всіма
тими свѣтими місцями водив
мене, і натрудився зі мною лише
заради любові.

Та й інших свѣтих місць
бачив я багато, про що згодом
розповім.

О пѹти в Иерусалим

А се естъ пѹтъ къ Иерусалимѹ. От Царяграда по лукоморию ити 300 верстѹ до Великаго моря. До Петалы острова 100 верстѹ. То естъ 1 островъ на ѹзьцѣм мори; и тѹ естъ лимен добръ, и тѹ естъ град Ираклия Великаа; и противѹ томѹ граду святое миро выходит из глубины морьскыа; тѹ святини мѹченици погрѹжени сѹть мнози от мѹчителевѹ. От Петалы острова до Калиполя 100 верстѹ, а от Калиполя до Авида града 80 верстѹ. Противѹ томѹ граду лежитъ святыи Евфимие Новый. А оттѹдѣ до Крита 20 верстѹ, и тѹ естъ на Великое море внити: на шюе въ Иерусалимѹ, а на десно к Святѣй Горѣ, и к Селѹню, и к Римѹ. А от Крита до Тенеда острова верстѹ 30. То естъ 1 островъ на Велицѣм мори, и тѹ лежитъ святыи Навгѹдимос мѹченикѹ. И противѹ томѹ островѹ на брезѣ град великѹ был именем Троада, и тѹ естъ Павелъ апостолъ приходил и навчил тѹ странѹ всю и крестил. А от Тенеда острова до Метании острова верстѹ 100; и тѹ лежитъ святыи митрополит Мелетиньскы. А от Мелетинни до Ахня острова верстѹ 100; и тѹ лежитъ святыи мѹченикѹ

Про шлях до Єрусалима

А ось такий шлях до Єрусалима. Від Царєграда лукомор'ям іти триста верст до Великого моря. До Петали-острова сто верст. Це перший острів у затоці моря, і тут є лиман чудовий, і там стоїть град Іраклія Великого. Навпроти ж того граду святе миро виходить з глибини морської. Тут потоплено мучителями багато святих мучеників. Від Петали-острова до Калиполя сто верст, а від Калиполя до граду Авида вісімдесят верст. Навпроти того граду лежить святий Євфимій Новий. А звідти до Крита двадцять верст. І тут є вихід у Велике море: ліворуч у Єрусалим, а праворуч — до Святої гори, і до Селуня, і до Рима. А від Крита до острова Тенеда — 30 верст. Це перший острів у Великому морі, і тут лежить святий Навгудимос-мученик. А навпроти того острова, на березі був град великий, що називався Троади. Туди апостол Павло приходив, і навчав усю ту країну, і охрестив. А від острова Тенеда до острова Метанії сто верст. Тут поховано святого митрополита Мелетинського. А від Мелетинії до острова Ахія сто верст, тут поховано

Исидоръ, и в том островѣ ражається мастика, и вино доброе, и оwoць всякий.

О Ефесѣ градѣ

А от Ахиа острова до Ефеса града верстѣ 60. И тѣсть гроб Иоанна Богословца, и исходит персть святаа из гроба того на память его, и взимают вѣрнии челоуѣци персть тѣ святѣю на исцѣленне всякого недѣга; и свита Иоаннова тѣ лежит, в ней же ходил.

И тѣсть близъ пещера, ндѣ же лежать тѣлеса 7-ми отрок, иже спали 300 и 60 лѣт; при Декии цари Ѹспоша, а при Феодосии цари явишася. В той же пещерѣ 300 святых отецъ лежит; и святой Александръ лежит тѣ, и гроб Магдалини Марьи и глава ея, и святой апостолъ Тимофѣй, Ѹченикъ святаго апостола Павла, в ветсѣмъ гробѣ лежит. И тѣсть в ветсѣй церкви икона святаы Богородица, ею же святии препрѣша Несториа еретика. И тѣсть баня Диоскоридова, иде же работал Иоаннъ Богослов с Прохором Ѹ Романы. И видѣхом пристанище то, иде же Иоанна Богословца море изверже; тѣ

святого мученика Исидора. І на тому острові виготовляють фісташкову олію, і добре вино, і овочі різні.

Про Ефес-місто

А від острова Ахія до міста Ефеса верст 60. Тут знаходиться гріб Іоанна Богослова. І піднімається земний пил святий із тої могили в день пам'яті його, і збирають віруючі люди прах той святий для зцілення від всіляких недуг. І свита Іоаннова, в якій ходив, тут лежить.

І недалеко звідси є печера, де лежать тіла семи отроків, що спали 300 і 60 літ; за царя Декії заснули, а за царя Феодосія з'явилися. У тій же печері 300 святих отців лежать; і святой Олександр лежить тут, і гріб Марії Магдалини, і голова її, і святой апостол Тимофій, учень святого апостола Павла, у ветхому гробі лежить, і тут є в старенькій церкві ікона святої Богородиці, з допомогою якої святі переспорили Несторія-еретика. І тут є лазня Діоскоридова, в якій працював Іоанн Богослов із Прохором у Романи. І бачив пристань, де Іоанна Богослова море викинуло, тут стояли три дні, і називається та пристань

стояхом три дни, и зоветься пристанище то Мореморное. Ефесъ же градъ есть на сусѣ, от моря вдале 4 верст, в горах; обилен же есть всѣм добромъ. И тѣ поклонихоися святому гробѣ тому и, благодатию божию храними и молитвами святаго Иоанна Богословца, идохомъ, радѹющеся. А от Ефеса до Сама острова верстѣ 40. И в том островѣ рыбы многы всякы и обиленъ есть всѣм остров-от. А от Сама до Кария острова верстѣ 20.

О Патмѣ островѣ

А отъ Карна до Патма острова верстѣ 60. На странѣ далече в мори Патмѣ остров. В томъ островѣ Иоаннъ Богословець Евангеліе написал, егда заточенъ бысть с Прохором. Таже оттѣда Леросъ островъ, таже Калимнос островъ, таже Нисера островъ, таж и Кос островъ, велик зѣло. Тот островъ богатъ вѣли всѣмъ, и людьми, и скотом. Таже Тилос островъ: и въ сѣм островѣ мѣка Иродова кипит сѣрою горящею; и тѣ сѣрѣ, варяче, продають, мы же огонь вытїнаемъ. Таже Харкия островъ. И ти острови вси с людьми и скотом влизь себе сѣтъ

Мармурова. Ефес-градъ стоїть на суші, на віддалі чотирьох верст від моря, на горах, багатий всяким добром. І тут поклонився святому гробу тому і, храними божою благодаттю і молитвами святаго Іоанна Богослова, пішов, радуєчись. А від Ефеса до острова Сама 40 верст. І на тому острові риби всякої багато, і багатий на все острів той. А від Сама до острова Карія 20 верст.

Про острів Патму

А від Карію до острова Патма — шістдесят верст. Від берега далеко в морі острів Патма. На тому острові Іоанн Богослов Евангеліє написав, коли ув'язнений був з Прохором. А далі — Лерос-острів, потім — Калімнос-острів, потім — Нисера-острів, потім — і Кос-острів, великий дуже. Той острів багатий вѣли усім — і людьми, і худобою. Потім — Тілос-острів: і на цьому острові пекло Іродове кипить сіркою палаючою. І ту сірку, як зварять, продають, а ми вогонь висікаємо. Потім — Харкія-острів.

по рядѹ, яко по десяти верстѹ или болши межн собою.

Таже Род островъ, велик и богатъ всѣм вельми. И в томъ островѣ был Олегъ князь русскый 2 лѣтъ и 2 зимѣ. А от Сама до Рода острова 200 верстѹ; а от Рода до Макрии 60 верстѹ. И въ том градѣ и по земли той по всей, нолны до Миръ, тѹ ражається темьянъ черный нгоифит.

И тако ражається темьянъ черный нгоифит: из древа исходит акн мезга, и снимают желѣзом острым. Имя деревѹ томѹ зигия, и есть яко олха образом древо то. А дрѹгое деревце есть мало, образом яко осина, но есть нмя деревцю томѹ рака; и есть въ деревци том червь великъ, яко поноровъ вволѣ есть, за корою деревца того; и точит деревце то черветъ, и исходит из деревца того червоточина та, яко отрѹбн пшеничны, и падают от деревца того, яко клей вышневыи. И то свирают людие и смѣшивают с первореченнымъ деревом и, вложившс в котел, и тако варят темьянъ гонифит, и кидають в мѣхи, продають кѹпцем.

А от Макрии до Патера града верстѹ 40, и тѹ есть рожество святаго Николы, то его есть и

І ті острови всі, з людьми і худобою, один за одним, в ряд вилаштувані, з проміжками в десять верст чи більше.

Далі: Родос-острів, великий і багатий усім вельми. І на острові тому був Олег, князь руський, два літа і дві зими. А від Самосу до Родосу — двісті верст. А від Родосу до Макрії — шістдесят верст. А в тому граді й по землі тій по всій, аж до Миру, вирощується фіміам чорний гомфіт.

І отак добувається фіміам чорний гомфіт: з дерева ніби смола тече, знімають її залізом гострим. Ім'я дереву тому — зігія, і схоже зовні на вільху дерево те. А інше деревце є — мале, зовні наче осика, але ім'я деревцю тому — рака. І водиться у деревці тому черв'як великий, як земляний черв'як завбільшки, за корою деревця того. І точить деревце те черва, і сходить з деревця того червоточина та, як висівки пшеничні, і падає з дерева того, як клей вишневий. І те збирають люди і змішують із перше названим деревом, і вкладають до казана, і отак варять фіміам гомфіт, і вкидають у мішки, продають купцям.

А від Макрії до Патераграда — сорок верст, і тут народився святий Микола, то

отчина и род — Петера. А от Патеры до Миръ, идѣ же гробъ святаго Николы, есть верстѣ 40; а от Миръ до Хиладония верстѣ 60; а от Хиладония до Кипра великаго острова верстѣ 200.

О Кипрѣстѣм островѣ

Кипрѣ есть островѣ великѣ зѣло, и множество в нем люди, и обиленѣ есть всѣм добром. И сѣть в нем епископи 24, митрополія же єдина, а святыхъ въ нем безчисла лежит: и тѣ лежит святыи Епифаніе, и апостолѣ Варнава, и святыи Зинон, и святыи Трифоліе епископѣ, и святыи Филагрнос епископ, его же крестилѣ апостолѣ Павелѣ.

О горѣ, идѣ же святаа Елена крестѣ поставила

И тѣ есть гора висока зѣло, и на той горѣ святаа Елена крестѣ поставила кипарисенѣ велик на прогнание вѣсомѣ и всякомѣ недѣгѣ на исцѣление; и вложила въ крестѣ честный гвоздѣ Христовѣ. И бывають тѣ, на мѣстѣ том ѣ креста того, знаменія велика и чюдеса и до нынѣ. Стонт же на въздѣсѣ крест-отѣ, ничим же не придержитѣ к земли, но тако

є батьківщина його і рід — Патера. А від Патери до Мир, де гріб святого Миколи, — сорок верст. А від Мир до Хілідонію — шістдесят верст. А від Хілідонію до Кіпру — великого острова — двісті верст.

Про острів Кіпр

Кіпр дуже великий острів, і безліч на ньому людей, і багатий на всяке добро. І є на острові 24 епископи, а митрополія одна, а святих на ньому без числа лежить: тут лежить святий Єпіфаній, і апостол Варнава, і святий Зинон, і святий Трифолій, епископ, і святий Філагріос, епископ, якого охрестив апостол Павло.

Про гору, на якій свята Олена хрест поставила

І там є гора висока дуже, і на тій горі свята Олена хрест поставила кипарисовий, великий, на прогнання бісів і всякої недуги на зцілення. І вклала у хрест чесний цвяха Христового. І бувають там, на місці тому, біля хреста того, знаменія великі і чюдеса й донині. Стоїть у повітрі хрест той, нічим не торкається землі, лише тільки духом святим тримається в повітрі. І там я,

двухомъ святымъ носимъ есть на въздѣсѣ. И тѣ недостойный азъ поклонихся святыни той чудной, и видѣхъ очима своимъ грѣшныма благодать Божию на мѣстѣ том, и походих островъ тѣи весь добръ.

О Финнианѣ

И тѣ ражається темнианъ, ладан; спадаєт с небесе, и тако взимают на древцих. Суть бо по горамъ тѣмъ древца многа и низка, с травою равна, и на том падаєт темнианъ тѣ добрый, и емлють его июля мѣсяца и августъ; въ инья же мѣсяци не спадывает, но токмо в та два ражається.

А Кипра до Яфа града верстѣ 400, все по морю ити; от Царяграда до Рода острова 8 сот верстѣ; а от Рода до Афа 8 сот верстѣ; то ти всего пѣти по морю до Афа есть верстѣ 1000 и 600. Яфѣ же есть град на брезѣ близъ Иерусалима, и оттоли понти по сѣхѣ къ Иерусалимѣ. И есть от Афа до Иерусалима верстѣ 30, по полю 10 верстѣ ити до святаго Георгиа: тѣ была церковь велика создана во имя святаго Георгиа, тѣ бо и гроб его во олтари был, тѣ же есть мѣченикъ святой Георгие. И воды многи суть тѣ; и тѣ

недостойный, поклонився святині тій чудовій, і побачив очима своїми грішними благодать Божу на місці тому, і сходив острів той весь добре.

Про фіміам

І тут родиться фіміам, ладан; спадає з небес і його збирають на деревцях. Є бо по горах тих багато дерев і низьких, врівень з травою, і на них спадає фіміам хороший, і збирають його в липні місяці і в серпні, в інші місяці не спадає, а тільки в ці два родить.

Від Кіпру до Яффи-граду чотириста верст, все йти морем; від Царєграда до острова Родоса вісімсот верст, а від Родоса до Яффи вісімсот верст; всього ж морем до Яффи тисяча шістсот верст. Яффа-град стоїть на березі поблизу Єрусалима, звідти треба йти сушею до Єрусалима. Від Яффи до Єрусалима верст тридцять, а полем десять верст йти до святаго Георгія: тут була збудована велика церква на честь святаго Георгія, тут і гріб його був у вівтарі, тут і був замучений святой Георгій. І багато води тут, і тут

опочивають странници ў воды тоя, но съ страхом великим: есть бо пѹсто мѣсто то, и близь есть Асколонъ град, выходятъ бо оттѹдѹ срацини и избивають странныя на пѹтѣхъ тѣхъ, да тѹ есть боязнь велика, от мѣста того входя в горы. И есть от святаго Георгна до Иерѹсалима верстѣ 20 великихъ, но все въ горахъ каменыхъ; и тий пѹтъ тяжекъ и страшень зѣло.

О горѣ Армафем

И тѹ есть гора висока, близь Иерѹсалима, на десной рѹцѣ тамо идѹще отъ Афа, имя горѣ той Армафемъ. На той горѣ той Армафемъ — на той горѣ есть гробъ святаго пророка Самонля, и отца Елѣкана, и Марьи Египтянины; тѹ бо святыхъ было село и домъ. И есть мѣсто то градом сделано, да тако зоветься град-от Армафемъ.

О Ерѹсалимѣ

Есть же святой град Иеросалим в дѣврехъ, около его горы каменны высокы. Да полны пришедше близь ко граду тоже видѣти прѣвое столпъ Давидовъ и потом, дошедше мало, увидѣти Елеонскѹю горѹ, и Святаа Святыхъ, и

відпочивають біля води тієї подорожні, але зі страхом великим, бо місце те пустинне і недалеко місто Асколон, а звідти виходять сарацини і б'ють мандрівців на шляхах тих. А тому страшно дуже від того місця йти в гори. Від святого Георгія до Єрусалима верст двадцять великих, і все по горах кам'яних. І той шлях тяжкий і дуже страшний.

Про гору Армафем

Є гора висока поблизу Єрусалима, з правої руки, як іти від Яффи. Назва тієї гори Армафем. На тій горі Армафем знаходиться гріб святого пророка Самуїла, і отця Елкана, і Марії Єгиптянки, тут-бо були для святих і село, і дім. І огорожене місце те також називається Армафем.

Про Єрусалим

Знаходиться святий град Єрусалим у нетрях, коло нього гори кам'яні й високі. Як наближатися до міста, видно спочатку стовп Давидів і потім, трохи далі, можна побачити Елеонську гору та Святаа Святых, і Воскресіння церкву, де

Въскресеніе церковъ, идѣ же есть Гробъ Господень, и ѹзрѣти потомъ весь градъ. И тѣсть гора равъна о пѹти близь града Иерѹсалима яко версты вдале; на той горѣ сѣдають с конь вси людие и поставляють крестъци тѣ и поклоняются святому Въскресенію на дозорѣ градѹ. И бываеть тогда радость велика всякомѹ християнинѹ, видѣвшѣ святыи градъ Иерѹсалимъ; и тѣ слезамъ пролитъе бываеть отъ вѣрныхъ человекъ. Никто же бо можетъ не прослезитися, ѹзрѣвъ желаннѹ тѣ землю и мѣста святаа вида, идѣ же Христосъ богъ нашъ претръпѣ страсти насъ ради грѣшныхъ. И идѹть вси пѣши с радостію великою къ градѹ Иерѹсалимѹ.

И тѣсть на левой рѹцѣ ѹ пѹти, тамо идѹчи, церкви святаго Стефана Первомученика; на томъ мѣстѣ повиненъ бысть каменемъ Стефанъ Первомученикъ отъ июдѣй, и тѣсть есть гробъ его. И тѣсть гора камена плоска просѣлася в распятіе Христова; то зовется Адъ; есть близь стѣны градныя, яко доверъжетъ.

И потомъ входить въ святыи градъ Иерѹсалимъ вси людие с радостію великою враты, сѹщими близь сына Давидова, и та сѹть врата отъ Вифлеома

Грѣбъ Господній; далѣ видно все місто. І тамъ є гора рѣвна обѣхъ дороги десь за версту одъ Єрусалима; на тѣй горѣ зсѣдають з коней вси люди і кладуть хресні покони там, і поклоняються святому Воскресінню передъ містомъ. І є тоді радѣсть велика кожному християнинѹ, що бачить святыи градъ Єрусалим, і проливаютьсѣ тутъ слѣози віруючихъ. Нѣхто жъ бо не може не прослезитися, побачивши омріяну ту землю і мѣсця святи, де Христосъ, Богъ нашъ, зазнавъ мукъ заради насъ грѣшныхъ. І идѹть усі пішки з радѣстю великою до града Єрусалима.

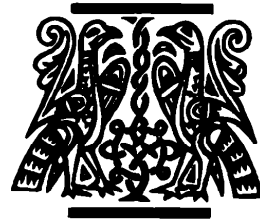
І є тамъ лѣворучъ відъ шляху (як іти туди) церква святаго Стефана Первомученика; на тому мѣстѣ побитий бувъ каміннямъ Стефанъ Первомученикъ юдеями, і тамъ є грѣбъ його. І є тутъ гора кам'яна плоска, що просѣлася під часъ розп'яття Христова, — то зветься пекломъ. І потѣмъ входять у святыи градъ Єрусалимъ усі люди з великою радѣстю крізь ворота, що біля дому Давидова, навпроти Вифлеему — то ворота Веніаміновѣ. Якъ увійти до граду, праворучъ — шляхъ крізь місто до Святаго Святихъ,

лиць, и тѣ сѣть врата
Веняминова. Яко вондѣче въ
градъ, пѣть есть сквозѣ градъ
въ Святаа Святыхъ на правѣю
руку, а на лѣвѣю къ святому
Въскресенію, иде же есть гробъ
Господень.

О церкви Въскресенья Господня

Есть церкви Въскресенія
Господня всяка образомъ: кругло
создана, столповъ иматъ 12
обѣлыхъ, а 6 зданыхъ; мощена
же есть дѣсками мраморными
красно; двери же иматъ шестеры,
а на полатѣхъ столповъ иматъ 16.
А надъ полатѣми подъ верхомъ
исписани сѣть пророци святини
мѣсною, яко живи стоятъ, а надъ
олтаремъ написанъ есть Христосъ
мѣсною. Въ олтари же велицѣмъ
написано есть Адамово
воздвиженіе мѣсною; горѣ верхѣ
написано есть мѣсною
възнесеніе господне; оба полы
олтаря на обою столпѣхъ написано
есть мѣсною благовѣщеніе.
Верхъ же церковный не до конца
сведенъ каменемъ, но тако
сперенъ есть дровомъ тесанымъ,
яко полѣстичнымъ образомъ; и
тако есть безъ верха, не
покрыта ничимъ же. Подъ тымъ
самымъ верхомъ непокрытымъ
Гробъ Господень.

а лѣворучъ — до Святого Вос-
кресіння, де Грѣбъ Господній.

Про церкву Воскресіння Господнього

Церква Воскресіння Гос-
поднього на виглядъ така: будови
круглої, у ній 12 круглихъ щіль-
нихъ колон, а шість квадратнихъ,
складенихъ, вона гарно вимо-
щена мармуровими плитами,
дверей має шестеро, а на хорахъ
шістнадцять колон. Надъ хора-
ми вгорі зображено пророківъ
святихъ мозаїкою, якъ живі стоять,
а надъ вівтаремъ мозаїчне зоб-
раженія Ісуса Христа. У ве-
ликому вівтарі мозаїкою зобра-
жено воздвиженія Адама,
вгорі намальовано мозаїкою
вознесенія Господне. З обохъ
боківъ вівтаря на обохъ колонахъ
мозаїкою зображено Благо-
вѣщенія. Верхъ церковный не до
кінця зведений каменемъ, а
розпертий каркасомъ із тесаного
дерева, немов наметъ, такъ ніби
вона безъ даху, не вкрита нічимъ.
Підъ тымъ самимъ невкритимъ
дахомъ Грѣбъ Господній.

Єсть же сице Гробъ Господень: яко печерка мала 8 каменн сѣчена, дверци нмѹци малы, яко можетъ человекъ влѣсти на колѣнѹ поклонься; възвыше же єсть мала, всямокачна 4 лакоть и в длинѹ и в ширинѹ. И яко влѣзѹче в пецеркѹ тѹ дверцами малыми, и на деснѣй рѹцѣ єсть яко лавица засѣчена въ том же каменн пецернѣмъ, и на той лавицѣ лежа тѣло господа нашего Исѹса Христа. Єсть нынѣ лавица та святая покрита дѣсками мраморными. Сѹть на странѣ продѣлана оконца 3 крѹгла, и тѣми оконци видитьсѹ святой тѣ камень, и тѹдѣ цѣлѹють вси христьяне. Виситъ же в Гробѣ Господни 5 кандил великихъ с маслом, и горятъ беспрестанн кандила свята день и ноць. Лавица же та святаа, идѣ же лежало тѣло Христово, єсть в длинѹ 4 лакот, а в ширинѹ 2 лакти, а възвыше полѹлакти. И предъ дверми пецерными предлежитъ камень, тремъ стопѣ вдале отъ дверецъ тѣхъ пецерныхъ; на томъ каменн аггелъ, сѣдя, явисѹ женамъ и благовѣсти има възкресенне Христово.

Єсть пецерка та святаа одѣлана около краснымъ мраморомъ, яко нмѣнѹ, и столпци около мраморомъ краснымъ стоятъ числомъ 12. Верхѹ

Грѣбъ же Господній собою такой: це нѣби мала печерка, висѣчена у каменн, має малѣ дверцѹята, в які чоловікъ може влѣзти на колѣнахъ, поклонившись. У висоту невелика, а в довжину і ширину має однакову протяжність — 4 лікті. І коли влѣзеш у ту печерку через малѣ дверцѹята, праворуч є нѣби лавочка, вирубана в тому ж пецерному каменн, на тій лавочцѣ лежало тѣло Господа нашего Исѹса Христа. Нинѣ та свята лавочка покрита мармуровими плитами. Збоку пророблено трое круглихъ віконецъ, і через ті віконця видно той святой камѣнь, і туди щлѹють вси христьяни. Висять у Гробѣ Господньому п'ять лампадъ великихъ з олією, і горять святѣ лампади безперестанно вдень і вночі. Лавочка ж та свята, де лежало тѣло Христове, має в довжину 4 лікті, а в ширину 2 лікті, а у висоту півліктѹ. Передъ дверима печери лежить камѣнь — на віддалѣ трьохъ стѣп відъ дверцѹятъ тихъ пецернихъ. На тому каменн сидѹчи, ангелъ явився жінкамъ і благовѣстивъ їмъ възкресіння Христове.

Печерка та свята зовнѣ облицѹована червонимъ мармуромъ, наче амвонъ, і стовпчики з червоного мармуру стоять навколо числомъ дванадцѹть.

же над печеркою сдѣланъ яко теремець красенъ на столпѣхъ, верхъ круголъ и сребреными чешюями позлащеными покован; и на врѣхъ того теремца стоить Христос, сдѣланъ сребромъ яко в мѣжа болѣе, и то сѣть фрязи сдѣлали, и нынѣ есть под самымъ врѣхомъ тѣмъ непокрытымъ. Сѣть двери 3-и и 4-и теремца того учинени хитро, яко и решето крестьци; и тѣми дверми влазятъ люде къ Гробу Господню. Да то есть Гробъ Господень былъ печерка та, яко же то сказахъ: испытахъ добрѣ отъ сѣщихъ тѣхъ издавна и вѣдѣщихъ по истиннѣ вся та святаа мѣста.

Есть же церковь та въскресение образомъ кругла, всямокачна: и в длѣ и въ преки имать же сажень 30. Сѣть же в ней полати пространьны, и тамо горѣ живетъ патриархъ. И есть же отъ дверей гробныхъ до стѣны великого олтаря сажень 12. Тѣхъ есть внѣ стѣны за олтаремъ Пупъ земли, и создана над нимъ комарка, и горѣ написанъ Христосъ мѣсно, и глаголетъ грамота: “Се пядню моею измѣрихъ небо и землю”.

Вгорі ж над печеркою збудовано ніби теремокъ красивий на стовпахъ, а зверху того теремка стоить Христосъ, вилитий з срібла, вищий за людський зріст. Це фряги зробили, і нині він стоить під самим отим верхом невкритим. Є троє дверей у того теремка, хитро зроблені — начебто решітка з хрестів: через ті двері люди входять до Гробу Господнього. А що Гробом Господнім була та печерка, як я розповів, я добре розізнав від людей, що здавна тут живуть і по-справжньому знають всі ті святі місця.

Церква ж Воскресіння за формою кругла, а в довжину і в ширину має рівно тридцять сажнів. У ній влаштовані просторі приміщення, і там вгорі живе патріарх. І є ж від дверей гробу до стіни великого вітваря 12 сажнів. Із зовнішнього боку стіни за вітварем Пуп землі¹, і створено над ним звід, і вгорі зображений мозаїкою Христос, і напис говорить: “Ось п’яддю моєю я змѣряв небо і землю”.

О мѣстѣ среди земля,
идѣ жѣ распятыся
Христос

А отъ Пупа земнаго до Распятія господня и до Края есть сажень 12. Есть же Распятіе господне къ востокѣ лицѣ, есть же на камені високо было яко стружия выше. Камень же тый былъ круголь, яко горка мала. А посреди камені того, на самомъ врѣхѣ, высѣчена есть скважня лакти воглубле, а вширѣ мний пяди кругъ; и тѣ былъ вѣдрѣженъ крестъ господень. Исподи же подъ тѣмъ каменемъ лежить прѣвозданаго Адама глава, и в распятіе господне, егда на крестѣ господь нашъ Исусъ Христосъ предасть дѣхъ свой, и тогда раздрася церковная катапетазма и каменіе распадеся; тогда же и тѣ камень просѣдеся надъ главою Адамлею, и тою разсѣлиною сниде кровь и вода изъ ребръ владычень на главѣ Адамовѣ, и омы вся грѣхы рода челоуѣча. И есть разсѣлина та на камені томъ и до днешняго дне: знати есть на деснѣй странѣ Распятія господня знаменіе то честное.

Про місце посеред землі,
де був розп'ятій
Христос

А від Пупа земного до Розп'яття Господнього і до Краю дванадцять сажнів. Розп'яття Господнє знаходиться зі східного боку на камені. Воно було високо на камені, вище списа. Камінь же той був круглий, як маленька гірка. А посеред каменя того згори висічене було заглиблення кругле на два лікті, а діаметром менше п'яді, і там був встановлений Хрест Господній. В землі ж під тим каменем лежить голова прѣвозданного Адама. І в час розп'яття Господнього, коли на хресті Господь наш Ісус Христос віддав дух свій, тоді роздерлася церковна катапетазма (завіса) і каміння розпалося. Тоді ж і той камінь тріснув над головою Адамовою, і тією тріщиною зійшла кров та вода з ребер Владики на голову Адама і змила всі гріхи роду людського. І є тріщина та на камені тому і до сьогоднішнього дня. З правого боку Розп'яття Господнього видно знамення те священне.

О мѣстѣ лобнѣм

Есть Распятіе господне и камен-ет святыи озданъ стѣною все; горѣ над распятіемъ создана комара хитро, исписана мѣсною дивно; и от востока лицъ на стѣнѣ написано есть мѣсною Христос на крестѣ распят хитро и дивно, прям яко живъ, и вболѣ и възвыше, яко же был тогда; а полѣдне лицъ написано есть снятіе тако же дивно. Двери же имат двои; възлѣсти же есть горѣ по степенемъ; до дверей 7 степеней, а въ двери вшед 7 степеней. Помощено же есть мраморными дѣсками красными.

Споди же под Распятіемъ, идѣ же есть глава, тако же приздано есть яко церквица мала, и красно исписана есть мѣсною и помещена есть красным мрамором; да то зовется Крайнее мѣсто, еже есть Лобное мѣсто; а горѣ, идѣ же есть Распятіе, — то зоветъ Голгофа. А тѣ Распятія господня до Снятія есть сажень 5. И тѣ есть 8 Распятія господня близъ мѣсто къ полѣнощю лицъ, идѣ же раздѣлиша ризы его; и тѣ другое мѣсто, иде же възложиша вѣнецъ трьновъ на главѣ господню и в багряницѣ порѣганія облекоша.

Про лобне місце

Розп'яття Господне і камінь той святий обнесені стіною. Зверху над Розп'яттям зроблено вигадливий звід, чудово прикрашений мозаїкою. Зі східного боку на стіні мозаїкою зображений Христос, на хресті розіп'ятий, майстерно і дивовижно, наче живий, і за величиною, і за зростом — яким був тоді. А з південного боку зображено зняття з хреста, так само чудово. Дверей двоє. Заходити треба вгору східцями: до дверей сім сходинок, і в двері зайшовши — сім сходинок. Підлогу вимощено мармуровими червоними плитами.

Знизу під Розп'яттям, де лежить голова Адама, також прибудована ніби церковця маленька, красно розписана мозаїкою і вимощена червоним мармуром; все це називається Крайне місце, воно ж' і є Лобним місцем; а вгорі, де Розп'яття, — те називається Голгофою. А від Розп'яття Господнього до Зняття Господнього віддаль п'ять сажнів. І є там, недалеко від Розп'яття Господнього, місце з південного боку, де поділили ризи його. Там і інше місце, де наклали вінок терновий на голову Господа і в багряницю посоромлення одягли Його.

Про жертовницю Авраамову

І там є поблизу жертовниця Авраамова, де поклав жертву Богові Авраам і заколов ягня замість Ісаака: на те ж бо місце возведений був Ісаак, де і Христос возведений був на жертву і заколотий був заради нас, грішних. А звідти є недалеко місце — на віддалі двох сажнів, — де заушений був Христос Бог наш. А звідти на віддалі десяти сажнів — свята темниця, до якої посаджений був Христос і де посидів недовго, доки приспіли юдеї й поставили хрест, та й розіп'яли його.

І ті святі місця всі є під однією покрівлею, в одному ряду всі фасадом на північ. А від темниці Христової до місця, де свята Олена знайшла чесний хрест, цвяхи, вінець, спис, губку і палицю, — двадцять п'ять сажнів. Гріб Господній, Розп'яття і ті святі місця усі розташовані на рівному місці. Узгір'я ж підноситься із заходу над Гробом і над Розп'яттям.

Є там на схилі місце, на яке прибігла Свята Богородиця, поспішаючи услід за Христом і говорячи у скорботі серця свого крізь сльози: “Куди ідеш, дитино моя? Навіщо ідеш так швидко? Чи знову шлюб у Кані Галілейській — і туди поспішаєш, сину і Боже мій?! Не йди мовчки від мене, яка народила тебе. Скажи хоч слово мені, рабі своїй!”

І прийшла на місце те свята Богородиця, і узріла з гори тієї сина свого, розіп'ятого на хресті, і, побачивши, жахнулася, і здригнулася, і сіла, печаллю і риданням одержима. І збулося тут пророцтво Симеонове, який раніше казав святій Богородиці: “Ось призначений Цей на піднесення й на падіння багатьох у Ізраїлі, і тобі самій зброя душу протне, коли побачиш сина свого заколотого”.

І багато хто стояв на місці тому — друзі та знайомі його, що здалеку дивилися: Марія Магдалина, і Марія Якова, і Саломії... Стояли тут усі, що з Галілеї прийшли, і з Іоанном, і з матір'ю Ісусовою. Стояли ж усі знані друзі Ісусові, спостерігаючи здалеку, як пророк сказав про те: “Друзі ж мої та близькі мої на віддалі від мене стануть”. І те місце є на віддалі від Розп'яття Христового — десь за півтора сажнів на захід це місто від Розп'яття Христового. Ім'я місцю тому — Спудій, що перекладається як “Старання Богородиці”. І є нині на місці тому монастир, церква святої Богородиці стрімко вгору підноситься.

Про стовп Давидів

А звідти до стовпа Давида і до дому його — 200 сажнів. Стовп цей святого пророка Давида, тут же і дім його був. У тому стовпі пророк Давид уклав і написав Псалтир. Дивний стовп цей, з великих каменів складений, дуже високий, на 4 кути зроблений, і весь закам'янілий з річкового каменю, камінь добірний. Всередині його води різні. Дверей має п'ять залізних і сходинок має двісті, ними сходять вгору. І багатства в ньому багато лежить. І є він дуже трудний для взяття і панує над всім містом, і охороняють його старанно, і не дають нікому увійти в нього просто так. Мені ж, бідному, недостойному, дав Бог можливість увійти в той святий стовп; із собою я зміг ввести лише одного Ізяслава.

Про дім Урїїв

А від стовпа того близько був дім Урїїв, якого убив Давид і узяв жону його: нагледів її, як вона милася у лазні. І там є тепер нова метохія² святого Сави, і то так близько від стовпа, що можна палицею докинути.

Відомо, де була лазня та, й донині: це там, де свята Олена хрест чесний знайшла — поблизу Розп'яття Господнього на схід лише за двадцять сажнів віддалі.

І була на місці тому церква, збудована прямокутно, велика вельми. Нині ж там — мала церковця. Там двері великі є, на схід звернені. До тих дверей приходила свята Марія Єгиптянка, і хотіла увійти, і цілувати хотіла, і не впустила її сила Святого Духу до церкви. І потім помолилася святій Богородиці — там-бо стояла ікона святої Богородиці, у притворі тому, поруч дверей тих — і потім змогла зайти до церкви і поцілувати чесний хрест. Тими ж таки дверима вийшов я у пустелю Йорданську.

А від тих дверей близько — місце, де випробувала свята Олена Хрест Господній чесний, коли встала мертва дівчина. А звідти, як піти на схід трохи, є приторія, куди воїни привели Христа до Пілата. І там руки свої умив Пілат, кажучи: “Чистий я від крові цього праведника”. І вдарив Ісуса, і віддав іудеям.

Там же є темниця іудейська. З тієї темниці вивів ангел святого апостола Петра вночі.

І був там двір Іуди, зрадника Христового. Пусте і нині дворище те прокляте. Ніхто не наважиться на місці тому поселитися через прокляття.

А звідти трохи на схід є місце, де Христос кровоточиву зцілив. І є там поблизу рів, куди вкинутий був Єремія-пророк; там і дім його був, там і Павла-апостола двір був раніше, коли був у жидівстві. А звідти, якщо трохи піти на схід і зійти убік зі шляху того, — там дім був святого Якима і Анни.

Там є печера, дещо нижче під олтарем, у камені. В тій печері народилася свята Богородиця, в тій же печері є гріб святого Якима і Анни.

Про шлях до Йордану

Шлях від Єрусалима до Йордану пролягає через Єлеонську гору на південний схід, і шлях той тяжкий вельми, і страшний, безводний: високі гори кам'яні, і розбоїв багато, і грабують у горах тих і у нетрях страшних. І є від Єрусалиму до Йордану двадцять шість верст великих, п'ятнадцять верст до Кузиви, де постився святий Яким через непліддя своє. І є місце те у потоці глибоко поблизу шляху, ліворуч, туди ідучи.

А від Кузиви до Єрихона п'ять верст, а від Єрихона до Йордану шість верст великих, все по рівному піску — шлях тяжкий вельми. Тут багато людей задихаються від спеки і гинуть, від спраги вмирають. Там-бо море Содомське близько шляху того, надходить дух палючий смердючий, пече й палить усю землю ту. І є там, не доходячи Йордану, коло шляху монастир святого Іоанна Предтечі, і зведений він нагорі.

Про Йордан

Йордан — річка швидкоплинна, береги ж має — з того боку крутий, а звідси пологий; вода ж мутна дуже і смачна, і не наситяться ті, хто п'є воду ту святу. Від неї нема ні хвороби, ні шкоди для черева людського.

Всім подібний Йордан до річки Снов³ — і за шириною, і за глибиною, і звивисто тече, і швидко дуже — як Снов-ріка. Вглиб він — чотири сажени на самій середині, як я виміряв і визначив

сам, бо перебрів на інший бік Йордану, багато сходив берегом його. Завширшки ж Йордан — як Снов у гирлі.

Є на цьому боці Йордану над водоймищем тим неначе ліс — дерева невисокі, схожі на вербу; і вище водойми тієї вздовж берега Йордану росте ніби багато лози, але це не як наша лоза, а більше схоже на кизил. Є й тростини багато. Оболонь як на Снов-ріці. Звірини там багато, і свиней диких незліченно, і гепардів багато там, на левів схожих, багато з обох боків Йордану.

З одного боку Йордану гори високі кам'яні; є і далі від Йордану, а під тими горами — інші гори, білі, і ті недалеко від Йордану. І то є земля Завулонова й Неффалимова⁴ з обох боків Йордану.

Про печеру Іллі Пророка

І там же є інша печера дивна, де жив святий Ілля Пророк з Єлисеєм, учнем своїм. І все це благодаттю Божою бачив я очима своїми грішними і недостойними. І сподобив мене Бог тричі бути на святому Йордані. І в саме свято Водохрещі був на Йордані, бачив Благодать Божу, що приходять на води йорданські, і народ без ліку тоді прийшов до води. Всю ніч тоді співи бувають великі. І свічок запалених — незліченно, і опівночі відбувається хрещення води. Отоді й Дух Святий приходять на води йорданські, і бачать це достойні люди добрі, а всі інші не бачать нічого. Та тільки радість і веселість бувають тоді в серці кожного християнина. І тоді кажуть: “У Йордані охрещуюся, Господи”, тоді всі люди заходять у воду і хрестяться опівночі в Йордані-річці, як і Христос опівночі хрестився.

І є там гора, висока дуже, на іншому боці Йордану. Видно її здалеку звідусіль, і на тій горі помер пророк Мойсей, як побачив землю обітовану.

Від монастиря святого Іоанна до монастиря Герасима — одна верста, і від монастиря Герасима до Каламонії, до монастиря святої Богородиці — одна верста.

І на тому місці свята Богородиця з Ісусом Христом, і з Йосипом, і з Яковом, коли тікали до Єгипту, — на тому місці ночували. Тоді свята Богородиця дала ім'я місцю тому — Каламонія, що значить “добрий притулок”. Там і нині сходять дух до ікони святої Богородиці. І є монастир біля гирла, де впадає Йордан у море

Содомське, і весь огорожею оточений. Чорноризців у ньому двадцятєро.

А звідти до монастиря святого Іоанна Златоуста дві версти, а гої монастир також обгороджений весь і дуже багатий.

Про град Єрихон

А звідти до Єрихону — одна верста. Єрихон той раніше був градом великим і неприступним вельми. Той Єрихон Ісус Навін узяв і розорив ущент. Нині ж тут село сарацинське. І там є дім Закхеїв, і пень від дерева того й дотепер стоїть, — на нього я залазив був, бажаючи бачити Христа. Там же був і будинок сонамитянки, де Єлисей отрока воскресив.

Земля біля Єрихону добра і родюча, і поле гарне і рівне, і коло нього фінікові дерева стоять високі, і всі дерева багатоплідні. І води великі течуть, розведені по всій землі тій, — то води Єлисеєві, що їх опріснив Єлисей-пророк.

І там є місце біля Єрихону за милою на південний схід — на тому місці явився святий Михайло Архістратиг Ісусу Навіну перед полком ізраїлевим. І підвів очі свої Ісус — побачив перед собою чоловіка страшного озброєного, і сказав Ісус: “Чи ти наш, чи від ворогів наших?” І відповів йому Архістратиг: “Я — Михайло, воєвода Божий, я посланий на допомогу тобі. Дій сміливо і перемагай ворогів своїх”. І сказав йому: “Зніми чоботи з ніг своїх: місце, де ти стоїш, святе”. І впав Ісус ниць, і поклонився. І є на місці тому зараз монастир та церква збудована на честь святого Михаїла. У церкві тій лежить дванадцять каменів, і те каміння тоді було взяте зі дна Йорданового, коли розступився Йордан перед народом ізраїлевим. І взяли каміння те ієреї, що носили ковчег Заповіту Господнього, за числом колін синів ізраїлевих, на пам'ять родів їхньому. Ім'я тому місцю — Галганій, на тому бо місці стали сини ізраїлеві, що перейшли Йордан.

Про лавру святого Сави

Від того (федосієвого) монастиря до лаври святого Сави — шість верст. Обидва монастирі звернені на південь. Лавра ж святого Сави розташована в нетрях Асафатових, в долині Плачу — ці нетрі від Єрусалиму йдуть. Від Гетсиманії нетрі йдуть через

лавру і доходять до Содомського моря. Лавра ж святого Сави поставлена від Бога дивовижно і невимовно: була колись ущелина страшна, глибока дуже і безводна, стіни її були високі, і на стінах тих келії приліплені, і влаштовані від Бога якось дивно і страшно. На тій висоті стоять келії по обидва боки того урвища страшного і прикріплені на скелях так, як зірки на небі укріплені.

Є три церкви. Посеред келій тих, на захід звернена, є печера дивна під скелею кам'яною. І в тій печері — церква святої Богородиці, і на ту печеру вказав Бог святому Саві стовпом вогняним, коли жив він один в урвищі тому. І є перша келія святого Сави, де жив він самотньо, недалеко від лаври нинішньої, на відстані півверсти.

І вказав йому Бог стовпом вогняним місце те, де зараз лавра святого Сави. І дивовижне те місце, цілком несказанне.

І там є гріб святого Сави серед тих трьох церков, за чотири сажени від найбільшої. І є теремок над гробом святого Сави, зроблений гарно. Там же лежить багато святих отців, тілом неначе живі: святий Іоанн, єпископ, Ісихаст там лежить; святий Іоанн Дамаскін там лежить; і святий Федір Едеський там лежить, і Михайло, племінник його; Афродитіан святий там лежить та багато інших святих там лежить, тілами неначе живі, і добропахучість від них іде невимовна.

І бачив я колодязь святого Сави, що його показав йому вночі дикий віслик в урвищі тому, навпроти келії його; пили ми з колодязя того воду смачну і студену дуже. У місці бо тому ніде нема ні ріки, ні струмка, ні колодязя — один лише колодязь святого Сави; місце-бо те безводне у горах кам'яних. То — пустеля, вся суха і безводна, і лише дощовою водою живуть отці в пустелі тій.

І є там біля лаври місце — на південь від лаври — ім'я місцю тому — Рува, знаходиться воно біля моря Содомського. І є гори високі, кам'яні, й печер багато у горах тих; і там колись жили святі отці у горах тих, у пустелі тій страшній безводній. І живуть там барси і диких ослів там багато.

Море ж Содомське мертво, не має в собі жодних тварин — ні риби, ні рака, ні черв'яка. Але ж тільки занесе течія йорданська рибу до моря того, то не може бути вона живою ні часинки, гине швидко. Надходить бо зі дна моря того смола чорна на поверхню,

і лежить на березі смоли тої багато, і сморід іде з моря того, як від сірки, що горить, — знаходиться-бо пекло під морем тим.

Про гору Сіонську

Сіон — це гора, велика і висока, дивлячись із півдня, а від Єрусалима — похила і рівна. На горі Сіонській був спочатку давній город Єрусалим. Той давній город зруйнував Навуходоносор, цар Вавилонський при Іеремії-пророці. А нині гора Сіон поза городською стіною, Сіон тепер на південь від Єрусалима. Тут, на горі Сіонській, був дім Іоанна Богослова, на цьому місці була поставлена велика прямокутна церква. А віддаль від городської стіни до церкви святого Сіона — чоловік може докинути невеликий камінь.

І в тій церкві Сіонській, за віттарем тієї церкви, є світлиця, де Христос омив ноги учням своїм.

Про дім Іоанна Богослова, де Христос вечеряв

Коли з тої кімнати підеш на південь, піднімешся сходишками, як у горницю. Там є кімната, красно зроблена, ніби на колонах з дахом, розписаним мозаїкою, і красно обставлена. І віттар має на схід, як у церкві. І то була келія Іоанна Богослова, і в тій келії Христос вечеряв з учнями своїми: там Іоанн схилився на груди його і запитав: “Господи, хто зраджує тебе?” На тому ж місці було сошестя Святого Духа на апостолів у п’ятидесятницю.

У тій же церкві є інша світлиця внизу на землі, і низька та світлиця, на південь звернена: і в ту світлицю приходив Ісус до учнів своїх через двері зачинені, і став посеред них, і сказав: “Мир вам”. Там же і Хому переконав на восьмий день. Там же є священний камінь, принесений ангелом із Сінайської гори.

А з другого боку тієї ж церкви, із західного, є інша світлиця, низько при землі, як і попередня, і там, у тій світлиці померла свята Богородиця. І все те діялося в домі Іоана Богослова.

І там же був дім Канафин. І там же Петро тричі відрікся Христа, доки перші півні заспівали. І є те місце на схід від Сіону.

Про Віфлеєм

Святий Віфлеєм лежить на південь від святого Єрусалима на шість верст далі. Подем дві версти до Авраамового спішення, де Авраам сина свого залишив із осям і повів сина свого Ісаака на жертву. І дав йому понести дрова й вогонь. І сказав йому Ісаак: “Батьку, це дрова й вогонь, а де ягня?” І сказав йому Авраам: “Бог укаже, дитино, на ягня...” І йшов Ісаак, радіючи, шляхом тим до Єрусалима. І на те ж місце приведений був Ісаак, де згодом Христос розіп'ятий був.

І звідти одна верста віддалі до місця, де свята Богородиця бачила двох людей: одного — який сміявся, другого — який плакав. І там була церква збудована, монастир святої Богородиці; тепер же це місце розорене іновірцями.

А звідти до гробу Рахілі, матері Йосипа, — дві версти.

Про гору Хеврон

Хеврон — гора велика, і град на горі тій був великий і неприступний вельми, і будівлі його тепер ветхі. Велика кількість людей жила раніше на горі тій, а зараз там порожньо.

На тій горі Хевронській першим оселився внук Ноїв, син Хамів, Ханаон, що після потопу від стовпотворіння прийшов і заселив був землю цю коло Хеврону. Називається та земля тепер Хананейською.

І ту землю обіцяв Бог Авраамові, коли він ще жив у Месопотамії та в Харані; там був дім батька Авраамового. І сказав Бог Авраамові: “Іди із землі своєї, і від дому батька твого, і йди у землю Хананейську, і тобі дам землю ту і сімені твому довіку, і я буду з тобою”.

І нині воістину земля та, Богом обітована, благословенна є від Бога усім добром: пшеницею, і вином, і маслом, і всяким овочем дуже багата, і худобою наділена вдосталь. І вівці, і худоба двічі народжуються за рік; і бджоли хмаряться у камінні у горах тих гарних. І виноградників багато у підгір'ях тих, і дерев плодкових незліченно — маслини, смоковниці, рожці, яблуні, черешні тощо — всякий плід там є. І плід той — кращий і більший за плід будь-який, що існує на землі під небом — нема такого плоду ніде. І

води добрі у місці тім, і цілющі. І є місце те і красою, і всім добром несказанне.

І був там дім Давидів, на тій горі Хевронській. І жив там Давид вісім років, коли був вигнаний він сином Авесаломом.

А від Хеврону до Сугубої печери Авраамової близько, менше ніж півверсти. Сугуба печера у кам'яній горі знаходиться, і в тій печері — гробниця Авраама, Ісаака та Якова. Ту печеру Сугубу Авраам купив у Єфрона Хеттеянина на погребіння всьому родові своєму, коли прийшов з Месопотамії у землю Хананейську. І не придбав нічого раніше, ніж печеру Сугубу собі й усьому родові своєму.

І збудована тепер фортеця невелика біля печери тієї, але неприступна дуже. І збудована фортеця та з великого каміння чудово і з майстерністю невимовною, і стіни її високі вельми, посеред фортеці тієї захищена печера надійно і вимощена вся фортеця плитами мармуровими, з білого мармуру. І печера та під мостом знизу закріплена добре — там лежать Авраам, Яків і всі сини Якова, і жони їх там лежать — Сарра, Ревека — крім Рахілі, яка похована на шляху, біля Віфлеєму. Є посеред фортеці тієї над печерою гроби окремі, по-різному створені. Над гробами тими збудована маленька кругла церква. І поруч знаходяться гроби Авраама та жінки його Сарри, і гроби Ісаака та жінки його Ревеки — поруч, і гроби Якова та жінки його Лії — теж поруч.

Про гріб Лотів, що у Сигорі

А звідти до Сигора — дві версти. І там є гріб Лота і обох дочок його, всього два гроби є. І у тій же горі — печера велика, і до тієї печери заскочив Лот із дочками своїми. Там є недалеко городище перших людей, що було на горі тій високій, і ймення йому — Сигор.

А звідти верстою далі на південь від Сигора є місце на узгір'ї, і там стоїть жінка Лотова стовпом кам'яним. А від жінки Лотової до Содому — дві версти.

І все це бачив очима своїми, а ногами своїми не міг дійти до Содомського місця через страх перед іновірцями. І не дали мені йти туди правовірні люди, таке кажучи: “Нічого хорошого ви там не побачите, лиш пекло. І сморід надходить звідти, і захворієте”,

мовляв, “від смороду того їдкого”. Та й повернулися ми до святого Авраама, і, благодаттю Божою захищені, пройшли ми вдало до Сугубої печери, до містечка, і там поклонилися святим місцям усім, і відпочили два дні.

Благодаттю Божою знайшли ми добру дружину велику, що йшла до Єрусалима. І тоді пристали ми до них та йшли з радістю з ними, без страху, і досягли успішно святого граду Єрусалима, і восхвалили Бога, який сподобив нас, недостойних, бачити ті святі місця, невимовні й несказанні.

І є на півдні від Віфлеєму монастир святого Харитона, на тій же річці Афамській, біля моря Содомського, у горах кам'янистих, і пустелі коло нього. Суворе й безводне місце те, сухе. І є під ним нетрі кам'яні і страшні дуже. Навколо весь монастир стіною обгороджений, посеред городища того є дві церкви. У великій церкві є гріб святого Харитона. Поза огорожею є усипальниця, влаштована вміло, і в усипальниці лежать святі отці, тілами неначе живі, й лежить їх там більш як сімсот. Там лежить святий Кириак Ісповідник, тілом весь цілий; там лежать Ксенофонтів сини, Іоанн та Аркадій, і благоухання чудове від них лине. І там поклонилися на місці тим святим, і зійшов я на гору на півдні від монастиря того за одну версту.

І є місце рівне на ниві, і на тому місці викрадений був пророк Аввакум, що йшов на поле до женців із їжею та водою, і відніс його ангел до Вавилона до Данила-пророка у рів, і нагодував там Данила і напоїв, і потім узятий був ангелом, і в ту ж годину в той день знову опинився на тому ж місці у женців і дав їм обід. І нині на тому місці теремок створено на згадку. До Вавилона ж звідти — сорок днів шляху.

І від того місця недалеко — церква невелика, як келія обладнана, на честь святих пророків. І є там знизу під церквою печера велика, і у печері лежать дванадцять пророків у трьох гробницях: Аввакум, Наум, Міхей, Єзекій, Авдій, Захарія, Ізмаїл, Савеїл, Варух, Амос і Осій.

І там є поруч на горі село велике вельми, і живе у ньому сарацинів багато, і християн там же, у селі тому, багато. І село те — святих пророків, тут були народжені святі пророки, і то їхня батьківщина — село те. І переночували ми один раз у селі тому, Божою благодаттю бережені, і ушанували нас добре у селі тому християни.

І звідти, як вночі перепочили добре і встали зрана, пішли до Віфлеєма. Старійшина сарацинський сам зі зброєю провів нас до Віфлеєма, і тими місцями всіма теж нас провів, а можна й не дійти до тих місць через іновірців: туди бо приходять сарацинів багато і нападають у горах тих. І досягли ми щасливо святого граду Віфлеєма і поклонилися Різду Христовому, і, як перепочили там, вирушили з радістю до святого граду Єрусалима.

Про Опію

А від Лідди до Опії — десять верст, все полем іти. У тому місті Опії святий Петро-апостол Тавіфу воскресив. У тому місті Петро, який постився в горниці, о дев'ятій годині побачив плащаницю, що з неба сходила, за чотири кінці підвішена, і прийшла до нього. І поглянув Петро, і побачив плащаницю ту, наповнену істотами чотириногими та гадами усякими. І прорік йому голос із небес: “Петре, встань, заколи та їж!” І сказав Петро: “Господи, ніколи погане й нечисте не увійде до уст моїх”. І сказав йому голос із неба: “Якщо Бог очистив, ти не осквернишся”.

І на тому місці тепер церква створена на честь святого Петра. Місто те Опія біля моря знаходиться, і підходить море до стін його, і називається воно тепер містом Яффа фрязькою мовою. А від Яффи до Тарсуфа — шість верст.

Про Галілею і про море Тиверіадське

І веде шлях від Єрусалима в Галілею, до Тиверіадського моря, і до Фаворської гори, і до Назарета. Та-бо земля біля Тиверіадського моря зветься Галілеєю, і знаходиться земля від Єрусалима на південному сході, і знаходиться місто Тиверіада на відстані чотирьох днів від Єрусалима, якщо пішки йти, і той шлях страшний вельми і тяжкий дуже: три дні йти горами кам'яними, а четвертий день — вздовж Йордану полем іти на схід аж до верхів'я Йордану, звідки починається Йордан-ріка.

І судилося мені Богом пройти так. Пішов-бо єрусалимський князь Балдуїн на війну до Дамаска шляхом тим до Тиверіадського моря, шлях-бо туди, до Дамаска — повз Тиверіадське море. Взнав я, що хоче князь шляхом тим рушити до Тиверіади, то пішов я до князя того, поклонився йому і сказав: “І я б хотів піти з тобою до

Тиверіадського моря, аби відвідати святі місця біля Тиверіадського моря. Ради Бога, візьми мене, княже!” Тоді князь із радістю звелів мені піти з собою і відрядив мене до отроків своїх.

Тоді я з радістю великою найняв собі коней. І так проминув місця ті страшні з воїнами царськими без страху і без шкоди. А без охорони шляхом тим ніхто не може пройти, лише свята Олена шляхом тим ходила, і ніхто більше.

Це і є шлях до Тиверіади: від Єрусалима до колодязя святої Богородиці — десять верст, від колодязя того до Гельвунських гір — чотири версти. І у тих горах Гельвунських убитий був Саул, цар іудейський, і син його Анафан там же вбитий був. І гори ті сухі, безводні, нема на них роси ніколи.

А від тих гір до колодязя Давидового — дві версти. А від колодязя того до печери Давидової — чотири версти. У тій печері дав Бог Саула-царя у руки Давидові, і не вбив його Давид сплячого, а відрізав край одіяла його і взяв меч і рушник.

А від гір тих до Сихемських гір і до рову Йосипового — чотири версти. І у тих горах сини Якова пасли стада батька свого Якова. І в ті гори прийшов Йосип Прекрасний до братів своїх, від батька свого посланий до них, з миром і благословенням від батька свого Якова. Вони ж, як побачили брата свого Йосипа, встали і взяли його, і вкинули його до рову, що й до сьогоднішнього дня існує, зі стінами глибокими, утвореними з каміння великого і твердого вельми.

І довелося тоді нам ночувати у місці тому. Місце те біля шляху людського, праворуч за ходом.

Про річку Йордан

А від Васана до верхів'я Йордану і до митниці Матвієвої — двадцять верст. І шлях той — все полем іти вздовж Йордану — вода Йордану смачна і чиста — коли на схід іти до верхів'я Йордану.

Йордан же витікає з моря Тиверіадського, двома витокими вирує дуже примхливо. Ім'я одному витоку — Йор, а другому — Дан: звідти йде Йордан двома ріками з моря Тиверіадського. І проміжок між ними — три постріли, і йдуть порізно річки

недовго, протягом півверсти, а потім зливаються обидві річки в одну ріку, і то зветься Йорданом — за назвами двох витоків.

Течія ж Йорданова швидка й чиста, і звивиста вельми. І всім Йордан подібний до річки Снов — і вшир, і вглиб, і поймою. І риби багато у верхів'ї його. І є у самому верхів'ї Йордану через обидва потоки два мости кам'яні арочні, побудовані надійно вельми, і під тими мостами тече Йордан, під склепіннями тими.

Про митницю Матвієву

Недалеко від того мосту була митниця Матвієва, апостола Христового. Там сходяться шляхи всі через Йордан до Дамаска та в Месопотамію. І в тому місці зупинився обідати князь Балдуїн з воїнами своїми. Там же і ми зупинилися з ним коло самого верхів'я Йордану, купалися у самому верхів'ї Йордану, в морі Тиверіадському. І обійшли тоді поруч із Тиверіадським морем без страху і побоювань усі ті святі місця, які Христос Бог наш сходить своїми ногами. І мене, бідного й грішного, сподобив Бог обійти та побачити усю ту землю Галілейську, що її ніколи й не сподівався побачити, — все це дав мені Бог побачити й обійти ногами своїми недостойними. І побачив я очима своїми грішними всю землю ту святу й омріяну.

Не брехливо, по правді, як побачив, так і написав я про святі місця. Багато людей, що досягли місць цих, не змогли обстежити їх добре, обманюються щодо місць цих, інші, які дійшли до місць цих, брешуть багато і пустословлять. Мені ж, нікчемному, Бог дав чоловіка святого і старого віком, і освіченого дуже, і духовності сповненого, що жив у Галілеї тридцять років, а у святого Сави в лаврі — двадцять років, і той чоловік показав мені все як є, святі книги вивчивши добре. І що дозволило мені, грішному, стільки добра побачити?

І стояли ми біля мосту того весь день, і під вечір князь Балдуїн вирушив за Йордан до Дамаска з воїнами своїми, ми ж пішли до міста Тиверіади і там перебували десять днів у місті тому, аж до повернення князя Балдуїна з війни тієї від Дамаска. Ми ж за той час обійшли всі місця ті святі біля Тиверіадського моря.

У печері Мельхиседековій

Є там, на горі Фаворській, печера дивна дуже, рівна, наче погрібець малий у камінні висічено, і віконце маленьке було на верхівці печери тієї святої. В середині печери тієї влаштована трапеза, повернена на схід. Дверцята має малі, залізти до печери можна сходами з західного боку. І перед дверима печерки тієї стоїть смоковниця мала, а біля неї — деревця усякі малі. Раніше ліс великий був біля печери тієї, тепер же там — малі й нікчемні деревця. І у печері тій жив святий Мельхиседек, і туди прийшов до нього Авраам і покликав тричі, і сказав: “Чоловіче Божий!” Вийшов Мельхиседек і виніс хліб та вино, і створив жертovníк у печері тій, учинив жертву хлібом та вином, і одразу жертва здійнялася на небо до Бога. І благословив тоді Мельхиседек Авраама, і обстриг його Авраам, і обрізав нігті йому, був-бо кошлатий Мельхиседек. І то був початок літургіям хлібом та вином, а не опрісноками. Казав про це пророк: “Ти є священник довіку за звичаєм Мельхиседековим”. І знаходиться печерка та від Преображіння на відстані доброго пострілу, і є з західного боку місце те святе.

І прийняли нас гостинно у монастирі тому біля святого Преображіння, і пообідали ми там. І, як відпочили добре та встали, пішли ми до церкви святого Преображіння і поклонилися на місці святому, де преобразився Христос Бог наш, і, поцілувавши місце те святе з любов'ю та радістю великою і отримавши благословення від ігумена та всієї братії, пішли ми з монастиря того святого і відвідали всі місця святі на усій горі тій святій.

Шлях цей повз печеру Мельхиседекову веде до Назарета. Назарет знаходиться на заході від Фавору. І вдруге з почуттям любові влізли ми до печери тієї святої й поклонилися святій тій трапезі, що її зробили Мельхиседек з Авраамом. І є й до сьогодні трапеза та у печері тій. І нині туди приходять святий Мельхиседек часто і відправляє літургію у печері тій святій. І відпочивають там усі віруючі, що там живуть, на горі тій святій. Вони ж нам і розповіли про це правдиво. І восхвалили ми Бога, що сподобив нас, нікчемних і недостойних, побачити ті святі місця і поцілувати їх вустами недостойними. І потім спустилися ми з гори Фавор в долину на поля і пройшли дві версти до Назарета на захід.

І є від гори Фаворської до Назарета п'ятнадцять верст великих, полем дві версти, а три — горами. Шлях тяжкий вельми й тісний дуже, і непрохідний — там-бо поганих сарацинів багато живе у горах тих (у полі тому сіл багато сарацинських), і напади чинять на горі тій страшній жителі сіл цих. І неможливо подолати шлях той невеликий, лише тільки з численною дружиною можна пройти шляхом тим безпечно. Нам же не знадобилася дружина. Самі ми, лише увісьмох, і то, слабкі й беззбройні, на Бога сподіваючись, пройшли, прихильністю Божою бережені й молитвами святої владичиці нашої Богородиці пильновані, вдало, неушкоджені досягли ми святого міста Назарета, де відбулося святе Благовіщення святої пані Богородиці архангелом Гавриїлом і де Христос вигодуваний був.

Про Єрусалим

І звідти пішли ми шляхом своїм, яким раніше вийшли з Єрусалима, і дійшли до святого граду Єрусалима з радістю великою неушкодженими. Нічого поганого не побачили ми на шляху цьому, а все добре дав нам Бог побачити очима своїми — всі святі місця ті, що Христос Бог наш сховає задля нашого спасіння, там же і нас, грішних, сподобив походити і побачити святі місця ті. І чудову землю Галілейську побачили ми очима своїми. Всю землю Палестини Бог сподобив мене обійти.

І, бережені благодаттю Божою, подорожували ми безперешкодно молитвами святої Богородиці пильновані, і обійшли всю землю Палестинську — земля-бо та вся, що біля Єрусалима, називається Палестиною. Божою допомогою наснажений, обійшов я всі місця ті святі, не зіткнувшись ніде ні з іновірцями, ні з лютими звірями, ні іншого зла не довелось мені зазнати. Ані найменшої недуги не відчув я у тілі своєму, завжди, наче орел, що в небі ширяє, Божою благодаттю був пильнований і силою вищою наснажений. Годилося б собою похвалитися, але силою Христа мого похваляюся, своєю ж неміччю похваляюся: сила-бо моя у немочі полягає, як казав апостол Павло. Та що ж я воздам Господові за все, що він дає мені, нікчемному, грішному й недостойному, стільки благодаті побачити і походити святими місцями цими, і виконати бажання серця мого? Що захотів я побачити, те показав Бог мені, рабові недостойному

та нікчемному. Простіть мене, браття і отці, й панове мої, і не дорікайте мені худоумієм моїм, бо написав не вишукано, а просто про місця ці святі, і про Єрусалим, і про землю обітовану. Хоча й не мудро написав, але й не брехливо: що бачив очима своїми, те й написав.

Про світло небесне, що спадає на Гріб Господній

А що стосується світла святого, яке лине до Гробу Господнього, то дав Господь побачити це мені, нікчемному та недостойному рабу. І побачив я очима своїми грішними насправді, як спадає святе світло до Гробу животворного Господа нашого Ісуса Христа. Багато-бо мандрівників неправдиво розповідають про сходження світла святого. Одні розповідають, ніби Святий Дух голубом сходить до Гробу Господнього, а інші розповідають: блискавки б'ють з небес, і таким чином запалюються кадила над Гробом Господнім. То — брехня й неправда: нічого там не видно — ні голуба, ні блискавки, а невидимо сходить з небес благодать Божа і запалює кадила Гробу Господнього. Розповім про це, як бачив насправді.

У Велику П'ятницю після вечірні натирають Гріб Господній та промивають кадила ті всі, і заливають масла чистого без води, самого лише масла. І, увіткнувши каганці у підставки, не запалюють каганців тих, а так і залишають кадила ті незапаленими. І запечатують Гріб о другій годині ночі, і тоді гасять усі кадила та свічки в усіх церквах у Єрусалимі.

Тоді я, нікчемний, недостойний, тієї п'ятниці о першій годині дня пішов до князя того Балдуїна та поклонився йому до землі. Він же, як побачив мене, бідного, покликав мене до себе з любов'ю і спитав мене: “Що хочеш, ігумене руський?” Він знав уже мене добре і любив мене дуже: він — чоловік, сповнений благодаті й скромний вельми, і не гордий анітрохи. Я сказав йому: “Княже мій, пане мій! Прошу тебе заради Бога і князів задля руських, дозволь мені, аби я поставив своє кадило на Гробі святому від усієї Руської землі!”

Тоді він з турботою та любов'ю дозволив мені поставити кадило на Гробі Господньому, і послав зі мною чоловіка, свого слугу найкращого, до економа церкви святого Воскресіння і до того, хто тримає ключ від Гробу. І дозволив мені економ і ключник святого Гробу винести кадило своє з маслом. Я ж, поклонившись їм, пішов з радістю великою і купив кадило скляне, велике вельми, і, наливши сповна чистого масла, приніс до Гробу Господнього (уже ввечері), упросив ключника того, що єдиний має доступ усередину Гробу, і дав обітницю йому. Він же відчинив мені двері святі й звелів мені роззутися, і отак, босого, провів мене самого до святого Гробу Господнього. Кадило, що я приніс із собою, наказав поставити на Гріб Господній. І поставив я своїми руками грішними в ногах, — де лежали пречисті ноги Господа нашого Ісуса Христа. В головах-бо стояло кадило грецьке, на грудях поставлене було кадило святого Сави й усіх монастирів. Такий-бо звичай існує — щороку ставити кадила грецьке і святого Сави. І благодаттю Божою ті кадила загорілися тоді. А католицькі кадила підвішені були угорі — жодне з них не загорілося. Я ж тоді поставив кадило на Гріб святий і поклонився чесному Гробові тому, й розцілував з любов'ю та зі слізьми місце те святе, де лежало тіло Господа нашого Ісуса Христа, вийшов з Гробу святого з радістю великою та попрямував до келії своєї.

Назавтра, у Велику Суботу, о шостій годині дня збираються всі люди перед церквою святого Воскресіння, незчисленна кількість народу — місцеві та з усіх країн пришельці: і з Вавилону, і з Єгипту, і з усіх кінців землі тієї збираються того дня у несказанній кількості. І заповнюються людьми всі ті місця біля церкви Розп'яття Христового, і великої тісняви, і томління лютого люди ті зазнають. Багато хто задихається від тісноти серед людей незчисленних. І люди всі стоять зі свічками незапаленими і чекають відкриття дверей церковних.

Всередині ж церкви тоді саме лише священство знаходиться, і чекають попи й народ, допоки прийде князь з дружиною. І відчиняються тоді двері церковні, і входять люди до церкви у тіснаві великій та в давці, і заповнюють церкву ту, і хори всі заповнюються. Не можуть усі люди вміститися у церкві тій, то стоїть поза церквою людей багато, біля Голгофи і біля Крайнього місця і аж туди, де хрести були знайдені, і все те заповнено людьми незліченними.

І всі ті люди у церкві й поза церквою нічого не промовляють, крім як “Господи, помилуй!”, гукають невпинно і кричать голосно, і наче гуде і гримить місце те від вигуків людей тих. І потоки сліз проливаються там віруючими. Навіть якщо хто має скам’яніле серце, і він тоді просльозитися може, всяка-бо людина задивляється в себе тоді й поминає гріхи свої та каже про себе всяк чоловік: “Невже через мої гріхи не спаде світло святе?”

І так стоять усі віруючі зі сльозами і з розбитим серцем, і сам князь Балдуїн стоїть зі страхом та смирінням великим. Потоки сліз проливаються з очей його. Так само і дружина його біля нього стоїть навпроти Гробу, поблизу вівтаря великого — і всі вони стоять зі смирінням.

І, як настала сьома година дня суботнього, підійшов Балдуїн-князь до Гробу Господнього з дружиною своєю, з домом своїм, — і всі піші. І послав до двору монастиря святого Сави, і покликав ігумена монастиря святого Сави з ченцями його. І підійшов ігумен з братією до Гробу Господнього, і я, нікчемний, теж підійшов з ігуменом тим і з братією.

І прийшли ми до князя того і поклонилися йому всі. Тоді й він поклонився ігумену та всій братії і звелів ігуменові монастиря святого Сави та мені, нікчемному, перед собою іти, і іншим ігуменам та ченцям усім наказав перед собою іти, а дружині своїй — ззаду. І прийшли ми до церкви Воскресіння Христового до західних дверей, і люди скупчилися перед дверима церковними, і не могли ми тоді до церкви потрапити. Тоді князь Балдуїн дав наказ воїнам, і відтиснули вони людей силою, і створили ніби вулицю аж до Гробу, і, таким чином, ми змогли пройти крізь натовп до самого Гробу. І прийшли ми до східних дверей святого Гробу Господнього, і князь пройшов повз нас і став на місці своєму, праворуч біля огорожі великого вівтаря, навпроти східних дверей та гробних: там є місце княже на підвищенні. І звелів князь ігуменові святого Сави стати над Гробом зі своїми ченцями та православними попами. Мені ж, нікчемному, звелів стати високо, над самими дверима гробними, навпроти великого вівтаря, щоб я міг дивитися у двері гробні. Двері ж ті гробні — усі троє — були запечатані, і запечатані печаткою царською.

Латинські ж священики у великому вівтарі стояли. І як наступила восьма година дня, почали вечірню відспівувати над Гробом попи православні, і чорноризці, і всі духовники, і пустельників там багато було. Католики ж у великому вівтарі почали верещати по-своєму.

І отак співали вони всі, я ж став і уважно дивився на двері гробні. І, як почали читати паремії тієї Суботи Великої, то на першій паремії вийшли єпископ з дияконом із великого вівтаря, і підійшли до дверей гробних, і подивилися у гріб крізь раму дверей тих, і не побачили світла у Гробі, і повернулися назад. І як почали читати шосту паремію, той же єпископ підійшов до дверей гробних і не побачив нічого. І тоді всі люди загукали зі слізьми: “Кіріє, елейсон!”, тобто “Господи, помилуй!” І як минула вже дев’ята година і почали співати пісню прохідну “Господові співаємо”, тоді раптово надійшла хмара мала зі сходу і стала над верхівкою непокритою тієї церкви, невеликий дощ над Гробом святим пройшов і змочив добре тих, хто стояв над Гробом. І тоді раптом засяяло світло святе у Гробі святому, полинув блиск страшний із Гробу Господнього святого.

І прийшов єпископ з чотирма дияконами, відчинив двері гробні й узяв свічку в князя того, у Балдуїна, і так увійшов до Гробу, і запалив свічку княжу першою від світла того святого, і виніс із Гробу свічку ту, і дав самому князеві тому в руки. І стояв князь на місці своєму, свічку тримаючи з радістю великою. І звідти всі ми свої свічки запалили, а від наших свічок усі люди запалили свої свічки — по всій церкві — один від одного позапалювали свічки. Полум’я ж святе не таке, як вогонь земний, а дивовижно, по-інакшому світиться, по-особливому, і полум’я його червлене, як кіновар, і несказанно світиться. І так усі люди стоять зі свічками запаленими, і співають усі люди голосно: “Господи, помилуй!” — з радістю великою та з веселощами. Такої радості не може бути у людини, яка буває кожному християнинові, як він побачить світло Боже святе. Хто не бачив тієї радості в той день, той не повірить розповідям про все те видовище. Але мудрі й віруючі люди справді повірять і з задоволенням послухають розповідь цю правдиву про місця ці святі. Віруючий і в малому, і у великому непомильний, а для злого чоловіка, невіруючого, істина викривлена. Мені ж, нікчемному, — Бог свідок, і святий Гріб Господній, і вся дружина, сини руські, що нагодилися мені того дня — новгородці й кияни: Ізяслав Іванович, Городислав Михайлович, Кашкичі та багато інших, які можуть бути свідками мені у розповіді цій.

Але повернемося до попередньої розповіді. Коли світло засяяло у Гробі святому, тоді співи припинилися, і всі загукали: “Кіріє, елейсон!”, і пішли з церкви зі свічками з радістю великою, бережучи свічки свої від вітру, і розійшлися люди кожен до себе.

І від того святого світла запалюють кадила у своїх церквах і закінчують співи вечірні вдома. А у великій церкві біля Гробу Господнього самі лише попи, без людей, закінчують співи вечірні.

Тоді й ми з ігуменом та з братією до свого монастиря вирушили, несучи свічки запалені, і там закінчили співи вечірні та пішли до келій своїх, хвалячи Бога, що дав нам, недостойним, ту благодать Божу побачити.

І вранці у Святу Неділю, відспівавши заутреню й поцілувавшись з ігуменом і з братією, відпущені були о першій годині дня. І, узявши хрест, ігумен і вся братія вирушили до Гробу Господнього, співаючи кондак.

І зайшли до Святої Святих і до Гробу животворящего, і розцілували святий Гріб Господній з любов'ю і зі сльозами гарячими. І насолодилися там благоуханними пахощами і кадилом тим, яке ще горіло світло й гарно.

Та лише три кадила запалилися тоді, як сказали нам економ і ключник Гробу Господнього. Ігуменові обоє оповіли, що три кадила, які стояли знизу на Гробі Господньому, загорілися, а інші п'ять кадил, що висіли над Гробом, запалилися потім, світло їхнє було інше, не таке, як у зазначених трьох кадил, що незвичайно і гарно світилися.

І потім вийшли з Гробу східними дверима, і зайшли до великого вівтаря, і тут сотворили цілування з православними, а після відпущення ігумен з братією залишили церкву святого Воскресіння й пішли до свого монастиря, і там відпочивали до літургії.

Через три дні після Воскресіння Господнього, після літургії, пішли ми до ключника Гробу Господнього і сказали йому, що хотіли б забрати кадило своє. Він же з любов'ю узяв мене й увів одного лише до Гробу. Я ж увійшов до Гробу й побачив кадило своє, яке стояло на Гробі святому і ще горіло світлом тим святим. І поклонився Гробу тому святому, і розцілував з любов'ю місце те святе, де лежало тіло Господа нашого Ісуса Христа пречисте. І тоді зміряв я собою Гріб у довжину, і в ширину, і у висоту — який він. На людях-бо неможливо його зміряти нікому.

І вшанував я Гріб Господній як міг, і ключникові тому подав небагато і худе благословіння своє. Він же, бачачи любов мою справжню до Гробу Господнього, відсунув дошку, що була в голові Гробу Господнього святого, і взяв для мене трохи того каменя благословенного, і заборонив мені, змусивши поклястися, говорити

про це будь-кому в Єрусалимі. Я ж, коли поклонився Гробові Господньому і ключникові та взяв кадило своє з маслом святим, вийшов з Гробу святого з радістю великою, збагатившись благодаттю Божою і несучи в руці своїй дар святого місця та знамення святого Гробу Господнього. І йшов я, радіючи, ніби скарб коштовний несу. Ішов я до келії своєї, радіючи великою радістю.

І Бог тому свідок, і святий Гріб Господній, що в жодному зі святих місць не забув я імен князів руських, і княгинь, і дітей їхніх, єпископів, ігуменів, і бояр, і дітей моїх духовних, і усіх християн ніколи не забував. У всіх святих місцях згадував їх, перш за все молився за князів усіх і потім вже свої гріхи замолював. І за те дякую благодію Богові, що напутив мене, нікчемного, імена князів руських написати у лаврі святого Сави. І нині згадуються імена їхні в октеніях, з жінками та дітьми їхніми. Ось імена їхні: Михайло — Святополк, Василь — Володимир, Давид Святославович, Михайло — Олег, Панкратій Святославович, Гліб Мінський — скільки пам'ятав імен, стільки і вписав, за всіх інших князів руських і бояр біля Гробу Господнього та в усіх святих місцях молився. І відспівав літургії: за князів руських і всіх християн — п'ятдесят літургій, і за померлих сорок літургій відспівав.

Хай же буде усім, хто шанує Святе Писання, це з вірою і з любов'ю благословення від Бога і від святого Гробу Господнього, і від усіх місць цих святих, хай приймуть дар від Бога порівну з тими, хто ходив до місць цих святих: блаженні, хто повірив, побачивши; грішні блаженні, хто повірив, не бачивши. Вірою ж бо досяг Авраам землі обітованої. Бога ради, браття й панове мої, не засуджуйте худоумія мого та невігластва мого. Хай же не буде у зневазі творця — заради мене і Гробу Господнього, і заради святих місць цих. Хто з любов'ю прочитає, хай дар прийме від Бога, Спасителя нашого Ісуса Христа. І хай буде Бог з вами навіки. Амінь.

ПРИМІТКИ

¹ *Пуп землі* — місце на Голгофі, де поховано першого чоловіка — Адама. В узголів'ї (на лобі) було поставлено хрест, на якому розіп'яли Ісуса Христа. Звідси — "лобне місце", місце тортур і страти.

² *Метохія* — монастирський маєток, подвір'я.

³ *Снов* — річка в Чернігівській області, впадає в Десну.

⁴ *Завулон і Неффалим* — сини біблійного Іакова-Ізраїля, засновники двох родів Ізраїлевих, кожен із яких володів землями на захід від Галілейського моря.

Георгій Зарубський

Георгій, чорноризець Зарубський, і його “Повчання”

Від давніх віків дійшов до нас до нас текст “Отъ грѣшнаго Георгия, чорноризця Зарубьскыя пещеры, повчѣньє къ дѣховномѹ чадѹ”. Про Георгія нам відомо тільки те, що він у XII чи на початку XIII ст. був іноком Зарубського монастиря. Існує лише один текст “Повчання”, адресований якомусь юнакові, що обрав чорноризця своїм духовним напутником.

За вченням отців-аскетів, найкращим видом суспільного чернечого життя і устрою для новопочаткового схимника є старецтво, тобто орудя обгодування учня одним духовним, досвідченим старцем з повним застосуванням обітниць послушенства. Сутність старецької орудя полягала у заповіті між старцем і учнем, згідно з яким перед лицем Бога духовний отець-старець бере на себе справу керування душею учня на шляху спасіння, а учень без остраху всього

себе з душею і тілом передає своєму напутнику.

“Повчання” написане глибоко духовною, освіченою людиною. Те, що цей мудрий старець наголошує на “грубості”, тобто неосвіченості та простоті, лише підкреслює його християнське смирення і відсутність бодай найменшої гордині.

Твір порушує широке коло релігійно-світоглядних та філософських проблем, представляє комплекс релігійно-моральних уявлень українських інтелектуалів Княжої доби. Тут висвітлено питання належного способу життя, його мети і сенсу, аргументовано розкривається проблема життя і смерті, влади і багатства, довершеного і недосконалого, висловлено ставлення до певних виявів дохристиянських вірувань та звичаїв.

Пам'ятка давнього українського письменства відома у списках XIII та XVI—XVII ст.

Переклад тексту “Повчання”

сучасною українською мовою здійснено за виданням:

Срезневский И. Поучение зарубского чорноризца Георгия в списке XIII в. //

Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках.

I — XL. — Вып. 1. Сборник статей, читаных в отделении русского языка

и словесности императорской Академии наук. —

СПБ., 1867. — Т. 1. — С. 54—57.

Од грішного Георгія, чорноризця Зарубської печери, повчання духовному чаду

Се пишу тобі, чадо моє улюблене у Господі. Коли схотів ти душу свою спасти і обрав мене, убогого старця, поводитирем¹ юності своєї, то спом'яни про те, як Владика Творець, неба і землі Творець, образ собою усім дав: прийшов од такої влади до нижніх нас, не схотів поклонитись цесареві, Сам Цесар цесарям, ані іншому якому властителю, Владика Владикам, ані філософам, ані тим, що красні лицем, ані тим, кого люблять усі, та, почувши про старця одного, подорожника, убогого і голодом вимученого, нагого, в одязі різному до колін, що усіляко себе виморив, волею Своєю до того прийшов, схилив пречисту главу Свою². Сам глава всіх, образ нам подав, щоби і ми не зневажали тих, хто злиденних любить, зuboжілих Христа ради, щоби шляхів, що їх Христос показує, домагались, благий і чистий Учитель допомагає нам.

А ти, чадо моє солодке, якщо дійсно спасіння дошукуєшся, а не іншого чогось славолюбного, то не шукай, опріч моєї грубості, іншого собі учителя.

Бо в моєї грубості досить, щоби спастись тобі, як дотримаєш, що тобі скажу. А як ти, загордившись за бісівським наущенням і зневаживши мене, відшукувати розпочнеш іншого прийняттого тобі лицем учителя, тоді, як іншого гріха не скоїш, то і ця твоя сваволя³ гнати почне до загибелі твою душу. Ось що храни,

¹ ...поводирем... — в оригіналі “вожа уності твоєя”.

² Тут ідеться про суд над Ісусом Христом, що чинили римський правитель Іудеї Понтій Пілат та Ірод Антипа, який керував Галілеєю, і про те, як гідно тримався Христос (див.: Луки 23, 1-15; Матвія 27, 2, 11-26; Марка 15, 1-15; Івана 18, 38-39; 19, 1—16). Слід узяти до уваги і те, що батько Ірода винищив дітей у Віфлеємі, а сам він убив Іоана Хрестителя.

³ ...сваволя ... — в оригіналі “прізорьство”, тобто “гординя”, “зарозуміість”, “пихатість”, “похваляння”, “чванливість”, “свавільність”, “самоволя”.

чадо моє солодке: споминай завжди смерть люту, жорстокість її, про те, як багатьох зненацька викрадає, і не дає жодного слова мовити. А потім що? Чи не Страшний Суд і муки різні, люті, нескінченні, приготовані дияволу та тим, хто чинить волю його, і поруга грішникам, і осудження янголами і людьми, і уготовані благостині престола і слави, і вінці на небесах праведникам.

Та ось що завше тримай у думці, ось чому завжди навчайся. Всели страх божий в серці своїм й любов до Нього велику, прикрашай себе понад злато і срібло й каміння дорогоцінне смиренням добрим своїм. Більше і більше милостиною допомагай нужденним, заступником будь сиротам і удовицям, любов май до всіх рівну⁴, тайни друзів бережи, від обмов притьмом тікай, клятьби хоронись, не май заздрощів. На чуже добро не заглядайся, хай не запрагнеш його.

Від сміху тікай лихого. Скомороха і музику й сопілкаря не уведи в дім свій глуму заради, поганське ж бо то є, не християнське. Той, хто ігрища ці любить, поганин еси і з християнами причастя не матиме. Бісівські вони суть усякчас ці смички, і зборні, і веселоці, блудлива ж бо то є краса і радість сатаніючих отроків.

Християнські ж суть гуслі — прекрасна і доброголасна Псалтир. Нею ж завше маємо веселитися, співаючи до Пречистого Владики

---

⁴ Релігійно-філософська ідея про необхідність засновувати всі людські взаєностосунки на принципі милостині має своїм витоком Новий Заповіт. Чи не найбільш потужно прозвучала вона саме в киеворуський період.

Проголошений Ісусом Христом принцип милостині знайшов найбільш плідний ґрунт саме серед сердечного, щирого й жалісливого українського народу. Принцип любові, добра й милостині виступає у вітчизняних мислеників абсолютною умовою упорядкування й гармонізації усіх сфер і рівнів суспільних відносин, основою, на якій мусить ґрунтуватись усе, що відбувається у соціальному й особистому житті. Саме тому у багатьох пам'ятках писемності зазначеної доби (від "Ізборника" 1076 р. до "Послання" Володимира Мономаха) цей принцип не лише наголошувався, але й активно втілювався в життя.

⁵ Не зовсім точно цитування книги Ісаї 6, 3.

милостивого Христа Бога нашого: “Свят, свят еси, Боже, що наповнив небо і землю славою Своєю⁵. Ось це тобі дорогоцінні веселощі, ось це пісня преславна, з янголами нас поєднуюча і тих честь подаюча нам, грішникам. Ось тобі правдиві суть гуслі, що усілякій душі життя подають і веселість.

А як розваг шукаєш і веселості, то візьми животворні книги і прочитай святих мужів оповіді і вчення, і діла, і муки, що їх прийняли вони за Христа Бога, що постраждали за нас грішних, і набудеш в них солодкі розради, од Святого Духа улаштовані⁶, як ті бджоли, що від різних квітів несуть до вулика розумне слово і в улику утворюють щільники, подиву гідні множиною клітинок прекрасних, і з роси, небесною напоєної солодкістю, з прекрасних квітів несуть на жалах наповнених солодкості своєї.

Тому слава навіки. Амінь.

⁶ Тут звучить одна з найбільш фундаментальних світоглядних орієнтацій духовного життя України XI — XVII ст. — на книжність, просвіченість та мудрість. Надзвичайно багато закликів до оволодіння книжною мудрістю знаходимо у багатьох українських рукописних книгах. Зазив до учня збирати, мов бджола, краплини знань, може свідчити про те, що Георгій, можливо, був знайомий зі змістом книги “Бджола”.

Климентій Смолятич

“Послання” Климентія Смолятича

Климентій Смолятич — другий на Русі після Іларіона русич-митрополит, видатний церковний і суспільно-політичний діяч, автор послання до смоленського священника Фоми — народився у Смоленську (тому його й назвали Смолятичем). Спочатку був монахом Зарубського монастиря, потім — київським митрополитом. Мав блискучу освіту. Був активним борцем проти засилля у руській церкві грецьких ієрархів. Климентій Смолятич — ставленник і одностудець київського князя Ізяслава. Завдяки його підтримці у 1147 році посів митрополиту кафедру Русі. Після смерті Ізяслава 1154 року Климентій залишив Київ. А 1156 року присланий греками новий митрополит Русі “іспроверг” службу Климентія як незаконну й оголосив прокляття Ізяславові.

У єдиному творі Климентія Смолятича знайшла яскраве відображення суспільна політика князя Ізяслава, осмислена і репрезентована релігійним діячем. Самостійність руської церкви постає як невід’ємна частина загальнодержавної політики. Климентій Смолятич талановито вводить політичні проблеми у контекст церковних і суто релігійних питань,

надаючи таким чином їм великого значення і впливаючи на свідомість віруючих, роблячи їх прихильниками Ізяславової ідеології. Разом із тим “Послання” Климентія є цікавим і неповторним “образком того, як серед завзятої усобиці — боротьби за київський двір — князь і його дружина були захоплені ієрархічними і теоретичними богословськими питаннями, брали участь у дебатах про напрям сучасної науки, відносини богословія до античної традиції і т. под.” (М. Грушевський. *Історія української літератури*. — Т. III. — Київ, 1993. — С. 80).

Безперечно, “Послання” Климентія стало відгуком на ті події. Незважаючи на те, що в ньому в основному йдеться про теоретичні проблеми, Климентій прагне зняти висунуті проти нього звинувачення у марнославстві та писі й довести своє право очолювати руську церкву. Головне релігійне питання полеміки Климентія і Фоми — чи можна допускати широке символічне тлумачення тексту Святого Письма? Климентій переконаний, що Біблію слід розуміти і тлумачити як світ символів. Середньовічний мислитель продовжує і розвиває закладену

Іларіоном традицію руського осми-
слення трьох послідовних етапів
розвитку людства — “завіт”, “закон”
і “благодать”.

Письменник залишив нащадкам
власне неповторне й оригінальне
розуміння духовної сутності людини
та її призначення. Ідею єдності

Руської держави, її політичної неза-
лежності та церковної автокефальності
він поставив в один ряд із домі-
нуючими ідеями того часу. В літо-
писах з величезним пієтетом і повагою
говориться про Климентія Смолятича,
його названо книжником і філософом,
яких ще не було у Руській землі.

ПОСЛАННЯ,

НАПИСАНЕ КЛИМЕНТІЄМ, МИТРОПОЛИТОМ РУСЬКИМ, СВЯЩЕНИКУ ФОМІ І РОЗТЛУМАЧЕНЕ АФАНАСІЄМ-МОНАХОМ¹

Господи, благослови, Отче!

Прочитавши листа твоєї милості, хоч і повільно, захопився я, і, водночас у пам'ять свою заглибившись абсолютно, був вражений я благomisлієм твоїм, возлюблений мені у Бозі брат Фома! Є у листі твоему дружне нарікання на наше марнославство, і про те із задоволенням прочитав я перед багатьма свідками і перед князем Ізяславом² твоє надіслане мені послання. І хоча усвідомив я причину, через яку ти пишеш, ти, любий, не строго суди це, складене для тебе моє послання. Говориш ти: “Прославляєш себе писанням, філософом себе вважаючи”, але тут і сам себе викриваєш: коли я тобі так писав? Не писав і писати не хотів! Говориш мені: “Філософію викладаєш”, — і це зовсім несправедливо ти пишеш, ніби, залишивши Святе Письмо, викладав я Гомера,

¹ Переклад зроблено за виданням: Памятники литературы Древней Руси. XII век. — Москва, 1980. — С. 283—289.

² Ізяслав Мстиславич — київський князь (1146—1154), однодумець Климентія і його покровитель.

і Аристотеля, і Платона, які серед грецьких стовпів найславнішими були; якщо ж і писав, то не тобі, а князю³, та й то не часто. А коли засмучений ти, що я тебе зачепив, Бог свідок, не випробовував я твого благомислія, а тільки відкрито писав все, у чому не міг розібратися. І даремно порівнюєш мене з учителем своїм Григорієм⁴, коли говориш, що “з Григорієм бесідував я про душевне спасіння”, — але хіба я ганив чи докоряв Григорія? Ще і зізнаюся, що не тільки праведний він, але й преподобний, якщо сміливо сказати — то й святий він! Та й до того ж, якщо він не вчив тебе, то не знаю, звідки хочеш довірені тобі душі наставляти, бо Григорію і тобі багато невідомо. Але дивно кажеш ти мені: “прославляєшся”, а я поясню тобі, хто такі славолюбці — які приєднують будинок до будинка, село до села, ізгоїв, і общинників, і борті, і покоси, і поля, і пустищі, — але від них же я, грішний Климентій, якраз і вільний: замість домів, і сіл, і бортей, і покосів, людей же та ізгоїв у мене землі чотири лікті, щоб вирити могилу. Цю гробницю багато хто бачив, якщо ж я її бачу кожного дня по сім разів, не знаю, чому помишляти мені про славу, — адже нема мені іншого шляху до церкви, крім гробниці. Захотів би я слави, то, за словами Златоустого, не диво: багато хто багатство зневажив, славу ж — ні один, і перш шукав би я влади за силою своєю. Але тільки Той, хто осягнув серця і душі, відає Він один, як молився я, щоб уникнути влади! Проте все за Божим велінням, і коли трапиться — нерозумно йому противитися. Тому, милий, відповіді тобі не даю, але на питання звертаю твою увагу: чи не слід ретельно вникати в божественне Писання? Слідуймо блаженному Соломону, який сказав у притчах: “Якщо обіпреш око своє на нього, ні з ким не зрівнятися тобі”. Вже Соломон, слави шукаючи, так пише! Чи: “Премудрість створила собі храм і воздвигнула сім стовпів”; а то, чи слави собі шукаючи, говорить Соломон: “Ось премудрість створила собі храм”.

---

³ Фома написав своє послання Климентію, ображений зауваженнями Климентія про нього у листі до князя Ростислава, брата Ізяслава.

⁴ Мова іде про наставника Фоми, очевидно, відомого Климентію подвижника.

Премудрість — це божество, а храм — людство, бо, як у храм, вселився Бог у плоть людську, яку прийняв від Пречистої владичиці нашої Богородиці істинний наш Христос Бог. Що ж стосується “утвердив сім стовпів” — це значить сім соборів святих і богоносних наших отців⁵.

Що ж стосується цього Давида, ніби “возлюбили раби твої каміння, і над прахом його сумують” — то чи про прах Бог-отець, чи про камінь говорить? Якщо дозволиш мені, любий, витлумачити, — камінь і є прах. Бо ось Бог-отець про апостолів говорить, якщо вчитатися в Книгу Буття, у свідка Бога, Мойсея: “Бо сказав Господь Бог: ось Адам став як і ми, як один із нас, і тепер, не простягаючи руки, хай візьме від дерева життя”, — чи не це те, що читаю я заради марнославства?..

Проте не перевантажуйся гріхами нашими, як говорять деякі, у кінці путі яких — сумна погибель, але краще сам позбав ноші важкої нашу спину, бо ревнивий Бог: не дасть слави своєї нікому, Хто вступає з Ним у спір, вижене разом із тими, що творять беззаконня. Нема ж неправди у Бога; додаю я: і не буде! Бо випробує серця і душі, оскільки праведний Бог. Роздумувати нам слід, дорогі, й зрозуміти. Поглянь-но, ось як вогонь, що викрещується каменем і виходить з дерева, виникає і розгоряється під плотськими руками людини, але варто лише силу вогню збільшити у горінні, поглянь: будь-яка, у людському творенні найчистіша річ, кинута у вогонь, очищається; так золото чи срібло, якщо містить у собі брудні домішки, поміщене у вогонь творення, випалюється вогненним полум'ям, і так очищається внесене золото і срібло, повертаючись тому, хто поклав його, чистим і непорушним, тоді як непотрібні домішки безслідно зникають. Якщо ж так, то вогонь — річ, створена Богом на служіння розумній і розсудливій, обдарованій словом людині...

---

⁵ Маються на увазі сім вселенських соборів перших отців церкви, які заклали основи християнської церкви.

От же і в Євангелії зазначає Господь наш Ісус Христос, кажучи: “Один чоловік ішов з Єрусалима в Єрихон і попався розбійникам, які зняли з нього одяг і поранили його”, бо Єрусалим розуміється як Едем, Єрихон же — як світ. Один чоловік — це Адам, розбійники ж — біси, через брехню яких втратив Адам боготканий одяг; рани ж, розумій, — гріхи. Яку філософію я виклав — не розумію. Христос сказав святим учням та апостолам: “Лише вам дано знати таємниці царства небесного, іншим же — у притчах”, — чи це, милий, філософія, якою шукаю я слави у людей? Як описали євангелісти чудеса Христа, хочу я зрозуміти правильно і серцем. Що мені бачити під дочкою Іаїра?⁶ — запитую я справедливо, і відповідає мені: те-то й те-то. Що мені розуміти під дочкою хананеянки? — хочу я серцем зрозуміти. Що значить: кровоточива? — шукаю я значення слова; що таке “п’ятьма хлібами і двома рибами”? — запитую я євангеліста; що таке засохла смоківниця? — питаю я про значення слова; що у цій вдові, яка кинула два мідяки на святилище? і прошу, щоб позбавлена світла душа моя стала цією вдовицею і кинула два мідяки на святилище: плоть — цнотливістю, душа ж — смиренням; що мені у ловлі риб — і запитую євангеліста; як розуміти зцілення розслабленого, хочу я знати вірно. Всі ці божественні Господа нашого Ісуса Христа явища і чудеса, які в святому Євангелії згадуються, з волі своєї я нагадав, — ті, що святі й божественні отці наші, наслідуючи слова Господні, додали, щоб пояснити і розтлумачити те і це. Дуже корисно, і добре, і похвально, і не стільки чудесно і славно, скільки вірно все те, що

---

⁶ Тут і далі Климентій перераховує чудесні явища, описані в Євангелії, які вимагають витлумачення: Христос оживив мертву дочку старійшини Іаїра, і Климентій пояснює: вона не померла, а спить; Христос зцілив божевільну дочку однієї хананеянки, у зв’язку з чим Климентія цікавить смисл афоризму: “Недобре брати хліб у дітей і кидати псам”; жінка, яка 12 років страждала від кровотечі, вилікувалася, доторкнувшись до одягу Христа, бо повірила у це; Ісус нагодував тисячі людей п’ятьма хлібами й двома рибами; побачивши безплідну смоківницю, голодний Ісус наказав їй засохнути через її некорисність; бідна вдова поклала свої останні мідяки поряд із золотими вкладами багатів тощо.

Господь наш, на ділі чудеса і з'явища здійснивши, показав воскресіння дочки Іаїра; що була зовсім мертва і позбавлена душі; якщо ж згадаємо дочку хананеянки і кровоточиву, п'ять хлібів і дві риби, і засохлу смоківницю, чи ту вдовицю, що кинула два мідяки на святилище, чи ловлю риби, чи зціленого розслабленого, — все це так дійсно було, як говорить Євангеліє, бо Господь наш не притчею, але справою божественні свої з'явища і чудеса показав...

Все, що сказав я тобі, мовив Соломон, поки сім частин, а потім і восьму. Вивчаючи все те ретельно, чи назвеш ти це марнославством, милий? Згадую я знову названого тобою учителя Григорія, якого я, не соромлячись, назвав і святим. Але, не засуджуючи його, скажу по правді: Григорій знав альфу⁷, як і ти, і віту, хоч і не всю, письмо у двадцять чотири літери. А знаєш, є люди, і я їх бачив, які можуть сказати альфу, щоб не збрехати, на сто, чи двісті, чи триста, чи чотириста, а віту — також. Думай, милий, думати слід і знати, як все існує, й управляється, й удосконалюється силою божою: ніякої немає сили, крім сили божої, ніякої немає допомоги, крім допомоги божої, бо все, як сказано, що побажав Він, все створив на небесах, і на землі, і в морі, у всіх безоднях, та інше...

Дуже, брате, дивуюсь я, чого досяг з тобою Григорій, якщо про все те не дав тобі й уявлення, от уже дивуюся!

Виклав я шістнадцять оповідей⁸, дивних і похвали достойних, які не даються у церковному читанні через велич думки і глибину, через сокровенний смисл і глибокий.

⁷ Граматика була основою і першим етапом середньовічної науки. Климентій має на увазі те, що Фома та його учитель не пішли далі звичайних знань і не можуть "сказати" багато предметів, які не входять у програму їх навчання.

⁸ Тобто 16 легендарних сюжетів, які тлумачать події, доступні тільки вірі як формі пізнання. У даному виданні ці витяги з інших книг, які потрапили у послання Климентія, випущено.

Кирило Турівський

(літо 1130 – близько 1188)

Святий Кирило Турівський, “златословесний витія...”

Його “житіє” свідчить: “Блаженний Кирило народжений і вихований у граді Турові. Багатих батьків син, але багатства не любив і слави тлінної світу цього. Найбільше ж старався вивчати божественні книги і добре навчений божественного Писання”.

Інші житійні відомості такі ж скупі і дуже загальні: “Через якийсь час прийшов у монастир і був монахом, і більше за інших працював на Бога, постом і пильнуванням упокорював тіло своє і сотворив у собі справдешне сховище Святому духу; і багатьом був вельми корисним, навчав і повчав монахів бути покірними і слухняними ігуменові”.

Висвячений на єпископа Кирило Турівський був у Софії Київській київським митрополитом Климентієм Смолятичем у 1171 році і поставлений на єпископській кафедрі у своєму рідному Турові. Через десять років, близько 1182 р., залишає єпископську кафедру, поселяється у монастирі св. Михайла в Турові і продовжує письменницьку працю. “І так добродієтливо і благочестиво прожив, і добре доручене йому стадо випасав, переставився у вічний і безкінечний спокій”, —

підсумовано в його “Житті” його життя і працю, що закінчилися в 1188 році.

Не пізніше XIII ст. Кирило Турівський був канонізований у святого. Цей староруський письменник належить як українській, так і білоруській літературі, одним із основоположників якої по праву називають його білоруси.

Єпископ Кирило був активним у церковно-громадському житті свого часу, активно боровся проти суздальсько-ростовського сепаратизму, речником якого був ростовський єпископ Федір, за що і був страчений, хоча й користувався підтримкою впливового володимиро-суздальського князя Андрія Боголюбського. Вчені вважають, що “Притча про душу й тіло” була написана Кирилом у зв’язку зі справою єпископа Федора. Кирило в численних посланнях до Андрія Боголюбського апелював до розуму і мудрості князя, жорстокого грабіжника Києва. Не допомогло.

За талантом і силою слова Кирило Турівський іде в парі із Іларіоном Київським, а в мистецтві “витійства” — поетичного красномовства він

рівний своїм великим візантійським попередникам — Івану Златоустому, Григорію Назіянзину, Єпіфанію Кіпрському. Кирила дослідники називали “найбільшим златоустом Русі”, а сучасники — “златословесним витією”.

Славу Золотоустого Кирило здобув проповідями, молитвами, притчами, гімнографічними поетичними творами, власне поезіями в прозі на різні релігійні мотиви.

У радянській та й європейській літературознавчій науці тривалий час візантійську літературу розглядали як маловартісну, відірвану від життя, а значить — мертву і морально занижену. І це в той час, коли вона являла найвищий розвиток людської культури, на якій виросла ціла низка європейських національних культур, в тому числі й стара українська середньовічна література. Вона не тільки засвоїла візантійські риси творчості, зокрема схильність до заздалегідь створених схем та строгу композиційну і структурну єдність, а й, плідно використовуючи народнопоетичну українську традицію, зуміла націоналізувати, перетопити в собі візантійські риси, надати їм свого етнічного, національного характеру.

Кирило Турівський один із перших, хто силою свого таланту не дав потонути, розчинитись молодій руській словесності у візантійському мистецькому морі — у малярстві, архітектурі і зокрема літературі. І що найпереконливіше у з'ясуванні його таланту, що робив він це не за допомогою народнопоетичної твор-

чості, від якої він був децю відірваний через спосіб власного життя — усамітнення із книгами святих отців і найперше — Біблією. Та були вже і книги своїх письменників; якщо їх не вистачало, він звертався до образів рідної природи, руської землі. Саме вони створювали ту неповторність, поетичність, якими позначені твори Кирила Турівського.

Духовне ораторство святого Кирила Турівського, по-перше, найвиразніше ілюструє колосальний вплив візантійської літератури на нашу староруську церковну і релігійну літературу. У своїй творчості він ішов від літератури. Якщо сучасники називали його “другим златословесним витією”, то це не значить, що першість віддавали Івану Златоустому. Просто він був першим за постанням у часі, а святий Кирило — другий, але за силою вислову вони рівні, вони йшли у парі. Вчені знаходять у нього подібність із творчістю Григорія Богослова, Прокла Костантинопольського, Єпіфанія Кіпрського, Симеона Метафраста та інших творців “патристичної літератури”. Але епігоном, сліпим наслідувачем будь-кого з них Кирило Турівський не був. Він, згідно з літературною традицією XI–XII ст., “аплікував” свої твори ремінісценціями, висловами, цитатами із творів отців церкви, але накладав їхні узори на власну, високої якості літературну основу. Про свою творчість він говорив: “...творимъ повѣсть, вземлюще отъ святого Евангелія... мы бо слову несмъ творцы, но пророческихъ и апостольскихъ

возслаждающе глаголь". Це творче кредо письменника XII ст.: пишучи оригінальну повість, він, якщо оперувати сучасними поняттями, ідейний зміст формував на основі думок, закладених в словах пророків і апостолів. Він був письменником-мислителем, остаточно утвердив не буквально розуміння біблійного тексту, а дав високі зразки символіко-алегоричного тлумачення біблійних текстів. За ним ішли українські мислителі в наступні віки.

По-друге, закрившись "у стовпі", себто у вежі Михайлівського монастиря в Турові, Кирило не порвав із зовнішнім світом. Його оточував світ

книг, світ Біблії — і це теж було життя, причому сконденсоване у морально-дидактичних сентенціях еллінської і візантійської літератури, в афоризмах із творів отців церкви, у мудрості біблійних книг Старого і Нового заповіту, на основі яких він вибудував ідею гармонійної єдності монолітної, цілісної незалежної держави і автокефальної, незалежної від Константинополя руської церкви.

Всі твори Кирила пройняті високою духовною поезією, християнською мораллю і щирою вірою у святу Трійцю. В утвердженні цих цінностей красномовство Кирила Турівського не знає меж.

Слово в неділю по Великодні

Нині сонце, красуючись, на висоті ходить

і, радуєчись, землю ogrіває:

Вийде-бо нам од гробу праведнеє сонце Христос —

і всіх віруючих йому спасає.

Нині місяць, із вищого зійшовши ступеня,

більшому світилу честь покладає:

Уже давній закон, за писанням, із суботами його і пророками,

закону Христа з неділею честь одступає.

Нині зима гріховная з покаєнням минула,

і лід невір'я од благородум'я розтанув увесь.

Зима-бо язичеського кумиротслужіння

від апостольського вчення і Христової віри минула,

А лід Христового невір'я

після показу Христових ребер розтанув весь.

Нині весна красується, оживляючи
земнеє єство, бурнії вітри, тихо повіваючи,
Плоди наливають. А земля, насіння напуваючи,
зелену траву з'являє.

Весна-бо ця красная віра є Христова,
котра хрещенням наділяє людськеє усе єство.
Бурнії же вітри, гріхотворнії помисли,
що покаюнням перетворюються на добродійність,
корисні плоди наливають.

Земля ж бо єства нашого, наче сім'я, слово божеє прийнявши
і страхом його завжди боліючи,
дух спасіння із'являє.

Нині новонароджені ягнята і телята, швидко бігаючи, скачуть
і, скоро до матерів повертаючись, веселяться.

Та й пастирі, свиряючи¹,
веселієм Христа хвалять.

Ягнята, кажу, ці — покірливі мовою люди, і телята —
кумирослужителі невірних країн
по Христовім учоловіченні і апостольським
і по чудесах скоро до закону приходять,
вчення молоко смокчуть.

Та й учителі Христового стада, за всіх молячись,
Христа-бога славлять,
що всіх вовків і ягнят в одне стадо зібрав-таки.

Нині дерева вже пагони випускають,
і квітки запахуці процвітають,
і се вже огороди солодкий посилають запах.

І діятелі, трудячись із надією, плододавця Христа
призивають.

Були-бо раніше, як дерева дібровнії, що не мали плоду,
а тепер насадилась Христова віра в нашім невір'ї,
і уже тримаються кореня Іосія,

---

¹ Свиряти — грати на свирілі.

що, мов квіти, добродійності розпускаючи,
нового життя у Христі всі чекають.

Та і святителі, що труждаються для церкви,
од Христа віддяки чекають.

Нині ратаї слова, словесних телят до духовного ярма
приводячи,
і хресне рало в мисленних борознах погружаючи,
і борозну покаяння накресляючи,
сім'я духовне усипаючи,
надіями майбутніх благ веселяться.

Нині все старе кінець приймає,
а приходять все нове заради воскресіння.

Нині ріки апостольські наводняються,
і язичні риби плід пускають,
і рибарі, глибину божого очоловічення проміряючи,
повну церковну мережу ловитви витягають.

Ріками-бо, рече пророк, розсядеться земля,
узрятъ і розболяться нечестивії люди всі.

Нині чернечого образу трудолюбива бджола,
свою мудрість виявляючи, всіх подивляє.

Адже вони, в пустелях самокорм'ям проживаючи,
янголів та людей усіх подивляють.

І сі, на квітки налітаючи,
медвяні соти отворяють —
хай же людям солодкість і церкві належнеє подасть!

Нині всі доброголосі птиці церковних ликів², що гніздяться,
веселяться.

І птиця, так рече пророк, обрете гніздо собі, олтаря Твого,
Хай свою кожен співаючи пісню,
славить Бога голосами неумовкними.

---

² Лик — хор.

**Кирила-монаха притча
про людську душу,
і про тіло,
і про порушення божої заповіді,
і про воскресіння тіла людського,
і про страшний суд, і про муки¹**

Господи, благослови отче!

Добре, браття, і дуже корисно розуміти нам Святого писання смисл: це і душу робить цнотливою, і на смирення спрямовує розум, і серце на прагнення доброчесності загострює, і саму людину робить вдячною, і на небеса до божих заповідей думку направляє, і на духовні труди тіло зміцнює, і зневагу до цього земного життя, і багатства, і слави дає, і всі житейські печалі світу цього відводить. Тому і прошу вас, постарайтеся ретельно читати святі книги, щоб, божим наситившись словом, вічного життя неізреченого блаженства досягти: якщо воно і невидиме, проте вічне і кінця не має, міцне і непорушне. Давайте не просто промовимо язиком, написане кажучи, але, з роздумами вчитавшись, постараємося справою наповнити те. Бо солодко — медовий сот, і добре — цукор, за обох же краще книжне пізнання: воно-бо — скарб вічного життя. Аби тут хто знайшов земний скарб, то на весь і не посягнув би, але лише один дорогоцінний камінь узяв би — і ось уже без печалі живиться, ніби до самої смерті збагачений. Так і той, хто знайшов скарб священних книг, а також пророчих, і псалмів, і апостольських, і самого спасителя Христа збережених речей, розум істинний, мислячий, — уже не собі одному на спасіння, але багатьом іншим, які слухають його. Сюди і підходить євангельська притча, що говорить: “Кожен книжник, який пізнав царство небесне, подібний до мужа домовитого, котрий зі скарбів своїх роздає і старе, і нове”; коли ж через марнославство, великим догоджаючи, малих зневажає, зухвало приховує срібло пана, не пустивши його в оборот за життя, щоб подвоїти царське багат-

¹ Переклад зроблено за текстом: Памятники литературы Древней Руси. XII век. — Москва, 1980. — С. 292—309.

ство — людські душі, то, побачивши погірдливий розум його, візьме Господь від нього свій талант²; бо сам він гордим противиться, смиренним же дає благодать. Якщо ж світу цього володарі і люди, що загрузли у справах житейських, наполегливо прагнуть книжного знання, наскільки більше необхідні нам слова господні, про спасіння душ наших писані! Але важко стає моєму неясному розуму, слабкі думки маючи, не може він потрібних слів у порядку викласти і подібний до сліпого стрільця, над яким сміються, бо не може влучити у свою ціль. Нехай же не від себе викладу я ненавченим язиком, але зі священних беручи писань; з великою боязню євангельських наважуюся торкнутися слів, для початку господню притчу сказавши так, як Матвій її церкві доніс³.

Початок. Сказав Господь. Був один домовитий чоловік; він посадив виноградник, й огородив його плотом, і викопав яму для віджимання вина, залишив вхід, — зробив і ворота, але не закрив входу. І, повертаючись додому, сказав він: “Кого залишу я сторожем мого виноградника? Якщо я залишу когось із рабів, що служать мені, то, знаючи мою поблажливість, розтратять вони моє добро. Але ось що зроблю: приставлю до воріт кульгавого і сліпого. Якщо хто з ворогів моїх захоче обікрасти мій виноградник, то кульгавий побачить, а сліпий почує. Якщо ж хтось із них двох захоче увійти у виноградник, то кульгавий, не маючи ніг, не зможе проникнути всередину; сліпий же, якщо і ввійде, то, заблукавши, у безодні розіб’ється”. І, посадивши їх біля воріт, дав їм владу над усім, що навколо виноградника, і їжу й одяг приготував легкий. “Тільки, — сказав, — того, що всередині виноградника, не чіпайте без мого повеління”. І потім пішов, сказавши, що повернеться з часом і тоді плату їм за роботу з собою принесе, але пригрозив їм покаранням, якщо ті заборону його порушать. Залишивши їх тут, знову звернемося до слів Євангелія, що словесний плід на розумовому бенкеті вашим очам пропонує.

---

² Талант — вага і монета. Відповідно до другої євангельської притчі, пан дав вісім талантів трьом рабам, і тільки один із них не пустив свою частку в оборот, а закопав талант у землю. Саме цього раба чекала сувора покара.

³ В епічну основу цієї повісті покладено притчу про сліпого і кульгавого, що осмислювалася багатьма світовими письменниками і богословами. Кирило робить стилізацію під євангельські притчі.

Тлумачення. Домовита людина — Бог всевидящий і вседержитель, який сотворив усе словом, видиме і невидиме. Домовитим він називається, бо має не один дім, згідно з Писанням. Адже говорить пророк: “Твої небеса і Твоя земля: всесвіт і межі його створив”, і ще: “Небо мені — престол, а земля — підніжжя ногам моїм”. Мойсей же під твердю розуміє дно вод, а Давид ставить воду вище небес. Але подивися в Писання і вдумайся: всюди доми божі, і не тільки у тваринах, але і в людях. “Бо вселюся я, — сказав, — у них”. Так же і було: зійшов він, і увійшов у плоть людську, і возніс її від землі до небес, і престолом божим стала плоть людська; на вишньому небі престол той стоїть. А що насадив виноградник — так це рай: бо це і є Його труд. Пишеться ж: “І насадив Бог рай в едемі”. А що огородив його, — говорить, — плотом — пострахом своїм. “Пострахом Його, — говорить пророк, — рухається земля, розсипається каміння, тварини грепещуть, гори димлять, світила по-рабськи служать, хмари і повітряні створіння визначене виконують”. Пліт же — значить закон. Закон — усім божий заповіт. “Межу ж, — сказав, — поклав, яку не перейдуть і не пересунуть”. Але залишив вхід, тобто знання розуму: ніяке створіння не порушить божого повеління. “Адже всі, — сказав, від Тебе очікують: Ти даси їм їжу, і вчасно”. Їжею ж не їжа називається, але слово боже, яким всяке створіння живиться. Бо говорить Мойсей: “Не хлібом єдиним живе людина, але всяким словом, що виходить із вуст божих”. Незаперті ж ворота — чудесних божих творінь порядок, і через те — пізнання сутності Бога. “Через створіння ж, — сказав, — Творця пізнай: не властивість, а велич, і силу, і славу, і благодать, яку творить, догоджаючи усім вищим і нижчим, видимим і невидимим. Якщо ж зветься Христос людиною, то не за видом, а іномовно: ніякої подоби божої не може мати людина. Наважується ж Писання і ангелів людьми називати, — але словом, а не подобою. Якщо ж спокушаються деякі, слухаючи Мойсея, який говорить: “сказав Бог: сотворімо людину за образом нашим і подобою”, — і прикладають до безплотного тіла без належного розуму, то є то ересь і донині у тих, хто вважає Бога подібним людині, який ніяк не описується і меж властивостей не має. Проте, це залишивши, про попереднє скажемо.

І повертаючись додому, “кого, — сказав він, — залишу я сторожем діла мого?” Ці питання — Отця і Сина і Святого Духа — не про створіння, але про володаря створінь, тобто про пана, якому побажав передати землю і все живе підкорити; не ангелам же призначив він всесвіт, і так далі. “Приставлю, — сказав, — до воріт кульгавого і з ним сліпого”. Хто це — кульгавий і сліпий? Кульгавий — це тіло людське, сліпий же — душа. Спочатку Бог створив тіло Адама бездушним, потім же — душу. Створивши ж тіло, говорить Писання: “І вдихнув в обличчя його життєвий дух”. Тому і тіло без душі кульгає і не зветься людиною, але трупом. Дивись тут і розумій Книгу Буття. Створив Бог тіло поза раєм і вніс його в едем, а не в рай. Едем же означає і їжа. Як і кожен, що кличе на бенкет, перш за все приготує щедрю їжу і тільки потім приведе званого, — так же і Бог спочатку приготував йому для життя едем, а не рай. Адже рай — місце святе, як і в церкві вівтар. Церква ж для всіх відкрита. Вона всім і мати, яка породжує всіх хрещенням і легко живить усіх, що в ній живуть, яка одягає і радує всіх, що увійшли до неї. Бо говорить пророк: “Ось слуги церкви поїдять і наситяться”. І знову: “О чада церковні, що ссуть із сосків її жир і масло, окропіть радістю ваші голови”, і Давид: “Нап’ються, — сказав, — від багатства дому Твого, і потоком їжі Твоєї напоїш їх”. І ще про покриття священників та одяг монахів: “Служителі Твої, Господи, одягнуться у правду”, та інше. Монаху ж: “Зняв із мене тяжкий і потворний одяг, й одягнув мене у спасіння, і підперезав мене радістю”. Заспівайте ж, сказано, Богу нову пісню — хваліть у церквах Його добродіями. І ось дійсно так: зі священників — єпископ, і з монастиря — монах. Бачиш тепер, що єпископство і монастир — едем, тобто безпечальне життя; вівтар же святий, як едемський рай, у який важко увійти, хоч і ворота незамкнені має. Так був посаджений кульгавий зі сліпим біля воріт берегти те, що всередині, як приставлені і патріархи, архієпископи, архімандрити між церквою та вівтарем берегти святі таємниці від ворогів Христових, тобто від єретиків і зловірних спокусників, нечестивих гріхолюбців і невірних осквернителів. Послухайте ж уважно, ми по порядку річ нашу скажемо, а ви уважно стежте. Хоч і безладний розум маю, і мову грубувату, але, сподіваючись на

ваші молитви, прошу дар слова. Хоч і недостойний я про це говорити, але для користі тих, що слухають, напишу. Якщо ж хто з упередженістю слухає, той не шукає, що би корисне йому одержати, але обдумує, у чому б нас звинуватити і за що докорити.

Після того, як вони сиділи деякий час, сказав сліпий кульгавому: “Що це за аромат із воріт виноградника овіває мене?” Відповідав кульгавий: “Багато доброго всередині виноградника є у пана нашого, а на смак — надзвичайно приємного. Але оскільки пан наш мудрий, посадив тебе тут сліпого і мене кульгавого, і не можемо ніяк насититися добрими плодами”. Відповідав сліпий, кажучи: “Що ж ти давно не сказав мені цього, ми б не терпіли, але це, дане нам у власність, давно б розібрали! Хоч я і сліпий, але маю ноги і сильний, можу носити і тебе, і ношу”. (Розумій, що гріх є духовна ноша; тому і пророк говорить: “Ноша важка тисне на мене”). І сказав сліпий: “Бери корзину і сідай на мене; я тебе понесу, ти ж покажуй шлях, і все добро пана нашого ми заберемо; не думаю я, що прийде сюди наш пан”. Ось уявлення не тих, що Бога шукають, але про мирські чини і тіло тільки дбають, не прагнуть дати відповідь за справи свої, але ніби суєтний пар свою душу на вітер пускають! Тому говорить Ісайя: “Заздрість сприймуть люди невчені”, заздримо ми, грішні, честі та славі праведних замість того, щоб наслідувати їхні справи. “Якщо ж, — додав сліпий, — прийде сюди наш господар, укриється від нього діло наше. Коли він мене питає про крадіжку, я скажу: “Ти знаєш, пане, що я сліпий”. Якщо ж питає тебе, ти скажи: “Кульгавий я і не можу увійти всередину”, — і так перехитримо ми нашого пана і самі отримаємо платню за свою роботу”. І сів кульгавий на сліпого, і, зайшовши всередину виноградника, обікрали все добро, що було там, пана свого.

Проте не обурюйтеся, браття, на мою невченість, через яку і повість моя недостойний вид приймає. Бо як і зі зв'язаними ногами птахові неможливо у повітряну піднятися висоту, так і мені, що у тілесних загрузнув бажаннях, не можна про духовне бесідувати: не досягнуть мети слова грішника, позбавлені благодаті Святого Духа. Все ж до попередньо сказаного повернемося, пояснюючи цієї притчі смисл.

Тлумачення. Сиділи вони, як сказано, довгий час. Що це — довгий час? — зневага до божої заповіді і про тіло турбота, байдужість же до своєї душі. Бо ніхто, страх божий маючи, плотським не спокуситься, ніхто зі щиро віруючих незаконно не намагається отримати сану⁴ — ніхто, чекаючи смерті і після смерті знову воскресіння; інші ж у злих загрузають ділах. І знову те ж скажу повчання заради. Сказав сліпий кульгавому: “Що це за аромат з воріт овіває мене?” — і так далі. Ось роздування Адамового зарозуміння, який, володіючи усім земним, тваринами, морем та істотами, що у ньому, в едемі насичуючись благом, до повеління Бога на святе дерзнув, з едему пройшов у рай. Тому Писання говорить: “Вигнав Бог Адама з раю і засудив його обробляти землю, з якої і взятий був”. Вдумайся: не там було наказано йому жити, звідки його вигнав. Але так же увійшов, як і цей церковник, недостойний священства, що затаїв гріх свій, зневажив божий завіт, але заради високого сану і слави земної зійшов на єпископський стіл. *Порівняння.* За те Адама смертю засудив, що той доторкнувся древа пізнання добра і зла. Древо ж пізнання добра і зла — це пізнаний гріх і добровільна дія на догоду Богові. Бо пишеться: “Горе тим, що свідомо згрішили!” Цим гублять подув животворного духу, який вдихнув у нього Бог, що є нездійснене благо освячення. Бо пишеться: “І вдихнув у нього животворний дух”. Так же і Христос, дихнувши на обличчя апостолів: “Прийміть, — сказав, — Духа Святого”, — нездійснену благодать, усього лише за поруку освячення; бо чекати наказав їм самого Святого Духа: “Який, прийшовши, — сказав, — до кінця освятить вас”. Так і святителі освячують іподияконів, читців і дияконів, — нездійснений дар, але за порука освячення, щоб могли себе приготувати на остаточне святительство. Ніщо так не любо Богу, як не підноситися у чинах, і ніщо настільки не противне йому, як зарозуміла гордовита пиха у захопленні сану

---

⁴ Викриття честолюбивого єпископа Федора Ростовського, який за підтримки князя Андрія Боголюбського добився незалежності ростовської єпархії від київської митрополії, що відповідало сепаратистським прагненням самого князя. Кирило стурбований загрозою роздроблення Русі. Пізніше Федір був покараний за це.

не по-божому. Подивися ж на того сліпого з кульгавим, як зневажили пана свого наказ і заборону: узявши ж кульгавого і ношу, поніс, і, зайшовши всередину, наблизився до дерева, спробував плід, а він дуже хороший, і так обікрали те, що наказано було стерегти їм. *Зіставлення*. Від того дерева вкусив Каїн; не будучи посвяченим, на святительський посягнув сан, позаздривши священному Авелю, якого із заздрості і вбив. Того дерева спробували сини Корея, що були з Дафаном і Авіроном: узявши ж кадильниці, пішли у скінію, будучи непосвяченими, — і поглинула їх земля. Того ж дерева спробував жрець Ілій, який, знаючи, що його сини порушують закон ієреїв, не відлучив їх від священного сану. Того дерева спробували еретики, які у брехні, ніби знаючи духовний шлях, помилялися і, не покаювшись, загинули. Але це все скорочуючи, до попередньої повернемося розповіді.

Хоч і знесилився язик мій, але пророк надихає мене, так же говорячи: “Знеміг я від крику, охрипло моє горло!”

Викриття гріхів. Почув же пан, що обікрали його виноградник, наказав відкинути від воріт кульгавого і вигнати зі сторожів сліпого.

Розумійте ж тепер, найбільш нерозсудливі із сановників, найдурніші зі священників!⁵ Коли порозумнішаєте? Хто дав вухо, хіба не чує? Хто сотворив око, хіба не бачить? Хто керує народами, хіба не викриє? Хто навчає людину розуму, хіба не усвідомить нашої помилки? Адже Господь осягає неправдиві думки, як брехливі, і позбавить неправедних влади, відгонить нечестивих від жертовника. Бо ніякий сан у цьому світі не позбавить мук тих, що порушують божі заповіді. Але прошу вашої милості, уважно погляньте на написане і все, що чуєте, обдумайте.

Наказав Бог вигнати з раю Адама, тому що забороненого торкнувся, тобто до дозволу увійшов у освячене місце. І поселив

---

⁵ Кирило звертається до світського сановника Андрія Боголюбського і церковного сановника Федора. Перший у рік страти другого рушив на Київ з війною за підтримки одинадцяти князів. Він захопив і зруйнував Київ, але на київському престолі не залишився, прагнучи незалежності Ростово-Суздальського князівства.

його поряд із райською їжею. “Лише тільки, — сказав, — простягне руку і вкусить з райського дерева, і жити буде вічно”, — якщо, звичайно, отямиться, і, змирившись, покається у тому, що згрішив. Але велике людинолюбство Бога! І карає нас, і милує, за гріхи ганить і — знову у покаяння приймає; не бажає він смерті грішника, але наказує виправитися і в житті бути.

Що таке дерево життя? Смиреномудрість, коріння якій покаяння. “Зізнаюся ж, — сказав, — у беззаконні моєму, і ти простив мені нечесність серця мого”. Стовбур того кореня — благовір’я. “Віра ж твоя, — сказав, — спасе тебе”, все ж віруючому дасться. Від того стовбура багато різних гілок, адже багато, сказано, видів покаяння: сльози, піст, чиста молитва, смирення, зітхання та інші. Тих гілок добродішний плід: любов, послух, покора, любов до бідних, — багато шляхів спасіння. Бачиш: не в раю було дерево життя, не в едемі, але у вигнанні, тобто у відлученні від сану. Скинув він також і Каїна, дізнавшись про убивство ним брата, і, викривши, показав йому древо життя, сказавши так: “Стогни і здригайся!”, тобто покайся у злобі, у заздрості, у брехні, у вбивстві, в неправді, змирися, постуй, пильнуй, лежи на землі. Але оскільки ти цього не зробив, то відійшов від лиця божого — не віддаленістю землі, але відсутністю страху божого у своїй душі. Якщо благих справ немає в нас і немає покаяння у гріхах, то в якому б ми не були чині, далеко від Бога ми. Тільки біля засмучених серцем Господь; смиренних духом — спасе, бажання тих, що бояться його, виконає. Обличчям же Господь обернений на злодіїв, щоб знищити на землі й пам’ять про них. Так і Павло відігнав від священного жертовника Іменя і Філіта і блудних у Коринфі священників, і помістив їх поряд зі святим вівтарем, тобто поставив їх серед освячених, сказавши: “Соромте їх, але полюбіть, щоб не загинули у злій долі, нехай покаються — і живі будуть!” Не захотів цього древа життя спробувати коваль Олександр, про якого сказав Павло: “Да воздасть йому Господь у день судний за гріхом його!” Не

спробував того дерева і Трефіс із Ефеса, і Микола⁶, один із семи дияконів, які відреклися від Христа, що став жерцем у селунській кумирні, який віддавав християн мучителям; про них же обох пише Іоан, кажучи: “Із нас вийшли і встали на нас”. Того райського дерева не прийняли і єретики, прокляті були і померли духовною смертю, не осягнувши пророка, що сказав: “Спробуйте і визнайте, що — благий Господь!” Бо немає гріха, який подолав би божі милості. Але тільки не впадемо у відчай, як Іуда; не сумніватимемося у воскресіння плоті, як саддукеї⁷, — але покаєнням постукаємо у божі ворота, поки не відкриє нам райські двері. Правдиво сказав Господь: “Постукайте — і відкриється вам! Шукайте — і знайдете! Просіть — і дасться вам!” Але не буду збільшувати повість викладом слів, що затягне бесіду; давайте до сказаного вже повернемося.

Побачив той чоловік, що обікрадений його виноградник, і побажав розлучити сліпця і кульгавого; і наказав спочатку привести сліпця, щоб його допросити, хто порушив його наказ і посягнув на заборонене без його повеління. Бо ніщо не зможе утаїтися від божого ока, і ніхто з нас так не знає себе, як Бог усіх нас знає.

Тлумачення. Наказав розлучити Бог душу з тілом. Словом же божим виходить із тіла душа: “І забереш, — сказав, — дух їх, і зникнуть вони, і в прах повернуться”. Коли ж бачиш тіло, у землі заховане, не думай, що тут же і душа, бо не від землі душа і не в землю входить. Але якщо ж і святих бачиш чудотворні моці, не тут їх залишилася душа, але божу розумій благодать, що так прославила своїх угодників: “Тих, що славлять мене, — сказав, — прославлю”. Наказав привести сліпого: відійшовши від тіла, душа будь-якої людини перед Богом являється з

---

⁶ У деяких неканонічних текстах розповідається про християн, які відреклися від Христа і так позбавили себе раю.

⁷ Іуда, який зрадив Христа, отримав тридцять срібняків, які хотів покласти у храмі на спокутування крові; жерці не прийняли цих грошей, тому, у відчаї кинувши їх, Іуда пішов і повісився. У Євангелії розповідається також про саддукеїв, які не вірили у воскресіння після смерті.

приставленим до неї ангелом, людини віруючої і невіруючої, що живе праведно і неправедно. “Господь же, — сказано, — допросить праведного і нечестивого”, бо всі племена народів від однієї були крові народжені і поширилися жити по обличчю всієї землі, і Бог їм призначив благодворити його тим, що давав дощ з неба і щасливий час урожаю. “Направляє ж, — сказано, — сонце своє на добрих і на злих”, та інше. Нехай ніхто за слова ці не засуджує мене, — але погляньте у Писання і знайдете, що я зі святих черпаю книг. Пише ж Мойсей: “Поставив межі народам за числом ангелів божих”. Ієремія ж: “Один лише Господь, — сказав, — у всіх піднебесних народів”, хоча і залишив їх кожного з його помилкою, але душі їх перед ним постануть, і він розсудить за ділами їхніми. Павло: “Для чого ж мені, — каже, — зовнішніх судити, адже внутрішніх ви самі судите, а зовнішніх судить Бог”. Внутрішніми називає він тих, хто у вірі, а зовнішніми — язичницькі народи. Слухати ж слід боже ім'я тепер душам, які розлучаються з тілами, щоб у Судний день, воскреснувши у тілі, негріховно поклонитися Богу, — і не подобає душам, спокушеним дияволом, плоті своїй служити, бо говорить апостол: “І тоді побачить будь-яке око, і всякий народ поклониться, визнаючи, що Господь Ісус Христос у славі Бога отця — один”. Але це всякий, хто вчився, знає, — я ж про сліпого спочатку бесіду за силою мого розуміння коротко поясню, хоч і передчуваю докори, до мене звернені: адже знаю, що не від мудрості, а від невігластва ця моя розповідь. Проте тут на основі пророчій та апостольській будуємо, як наріжний камінь покладаючи самого Христа.

Коли ж приведений був сліпий, почався допит. “Хіба не поставив я тебе, — сказав пан, — як доброго сторожа моему винограднику? Для чого ж ти його обікрав?” Відповідав йому сліпий: “Пане! Ти знаєш, що я сліпий і без поводиря не бачу, куди йти, і не знаю жодного місця, якби й хотів піти. Не чув я, щоб хтось ішов повз мене у ворота, бо вслід йому я почав би голосно кричати. Але ось що я думаю, пане, що кульгавий украв”. Впізнай у цьому неправдиву розмову душі перед Богом і брехню на тіло.

Тлумачення. Так же є духовне слово: “Господи, я — дух. І ні їсти, ні пити не бажав я, ні честі, ні слави земної не шукав я, і плотських прагнень не розумів, і диявольській волі не потурав, — усе це робило тіло!”

Тоді наказав пан постерегти сліпого у таємному місці, про яке сам знав, поки не вернеться у виноградник і не прикличе кульгавого — і тоді буде судити обох.

Тому до другого пришествя Христа немає ні суду, ні мук ніяких людській душі — ні тій, що вірує, ні тій, що не вірує. Вірте ж у істину воскресіння людської плоті. “Пошлеш же, — сказано, — дух свій, і поєднаються, й оновиш обличчя землі”. На прикладі Іезекїїля показав нам надію воскресінням. “Пророкуй, — сказав, — син людський, мертвим цим кісткам, щоб наросла на них плоть і натягнулася шкіра, щоб явився дух від чотирьох вітрів і увійшов у цих мертвих — нехай оживуть!” Це все сам Творець здійснює, не змінюючи порядку, але все ж первинний свій труд поновлюючи. Спочатку він створив тіло Адама і тільки потім вдихнув йому душу. Так і в утробі жіночій: спочатку із сім’я утворюється тіло, через п’ять місяців створить він душу. У хрещенні ж спочатку породжує водою, потім — поновлює духом від тління гріховного. Так же і в Судний день: спочатку відродить землю, і збере прах людський, і створить всі наші тіла за миттєвість ока, потім і душі наші — кожна увійде у своє вмістилище, — за Павлом, який говорить, що сам Господь в архангельських кликах, під божі труби зійшов із небес, і мертві у Христі воскреснуть раніше, потім же і ми, живі. Хто ці мертві? Всі народи, що не прийняли божого закону, не пізнали хрещення. “Хто ж, — говориться, — беззаконно згрішив, той беззаконно загине”. Живими ж християн називає він. Дивися ж: плоттю всі люди воскреснуть, і віримо ми свідченню Павла, що сказав за божим словом: “Хто не осягне від початку Богом створеної людини, той не зрозуміє і породженого у життя хрещенням; тому і не вірить він у наступне у плоті воскресіння людей, які встають

на вічне життя: тих — на честь і славу, цих — на докори і муки”. Але скажемо ж і про інше.

Коли прийшов пан узяти плоди у винограднику і побачив його обікраденим, покликав кульгавого і об'єднав його зі сліпим, і почали вони викривати один одного. Кульгавий сказав сліпому: “Якби ти мене не поніс, ніяк би я не міг туди дібратися, бо я кульгавий”. Сліпий же говорив: “Якби ти не показував мені дорогу, то ніяк би я не міг дібратися туди”. Тоді пан, сівши на судейське крісло, почав судити їх обох. І сказав: “Як ви крали, так і тепер — нехай сяде кульгавий на сліпого”. І коли кульгавий сів, наказав перед усіма рабами нещадно карати у зовнішніх мук темниці.

Пізнайте ж, браття, тлумачення цієї притчі. Людина домова — Бог отець, творець усіх. Його ж син доброго роду — Господь наш Ісус Христос. А виноградник — це земля і світ. А пліт виноградника — закон божий і заповіді. Слуги ж, що є з ним, — ангели. Кульгавий — це тіло людини. А сліпий — душа її. А що посадив їх біля воріт — це значить, що він віддав у владу людині всю землю, давши їй закон і заповіді. Коли ж людина порушила заповідь божу і за це засуджена на смерть, то спочатку душа її до Бога приводиться і виправдовується, кажучи: “Не я, але плоть згрішила”. Тому і немає муки душам до другого пришествя, але вони зберігаються, — Бог знає, де. Коли ж він прийде оновити землю і воскресити усіх померлих, як сам нам пророкував, тоді: “Всі суцї у гробах почують голос Сина Божого, і оживуть, і вийдуть ті, що сотворили благо, у воскресіння життя, а ті, що сотворили зло, — у воскресіння суду”. Тоді ж душі наші увійдуть у тіла і кожен отримає належне за справи свої: праведники — вічне життя, а грішники — безкінечну і безсмертну муку: “Чим же хто згрішив, тим же і муку прийме”.

Все це я витлумачив не за своїм задумом, а за святими книгами. І це не слово моє, але тільки бесіда, бо я не такий учитель, як ті церковні і священні мужі.

Повчання до простої чаді

Повчання Мойсея, ігумена новгородського, про надмірну пиятику

Бог дав людині будь-які бажання духовних і плотських дій: сну свій час і міра, бажанню їжі і час, і міра, і питву своя година і міра, потребі жінок час і міра, — чи варто далі продовжувати? Будь-якому бажанню час і міра призначені тому, хто живе у вірі одній, у християнстві. Але якщо ж усі ті бажання здійснити хто хоче без міри і часу — гріх буде в душі, а в тілі недуга. Народжується всяка недуга у людському тілі з жовчі. Жовч же звернеться від надмірної їжі і питва, і лежання, і від жіночої ласки без міри і години. Жовчі ж три у людині: жовта, зелена і чорна; від жовтої — гарячка, зелена дасть лихоманку, від чорної ж — смерть, тобто кінець душі; диявол тоді возрадується про гибель людини. Такої недуги Бог не створив, але сама у собі людина створює ту недугу непотрібною дією без міри і сама засуджує себе на муки; і якщо не покається, то не утримається вона від того. А робила б у потрібний час і в міру, і була б спасенна. Нехай кожен, віри достойний, звичаю дотримується так: бажанню — час, а надміру бажання вуздечку утримання накладати; якщо ж буде бажання вчасно, то роби що хочеш — але в міру, а не надміру. Наскільки більші за нас коні, наскільки швидший за нас пес, а кожна із цих тварин, як бачимо, в їжі й питві зневажає об'їдання: хоч не раз змушувані будуть, не захочуть надміру спожити, — невже за коней ми гірші? Якщо бачимо: скотина зав'язла — не відмовляємося від неї; якщо ж бачимо один одного постійно у хитанні — лише посміємося. То ж не зробимо, браття, ми так, аби бути засудженими на муку: життя коротке, а муки — довгі й безкінечні для грішних!

Слово отця Мойсея про присяги і клятви

Пророк каже: від того закрилися небеса, не пускаючи дощу на землю, що люди клянуться Богом і його святими, й один одного змушують на клятви, і церкву святу, наречену Христову, оскверняють присягою. Привівши, приносять у жертву сина на очах у матері. Слуги цієї матері та брата свого у хрещенні святому і духові п'ють кров закланного сина тієї матері. І ось чому всі сили небесні перейняті жахом, адже Бог забороняє змушувати людину на присягу і клятву. Схожа на те і друга причина: жертву приносять язичницьким богам і хвороби лікують ворожбою та закляттям; безсильного Демона, що називається Трясцею, виганяють якимись несправжніми письменами. Проклятих бісів еллінських, малюючи їх на кулях, вміщують на священному столі під час святої літургії. І тоді жахається страхом ангельське воїнство, і, через те гніваючись, Бог не пускає на землю дощу, оскільки не велить Бог недуги лікувати ворожбою і закляттям, ні бісів шукати — чи на полювання йдучи, чи куплю діючи, чи милості від царя бажаючи. Біда християнам, що так чинять, і будуть муки страшніші за язичницькі, якщо того не залишать і не покаються! Бо вік цей короткий, а муки довгі і безкінечні!

Повчання мудрого єпископа білогородського Григорія

Наблизьтеся, всі мужі й жони, церковні та світські, монахи та попи, багаті та бідні, місцеві та чужоземці, зберіться і послухайте мене, хоч я і не пастир ваш і не знаю, як почати. Бо тільки перебуваю я поряд із пастирем і замість пастиря залишений я вам, але нічого ворожого не вчиню, хоча бачу всіх, хто гине, і на землі нещасній падає — і поспішаю на допомогу. Бо якщо оберігає милосердя Боже — і мертві воскреснуть, і Бог у них прославиться, але якщо раб дійсно любить свого господаря, то, бачачи його у

соромі, у зневазі, хіба не співчуває він серцем? І, якщо другого нічого не може зробити, чи не виявить він свою поспішність у тому, що не зможе бачити стільки принижень і безславності свого господаря? І ви ж усі, скільки вас душу має людську і ще не зовсім звіроподібні, якщо бачите, чий дім пожежею займається і коли він зовсім уже пропадає, чи не з запалом обома руками піднімаєтеся і поспішаєте, намагаючись загасити вогонь і полум'я? Як же я, бачачи не одні лише будинки, але все місто, не тільки місто, але й околиці його палаючими, повністю спаленими, і не як від вогню дерево, але від полум'я гинучих, — то чи не засумую душею і, наскільки є в мені сили, чи не намагатимуся загасити полум'я? Що ж це за полум'я? Скажіть ви мені: чи не те, яким ви наповнюєтеся, коли п'єте вино і мед чи інші напої надміру, так що наче від якогось вогню вигораєте? Такий від народження хміль: зігріває і розпалює нутро, наче вогонь, що душу занпащає. П'яниці ж царства Божого не отримують — і чи не так же зрозуміло, що будь-який п'яниця гине: і від Бога вони відганяються, і в негасимий вічний вогонь посилаються. Я ж, повірте мені, жахаюся, роздумуючи, як у вас біси радіють і сатана у вас виграє і хизується пияцтвом, яке у вас шанують, наче якогось ідола, що йому всі поклоняються, і дітям своїм ви наказуєте поклонитися пияцтву. І те лише вважається свято славним, якщо лежать усі, наче мертві зі п'яну, як ідоли, — з відкритими ротами, але язиками безголосими; з очами відкритими, але такими, що не бачать; з ногами, які не можуть ходити! Хто по достоїнству вас оплаче, так гірко від пиятики гинучих? Немає людини більш нещасної за п'яницю: п'яниця життя своє втрачає — для загробного життя він більше, ніж помер, але життя і там не матиме! Про вас хотів би я почути, як Бог каже, що “не буде духу мого у людях таких”, — оскільки плоть у п'яниць там, де повинен бути дух; дим відганяє бджіл, а пиятика Духа Святого прогонить; вся плоть п'яниці всіх похотей сповнена, п'яниця ні про яке благо не думає. Боюсь я, вірте мені, що хрещення пригнічується вашою пиятикою, бо хрещення святе на святині спочиває, у п'яниці ж святині немає ніякої. Я ридаю і

плачу від того, що більше Христа вам угодний диявол, бо йому ви чините радість. Коли ви уп'єтеся, тоді ви блудите і стрибаєте, кричите, співаєте й танцюєте, і в дудки дудите, заздрите, п'єте засвіта, об'їдаєтеся й упиваєтеся, блюєте і обманюєте, злопам'ятствуєте, гніваєтеся, лаєтеся, хулите і сердитесь, брешете, підноситеся, лихословите і кощунствуєте, кричите і сваритесь, море вам по коліна, смієтеся, крадете, б'єте, б'єтеся і чините марнослів'я, про смерть не пам'ятаєте, спите багато, звинувачуєте і засуджуєте, божитесь і докоряєте, доносите, — ну як же святому хрещенню не побиватися через вашу пиятику? Та й танцівниця дружина — наречена сатани, жінка диявола: коли кожен чоловік дивиться на таку жінку, для чоловіка її непристойно то і безсоромно; образ божий несучи на грудях, з жінкою своєю у танку зійтися! — і ви ще входите у церкву! То ж скажіть мені, як ви Бога прославите? Адже зрозуміло, що п'яного, який перегаром тхне, Бог так само не любить, як самі зневажаємо мертвого пса чи смердячого. Горе мені! Горе мені! Яким чином влаштував це Господь у ті дні, в які не чекав я, що побачу людей, які шанують діяння біса! І зовсім того не соромляться, але навіть гордяться!

Припиніть, брати, прокляту пиятику, бо на радість нам дав Бог трунки, а також у потрібний час, а не на пиятику. Горе мені! Горе мені! Для чого Бога, який створив вас, залишаєте і віддаєтеся пиятиці, що гірше за ідолів? Скажіть мені: чим відрізняєтеся ви від невірних, коли напиваєтеся до оп'яніння? Адже вони служать творінню, а мед — що таке, чи не є творіння боже? І кажете: "Тоді тільки свято гарне, якщо на кілька днів ми нап'ємося!" Подумайте самі, що кажете: адже, відволікаючись від свята, дияволу ви догоджаєте! Як зачерствив сатана вашу душу! Але для чого так багато я говорю? Розкайтеся! Відмовтеся від таких веселоштів, що велють напиватися на свята, і заплачте, каючись за ваші надмірності, бо закриється царство небесне. Якщо, покаючись, не залишите подібних вчинків, то будуть вас мучити безкінечний час у негасимому вогні! Богу нашому слава і влада з Отцем і з Духом Святим і тепер, і завжди, і на віки вічні. Амінь.

Серапіон Володимирський

(? – 1275)

Святий Серапіон Володимирський — видатний церковний письменник і казнодія XIII ст. Вихованець Києво-Печерської лаври, у 1249–1274 рр. був її ігуменом. У 1274 р. був поставлений єпископом у Володимирі (північному), наступного 1275 р. Серапіон помер. У Московському літописному зводі під 1275 р. записано: “У це ж літо помер єпископ Володимирський Серапіон, був же дуже вчений у божественному писанні, положили його в церкві святої Богородиці у Володимирі” (Повне зібрання руських літописів, т. 25, с. 151). В іншому літописі зазначено: “бе же зело учителен и книжен”; пізніший літопис називає Серапіона “зѣло учительнымъ и сильнымъ въ божественном писании”.

Звертаючись до слухачів, Серапіон наголошує: “многажды глаголахъ вамъ”, але до нас дійшло лише п’ять його повчань, написаних, ймовірно, впродовж останнього року життя у Володимирі.

Окрім богословських сентенцій, Серапіон подає у повчаннях вражаючі картини буття Русі за перші сорок років татаро-монгольського панування, сучасником і свідком якого він був сам: “множайша же братия и чада наша в плен ведена быша, села наша лядиною поростоша, и величество наша смерися, красота наша погыбе;

богатство наше врагам в корысть бысть; труд наш поганин наследоваша; земля наша иноплеменикомъ в достояние бысть... Не бысть казни, кая бы преминула нас, и ныне беспрестани казимы есть...”

Проповіді Серапіона мають скорботний характер, оповиті серпанком глибокого суму і печалі: “Сколько разъ мы видѣли солнце затмившимся, лѣнѣ померкшею, видѣли перемѣны въ звѣздахъ!.. Земля, отъ начала ѳтвержденная и неподвижная, нынѣ движется, по повелѣнню Божию, колеблется отъ грѣховъ нашихъ, не можетъ носитъ нашихъ беззаконий... Однакожъ, мы не покаялись, пока пришелъ на насъ, по Божию попущенню, народъ немилостивый, опустошилъ нашѣ землю, плѣнилъ города наши, разорилъ святыя церкви, избилъ отцевъ и братій нашихъ, порѣгался надъ нашими матерями и сестрами”.

У чому ж бачить Серапіон гріхи, переступи християнської моралі?

Татаро-монгольська неволя призвела не тільки до матеріального спустошення, а й до повної деморалізації, відродження язичництва. Серапіон стверджує, що послаблення релігійних почувань, відхід від євангельських настанов, поневаження тих пророків, апостолів, отців церкви, завдяки яким “вера утверждена бысть,

еретици отгнани быша”, — веде до морального занепаду. Зрозуміла річ, іншої мотивації у середньовічного письменника і проповідника і бути не могло. Але нас щонайперше вражає все те, що письменник у другій половині XIII ст. “своима очима видехомъ”. І бачиться йому страшнішою за матеріальну розруху і загибель безлічі люду — розруха моральна, і особливо в північно-руських землях, де, на відміну від Києва, з якого щойно прибув, панують “злі обичаї”, “криваве різомство,” всіляке грабування, татьба, розбій, лихослів'я, лжа, оббріхування і наклепи, “иных дел сотониныхъ”. Із його повчань складається враження, що Серапіон із християнського Києва потрапив у край неляканих язичників і моральних перевертнів.

Серапіон переконує свою нову паству, що тільки покаєння і молитва

дасть надію на спасіння. Його проповіді пройняті християнським віровченням: трагізм світського життя, відчай, муки мають наближати людину до Бога, а не до морального занепаду.

Серапіон яскраво виражає середньовічне розуміння і ставлення до людини як божого створіння, що цілком перебуває у владі Бога. Зацікавлення людиною і навіть спроба поставити її в центрі уваги все ж ще не носять характеру передренесансних зацікавлень, суть яких у вірі в розум і силу знань, в любові до людини будь-якої конфесії, а не тільки людини-християнина.

Серапіон як церковний письменник ще відстоює візантійський ісіхазм, захищає інтереси церкви, як робили це Феодосій Печерський і Нестор Літописець.

Повчання преподобного Серапіона

Велику печаль у серці своєму ношу через вас, діти мої, тому що зовсім, як бачу, не відвернулися ви від справ непотрібних. Не так сумує мати, бачачи дітей своїх, що страждають, як я, грішний отець ваш, бачачи вас, що страждають від справ беззаконних. Казав я вам багато разів, бажаючи відвернути вас від мерзенних звичаїв, — але бачу: зовсім не змінилися ви. Якщо хто з вас розбійник — розбійництва не кине, якщо краде — злодійства не покине, якщо іншого кого ненавидить — ворогує без утоми, якщо хто ображає і грабує — не насититься, якщо хто лихвар — не

припинить проценти брати, бо, згідно пророку: “Метушиться безцільно: накопичуючи, не знає, кому збирає”. Нещасний і не думає, що як народиться голим — так і відходить, нічого не маючи, крім прокляття вічного; якщо хто перелюбник — перелюбництва не покине, той, хто лихословить і пиячить, — звичок своїх не залишить. Як же я втішуся, бачачи вас від Бога відлученими? Чому я порадуюся? Завжди сію у ниву ваших сердець сім'я божественне, але ніколи не бачу, щоб воно проросло і зерно породило. Прошу вас, брати і діти мої, змініться на краще, оновіться благим оновленням, припиніть зло творити, убоїться Бога, який створив вас, тремтіть перед судом Його страшним! До кого йдемо, до кого прямуємо, відходячи від життя земного? Що скажемо, що відповімо? Страшно, діти, потрапити під божий гнів. Чому не думаємо, що чекає на нас, якщо ведемо таке життя? Чого не накликали на себе? Якого покарання від Бога не сприйняли? Чи не заповонена земля наша? Чи не покорені міста наші? Чи давно впали отці та брати наші трупами на землю? Чи не загнані у полон жінки та діти наші? Чи не в рабстві невірних перебувають ті, що залишилися? Ось уже до сорока років наближаються страждання і муки, і данина тяжка на нас лежить, голод, мор на худобу нашу, і досита хліба свого наїстися не можемо, і плачі наші і горе сушать нам кістки. Хто ж нас до цього довів? Наше безвір'я і наші гріхи, наш непослух, нерозкаяність наша! Молю вас, браття, кожного з вас: проникніть у помисли ваші, побачте очима серця діла ваші, — зненавидьте їх і відриньте, до покаяння прийдіть. Гнів божий перестане, і милість господня пролетиться на нас, і всі ми в радості пребудемо на нашій землі, залишаючи світ цей, прийдемо радісно, як діти до батька, до Бога свого й успадкуємо царство небесне, заради якого Господом створені були. Господь створив нас великими, ми ж своїм непослухом перетворили себе у нікчемних. То ж не утратимо, браття, величі нашої: “Не ті, що чули завіт, праведні перед Богом, але ті, що виконали його”. Якщо ж чимось спокусимося, знову до покаяння прийдемо, любов до Бога проявимо, сльози проллємо, милість до жебраків посильну вчинимо, якщо

зможете бідним допомогти — від бід позбавляйте. Якщо ж не станемо такими — гнів божий буде на нас; завжди будучи у любові, спокійно ми заживемо! Знаємо про град Ніневію: великий був числом людей, але і сповнений беззаконня. Як тільки Бог побажав знищити його, як Содом і Гоморру, послав Іону-пророка, щоб передрік погибель граду їхнього. Вони ж, почувши, без затримки, відразу відійшли від гріхів своїх і кожен — від безчесного шляху свого, подолавши своє беззаконня покаянням, і постом, і молитвою, і плачем, — від старих і до юних, до самих немовлят, яких на три дні від молока відлучили, та й до худоби: і коням, і скотині всій піст сотворили. Так умолили Господа, від страти його звільнилися, божу лють змінили на милість — і погібелі позбулися. Пророкування Іони було даремним, через що він і Богу нарікав, і ремствував за безчестя пророцтв своїх: адже град не загинув! Іона, як людина, загібелі міста чекав; але Бог, побачивши у серцях їхніх істинне покаяння, побачивши, що кожен із них відійшов від свого зла і ділом, і думкою, — милість нещасним явив. Що ж ми скажемо про це? Чого ми не бачили? Що не здійснилося над нами? Чим не покарає нас Господь Бог наш, бажаючи нас відвести від беззаконь наших? Жодного літа чи зими не пройшло ж, щоб Бог не карав нас, але ніяк не зречемося підлої нашої звички: хто погруз у якому гріху — у ньому перебуває, до покаяння ніхто не прагне, ніхто Богу не обіцяє щиро зла не творити. Які карі не приймемо у цьому житті і в майбутньому вогні негасимому? Так тепер же перестаньте Бога гнівити, молю вас! Багато між вами Богу щиро служать, але на цій землі рівно з грішниками покарані Богом — тим світліший вінець отримують від Господа, гріховним же — більше мук за те, що карані були і праведники за їх беззаконня.

Слухаючи це, побійтеся, затремтіть, відстаньте від зла і сотворіть добро. Сам Господь сказав: “Зверніться до мене — звернуся і я до вас”. Чекає покаяння нашого — помилувати нас хоче, і позбавити бід хоче, від зла хоче врятувати! Ми ж за Давидом скажемо: “Господи, подивися на смирення наше і прости всі гріхи наші,

спрямуї нас, Боже, Спаситель наш, відверни гнів твій від нас, і не вічно прогніваєшся на нас, і не подовжиш гнів твій з роду в рід!" Бо ти Бог небесний, і тебе прославляємо разом із вічним Батьком і з Пречистим Духом і нині, і прісно, і вічно!

Повчання преподобного Серапіона

Короткий час радів я за вас, діти мої, бачачи вашу любов і послух нашої нікчемності, й подумав, що вже утвердились ви і з радістю приймаєте божественне Писання, "на раду нечестивих не ходите і на зборах розбещувачів не сидите". Але ви ще язичницьких звичаїв дотримуетесь: у волхвування вірите, і вогнем палите невинних людей, і тим насилаєте на всю общину і місто убивство; якщо ж хто і не причетний до вбивства, але подумки з тим погодився, сам став убивцею; чи, якщо міг допомогти і не допоміг — той сам убити повелів. Із книг яких чи писань ви чули, нібито від волхвування на землю приходить голод чи що чародійством хліба множаться? Якщо ж вірите у те, для чого тоді палите їх? Молитесь ви чаклунам, і шануєте їх, і жертви приносите їм — нехай правлять общиною, пошлють дощі, тепло принесуть, землі плодити накажуть! Ось нині три роки хліб не родить не тільки в Русі, але у католиків також — чи волхви так влаштували? А чи не Бог править своїм творінням, як хоче, нас за гріхи караючи? Бачив і я в божественних книгах, що ворожки і ворожбити з допомогою бісів впливають на рід людський і на худобу — можуть його знищити; над тими чинять, а їм — вірять! Якщо Бог допустить, то біси вершать, попускає ж Бог лише тим, хто боїться їх, а хто віру міцну держить до Бога — над тим чародії не мають влади! У печаль я впав від ваших безумств: молю вас, відмовтєся від язичницьких дій. Якщо хочете очистити місто від невірних людей, я тому радий: очищайте, як Давид, цар і пророк, знищуючи у градї Єрусалимі всіх, хто чинить беззаконня — тих убиванням, інших же заточенням, інших темницями, але завжди град господній

від гріхів очищав він. Хто із вас таким був суддею, як Давид? Той страхом божим судив, бачив Духом Святим і по правді відповідь свою давав. Ви ж, як можете ви засуджувати на смерть, якщо самі пристрастями сповнені? І по правді не судите: один із ненависті це робить, інший — бажаючи того нещасного прибутку, третій — через нестачу розуму; хотів би убити та пограбувати, а що і кого убивати — того і не знає! Божі закони велять лише при багатьох свідках засудити на смерть людину. Ви ж лише у воді докази бачите і говорите: “Якщо почне тонути — не винувата, якщо попливе — то чаклунка!” Чи не може диявол, бачачи вашу невіру, її підтримати, щоб не потонула, щоб і вас втягти у душогубство; як же, відкинувши свідчення людини, створеної Богом, ідете до бездушної стихії, до води, щоб прийняти свідчення, противні Богу? Мабуть, чули і ви, що від Бога біди послані на землю від найдавніших часів: ще до потопу — на гігантів вогнем, при потопі — водою, у Содомі — сірою, у часи фараона — десятьма карами, в Ханаані — шершнями і вогняним камінням з неба; при суддях — війною, при Давидові — мором, при Титі — полонем, потім потрясанням землі і руйнуванням граду. А у нашому народі чого не бачили ми? Війни, голод, і мор, і трясіння землі, і, нарешті, — те, що віддані ми чужоземцям не тільки на смерть і на полон, але і в сумне рабство. Це ж усе йде від Бога, і цим нам спасіння творить. А тепер, прошу вас, покайтеся у колишньому безумстві і не будьте більше як очерет, який вітер колише. А якщо почуєте якісь байки людські, до божественних книг прагніть, щоб ворог наш, диявол, побачивши ваш розум і тверду душу, не зміг підштовхнути вас на гріх, але, посоромлений, утік. Бо бачу я вас, що з великим бажанням ідуть до церкви і стоять там благоговійно; о, якби міг я серце і душу кожного з вас виповнити божественним розумом! Хай не стомлюся я, вас повчаючи, і напучуючи, і наставляючи, адже надмірний жаль тисне мене, що ви такого життя будете позбавлені і Божого світла не побачите: бо не може пастух заспокоїтися, бачачи овець своїх вовком розкрадених, — чи можу і я заспокоїтися, якщо багатьох із вас краде вовк злий —

диявол?! І пам'ятаючи про це бажання моє врятувати вас, постарайтеся догодити Богу, що створив нас усіх, якого вічно достойна всяка слава і честь.

Слово блаженного Серапіона про маловір'я

Печаль велику ношу я в серці про вас, діти мої. Ніяк не змініте поганих своїх звичок, все зле чините на спротив Богу на погибель душі своєї. Правду відкинули, любові не маєте, заздрість і лестоці процвітають у вас — і вознісся ваш розум. Звичай язичницький узяли: волхвам вірите і спалюєте на вогні невинних людей. Де ви знайдете у Писанні, що люди мають владу над урожаєм чи голодом? можуть подати чи дощ, чи спеку? О нерозумні! Все Бог творить, як хоче, біди і голод насилає за наші гріхи, нас покаравши, приводячи до каяття. О маловірні! Чули про божі ви карі: у давні часи до потопу на гігантів — вогнем спалені, і содомляни вогнем спалені, при фараоні — десять єгипетських покарань, при Ханаані розпечене каміння з небес напустив, при суддях війни навів, при Давидові — мор на людей, при Титі — полон на Єрусалим, а потім землетрус і руйнування граду. І в наш час якого ми ще не бачили зла? Багато бід, і суму, і війни, і голоду, від невірних насилля. Але ніяк не змінимо злі звичаї наші; нині ж, гнів божий бачачи, вирішуєте: якщо хто вішальника чи утопленика поховав — щоб не постраждати самим, вириваєте знову. О, безумство зле! о, маловір'я! Наскільки ми злом сповнені і в тому не каємося! Потоп був за Ноя не за повішеного, не за утопленого, але за людські неправди, як і інші покарання численні. Місто Дураццо чотири роки стояло, морем затоплене, і нині у морі лежить. У Польщі від великого дощу шість сот чоловік утонуло, а двісті інших ще у Перемишлі потонуло, а голод був чотири роки. І все це було уже у наш час за наші гріхи! О люди! чи це ваше покаяння? чи тим Бога умолите, що утопленика чи удавленника викопаете? Чи цим божу кару хочете послабити? Краще, браття, відстанемо

від злого, припинимо всі злодіяння: розбій, грабунки, пиятику, перелобство, скнарість, лихварство, образи, крадіжки, лжесвідчення, гнів і ярість, злопам'ятство, брехню, обмови. Я ж, грішний, завжди вас учу, діти мої, велю вам покаятися. Ви ж не припиняєте злих справ. І якщо коли на нас кара яка від Бога прийде, ще більше прогніваємо Бога, поширюючи прикмети: через це — засуха, через те — дощ, через те хліб не родить!.. Розпоряджаєтеся божим створінням, але про безумство своє чому не тужите? Навіть язичники, божого слова не знаючи, не вбивають одновірців своїх, не грабують, не звинувачують, не обмовляють, не крадуть, не зазіхають на чуже; ніякий невірний не продасть свого брата, але якщо когось спіткає біда — викуплять його і на життя дадуть йому, а те, що знайдуть на торгу, — всім покажуть; ми ж вважаємо себе православними, в ім'я Боже хрещеними і, заповідь Божу знаючи, неправдою завжди сповнені, і заздрощів, і немилосердя: братів своїх ми грабуємо та вбиваємо, язичникам їх продаємо; доносами, заздрістю, коли б можна, так з'їли б один одного, — але Бог оберігає! Вельможа чи проста людина — кожен здобичі прагне, шукає, якби образити кого. Окаянний, кого їси?! чи не таку людину, як ти сам? Не звір він і не чужої віри. Для чого ти плач і прокляття на себе накликаєш? чи безсмертний ти? Чи не чекаєш ні божого суду, ні відплати кожному за справами його? Адже — від сну прокинувшись, не на молитву ти розум спрямовуєш, а як би кого озлобити і брехнею кого пересилити. Якщо не припините, то пізніше гірші біди вас чекають! Тому вам з мольбою кажу: покаємося всі ми сердечно — і Бог залишить свій гнів, відвернемося від усіх злодіянь — і Господь Бог да повернеться до нас. Адже знаю я і вам кажу, що за мої гріхи всі ці нещастя чиняться. Прийдіть же зі мною і покайтеся, і разом умолимо ми Бога, бо я знаю: якщо покаємося ми — будемо помилувані; якщо ж не залишите ви безумства і неправди, то побачите гірше після. Богу ж нашому слава.

Київський літопис

“Літопис руський” — це південноруське літописне зведення, складене з різних зводів на початку XIV ст. ... “Літопис руський” ділять на три частини, які в науці дістали такі назви: “Повість минулих літ”, Київський літопис, Галицько-Волинський літопис...

Розповіді про події наступних 80 років, що відбулися головним чином у Київській землі, займають у книзі найбільше за обсягом місце. Вони складають Київський літопис, що ввійшов до Київського зведення 1199 року, яке скомплював і поповнив, довівши мову до 1199 року, видобуцький ігумен Мойсей. Він використав третю редакцію “Повісті минулих літ”, а також різноманітні матеріали наступних десятиліть, які залишила ціла група князівських та монастирсько-єпископських літописців. Серед них виділяються літописні відомості про “Мстиславове плем’я” (з 1146 по 1168 рік, з перервою). Автором їх був, можливо, київський боярин Петро Бориславич, котрий сам неодноразово виступає на сторінках літопису як людина, добре поінформована в княжих справах і як виконавець різних дипломатичних доручень. У 1139 (1140)— 1171 роках (також з перервами) літопис вів, імовірно, архімандрит Києво-Печерського монастиря Полікарп. У Київ-

ське зведення ввійшли матеріали чернігівського та володимиро-суздальського літописання.

Ігумен Мойсей, зводячи докупи всі ці відомості, багато чого з них опустив, зокрема виключив надзвичайно колоритні характеристики доброго десятка князів. Матеріали ці відомі з виписок історика В.М.Татіщева, котрий мав у себе так званий Розкольницький рукопис літопису, до якого, очевидно, не дотягнулося цензорське перо Мойсея. Цей надзвичайно цінний пергаментний рукопис згорів у маєтку Татіщева.

Різні автори, орієнтація на ті чи інші князівсько-боярські угруповання, різний рівень таланту, освіти, поінформованості, різний підхід до літописної справи — все це є причиною того, що в літопису, особливо в його середній частині, марно шукати якоїсь однієї концепції, однотипності викладу подій, узгодженості характеристик, однакової оцінки тих самих фактів або осіб. Це ж саме стосується й стилю, єдиного в цілому та з індивідуальними особливостями в частинах. Розповідь у київській частині ділова, фактична, багата на конкретну історичну інформацію.

Київський літопис закінчується промовою-ораторією ігумена Мойсея з приводу побудови підпорної стіни на березі Дніпра біля Михайлівської церкви Видубицького монастиря.

Повість про Ізяслава

(Скорочено)

Оповідання про боротьбу за київський стіл, зведену Ізяславом Мстиславичем по смерті Всеволода Ольговича, в 1146—1154 рр., котрому я даю коротку назву “повісті про Ізяслава”, становить найвизначнішу частину Київського літопису і взагалі мусить уважатись найкращим повістевим твором нашої старої літератури. Передусім вона визначається своїми розмірами. Історія подій від смерті Всеволода до смерті Ізяслава — восьми літ, становить якраз третину всього Київського літопису. Коли виключити відси сторонні замітки і додатки, котрими порозбивана ся повість при складанні літопису і її переробках, на долю повісті все-таки зостанеться коло чотирьох аркушів друку великої вісімки. Історія сих — приблизно семи років — розповіджена так докладно, як ні одна інша частина нашої історіографії, аж до Хмельниччини, а так багато і безпосередньо, як взагалі ніяка інше доба. По безпосередності і реальності оповідання поруч сеї повісті може бути поставлена хіба тільки повість Василя про Волинську війну 1090-х рр. (осліплення Василька і зв'язані з ним події). Але та значно коротша і тільки місцями підноситься до сього багатства й драматизму оповідання, котре становить характеристичну прикмету повісті про Ізяслава.

Свій ефект осягає вона засобами дуже малими. Автор не старається ніякими зовнішніми способами розчленити своє оповідання або надати йому певну одноцільність. Епізод за

епізодом він уводить стереотиповими фразами, як “в тоже времена”, “томже лѣтѣ” і т. д. под. (почасти заступленими іншими хронологічними означеннями при редакції літопису). Будова фраз дуже простайна і елементарна. Переважає координація, речення додається до речення за поміччю монотонного “и” або “же”. Більша зв'язність осягається улюбленим дієприкметниковим підпорядкуванням першого речення, причім воно, одначе, лучиться з другим за поміччю лучника “и”. Більш складні дієприкметникові речення, що наближалися б до Галицького літопису, тут рідкі. Іноді стрічається паралельна будова речень, повторення однакових фраз переходових, симетричне розміщення слів для скріплення враження повної тотожності. [...]

Автор має свої улюблені “загальні місця”, котрими заокруглює свої оповідання, подібно як то роблять казкарі. [...]

І тому подібні вирази, як “многое множество” (дружини, святителів і под.), “с великою чєстью ы великою похвалою”, “возрѣвъ на него”, “озряся на святѣю Богородицю”. Але взагалі якихось поетичних, образових виразів, порівнянь автор не вживає, ритму в своє оповідання не вводить, до поетичних цитат не звертається. Взагалі, ясно, хоче писати прозою, і коли стрічаються у нього якісь афоризми, крилаті слова, то в промовах діячів, очевидно, як реальна риса тодішнього святочного, піднесеного стилю (ми ще побачимо їх в такій ролі), сам же автор,

очевидно, навпаки, оминає всякого штучного тону свого оповідання.

Його сила, котру він правдоподібно, сам відчуває і нею любується, лежить в широкім, багатім оповіданні, котре не щадить слів, хоч і не впадає в беззмістовну многословність, пусті ампліфікації, але кохається в деталях, в реальній обстанові подій: не зазначає їх, а дійсно описує з замилюванням. Спеціально любить автор промови своїх героїв: держить їх широко, стараючись віддати в них не тільки okazійний зміст, але й улюблені, провідні ідеї цих героїв, індивідуальність їх мови, вживає для того їх улюблених приповідок (“и рече слово то — Ізяслав — якоже и переже слышахомъ: “Не идетъ мѣсто к головѣ, но голова к мѣсту!””). Сі промови, в котрих він викладає провідні мотиви головних діячів, заступає йому, власне, мотивування їх вчинків, до котрого він звертається сорозмірно мало, заховуючи об’єктивний характер свого викладу. Своєї індивідуальності він не висуває зовсім. Майже ніде (окрім хіба тільки що наведеної фрази) не говорить навіть в першій особі. І хоч ми з оповідання відчуваємо безпосередню близькість автора до подій та їх головних акторів, проте ніяких подробиць про його особу не знаходимо в сій просторій повісті, повній актуальних переживань.

Стільки щодо форми. Щодо змісту, то, як я зазначив, повість не тільки служить єдиним в своїй детальності джерелом для пізнання сеї критичної в історії української державності і культури доби, але й дає незрівнянний образ сучасного українського життя: княжо-дружинної верстви, її інтересів, провідних ідей і настроїв сього маленького світу. Автор займається виключно політикою, в тіснім значенні

слова: боротьбою князів “Володимиря племені” та боярських, дружинних груп, що були зв’язані з тими князями, за “часті” й “волости” “в Руській землі”, їх “отчині”. Се в перекладі на більш реальну мову означало розподіл княжих доходів з такої “часті” між дружинною групою, яка зв’язувала свої інтереси з кандидатурою даного князя. За сей тісний круг династичних рахунків, родинних умов і конвенцій, котрими правився розподіл цих уділів і доходів в княжій “отчині”, і тих оружних розправ, котрими амбітники або покривджені в своїх інтересах князі “скріпляли” або “поправляли” такі конвенції, автор майже не виходить. Справи громадські, економічні, культурні, навіть церковні його не займають. Духовенство не виступає як політичний чинник, тільки в декоративній ролі — “того множества святителів”, що при кожній зміні на престолі з образами й хрестами виходить санкціонувати нову богоданну власть. Громада ж — ті “Кияне” або просто “людие”, що доволі часто виступають в повісті, хоч як силкувались, власне в цих роках більше ніж коли-небудь, виявити свою політичну активність або вплинути на княжу політику і дати бажаний оборот подіям (вирвати Київ з сеї неустанної княжої гризні і зробити Київщину замкненим володінням Мстиславового роду, з дідиченням в простій лінії, від батька до сина), ні політичних верховодів, ні автора повісті не потрапили змусити ставитися до їх змагань серйозно. Київська — і всяка інша — громада для нього і для них тільки об’єкт політики, многословна нерозумна bestія, котру або поставляється перед фактом військовою силою, або ведеться за собою різними штучками, граючи на всяких популярних

гаслах, улюблених мотивах, але з гадкою її ніхто серйозно не рахується. Автор доволі об'єктивно оповідає, як його герой Ізяслав, улюбленець київської громади, безсердечно-егоїстично обманював і дурих її, використовуючи як знаряддя, як воєнне м'ясо в своїх цілях, й у нього не виривається ані слова осуду на таке поведіння милого йому князя.

Все се, розуміється, дуже мало симпатично, але — се життя! Реальне, неприкрашене життя, і ми повинні бути вдячні авторові, що розгорнув перед нами такий живий і багатий образ сього не дуже то високого, але живого руху. Він показав нам тодішніх діячів життя такими, які вони були: з головою занурені в свої маленькі, егоїстичні інтереси, котрі вони прикривали голосними фразами про інтереси “Руської землі” і “християн”, кликали “Бога і Богородицю і Животворящий Хрест” в свідки своїх чесних замірів, а в той час уперто і безоглядно, не жалуючи ні людських достатків, ні життя і крові, по трупах брели до тих дрібненьких егоїстичних цілей, в котрих бачили свою “честь”. Маленький се сегмент життя, можна жалкувати, що за ним в тіні застаються факти економічні і культурні, форми життя масового, народного, не стрінувши такого прихильного пера, яке знайшли сі княжі коромоли. Але за браком подібних образів з інших сфер мусимо брати якнайбільше від сього, що нам дано скупкою рукою традиції. І в загальній перспективі нашої, при бідності наших літературних пам'яток сей маленький барвистий образок княжо-дружинних кругів стає промін-

чиком світла, котрий принагідно освітлює й інші сторони життя.

Кінець кінцем звичаї й обичаї княжого і дружинного обиходу, його мораль і *savoir-vivre* являються продуктом і показником загального культурно-соціального розвою: в вищій верстві він проявляв себе найбільш яскраво, і форми її життя, його обряд, церемоніал і способи представлення служили моделями для ширших кругів, як то ми вже мали нагоду бачити, аналізуючи народну обрядовість в попередньому томі. Та наше доморodne українське лицарство, яке за взірцями візантійськими і західно-європейськими, на тій же християнській основі, на аналогічних з західним феодалізмом підставах, під тими ж гаслами боротьби християнства з поганством розвивалось, як бачимо, у нас паралельно з західним, в формах аналогічних, але в значній мірі оригінальних¹, — воно послужило потім взірцем і джерелом для того народного лицарства, яке згодом, з різними змінами і новими домішками, вилилось в обиході козацьким. І власне дружинні повісті XII в., особливо ся повість про Ізяслава, дають нагоду побачити його і пізнати в нім ті провідні ідеї, які почасти звідти, почасти незалежно і паралельно, з спільних джерел розходилися в ширшій військовій мужеській верстві.

Передусім, се культ ч е с т і, індивідуальної і національної, чи класової (руської військової верстви). “Братья и дружино! Богъ всегда Руския земли и Рускихъ сыновъ въ безчестьи не положилъ есть: на всихъ мѣстѣхъ честь свою взимали сѣть: нынѣ же, братье, ревнѣймы томѣ вси, ѿ всихъ

¹ Ся тема — наше лицарство і лицарство західне, їх взаємовідносини і аналогії — досі не звертала на себе відповідної уваги: була предметом доволі побіжної студії Мик. Дашкевича, яка не викликала інтересу, її по ній ся цікава тема більше не трактувалась.

земляхъ, и передъ чюжими языки дай ны Богъ честь свою взимати”, — говорить в нашій повісті її герой, сей бездоганний лицар князь Ізяслав². “Або честь свою добуду [обстою], або голову свою положу” — се ходяче слово в княжій обіході, причім, одначе, ся “честь” дуже конкретно матеріалізується в “часті в Руській землі” — в волості, відповідній родові і старшинству претендента-князя, в уряді і державі, відповідних родові і заслугам боярина-дружинника. З сим же в’яжеться почуття морального обов’язку “сором з себе зложити” і відомститися за всяку заподіяну кривду, оскільки б лише сили стало. “Аби Бог дав здоров’я, а месть буде”, — як висловлюється той же Ізяслав.

Далі, культ лицарського слова, особливо заприсяженого “хрестним цілуванням”, поставленого таким чином під охорону “животворящого хреста”. Епізод повісті про смерть Володимира галицького, що постигла його за те, що він злегковажив хрестне цілування і зневажливо висловився про силу хреста (я не наводжу його тут, бо навів його вже раз, у своїй “Історії”), ілюструє сю віру й страх перед “переступленням чесного хреста”. Воно тим не менше траплялось занадто часто на практиці, але кожен більш або менш щиро мусив тоді складати вагу такого переступлення на противну сторону, а свою справу ставив-таки під охорону “животворящого хреста” як свідка своєї правди.

Так само годилось віддавати свої справи, мовлялось, “на суд Божий”, котрого всяка “рать” і світова зброя являлась тільки знарядом. Сі невгомні коромольники і забіяки були на словах покірними і відданими слугами божими, які нічого іншого не діяли,

тільки чинили волю божу і вичікували її вказівок. Можливо, що такими й мислили себе, бодай часто. В кожному разі, судячи з промов повісті, Бог і Богородиця не сходили з їх вуст, коли вони говорили “в вікно”, для публіки. “За всім Бог і сила хрестна”, “а в тім — Бог”, “а Богові судити”! В перекладі на реальну мову се значило: зброю в руки і ставаймо до бою!

Ся готовість в кожній хвилі віддатися на “волю божу”, “стати на суд”, зарискувати життям цінилась як прикмета мужа, “мужство” у властивім значенні. Справжній муж повинен бути на все готовим, спокійно глядіти в очі смерті і не тікати суда божого. Мужньому князеві годилось на чолі полку розпочати битву і дати приклад воякам. Битва — се був майже побожний акт: віддання себе божій силі. Смерть на полі битви з іншим братом-князем тому не мала в собі нічого страшного, нікого не обурювала. Се був суд долі, котрий належало прийняти спокійно і гідно. І от бачимо, як Ізяслав, очевидно, без душевної трагедії, сам ранений, їде передусім поплакати над тілом свого близького вояка Володимира Давидовича, і тут же зараз, над теплим ще трупом, їде нарада, як би перехопити у ворожій стороні стіл помершого. Його рідний брат має, не гаючись, взявши тіло, як певного роду застав, спішитись до Чернігова, щоб засісти опорожнений стіл, взяти його, так би сказати, з рук убитого.

Але се були хоч неминучі, в очах сих людей, але все-таки прикрі речі. Властива, благородна, гідна мета “раті”, для котрої приємно покласти голову власну і своїх товаришів — се “християне” і “Руська земля”. “Страдати за Руськую землю” — се, властиво, єдиний зміст, єдина мета

² Іпат., с. 310.

гідного князя. Се страждання протягом віків втілюється передусім в неустанній боротьбі з степовим поганством, і оборона Русі, служба Русі являється zarazом службою християнству, подвигом божим, за котрим дістанеться божа нагорода, “вінець мученицький” тим, хто поляже на полі. Правда, в інших okazіях теж можна було себе потішати надією на сей вінець, бо коли складалось голову за правду і за хрестне цілування, то з сього теж виводили собі право на небесну заслугу (проти таких надмірних претензій виступає слово “о князях”, з котрим ми стрінемось далі, його осторога свідчить про велике поширення таких безпідставних претензій на небесну заслугу). Але безсумнівною заслугою перед Богом таки — смерть і страждання за Руську землю і за християнство.

Поза тим рекомендується гуманність. Лякаючись неустанного кроворозливання в княжих коромолах, проповідувала церква, громада і кінець кінцем сама дружинна верства відразу перед розливом крові, і се признавалось одиноким мотивом, перед котрим може відступити помста за кривди і бажання оправити свою честь — розлиття крові, християнської, розуміється. Найбільш завзяті кроворозливатели заявляють свій страх перед нею і готові відступити (бодай на словах) від своїх оправданих претензій “християнь дэля”, задля християн.

Ся ж гуманність наказує милосердя до безпомічних і безборонних під час війни, до бідних і нездатних до праці — поза війною. Щедрота до духовенства, церков, монастирів, чорноризців, пошанування і любов до них — се та концесія, котру дружинна мораль робила церковній. Але під умовою, щоб вона не відбивалась не корисно: не підривала, не простужувала любові і щедроти до дружини, що зоставалась

все-таки найвищою чеснотою князя і боярина. Чи мав би князь, і так само кожний впливовий боярин (який повинен був іти його слідами в відносинах до молодшої дружини) засоби на інші цілі, чи не мав їх, але він не повинен був збирати багатства ні для себе, ні для іншого призначення, тільки “давати дружині”. Бо “любити” дружину над усе було його першим обов’язком і першою чеснотою.

Такий був в головніших рисах сей кодекс моралі, проповідуваний дружинною поезією, що заховалася до нас в таких малих останках, і дружинною повістю, що заховалася в останках більших та її доповнює. В сім напрямі виховувала вона свою воєнну верству. Повість про Ізяслава дає найбільш яскравий образ сеї дружинної моралі! Щоб його пізнати, я даю нижче виїмково великий виринок з неї.

Роблю се тому, що як літературний твір властивого значення ся повість не оцінювалася, не студіювалася і не звертала на себе уваги. Її трактовано як історичне джерело, і я не думаю, щоб і тепер, по прочитанню сих заміток, багато знайшлося охочих познайомитися з нею з котрогось видання літопису. Та й той деформований вигляд, в котрих ся повість в сих виданнях (не дуже приступних зрештою) тепер знаходиться, ледве чи може підтримати таку охоту. Тим часом як літературний твір повість варта ближчої знайомості. По своїм літературним прикметам вона повинна зайняти місце поруч найславніших творів середньовічної літератури — лицарських епосів і романів. Її багатий, мальовничий стиль ставить її дуже близько до західних лицарських романів, хоч її зміст не фантастичний, а тверезо реальний. [...]

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Уривки з Київського літопису

У РІК 6633 [1125]. Преставилася княгиня [Варвара, жона] Святополка [Ізяславича, місяця] лютого [у] двадцять і восьмий [день].

У РІК 6634 [1126]. Преставився благовірний князь, христоролюбивий великий князь всеї Русі Володимир Мономах, що просвітив Руськую землю, наче сонце, промені пускаючи, і слава його розійшлася по всіх землях. А найбільше страшним він був для поганих, [цей] братолюбець, і нищелубець, і добрий дбайливець за Руськую землю.

Преставився він [місяця] травня в дев'ятнадцятий [день]. І, опрятавши тіло його, положили [його] у святій Софії, коло отця [його] Всеволода¹, співавши належні співи над ним. Священнослужителі ж, жалкуючи, тужили по святому і доброму князеві, [а] весь народ і всі люди за ним плакали, як ото діти за отцем або за матір'ю. [Плакали по ньому всі люди і сини його Мстислав, Ярополк, Вячеслав, Юрій, Андрій, і внуки його.

І тоді розійшлися всі люди з жалобою великою. І так само й сини його розійшлися кожен у свою волость із тугою великою, гуди, де ото він кожному з них роздав був волості.

---

¹ У Лавр., де подано ширшу характеристику Володимира Мономаха, тут говориться: «І посидів він у Києві на отчім столі тринадцять літ, і в рік 6633 од початку світу преставився, травня місяця в дев'ятнадцятий день, живши од народження свого сімдесят і три роки. Преставився він на [ріці] Альті, коло улюбленої церкви, що її він спорудив великими засобами [на честь Бориса і Гліба]. Сини ж його і бояри однесли його до Києва, і він покладений був у святій Софії коло отця свого».

У Татіщева характеристика Володимира Мономаха набагато яскравіша. До того, що "найбільше страшним він був для поганих", додано: ("і любили його всі навколишні і підвладні йому. він не був гордим, не возносився у своїх добрих ділах, а славу і честь за всі побіди воздавав насамперед богові, на нього одного надіявся, і за те бог йому престол помимо інших дарував і багатьох супротивників покорив. До всіх він був милостивим і щедрим на пожертви, у правосудді додержував законів, і хоча винних карав, але більше зменшуючи їх вину і прощаючи. З лиця був гарний, очі великі, волосся рудувате і кучеряве, чоло високе, борода широка, на зріст не вельми великий, але міцний тілом і сильний. У ратях вельми хоробрий і вмілий виладнувати війська. Він багатьох своїх ворогів переміг і покорив, сам же один раз біля Треполя був переможений, про що ніколи згадувати не міг, почасті від жалю за братом Ростиславом, який тоді втопився і якого він вельми любив, а почасті від сорому, що нелад святополків його до цього спонукав. Володів Руссю 13, а всього жив 73 роки").

ПОЧАТОК КНЯЖІННЯ МСТИСЛАВОВОГО В КИЄВІ

Мстислав, старший син його, сів на столі в Києві замість отця свого [місяця] травня у двадцятий [день]. І коли почули це вороги-половці [про] смерть Володимирову, то присунулися до [городів] Баруча і до Бронькняжа, сказавши: “візьмемо торків їхніх”. Та була [про це] вість Ярополку [Володимировичу], і повелів він гнати [руських] людей і торків у Баруч і в інші городи. Вороги ж, наскочивши, не досягли нічого, бог звів на ніщо їхній намір, але, довідавшись, що Ярополк у Переяславі, вони вернулися на Посулля пустошити.

Князь Ярополк тим часом, укріпившись, пішов услід за ними з божою поміччю, не ждучи підмоги [ні] од брата [одного], ні од другого, — з [самими] тільки переяславцями він догнав їх біля Полкстіня [Половці], побачивши, що їх мало, вернулися назад і рушили, приготувавшись до бою, насупроти. І тоді благовірного князя корінь і благовірний пагін Ярополк, призвавши [на поміч] ім'я боже і отця свого, з дружиною своєю дерзнув [на них]. І коли зітнулися оба полки, переможені були поганії силою чесного хреста і святим [архангелом] Михаїлом. Частину їх побили, а частина їх потопилася в ріках. І поміг йому Бог і отця його молитва, і прославили Бога всі люди за такий дар і поміч.

У сей же рік преставився ігумен святої Богородиці Печерського монастиря Прохор [місяця] листопада в п'ятнадцятий [день].

У РІК 6635 [1127]. Преставився митрополит Микита.

У сей же рік преставилася княгиня, [жона] Володимира [Мономаха], місяця липня в одинадцятий [день].

Того ж року потрусилася земля місяця серпня в другий [день].

У РІК 6636 [1128]. Ольгович Всеволод схопив стрія свого Ярослава [Святославича] в Чернігові, напавши на нього, а дружину його посік і розграбував. Мстислав же з Ярополком, [братом своїм], і з воями хотів іти на Всеволода із-за Ярослава. Всеволод тоді послав [послів] по половців, а Ярослава пустив до Мурома.

Половців тим часом прийшло сім тисяч із [ханом] Осулуком, і стали вони коло Ратмирової діброви за [рікою] Виром, бо вони

послали були послів до Всеволода. [Але] Ярополкові посадники, захопивши їх на [ріці] Локні, привели їх до Ярополка, — бо Ярополкові посадники були по всій [ріці] Сейму, — і половці, не діставши вісті од Ольговича, втекли до себе. А тому що Мстислав усе більше налягав на Всеволода, сказали йому: “Навів ти єси половців, а вони не досягли нічого”. Всеволод тоді став благати Мстислава і бояр його. Підучуючи [їх] і дари даючи їм, він благував, і так пробув він [у Чернігові] все літо до зими. І прийшов Ярослав із Мурома до Мстислава, кланяючись йому, благаючи [і] кажучи: “Ти хреста єси цілував мені. Піди на Всеволода”. Всеволод же ще більше благував Мстислава.

А в ті дні ігуменом [монастиря] святого Андрія був Григорій, якого раніш-бо любив Володимир [Мономах], а поважав Мстислав і всі люди. Так той не дав Мстиславу стати раттю за Ярослава, кажучи: “То для тебе менший гріх єсть, якщо, переступивши хресне цілування, ти на рать не встанеш, аніж кров пролити християнськую”. І зібрався весь собор ієрейський, — бо митрополита в той час не було, і сказали вони Мстиславу: “Хай на нас буде той гріх”. І вчинив він волю їх, і відступив Мстислав од хресної клятви Ярославу, і журився тим усі дні живоття свого. Ярослав же пішов назад до Мурома.

Того ж року послав князь Мстислав із братами своїми многих [воїв] на Кривичів чотирма путями: В'ячеслава [Володимировича] із Турова, Андрія [Володимировича] з Володимира, Всеволодка [Давидовича] з Городна, В'ячеслава Ярославича з Клечеська; їм повелів він іти до [города] Ізяславля. А Всеволоду Ольговичу повелів іти із своїми братами на [город] Стрежев, до [города] Борисова/ [Воеводу] Івана Войтишича він послав із торками, а сина свого Ізяслава із Курська з його військом послав на [город] Логожськ, а другого сина свого Ростислава послав зі смольнянами до [города] Друцька, сказавши їм: “В один день усім зробити напад, місяця серпня в одинадцятий день”.

Та Ізяслав прийшов на день скоріш од братів, захопив людей із города [Логожська], і вони, перестрашившись, здалися. А ізяславці стали битися з В'ячеславом і з Андрієм. Ізяслав тоді, переждавши два дні коло Логожська, рушив до Ізяславля до обох стріїв своїх,

ведучи з собою Брячислава [Давидовича], зятя свого², який пішов був до отця свого [Давида Всеславича у Полоцьк], та, будиши посеред путі і устрашившись, не маючи змоги піти ні сюди, ні туди, пішов до шурина свого в руки і логожан привів, що їх вивів був із Логожська. І коли побачили ізяславці князя свого і логожан, яких узяли без шкоди, то вони здалися, сказавши В'ячеславу: "Поклянись нам перед Богом, що не даси нас на грабунок".

[І настав вечір.] [Воротислав, Андріїв тисяцький, та Іванко, [тисяцький] В'ячеславів, увіслали обидва отроків своїх у город, а на світанні, коли побачили всі вої, що ті взяли його, [Ізяславль], уночі, то ледве Мстиславів обоз уберегли [од воїв], і то силоміць, б'ючись. І так вернулися вони з великою добичею.]

А потім і новгородці прийшли з Мстиславичем із Всеволодом до [города] Неклоча. І тоді полочани, розгнівавшись, вигнали Давида [Всеславича] з синами. Узявши Рогволода [- Бориса Всеславича], вони пішли до Мстислава, просячи його собі за князя, і вчинив волю їх Мстислав. Узявши Рогволода, вони повели його до Полоцька.

[У] тім же році преставився Ізяслав Святополкович, місяця грудня у двадцять і третій [день], а похований був [у] двадцять і четвертий день.]

[У РІК 6637 [1129].] Преставився князь полоцький Борис [- Рогволод Всеславич].]

[У сей же рік була вода велика, вона потопила людей, і хліба, і дома знесла.]

[Того ж року Мстислав, син Володимирів, заклав у Києві кам'яну церкву [монастиря] святого Феодора [Тірона].]

[У РІК 6638 [1130].] Георгій Шимонович³, ростовський тисяцький, окував гробницю Феодосія, ігумена печерського, при ігумені Тимофіїві.

[У сей же рік преставився В'ячеславич Михайло, внук Володимирів, [місяця] липня у двадцять і п'ятий [день].]

² Тут — чоловіка Ізяславової сестри Ксенії.

³ Батько Георгія Шимон (Симон), родом варяг, воєвода Всеволода Ярославича, один із засновників Києво-Печерської лаври, добре відомий із "Києво-Печерського Патерика".

У сей же рік заслав Мстислав полоцьких князів із жонами і з дітьми в Греки, бо вони переступили хресне цілування.

[У] тім же році преставився Ярослав Святославич у Муромі.

У РІК 6639 [1131]. Послав Мстислав синів своїх Всеволода, Ізяслава, Ростислава на Чудь. І взяли вони їх, і наклали на них данину.

[У] тім же році прийшов митрополит Михаїл.

У сей же рік потрусилася земля [місяця] липня [у] двадцять і четвертий день, о третій годині дня.

[У] тім же році була освячена церква святого Андрія [Первозваного] Янчиного монастиря.

У РІК 6640 [1132]. Ходив Мстислав на Литву із синами своїми, [Всеволодом, Ізяславом і Ростиславом], і з Ольговичами, і з Всеволодом [Давидовичем] городенським, і попалили вони їх. Та самі вони, [литва], поховалися, а киян тоді багато побилала литва, бо не встигли вони були [йти] з князем, а пізніше йшли услід за ним, окремо⁴.

⁴ У Татищева відомості про цей похід доповнені рідкісними для літопису життєво-побутовими подробицями, які дещо по-різному викладено в нього у другому і четвертому томах: («Ходив Мстислав із синами своїми і з чернігівськими князями вдруге на Литву. Але вони, [литва], не сміючи проти нього, зібравшись, виступити і попаливши самі доми свої, пішли в ліс зі скотом. Мстислав же, спустошивши поля, побравши полонених і розпустивши військо по домах, пішов назад. Воеводи ж, не маючи од литви ніякого побоювання, ішли безпечно. А литва, побачивши, що війська йдуть нарізно, вийшли з лісу, багатьох необережних побилали і декілька обозів одняли.

Прийшовши до Києва, Мстислав дбав про порядок у державі. Якось увечері він бесідував із дружиною своєю і веселився. Тоді один із євнухів його, підійшовши до нього, тихо сказав: «Княже! Ти ось, ходячи, землі чужі воюєш і неприятелів усюди перемагаєш. Коли ж ти вдома, то або в суді, або над справами землі своєї трудишся, а іноді з приятелями твоїми, веселячись, проводиш час, а не відаєш, що у княгині твоєї діється. Прохор-бо Васильович часто з княгинею наодинці буває. Якщо нині ти підеш, то можеш сам побачити, що я правду тобу кажу». Мстислав, вислухавши, усміхнувся і сказав: «рабе! А чи не пам'ятаєш ти, як княгиня Христина вельми мене любила і ми жили в цілковитій злагоді? І хоч я тоді, як молода людина, не скупю чужих жінок навідував, але вона, знаючи це, зовсім не ображалась і тих жінок приязно приймала, показуючи їм, ніби нічого не знала, і через те найбільше мене до її любові і пошани зобов'язувала. Нині ж я зістарівся, а багато трудів і клопотів про землю мені вже про це думати не дозволяють. А княгиня, як людина молода, хоче веселитися і може при цьому вчинити щось і непристойне. Мені це устерегти уже немає змоги, але досить того, коли про це ніхто не знає і не говорить. Тому й тобі краще мовчати, якщо не хочеш нерозумним бути. І надалі нікому про це не говори, щоб княгиня не довідалась і тебе не погубила».

І хоча Мстислав тоді нічого супротивного не виказав і обернув у безумство євнухове зухвальство, але через деякий час тіуна Прохора звелів судити за те, що ніби він у

У сей же рік була закладена кам'яна церква святої Богородиці, звана Пирогощею⁵.

У сей же рік родився у Мстислава син, і нарекли його ім'ям Володимир.

ПОЧАТОК КНЯЖІННЯ ЯРОПОЛКОВОГО В КИЄВІ

У РІК 6641 [1133]. Преставився благовірний князь Мстислав, Володимирів син, зоставивши княжіння брату своєму Ярополкові. Йому ж на руки він оддав і дітей своїх, з Богом. Преставився Мстислав [місяця] квітня у п'ятнадцятий день, у п'ятницю великодньої неділі. Покладений він був у церкві святого Феодора [Тірона], що її сам був спорудив⁶.

А Ярополк [Володимирович] увійшов у Київ у сімнадцятий день, у неділю.

[У] тім же році Ярополк привів Всеволода Мстиславича з Новгороду і дав йому Переяславль. Та зранку він сів у ньому, а до обіду вигнав його Юрій, стрий його, і сидів у ньому вісім днів, бо вивів його, [Юрія], брат його Ярополк із Переяславля згідно з хресним цілуванням. І послав Ярополк [посла] по другого Мстиславича в Полоцьк, по Ізяслава, і привів його з клятвою.

У РІК 6642 [1134]. Преставився Ізяслав Глібович, [місяця] травня в чотирнадцятий [день].

судах не по закону діяв і людей грабував. За це заслали його в Полоцьк, де він незабаром у порубі помер").

У цій новелі йдеться про другу жону Мстислава Володимировича, дочку новгородського посадника Дмитра Завидовича (див. 1122 р.), за Татіщевим, (Любаву). Характерно, що в літопису тут же, під 1132 р., говориться про народження у Мстислава сина Володимира (за актовими печатями його хрестильне ім'я — Дмитрій), котрий мав прізвисько "мачушич" і далі зображався негативними рисами.

⁵ Згадкою про церкву Пирогощу закінчується "Слово о полку Ігоревім".

⁶ У літопису нема ніякої посмертної характеристики Мстислава Володимировича. У Татіщева вона теж лаконічна і без портретних рис: ("Він був великий правосудець, у ратях хоробрий і вмів тут наводити лад, усім сусідам його був страшний, до підлеглих милостивий і уважний. За його часу всі князі руські жили в цілковитій тиші і не сміли один одного скривдити. Через це його всі іменували Мстислав Великий. Податі при ньому хоч були великі, але всім урівняно, і через те всі це переносили без тяготи").

У сей же рік була принесена покрайня дошка гробу господнього [паломником] Діонісієм. А послав був [його] Мирослав [Гюрятинич, посадник новгородський].

У той же рік преставився єпископ переяславський Марко. [Той ж зими В'ячеслав [Володимирович] залишив Переяславль. [і] пішов назад до Турова, не послухавшись брата свого Ярополка. **У РІК 6643 [1135].** Юрій випросив у брата свого Ярополка Переяславль, а Ярополку дав Суздаль, і Ростов, та інші волості свої, але не всі. А через це й підняли війну Ольговичі з Володимировичами⁷.

Пішов Ярополк із братами своїми, із Юрієм і Андрієм, на Всеволода на Ольговича, і забрали вони навколо города Чернігова села. Але Всеволод не вийшов супроти [них] битися, бо іще не прийшли були до нього половці. Ярополк же постояв декілька днів коло Чернігова, і вернувся в Київ, і розпустив воїв, а з Всеволодом ніяк-таки не владнавши, ні миру з ним [не] вчинивши.

А коли половці прибули до Всеволода, то Всеволод зі своїми братами і з Ізяславом та Святиполком Мстиславичами пішли, розоряючи села й городи Переяславської волості, а людей рубаючи. Навіть і до Києва вони прийшли, і Городець [Пісочний] запалили в день святого Андрія [Первозваного]. Вони їздили по тій стороні Дніпра, [одних] людей хватаючи, а других рубаючи, які не встигли перевезтися, — бо не можна було переправитися: ішли криги, — і зайняли тоді й скоту незчисленну силу, оскільки Ярополку не можна було перевезтися із-за криг із воями своїми. А вони, постоявши три дні за Городцем у бору, пішли до Чернігова.

А звідти [й звідси послів] шлючи між собою, [князі] вчинили мир, і знову Ольговичі стали просити в Ярополка: “Що наш отець держав при вашому отці, того самого і ми хочемо. А як не дасте, то не жалкуйте, що вдіється. То ви винуваті, і нехай на вас буде кров”.

⁷ Довготривала боротьба між Ольговичами і Мономаховичами розпочалася з того, що Ізяслав і Всеволод Мстиславичі хотіли забрати в Юрія Ростово-Суздальську область-землю і увійшли в спілку з Ольговичами, які намагалися повернути собі батьківське Посейм'я, забране в них у часи Мстислава. Згодом Ольговичі діяли проти Мономаховичів уже самостійно, прагнучи засісти на київському столі.

Те ж усе вчинилося [тому], що вигнав Юрій [Володимирович] Всеволода [Мстиславича] з Переяслава, а потім Ізяслава [Мстиславича] вигнав В'ячеслав [Володимирович], а потім Ізяслава-таки вигнав той же В'ячеслав, із Турова, і вони перейшли до Ольговичів. І була через це межи ними суперечка велика [і] злоба. Ольговичі виступали, вказуючи причину: "Ви почали есте спершу нас губити". Тої ж зими зібрав [Ярополк] воїв київських, а Юрій — переяславців. І стояли вони вісім днів коло Києва, і замирився Ярополк із Всеволодом [Ольговичем]. І дали [Мономаховичі] Переяславль Андрієві, брату своєму, а [город] Володимир — Ізяславу Мстиславичу.

СУ РІК 6644 [1136]. Привів Ярополк брата свого Андрія з Володимира і дав йому Переяславль, а Ізяславу, синівцю своєму, — Володимир.

Того ж року прийшов Всеволод [Ольгович] з усіма братами до Переяслава. І стояв він під городом три дні, і билися вони коло Єпископських воріт і коло Княжих. Однак почули вони, що йде Ярополк [і] пішли у верхів'я [ріки] Супою, і тут, приготувавшись, діждали їх. А Ярополк одразу з дружиною своєю і з братами кинувся до бою, ні воїв своїх [не] діждавшись, ні приготувавшись гаразд, вважаючи, що "не встояти Ольговичам проти нашої сили".

І коли зступилися обидва війська, то билися вони кріпко. Але незабаром побігли половці Ольговичів, і погнала вслід за ними ліпша дружина Володимировичів, а князі їх, Володимировичі, билися з Ольговичами. Тоді ж Василько Леонович, цесаревич⁸, був убитий, і була битва люта, і багато падало з обох [сторін]. Коли ж побачили усі брати — Ярополк, В'ячеслав, Юрій і Андрій, — що полки їхні розладнані, вони од'їхали до себе. А тисяцький [київський Давид Ярославич] із боярами їх, [Мономаховичів], раніш погнали вслід за половцями, побили їх і вернулися назад на поле бою. Та не знайшли вони князів своїх і попали Ольговичам у руки. І так похватили їх [Ольговичі], держачи стяг Ярополків⁹, [і] взяли

⁸ Нижче він зветься також Василько Маричич, — це був син дочки Володимира Мономаха Марії-Мариці і Леона, сина Романа IV Діогена.

⁹ Орієнтуючись на піднесений княжий стяг, до нього збиралися, стягувалися воїни. Ольговичі, які захопили стяг Ярополка, підняли його і заманули до себе добірних воїнів противника.

бояр багато: Давида Ярославича, тисяцького, і Станіслава Доброго Тудковича, й інших мужів. І внук Володимирів Василько Маричич убитий був тут, і багатьох бояр київських вони були захопили. Ярополк же з братами своїми прийшов до Києва. А сталося це місяця серпня у восьмий день.

Андрій вернувся в Переяславль, а Всеволод, перейшовши Десну, став навпроти Вишгорода з воями. Ярополк тим часом став збирати військо на нього. І постояв Всеволод сім днів, [і] пішов до Чернігова. І слали вони межі собою послів, і не могли уладитися.

Потім же Ольговичі з половцями перейшли Дніпро [місяця] грудня у двадцять і дев'ятий день. І стали вони пустошити, од Треполя починаючи, навколо [городів] Красна і Василева, і до Білгорода, і аж до самого Києва, і по [річці] Желяні, і до Вишгорода, і до Деревлян, і через [ріку] Либідь перестрілювалися.

Ярополк же зібрав був безліч воїв на нього із всіх земель, та, прийнявши милосердну розважливість, не вийшов на нього насупроти, ані вчинив кровопролиття, а убоївшись суда божого, повів себе як менший серед них, хулу й докір прийняв на себе і од братів своїх, і од усіх, по-сказаному: "Любіте ворогів ваших"¹⁰.

І вчинив він із ними мир у дванадцятий [день] січня [місяця], і цілували вони хреста межі собою, коли між ними ходив смиренний митрополит Михаїл із хрестом. І дав Ярополк Ольговичам отчину їхню, чого вони й хотіли. І так утишив розважливий князь Ярополк борню ту лютую.

У тім же році церква Пирогоща була завершена.

У РІК 6645 [1137]. Єпископом у Смоленськ був поставлений скопец Мануйло, гарний співак, що прийшов був із Греків утрюх [із Феодором та Ігнатієм] до благолюбивого князя Мстислава [Володимировича]; [перед цим-бо не було єпископа в Смоленську].

У сей же рік були знамення в сонці місяця червня в перший день.

У сей же рік билися новгородці з суздальцями на Жданігорі, і одоліли суздальці новгородців.

У той же час пішов Юрій [Володимирович] до Ростова.

¹⁰ Єванг. від Матфія V, 44.

І Всеволод Мстиславич оддав у Ляхи дочку свою Верхуславу.
У РІК 6646 [1138]. Вигнали новгородці князя свого Всеволода Мстиславича з Новгорода, а Святослава Ольговича ввели до себе. І Всеволод Мстиславич прийшов у Київ до стрія свого Ярополка, і дав йому стрій Вишгород.

Того ж року прийшли псковичі і взяли до себе Всеволода [Мстиславича] княжити, а від новгородців одділилися.

Того ж року він преставився, сидівши [у] Пскові, місяця лютого в десятій [день], у четвер масляної неділі. Там же він і покладений був у церкві святої Трійці, що її сам був спорудив у Пскові.

У РІК 6647 [1139]. Преставилася Володимирівна Єфимія місяця квітня в четвертий день, у понеділок великодньої неділі.

У сей же рік вигнали новгородці Святослава Ольговича і прийняли його смоляни, а Ростислава Юрійовича новгородці посадили в себе.

У сей же рік привів Всеволод Ольгович половців до [города] Прилука, і взяв він інші города, і захопив Посулля.

Ярополк тоді скликав братів своїх, і з синівцями своїми зібрався, і з суздальцями та ростовцями, і з полочанами та смольнянами, і [з] киянами та переяславцями, і Васильковичі [Іван та Ростислав прийшли], і Володаревич [Володимирко] прислав [на] поміч галичан, і король [угорський Бела Сліпий] угрів прислав у поміч, [і] берендичів [прийшло] тридцять тисяч, і туровці. І зібрав він воїв многих, і пішов до Чернігова.

Всеволод же почув, що багато воїв у Ярополка, [і] убоявся, а люди, чернігівці, заволали до Всеволода: “Ти надієшся утекти в Половці, а волость свою погубиш? То до чого ти назад вернешся? Лучче облиш оту свою зарозумілість і проси собі миру. Ми-бо знаємо милосердя Ярополкове, що він не радується кровопролиттю, і задля Бога він захоче миру. Він же береже землю Руськую!”

Всеволод тоді, це почувши, схаменувся і почав слати [послів] із бланням до Ярополка, просячи миру в Ярополка. І от Ярополк, благий сей і милостивий норовом, [страх божий маючи в серці], — так само, як і отець його мав страх божий, — і про все розваживши, не схотів учинити кровопролиття і вчинив із ним мир. Стояли

вони коло [города] Моровійська, і, владившись, цілували чесного хреста, і розійшлися кожен до себе.

Того ж року преставився князь Ярополк, місяця лютого у вісімнадцятий день, і покладений був у Янчинім монастирі [в гробниці] коло [церкви] святого Андрія [Первозваного].

І ввійшов брат його В'ячеслав у Київ того ж місяця у двадцять і другий [день], у середу м'ясниць.

І довідався Всеволод, що Ярополк помер, а В'ячеслав сидить у Києві, і, зібравши трохи дружини, з братом своїм Святославом і з Володимиром Давидовичем прийшли вони до Вишгорода, і стали тут, увійшовши в город.

У РІК 6648 [1140]. Рушив Всеволод Ольгович із Вишгорода до Києва, виладнавши полки. І, прийшовши, став він коло города в Копиревім кінці, і почав підпалювати двори, які є перед городом у Копиревому кінці, місяця березня в четвертий день.

Та В'ячеслав насупроти не вийшов, не хотючи крові проливати, а повів себе як менший і вислав до нього митрополита [Михаїла], кажучи йому так: "Іди назад до Вишгорода, а я сьогодні піду в свою волость. А се тобі Київ".

І вчинив так Всеволод: пішов до Вишгорода назад. [І] в той день В'ячеслав пішов у свою волость, у Туров.

Всеволод же увійшов у Київ [місяця] березня в п'ятий день з честю і славою великою. І прийшов до нього [брат] Ігор [Ольгович], бо він іздавна обіцяв був Ігореві дати од себе Чернігів. Та не дав він йому, а дав його, [Чернігів], Давидовичу Володимирі. І пересварив він братів, а тоді одпустив їх.

У той же час вийшли із Цесарограда двоє княжичів — [Василько та Іван Рогволодовичі]. Вони були заслані Мстиславом, великим князем київським, тому що не сповняли його волі і не слухали його, коли він кликав їх у Руську землю на поміч, а ще [й] говорили Бонякові шолудивому: "На здоров'я!" І за це розгнівався на них Мстислав і хотів на них іти, але ж не можна було піти, тому що годі ж налягли були половці на Русь. І тому він стояв, б'ючись із ними і перемагаючи [їх].

[Сей-бо Мстислав Великий і пішов по путі отця свого Володимира Мономаха Великого.] Володимир сам особисто постояв на Дону,

багато поту втерши за землю Руськую, а Мстислав, мужів своїх пославши, загнав половців за Дон, і за Волгу, за [ріку] Яїк. І так ізбавив бог Руську землю од поганих.

А коли вивільнився Мстислав од війни, то згадав він про раніше, послав [мужів своїх] по кривицьких князів, по Давида, по Ростислава і Святослава [Всеславичів], і [по] двох Рогволодичів, [Василька та Івана]. І всадив він [їх] у три човни, і заслав їх до Цесарограда за непослух їх, а мужів своїх посаджав по городах їхніх. Та ми до попереднього повернемось.

ПОЧАТОК КНЯЖІННЯ ВСЕВОЛОДОВОГО В КИЄВІ

У сей же рік, коли Всеволод сів у Києві, став він тоді слати [послів] до Володимировичів і до двох Мстиславичів, [Ростислава і Святополка], хочачи миру з ними. І запрошував він до себе князя Ізяслава Мстиславича з Володимира. Та не схотіли вони для Всеволода цього вчинити, а самі посилали [послів] між собою, маючи намір піти на нього до Києва.

Всеволод же, не ждучи того, пішов на Андрія [Володимировича] до Переяславля з братом своїм Святославом, а Ізяслава Давидовича послав із половцями. Івана Васильковича і Володаревича Володимирка з [города] Галича ¹¹ на Вячеслава [Володимировича] і на Ізяслава на Мстиславича він послав. Сам же він пішов до Переяславля на Андрія з братом своїм Святославом. Надіючись бо на силу свою, він сам хотів усю землю [Руську] держати. Він домагався од Ростислава [Мстиславича] Смоленська, а од Ізяслава [Мстиславича] — Володимира. І послав він воїв на Ізяслава до Володимира, кажучи: “Іди з Володимира”. Та дійшовши до [ріки] Горинки [і] пополошившись, вони вернулися.

Коли ж прийшов Всеволод до Переяславля, він хотів вигнати Андрія, а брата свого [Святослава] посадити, кажучи Андрієві: “Ішов би ти до Курська!” І Андрій так сказав, порадившись з дружиною своєю: “Ліпше мені смерть із дружиною на своїй отчизні

¹¹ У Галичі тоді сидів Іван Василькович, а Володимир Володаревич — у Перемишлі.

і дідизні взяти, аніж Курське княжіння. Отець мій в Курську не сидів, а в Переяславлі. Я волю на своїй отчизні смерть прийняти. Коли тобі, брате, не досить волостей, всю землю Руськую держачи, а хочеш ти сеї волості, то убий мене, — і [буде] тобі волость. А живим не піду я із своєї волості. Бо се не дивно роду нашому. Так само й раніше було. Святополк задля волості чи не вбив Бориса і Гліба? А сам чи довго пожив? Адже й тут живоття він збувся, і там мучиться вічно!”

І стояв на Дніпрі Всеволод, і послав Всеволод брата свого Святослава з полками до Переяславля, і зустріла його Андрієва дружина, і билися вони з ним. І поміг бог Андрійовичам¹², [Володимирові та Ярополку?], проти Святослава, і гонили вони вслід за ними до [річки] Карані, а далі не пустив Андрій дружини своєї.

А назавтра [мир оба учинили, Всеволод з Андрієм] і цілував хреста Андрій; Всеволод же не цілував був іще хреста. І на ту ніч загорівся Переяславль, і Всеволод, пройнявшись страхом божим, не послав до города анікого. На ранок же Всеволод став мовити Андрієві: “Бачиш ти, що я тобі іще хреста не цілував, а дав був мені ото Бог, що ви самі загорілися есте. Коли б я лиха хотів, то що б мені вгодно, те б я і вчинив. А нині цілував ти єси мені хреста, що додержиш присяги, і се добре. Коли ж не додержиш, хай Бог усе розсудить”. Всеволод, отож, цілував йому хреста і, замирившись із ним, прийшов до Києва.

Василькович же [Іван] і [Володимирко] Володаревич, галицький князь, запросили до себе Ізяслава Мстиславича і, не врядившись, вернулися. Ізяслав же [Давидович] пішов із двома синами, і розорвав волость В'ячеславову, і вернувся назад. А [ляхи [пустошили] Володимирську волость, помагаючи Всеволоду.]

І послав В'ячеслав [Володимирович] й Ізяслав Мстиславич послів своїх до Всеволода зі словами, щоб рядитися [з ним], та Всеволод не схотів учинити волі їх. А потім, роздумавши, що йому без них не можна бути, і давши їм те, чого вони просили¹³, він цілував їм хреста.

¹² Оскільки тут не двоїна, а множина, то, можливо, ідеться не про синів Андрія, а про його дружину.

¹³ Всеволод пообіцяв дати після себе Київ В'ячеславу та Ізяславу.

У сей же рік родився у Всеволода син, і нарекли його ім'ям Ярослав.

У сей же рік вигнали новгородці Юрійовича Ростислава, і випросили у Всеволода брата [його] Святослава в Новгород, і посадили його в Новгороді.

А по недовгім часі почали вставати новгородці на вічі проти Святослава через його лиходійство. Він тоді, побачивши, що встають на нього новгородці, послав до брата [свого] Всеволода [посла], кажучи йому: “Тягота, брате, між людей сих, і не хочу я в них бути. А кого тобі вгодно, того пошли в нього”¹⁴.

І послав [Всеволод] до них [воеводу] Івана Войтишича, прохаючи в них ліпших мужів. І, взявши їх, той привів [їх] до Всеволода. І мав намір [Всеволод] послати сина свого Святослава [в Новгород], та почув, що встали новгородці на вічі і б'ють приятелів Святославових із-за його насильства. І, сприяючи йому, [Святославу Ольговичу], кум його, тисяцький, [сказав]: “Княже, хотять тебе схопити”. Він тоді, убоявшись, утік із жоною [Катериною] і з дружиною на Полоцьк, до Смоленська.

І коли почув це Всеволод, не пустив він сина свого Святослава, ні мужів новгородських, що їх ото привів був до себе¹⁵. І прислали новгородці єпископа [Нифонта] з мужами своїми до Всеволода, кажучи: “Дай нам сина твого, а Святослава, брата твого, ми не хочем!”

І послав він до них сина свого Святослава, та коли був він у Чернігові, новгородці, порадившись, сказали Всеволоду: “Ми не хочемо сина твого, ні брата, ні племені вашого, а хочемо роду Володимирового”.

Всеволод же, це почувши, послав услід за ними [отроків], вернув їх і єпископа з ними і задержав їх з єпископом, бо вони сказали так: “Дай нам шурина свого, Мстиславича”¹⁶. І Всеволод, не хотячи перепустити Новгород Володимировому племені, прикликав двох шуринів своїх, [Ізяслава та Святополка Мстиславичів, і]

¹⁴ У Новгород.

¹⁵ У Лавр. сказано, що Всеволод узяв заложників-новгородців ще перед тим, як до Новгорода наприкінці 1139 р. пішов Святослав Ольгович.

¹⁶ Святополка Мстиславича.

дав їм [город] Берестій, кажучи: “Про Новгород ви оба не дбайте. Хай сидять самі своєю владою. Де князя вони знайдуть?”

А новгородців же з єпископом він держав у себе і зиму, і літо.

Того ж року прийшла половецька земля і князі половецькі [по викуп] за мир. Всеволод із Києва, а Андрій [Володимирович] із Переяславля [прийшли] до [города] Малотина і вчинили мир із ними.

У РІК 6649 [1141]. Приведена була дочка Всеволода [Ольговича Звенислава] в Ляхи.

У той же рік поставили єпископа в Переяславль на ім'я Євфимія.

Сього ж року преставився в [городі] Галичі Василькович Іван і взяв волость його Володимирко Володаревич. Він сів ув обох волостях, [Галицькій і Перемишльській], князюючи в Галичі.

Сього ж року новгородці, почувши, що забрав Всеволод браття їхне¹⁷, і не видержавши без князя сидіти, — та й хліб до них не йшов нізвідкіля, — послали до Юрія [Володимировича] мужів своїх і взяли Ростислава Юрійовича. І посадили [його] новгородці з великою честю в Новгороді на столі його власного отця¹⁸.

І через це розгнівався Всеволод [і] зайняв [Юріїв] Городець Остерський. А коли Святослав [Ольгович] утік із Новгорода [і] йшов у Русь до брата, то послав Всеволод назустріч йому [гінця] і сказав: “Брате! Піди сюди!” Святослав тоді поїхав до нього із Стародуба, та не поладнав із ним щодо волостей. І пішов Святослав до Курська, а сидів він і в Новгороді-Сіверському.

У той же час Всеволод, ділячись із братом своїм [Святославом], дав йому Білгород.

Тої ж зими преставився благовірний князь Андрій Володимирович у Переяславлі, місяця січня у двадцять і другий день, а в двадцять і третій похоронений був у [церкві] святого Михайла.

Коли ж несли його до могили, предивне знамення було на небі: було три сонця, що сіяли межі собою, і три стовпи, що стояли од

¹⁷ Ідеться про затриманих Всеволодом новгородців (див. вище під попереднім роком).

¹⁸ В Іп. і Хл. “на столѣ своего ему отца”; з Лавр. відомо, що новгородці пропонували свій стіл Юрієві Володимировичу.

землі до неба, а над [ними] усіма вгорі був, як дуга, місяць, що окремо стояв. І стояли знамення ті, поки [не] похоронили його.

У той же час зайняв Всеволод городи Юрієві, коні, скот, вівці і деякий назнав товар.

У той же рік [ходив Ігор [Ольгович] до Чернігова на [Володимира] Давидовича, і вчинили вони обоє мир.

У сей же рік преставився Всеволод [Давидович] городенський.

У той же рік послав Ізяслав [Мстиславич посла] до сестри своєї [Марії і] сказав: “Випроси нам у зятя ¹⁹ Новгород Великий брату своєму Святополку”. Вона так і зробила.

У РІК 6650 [1142]. Преставився чернігівський єпископ блаженний Пантелеймон.

У сей же рік послав Всеволод Святополка [Мстиславича], шурина свого, в Новгород, домовившись з новгородцями, котрих ото він був узяв. І взяли його новгородці, і сів він на столі, а [Ростислава] Юрійовича, стрийчича свого, відпустив із Новгорода до отця в суздаль.

У сей же рік послав Всеволод із Києва [воїв] на В'ячеслава [Володимировича], кажучи: “Ти сидиш у Київській волості, а [вона] мені належить. Отож, ти піди в Переяславль, отчину свою”. А синівцю його, [В'ячеслава], Ізяславу [Мстиславичу] він дав [город] Володимир, а Святославу, синові своєму, дав [город] Туров.

І тяжким стало серце братів його, Ігоря і Святослава [Ольговичів]: волость-бо дає він синові, а братів не наділив анічим. І покликав Всеволод братів до себе, і, прийшовши, стали вони в [селі] Ольжичах, — Святослав [Ольгович], Володимир [Давидович], Ізяслав [Давидович], — а Ігор [Ольгович] стояв коло Городця [Пісочного]. І поїхав Святослав до Ігоря, і спитав: “Що тобі дає старший брат?” І сказав Ігор: “Він дає нам по городу — Берестій і Дорогичин, Чорторійськ і Клечеськ, а отчини своєї, Вятичів, не дає”. І цілував Святослав хреста з братом своїм Ігорем, а на другий день цілували удвох Володимир [та] Ізяслав з Ігорем. І так згодилися вони всі, кажучи: “Хто відступить од хресного цілування, нехай тому хрест одомстить”.

¹⁹ Себто у свого чоловіка, Всеволода Ольговича.

І послав Всеволод [посланця] звати їх на обід, та вони не поїхали, а послали брати [послів] до Всеволода, кажучи: “Ти осе в Києві сидиш, а ми просим у тебе Чернігівської і Новгородської волості²⁰. А Київської ми не домагаємось”. Але він од Вятичів не одступався, а давав їм чотири городи, що їх ми раніш назвали. Вони тоді сказали: “Ти нам старший брат. Якщо ти нам не даси, то [доведеться] нам самим про себе подбати”.

І, розсварившись зі Всеволодом, поїхали вони од Києва до Переяславля раттю на В'ячеслава [Володимировича]. Та коли вони билися поблизу Переяславля, Всеволод послав [воєводу] Лазаря Саковського з печенігами і з воями В'ячеславу на поміч. Ізяслав же [Мстиславич], почувши, що прийшли на стрія його раттю, поїхав уборзі з військом своїм до Переяславля і бився з ними. І поміг Бог Ізяславу, і, не змігши встояти, побігли вони в городи свої.

У той же час Ростислав [Мстиславич] ішов із смоленським військом до зятя свого [Всеволода Ольговича] в Київ. Та, почувши, що билися Ольговичі коло Переяславля зі стриєм його, з В'ячеславом, і з братом його Ізяславом, він пішов на волость їхню і взяв навколо [города] Гомія волость їх усю.

А Ізяслав, почувши, що брат його спустошить волость їх, уборзі поїхав із Переяславля в землю Чернігівську і розорив коло Десни села їх і навколо Чернігова. І так, спустошивши волость їх, вернувся він до себе з честю великою.

Ігор же [Ольгович], порадившись із братами своїми, захотів одомстити за себе. І поїхали вони до Переяславля вдруге, і стали коло Переяславля, і, бившись три дні, та не досягнувши нічого, вернулися до себе.

І послав по них Всеволод брата свого Святошу [Давидовича], кажучи їм: “Брати мої! Візьміте у мене з дружбою, що я вам даю — Городець, Рогачов, Берестій, Дорогичин, Клечеськ”, — [і] наказавши їм: “більше не воюйте з Мстиславичами”. І вони вволили волю його, і покликав він їх до себе в Київ, і приїхали вони до нього всі вкупі.

²⁰ Ідеться про Новгород-Сіверську волость.

Всеволод же, не хотячи того, щоб брати з'єдналися в однім помислі, послав [послів] до обох Давидовичів, [Володимира та Ізяслава], кажучи їм: “Одступіте ви оба од обох братів моїх, а я вас наділю” І вони обоє, переступивши хресне цілування, відступили од Ігоря і од Святослава до брата Всеволода. Всеволод же, рад бувши розлученню їх і уладившись щодо [своєї] волості, дав їм Берестій, Дорогичин, і Вщиж, [і] Орміну. А братам обом, пославши [послів], він додав: Ігореві — Городець, Юрїїв і Рогачов, а Святославу — Клечеськ і Чорторійськ. І так вони розійшлися.

У той же рік В'ячеслав [Володимирович], домовившись із Всеволодом, дав Переяславль Ізяславу [Мстиславичу], синівцю своєму, а [сам] В'ячеслав пішов у Туров. Всеволод же синові своєму Святославу оддав Володимир. І не подобалось це Ольговичам, братам Всеволодовим, і заремствували вони на нього: “Дружбу він має з Мстиславичами, з шуряками своїми, а з нашими ворогами, і обсаджався ними навколо, — і нам на безголов'я та безмістя, і собі”. І так говорили йому брати, і докучали йому, [щоб] піти раттю на Мстиславичів, та він волі їхньої не вчинив.

Того ж року оддав Всеволод дочку свою Звениславу в Ляхи, за Болеслава [Високого].

У ту ж зиму послав Всеволод сина свого Святослава [та] Ізяслава Давидовича з Володимиром [Володаревичем], з галицьким, у поміч свату ²¹ своєму, [князеві лядському], Володиславу на братів його на менших, на Болеславичів. І зібралися вони всі коло [города] Чернечська, і, пустошивши, вернулися, узявши більше мирних ляхів, аніж ратних.

У РІК 6651 [1143]. Поставили єпископа у Чернігів, на ім'я Онофрія.

У той же рік привів Всеволод за сина свого Святослава [Марію] Васильківну, [дочку] полоцького князя [Василька Святославича]. І зібралися брати всі, і безбожні ляхи, і пили у Всеволода, і тоді розійшлися.

Тої ж зими вийшов Ізяслав [Мстиславич із Переяславля] до стрія свого Юрія [Володимировича] в Суздаль. Та, не поладивши

²¹ Великий князь польський Владислав II Вигнанець, батько Болеслава Високого, син Болеслава Кривоустого, вів тоді боротьбу зі своїми меншими братами — Болеславом Кучерявим та Мешком III Старим.

з ним, він пішов до брата свого Ростислава в Смоленськ, а звідтіля пішов до другого брата свого, [Святополка], в Новгород і там же зимував. І прийшов Ізяслав із Новгорода у Переяславль свій, побувавши у братів своїх.

[Того ж року Ізяслав оддав дочку свою до Полоцька за Борисовича за Рогволода.] І Всеволод, князь київський, прийшов [у Переяславль] із жоною [Марією] і з усіма боярами на весілля.

У той же рік поставили єпископа в Полоцьк, Козьму.

У той же рік була [така] буря велика, якої ото не було ніколи, навколо [города] Котельниці, і рознесла доми, і майно, і комори, і хліб із стодоли. А просто сказати — наче рать узяла, і не зосталося в коморах анічого. А деякі знаходили лати в болоті, занесені бурею.

У РІК 6652 [1144]. Було знамення за Дніпром у Київській волості: летів по небі до землі немов круг вогняний, і осталося по сліду його знамення у вигляді змія великого, і стояло воно в небі з денну годину, і розійшлося.

У той же рік випав сніг великий у Київській стороні, коневі до черева, на Великдень.

У той же рік (освячена була церква святих Апостолів у Білгороді.)

У той же рік поставили єпископа в Туров, на ім'я Іоакима.

У той же рік розсварилися Всеволод з Володимирком [Володаревичем] із-за сина, — бо сів син його, [Всеволода, Святослав], у Володимирі, — і почали один на одного складати вину, і Володимирко кинув йому хресну грамоту. Всеволод тоді з братами пішов на нього.

[Того ж року ходили Ольговичі на Володимирка.] Всеволод із двома братами, з Ігорем і Святославом, Давидович Володимир і В'ячеслав Володимирович, Мстиславичі два — Ізяслав [і] Ростислав, і Глібович Ростислав, і Володислав, лядський князь. Пішли вони на велемовного Володимирка, заставляючи його добровільно приїхати до Всеволода поклонитися йому. Та він цього не хотів, — навіть і слухати, не те що бачити, — і не схотів їхати поклонитися йому. І угрів він привів до себе в поміч, але були вони йому без ніякої користі.

І став Всеволод по сій стороні города [Звенигорода]²², а Володимир став по ту сторону, зійшовши з гори, а межі ними [була] ріка Білка. І повелів Всеволод їм, кожному своєму полку, робити гаті. І назавтра перейшли вони ріку і взяли гори [в тилу] за Володимиром, бо Володимир, думаючи, що вони до нього йдуть, став, приготувавшись до бою, перед городом на оболоні, а цим [Всеволодовим] полкам не можна було битися з ними через тісноту, тому що болота підійшли аж під гори. Тому-то зійшли руські полки на гори і зайшли од [сторони] Перемишля і од Галича.

Коли ж побачили це галичани, вони занепокоїлись, кажучи: “Ми гут стоїмо, а там жінок наших візьмуть”. І почав Володимир слати [послів] до Ігоря: “Якщо ти замириш мене з братом, то по Всеволодовій смерті я поможу тобі щодо Києва”. І так підманув він Ігоря, і став Ігор багати Всеволода, і мольбою, і гніваючись, [і] кажучи: “Не хочеш ти мені добра. Нащо ти мені призначив єси Київ? Ти й приятелів мені не даси приймати”. І послухав його Всеволод: того ж дня під вечір учинив мир.

І виїхав Володимир, і поклонився Всеволодові, а Всеволод зустрів його зі своїми братами. І дав Всеволоду Володимирко за труд тисячу і чотириста гривен срібла, — раніш багато наговоривши, а потім багато заплативши, — і цим його вблагав. Всеволод же з братами, цілувавши його, примирив його з собою. Сказавши йому: “Осе ти цілий єси і більше не гріши”, — повернув йому Всеволод Ушицю і Микулин. І вернулися вони до себе.

²² В Іп. тут пропущено попередній хід військової виправи, про яку розповідає Лавр. Десь незабаром після весілля в Ізяслава, коли сталася сварка між Всеволодом Ольговичем і Володимиром Володаревичем, величезна коаліція Всеволода рушила на Галич. Крім цього, Ізяслава Давидовича було послано привести половців. Війська прийшли до Теробовля. Сюди ж прийшов і Володимир, привівши свою підмогу, яку прислав йому молодий угорський король Гейза II на чолі зі своїм вуєм (дядьком по матері Олені), хорватським баном (начальником області-банату), угорським палатином Белушем; сам Володимир Володаревич був, за Татіщевим, угорськими джерелами та генеалогічними дослідженнями, одружений із Софією, дочкою угорського короля Коломана (Кальмана) від першого шлюбу, сестрою угорського короля Стефана (Іштвана) II і зведеною сестрою Бориса, сина Єфимії Володимирівни. Противники цілий тиждень ішли на північ по обох боках річки Серету, і лише у верхів'ї полки Всеволода перейшли цю річку, рушили далі і прийшли до Звенигорода, хоча мали намір битися на відомомому місці ратей — на Рожнім полі, але Володимирко стояв на Голих горах. До коаліції Всеволода прилучився Ізяслав Давидович із половцями, який зайняв городи Ушицю і Микулин.

Срібло ж Всеволод не одному собі забрав, а роздаючи братам по частинах — В'ячеславу, Ростиславу, Ізяславу і всім своїм братам, хто ото з ним був.

На ту ж зиму вийшов Володимир [із Галича] в [город] Тисмяницю на лови. А в цей час послали галичани [послів] по Івана по Ростиславича у Звенигород і ввели до себе в Галич.

Володимир же, почувши [про це], зібрав дружину, і прийшов на нього до Галича, і став навколо города. Та, виїжджаючи з города, билися кріпко [галичани], і багато падало з обох [сторін], і билися вони близько трьох неділь. А в м'ясиці, в неділю на ніч, виступив на них Іван із галичанами, і багато вони билися. І побили в Івана дружину багато, і відрізали його од города, і не можна було йому вернутися в город. І пробіг він крізь [чуже] військо до Дунаю, а звідти полем прибіг до Всеволода в Київ. Галичани ж усю неділю билися після Івана з Володимиром, та поневолі одчинилися йому в масляну неділю. Володимир же, увійшовши в Галич, багатьох людей порубав, а інших покарав карою лютою.

Тої ж зими Всеволод [Давидович] оддав двох Всеволодківен, Володимирових внучок,²³ — одну за Володимира за Давидовича, а другу за Ярославича, за Юрія, обох однієї неділі.

У той же рік закладена була церква канівська святого Георгія [Побідоносця] Всеволодом-князем, місяця червня в дев'ятий день.

У РІК 6653 [1145]. Послав Всеволод [послів] по братів своїх, по Ігоря і Святослава, і по Давидовича по Володимира, і [по] Ізяслава [Мстиславича], і прийшли вони до Києва.

А тоді з'явилася зізда превелика на заході, випромінюючи світло [...].

“...і нам Володимир посадив Мстислава, сина свого після себе в Києві, а Мстислав — Ярополка, брата свого. А тепер я мовлю: “Коли мене Бог візьме, то я після себе даю братові своєму Ігореві Київ”. І довелось Ізяславу Мстиславичу, який багато замишляв, і всім братам, що сіли у Всеволода на снігах, цілувати хреста. І сказав їм Всеволод: “Ігорю! Цілуй хреста, що будеш ти з братами у дружбі. А ви, Володимир, і Святослав, і Ізяслав, цілуйте хреста

²³ Дочки Всеволодка Давидовича були двоюрідними внучками Володимира Всеволодовича Мономаха.

Ігореві, [що тільки те візьмете], що він вам дасть, але по своїй волі, а не по неволі”. І цілували вони у повній згоді хреста. І сказав їм Всеволод: “Запрошує мене Володислав, лядський князь, на обох братів своїх”. І сказав Ігор: “Ти не ходи, а підемо ми”.

І рушив Ігор із братом своїм Святославом і з Володимиром [Давидовичем], а Ізяслав Мстиславич розболівся і не пішов із [города] Володимира; пішов [також] Святослав Всеволодович. І прийшли вони на середину землі Лядської, знайшли двох братів Владиславових, Болеслава [Кучерявого] і Мешка [Старого], які стояли за болотом.

І, переїхавши на сю сторону, поклонилися вони обидва Ігореві з братами його, і, цілувавши хреста межі собою, так [усі] сказали: “Якщо хто переступить хресне цілування, на того бути всім”. І дали вони оба брату своєму Владиславу чотири городи, а Ігореві з братами — [город] Визну. І тоді вернулись [Ольговичі] до себе, багато здобичі взявши.

(Тої ж зими помер Святослав, син Ярославів, у Муромі, а брат його Ростислав сів на столі; а до Рязані послали меншого Ростиславича — Гліба.

Тої ж зими Владислав, лядський князь, схопивши мужа свого Петрка, осліпив його, і язика йому врізав, і майно його розграбував; тільки з жоною [Марією] і з дітьми вигнав [його] із землі своєї, і пішов він у Русь. Як ото євангельське слово говорить: “Якою мірою міряєш, такою [і] тобі одміряється”²⁴. Він-бо, схопивши підступно руського князя Володаря [Ростиславича] і помучивши його, майно його покрав усе, але його, [Володаря], бог по декількох днях не одкинув. Про нього ж було в попередніх роках писано²⁵.

---

²⁴ Єванг. від Матфія VII, 2.

²⁵ Про це є лише коротка згадка під 1122 р. З німецьких та польських джерел відомо, що цей Петрко (Петро Власт, Властович, Властович), одружений з Марією, дочкою Олега Святославича, перебував на службі у Володаря під час його походу на польські землі в 1122 р. (чи, за іншими даними, 1120 р.), але зрадив його — дав знати Болеславу Кривоустому про військову ситуацію, і Володаря схопили, напавши на нього вночі. За викуп Володаря поляки вимагали від його брата, осліпленого Василька, величезну суму. За польськими джерелами, було дано 2000 гривень срібла і багато дорогих речей. Значна частина цього багатства перепала зрадникові.

У той же рік перенесла благовірна княгиня Олена, яка, князя свого Ярополка [Володимировича] із гробниці в церкву святого Андрія [Первозваного] і положила його коло Янки [Всеволодівни].

У РІК 6654 [1146]. Всеволод зібрав братів своїх, Ігоря і Святослава, — якого зоставив у Києві, — і з Ігорем пішов до Галича, і з двома Давидовичами, [з Ізяславом] і з Володимиром, і з В'ячеславом Володимировичем; [пішли також] Ізяслав і Ростислав Мстиславичі, синівці його; і Святослава він узяв, сина свого, і Болеслава [Високого], лядського князя, зятя свого, і половців диких усіх.

І було многе-множество воїв, і йшли вони до Галича на Володимирка [Володаревича]. І був дощ, і стік сніг [за] божим промислом, і тому йшли вони на возах і на санях [...] до города [Звенигорода], і спалили навколо нього острог у перший день.

А на другий день учинили віче звенигородці, хочачи здатися. Та був у них воевода, Володимирів муж, Іван Халдійович. І схопив він у них трьох мужів, і вбив їх, і кожного з них, перетнутого навпіл, викинув із города. Цим він їм загрозив, [городянам], і стали звенигородці відтоді битися без обману. Побачивши ж це, Всеволод став готуватися, щоб узяти город.

На третій же день, по зорі, пішли всі вої приступом до города, билися до пізньої вечерні і запалили город у трьох місцях, та городяни [з] божою поміччю погасили. Бог ото і Свята Богородиця ізбавили город од лютої раті, і вигукнули [городяни]: “Киріє елейсон!”²⁶, — із радістю великою воздаючи хвалу Богові і Пречистій Матері Його. І вернулися звідти [князі] кожен до себе.

Всеволод тим часом, прийшовши в Київ, розболівся і послав [послів] по брата свого по Ігоря і по [брата] Святослава. І був він вельми недужий, і став під Вишгородом на острові²⁷. І прикликав Всеволод також до себе князя, і став їм мовити: “Я вельми єсмь недужий. А ось вам брат мій, Ігор. Згодьтеся на нього”. Вони ж сказали: “Княже, ми радо згоджуємось”. І взяли вони Ігоря в Київ.

²⁶ «Господи, помилуй» (гр.).

²⁷ Отже, на цьому дніпровському острові у Всеволода був княжий двір.

Він пішов із ними [на княжий двір] під Угорське і скликав киян усіх, і вони всі цілували йому хреста, кажучи: “Ти нам князь”. Та згодились вони на нього нещиро.

А на другий день поїхав Ігор до Вишгорода, і цілували йому хреста вишгородці.

Всеволод тим часом, іще за життя свого, послав до Ізяслава Мстиславича Болеслава, [князя лядського], зятя свого, а до двох Давидовичів, [Володимира та Ізяслава, боярина] Мирослава Андрійовича, кажучи: “Чи стоїте ви на хреснім цілуванні братові своєму Ігореві?” І вони сказали: “Стоїмо”.

А на другий день преставився Всеволод ²⁸, місяця серпня в перший день. І, опрятавши тіло його, положили його в церкві святих мучеників [Бориса і Гліба].

Ігор же поїхав до Києва і скликав усіх киян на Гору, на Ярославів двір, і цілували вони йому хреста. І знову зібралися всі кияни коло Турової божниці, і послали вони [послів] по Ігоря, кажучи: “Княже! Поїдь до нас”. Ігор тоді, узявши брата свого Святослава, поїхав до них і став із дружиною своєю, а брата свого Святослава послав до них на віче.

І почали кияни складати вину на тивуна на Всеволодового, на Ратшу, і на другого тивуна, вишгородського, на Тудора, кажучи: “Ратша нам погубив Київ, а Тудор — Вишгород. Тож нині, княже Святославе, цілуй нам хреста [сам] і за брата свого. Якщо кому [з] нас буде обида, то ти суди”. Святослав тоді сказав їм: “Я цілую хреста [і] за брата свого, що не буде вам насильства ніякого. А ось вам і тивун. Хай [буде] по вашій волі”. І Святослав, зсівши з коня, на тім цілував їм хреста на вічі. Кияни ж усі, зсівши з коней, стали мовити: “Брат твій — князь і ти”. І цілували хреста всі кияни з дітьми на тім, що Ігоря вони не будуть обманювати, ні Святослава.

²⁸ У Татіщева про Всеволода Ольговича сказано: (“Сей великий князь був муж на зріст великий і вельми товстий, волосся на голові мав мало, борода широка, очі немалі, ніс довгий. Мудрий був у нарадах і судах, тому, кого хотів, того міг виправдати або звинуватити. Багато наложниць мав і більше веселощами, ніж справами, займався, через те киянам тягота від нього була велика. А як помер, то ледве чи по ньому хто-небудь, крім жіноклюбимих, заплакав. Більше ж були раді, але при цьому ще більше тяготи від Ігоря побоювалися, знаючи його лютий і гордий норв”).

І Святослав узяв ліпших мужів-киян, і поїхав з ними до брата свого Ігоря, і сказав: “Брате! На тім цілував я їм хреста, що будеш ти до них ставитися справедливо і любити”. Ігор тоді, зсівши з коня, цілував їм хреста на всім, чого волили вони і брат [його], і поїхав на обід.

Вони ж, [кияни], кинулися на Ратшин двір грабувати і на мечників²⁹. І послав до них Ігор брата свого Святослава з дружиною, і він ледве втишив [їх].

У той же час послав Ігор [посла] до Ізяслава [Мстиславича і] сказав: “Осе брата нашого Бог узяв. А ти чи стоїш на хреснім цілуванні?” Він же ні одвіту йому не дав на ту річ, ні посла до нього [не] послав.

[...]

Ігор тим часом послав [послів] до двох братів своїх, Володимира й Ізяслава [Давидовичів], і сказав: “Чи стоїте ви мені, брати, на хреснім цілуванні?” А вони й зажадали од нього волостей багато. Ігор, отож, їм обом дав і повелів їм іти до себе, і вони оба пішли. Ігор покликав також [тисяцького] Уліба і [воеводу] Івана Войтишича і сказав їм: “Чим були ви есте оба у брата мойого, так само будете в мене”. А Улібові сказав: “Держи ти тисячу, як у брата мойого держав еси”.

Вселукавий же диявол, не хотячи любові межі братами, вложив лихим наущенням у серце Улібові, тисяцькому, [й] Іванові Войтишичу [свій помисел] [І тому вважали вони обоє злу раду з киянами проти князя свого [Ігоря], і стали оба слати [послів] до Ізяслава Мстиславича, кажучи: “піді, княже, вборзі, бо йдуть два Давидовичі Ігореві в поміч”. Ті, що велику честь приймали були од Всеволода і од брата його, ті й стали обманювати князя свого.

Ізяслав же Давидович приїхав скоро, бо він цілував був хреста в [церкві] святого Спаса з братом Володимиром Ігореві і братові його Святославу, а єпископ чернігівський Онофрій пресвітерам своїм сказав: “Якщо хто од сього хресного цілування одступить, хай проклят він буде господніми дванадцятьма празниками”.

²⁹ Мечники — державні виконавці, що здійснювали судові рішення.

Та по небагатьох же днях одступили обидва Давидовичі од хресного цілування.

Призвідцями ж тої ради злої були ті, про яких ото ми раніш сказали: Уліб-таки тисяцький, [воєводи] Іван Войтишич і Лазар Саковський, а в Святославовом полку — Василь Полочанин і [воєвода] Мирослав, Хиличів онук. І зібрали вони навколо себе киян, і радилися, як би їм змогли обманути князя свого, а до Ізяслава [Мстиславича] послали [послів], кажучи: “Піди, княже. Ми ж нарадилися з киянами, — сказали вони, — ми кинемо стяг і побіжимо з військом своїм у Київ”. А Ігореві і брату його Святославу стали вони лукаво говорити, кажучи: “Поїдь проти Ізяслава”. Ігор тоді з братом Святославом поглянули на небо і сказали: “Ізяслав цілував хреста нам обом, що не позаздриться на Київ”.

[...]

І, це побачивши, Ігор сказав братові своєму Святославу і синівцю своєму Святославу Всеволодовичу: “Поїдьте, брати, у свої полки. Хай як нас із ними бог розсудить”. І Улібові, тисяцькому своєму, і [воєводі] Іванові Войтишичу так само сказав: “Поїдьте оба у свої полки”.

І коли приїхав ото Уліб у свій полк [і] так само Іван, то покидали вони стяги і побігли до Жидівських воріт.

*Всі уривки з Київського літопису
друкуються у перекладі Леоніда МАХНОВЦЯ
за виданням: Літопис Руський.
За Іпатським списком. — Київ, 1989.*

Воїнська повість про князя Ізяслава

І не вгоден був киянам Ігор, і послали вони (послів) у Переяславль до Ізяслава, кажучи: “Піди, княже, до нас. Ми хочемо тебе”

Ізяслав же, се почувши, зібрав воїв своїх і рушив на нього з Переяславля, взявши благословення у (церкві) святого Михайла в єпископа у Євфимія. І перейшов він Дніпро (бродом) коло (города) Заруба, і тут прислали до нього (послів) чорні клобуки і все Поросся, і сказали йому: “Ти — наш князь. А Ольговичів ми не хочемо. Поїдь-но вборзі, а ми — з тобою”.

І рушив Ізяслав до (города) Дернового, і тут зібралися всі клобуки і порошани. У тім же місці прислали до нього (послів) білгородці й василівці, так само кажучи: “Піди, ти — наш князь, а Ольговичів ми не хочемо”. У тім місці приїхали од киян мужі, кажучи: “Ти — наш князь, поїдь. (В) Ольговичів ми не хочемо бути як у спадщині. Де побачимо стяг свій, туди й ми з тобою готові єсмо”.

Ізяслав тоді, зібравши на полі і християн, і поганих, сказав їм: “Браття! Всеволода я мав управді (за) брата найстаршого, тому що він мені брат і зять, він старший за мене, як отець. А з сими — як мені Бог дасть і сила животворящего хреста. Тож або голову свою положу перед вами, або ж добуду стіл діда свого і отця свого”. І, це сказавши, він рушив на нього.

(...)

І прийшов Ізяслав до валу, (туди), де ото єсть Надове озеро близ Шелвового борка, і тут став полками коло валу із сином своїм Мстиславом. А кияни особно стали біля Олегової могили, многе-множество.

І коли ще стояли полки одні проти одних, то побачив Ігор і всі його вої, що кияни, пославши (воїв), захопили в Ізяслава тисяцького зі стягом і привели його до себе. А потім берендичі, переїхавши через (ріку) Либідь, захопили Ігорів обоз перед Золотими воротами і під городами.

(...)

Побачивши ж це, Ігор, і (брат його) Святослав, і синовець його (Святослав) Всеволодович не розгубилися, а пішли проти Ізяслава. Та не можна було їм доїхати (до нього) через Надове озеро, і пішли вони у верхів'я озера. А тут їм були урвища — (одні) од озера, а другі — з (боку) Сухої Либеді. І тут стіснилися полки, і було їм од цього скрутно: саме в той час у тил війську в'їхали берендичі з шаблями і почали їх сікти.

І тоді побіг Ігор і Святослав, (брат його), в горби дорогожицькі, а Ізяслав же з Мстиславом, сином своїм, і з дружиною в'їхали в них убік їм і стали сікти, і роз'єдналися вони один від одного. А з Ігорем же не було (нікого з тих), хто одлучився. І вбіг Ігор у болото дорогожицьке, і загруз під ним кінь, і не міг він його витягти, бо слабував на ноги. А Святослав, брат його, втік на устя Десни, за Дніпро. А Всеволодович Святослав вбіг у Київ, до святої Орини в монастир, і тут його схопили.

І йшли (війська Ізяслава) вслід за ними, (втікачами), до Вишгорода, і до Дніпра, і до устя Десни, і до перевозу до київського, рубаючи їх, а других у воді побивали, і багатьом загибель була.

Ізяслав же, глянувши на небо, воздав хвалу Богові і силі животворящого хреста за таку поміч його (і) з великою славою і честю в'їхав у Київ. І вийшло назустріч йому безліч народу, ігумени з чорноризцями і попи всього города Києва, в ризах. І приїхав він до святої Софії, і поклонився святій Богородиці, і сів на столі діда свого і отця свого.

—(...)

У той же час Ізяслав послав у Київ двох мужів, Добриньку і Радила, до брата свого Володимира, — бо того зоставив був Ізяслав у Києві, — і до митрополита Кліма (Смолятича), і до Лазаря (Саковського), тисяцького, і сказав їм: “Ззовіте киян на двір до святої Софії. Хай мій посол мовить річ мою до них і скаже про обман чернігівських князів”.

19.IX.1147. Коли ж усі кияни зійшлися од малого і до великого до святої Софії на двір і стали вони на вічі, то сказав їм Ізяславів посол: “Вітав вас князь наш. “Я вам об'явив був: надумав ото я з братом своїм Ростиславом і з Володимиром (та) з Ізяславом Давидовичами піти на стрія свого, на Юрія, і вас із собою

закликав. А ви мені сказали есте: “Не можемо ми на Володимирове плем’я, на Юрія, руки зняти. А коли на Ольговичів — хоч із дітьми підемо ми з тобою”. Тепер же я вам даю знати: осе Володимир Давидович, і Ізяслав, і Всеволодович Святослав, якому я багато добра зробив, цілували мені хреста. А нині цілували вони потай од мене хреста Святославу Ольговичу і до Юрія послали, а надо мною обман учинили. Вони хотіли мене або схопити, або вбити за Ігоря. Але Бог мене заступив і хрест чесний, що його вони мені цілували. Нині ж, браття-кияни, підіть услід за мною до Чернігова на Ольговичів, — чого ви хотіли есте і що мені обіцяли есте. Збирайтеся од малого і до великого, хто має коня. А хто коня не має — то в човні, бо вони не мене одного хотіли вбити, але й вас іскоренити”. І кияни сказали: “Раді ми, що Бог нам тебе ізбавив од великого обману (і) братів наших. Ми йдемо за тобою навіть із дітьми, як ти ото волиш”.

І сказав один чоловік: “За князем своїм ми радо йдемо. Та спершу про се подумаймо, як ото й раніш учинили при Ізяславі Ярославичі. Вирубавши Всеслава із поруба, оті лиходії поставили його князем собі, і багато лиха було через се городу нашому¹. А ось Ігор, ворог нашого князя і наш, — не в порубі, а в святім Федорі! Лише вбивши його, ми до Чернігова підемо за своїм князем! Кінчаймо ж із ними!”

І, почувши це, народ рушив звідти на Ігоря в (монастир) святого Феодора. І сказав їм Володимир (Мстиславич): “Сього вам брат мій не велів! Ігоря охороняють сторожі. А ми підемо до брата, як ото він нам велів”. Та сказали кияни: “Ми знаємо, що не кінчити добром із тим племенем ніколи ні вам, ні нам”. Хоча митрополит (Клим) їм забороняв, і Лазар (Саковський), тисяцький, і Рагуйло (Добринич), Володимирів тисяцький, щоб вони не вбили як Ігоря, але вони зняли крик і пішли убивати Ігоря. Володимир також, сівши на коня, погнав (туди), але люди йшли по мосту, і він, не маючи змоги їх обминути, повернув коня направо, мимо Глібового двора, і кияни випередили Володимира.

(...)

І стрів його Володимир у воротах монастирських, і сказав Ігор, глянувши на нього: “Ох, брате, куди мене ведуть?” І скочив

Володимир з коня, і огорнув його корзном, кажучи киянам: “Браття мої! Не смійте вчинити сього зла! Не вбивайте Ігоря!” І повів його Володимир до воріт (садиби) матері своєї (Любави), і тут стали вони Ігоря убивати, а вдарили Володимира, б’ючи Ігоря. (Боярин же) Михаль побачив це і скочив з коня, хочаби допомогти Володимирові, а Володимир увімчав його, (Ігоря), у двір матері своєї, оберігаючи, і зачинив ворота. Б’ючи ж Михалья, вони обірвали хреста на ньому з цєпами, а в нім, (хресті), гривня з’олота. Коли ж таке множество убивало Ігоря, то примчав Володимир Мстиславич², і скочив з коня, і, розігнавши людей, упав на Ігоря. І тоді Ігор устав і ввійшов у Мстиславів двір, а люди тоді схопили Володимира і хотіли вбити із-за Ігоря. І коли (вбивці), які стояли серед народу, побачили, що Ігор вбіг у Мстиславів двір, то народ також двинув, і виломили вони ворота, і тоді били (його). Ігор же, якого били, сказав: “Владико! В руки Твої передаю я Тобі життя моє. Прийми у мир Твій душу мою”.

Беззаконнії ж, немилостивії, побивши його, тіло його зовсім нагим zostавили. І, кинувши, вони вірьовкою за ноги прив’язали, і, коли він був іще живий, чинячи наругу царському і священному тілу, поволокли його з Мстиславового двора через Бабин торжок на княжий двір, і тут прикінчили його.

І так прикінчили вони його, Ігоря-князя, сина Олегового, а був він добрий (муж) і поборник роду свого. В руки божії передав він душу свою, скинувши одіж тлінної людини і в нетлінну і многостраждальную облачившись одіж Христа, який його і увімчав, і прийняв він муки нетлінний вінець. І так до Бога він одійшов місяця вересня в дев’ятнадцятий (день), у день п’ятниці.

(...)

Зима 1150/1. Тої ж зими почав Ізяслав (Мстиславич) присилати (послів) до Андрія в Пересопницю, кажучи: “Брате! Помири мене з отцем твоїм”. А посилав він до нього, розглядаючи порядки його і як город стоїть, бо тут, в Пересопниці, він раніш заскочив був брата його Гліба, і цього ж він на сьому ловив. Але не збувся замір його, тому що город був укріплений і дружину (Андрій) зібрав. Ізяслав же говорив: “Мені отчини в Уграх нема, ні в Ляхах, тільки в Руській землі. Попроси-но мені в отця волость

Погорину”. Та коли Андрій просив отця за Ізяслава, а він не хотів йому волості дати, Ізяслав тоді сказав: “Стрий мені волості не дає, не хоче мене в Руській землі. А Володимир галицький за його велінням волость мою взяв і знову до Володимира мого хоче прийти на мене”.

Ізяслав же, отож, це обдумавши, послав брата свого Володимира в Угри до короля (Гейзи), зятя свого, і сказав йому: “Ти мені сам говорив еси, що ото Володимир не посміє голови підняти, і я Юрія з Києва вигнав, і Юрій передо мною втікає. А Володимир, прийшовши (і) порадившись з Ольговичами, погнав мене з Києва. Нині ж, брате, як ти сам ото мені говорив еси, сідай-но на коні”.

Король же, це почувши, послав (гінців) по всій своїй землі по свою дружину і по всі свої війська. І тоді, зібравши всю силу свою, король і сів на коней, а до Ізяслава послав мужів своїх, кажучи йому: “Я до тебе звідси з братом твоїм Володимиром уже вирушив. А ти піди звідтіля, зібравшись увесь. Буде ж знати Володимир, кого займати!”

А у Володимира були приятелі в Уграх. І послали вони (вість) до Володимира, і сказали йому, що король уже йде на нього. Володимир же в той час стояв коло (города) Белза. І почувши тут, що король уже ввійшов у Гору³, він покинув тут вози свої, а сам погнав із дружиною своєю до Перемишля.

Король же, пройшовши Гору, взяв город Санок. А посадника його (Володимирового) схопили, і багато сіл коло Перемишля (Гейза) взяв. Володимир же, це побачивши, убоявся і послав (мужів своїх) до архієпископа Кукниша, і до інших двох біскупів, і до мужів королевих. І, таким чином, давши багато золота і підкупивши їх, доблагався, щоби вони завернули короля. І тоді вони умовили короля піти додому, і король послунав їх і став мовити: “Нині — се вже не час. Ріки замерзають. Підем-но додому. А коли вже ріки стануть, хай тоді як нам з ними Бог дасть”, — бо було вже о Дмитровім дні.

26.X.1150. І король, це сказавши, пішов, багато лиха наробивши Володимиру (Володаревичу) і землі його. І Володимира (Мстиславича), шурина свого, він узяв із собою в Угри.

У той же час Ізяслав, порадившись із зятем своїм, королем (Гейзою), і з сестрою своєю, королевою (Єфросинією), взяли у бана (Белуша) дочку за Володимира і послали її вперед до Ізяслава в (город) Володимир. А Володимир, якому було трудно без дружини своєї і (без) коней своїх, зостався відпочивати в короля. Король же велику честь склав йому, і сестра його (Володимира), і мужі його (короля). А тоді, одаривши його всякими дарами, відпустили вони його до брата його Ізяслава. І король сказав Володимирові, одпускаючи його: “Отцю моему і своєму брату Ізяславу поклонися і се йому дай знати: “Цесар грецький⁴ на мене встає раттю, і мені сеї зими і весни не можна на коня до тебе сісти. Та все одно, отче, твій щит і мій не є нарізно. Хоча мені самому не можна, але помочи, скільки ти хочеш, — чи десять тисяч, чи більше, — то се я тобі пошлю. А як мені Бог дасть літом (вивільнитись), то я у твоїй волі. І тоді ми відомстимо оба за свої обиди. Хай як нам Бог дасть”.

І Володимир прийшов до брата свого Ізяслава. А Ізяслав, бачивши брата свого здоровим і чуючи королеву річ од брата свого і приязнь королеву, вельми був радий. І сказав Ізяслав братові своєму Володимирові: “Брате! Бог тобі поможи, що ти потрудився еси задля моєї честі і своєї. Тільки ж тут моїй невістці, а твоїй жоні, се затягнулося”.

У той же час Ізяслав послав був угрів на покорм (у город) Устилог. І так, пославши (отроків) Ізяслав привів банівну за брата свого Володимира, і була радість велика і веселість.

(5.VI?) 26.XI.1150. У той же час Святослав Ольгович переніс останки брата свого Ігоря із (церкви монастиря) святого Симеона, з Копиревого кінця, в Чернігів. І положили (його) в (церкві) святого Спаса, в теремі⁵.

Володимирові ж, брату своєму, Ізяслав сказав: “Брате! Ти був еси в Уграх у зятя свого, у короля, ти знаєш усі наміри і думи їх. Тому тобі, брате, і нині доведеться потрудитися задля моєї честі і своєї”.

І тоді одрядив Ізяслав брата свого Володимира в Угри до короля, зятя свого, задля помочи. Володимир же сказав братові своєму Ізяславу: “Мені, брате, се не трудноє. Задля твоєї честі і брата

свого Ростислава я радо їду”. І, отож, одрядив Ізяслав брата свого Володимира до короля, зятя свого, кажучи так: “Коли цесар устав раттю, — хай як тобі з ним Бог дасть. Якщо тобі самому не можна, то поміч мені пошли, як ото мені ти сам казав єси. Бо мені Бог (один) помічник проти Юрія, і проти Ольговичів, і проти галицького князя. Адже, брате, твоя обида — се не твоя, а моя обида. І так само моя обида — се твоя”.

І король, це почувши, послав із Володимиром до Ізяслава помочи десять тисяч доблесних людей. Од короля ж і од Володимира наперед поїхали до Ізяслава послы, (кажучи): “Брату своєму, тобі, зять, наш король, послав десять тисяч і так тобі мовить: “Де твоя обида, — то ось тобі полки! Туди ж із ними їдь за свою обиду мстити. А (поки) ти, брате, приготувавшись, сиди”.

Неділя 25.III.1151. Володимир тим часом прийшов до брата свого Ізяслава з угорськими полками. І Ізяслав, з'єднавшись з братом Володимиром і з уграми, рушив до Києва⁶, — бо його покликали мужі В'ячеславові, і берендії, і кияни, — і прийшов до Пересопниці. А в той час у Пересопниці пробував Андрій Юрійович, і Ізяслав, прийшовши, став вище Пересопниці і попалив (город) Зарічеськ. І тут прийшла йому вість, що Володимир галицький іде на нього. Ізяслав же, це почувши, почав думати з дружиною своєю, а дружина Ізяславу стала мовити: “Княже! Ти сам відаєш: багато тобі тяготи. Тут стоїш ти, прийшовши до ворога, і сюди йдеш на Юрія. А ось за тобою рать — Володимир. Ти підеш на Юрія, а сі, з'єднавшись, услід за тобою підуть. Трудно ж нам вельми”. Ізяслав же сказав дружині своїй: “Ви за мною вийшли есте з Руської землі, своїх сіл і своїх дібр лишившись. І я також своєї дідизни і отчини не можу зректись. Тож або голову я свою зложу, або ж отчину свою добуду і все ваше добро. Якщо ж мене настигне Володимир із сими, — нехай я з ними суд божий побачу! Хай як Бог розсудить (мене) з ним! Коли ж мене встріне Юрій, — нехай з ними я суд Божий побачу! (Хай) як мене з ним Бог розсудить!”

31.III.1151. Звідти ж Ізяслав послав брата свого Святополка у Володимир — стерегти (город) Володимир, а сам пішов із братом своїм Володимиром, і з сином своїм Мстиславом, і з Борисом

(Всеволодовичем) городенським, і з уграми до (города) Дорогобужа. І дорогобужці, вийшовши з хрестами, поклонилися (йому). А він сказав їм: “Ви есте люди діда мойого і отця мойого. Бог же вам поможи!” І, так привітавши їх, він одпустив їх у город. І сказали йому дорогобужці: “Осе, княже, чужоземці з тобою, угри. Коли б не натворили вони лиха якого городу нашому”. Ізяслав же сказав їм: “Я веду угрів і всякі народи, але не на своїх людей. А хто мені ворог — на того я веду. І ви ні на що не зважайте”.

Ніч на 1.IV.1151. 1.IV.1151. Ніч на 2.IV.1151. І, це сказавши, він пішов мимо, і, перейшовши (ріку) Горину, став тут на (річці) Хотрії. А звідти пішов він до (города) Корчеська, і корчани також, вийшовши з радістю, поклонилися йому. Ізяслав же, проминувши город здалека од города, став на ріці (Корчику), не дійшовши (до ріки) Случі.

31.III.1151. Володимир же галицький прислав до Андрія (Юрійовича) Василька Ярополковича, кажучи: “Ти піди, брате, до мене”. Андрій тоді приїхав до нього і з’єднався з ним коло (города) Мильська. І послали вони сторожів перед собою, а самі рушили удвох услід за ними.

1.IV.1151. Ранок 2.IV.1151. 2-3.IV.1151. Ізяславу ж прийшла вість, що Володимир галицький, і Андрій Юрійович, і Володимир Андрійович прийшли до Дорогобужа з силою великою і переправляються через Горину. І на другий день, уставши, Ізяслав перейшов Случ, а звідти пішов через Чортів ліс до (города) Ушеська і перейшов ріку Ушу під Ушеськом.

Ранок 4.IV.1151. Як тільки переправилися всі війська Ізяславові через Ушу, то сюди, на берег до ріки до Уші, прийшли стрільці Володимира галицького, і Андрієві, і Володимира Андрійовича. Ізяслав же, це почувши, послав стрільців своїх битися, і стали вони через ріку битися. Ізяслав тим часом, одступивши до города, (туди, де) є річка невелика⁷, тут приготувався з братом своїм Володимиром і з сином своїм Мстиславом до бою. Тут же він і став, на тій річці, і перестрілювалися вони через неї. При цім Ізяславові стрільці переїжджали через ріку на ту сторону, а галичани — на сю. І тут Ізяславові стрільці схопили в галичан мужа і привели його до

Ізяслава. І допитував його Ізяслав, кажучи йому: “Князь твій де?” І він сказав: “Ото за городом первий ліс. Там він дістав вість про тебе, там же й став. Він не одважився піти крізь ліс, а так сказав: “Якщо ми підемо крізь ліс, то будуть вони битися з нами, а сила наша за нами далеко. Подождем-но тут”.

Ізяслав же, це почувши, сказав братові своєму Володимирі, і синові своєму Мстиславу, і всій своїй дружині: “Поїдьмо на них назад”. Але дружина сказала йому: “Княже! Не можна тобі піти на нього. Перед тобою ось ріка, та ще погана. Як ти на нього поїдеш? А він іще стоїть, прикрившись лісом. Нині ж сього, княже, не роби, а поїдь до Києва до своєї дружини. Коли нас Володимир де настигне, то там ми з ним битимемося так, як ти нам сказав еси коло Зарічська: “Якщо нас Юрій устрине, то з ним будемо битися”. Нині ж, княже, не барись, а поїдь. А як ти будеш на Тетереві, то туди до тебе дружина твоя вся приїде. А як тобі Бог дасть і ти до Білгорода дійдеш раніше од нього, то ще більше дружини до тебе приїде і більша тобі сила”. І, отож, послухавши брата свого, Ізяслав пішов.

Вечір 4.IV.1151. Рушивши ж звідти, Ізяслав став коло (річки) Святославової Криниці⁸. А Володимир, перейшовши Ушу, тут також став. І так стояли вони одні проти одних, що Ізяславим сторожам було навіть видно вогні галичан, а галицьким сторожам видно було Ізяславові огні.

Ніч на 5.IV.1151. І надумав Ізяслав з дружиною своєю піти вночі до (города) Мичська, і повелів він усім воям своїм вогні великі класти.

І так, розіклавши вогні, самі вони пішли вночі до Мичська. І тут зустріла його дружина, многе-множество, ті, що сиділи по Тетереву. І тут вони поклонилися Ізяславу і мичани з ними, кажучи: “Ти — наш князь”. Ізяслав же, перейшовши звідти на Тетерів, ізсів тут із коней, щоб їм одпочити.

Обід 5.IV.1151. Пообідавши тут і (давши) коням одпочити, він рушив до (города) Здвиження.

Вечір 5.IV.1151. Прийшовши ж туди, до Здвиження, він став до вечора. І, сівши на коня, покликав він до себе і брата Володимира, і сина свого Мстислава, і Бориса (Всеволодовича) городенського,

і угорських мужів. Коли вони прийшли на думу, він сказав їм: “Ось Володимир услід за нами йде, а ми тут стоїмо. Я, браття, мовлю вам: чи будемо ми тут стояти, чи, незважаючи на свою струдженість, ми ще б і сеї ночі поїхали? Якщо ж ми збираємось тут перебути, то он Володимир за нами, і він мало що нас не настигне. А тут друга рать перед нами — Юрій. Так і його дождемо, і нам, браття, буде трудно. Але якщо ми хочемо, то, надіючись на Бога (і) незважаючи на свою струдженість, поїдьмо. Якщо нам буде можна у Білгород виїхати, то Юрій готов перед нами побігти, і ми в’їдемо у свій Київ і до сильного війська до київського. Якщо ми в’їдемо до них, то я знаю: вони за мене будуть битися. Якщо ж нам не можна буде поїхати на Білгород, то ми в Чорні клобуки в’їдемо. А як уже в Чорні клобуки ми в’їдемо і з ними з’єднаємося, то, поклавши надію на Бога, не побоїмось ми Юрія, ні Володимира”.

І сказали йому угри: “Ми — гості єсмо твої. Якщо ти добре надієшся на киян, то ти сам знаєш людей своїх. А коні — під нами. І добре, княже, (як) другий (хто) прибуде, бо (се) ще нам сила. А сеї ночі — як нам Бог дасть. Поїдьмо”.

Ніч на 6.IV.1151. І сказав Ізяслав братові своєму Володимирі: “Поїдь ти на Білгород переднім загоном, а ми всі посилаємо з тобою дружину свою молодшу. Поїдь же попереду до Білгорода, а ми вслід за тобою ідем. Коли ти приїдеш до Білгорода і почнуть вони з тобою битися, то ти до нас вість пошли, а сам бийся завтра до обіду. А я тоді або на Обрамів міст переїду, або ж деінде в’їду в Чорні клобуки. А з’єднавшись тоді з чорними клобуками, я і поїду на Юрія до Києва. Якщо ж ти захопиш зненацька Білгород, то про се до нас (вість) пошли, і ми до тебе поїдемо”.

Ніч на 6.IV.1151. Ізяслав, отожд, сівши на коня, перейшов (річку) Здвижень і тут, приготувавши до бою війська свої, послав наперед брата свого Володимира до Білгорода, а сам пішов полками своїми услід за ним.

Володимир-бо прийшов до Білгорода, до містка (через Ірпінь), уборзі. А Борис (Юрійович) у той час пив у Білгороді на сінцях з дружиною своєю і з пѣпами білгородськими. Коли б митник не встеріг і моста не підняв, то вони (Бориса) захопили б. А то,

приїхавши до містка, війська зчинили крик, у труби затрубили, і Борис, це почувши, втік із Білгорода. Білгородці ж побігли назустріч до містка, кланяючись і кажучи: “Княже, поїдь! Борис он побіг!” І годі вони спішно помостили моста, а Володимир в’їхав у Білгород, і послав (гінця) до брата свого Ізяслава, і сказав йому: “Я ж у Білгород в’їхав, а Борис вибіг. А вісті у Бориса не було, ні в Юрія нема вісті. Поїдь-но вборзі!”

Світання 6.IV.1151. Ізяслав тоді уборзі прибув до нього в Білгород і переправив війська свої (і) угорські через міст до світу. Сам же Ізяслав, приготувавши до бою війська свої, пішов до Києва з уграми, а брата свого Володимира залишив у Білгороді з його військом задля Володимира галицького.

Борис же прибіг до отця свого Юрія, — а в той час Юрій був на Краснім дворі, — і розповів Борис-отцю своєму (про) Ізяслава, і сказав: “Осе війна!” Юрій же, це почувши, не зміг собі нічим-таки допомогти.

(6.IV.)1151. Сівши в насад, він утік на ту сторону (Дніпра) і в’їхав у (Остерський) Городок.

Кияни ж, почувши (про) Ізяслава, вийшли назустріч йому з радістю великою.

(6.IV.)1151. І сів Ізяслав у Києві на столі діда свого і отця свого з честю великою, (і) багато захопили вони дружини Юрієвої по Києву.

Обід (6.IV.)1151. А од Святої Софії Ізяслав поїхав із браттям на Ярославів двір. І утрів він позвав із собою на обід, і киян; і тут, обідавши з ними на Великім дворі на Ярославовім, вони сильно веселилися. Тоді ж угри на (арабських) конях і на скакунах вигравали на Ярославовім дворі, многе-множество. А кияни дивувалися безлічі утрів, і воїнській вправності їх, і коням їхнім.

Володимир же (Володаревич) з Андрієм (Юрійовичем) цього не знали і стали обидва коло Мичська. Однак, пославши сторожів, вони дізналися, що Юрій у Городці вже, а Ізяслав — у Києві. Коли ж Володимир галицький почув, що Ізяслав в’їхав у Київ, а Юрій вибіг із Києва, то сказав Володимир Андрієві Юрійовичу і Володимирю Андрійовичу: “Яке се княжіння є свата могого? Коли рать на нього з Володимира іде, то як сього не взнати? А

ти, син його, сидиш у Пересопниці, а другий — у Білгороді, як сього не устерети?” І сказав він з гнівом Андрієві Юрійовичу: “Якщо так ви княжите зі своїм отцем, то справляйтесь самі, а я не можу на Ізяслава один піти. Ізяслав учора зі мною хотів битися, на вашого отця йдучи, а на мене обертаючись (і) маючи намір битися зо мною. А так як нині в’їхав він в усю землю Руськую, то не можу я один на нього поїхати”. І, це сказавши, вернувся він у Галич.

І сказав він мичанам: “Дайте мені сребра, скільки я од вас вимагаю, а то візьму вас на добичу”. Але вони не мали (того), чого од них вимагали дати. І вони, знімаючи срібло з ушей і з шиї (і) переливаючи, оддавали те срібло Володимирі. Володимир же, побравши срібло, пішов, так само беручи срібло по всіх городах, аж до своєї землі. Андрієві ж і Володимирі він сказав: “А ви обидва поїдьте до свого отця”. І поїхали Андрій та Володимир туди, на устя (ріки) Прип’яті, на (город) Давидову Боженку, а звідти удвох поїхали в Остерський Городок до отця свого Юрія.

7.IV.1151. А на другий день Ізяслав послав у Вишгород (послів) до отця свого В’ячеслава і сказав йому: “Отче, я кланяюсь тобі. Бо оскільки мені Бог отця мого Мстислава забрав, то ти мені еси отець. Нині я кланяюсь тобі і каюсь за те знову: завинив я і перший раз, коли мені Бог дав побідити Ігоря коло Києва, а я тобі честі не склав, і потім, коли (воював) коло Тумаща. Нині ж, отче, я за все се каюся перед Богом і перед тобою. Якщо мені, отче, се простиш ти, то й Бог мені простить. А нині, отче, осе я даю тобі Київ. Поїдь і сядь на столі діда свого і отця свого”. В’ячеслав же сказав: “Сину! Бог тобі поможи, що ти честь мені склав еси. Бо якби ти і давно так учинив, то чи мене б ти ушанував еси? Богу б ти честь воздав еси. А що ти говориш: “Ти мій еси отець”, — то і ти мій син. У тебе отця нема, а мене сина нема. Тому ти ж мій син, ти ж мій брат”. І на тім вони хреста чесного цілували, що не розлучитися їм обом ні в добрі, ні в злі, а бути разом.

П’ятниця 6.IV.1151. У сей же рік преставився Ростислав⁹ Юрійович у Переяславлі на світанні великої п’ятниці. І положили його брати Андрій, і Гліб, і Мстислав у церкві святого Михайла поблизу стріїв своїх Андрія і Святослава (Володимировичів).

У рік 6659 (1151). Увів Ізяслав стрія свого і отця свого В'ячеслава в Київ.

Великдень 8.IV.1151¹⁰. В'ячеслав же в'їхав у Київ, і поїхав до святої Софії, і сів на столі діда свого і отця свого. І позвав він сина свого Ізяслава до себе на обід, і киян-усіх, і королевих мужів, і угрів із їхньою дружиною. І пробували вони у великий приязні (з ними), і В'ячеслав та Ізяслав велику честь учинили уграм, — В'ячеслав же од себе, а Ізяслав теж од себе, — і дарами многими оба одарили їх, і посудом, і одежею, і кіньми, і паволоками, і всякими дарами.

У той же час прийшла вість до В'ячеслава і до Ізяслава, що Володимир галицький вернувся в Галич, а Андрій Юрійович і Володимир Андрійович ідуть обидва од нього туди, на устя Прип'яті, до отця свого, на Давидову Боженку.

9.IV.1151. А на другий день прислав В'ячеслав до Ізяслава (посла) і сказав йому: “Сину! Бог тобі поможи, що склав ти єси мені честь, яко отцю своєму. І я також, сину, тобі мовлю: “Я вже старий і всіма ділами не можу вже рядити. Тож будемо ми оба в Києві. І якщо нам буде яке діло чи в християнах, чи в поганих, то підемо разом. А дружина моя і рійсько моє — нехай се буде нам обом, і ти правуй. І якщо нам можна буде кудись поїхати, то оба поїдемо, а як ні, то ти їдь із моїм військом і з своїм”. Ізяслав же з великою радістю і з великою честю поклонився отцю своєму і сказав: “Отче! Я кланяюсь тобі. Як ми сказали єсмо, так же нам і дай Бог бути разом, допоки ото ми оба й живі будемо”.

10.IV.1151. А (на) третій день покликали вони до себе угрів, одряджаючи їх додому в Угри, і так сказали вони їм: “Поїдьте до свого короля, а до нашого зятя, а ми оба вслід за вами шлемо сина свого Мстислава”. А королеві (Гейзі) вони сказали, мовлячи: “Бог тобі поможи, брате, що ти нам так поміг, єси. Так може вчинити тільки брат рідний, чи син отцю, як ото ти нам обом учинив єси. І ми тобі, брате, знову мовимо: “Осе шлемо ми до тебе сина свого Мстислава зі словами”. І, це сказавши, одпустили вони їх з великою честю до короля-таки в Угри.

А потім В'ячеслав та Ізяслав, зібравшись разом, одрядили сина свого Мстислава до короля в Угри і королеві так сказали: “Ти

нам так учинив єси, як ото може тільки брат рідний братові своєму або син отцю, так ото ти нам обом поміг. І ми знову, брате, собі мовимо: “Дай нам Бог нероздільно з тобою бути в усьому”. А якщо твоя обида де, то дай нам Бог там самим стати за твою обиду, або ж (із) браттям своїм, або із синами своїми і полками своїми. А нам тобі нічим за се одплатити, тільки головами своїми, так, як ти нам обом учинив єси. Нині так само добре своє діло заверши. Самого тебе ми не зовемо, тому що цесар проти тебе воює, але пошли нам поміч. Або таку саму, або ж сильнішу од сеї пришли нам із братом своїм, а з нашим сином Мстиславом, тому що Юрій є сильним, а Давидовичі та Ольговичі з ним є, а іще й половці дикії з ним, бо він їх золотом приводить. Нині ж, брате, сеї весни поможи нам. А якщо ми оба сеї весни будемо не зайняті, то ми станемо зі своїми військами тобі на поміч. А як ти од цесаря збавишся, то ти будь нам помічником. А все тобі скажуть твої мужі і брат твій Мстислав: як нам Бог поміг, а іще як за нами стала Руськая земля вся і чорні клобуки”.

А тоді, одрядивши ж Мстислава в Угри, вони обоє одрядили також мужів своїх до Ростислава (Мстиславича) у Смоленськ, і сказав В'ячеслав Ростиславу: “Осе, брате, Бог з'єднав нас разом із твоїм братом, а з моїм сином Ізяславом. І тепер, знову добувши Руськую землю, він склав мені честь і посадив мене в Києві. А я, сину, тобі мовлю: “Як мені син брат твій Ізяслав, так мені й ти”. І я тобі кажу, сину: “Потрудись до нас обох сюди, хай ми всі побачимо разом, що нам Бог явить”. Ізяслав же сказав братові своєму Ростиславу: “Ти мене, брате, багато спонукав єси, щоб ото скласти честь стриеві своєму і отцю своєму. І ось нині Бог привів мене в Руськую землю, і поєднав я стрія свого і твого в Києві задля тебе і задля всеї Руської землі. І я також тобі, брате, мовлю: “Там у тебе в Новгороді, за волею божою, син твій і мій Ярослав і там у тебе Смоленськ. Отож, брате, все урядивши там, піді-но ти до нас сюди, хай ми всі разом побачимо, що нам явить Бог”.

Юрій же послав (послів) у Чернігів до Давидовича до Володимира і до Святослава Ольговича, кажучи так: “Ось уже Ізяслав у Києві. Підіть-но обидва мені в поміч”.

Понеділок 2.IV.1151. Вівторок 3.IV.1151. Великдень 8.IV.1151. Святослав тим часом не діждав Великодня, а пішов (із Новгород-Сіверського) в понеділок страсної неділі. А у вівторок родився в нього син, і нарекли його в святому хрещенні ім'ям Георгій, а помирському Ігор¹¹. Великдень же він провів у (городі) Блестовиті, а звідти пішов до Чернігова. І коли він з'єднався з братом своїм Володимиром (Давидовичем), то рушили вони обидва в човнах у Городок (Остерський) до Юрія.

23.IV.1151. Тоді ж Ізяслав Давидович пішов до Києва, до В'ячеслава (Володимировича) і до Ізяслава Мстиславича, і стали вони коло Городця (Пісочного), і тут одпразникували Юріїв день.

У той же час прийшов Ростислав зі смольнянами, із безліччю воїв, до стрія свого В'ячеслава, і до брата свого Ізяслава. Коли ж побачив В'ячеслав синівця свого Ростислава, а Ізяслав брата свого, то зраділи вони тоді радістю великою, і воздали тоді хвалу Богові, і Його Пречистій Матері, і силі животворящого хреста, і пробували вони у великій веселості й у великій любові.

Ранок 23.IV.1151. 24.IV.1151. Ранок 25.IV.1151. І рушив Юрій до Києва, і стали вони (у дворі) Родунії, і прибуло половців багато диких Юрієві на поміч. Оскільки ж Ізяслав стерігся і не дав (їм) вбрести в Дніпро, то тоді стали вони битися в насадах по Дніпру од Києва і аж до устя Десни: ті з Києва в насадах виїжджали битися, а ті — з табору. І при цьому билися вони кріпко, але не могли нічого вразити проти Києва, бо Ізяслав хитро спорядив був човни, бо гребці ж у них були невидимі. Тільки весла (було) видно, а людей не було видіти, бо човни були покриті дошками, і борці, стоячи в бронях наверху, стріляли, а керманичів було два — один на носі, а другий на кормі; куди вони хотіли, туди йшли, не обертаючи човнів.

І Юрій, порадившись з Володимиром з Давидовичем, із Святославом Ольговичем, і з Всеволодовичем Святославом, і з половцями, хотів звідти піти вниз до Вітечівського броду. Але не одважилися вони пустити човни мимо Києва, а пустили їх (Чорторієм) у Долобське озеро і звідти волокли їх берегом (Дніпра) у (річку) Золотчу. По Золотчі ж увійшли в Дніпро човни їх, а половці Юрієві ішли по лузі.

В'ячеслав тим часом та Ізяслав із братом своїм Ростиславом, і з Ізяславом Давидовичем, і з Володимиром, братом своїм, і з (Борисом Всеволодовичем), городенським князем, і з дружиною своєю, і з киянами, і з чорними клобуками, порадившись, також пішли по сій стороні Дніпра, по горі, а човни його (Ізяслава) теж (рушили) по Дніпру.

Вечір 25.IV.1151. Прийшовши ж, стали вони на Вітечевім (броді) коло Мирославського села одні напроти одних. І, стоячи тут, билися вони за брід, з'їжджаючись у насадах; ті захоплювали сих, а сі — тих. Бо коли вони стояли тут одні проти одних, то Ізяслав не дав їм тут вбрести (в Дніпро). Не можна було ні тим на сю сторону, ні сим — на ту.

Юрій же, порадившись із синами своїми, покликав до себе Володимира Давидовича і Святослава Ольговича, і Всеволодовича Святослава, і половців і став їм мовити: “Осе, браття, стоїмо ми тут. Чого ми тут достоїмося? Постараймося ж, щоб нам узяти в них як-небудь брід Зарубський і перейти на ту сторону”. І, таким чином, уподобали це всі. Юрій тоді послав синів своїх з половцями, а Володимир Давидович і Святослав Ольгович послали обоє Всеволодовича Святослава, а самі вони тут стали, приготувавшись до бою військами своїми.

26-27.IV.1151. Вони стали споряджати човни свої коло піску біля своєї сторони (Дніпра), а тоді спорядили човни свої всі коло піску і самі поїхали обік них берегом.

Юрійовичі ж і Святослав Всеволодович, і половці дикі приїхали до Зарубського броду. Але на сій стороні був (воевода) Шварно зі сторожами.

Ранок 28.IV.1151. І знайшли вони, (де) вбрести в Дніпро, і тоді половці, побачивши сторожів Ізяславових, що мало їх є, пішли, отож, вбрід проти них на конях, за щитами, і з списами, і в бронях, щоб битися. І покрили вони Дніпро множеством воїв, а руси переїхали в човнах.

Шварно ж, це побачивши, побіг і прибіг до Ізяслава. Він-бо (Ізяслав) у той час послав був сина свого Мстислава в Угри, і тому ненадійним був йому брід, оскільки не було тут князя, а боярина не всі слухають. Коли ж сини Юрієві і обидва Святослави

з половцями перебрели Дніпро, вони послали (гінця) до Юрія, кажучи: “Поїдь уборзі, ми вже есмо перейшли Дніпро. Щоб не ударив на нас Ізяслав”. І Юрій з Володимиром спішно прийшов до (города) Заруба, і перебрели вони через Дніпро.

У той же час В'ячеслав, і Ізяслав, і брат його Ростислав, і Ізяслав Давидович, і Володимир, брат Ростиславів, і городенський князь (Борис Всеволодович) стояли всі коло (города) Івана.

Обід 28.IV.1151. І тут прийшла їм вість (про все), і вернулися вони до Києва. Бо В'ячеслав, і Ізяслав, і Ростислав, скликавши браття своє, стали радитися. Ізяслав же із братом своїм Ростиславом завжди хотіли з ними битися, а дружина В'ячеславова, і Ізяславова, і Ростиславова, і всіх князів удержували од цього. І кияни, а найпаче чорні клобуки од цього вдержували, кажучи: “Княже! Не можна тобі поїхати до них, тому що ратники наші всі на конях є. А ти до них поїдеш, а він піде перед тобою до Росі, і тобі доведеться, оставивши своїх піших воїв, поїхати услід за ним. Отож ми, княже, вам так мовимо: “Сього не робіть, а поїдьте у свій Київ. А до нас приставте брата свого Володимира, хай поїдемо ми до своїх веж. Забравши ж вежі свої, і жінок своїх, і дітей своїх, і стада свої, і все, що є нашого, ми й підем до Києва. А ви будете до вечора в Києві, і ми будемо. Волимо ж ми за отця вашого, за В'ячеслава, і за тебе, і за брата твого Ростислава, і за все браття навіть голови свої зложити. Хай або честь вашу добудем, або ж тут із вами помремо. А Юрія ми не хочемо”.

Ніч на 29.IV.1151. Ранок 29.IV.1151. В'ячеслав же, Ізяслав і Ростислав, послухавши дружини своєї, і киян, і чорних клобуків, одрядили Володимира, брата свого, по вежі з торками, і з ковуями, і з берендіями, і з печенігами, а самі рушили до (города) Треполя і, прийшовши до Треполя, тут же й стали на ніч. А на другий день, як сходило сонце, В'ячеслав же, Ізяслав і Ростислав пішли од Треполя (до) Києва через борок.

День 29.IV.1151. Коли ж вони прибули, (то), не входячи в город, В'ячеслав (та) Ізяслав стали оба табором перед Золотими воротами коло яру, а Ізяслав Давидович став межи Золотими воротами і межи Жидівськими, навпроти Бориславового двора¹², а Ростислав із сином своїм Романом став перед Жидівськими

воротами і многе-множество з ними, а городенський Борис — коло Лядських воріт. Кияни ж усіма своїми силами, і на конях, і піші, стали тоді якраз промежи князів: сюди вони стали, од В'ячеслава (і) од Ізяслава праворуч, аж до Ізяслава (Давидовича) і до Ростислава, а од Ростислава і аж до Олегової могили; а ліворуч В'ячеслава і Ізяслава — аж до Лядських воріт. І так стали вони довкола всього города, многе-множество.

А в той же час і Володимир прийшов з усіма чорними клобуками, і з вежами, і з стадами, і (з) скотом їх. І сила-силенна (люду було), і великої шкоди вони накоїли, — тої ратники (їхні), а тої — свої: і монастирі обдерли, і села попалили, і сади всі порубали. Так що В'ячеслав, Ізяслав і Ростислав повеліли Володимирові одійти з берендіями, і з вежами, і з стадами їхніми, — піти до Олегової (могили). І стали вони межі урвищами од Олегової (могили) аж у сад (церкви) святого Іоанна (Предтечі? в Копиревім кінці), і сюди, аж до (гори) Щековиці. А ковуї, і торки, і печеніги туди стали — од Золотих воріт по тих садах до Лядських воріт, а звідти — аж до (урочища) Клова, і до (села) Берестового, і до Угорських воріт, і до Дніпра.

29.IV.1151. І так, навівши порядок у себе, князі, і дружина, і чорні клобуки, і кияни надумали тоді не йти супроти їхніх полків іти битися, а, припустивши їх до себе, тут-таки битися з ними. І сказав Ізяслав: “Якщо нам Бог поможе, то ми одіб'ємося од них, бо вони не крилаті є, а, перелетівши за Дніпро, вони таки сядуть. А коли вже поверне він од нас, то тоді як нам Бог дасть із ним”. В'ячеслав же сказав до Ізяслава і до Ростислава: “Осе ми, брати, уже приготувалися єсмо. А Юрій мені брат є, але молодший за мене, а я старший єсмь. Тому хотів би я послати до нього і своє старшинство довести, або доведеться нам стати на суд перед Богом. А Бог на правду буде дивитися”. І сказав Ізяслав і Ростислав: “Так ото, отче, ти й учини, Так правильно.” В'ячеслав тоді сказав мужеві своєму: “Ти поїдь до брата Юрія. Брата од мене цілуй. А ви, обидва брати і сини, Ізяславе і Ростиславе, слухайте. Перед вами я і одряджаю. Ти так скажи братові моему: “Я, брате, вже багато говорив тобі і Ізяславу, обом вам: “Не пролійте крові християнської, не погубіте Руської землі”. Сього вам боронячи, я

не зважав на себе, що ви обидва мене сильно обидили, і перший раз, і другий, і безчестя на мене склали есте. А я війська маю і силу маю, бо Бог мені дав. Але я задля Руської землі і задля християн того всього не спом'янув, а навіть іще те вам дав знати, що Ізяслав, їдучи битися з Ігорем, так мовить: "Я Києва не собі домагаюсь, бо оно отець мій В'ячеслав, брат старший, і йому його я домагаюсь". А як він це говорив, битися їдучи, то й Бог йому поміг. А він же — Київ собі, а ще до того й Туров, і Пінськ у мене одняв. Так що Ізяслав мене тим сильно обидив. А ти також: "Брате, поїдь до Переяславля з Ізяславом битися". Ти так само говориш: "Я Києва не собі домагаюсь. Оно в мене брат старший В'ячеслав, він як отець мені, і йому його я домагаюсь". І Бог тобі поміг. А ти ж — Київ собі, а іще до того Пересопницю і Дорогобуж у мене одняв єси. І ти мене так само сильно обидив, а мені один Вишгород дав єси. Та я на все те не зважав задля Руської землі і задля християн, а іще вас обох удержував. А ви мене обидва не слухаете, хоча ж не мені ви не вгодили, як кажуть, а Богові. І се ти мені мовив єси: "Перед молодшим я не можу поклонитися". А от Ізяслав, хоча й двічі він одступив од слова свого, нині ж осе, добувши Київ, і поклонився мені, і честь мені склав, і в Києві мене посадив, і отцем мене назвав, а я його — сином. А що ти зарікся єси: "Молодшому я не поклонюся", то я ось старший за тебе є не мало, а багато. Я вже бородатим (був), а ти родився єси. Якщо ж ти хочеш на моє старшинство поїхати, як осе ти поїхав єси, — то хай буде воля Божа в усьому". І так він послав.

Юрій же в той час стояв коло (города) Василева, і посол В'ячеславів, прийшовши, проговорив усі ці речі Юрію.

29.IV.1151. Юрій тоді так само прислав свого посла і сказав В'ячеславу: "Я ж тобі, брате, кланяюся. Так воно правильно є, як ти се й мовиш. Ти мені єси як отець. Якщо хочеш ти зо мною рядити, то нехай поїде Ізяслав до Володимира, а Ростислав до Смоленська. А ми оба самі урядимось".

В'ячеслав же сказав: "У тебе сім синів, і я їх од тебе не відганяю. А в мене лише два сини, Ізяслав і Ростислав, а інші ж молодші є. Отож я, брате, тобі мовлю задля Руської землі і задля християн: "Поїдь ти у свій Переяславль і в Курськ зі своїми синами, а там у

тебе Ростов Великий. І Ольговичів одпусти додому. А ми самі урядимось і крові християнської не пролиймо. Чи ти за своїм наміром таки підеш, як ти ото і поїхав еси?” І сказав В’ячеслав, озирнувшись на святу Богородицю, що є над Золотими воротами: “А їй нас судити. Пречистій Владичиці, із сином своїм і Богом нашим, у сей вік і в будучий”. Це сказавши, він одпустив Юрієвого мужа.

День 30.IV.1151. А на другий день, приготувавшись до бою, прийшов Юрій до Києва. І при цім стали війська по тій стороні Либеді і почали битися через Либідь. Андрій же Юрійович і Володимир Андрійович з половцями налягли (своєю) силою і таким чином переїхали Либідь. Вони переїхали (там), де ото є суха Либідь, та не знала дружина його (Юрія), що Андрій із половцями кинувся вперед, — а Володимира не пустив кормилець його (Паук), бо він молодий був на той час, — і коли Андрій гнав противників мало не до полків їх, один половчин схопив коня під ним і завернув його, лаючи дружину свою, тому що од нього відстали були всі половці. І вернувся Андрій назад цілим, бо уберіг його Бог і молитва родителів його.

Вечір 30.IV.1151. І перестрілювалися ж вони до вечора через Либідь, а інші переїхали (її) і на оболоні билися супроти В’ячеславового війська, а другі напроти Лядських воріт на пісках билися. Ізяслав же, це побачивши, повелів усім своїм братам із полків нарядити дружину, — а полків не рушати, — і подав раду: всім заодно кинутись на них.

І так вони вчинили: і кинулися на них вони всі звідусіль, і чорні клобуки, і тоді вперли їх усюди в Либідь, а інші навіть броду не знайшли. І так побили вони їх, а другі захопили їх, інші ж навіть із коней повтікали, і багатьох побили. Тут же і Севенча Боняковича, дикого половчина, убили, який був прирік: “Буду я рубати в Золоті ворота так, як і отець мій!” І більше звідти ні один чоловік не переїхав уже на сю сторону.

Вечір 30.IV.1151. А Юрій, повернувши полки свої, пішов звідти, бо була йому вість, що йде на поміч йому сват Володимир (Володаревич) із Галича, і він пішов назустріч йому.

Ізяслав же і Ростислав приїхали до В'ячеслава, кажучи: “Як вони ото вернулися, поїдемо вслід за ними”. Але В'ячеслав сказав: “Сину! Се єсть початок божої помочі. Сюди приїхавши, вони не досягли нічого, а тільки сорому добули. А ви, сину, не кваптеся. Бо як Бог дасть, то або звечора, або ж уранці, як порадимось, ми й підемо вслід за ними”. Ізяслав тоді сказав Борисові городенському: “Вони намагатимуться до Білгорода поїхати. Поїдь-но, брате, до Білгорода по бору”. Борис же сказав: “Ось я, брате, я готов єсмь”.

Юрій тим часом прийшов до Білгорода і сказав білгородцям: “Ви єсте люди мої. Одчиніть-но мені город!” Білгородці ж сказали: “А Київ тобі як одчинився? А князь наш — В'ячеслав, Ізяслав і Ростислав”.

1.V.1151. І Юрій, це почувши, рушив через бір до (города) Чернева, а звідти пішов за вал і став коло (річки) Бзяниці, бо тут він сподівався до себе галицького князя Володимира, оскільки, відступивши од Києва, він послав був по нього синівця Андрійовича Володимира.

Ізяслав же, почувши цю вість, пішов услід за Юрієм, остерігаючись того, аби він не з'єднався з Володимиром галицьким.

Вівторок 1.V.1151. Отож В'ячеслав, і Ізяслав, і Ростислав, поклонившись у вівторок святій Богородиці Десятинній і святій Софії, виступили з города. Кияни ж сказали В'ячеславу і Ізяславу, і Ростиславу: “Нехай же підуть усі, (кожен), коли він може хоч палицю в руки взяти. А якщо хто не піде, то нам їх дай, хай ми самі поб'ємо їх”. І так рушили вони всі, один від одного не отстаючи, з радістю, за своїми князями, і на конях, і піші многе-множество.

Середа 2.V.1151. Обід 2.V.1151. Пішовши, стали вони коло Звенигорода на ніч. А на завтра, в середу, встали пізно і, не дійшовши до (города) Василева, стали на обід.

У той же час посол пригнав із Угрів до Ізяслава од сина його Мстислава і сказав: “Син тобі кланяється і так мовить: “Осе я даю тобі знати: король, зять твій, послав тобі поміч, якої ж ото ніколи не бувало, многе-множество, і я вже з ними пройшов Гору. Якщо ми будем тобі спішно до надоби, то пошли назустріч нам, хай ми боржій поїдемо”. Ізяслав тоді, з'їхавшись з В'ячеславом і з братом

своїм Ростиславом і таким чином порадившись, одрядили (посла) назад до Мстислава, так кажучи: “Ми о́се вже йдемо на суд Божий. А ви нам, сину, завше до надоби. Постарайтєся ж якомога більше”.

А самі вони знялись, рушили до Василева. А потім, приготувавши до бою полки свої, пішли мимо Василева чєрез (ріку) Стугну і, прийшовши до валу, але не проходячи валу, тут і стали полками своїми на ніч.

Ніч на 3.V.1151. А застиг (Ізяслав) його (Юрія) коло Перепетових (могил), маючи намір битися з ним.

Світання, четвер 3.V.1151. У день же четверга, перед (сходом) сонця, і В'ячеслав, і Ізяслав, і Ростислав пройшли (через) вал на чисте поле і рушили битися (туди), де ото стояв Юрій. Бо слали вони послів межи собою щодо миру, але Ольговичі і половці не дали миритися, тому що вони скорі були на кровопролиття.

Вечір 3.V.1151. І стояли вони до вечора. Юрій (теж), перейшовши за (ріку) Рут, став.

Світання, п'ятниця 4.V.1151. Коли ж світала п'ятниця, Ізяслав, приготувавши до бою всі полки свої, рушив на нього. Та Юрій не хотів іще битися, а ждав Володимира (Володаревича). Ізяслав тим часом приступав усе ближче, і тоді Бог зробив (таку) млу, що нікуди не видно, тільки до кінця списа (було) видіти. І застиг (їх) дощ, і під ним уперлися вони в озеро обоє, і роз'єднало їх озеро, і тому не можна було (піти) ні тим (на сих, ні сим) на тих.

День 4.V.1151. Мла ж піднялася опівдні, і прояснилося небо. І побачили війська одні одних обаподи озера; і тому билися вони на крилах обох військ, а самим військам не можна було з'їхатись. А як було к вечеру, то тоді пішов Юрій за пагорби з полками своїми. В'ячеслав же, Ізяслав і Ростислав пішли услід за ним у верхів'я озера, маючи намір битися з ним. Аде Юрій попереду них зайшов полками своїми за (річку) Малий Рутець і, перейшовши грязину, там же й став на ніч. В'ячеслав же, Ізяслав і Ростислав, пройшовши, стали на ніч тут же навпроти нього.

Ніч на 5.V.1151 Стояли вони так одні проти одних, що стріли не доходили.

Світання, субота 5.V.1151. А на другий день, у суботу, коли зорі почали займатися, спершу у війську в Юрія (ударили) в бубни і в труби затрубили, і полки стали готуватися. Так само у В'ячеслава, і в Ізяслава, і в Ростислава почали бити в бубни і в труби трубити, а полки стали готуватися. Юрій тоді з синами своїми, і Володимир Давидович, і Святослав Ольгович, і Всеволодович Святослав, приготувавшись полками своїми, рушили на верхів'я Рутця. А В'ячеслав, Ізяслав і Ростислав так само пішли полками своїми супроти них. Коли ж було (близько) до верхів'я Рутця, то тоді Юрій, і Володимир Давидович, і Святослав (Ольгович), і половці дикі, і Всеволодович Святослав, повернувши полки свої, пішли до Великого Руту, не хотючи битися, бо прагнули вони зайти за Рут, а тут і ждати Володимира галицького. В'ячеслав же, Ізяслав і Ростислав, це побачивши, — що вони відходять од них, — послали вслід за ними стрільців своїх, чорних клобуків, і русь, і тоді почали вони наїздити в тил полків (їхніх), перестрілюватися з ними і стали в них вози однімати. Коли ж побачив це Юрій, і сини його, і Володимир Давидович, і Святослав Ольгович, і Всеволодович Святослав, що не можна їм за Рут перейти, коли побачили вони, що ті наїздять на тил полків їхніх і вози їх однімають, то тоді, обернувшись полками своїми, стали вони супроти їх.

І коли йшли вони битися, (то) Андрій став вести полк отця свого, через те що він тоді був старший між братами. Побачивши ж, що половці стоять позаду, і до них пригнавши і укріпивши їх на битву, він звідти в'їхав у свій полк і укріпив свою дружину.

У той же час Ізяслав і Ростислав примчали до отця свого В'ячеслава, кажучи: “Ти багато добра хотів єси, та сього не схотів брат твій. Нині ж, отче, ми або голови свої зложимо за тебе, або ж честь твою добудем”. В'ячеслав же сказав: “Брате і сину! Од рождення мого неохоч був я на кровопролиття, та до сього мене довів брат мій. Коли осе ми вже єсмо на сім місці, то вже Богові судити”. І тоді вони оба поклонилися йому і поїхали в свої полки. І в'їхав Ізяслав у своє військо, і послав (гінців), по всіх своїх полках, кажучи: “Дивіться ж на мій полк. І як вам піде мій полк, так само й ви підіте”. І тоді полки рушили одні до одних.

Коли ж іще полки йшли одні до одних, то Андрій Юрійович, узявши списа, поїхав наперед, і зітнувся раніше за всіх, і зламав списа свого. Тоді вдарили коня під ним у ніздрі, і кінь почав метатися під ним, і шолом спав із нього, і щита на ньому обірвали. (Але) через боже заступництво і молитву родителів своїх він зостався цілим. І так само перед усіма полками своїми вїхав Ізяслав один у війська противників і списа свого зламав. І тут рубонули його в руку, і в стегно вдарили, і от він злетів з коня.

Ранок 5.V.1151. Коли ж зступилися полки, була січа люта і завзята. Бог же, і свята Богородиця, і сила чесного животворящого хреста помогли В'ячеславу, і Ізяславу, і Ростиславу, і тут побідили вони Юрія. А половці ж Юрієві, ні по стрілі (не) пустивши, тоді побігли, а потім — Ольговичі, а потім побіг Юрій із дітьми. І коли вони втікали через Рут, багато дружини втопилося в Руті, бо був він багnistий. І коли вони втікали, (то) тих побили, а других захопили. Тут же вбили Володимира Давидовича, князя чернігівського, доброго і кроткого, і інших многих побили, і половецьких князів багатьох захопили, а других побили.

Коли ж зійшлися війська, і кінники, і піші, то Ізяслав лежав поранений. А тоді він схопився, і тут хотіли його піші кияни вбити, вважаючи за противника (і) не визнаючи його. Ізяслав же сказав: “Я князь є!” І один із них сказав: “А, так ти нам єси і потрібен!” І, винявши меча свого, став він його сікти по шолому. На шоломі ж над чолом був написаний золотом святий мученик Пантелеймон. І вдарив він його мечем, і так пробився шолом до лоба. Ізяслав же сказав: “Я Ізяслав єсмь, князь ваш”. І зняв він із себе шолом, і вони впізнали його. І, це почувши, многі підхопили його руками своїми, з радістю, яко цесаря і князя свого. І тоді вигукнули всі війська: “Киріє елейсон!”, радуєчись, що перемогли вони полки противників, а князя свого живого видячи.

Ізяслав же вельми знемагав од ран, бо зійшов був кров'ю. Та коли він почув Ізяслава (Давидовича), який плакав над братом своїм Володимиром, то тоді, облишивши свою неміч, (піднявся), і посадили його на коня, і він поїхав туди, і так тужив над ним, як ото по братові своєму. І, довго плакавши, він сказав Ізяславу Давидовичу: “Його нам обом уже не воскресити. Але се, брате, Бог і свята

Пречиста ворогів наших побідили, і нині вони втікають кругом. А Чернігів — ось, і тому ти вже, брате, не стій, а зберися і, взявши брата свого, поїдь-но до Чернігова. А я тобі поміч придам. Будь же нині до вечора у Вишгороді”. Ізяслав тим часом порадився з братом своїм Ростиславом, і послали вони з ним Романа, сина Ростиславового, надавши йому дружину.

Ніч на 6.V.1151. 6.V.1151. І тоді поїхав Ізяслав (Давидович) з Романом до Чернігова, узявши брата Володимира на полі бою. А як ото сказали їм Ізяслав і Ростислав до вечора бути у Вишгороді, так же вони й прибули, і тої ночі переправлялися (через Дніпро), а на другий день першими поїхали до Чернігова. Ізяслав, отож, вїхав із Романом Ростиславичем у Чернігів і, погребши брата свого, сам сів на столі брата свого в Чернігові.

Полудень 5.V.1151. Юрій же з дітьми перебіг Дніпро коло Треполя і поїхав по тій стороні (Дніпра) в Переяславль. А половці утекли в Половці, а Святослав Ольгович і Всеволодович Святослав перебігли Дніпро вище од (города) Заруба і втекли удвох в (Остерський) Городець. Святослав же Ольгович був важкий тілом і струдився був, утікаючи. І звідти, з Городця, він послав до Чернігова синівця свого Святослава Всеволодовича, а сам не міг їхати. Святослав же пригнав до перевозу, до Десни, і тут була йому вість, що Ізяслав Давидович і Роман Ростиславич уже вїхали в Чернігів. І, це почувши, він побіг назад, а назустріч стрієві своєму послав (гінця), кажучи: “Не їдь сюди, а туди поїдь, до Новгорода, бо сюди вїхав уже Ізяслав Давидович і Роман Ростиславич”. І, це почувши, Святослав (Ольгович) і (Святослав Всеволодович) побігли оба до Новгорода (-Сіверського).

Володимир же галицький пішов був до Юрія, свата свого, на підмогу, як той його і сподівався. Та коли він був коло (города) Божського, то тут прийшла йому вість, що В'ячеслав, і Ізяслав, і Ростислав перемогли вже Юрія і половців його побили. Як же почув це Володимир, то також, поспішно повернувши, пішов до Галича.

Неділя 6.V.1151. І так, В'ячеслав, і Ізяслав, і Ростислав, воздавши хвалу Богові, і Його Пречистій Матері, і силі животворящого хреста, з честю і похвалою великою рушили до Києва. І тоді вийшло

назустріч їм духовенство з хрестами: митрополит Клим (Смолятич), і ігумени поважані, і попи, і многе-множество духовенства. І з великою честю в'їхали вони в Київ і, поклонившись тут святій Софії і святій Богородиці Десятинній, пробували у великій веселості і в великій любові. І так стали вони жити.

Примітки

- ¹ Мається на увазі повстання 1068 року, коли кияни звільнили з ув'язнення Всеслава Брячиславича і посадили його на київський стіл. Київський князь Ізяслав Ярославич тоді втік, навів поляків, а син Ізяслава Мстислав учинив криваву розправу над киянами.
  - ² Куди він примчав, з Іпатського списку незрозуміло. За Лаврентіївським, Володимир, уже будучи у дворі своєї матері, відіслав Ігоря на Кожухові сїни (галерея-веранда на другому поверсі на стовпах), але люди, які виламали ворота і ввійшли у двір, побачили його на сїнях, розбили сїни, стягнули князя з них і тут його вбили. Про те, що Ігоря ще живого потягли на Великий Ярославів двір і лише тут прикінчили його, як це сказано в Іпатському, у Лаврентіївському списку не говориться.
  - ³ Карпатські гори.
  - ⁴ Візантійський імператор Мануїл I Комнин.
  - ⁵ До спорудженого в першій половині XI ст. чернігівського Спаського собору згодом було прибудовано капели-усипальниці ("тереми"), де ховали чернігівських князів; час перенесення останків Ігоря датуємо, відповідно до усталеної традиції, 26 листопада — днем Ігорового патрона Георгія Побідоносця.
  - ⁶ Очевидно, цей вирішальний для долі Ізяслава Мстиславича похід було розпочато на велике свято — Благовіщення, тобто 25 березня 1151 р., коли була ще й неділя. Незаперечним є й те, що Ізяслав планував Великдень (1151 року він припадав на 8 квітня) святкувати уже в Києві на княжому столі. Так і сталося.
  - ⁷ Нині вона називається Красногірка.
  - ⁸ Ця річка Криниця (староруське "криниця" — джерело), на думку Л.Махновця, була названа Святославою тому, що саме тут відбувся символічний акт: малий Святослав Ігорович 945 року кинув списа, розпочавши знамениту битву з деревлянами, яка й привела до загибелі Іскоростеня й підкорення деревлян Києву. Нині ця річечка має назву Студениця (староруське "студенець" — джерело, криниця).
  - ⁹ Згідно з актовими печатями, хрестильне ім'я Ростислава було Яків; жона його невідома.
  - ¹⁰ Цю дату, як і попередні, вираховано на підставі даних В.Татищева, що Ізяслав Мстиславич сів у Києві 6 квітня 1151 року. Пишне святкування, про яке йде мова, підтверджує, що це був Великдень.
  - ¹¹ Майбутній герой "Слова о полку Ігоревім".
  - ¹² Літописець спеціально виділяє Бориславів двір тому, вважають, що це була оселя боярина Борислава, батька Петра Бориславича.
-

Уривки з Київського літопису

Початок княжіння Юрієвого в Києві

І так Юрій, дякуючи Богові увійшов у Київ. І вийшло назустріч йому множество народу, і сів він на столі отців своїх і дідів, і прийняла його з радістю вся земля Руськая. Тоді ж, сівши, він роздав волості дітям: Андрія посадив у Вишгороді, а Бориса — в Турові, [а] Гліба — в Переяславлі, а Василькові дав Поросся.

Тої ж весни прийшли половці і пустошили Поросся. Та Василько з берендичами, настигнувши, побив їх, а других [берендичі] захопили. І приїхав він до отця зі славою і честю.

Тоді [ж] приїхав до Святослава Ольговича синовець його Святослав Всеволодович і цілував йому хреста. Тоді ж він надав йому три городи, а Сновськ собі одібрав, і Корачев, і Воротинськ, тому що [Святослав Всеволодович] був од нього, [Святослава Ольговича], одступив. І пішов Святослав Ольгович [до] Сновська.

Тоді ж Ізяслав [Давидович] став підбивати [Святослава Ольговича] почати війну проти Юрія, та не дав йому Святослав [сього вчинити].

[У] тім же році послав Юрій [Володимирович] Юрія Ярославича з [воєводою] Жирославом [Нажировичем] і з В'ячеславовими внуками на Мстислава на Ізяславича, і вигнали вони його з Пересопниці в Луцьк.

Тоді ж Юрій повелів зятеві своєму Ярославу [Володимировичу] галицькому іти на нього до Луцька. І Мстислав, зоставивши брата свого Ярослава в Луцьку, сам пішов у Ляхи, а Володимирович Ярослав галицький із Володимиром Мстиславичем, мачушичем¹, постоявши біля Луцька і не досягнувши нічого, вернулися назад. Юрій тоді послав посла по синівця свого по Ростислава до Смоленська, кажучи йому: “Сину! Мені з ким Руськую землю удержати? З тобою. Поїдь-но сюди”.

---

¹ Володимир був сином Мстислава Володимировича від другої його жони (Любави).

Тоді ж пішов Юрій назустріч половцям на збір [із ними] до Канева. І половці, приїхавши до нього, почали просити [за] брата своє, що їх захопили були берендії². Але берендичі не оддали їх, кажучи: “Ми умираем за Руськую землю з твоїм сином³, і голови свої кладемо за твою честь”. І Юрій не вчинив їм насильства, а половців, одаривши дарами, відпустив, а сам пішов до Києва.

У той же час прийшла Юрієва княгиня з дітьми своїми⁴ із Суздаля до Смоленська, до Ростислава [Мстиславича]. Ростислав же, узявши стрію свою з собою, пішов до стрія свого з усім військом своїм і прибув до стрія свого Юрія в Київ. І, отож, обнялися вони оба з великою любов'ю і з великою честю, а тоді веселилися.

Ростислав же, прийшовши до Києва, став просити за братів своїх, і Юрій [його] послухав. Ростислав тоді послав [послів] по брата свого Володимира [Мстиславича] до [города] Володимира, а по Мстислава і по Ярослава [Ізяславичів] до Луцька і привів їх обох до Юрія, до стрія свого, із полками їх. А Мстислава він зоставив у Володимирі. Не одважився-бо Мстислав їхати, кажучи: “Схопить мене Юрій”. Юрій же з цими двома помирився, а до Мстислава послав [посла] із хресним цілуванням і з тим помирився.

[У] тім же році прийшла до Юрія галицька поміч од зятя його од Ярослава, тому що почав був замишляти Давидович Ізяслав війну проти Юрія.

У тім же році прийшли знову половці [по викуп] за мир і стали по [город] Дубницю і аж до верхів'я [ріки] Супою. Юрій тим часом, зібравшись із синівцем своїм із Ростиславом, і з Володимиром [Мстиславичем], і з Ярославом Ізяславичем, і галицьку поміч узявши, пішов на збір до Канева. І послав він [посла] до половців, кажучи: “Підіте до мене миритися”. Але половців приїхало до нього мало, як на розглядини, і вони сказали: “Ми прийдемо до тебе завтра всі”. І на ту ніч усі вони втекли.

---

² Маються на увазі полоняники, яких нещодавно захопили берендії на чолі з Васильком Юрійовичем.

³ Ідеться про Василька Юрійовича.

⁴ З Михалком і Всеволодом Юрійовичами.

Юрій же вернувся у Київ, а тоді, порадившись із синівцями своїми, послав [посла] до Давидовича Ізяслава, кажучи: “Чи хочеш ти прийти до нас миритися? Чи щоб осе ми до тебе?” Ізяслав же, побачивши, що Юрій поєднався із синівцями своїми, цілував їм хреста, і тоді Юрій відпустив синівців своїх. Ростислав при цім поклонився стрієві своєму Юрієві і пішов у свій Смоленськ, а брат його Володимир — до [города] Володимира, а Ярослав [Ізяславич] — до Луцька.

Тоді ж Юрій пішов на збір з Ізяславом з Давидовичем і з Святославом з Ольговичем, і там зібралися вони, коло [города] Лутави. Тоді ж Юрій дав Ізяславу [город] Корчеськ, а Святославу Ольговичу — [город] Мозир, і, уладившись там із ними обома, він пішов у свій Київ.

У тім же році пішов Андрій від отця свого із Вишгорода в Суздаль без отчої волі. І взяв він із Вишгорода ікону святої Богородиці, що її доправили з [іконою] Пирогощею із Цесарограда в одному кораблі, і накував на неї більше тридцяти гривен золота, опріч срібла, і опріч каменя дорогого, і великого жемчугу. Прикрасивши, він поставив її в церкві своїй Святої Богородиці у Володимирі-[Суздальському]⁵.

Тої ж зими повелів Юрій Мстиславу, синові своєму, оженитися в Новгороді з дочкою [боярина] Петра Михалковича, і він оженився.

Тої ж зими Юрій узяв у Ізяслава Давидовича в Чернігові дочку його за сина свого Гліба в Київ.

У той же час Ростислав Мстиславич, смоленський князь, цілував хреста з браттям своїм, з рязанськими князями, про повну злагоду. Бо вони всі покладалися на Ростислава і мали його за отця собі. А Володимир, брат його, сидів у [городі] Володимирі, а синівці його обидва, Мстислав і Ярослав [Ізяславичі, — в Луцьку].

Тоді ж Володимир Мстиславич пустив матір свою, Мстиславову [удову Любаву], в Угри до короля [Гейзи], зятя свого, і король дав багато майна тещі своїй.

⁵ Утрачена нині ікона богородиці “Пирогоща” перебувала в київській церкві Пирогощій, яку закінчею будувати в 1136 р.

У РІК 6664 [1156]. Прийшов [у Київ] блаженний єпископ новгородський Нифонт, ждучи митрополита Костянтина з Цесарограда, бо була йому вість, що митрополит уже вирушив [у дорогу]. І постигла його, [Нифонта], недуга, і болів він тринадцять днів, а тоді почив із миром місяця квітня у двадцять і перший день, у суботу великодньої неділі. І покладений він був у Печерським монастирі у Феодосієвій печері.

Він же, який мав велику любов до [церкви] Святої Богородиці і до отця Феодосія, про дивне-таки видіння розказав. За три дні до недуги своєї він бачив сон, коли він прийшов із заутрені і опочивав. “І осе опинився я в церкві Печерській на Святошинім місці⁶. І коли я молився много зі сльозами Пресвятій Богородиці, щоби побачити отця Феодосія, і збиралося багато братії в церкві, то один, приступивши, сказав мені: “Ти хочеш побачити отця Феодосія?” І коли я одповів: “Якщо можна — покажи мені”, — то він, узявши мене, ввів у олтар і тут показав мені отця Феодосія. І я, прийшовши, поклонився йому, а він, уставши, почав благословляти мене, і, обнявши мене руками своїми, став цілувати мене, і сказав мені: “Добре, [що] ти прийшов, брате [і] сину Нифонте. Однині будеш ти з нами нерозлучно”. А держав він сувій у руці, і я попросив його, і коли він дав мені його, я розгорнув, прочитав його, і на початку було в ньому написано: “Се я і діти мої, що їх мені дав Бог”. І після сього я проснувся”.

Той-бо Нифонт, єпископ, був поборником усеї Руської землі і ревнителем був про божественне. Його ото Клим силував служити з собою, а він йому так говорив: “Ти не дістав єси благословення од святої Софії, ні од святого великого собору, ні од патріарха. Тим-то не можу я з тобою служити, ні згадувати тебе у святій службі. А молюся я за патріарха”. І він, [Клим], мучився з ним і наущав проти нього Ізяслава [Мстиславича] і своїх прибічників. [Та] не міг він йому нічого вдіяти, бо патріарх прислав йому грамоти, вихваляючи його і причислюючи його до святих. А він ще більше укріплювався, слухаючись грамот патріарших. Він також

⁶ Тобто, де звичайно молився князь-чернець Святоша-Миколай (Святослав Давидович).

мав приятнь із Святославом з Ольговичем, бо Святослав сів був без нього, [Клима], в Новгороді- [Сіверському] ⁷.

У той же рік утік Володимирович [Святослав], синовець Ізяслава [Давидовича], із [города] Березого в [город] Вщиж і зайняв у нього всі городи подесенські [і город] Всеволож. Не сказавши, що знімає [з себе] хресне цілування стриеві своєму [Ізяславу], він став на бік Ростислава [Мстиславича], на бік смоленського князя, а від стрія одступивши. І прийшов до нього Мстиславич [Ростислав] із Стародуба в залогу.

Тоді ж і Мстислав Ізяславич наїхав зненацька на стрія свого на Володимира [Мстиславича] до [города] Володимира і схопив жону його і матір його [Любаву], і, посадивши їх на вози, повіз їх, до Луцька одіслав, а стрій його Володимир утік до Перемишля. А дружину його він розграбував і добро все одняв, що його принесла була з Угрів [удова] Мстиславова. А Володимир звідти, [з Перемишля], утік в Угри до короля [Гейзи], зятя свого.

Потім пішов Юрій, узявши з собою Ізяслава Давидовича і Святослава Ольговича, до [города] Заруба на стрічу з половцями і з ними учинив мир. А було їх многе-множество, тому Ізяслав, узявши їх, поїхав із ними до Березого на синівця свого на Святослава [Володимировича]. А Юрій пішов до Києва і Святослава Ольговича узяв із собою.

Тоді ж і митрополит Костянтин прибув із Цесарограда. І прийняв його князь Юрій з честю, і полоцький єпископ [Козьма], і Мануїл, смоленський єпископ, котрий тікав був од Клима. І тоді, звергнувши із Клима сан і [його] настановлення і вчинивши службу божу, благословили вони князя Юрія Володимировича. А потім [Костянтин] і дияконам, що їх ставив був митрополит Клима, настановлення вернув, бо вони писали до нього рукописання на Клима.

[У] тім же році Святослав [Ольгович] пішов до брата свого Ізяслава [Давидовича]. Стоячи там, коло [города] Мстиславля, вони оба вчинили мир із двома синівцями своїми, [Святославом Всеволодовичем та Святославом Володимировичем], і вернулися до себе.

⁷ Себто сів у 1147 р., коли звідти вийшов Ізяслав Давидович, без благословення Клима Смолятича як митрополита.

У РІК 6665 [1157]. Рушив Юрій із зятем своїм Ярославом [Володимировичем] із галицьким, і з синами своїми, і з Володимиром з Андрійовичем, і з берендичами до [города] Володимира на Мстислава на Ізяславича. Хоча Ізяслав Давидович і Святослав Ольгович хотіли піти з Юрієм, але Юрій не взяв їх, послуховавши зятя свого Ярослава галицького і ймучи йому віри, що вони з ними [собі] хочуть добути Володимир. І через те він їх обох не взяв. Юрій же [города] Володимира не собі домагався, а цілував він був хреста брату своєму Андрієві [Володимировичу] за живоття його іще, що по смерті його волость удержати синові його. А потім він Володимиру Андрійовичу хреста цілував, що добуде йому [город] Володимир. І через те пішов він до [города] Володимира добувати [його] Володимиру.

І зустрілися Юрій із Ярославом галицьким у Свинухах, у селі, а звідти рушили оба до [города] Володимира і стали в [селі] Хвалимичах. Туди ж прийшов до них Володимир Мстиславич із Угрів. І звідти ж і вчинили вони наїзд до города, в суботній день, і після перестрілки приїхали в табір. А назавтра ж, у недільний день, вони пішли до города з обозом і, прийшовши, стали довкола города. Юрій став коло Гридшиних воріт, а Ярослав коло Київських воріт, біля луку.

І став Володимир Андрійович проситися воювати, і послав його Юрій, і поїхав він до [города] Червена. Але червеняни заперлися в городі, і підїхав Володимир під город, і став мовити: “Я не війною прийшов до вас, тому що ви есте люди, які були милії отцю моему, а я вам свій княжич. Одчиніться ж!” А один із городських стін, потягнувши стрілою, ударив його в горло, але ж Бог заступив його од смерті. І тоді, гніваючись, він повелів пустошити багато.

Юрій же стояв коло Володимира десять днів. І обложили вони його, [Мстислава Ізяславича], в городі, і багато крові проливалось з обох сторін, а інші, яким завдавали ран, умирали. І Юрій, бачачи непокору його перед собою, зжалився над погибеллю людською і став мовити дітям своїм і боярам своїм: “Не можемо ми стояти тут, тому що він, меншим будучи, не покориться мені. А я не радуюся з погібелі його, ні прогнанню його. Адже я сказав: “Приведу

його до хресного цілування, як і братів його”. Та він не схотів цього, а ще радується з пролиття крові”.

І Юрій, порадившись з дітьми своїми і з мужами своїми, вернувся у Київ, а зять його [Ярослав] пішов у Галич, у свою волость. Так, не вчинивши миру, [Юрій] вернувся до себе. А Мстислав ішов услід за ним до [города] Дорогобужа, розоряючи і палячи села. І багато лиха він накоїв.

Юрій же, прийшовши до Дорогобужа, сказав Володимирі Андрійовичу: “Сину! Я із твоїм отцем, а з своїм братом Андрієм хреста цілував на тім, що коли хто із нас двох останеться, то той буде дітям обох нас за отця і волость удержить. А потім я тобі хреста цілував мати тебе собі за сина і Володимира тобі добути. Нині ж, сину, оскільки я тобі Володимира не добув, то ось тобі волость”. І дав він йому Дорогобуж, і Пересопницю, і всі погоринські городи⁸, а синові своєму Борисові дав Туров.

У той же час привів був Юрій Івана Ростиславича, прозваного Берладником, із Суздаля, окованого, маючи намір оддати його Ярославу, зятеві своєму. Бо прислав був уже Ярослав по Берладника князя Святополка [Юрійовича]⁹ і [воєводу] Коснятина Сірославича з великою дружиною. Та почав мовити Юрієві митрополит [Костянтин] і всі ігумени, кажучи: “Гріх тобі є. Цілувавши йому хреста, ти держиш [його] в такій біді і навіть іще хочеш видати на вбивство”. І він, послухавши їх, одіслав його назад до Суздаля, окованого.

Узнавши ж, що Юрій одіслав [його] назад до Суздаля, Ізяслав [Давидович] послав наперекр йому мужів своїх і взяв його до себе в Чернігів. І так ото ізбавив Бог Івана од великої тої біди.

У РІК 6666 [1158]. Почав Ізяслав Давидович замишляти війну проти Юрія і перетягнув до себе Ростислава Мстиславича і Мстислава Ізяславича. І Святослава Ольговича він підмовляв до себе, [щоб] встати на Юрія. Але Святослав сказав: “Я хреста цілував йому і не можу без причини на нього встати”, — і не згодився з ним.

⁸ Тобто городи по ріці Горині.

⁹ Святополк Юрійович — син Юрія Ярославича, очевидно, службний князь Ярослава Володимировича.

І призначив Ізяслав з Ростиславом і з Мстиславом похід на Юрія. І послав Ростислав Романа, сина свого, з військом своїм, а Мстислав рушив із Володимира. І коли Ізяслав збирався піти до Києва, то в той день приїхали до Ізяслава кияни, кажучи: “Поїдь, княже, до Києва. Юрій он помер”. Він тоді, проливши сльозу і руки звівши до Бога, сказав: “Благословен Ти еси, Господи, що мене Ти еси розсудив із ним смертю, а не кровопролиттям”.

Юрій-бо, пивши в осменика¹⁰ у Петрила, в той день на ніч розболівся, і було недуги його п'ять днів. І преставився в Києві Юрій Володимирович, князь київський, місяця травня в п'ятнадцятий [день], у середу на ніч, а назавтра, в четвер, положили [його] в монастирі святого Спаса на Берестовім.

І багато зла вчинилося в той день: розграбували двір його Красний, і другий двір його за Дніпром розграбували, що його він сам називав “Раєм”, і Васильків двір, сина його, розграбували в городі, і побивали суздальців по городах і по селах, а добро їхне грабуючи.

Початок княжіння Ізяславового в Києві

Ізяслав же Давидович увійшов у Київ місяця травня в дев'ятнадцятий [день], в неділю п'ятдесятниці, а синівця свого Володимировича Святослава зоставив у Чернігові з усім військом своїм.

І приїхав Святослав Ольгович із Всеволодовичем Святославом до Чернігова, і став Володимирович [Святослав] не пускати його в город, а битися з ним. Святослав же Ольгович, це побачивши, із синівцем своїм із Всеволодовичем [Святославом] пішли од города і, пішовши, стали обидва за Свинь-рікою.

І прийшов Ізяслав із Києва з полками своїми, і Мстислав Ізяславич із ним, і Святослав Володимирович. І стали вони одні навпроти одних через ріку, і почали слати межі собою [послів], і тоді, замирившись, хреста цілували між собою. І дали Святославу Ольговичу Чернігів, а Всеволодовичу [Святославу] Новгород-

¹⁰ Осменик — збирач торгового мита.

[Сіверський], а Ізяслав пішов у свій Київ і з княгинею, і з дітьми, і з дружиною, увесь. І так вони роз'їхалися.

У тім же році Ізяслав пішов на стрічу з половцями до Канева, і тут учинив з ними мир, і вернувся до Києва.

У тім же році, порадившись, ростовці, і суздальці, і володимирці всі взяли Андрія, сина Юрієвого найстаршого, і посадили його на отчій столі в Ростові, і Суздалі, і Володимирі, бо був він дуже любий усіма за премногу його добродійність, що її він мав насамперед до Бога і до всіх, суцїх під ним. Тим-то він по смерті отця свого велику пам'ять [собі] вчинив: церкви прикрасив, і монастирі поставив, і церкву докончав, що її заклав був раніш отець його, храм кам'яний святого Спаса в Переяславлі новім.

Князь же Андрій сам у Володимирі-[Суздальському] заклав кам'яну церкву святої Богородиці місяця квітня у восьмий день, на святого апостола Родіона, у вівторок. І дав він їй багато маєтностей — і слободи, куплені і з данинами, і села ліпші, і десятини од стад своїх, і [з] торгу десяту [частку]. Зробив же він церкву [на] п'ять верхів і всі верхи золотом прикрасив, і зробив у ній єпископію, і город Володимир більший заложив.

У тім же році прийшов Леон на єпископію в Ростов.

Того ж року вигнали новгородці Мстислава Юрійовича, а Ростиславича Святослава посадили в Новгороді.

У тім же році преставилася Софія Ярославна, жона Ростислава Глібовича.

У тім же році пішов Ізяслав [Давидович] на Ярославича [Юрія] до [города] Турова, і з ним пішов Ярослав [Ізяславич] із Луцька, і Андрійович Ярополк, і галицька поміч, і Ростиславич Рюрик зі смольнянами, і Володимир Мстиславич, — бо йому добували Туров.

І полочани, прийшовши до Турова, попалили села навколо нього, а берендичі пустошили довкола Пінська і за [рікою] Прип'яттю. Та [обложені в Турові] билися кріпко, виходячи з города, і багато було поранених. І багато разів благав Юрій Ярославич, висилаючи з города [мужів] до Ізяслава [і] кажучи: "Брате! Дай мені мир із тобою". Але Ізяслав цього не схотів, а всіляко прагнув забрати од нього Туров і Пінськ.

І стояли вони довкола города десять неділь, і настав мор серед коней, і тому, не зробивши йому нічого, вони вернулись до себе, не

вчинивши з ним, [Юрієм], миру. І многі пішки прийшли з тої війни.

У тім же році преставилася блаженна княгиня [Анастасія], жона Гліба Всеславича, дочка Ярополка Ізяславича, сидівши по князеві своїм удовою сорок літ, а всіх літ її од рождення [було] вісімдесят і чотири роки. І покладена була вона в Печерськiм монастирі з князем у гробі, в головах у святого Феодосія. Стався ж упокій її місяця січня в третій день, а в годину другу ночі, а в четвертий [день] вона покладена в гроб.

Ся ж блаженна княгиня із князем своїм велику мали любов до [церкви] Святої Богородиці і до отця Феодосія, ревно наслідуючи отця свого Ярополка. Сей-бо Ярополк оддав [монастиреві] все добро своє, Небльську волость, і Деревську, і Луцьку, і [маєтності] навколо Києва. Гліб же за живоття свого дав із княгинею шістсот гривен срібла і п'ятдесят гривен золота, а по княжій смерті княгиня дала сто гривен срібла і п'ятдесят гривен золота. А по своїй смерті дала княгиня п'ять сіл із челяддю і все оддала — навіть до повоя ¹¹.

У РІК 6667 [1159]. Преставився князь Борис Юрійович місяця травня у другий день. І положили його брати в церкві святих обох мучеників [Бориса та Гліба], що її спорудив був отець його Юрій на [ріці] Нерлі в [селі] Кидекші, там, де було становище святих мучеників Бориса і Гліба.

[У] тім же році вигнали ростовці і суздальці Леона, єпископа, тому що він умножив був церкви, грабуючи попів.

У тім же році пішов Рогволод Борисович од Святослава од Ольговича добувати собі волості, узявши військо Святославове, тому що не вчинили милості йому брати його, забравши од нього волость його і добро його все. І, приїхавши до [города] Слуцька, став він слати [послів] до дручан. Дручани ж раді були йому і, приїжджаючи до нього, кликали його до себе, кажучи: “ Поїдь, княже, не барись. Ми раді єсмо тобі. Якщо нам навіть [разом] з дітьми битися за тебе, то ми ладні битися за тебе”.

І виїхало назустріч йому більше трьохсот човнів дручан і полочан, і ввійшов він у город [Друцьк] з честю великою, і раді були йому

---

¹¹ Повой, повойник — жіноче покривало на голову, а також пелюшка, саван.

люди. А Гліба Ростиславича городяни вигнали, і двір його розграбували, і дружину його. І прийшов тоді Гліб до отця [Ростислава Глібовича].

І стався заколот великий у городі [Полоцьку] серед полочан, бо багато хто хотів Рогволода. Ледве ж утихомирив людей Ростислав [Глібович], і, одаривши дарами многими, він водив їх до хреста, а сам пішов із Всеволодом, і з Володарем [Глібовичамм], і з усіма братами на Рогволода до Друцька.

Рогволод тим часом заперся в городі, і вони билися кріпко, і багато з обох сторін падало, а длучани багато глузували [з противників]. І вчинив мир Ростислав із Рогволодом, і цілували вони хреста межі собою, і надав [Ростислав] волості Рогволоду. і вернувся Ростислав із братами до себе.

У тім же році лиху раду врадили полочани на князя свого, на Ростислава на Глібовича, і таким чином переступили хресне цілування. На тім-бо цілували були вони хреста йому, що “ти нам князь єси, і дай нам Бог із тобою пожити, і зради ніякої щодо тебе не вчинити і щодо хресного цілування”. І, отож, відступили вони од того, що сказали, і послали потай [послів] до Рогволода Борисовича [в] Друцьк, кажучи: “Княже наш! Согрешили ми єсмо перед Богом і перед тобою, що встали на тебе без причини, і добро твоє все і твоєї дружини розграбували, а самого, схопивши, видали тебе Глібовичам на великую муку. Тож якщо ти нам не спом’янеш усього того, що ми вчинили через своє недоумство¹², і хреста нам поцілуєш, то ми — люди твої, а ти єси наш князь. А Ростислава, схопивши, ми оддамо тобі в руки, і ти, що хочеш, те зробиш йому”. І Рогволод цілував їм хреста на тому, що не спом’янути йому всього того, і одпустив їх до себе.

А були приятелі Ростислава із полочан, [і дали вони йому вість], що хотять його схопити. І стали [полочани Ростислава хитрощами звати у братчину¹³ до [церкви] Святої Богородиці, до старої, на Петрів день¹⁴, щоб тут схопити його. Але він поїхав до них,

¹² Полочани згадують події, про які в літописі говорить коротко під 1151 р.

¹³ *Братчина* — святкова урочистість, на яку збиралися вскладчину парафіяни певної церкви; це найранніша звістка про існування братств на Русі.

¹⁴ Петровим днем (29 червня) закінчувався Петрів, або апостольський піст, Петрівка.

натягнувши броню під одягу, і вони не посміли на нього дерзнути. А на другий день стали вони його запрошувати до себе, кажучи: “Княже! Поїдь до нас. Є нам з тобою мова. Поїдь же до нас у город”, — бо князь був у той час на [селі] Білчиці. І сказав Ростислав послам: “А вчора я у вас був. То чому ви не мовили есте мені, що вам треба було сказати?” Однак без усякої підозри він поїхав до них у город.

І тут погнав із города отрок його назустріч йому: “Не їдь, княже! Віче он у городі, а дружину твою б’ють і тебе хочять схопити”. І тоді вернувся він назад і зібрався весь із дружиною на Білчиці, а звідти пішов військом до брата до Володаря в Мінськ. І багато лиха він накоїв волості Полоцькій, розоряючи [і забираючи] і скот, і челядь.

І послали полочани [послів] по Рогволода до Друцька, і ввійшов Рогволод до Полоцька місяця липня, і сів на столі діда свого і отця свого з честю великою, і так були раді полочани.

А потім Рогволод зібрав воїв многих полочан, а Ростислав Мстиславич послав йому двох синів на поміч, Романа і Рюрика, і [воєводу] Внізда, і смольнян, і новгородців, і псковичів, і сам був пішов, та вернув його Аркадій, єпископ новгородський, ідучи з Києва¹⁵.

І рушили вони до Ростислава до Мінська, і прийшли спершу до, [города] Ізяславля на Всеволода [Глібовича]. Але Всеволод заперся в Ізяславлі, і вони обступили [його] в городі. Однак Всеволод мав велику приязнь до Рогволода і, на ту приязнь надіючись [та] поїхавши до Рогволода, він поклонився [йому]. Рогволод тоді дав [город] Ізяславль Брячиславу [Васильковичу], бо [це] того була отчина, а Всеволоду [Глібовичу] дав [город] Стрежев.

А звідти він пішов до Мінська і стояв коло Мінська десять днів. І вчинив він мир із Ростиславом, і хреста вони цілували, [і] вернулися до себе. А Володар [Глібович] не цілував хреста, тому що він був у поході під Литвою, в лісах.

---

¹⁵ Аркадія тоді в Києві висвятили на єпископа.

[У] тім же році став Ярослав [Володимирович] галицький домагатися Івана Ростиславича, стрийчича свого. Ярослав-бо підмовив був князів руських, і короля [угорського Гейзу], і лядських князів, щоб вони були йому помічниками проти Івана. І вони обіцялися йому всі, і послали послів у Київ до Ізяслава Давидовича: Ярослав галицький — Ізбигніва [Івачевича], Святослав Ольгович — Жирослава Іванковича, Ростислав Мстиславич і Мстислав Ізяславич — Жирослава Васильовича, Ярослав Ізяславич — Онофрія, Володимир Андрійович — Гаврила Васильовича, Святослав Всеволодович — киянина, король [Гейза] — мужа свого, і од ляхів — свій муж. Але Ізяслав переспорив усіх і; одвіт їм давши, відпустив їх.

Іван же тоді, переполошившись, поїхав у поле до половців і, пішовши з половцями, став у городах подунайських. І розбив він два кораблі, і взяв багато добра в них обох, і шкодили вони риболовам галицьким. І прибуло до нього половців багато, і берладників у нього скупчилося шість тисяч, і рушив він до [города] Кучелмина, і раді були [там] йому. А звідти він до [города] Ушиці рушив. Та в город увійшла була залога Ярославова, і стали кріпко битися вої залоги з городських стін, а смерди перескакували через заборолу до Івана, і перебігло їх триста. І хотіли половці взяти город, та Іван не дав їм узяти, і, розгнівавшись, половці поїхали од Івана.

Ізяслав [Давидович] тим часом послав [мужів] по Івана і привів [його до] Києва. А коли довідався Ізяслав, що на нього із-за Івана хотять раттю піти Ярослав [Володимирович], Мстислав [Ізяславич і] Володимир Андрійович, то послав він до брата Святослава [Ольговича] в Чернігів [посла] Гліба Ракошича, даючи йому [городи] Мозир і Чичерськ, і розповів йому, що хотять на нього, [Ізяслава], раттю піти. Святослав же сказав: “Правда, брате, я гнівався єсмь на тебе за те, що ти мені Чернігівської волості не надав єси, та лиха я тобі не хотів. А коли вже так сталося, що на тебе збираються, то боже мене ізбав од волості сеї. Ти мені брат, і дай мені Бог з тобою пожити добре”. І цілували вони оба хреста межі собою про повну злагоду.

Тоді ж і зібралися в [городі] Лутаві Ізяслав [Давидович], і Святослав Ольгович, і син його Олег, [і син] Ігор, і Всеволодович

[Святослав], і Володимирович Святослав. І пробували вони у великій злагоді три дні, і [дали один одному] дари многі. Тоді ж саме послали вони послів своїх у Галич і до [города] Володимира, повідомляючи про свою злагоду, і що Бог [їх] поєднав [і] хрест чесний. Ті ж, довідавшись, що брати у злагоді, також не поїхали.

[У] тім же році поставили Аркадія єпископом у Новгород місяця серпня в десятій день.

[У] тім же році Ізяслав Давидович почав війну проти Ярослава проти галицького, добуваючи волості Іванові Ростиславичу, на прозвище Берладнику. До нього-бо, [Івана Ростиславича], слали [послів] галичани, велячи йому сісти на коней, і таким словом підмовляли його до себе, кажучи: “Тільки покажеш ти стяги, і ми одступимо од Ярослава”. А до Ізяслава приходила ж йому та вість із Володимира, що хотять, зібравшись, піти на нього до Києва.

І став він слати [послів] до брата свого Святослава до Ольговича і до Всеволодовича Святослава, велячи їм піти з ним на Галич. Він те їм обом розповів, що хотять піти на нього до Києва. Святослав же Ольгович слав до нього [послів] багато [разів], кажучи йому: “Брате! Кому ти домагаєшся волості — чи брату, чи синові? І добре б тобі не починати раті першим. А що ти кажеш: “Збираються на мене поїхати”, — то якщо вони поїдуть на тебе з похвальбою, то Бог буде з тобою, і я, мої оба синівці”. Але Ізяслав не послухав брата [і] рушив із Києва.

Святослав тим часом послав услід за ним [тисяцького] Георгія Івановича, Шакушаневого брата. І догнав він його в [городі] Василеві, і став йому мовити: “Не велить тобі брат починати раті, а всіяко велить тобі вернутися”. Ізяслав же з люттю відповів йому: “Відомо хай тобі буде, брате: я нізащо не вернуся, коли вже пішов. І се скажи, Георгію, братові Святославу: “Якщо ти сам [не] ідеш, ні сина [не] пошлеш, а мені Бог дасть, [що] я добуду Галич, то ти тоді не жалкуй на мене, коли поповзеш із Чернігова до Новгорода!”

І вельми пожалівся Святослав на це слово, яке йому повідав Георгій, і сказав Святослав: “Господи! Поглянь на моє смирення! Скільки я поступався, не хотячи крові пролити християнської і отчини своєї погубити, [щоб] узяти Чернігів із сімома городами пустими, Моровійськ, Любеч, Оргощ, Всеволож, — адже в них

сидять псарі лише та половці! А всю волость Чернігівську він сам держить із своїм синівцем¹⁶. І того йому не досить, а велить він мені іще з Чернігова піти, хоча хреста мені цілував, що не позаздриться забрати од мене Чернігів ніяким чином. Нехай Бог усе розсудить і хрест чесний, що од нього ти мені одступаєш. Бо я, брате, не лиха тобі хочачи, бороню — не ходити, а хочачи тобі добра і спокою землі Руській”.

А Ізяслав, дійшовши [до города] Мунарева, тут ждав синівця свого [Святослава Володимировича], бо його він послав був назустріч половцям диким, велячи їм поїхати до нього вборзі. Та прийшла йому вість, що Мстислав [Ізяславич], і Володимир [Андрійович], і Ярослав [Володимирович], і галичани ідуть до Києва. І [коли] був він коло [города] Василева, то тут догнав [його] Святослав, синовець його, з багатьма половцями. І звідти пішов він до Білгорода, і, прийшовши до Білгорода, став на Київській путі.

Мстислав же [Ізяславич] із двома братами ввійшов у Білгород. [І] стали [вої Ізяслава Давидовича] битися кріпко, приїжджаючи до города, а ті, з города виїжджаючи, билися завзято. Ізяславу тим часом прийшла більша підмога до Білгорода: прибув же до нього [хан] Башкорд із двадцятьма тисячами, отчим Святослава Володимировича, — бо його мати¹⁷ втекла була в Половці і вийшла за нього, [Башкорда]. Ізяслав тоді показував їм, [Мстиславу Ізяславичу з братами], полки свої, велячи їм вийти з города. [Але] вони не вийшли і стояли в городі дванадцять днів.

А була серед берендичів зрада: вони-бо удавали, що мають намір битися, приїжджаючи до города, а входили в словесні зносини одні з одними. Призвідцями ж сьому були: Тудор Сатмазович, Каракоз Мнюзович і Карас Кокій. І вони ото захопили були [боярина?] Кузьму Сновидича з хлопцем, які заготовляли покорм, і послали хлопця Кузьминоного вночі, написавши йому свій знак [і] сказавши йому: “Іди в Білгород до Мстислава і скажи йому так: “У нас до тебе, княже, єсть і добро, і зло. Коли будеш ти нас

---

¹⁶ Святославом Володимировичем.

¹⁷ Ідеться про дочку городенського князя Всеволода (Всеволодка) Давидовича, яка була спершу дружиною Володимира Давидовича.

[так] любити, як ото любив нас отець твоїй, і по городу нам даси по ліпшому, то ми на сім одступимо од Ізяслава”.

Мстислав, рад бувши мові цій, послав до них із тим же хлопцем тої ж ночі [боярина] Олбиря Шерошевича, і згодився їм на все, чого вони волили, а на присягу до них ходив.

І настала полуніч, і поїхали берендичі і торки, кричачи, до Білгорода. Ізяслав тоді зрозумів зраду їх і, сівши на коня, погнав до стану їхнього, і побачив, що стан горить, і вернувся назад. Він узяв синівця свого Святослава Володимировича і Володимира Мстиславича, і побігли вони на Вишгород до [города] Гомія. І тут, у Гомії, він дождав княгині.

Княгиня ж утекла до зятя Гліба [Юрійовича] в Переяславль, а звідти поїхала на Городок [Остерський], та на Глібль, та на Хоробор, та на Ропеськ. Ярослав же Всеволодович, утішивши її і склавши їй честь у Ропську, допровадив її до Гомія, до Ізяслава.

Ізяслав тоді з княгинею пішов із Гомія до Вятичів і розграбував город [Облов], княгинин, [Катерини, жони] Святославової. А звідти він пішов у Вятичі і зайняв усі Вятичі за те, що Святослав [Ольгович] не пішов за ним, ні сина до нього [не] послав.

Святослав же, довідавшись, що [город] Облов узято і Вятичі зайняті, став домагатися добра Ізяславових бояр, і жон їхніх захопив, і взяв за них викуп.

Половці ж утекли од Білгорода на [город] Юр'єв. І багато їх захопили берендичі і юр'євці, а дещо їх у [ріці] Росі потопилося.

Мстислав же [Ізяславич], і Володимир [Андрійович], і Ярослав [Володимирович] увійшли в Київ місяця грудня у двадцять і другий [день]. Мстислав тоді забрав багато добра Ізяславової дружини — золота, і срібла, і челяді, і коней, і скоту, і все одпровадив [до города] Володимира. Мстислав при цім, і Володимир, і Ярослав послали [послів] по Ростислава [Мстиславича] у Смоленськ, запрошуючи його до Києва на стіл, бо вони раніш цілували були йому хреста, що “ми тобі його домагаємось”.

Ростислав тоді послав до них [бояр] Івана Ручечника і Якуна [Мирославича], мужа од смольнян і [мужа] од новгородців, сказавши їм, [князям]: “Якщо ви мене вправду зовете з приязню, то я таки піду до Києва на свою волю, щоб вам правдиво мати мене за отця

собі і під моїм вам послушенством ходити. І се я вам заявляю: не хочу я Кліма в митрополії видіти, тому що не взяв він благословення од святої Софії і од патріарха”. Мстислав же завзято сперечався за Кліма, кажучи так: “Не буде Костянтин у митрополії, бо він кляв мені отця”. Іванко ж, почавши тяжкі переговори, пішов до князя Ростислава.

І прийшов він до Смоленська, і переповів усі речі князю своєму, і Ростислав послав сина свого найстаршого Романа до Києва із приязню, і зустрів його Мстислав у Вишгороді. Але тут сталася суперечка mezi ними обома: Ростислав Кліма не хотів митрополитом, а Мстислав Костянтина не хотів, який був висвячений патріархом [Костянтином] і великим собором Константинограда. Суперечка продовжувалася, і оскільки була вона запеклою mezi ними, то тоді поклали оба [князі], що не сісти їм обом, [Климові й Костянтинові], на столі митрополичому. І на тім цілували вони удвох хреста, що привести їм іншого митрополита із Цесарограда.

Початок княжіння Ростислава, сина Мстиславового, в Києві

У РІК 6668 [1160]. Пішов Ростислав, син Мстиславів, із Смоленська до Києва на стіл. І ввійшов він у Київ місяця квітня у дванадцятий день, у неділю, — а тоді була Паска свята, — і зустріли його всі люди [київські] і безліч [іншого] народу. Прийняли його люди з достохвальною честю, і сів на столі діда свого і отця свого сей благовірний князь Ростислав, і була людям подвійна радість — і Воскресіння господне, і княже возсідання.

[У] тім же році зібрався Ростислав із Святославом Ольговичем [у городі] Морівійську місяця травня в перший день, і з'їзд їх обох був про велику приязнь. Тоді ж Ростислав позвав Святослава до себе на обід, і Святослав поїхав до нього безо всякої підозри. І була ж радість у той день mezi ними обома, і дари многі.

Дав-бо Ростислав Святославу [дари] соболями, і горностаями, і чорними куницями, і песцями, і білими вовками¹⁸, і моржовими іклами. А на завтра¹⁹ позвав Святослав Ростислава до себе на обід, і тоді веселилися вони обидва дужче, ніж учораšnjого дня. Святослав дав Ростиславу пардуса і двох коней борзих під кованими сідлами. І тоді розійшлися вони до себе.

У тім же році воював Юрій Ярославич, із Турова [рушивши] до Путивля.

Того ж року ходив Ізяслав [Давидович до] Путивля на Олега на Святославича і стояв три дні коло города. Та, не досягнувши нічого, вернувся він до [города] Вира, звідки ото він і прийшов був. Та коли він прийшов до Вира, то виревці заперлися од нього і не пустили його до себе. Він тоді, звідти вернувшись, пішов у [город] Зартий і, перебувши тут, пішов назад, вернувшись у Вир.

Тоді [ж] Олег Святославич побив половців і Сантуза убив, половецького князя.

У тім же році послав Ростислав із Києва [воєвод] Юрія Нестеровича і Якуна [Мирославича]²⁰ в насадах на берладників, що були [город] Олешця взяли. І, догнавши їх коло [города] Дциня, вони побили їх і здобич узяли.

[У] тім же році Володимир Андрійович, і Ярослав Ізяславич, і галичани побили половців межі [городами] Мунаревом і Ярополчем. І багато душ вернули вони з полону, що їх узяли були половці. Тоді ж і берендичів вони побили через помилку.

У тім же році ходив Рогволод [Борисович] із полочанами на Ростислава Глібовича до Мінська. Ростислав [Мстиславич] при цім послав був із Києва поміч Рогволоду з [воєводою] Жирославом з Нажировичем — шістсот торків. Та в них померли [коні] з голоду, і прийшли вони [назад] піші, не діждавшись миру. Рогволод же стояв навколо города шість неділь. І вчинив він мир із Ростиславом по своїй волі, і вибавив Володшу²¹ [Васильковича]

---

¹⁸ Хутром, очевидно, рідкісних вовків-альбіносів.

¹⁹ 2 травня — день пам'яті перенесення мощей Бориса і Гліба.

²⁰ Є підстави твердити, що це той самий Якун Мирославич, новгородський муж, якого в 1159 р. Ростислав послав посланцем до Києва разом з Іваном Ручечником.

²¹ Володша під іменем Всеволода згадується у "Слові о полку Ігоревім".

з поруба, а Брячислава, [брата його], — із заліз. І цілували вони обоє хреста один одному.

[У] тім же році прийшло половців багато до Ізяслава Давидовича до [города] Вира. І рушив Ізяслав з усією силою половецькою до Чернігова на Святослава на Ольговича, і стали вони коло Десни по [річці] Крирову аж до [її] устя, а вниз — до [города] Гостоняничів. У Святослава ж тоді був синовець його Святослав Всеволодович і Рюрик [Ростиславич]. Ростислав [же] узяв був у Святослава [Ольговича] Всеволода²², сина його, щоб упевнити киян і берендіїв, бо вони не довіряли [Святославу Ольговичу] через свою провину. І билися вони з ними, [половцями], за ріку за Десну кріпко, — ті на конях, а інші в насадах їздячи, — і не пустили їх через ріку. І, стоявши, [половці] великої шкоди нароби-ли — села попалили, людей пограбували. Святослави обидва тим часом послали [гінців] до Ростислава, прохаючи іще підмоги в нього. Ростислав тоді послав до них обох Ярослава Ізяславича, і Володимира Андрійовича, і галицька поміч [прийшла]. Ізяслав тим часом із половцями од'їхали в поле, а ці, прибувши, не знайшли його. [І] перебрели оба Святослави і Рюрик [ріку], вслід за ним [їдучи] за Десну, та, ходивши за день путі, не знайшли його [і] вернулися кожен до себе.

Ізяслав же Давидович дійшов [до] Ігоревого броду, і тут догнала його вість із Чернігова од близьких його приятелів. [Вони сповіщали], кажучи йому: “Не їдь, княже, нікуди ж. Брат твій Святослав недуж, а синовець од нього пішов до Новгороду, а дружину свою він одіслав од себе”, — бо Святославу тоді нездоровилось.

Ізяслав тоді, спішно порадившись з дружиною [і] взявши спільників своїх, поїхав, щоб напасти зненацька, до Чернігова. Святослав же не відав про наїзд Ізяслава. Він стояв перед городом у таборі з княгинею [Катериною] і з дітьми. А був тоді недільний день, і, приїхавши до Десни навпроти [села] Свинковичів, Ізяслав на зорі переправив полки свої через Десну і послав їх грабувати. Переїхав же був він і сам через Десну.

²² Тут уперше в літопису згадується цей знаменитий зі “Слова о полку Ігоревім” Всеволод “буй-тур”.

І була вість Святославу, що Ізяслав перебрідає через Десну, а половці грабують, і сільце [церкви] святого Спаса вони запалили. І спішно Святослав спорядив полки свої, а по Володимира по Андрійовича і по Рюрика послав [гінців] негайно. Так що Володимир у той день прийшов був із військом своїм і з київським військом, і [воєвода] Тудор Єлчич з галицькою підмогою прийшов уборзі. Володимир усі полки привів до Святослава.

Святослав тоді став, спорядивши полки всі [і] ждучи Ізяслава: він-бо гадав тоді, що той піде на нього згідно зі своїм наміром, бо згідно з ним він уже рушив. І, взявши молодь із берендичами і з аєпичами, він послав [їх] на половців. І ті, з божою поміччю напавши на них, стали їх бити, і багато їх побили, а других руками похватили, і людей своїх вибавили з полону, що були половці побрали.

Коли ж Ізяслав побачив, що половці, яких рубали, втікають, а інші потопають у Десні, він почав їх питати: “Що сталося?” І вони розповіли йому: “Ми бачили війська многі, які стоять коло города”. Ізяслав тоді, убоявшись, поїхав назад за Десну і під покровом ночі поїхав до [города] Вира.

Володимир же просився у Святослава їхати вслід за ним. І Святослав пустив його, але вслід за ним пішов увесь сам і, прийшовши до Вира, спалив острог довкола города. В городі ж заперся був із княгинею Іван Ростиславич, а сам Ізяслав пішов був у поле. І, постоявши тут, рушили вони до [города] Зартого. А тут попаливши і багато лиха вчинивши, вернулися вони до себе.

До Ізяслава ж прибуло половців багато. І він пішов із ними до [городів] Воробійні і до Росухи, і, туди попустошивши, пішов до синівця свого [Святослава Володимировича] в [город] Вщиж.

Тої ж зими звідти пішов Ізяслав на Смоленську волость, попустошивши [її]. І там багато лиха накоїли половці; вони взяли більше десяти тисяч душ, а інші посікли.

Звідти ж Ізяслав послав [сватів] до Юрійовича до Андрія, випросив у нього дочку (Ростиславу) за синівця свого за Святослава і випрохав у нього поміч. І послав [Андрій] до нього сина свого Ізяслава з усім військом своїм, і муромська поміч [рушила] з ним, тому що прийшли були руські князі на Святослава на Володимировича і обступили були у Вщижі. Він же бився з

ними із городських стін, дожидаючи Ізяслава, стрія свого, з поміччю і [підмогу] од тестя свого од Андрія.

Святослави ж оба, Ольгович і Всеволодович, і Рюрик [Ростиславич], і інші князі, почувши, що йде Ізяслав Андрійович із силою великою ростовською, [і] убоявшись, дали йому мир [і] вернулися.

Коли ж Ізяслав Давидович [та] Ізяслав Андрійович почули, що вони вернулися, то пішов Ізяслав у Вятичі, а Андрійович Ізяслав вернувся до отця свого Андрія в Ростов. З того ж походу пішов Ізяслав у Вятичі, і тоді й зустрілися на Волоці [Ламському] вони оба — [Ізяслав] з Андрієм з Юрійовичем. Тоді ж [Ростиславу] Андріївну привели зя Святослава за Володимировича у Вщиж.

[У] тім же році пішов Святослав Ольгович до Вщижа на Святослава на Володимировича. І Всеволодовичі, [Святослав та Ярослав], з ним оба ходили, і Рюрик [Ростиславич] із київським військом, і Олег Святославич, [і] Роман [Ростиславич] із Смоленська, і Всеслав [Василькович] із Полоцька, [і воєвода] Коснятин Сірославич з галичанами. І стояли вони довкола нього, [города Вщижа], п'ять неділь, і вчинили з ним, [Святославом Володимировичем], мир. І на тім цілував хреста [Святослав] Володимирович Святославу [Ольговичу], що мати йому його замість отця і під його повною волею йому ходити. І тоді вернулися вони до себе.

Андрій же [Юрійович] з Ізяславом [Давидовичем] зустрілися на Волоці [Ламському]. І послав [Андрій послів] до новгородців, кажучи їм: “Хай вам буде відомо: я буду добувати Новгород і добром, і лихом. Адже ви хреста мені цілували були есте на тім, що мати [вам] мене собі князем, а мені вам добра бажати”. І відтоді стали новгородці бунтувати і віче часто почали вчиняти.

Тої ж зими ходив Мстислав Ізяславич, Ярослав [Ізяславич і] брат його Ярополк, Андрійович Володимир і брат його Ярополк до Турова на Юрія на Ярославича. І стояли вони дві з половиною неділі, і, не вдіявши йому нічого, вернулися до себе.

У РІК 6669 [1161]. Віче вчинили новгородці, і послали [послів] до князя свого Святослава Ростиславича, і сказали йому: “Ми не можемо двох князів держати. Пошли-но, виведи брата Давида з

Нового Торга”. І він, не вередячи їм серця [і] вивівши брата, послав його у Смоленськ до [брата] Романа. Та не спинилась на цім злоба їх, а ще за гірше зло вони заповзялися. Трохи часу переждавши, вчинили вони віче проти Святослава, переступивши хресне цілування Ростиславу і синові його Святославу.

Князь-бо сидів на [селі] Городищі у [церкві] святого Благовіщення. І ось пригнав до нього вісник і сказав: “Княже! Велике зло діється в городі! Хотять тебе люди схопити!” І мовив Святослав: “А яке їм зло я вчинив, що вони мене хотять схопити? І втцю моєму цілувавши хреста на тім, що мати [їм] мене князем собі до кінця живоття мойого? А вчора мені вони всі цілували Святу Богородицю”. І коли він це мовив, то тут пішло безліч народу, людей, і, взявши князя, заперли вони [його] в хижці, а княгиню послали в монастир. А дружину його окували, а добро його розграбували і дружини його. А потім послали вони князя в [город] Ладогу, приставивши багатьох сторожів до нього.

І прийшла вість до Ростислава в Київ, що схоплено йому сина в Новгороді, і повелів він позабирати новгородців і повкидати їх у пересіченський погріб. І в одну ніч умерло їх чотирнадцять мужів. І розповіли Ростиславу, що вони задихнулися в погребі, і він опечалився із-за них, і повелів випустити їх із погребя і розвести їх по городах.

Новгородці тим часом послали до Андрія Юрійовича в Суздаль [послів], прохаючи в нього сина [Ізяслава?] княжити в Новгороді. Але він не дав їм сина, а став їм давати брата свого Мстислава. Та [його] вони не схотіли, бо він раніш княжив був у них, і пустив [Андрій] до них синівця свого Мстислава Ростиславича.

Святослава ж Бог і сила чесного хреста ізбавили [од неволі]. він пішов на Полоцьк, а Рогволод [Борисович] із Полоцька допровадив його до Смоленська.

[У] тім же році докончана була церква Святої Богородиці у Володимирі, кам'яна, благовірним боголюбивим князем Андрієм. Він і прикрасив її прегарно — і різноманітними іконами, і дорогим камінням без числа, і начинням церковним, і верхи її позолотив. За віру ж його і за дбання про Святу Богородицю привів йому

Бог із усіх земель майстрів, і оздобив він її краще од інших церков.

[У] тим же році погорів Ростов, і церкви всі, і соборна прегарна велика церква Святої Богородиці, якої ото не було ніколи й не буде.

[У] тим же році ходив Рогволод [Борисович] до Мінська на Ростислава на Глібовича, і вчинив із ним мир, і вернувся до себе.

[У] тим же році було знамення в місяці, наче він увесь мав згинути, місяця серпня у вісімнадцятий день.

[У] тим же році послав Ростислав [посла] до Святослава [Ольговича], кажучи йому: “Пусти до мене дитя, Олега, нехай він спізнає киян ліпших, і берендичів, і торків”. І Святослав безо всякої підозри одпустив до нього сина свого. Олег же, прийшовши в [село] Ольжичі, послав [гінця] до Ростислава, кажучи йому: “Брате! Де ти мені велиш стати?” І Ростислав повелів йому біля Олегової могили стати, бо сам він стояв коло Шелвового сільця, під борком.

І був у нього [Олег] два дні на обіді. А на третій день, коли їхав Олег із табору на проїздку, то тут зустрів його попереду них, [дружинників], муж Ростиславів і сказав: “Княже! Єсть мені до тебе діло велике, але запевни мене, що ти про се не заявиш нікому”.

І він запевнив його, і той сказав йому: “Княже! Я правду тобі мовлю. Стережися. Хотять тебе схопити”.

Олег тоді, пославшись на недугу матері [Катерини], став проситися в Ростислава у Чернігів до отця. Ростислав же приязно не хотів пускати його од себе, бо не мав він лиха в серці, але злії люди, не бажаючи добра межи братами бачити, так учинили. І Ростислав одпустив Олега до отця.

Олег же, прибувши до Чернігова, не заявив сього отцю, а прогнівався на отця потай і став проситися в отця до Курська. Святослав тоді, не знаючи всього того, одпустив од себе Олега до Курська. І Олег пішов до Курська, і тут настигли [його] посли Ізяслава [Давидовича] з приязню, з дружніми словами, а Олег передав мужам своїм Ізяславові слова, бо вже й обидва Всеволодовичі, [Святослав та Ярослав], заприязнилися з Ізяславом.

І сказали мужі Олегові: “Княже! А чи ж добре се єсть, що тебе хотіли в Києві схопити, а Чернігів оддають з-під твого отця? Тому вже прав є отець твій і ти в хресному цілуванні”. І вступив Олег у дружбу з Ізяславом без отчої ради.

А була вість Святославу [Ольговичу], що оба Всеволодовичі і Олег, син його, заприялися з Ізяславом, і вельми він опечалився цим. І розповів Святослав мужам своїм, що оба Всеволодовичі і Олег прилучилися до Ізяслава. І сказали йому мужі: “Дивно є, княже, що жалієшся ти на синівця свого²³ і на Олега, а про своє живоття не дбаєш. Се не лжа тобі є, що Роман Ростиславич посилає із Смоленська попа свого до Ізяслава, кажучи так: “Оддає тобі батя Чернігів, а ти зо мною в дружбі поживи”. А сам-таки він²⁴ хотів тобі сина схопити в Києві. А ти вже, княже, і волость свою погубив єси, держачись за Ростислава, а він тобі, однак, лїниво помагає”. І так поневолі одійшов Святослав од дружби з Ростиславом до Ізяслава.

[Тим часом] багато половців пішло до Ізяслава. Ізяслав тоді зібрався з обома Всеволодовичами, [Святославом та Ярославом], і з братами, і з Олегом [Святославичем], лише Святослав [Ольгович] не пішов із Чернігова. І рушив він назустріч половцям у поле, і, з'єднавшись з половцями, поїхав до Переяславля на Гліба [Юрійовича], на зятя свого, велячи йому поїхати з собою за Дніпро на Ростислава. Та Гліб не їхав із ним, і стояв він коло Переяславля дві неділі, і не досягли вони нічого.

Ростиславу ж була вість, що Ізяслав прийшов до Переяславля з усім браттям. І великий князь київський Ростислав, зібравши воїв многих, рушив на Ізяслава і перебував у [городі] Треполі.

Коли ж почув Ізяслав, що Ростислав іде на нього з полками своїми, то побіг Ізяслав, а половці втекли у поле.

У тім же році прийшов митрополит Феодор із Цесарограда місяця серпня; послав-бо був по нього [послів] князь Ростислав.

Ізяслав тим часом, поєднавшись дружбою з браттям своїм, послав [послів] по половців, і прийшло до нього половців багато. Тоді

---

²³ На Ізяслава Давидовича.

²⁴ Ростислав Мстиславич.

Ізяслав, з'єднавшись з обома Всеволодовичами, і з Олегом, і з половцями, пішов за Вишгород до [города Давидової] Боженки, бо тут Дніпро був став, а ніде ж інде не став був. Тут же перейшовши Дніпро, коло [Давидової] Боженки, він рушив полками до Києва, і, прийшовши, стали вони на оболоні, в лозах, навпроти [урочища] Дорогожича.

Назавтра ж, у восьмий [день]²⁵ місяця лютого, — а день тоді був середа, — почав Ізяслав із браттям споряджати полки і, підготувавшись, пішов на Подолля. А Ростислав з Андрійовичем [Володимиром] стояв коло стовп'я, бо тоді загороджено було стовпами од Гори [Юрховиці] і аж до Дніпра. І запекла, вельми люта битва була з обох [сторін], і багато падало тих, яких убивали з обох [військ]. І так страшно було дивитися, ніби мало настати друге пришествя.

І почав одолівати Ізяслав, а половці вже в'їжджали в город, прорубуючи стовп'я. І запалили вони двір Лихачів, попів, і Радиславів, і побігли берендичі: [одні] — до [урочища] Угорського, а другі — до Золотих воріт. І стала мовити дружина Ростиславова: “Княже! Осе брати твої до тебе не прибули, ні берендичі, ні торки, а сих — велика сила. Ти піди-но в Білгород і там подождеш братів своїх і пособників усіх своїх”.

Ростислав тоді, послухавши їх, пішов до Білгорода з військами своїми і з княгинею. У той же день прибув до нього Ярослав [Ізяславич], синовець його, з братом Ярополком, а [Володимир] Андрійович поїхав до [города] Торчського — і до берендіїв, і до торків.

Ізяслав же увійшов у Київ місяця лютого в дванадцятий [день] і, ввійшовши у святу Софію, дав прощення всім киянам, що їх були побрали. І пішов Ізяслав до Білгорода.

У той же час було знамення в місяці, страшне і дивне: ішов ото місяць через усе небо од сходу до заходу, змінюючи свій вигляд. Спершу він зменшувався помалу, поки весь не зник. І вигляд його був ніби трохи чорний, а тоді він став наче кривавий, а потім ніби мав два лиця, одне — зелене, а друге — жовте. І посеред нього

²⁵ Час битви обраний не випадково — це день пам'яті Феодора Стратилата, воєводи-святого.

ніби два ратники рубалися мечами, і одному з них наче кров ішла з голови, а другому — біле, як молоко, текло. І тому говорили старії люди: “Недобре є отаке знамення, се провіщає княжу смерть”, — що й сталося. Та ми до попереднього повернемося.

Ізяслав же, прийшовши до Білгорода, стояв навколо дитинця чотири неділі²⁶; острог Ростислав сам був спалив, до нього. Святослав [Ольгович] тим часом слав [послів] із Чернігова до Ізяслава, велячи йому мир узяти: “Якщо ж тобі не дадуть миру, то все-таки ти поїдь за Дніпро. Коли ти будеш за Дніпром, то в усьому ти будеш правий”. Та Ізяслав не послухав брата свого Святослава, а сказав йому: “Брати мої, вернувшись, підуть у волость свою. А мені [куди] вернутися? У Половці я не можу йти і у Вирі не можу з голоду помирати. Тож ліпше волю тут померти”.

У РІК 6670 [1162]. Рушив Мстислав [Ізяславич] із [города] Володимира військом своїм [і] з галицькою поміччю, а Рюрик [Ростиславич] пішов із Торчського з Володимиром з Андрійовичем, і з Васильком з Юрійовичем, і з берендіями, і з ковуями, і з торками, і з печенігами. І з’єдналися вони коло [города] Котельниці з Мстиславом, а звідти пішли до Білгорода на [город] Мутижир. І [коли] вони були на [селі] Кучарі, то почали проситися чорні клобуки у Мстислава [піти] наперед: “Хай ми поглянемо, княже, чи велика рать?” І Мстислав пустив їх.

[Але] дикі половці устерегли військо [Мстиславове], і примчали до Ізяслава, і розповіли йому про рать велику. Ізяслав тоді навіть полків [не] бачивши, побіг од Білгорода, а Ростислав із Ярославом і з Ярополком [Ізяславичами] вийшли з города своїми полками і тут дождалися брата свого.

Зібравшись усі [і] привітавшись, вони поїхали вслід за ними, [військами Ізяслава]. Торки ж догнали вози їхні на [річці] Желяні, а війська їхні настигли [недалеко] од [села] Буличів і тут стали сікти їх, а інших руками хватати. Схопили ж тоді і [воєводу київського] Шварна, і обох Милятичів, Степана та Якуна, і Нажира Переяславича. Ізяслава ж настигли коло озера, коли він в’їжджав у борок. І догнав його [торчин] Воїбор Негечевич, і рубав по

---

²⁶ Ізяслав виступив із Києва 12 лютого, а був убитий 6 березня, тобто чотири тижні минути не могло.

голові шаблею, а другий ударив його [списом] у стегно, піднявши його, і тоді полетів він з коня. І, взявши його, Мстислав ледве живого одіслав [його] в монастир, до [церкви] святого Симеона, що є в Копиревім кінці.

Убитий же був Ізяслав місяця березня в шостий день, і звідти, [із церкви святого Симеона], одіслали його до Чернігова. І Святослав [Ольгович] опрятав зі сльозами тіло його, і положили тіло його в отчій його церкві, у [церкві] святих мучеників Бориса і Гліба, місяця березня у тринадцятий [день], — день же тоді був понеділок.

У тім же році знову новгородці взяли Святослава Ростиславича до себе княжити, а Юрієвого внука Мстислава [Ростиславича] вигнали од себе.

У тім же році було знамення в сонці, місяця серпня в сімнадцятий день, у четвер²⁷.

У тім же році преставився князь Володимир, у Рязані, син Святославів, онук Ярославів.

У тім же році преставився князь Іван Ростиславич, прозваний Берладником, у [городі] Солуні. І деякі так говорили, що від отрути була йому смерть.

У тім же році приходив Рогволод [Борисович] із полочанами на Володаря [Глібовича] до Городця. Але Володар не дав йому бою вдень, а вночі виступив на нього із города з литвою. І багато лиха вчинилося в ту ніч: тих побили, а других руками похватили безліч — [їх було] більше, ніж убитих. Рогволод тоді вбіг у [город] Слуцьк і, пробувши тут три дні, пішов у [город] Друцьк. А до Полоцька він не посмів іти, тому що множество погинуло полочан. Полочани ж посадили в Полоцьку Васильковича [Всеслава].

У тім же році поїхав Ізяславич Мстислав із Києва, розгнівавшись на стрія свого, на Ростислава, і багато сварок постало mezi ними. Давид-бо [Ростиславич] без отчого веління поїхав у [город]

---

²⁷ 17 серпня 1161 р. сонячного затемнення, яке б спостерігалось на Русі, не було. Очевидно, тут ідеться про якийсь атмосферне явище.

Торчський і, захопивши, привів до Києва посадника Мстиславоного Вишка, а Ростислав послав сина свого Мстислава у Білгород²⁸.

Тоді ж Мстислав [Ізяславич] рушив із [города] Володимира на Володимира Андрійовича до [города] Пересопниці. І, прийшовши, став він на [селі] Вибучі, і почав слати [послів] до Володимира, велячи йому одступити од Ростислава. Володимир, однак, не відступив од хресного цілування Ростиславу, а всіляко держався Ростислава усім серцем. Мстислав тоді вернувся назад у Володимир.

У тім же році цілували Ольговичі хреста Ростиславу — Святослав Ольгович і Всеволодовичі оба, [Святослав і Ярослав].

У тім же році вигнав Андрій [Юрійович] єпископа Леона із Суздаля, і братів своїх погнав, Мстислава і Василька, і двох Ростиславичів, [Мстислава та Ярополка], синівців своїх, [і] мужів отця свого найзнатніших. А се він учинив, хочаки самовладцем бути усій Суздальській землі. Проте Леона, єпископа, він вернув назад, покаявшись за цей гріх, але в Ростов, а в Суздалі він не дав йому сидіти. Та держав він його чотири місяці в єпископії.

[Бо] став [Андрій] просити в нього [дозволу] од Воскресіння Христового до Всіх святих їсти м'ясо в середу і в п'ятницю, а єпископ дозволив йому в одну великодню неділю їсти м'ясо і в середу і в п'ятницю, а в інші [ці дні] строго додержувати [посту]²⁹. І він через цю причину погнав його із своєї землі, і прийшов [Леон] у Чернігів до Святослава Ольговича, а Святослав, утішивши гарно, одпустив [його] в Київ до Ростислава.

[У] тім же році вчинив мир Ростислав з Юрієм з Ярославичем.

У тім же році прийшли половці многі до [города] Юр'єва. І взяли вони багато веж [чорних клобуків] по [ріці] Роту, і [торчина] Воїбора [Негечевича] убили, який був Ізяслава [Давидовича] убив. Чорні ж клобуки, зібравшись усі, поїхали вслід за ними і настигли їх на [ріці] Росі. І багато вони побили їх, і здобич усю одібрали од них, і самих захопили більше п'ятисот.

---

²⁸ Торчський і Білгород були волостями Мстислава Ізяславича

²⁹ Андрій просив дозволу їсти м'ясо від Великодня до неділі Всіх святих у середу і п'ятницю тоді, коли на пісні дні припадали свята

Захопили вони також і двох княжичів Сатмазовичів, і інших княжичів.

[У] тім же році Рюрик [Ростиславич], і Святополк Юрійович туровський, і Святослав Всеволодович із братом Ярославом, і з Олегом Святославичем, і з Володимировичем [Святославом], і з кривськими князями пішли до [города] Слуцька на Володимира на Мстиславича. Володимир же, побачивши силу їх, дав їм мир і Слуцьк одступив їм, а сам пішов у Київ до брата Ростислава. Ростислав тоді дав йому Треполь і інші чотири городи придав йому до Треполя.

[У] тім же році пішли два Юрійовичі, Мстислав і Василько, з матір'ю³⁰ до Цесарограда і Всеволода молодого, третього брата, узяли з собою. І дав цесар [грецький Мануїл Комнин] Василькові на Дунаї чотири городи, а Мстиславу дав волость Аскалонію.

У РІК 6671 [1163]. Учинив Ростислав мир із Мстиславом [Ізяславичем]. Він вернув усі городи Мстиславу, Торчський і Білгород, а за Треполь дав йому Канів.

[У] тім же році привів Ростислав із Половців Белуківну, князя половецького [Белука] дочку, за сина свого за Рюрика.

Того ж року він і мир уладнав із половцями.

Тоді ж і Феодор, митрополит, преставився, бувши [рік і] десять місяців у митрополії.

[У] тім же році пустошили ляхи навколо [города] Червена.

У РІК 6672 [1164]. Прийшов митрополит Іоанн в русь. І не хотів його Ростислав прийняти, тому що одрядив був Ростислав [боярина] Гюряту Семковича до цесаря [грецького Мануїла Комнина], намагаючись настановити Кліма [Смолятича] на митрополію. А повернувся Гюрята назад із [города] Олешся з митрополитом [Іоанном] і з цесаревим послом.

І прислав цесар дари многі Ростиславу — оксамити, і паволоки, і всяке узороччя різноманітне. При цім посол цесарів говорив Ростиславу: “Мовить тобі цесар: “Якщо приймеш ти прихильне благословення од святої Софії, (буде тобі митрополит Іоанн”. Великий же князь сказав до цесаревих послів: “Я сього

³⁰ Це підтвердження того, що друга жона Юрія Володимировича була грекинею; його тісні зв'язки з Візантією відомі.

митрополита задля честі і приязні цесаревої і патріархової прийму, але надалі, якщо патріарх без призволення нашого всупереч правилам святих апостолів поставить митрополита, ми не приймемо [його], а будуть вибирати єпископи”. І тоді ввів він митрополита з честю в Київ, а послів одпустив до цесаря з дарами і з приязню великою.

Того ж року розболівся тяжко Святослав Ольгович чернігівський. Олег же, син його, був тоді в Курську. І прислав до нього отець [гінця], щоб він приїхав до нього уборзі). І одказала дружина Олегові [Святославичу]: “Княже! Не барись, їдь уборзі, бо Всеволодович недобре жив із отцем твоїм і з тобою. Ачей, він замислить що лихе!” І Олег спішно поїхав до Чернігова, та не застав отця живого, бо таїли смерть його три дні, до приїзду Олега.

Учинила ж се княгиня [Катерина], порадившись з єпископом і з мужами князя свого з найзнатнішими. І цілували вони [ікону] святого Спаса на тім, щоб не посилати [вість] до [Святослава] Всеволодовича в Новгород-[Сіверський]. Першим цілував святого Спаса єпископ Антоній, а потім дружина цілувала. І сказав Юрій [Іванович], тисяцький: “ Не гоже було нам дати єпископові цілувати святого Спаса, тому що він є священнослужитель, і не слід нам запідозрювати його, бо він князів своїх любив”. І сказав єпископ: “Я задля того присягаю перед вами: хай Бог мені [свідком] буде і Та, яка Його родила, що не послати мені до Всеволодовича аніяким чином, ні обману [не] вчинити. І вам також, синове, я мовлю: не погібніть душею і [не] будьте зрадниками, як Іуда”.

Та се він говорив їм, обман таячи в собі, бо був він родом гречин. Отож він спершу цілував святого Спаса, і він же учинив і лихий злочин. Бо, написавши грамоту, він послав [гінця] до [Святослава] Всеволодовича, кажучи так: “Стрий тобі помер, а по Олега ж послали. Але ж дружина по городах далеко, а княгиня сидить у безпорадності з дітьми, і добра безліч у неї. Поїдь-но вборзі. Олег же іще не в’їхав, і ти по своїй волі урядишся з ним”.

Святослав тоді спішно прочитав грамоту і послав сина свого [Володимира?] в [город] Гомій, а посадників розіслав по [інших] городах. Сам же він хотів поїхати [до] Чернігова, та почув, що

Олег уже в Чернігові. І почали вони оба слати між собою [послів], ладячись про волості, і Олег, поступившись своїм, уладився [так]: Святославу він уступив Чернігів, а собі взяв Новгород-[Сіверський]. І послав Олег із хрестом [боярину] Івана Радославича, і цілував Святослав хреста Олегові, що він додержить [слова], — і не додержав. Сказав-бо був Всеволодович, хреста цілуючи: “А братів я обох тобі наділю, Ігоря і Всеволода”, — і тим обом він не додержав [слова].

Преставився ж Святослав місяця лютого в п'ятнадцятий день, а в сімнадцятий покладений був у гроб, у понеділок.

У той же рік була повінь велика в [городі] Галичі. За божим допустом од сильного дощу в один день і в ніч із Дністра несподівано пішла велика вода на оболонь, і дійшла аж до Бикового болота, і потопила більше трьохсот чоловіка, що пішли були з сіллю із [города] Удеча. І багатьох людей знімали з дерев, і вози, що їх вода була повикидала, а багато інших потопилося. І хліб у них був сильно дорогий на ту зиму.

У той же рік преставився благовірний князь христілюбивий Ізяслав, син великого князя Андрія [Юрійовича]. І плакав по ньому князь Андрій, отець, і брат його, [Ізяслава], Мстислав. І тоді положили його у церкві Святої Богородиці в [городі] Володимирі-[Суздальському] з плачем великим місяця жовтня у двадцять і восьмий день.

У РІК 6673 [1165]. Прибіг із Цесарограда братан цесарів кир Андроник³¹ до Ярослава [Володимировича] в Галич. І прийняв його Ярослав із великою приязню, і дав йому Ярослав декілька городів для піддержки. Але потім прислав цесар [грецький Мануїл Комнин] двох митрополитів, кличучи його до себе, і Ярослав одпустив [Андроника] до нього з великою честю, приставивши до нього, [Андроника], єпископа свого Кузьму і двох мужів своїх найзнатніших.

[У] тім же році одведена була Ростиславна Огафія за Олега Святославича місяця червня у двадцять і дев'ятий день³².

³¹ Андроник I Комнин, син Ісаака, внук Олексія I Комнина, двоюрідний брат (а не братан) тодішнього візантійського імператора Мануїла I Комнина, був двоюрідним братом також Ярослава Володимировича Осмомисла.

³² Тобто на свято Петра і Павла.

[У] тім же році Давид Ростиславич сів у Вітебську, а Романові [Михайловичу], В'ячеславовому внуку, дав Ростислав [Мстиславич городи] Василів і Красний.

[У] тім же році Василько Ярополкович побив половців на [ріці] Росі. Багато ж їх він руками захопив, і збагатилася дружина його оружжям і кіньми, а сам він багато викупу взяв за них.

У РІК 6674 [1166]. Поставив Ростислав князь єпископом у Новгород Великий Іллю; той бо Ілля родом був новгородець.

[У] тім же році одвели дочку Святослава Ольговича за Ярополка за Ізяславича.

[У] тім же році преставився благовірний князь христолюбивий Ярослав, син великого князя Юрія [Володимировича]. І плакав по ньому брат Андрій, і положив [його] в церкві Святої Богородиці в [городі] Володимирі-[Суздальському] місяця квітня у дванадцятій [день].

Преставилася княгиня [Катерина, удова] Святослава Ольговича.

У РІК 6675 [1167]. Помер Святослав Володимирович у [городі] Вщижі, онук Давидів.

[У] тім же році зняв війну Святослав Всеволодович з Олегом [Святославичем] із-за [волості] Володимировича [Святослава]. Олег-бо просив справедливого наділу її, але Святослав йому [його] не надав, а дав брату своєму [Ярославу] ліпшу волость, а сина [Олега?] посадив у Вщижі. І Ростислав, подбавши про справедливість, оскільки Святослав зобиджає Олега, став через це помагати Олегові. Багато ж посилав Ростислав [послів] до Святослава, велячи йому по-справедливому наділити Олега і добра їм бажаючи, але Святослав не послухав його.

Олег тоді поїхав до [города] Стародуба, бо стародубці прислали були [послів] до Олега. Та [його] упередила підмога Ярославова, [увійшовши] в город, і городянам не можна було свій намір сповнити. І Олег, вернувшись назад у гніві, багато [людей] взяв у полон.

Святослав тоді послав брата свого Ярослава з половцями до Новгорода-[Сіверського], і вони, дійшовши [до] ріки Молочної, вернулися там назад, на віддалі п'ятнадцяти верст од города. Олег же був у той час вельми нездоров, так що не міг він навіть на

коня всісти. І Ростислав, довідавшись, що Олег вельми слабує, став слати [послів] до Олега, велячи йому миритися. Отож Олег послухав його, уладнав мир із братом, і Святослав дав Олегові чотири городи, і вони обидва хреста цілували.

Коли ж довідались половці, що князі не в приязні живуть, [то], пішовши в пороги, стали вони шкодити гречникам³³. І послав Ростислав [воеводу] Володислава [Воротиславича], ляха, з воями, і вони провели гречників [крізь небезпеку].

[У] тім же році родився Олегові [Святославичу] син, і нарекли йому ім'я в хрещенні Борис, а мирське — Святослав.

[У] тім же році пішов Володар Глібович раттю до Полоцька, а Василькович Всеслав рушив супроти нього з полочанами. Володар тоді, довідавшись, що йдуть супроти нього, не дав йому з'єднатися [з військом Давида Ростиславича], і вдарив на них зненацька, і багато їх побив, а інших руками взяли. Всеслав при цім утік до [города] Вітебська, а Володар увійшов у Полоцьк і цілував хреста з полочанами.

І рушив він до Вітебська на Давида [Ростиславича] і на Всеслава, і, прийшовши, став на ріці [Двіні], і почали вони битися через ріку³⁴. Давид же не дав йому бою через те, що ждали вони [зі Всеславом] брата свого Романа [Ростиславича] зі смольнянами. І тут дивне вдіялось: ополуночі був грім сильний, наче вої перебрідали через ріку, і страх напав на військо Володареве, і сказала дружина Володареві: “Чого ти стоїш, княже, не їдеш звідси? Адже ж се Роман перебрідає, а звідси — Давид”. І побіг Володар од Вітебська.

А назавтра Давид, побачивши, що Володар утік, послав [військо] вслід за ними. Та вони не настигли їх, тільки тих, що по лісу блукали, багато захопили. А Всеслава [Давид] послав до Полоцька.

[У] тім же році взяв Ярослав [Володимирович], галицький князь, за сина свого за Володимира дочку Святослава Всеволодовича Болеславу.

³³ Руським купцям, що торгували з Греками.

³⁴ Тобто перестрілювалися, не переходячи до бою врукопаш.

[У] тім же році привів Ярослав Ізяславич, із Турова взявши за сина Всеволода, дочку Юрія Ярославича Малфрідь.

[У] тім же році померла Андріївна за Олегом за Святославичем.

[У] тім же році бився Олег Святославич із [ханом] Боняком і переміг Олег половців.

У тім же році схопили половці [воєводу київського] Шварна за Переяславлем, а дружину його перебили. І взяли вони за нього викупу безліч.

У РІК 6676 [1168]. Послав Ростислав [послів] до братів своїх і до синівців своїх, велячи їм усім зібратися в себе з усіма військами своїми. І прийшов Мстислав [Ізяславич] із Володимира, Ярослав брат його, із Луцька, Ярополк, [другий брат], із Бужська, Володимир Андрійович, Володимир Мстиславич, Ярослав Всеволодович, Гліб Юрійович, Рюрик, Давид, Мстислав — діти Ростиславові, Гліб [Всеволодович] городенський, Іван Юрійович, онук Ярослава Святополковича, і галицька поміч. І стояли вони коло Канева довгий час, допоки прийшли [валки] Гречника і Залозника, і звідти вернулися вони до себе.

Того ж року наприкінці пішов Ростислав до Новгороду [Великого], бо недобре жили новгородці зі Святославом, сином його. І прибув він до [города] Чичерська до зятя Олега [Святославича], бо тут ждав був його Олег із жоною [Огафією]. І взяв Олег Ростислава на обід, і була радість велика у той день межі ними. Олег же многі дари дав Ростиславу, і дочка [Огафія] дала йому дари многі. А на другий день позвав Ростислав до себе Олега і дочку і, ще більшими дарами наділивши всіх, пішов до Смоленська.

І почали його зустрічати ліпші мужі смольняни за триста верст, а потім зустріли його внуки, а тоді зустрів його син Роман, і єпископ Мануїл, і [боярин] Внізд, і мало не весь город [Смоленськ] вийшов назустріч йому. І так вельми обрадувалися всі приходу його і безліч дарів дали йому.

А звідти [він рушив] у [город] Торопець і відтіля послав [гінця] до сина Святослава в Новгород, велячи йому виїхати назустріч собі на [город] Луки, бо вже Ростислав був вельми нездоров.

І зустрівся він тут, на Луках, із сином і з новгородцями. І цілували новгородці хреста Ростиславу на тім, що мати їм сина його собі князем, а іншого князя не шукати, аж поки вони з ним смертю [не] розлучаться. І много дарів узяв він у сина і в новгородців, і звідти вернувся до Смоленська.

Рогнідь же, сестра його, бачивши, що брат вельми знемагає, стала благати його, велячи йому лягти у Смоленську в його власному домі. Але він сказав їй: “Не можу я тут лягти. Повезіте мене до Києва. Якщо Бог мене візьме в путі, то покладіте мене, за отчим благословенням, у [церкві] святого Феодора. Якщо ж мені Бог одпустить недугу сю молитвами Пречистої Його Матері і святого отця нашого Феодосія, Печерського монастиря ігумена, то пострижусь я в Печерському монастирі”.

А коли відходив він із життя сього, короткочасного і минушого, [то] говорив він Симеонові, попові, отцю своєму духовному: “Тобі дати одвіт перед Богом за те, що удержав ти мене од постригу”. Бо мовив Ростислав часто цю річ ігуменові печерському Полікарпу: “Тоді, ігумене, я взяв думку про постриг, коли ото прийшла мені вість із Чернігова про смерть Святослава Ольговича”. Говорив же і таке він завше ігумену: “Постав мені, ігумене, келію добру. Боюсь я несподіваної смерті. Хай що ото мені Бог уготовить і ваша молитва”.

Установив же він був і таке добродіяння: у Великий Піст, у кожную суботу і в неділю, він саджав на обіді в себе дванадцять ченців, тринадцятий ігумен Полікарп, і тоді їх нагодує, а голодними не одпускав. Сам же він кожної неділі причащення приймав, сльозами омиваючи лице своє, і зітханням частим смиряючи себе, і стогін із серця свого добуваючи. Усі, хто бачив його, як він у такому смиренні стояв, також не могли вдержатися од сліз. А коли кінчався увесь піст, то тоді він угощав усю братію, а в Лазареву суботу призивав усіх печерян і по всіх монастирях кликав, а в інші дні, у середу і в п'ятницю, піддержував братію печерську.

Велику любов він мав до [церкви] Святої Богородиці і до святого отця Феодосія. І так він говорив із Полікарпом повсякдень: “Хотів би я звільнитися од короткочасного і суєтного світу сього і [од] минушого і многотривожного життя сього, про що я і раніш

нагадував тобі”. Але він, [Полікарп], йому так говорив: “Вам Бог так велів жити: правду діяти на сім світі, по правді суд судити і в хресному цілуванні вам стояти”. Ростислав же йому так казав: “Отче! Княжіння і світ не можуть без гріха бути, а я вже прожив немало на світі сьому. Тож хотів би я ревно наслідувати [праведників]. Адже і всі правовірні цесарі постраждали і дістали нагороду од Господа Бога свого, адже і святії мученики кров свою пролили [і] дістали вінці нетлінні, адже і святії отці, виснаживши тіло своє постом і вузькою і тісною путтю ходивши, дістали царство небесне, адже і самого правовірного цесаря Костянтина³⁵ слухав я, котрий говорив: “Коли б я відав, що такий достойний сан чернечий, що він восходить з ангелами до престолу господнього без перепони, — зняв би я вінець і багряницю”. І коли він отак розмовляв з Полікарпом, ігуменом, то сказав йому ігумен: “Якщо ти сього бажаєш, княже, то воля божая нехай буде”. Ростислав же, почувши [це] од ігумена, вложив [його слова] в серці своїм, сказавши йому: “Пережду я іще деякий час. Єсть у мене невеликі діла”. І він, [ігумен], отак побесідувавши з ним і благословивши його, одпустив його. Та ми до попереднього повернемось.

І рушили вони з ним із Смоленська, — а він уже вельми знемагав, — і коли він був у селі в Рогнідіному, [у волості] в Зарубі, то став він мовити Іванкові Фроловичу, покладникові³⁶ своєму, і [боярину] Борисові Захаровичу: “Призовіте мені сюди Симеона-попа, нехай одправить молитву”. А сам, звівши руки свої, став він молитву діяти, дивлячись на ікону Святої Богородиці: “Пречистая Богородице! Ти вища єси од ангелів, архангелів і од усього суцього найсвятішая! Помічнице зобиджених, надіє обезнадієних, сиротам заступнице, убогим кормилице, печальним утіхо, грішним спасіння, християнам усім підмога! Милостива ти єси, Владичице! Милістю своєю помилуй мене, грішного раба свого Михайла, ризою мене святою захисти і умови втіленого із тебе Бога, укріпи мене силою

---

³⁵ Ідеться про візантійського імператора й письменника Костянтина Порфірогенета (Багрянородного).

³⁶ Покладник може означати: спальник — людина, що дбала про стан княжих покоїв; скарбник; улюбленець.

з неба на невидимих і видимих ворогів! Всемилоствивая владичице Богородице! Підними мене із глибини гріховної, і просвіти мені очі сердечнії, і спасіння сподоби мене, грішного раба свогого, яко сила Христа, Бога нашого, з Отцем і Сином і Святим Духом”.

І, глянувши на ікону самого Творця, став він говорити тихим голосом, сльози лючи із очей: “Нині одпусти раба свогого, Владико, по глаголу Твоєму, з миром”. І було видіти сльози його, що лежали на щоках його, яко жемчужні зерна. І так, отираючи сльози убрусцем, він почив місяця березня в чотирнадцятій [день], а в двадцять і перший покладений був у гроб у [церкві] святого Феодора [Тірона]; в отчому його монастирі, прилучившись до предків своїх. було ж княжіння його в Києві вісім літ без місяця³⁷.

Тої ж зими ходили Ольговичі на половців, а зима була тоді вельми люта. І взяв Олег [Святославич] вежі Кози [Сотановича], і жону, і дітей, і золото, і срібло, а Ярослав [Всеволодович] Белукові вежі взяв. І, воздавши хвалу Богові і Пречистій Матері Його, вернулися вони до себе.

У РІК 6677 [1169]. По Ростиславовій смерті почали слати [послів] по Мстислава [Ізяславича] брати Володимир Мстиславич, Рюрик [Ростиславич], Давид [Ростиславич]. І кияни од себе [послів] послали, [і] чорні клобуки од себе [послів] послали. Мстислав тоді послав поперед себе [воеводу] Володислава Воротиславича до Василька до Ярополковича, велячи йому сидіти в Києві до себе, і тивуна свого послав.

І стали приятелі Мстиславові розповідати Василькові і Володиславу, що Володимир Мстиславич, і [Володимир] Андрійович, і Ярослав, Мстиславів брат, і Рюрик, і Давид цілували хреста, що взяти їм волость у Мстислава своєю волею: Володимиру [Мстиславичу] до своєї волості [додати город] Торчський з усім Пороссям, [Володимиру] Андрійовичу [взяти город] Берестій, Ярославу [Ізяславичу] — [город] Володимир. І Василько, узнавши намір їх, послав [посла] до Мстислава у Володимир, сповіщаючи його про всі переговори їхні. Мстислав тоді послав [послів] до своїх спільників — до Ярослава [Володимировича] в Галич, і до ляхів,

³⁷ Ростислав почав самовладно князювати в Києві 12 квітня 1159 р. (короткочасне князювання Ізяслава Давидовича в 1161 р. не береться до уваги).

і до двох Всеволодковичів, [Мстислава та Бориса], даючи їм знати про силу братів.

І зібрався Мстислав [Ізяславич] з ляхами і з Ярославом [Володимировичем] галицьким, і пішов Мстислав до Києва на стіл. І п'ять галицьких полків дав йому Ярослав, і Мстислав та Борис Всеволодковичі теж [пішли] з ним. І прийшов він до [города] Микулина, і прибули туди до нього берендичі всі, і торки, і печеніги, і весь чорний клубук. І, водивши їх до присяги, він послав поперед себе брата свого [Ярополка] з берендичами, а сам рушив услід за ними.

І в той час Володимир Мстиславич пішов із Треполя до Вишгорода з жоною і з дітьми. У той же день [і вдова] Мстиславова [Любава], мати його, [Володимира], пішла до Вишгорода. Ярополк же з берендичами настигли Володимира на [ріці] Желяні коло [села] Доброго Дуба, та не дали берендичі стрілятися з ними, [військами Володимира], бо берендичі хитрували. І так їхали берендичи за ними до Всеволодового монастиря³⁸, і звідти вернувся Ярополк назад у город.

Мстислав же, виладнавши полки свої, назавтра рушив услід за ним, [Ярополком], до Києва Василівського дорогою та до Олегової [могили] і в Київ увійшов. Тут вийшли кияни всі. І, урядившись із браттям, і з дружиною, і з киянами, в той день він пішов до Вишгорода, а берендичів пустив у напад. І на оболоні од Дніпра запалили вони двір тисяцького [вишгородського] Давида Радила, а інших дворів сім згоріло.

Мстислав же, прийшовши [до Вишгорода], став по горі од бору, а піших воїв поставив по валу. Берендичі тоді вбили Володимирового мужа, убили також і ті ліпших берендичів. День же тоді був п'ятниця. А назавтра ж, у суботу, стали вони битися, їздячи до города і з города виходячи. Билися вони кріпко, а тоді стали рядитися про волость, шлючи [послів] межі собою, — Рюрик, і Давид, і Володимир зі Мстиславом, і, уладившись щодо волості, цілували вони хреста. А Мстислав у понеділок увійшов у Київ.

---

³⁸ Кирилівського монастиря, збудованого на честь Всеволода-Кирила Ольговича його жоною Марією Мстиславівною.

Початок княжіння в Києві Мстислава, сина Ізяславового

Увійшов Мстислав у город місяця травня в п'ятнадцятий день і сів на столі Ростиславовім, і отця свого, і предків своїх.

І став Володимир Мстиславич замишляти на Мстислава. А там, [у Треполі], був у той час муж Давидів, Василь Настасич. І, приїхавши [до Вишгорода], він розповів [про це] князю своєму, а Давид [Ростиславич] дав знати брату Мстиславу. Володимир же, довідавшись, що Мстислава повідомлено про його замір, приїхав виправдовуватися.

І приїхав Мстислав у Печерський монастир, а за ним Володимир приїхав. І повелів йому [Мстислав] зсісти [з коня] коло економової келії, а сам ізсів коло ігуменової келії. І, пославши до нього [посла], Мстислав сказав: “Брате! Задля чого ти єси приїхав? Я ж по тебе не посилав?” І прислав Володимир дячка Імормижа, [і] сказав: “Брате! Чув я, що наговорили на мене злії люди”. [І] сказав Мстислав: “Розповів мені брат Давид”. І послали вони [послів] до Давида у Вишгород. І прислав Давид Василя [Настасича] на тяжбу, і приставив до нього [Давид] Радила, тисяцького, і [боярина] Василя Волковича.

І знову, переждавши три дні, Мстислав приїхав туди ж, у Печерський монастир. І прибули туди Давидові мужі, і Володимир прислав мужів своїх: [тисяцького] Рагуйла [Добринича] і [боярина] Михалю. І стали вони сперечатися з Василем, і вийшов свідок у захист Василя, [боярин?] Давид Боринич. Мстислав тоді облишив це на волю божу і сказав Володимирі: “Брате! Ти хреста єси цілував, і тобі ще навіть і уста не обсохли! А се ж єсть отців наших і дідів наших присяга, і хто [її] переступить — нехай Бог йому буде судія. А нині, оскільки ти на мене не замишляв єси і не шукаєш мені лиха, цілуй мені хреста”. І Володимир сказав: “Я радо, брате, цілую. А то все на мене лжа”. І цілував він хреста, і Мстислав одпустив його в [город] Котельницю.

У тім же році переступив хреста Володимир Мстиславич. Почали слати до нього [послів половці] Чагровичі, — Чекман, і брат його Тошман, і [брат] Моначюк, — мовлячи: “Ми тобі сприятимем!” І

Володимир, рад бувши заміру їх, послав [послів] до [тисяцького] свого Рагуїла Добринича, і до [боярина] Михаля, і до [боярина] Завида, повідомляючи їх про свій задум. І сказала йому дружина його: “Адже ти сам, княже, замислив єси. Тому ми не їдем за тобою. Ми сього не відали”. Володимир тоді сказав, глянувши на отроків: “Хай се будуть мої бояри”.

І поїхав він до берендичів, і зустрівся з берендичами нижче [города] Ростовця. І побачили вони, що він один їздить, і сказали йому: “Ти нам так говорив: “Браття всі зо мною є”. А де є Андрійович Володимир, і Ярослав, і Давид? А ось ти їздиш один, і без мужів своїх, а нас обманувши? Та нам лучче в чужу голову [вдарити], аніж у свою”. І стали вони в нього пускати стріли, і вдарили князя двома стрілами. І сказав князь: “Не дай Бог поганому коли-небудь йняти віри. А я вже загинув і душею, і життям”. І побіг він, і тоді побили вони отроків навколо нього. А сам він утік до [города] Дорогобужа. Туди ж і жона його втекла була раніш од нього.

Але Андрійович [Володимир] підняв моста на [ріці] Горині і не пустив його до себе [в Дорогобуж]. І він, повернувши на Радимичі, [пішов] до Андрія [Юрійовича] в Суздаль. Андрій тим часом послав назустріч йому [гінця] і сказав йому: “Ти іди в Рязань до отчича свого до Гліба³⁹, а я тебе наділю”.

І пішов він туди, а жону зоставив з двома дітьми, [Святославом і Ростиславом], у [городі] Глухові, в [удови] Всеволодової [Марії]⁴⁰.

Мстислав же [Ізяславич] сказав матері Володимировій [Любаві]: “Ти іди в Городок⁴¹, а звідти куди тобі вгодно. Не можу я з тобою жити в одному місці, тому що син твій завше чигає на мою голову, а хреста переступаючи”. І пішла вона в Чернігів до Всеволодовича [Святослава].

У тім же році стали новгородці віче діяти, потай, по дворах, проти князя свого, проти Святослава Ростиславича. І, приїхавши на

---

³⁹ Очевидно, батько Гліба Ростиславича, Ростислав Ярославич, був хрещеним батьком Володимира Мстиславича, і тому Гліба Андрій називає “отчичем” Володимира.

⁴⁰ У рідної сестри Володимира Мстиславича, що була за покійним Всеволодом Ольговичем.

⁴¹ У зруйнований Остерський Городок.

[село] Городище, приятелі його стали розповідати: “Княже! Діють люде віче уночі і хотять тебе схопити. Ти подбай-но про себе”. Князь тоді, дізнавшись напевне про себе і про них, [новгородців], дав знати дружині своїй. І сказала йому дружина: “Хоча вони тепер тобі хреста цілували всі по смерті отця, але ж вони завше є невірні до всіх князів. Тож подбаймо про себе, а то почнуть про нас люди дбати”.

У РІК 6678[1170]. Вложив Бог у серце Мстиславу Ізяславичу добру мисль про Руську землю, бо він їй хотів добра усім серцем. І скликав він братів своїх і став думати з ними, кажучи їм так: “Браття! Поклопочіться про Руськую землю і про свою отчизну і дідищу, бо ведуть [погані] християн кожного року у вежі свої, а з нами присягу приймаючи [і] завше переступаючи. І вже вони в нас і Грецький шлях однімають, і Соляний, і Залозний. Тому гоже було б нам, браття, поклавши надію на божу поміч і на молитву Святої Богородиці, добути путі отців своїх і дідів своїх, і своєї честі”. І вгодна була річ його насамперед Богові, і всім братам, і мужам їхнім. І сказали йому брати всі: “Бог тобі, брате, поможи в сьому, оскільки Бог вложив тобі таку мисль у серце. А нам дай Бог за християни і за Руськую землю голови свої зложити і до мучеників причисленими бути”. І послав він у Чернігів [послів] до Ольговичів усіх і до Всеволодовичів обох, [Святослава та Ярослава], велячи їм бути всім у нього: бо тоді були Ольговичі у Мстиславовій волі, і всім угоден був намір його, Мстиславів.

І зібравшись усі брати в Києві, — Рюрик, і Давид, військо усе, — бо йому самому нездоровилось, — і Всеволодовичі обидва, Святослав і Ярослав, Олег Святославич, брат його Всеволод, Ярослав [Ізяславич] із Луцька, Ярополк [Ізяславич], Мстислав Всеволодович, Святополк Юрійович, Гліб [Юрійович] із Переяславля, брат його Михалко та інших багато, — [і] поклавши надію на божу поміч, і на силу чесного хреста, і на молитву Святої Богородиці, рушили вони із Києва місяця березня в другий день, у день суботній, [напередодні] середохресної неділі.

Ярополк Ізяславич, брат Мстиславів, вельми недугував, ідучи в похід [і] не хотячи од братів своїх одстати. І перебував він у [городі] Тумащі, і вельми став знемагати. І настигла вість

Мстислава за Каневом: “Брат твій вельми знемагає”. І послав Мстислав [гінця] до ігумена Полікарпа і до Даниїла, попа свого, велячи їм їхати до брата Ярополка [і] кажучи їм обом так: “Якщо ото Бог візьме брата мого, то, опрятавши тіло його, одвезіте ж до святого Феодора”. А преставився Ярополк, син Ізяславів, місяця березня в сьомий день, у день четверга середохресної неділі. І положили тіло його в [церкві] святого Феодора [Тірона], де й отець його лежить. Та ми до попереднього повернемось.

І йшли князі од Києва дев'ять днів. І була вість половцям од полоняника од Гаврилкового од Ізяславича⁴², що йдуть на них князі руські, і вони побігли, лишившись жінок і дітей. Князі ж, довідавшись, що половці побігли, лишившись жінок своїх і возів своїх, поїхали спішно вслід за ними, а Ярослава Всеволодовича залишили позаду себе коло возів.

І взяли [князі] вежі їх на Углі-ріці, а другі — по [ріці] Снопороду, а самих настигли коло Чорного лісу і тут, притиснувши до лісу, побили їх, а інших руками побрали. Бастії⁴³ ж та багато інших гонилися вслід за ними навіть за [ріку] Оскол, б'ючи їх. І таку вони взяли здобичі силу, що ото всі вої руські збагатилися вдосталь і колодниками, і полонянками, і дітьми їх, і челяддю, і скотом, і кіньми. Християн же, вибавивши з полону, вони пустили на свободу всіх. Але всі брати пожалілися на Мстислава, бо він, утаївшись од них, послав у напад сидельників⁴⁴ своїх і отроків під покровом ночі, потай, і серце їх не було насправді з ним.

Князі тим часом усі, з'їхавшись, оглядали полки свої, які з божою поміччю всі були цілі, бо лише двоє з усіх полків убиті були — [боярин?] Коснятин Васильович, Ярунів брат, і сидельник Ярослава Ізяславича, та [воїн] Коснятин Хотович був захоплений.

І князі, воздавши хвалу всемілостивому Богові і силі чесного хреста, вернулись до себе з радістю великою, і були в домах своїх на самий Великдень. І була людям подвійна радість: і Воскресіння господнє, і князів своїх повернення з перемогою і з радістю.

---

⁴² Як видно, полоняник-половець, що належав якомусь киянинові, очевидно, бояринові Гаврилку Ізяславичу, дав половцям звістку.

⁴³ Бастії — воїни ватажка ковуїв Бастія.

⁴⁴ Сидельники — майстри, що робили сідла та іншу зброю.

А трохи згодом послав Мстислав [послів] до братів своїх. І зібралися всі брати у нього в Києві: Ярослав [Ізяславич] із Луцька, Володимир Андрійович із Дорогобужа, Рюрик [Ростиславич] із Вручого, Давид [Ростиславич] із Вишгорода і Юрійович Іван із Турова. І став мовити Мстислав братам своїм: “Осе, браття, ми половцям багато зла наробили єсмо. Вежі їх ми захопили єсмо, дітей їхніх ми захопили єсмо, і стада, і скот, але вони все-таки будуть пакостити Гречнику нашому і Залознику. Тож вийшли б ми назустріч гречникам”⁴⁵. І любою була річ [його] усім братам, і сказали йому брати: “Хай так буде. Се єсть нам на честь і всій Руській землі”.

І, пішовши, стали вони коло Канева. При цім Гліб [Юрійович] позвав Мстислава на обід до себе і, многі дари давши йому, одпустив його з приязню.

Та спервовіку вселукавий диявол не хоче добра кожному християнину і любові межи братами. Стали [бояри] Бориславичі, Петро⁴⁶ і Нестор, говорити лихі речі Давидові [Ростиславичу] на Мстислава [Ізяславича], брешучи, бо Мстислав, озлобивши їх, одіслав був [їх] од себе з тої причини, що холопи їх обох покрали були коней Мстиславових у стаді і тавра свої наклали, забиваючи [княжі] знаки. Давид тоді, ймучи [ім обом] віри, став розповідати братові Рюрику: “Брате! Приятелі мені кажуть, що Мстислав хоче нас обох схопити”. І Рюрик сказав: “Брате! А за що і за яку провину? А хреста чи давно він нам обом цілував?” Сказали ж були [Петро і Нестор] і таке слово Давидові: “Коли вас Мстислав стане звати на обід, то там вас і схоплять, і нас обох слово вам обом справдиться”.

Мстислав же всього того не відав, ні мислі такої не мав у серці своїм, бо він обходився з братами, сповнений істинної любові. І став Мстислав звати на обід Рюрика і Давида, але Рюрик і Давид не поїхали до нього, кажучи йому так: “Якщо ти нам хреста цілуєш, що ти на нас лиха не замислиш, то ми тоді удвох поїдемо до тебе”. І Мстислав ужахнувся од [сеї] підозри і дав знати

⁴⁵ Тут ідеться про гречників, руських купців, що торгували з греками.

⁴⁶ Цей текст, який викриває недостойний учинок братів Петра та Нестора Бориславичів, писав уже не Петро Бориславич, а ігумен Полікарп.

дружині своїй: “Велять мені обидва брати хреста їм цілувати, а я не знаю, в чім моя вина?” І сказала йому дружина його: “Княже! Необдуманно тобі велять оба брати хреста цілувати. Хіба ж [се не] будуть лихії люди, які, завидуючи твоїй любові, що ти її маєш до братів, вложать лихе слово? Бо лиха людина — гірша біса. Того й біс не замислить, що лиха людина замислить. А ти в усім прав єси перед Богом і перед людьми. Тобі без нас сього не можна було замислити, ані вчинити, а ми всі знаємо твою істинну любов до всіх братів. Пошли-но до них і скажи їм: “Я хреста цілую вам обом, що лиха я на вас не замислив, а ви мені видайте, хто нас пересварює”. І послав Мстислав [посла] до Давида з тою мовою, і сказав Давид: “А хто мені знову скаже, якщо сих я видам?” Мстислав тоді, поклавшись на божу правду і на силу чесного хреста, цілував їм обом хреста, і вони йому хреста цілували. Але серце їх не було насправді із ним.

У той же час Володимир Андрійович став припрошувати волості у Мстислава, а Мстислав, зрозумівши, що він підступно в нього просить волості, сказав: “Брате Володимире! Чи давно ти єси хреста мені цілував і волость узяв єси в мене?” Він тоді, розгнівавшись, пішов до Дорогобужа.

У той же час Андрій Юрійович перебував у Суздалі, князюючи, і не мав він приятні до Мстислава.

У тім же році прислали новгородці [послів] до Мстислава, прохаючи сина в нього, і він дав їм Романа.

І постала ще більша ворожнеча у братів проти Мстислава, і почали всі брати входити у зносини-переговори проти Мстислава, а тоді хрестом запрягнулися брати.

Тої ж зими послав Андрій [Юрійович] сина свого Мстислава з полками своїми із Суздаля на київського князя на Мстислава на Ізяславича, — з ростовцями, і з володимирцями, і з суздальцями, і інших князів [послав] одинадцять, і [воеводу] Бориса Жидиславича. [Рушили тоді] Гліб Юрійович із Переяславля, Роман [Ростиславич] із Смоленська, Володимир Андрійович із Дорогобужа, Рюрик [Ростиславич] із Вручого, Давид [Ростиславич] із Вишгорода, брат його Мстислав, Олег Святославич, Ігор, брат його, і Всеволод Юрійович, і Мстислав [Ростиславич], онук Юрїїв.

Тоді ж послав був Мстислав [Ізяславич] князя Михалка Юрійовича в Новгород [Великий] до сина [свого Романа] з ковуями, з Бастієвим людом. А була вість Рюрикові і Давидові, що [йде] Андрійович [Володимир і] Роман [Ростиславович] поблизу іде зі смольнянами. І послали вони оба [отроків], і схопили Михалка за [городом] Межимостям, коли він ішов до [города] Мозиря. Підступ же цей учинив над Михалком [ковуї] Бастій.

У РІК 6679[1171]. Зібралися брати [у] Вишгороді і, прийшовши, стали на [урочищі] Дорогожичі під святим Кирилом Феодорової неділі⁴⁷, а другої неділі⁴⁸ обступили увесь город Київ. Мстислав тим часом заперся в Києві, [а кияни] билися з городських стін. І була битва завзята повсюди, і знемагав Мстислав у городі, а берендичі і торки обманювали Мстислава. І стояли [князі] три дні біля города, і зійшла [з висот] усіх князів дружина [горою] Юрховицею, і ринули вони до них, [киян], униз, у тил Мстиславу почали стріляти. Мстиславу ж стала дружина мовити: “Чого ти, княже, стоїш? Поїдь із города. Нам їх не перемогти”.

І поміг Бог Андрійовичу Мстиславу з братами, і взяли вони Київ. Мстислав же Ізяславич побіг із Києва на Василів. А Бастієві люди, догнавши його, стали стріляти в спину його, і багато захопили дружини навколо нього: схопили вони [воєводу] Дмитра Хороброго і Олексу, двірського, Здислава Жирославича, [сина воєводи], і [воєводу] Іванка Творимирича, Рода, тивуна його, [Мстиславового], та інших багатьох. А він із братом Ярославом [Ізяславичем] з'єднався за [рікою] Уновою, і тоді пішли вони обидва до [города] Володимира.

Узятий же був Київ місяця березня у дванадцятий день, у середу другої неділі посту. І грабували вони два дні увесь город — Подолля, і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю. І не було помилування анікому і нізвідки: церкви горіли, християн убивали, а других в'язали, жінок вели в полон, силоміць розлучаючи із мужами їхніми, діти ридали, дивлячись на матерів своїх. І взяли вони майна безліч, і церкви оголили од ікон, і книг, і риз, і дзвони

⁴⁷ Тут — неділя, а не тиждень.

⁴⁸ Тут — тиждень.

познімали всі [ці] смольняни, і суздальці, і чернігівці, і Олегова дружина, — і всі святині було забрано. Запалений був навіть монастир Печерський Святої Богородиці поганими, але Бог молитвами Святої Богородиці оберіг його од такої біди.

І був у Києві серед усіх людей стогін, і туга, і скорбота невтишима, і сльози безпрестаннії. Се ж усе вдіялося за гріхи наші.

Початок княжіння Глібового в Києві

Мстислав же Андрійович посадив стрія свого Гліба в Києві на столі місяця березня у дванадцятий [день]. Гліб тоді дав синові своєму Володимиру Переяславль, а Мстислав Андрійович пішов у Суздаль до отця Андрія з великою честю і славою.

Мстислав же Ізяславич із братом Ярославом і галичанами пішов до [города] Дорогобужа на Володимира на Андрійовича, і стали вони довкола города, б'ючись. Але Володимир був вельми нездоров, і тому через недугу він і не дав їм бою. Мстиславу тим часом городи здавалися. І вивів він [жителів] города Шумська, і послав [їх] до [города] Володимира, [і] посадника Паука, кормильця Володимирового, він туди ж послав. І, багато інших городів розоривши і спаливши, він вернувся до себе. А Гліб [Юрійович] не послав підмоги Володимирові [Андрійовичу]. Сказав-бо був Гліб: “Я пошлю тобі поміч”, — і не послав.

Того ж року наприкінці преставився князь Володимир Андрійович, місяця січня у двадцять і восьмий [день], і привезли його до Вишгорода у п'ятницю Феодорової неділі. Він же лежав був непохованим декілька днів.

І послав Гліб ігумена Святої Богородиці Печерського монастиря Полікарпа і Симеона, ігумена [монастиря] святого Андрія, до Вишгорода, велячи їм обом доправити Володимира до Києва. А сам він поїхав на ту сторону [Дніпра] в Городок [Пісочний], а звідти — в Переяславль.

Володимир же Мстиславич був у [городі] Полоному. І, почувши, що Андрійович Володимир помер, він пішов до Дорогобужа, але дружина Андрійовича не пустила його в город. Він тоді послав [посла] до [воєводи] Славна [Борисовича] і до дружини і сказав:

“Я цілую вам обом хреста, [тобі] й княгині вашій, що мені на вас не глянути лихом, ні на ятрівку свою, ні на села її, ні на інше що”. І цілував він хреста їм обом, і ввійшов у город, і переступив хресне цілування на другий день, — такий ото він був до всіх братів своїх вертливий, не додержував їм хресного цілування. І спокусився він на майно, і на села, і на стада [Володимира] Андрійовича, і погнав княгиню [Марію] із города. Вона тоді, узявши [тіло] князя, пішла на [город] Вручий до Вишгорода.

Того ж року пішов був Мстислав [Ізяславич] із Володимира до Києва раттю з братом Ярославом. А галичани, і Святополк Юрійович, і два Всеволодовичі, [Мстислав та Борис (Гліб?)], послали були з ним свою підмогу. Та ми до попереднього повернемось.

Назавтра ж, у суботу, вирушили ми⁴⁹ з Володимиром із Вишгорода, а княгиню Давид-князь не пустив із мужем до Києва. Він сказав їй: “Як я можу тебе, ятрівко, пустити? Адже прийшла мені вість ночі сеї, що Мстислав у Василеві”. А дружині його, [Володимира Андрійовича], він сказав: “А кому з вас угодно, хай іде”. І вони сказали йому: “Княже! Ти сам ввдаєш, що ми єсмо вчинили киянам. Тому не можемо ми їхати — вони переб’ють нас”. Тоді мовив ігумен Полікарп: “Княже! Оскільки дружина його не їде з ним, то ти пусти своєї дружини трохи. Нікому ні коня довести, ні стяга донести”. Давид же казав: “Його стяг і честь із душею пішли”. Але мовив: “Оно тобі попи мученицькі”⁵⁰. І ігумени, ченці, попи, кияни зі славословієм і з благохвальними співами положили його в монастирі, у святім Андрієві, місяця лютого у двадцять і перший день, у першу неділю посту, в суботу.

У РІК 6680[1172]. Пішов Мстислав [Ізяславич] з великою силою до берендичів і до торків і, з’єднавшись, пішов до Треполя, а звідти рушив до Києва.

І, ввійшовши в Київ [та] урядившись із братами, з Ярославом [Ізяславичем], і з Володимиром Мстиславичем, і з галичанами, і з Святополком Юрійовичем, і з киянами, — торки тим часом і берендичі обманювали їх, — він пішов до Вишгорода. І пустилися

⁴⁹ Літопис тоді вів ігумен Києво-Печерського монастиря Полікарп.

⁵⁰ Тобто попи з вишгородської церкви мучеників Бориса і Гліба.

вони в напад, і кріпко билися [вої Давида] з городських стін, — Давид-бо своїм повелів спалити острог до їх [приходу]. І став Мстислав під бором, і, звідти приходячи, вони билися. У Давида ж у городі багато було своєї дружини, і братів його поміч, і князь Гліб [Юрійович] прислав був Григорія [Хотовича], тисяцького свого, з підмогою, і половці дикі [були] — [хан] Кончак із племенем своїм, і свої [погани] — берендичі, Бастієві люди.

З галичанами ж Ярослава [Володимировича] був воєвода Коснятин [Сірославич]. І сказав він, приславши [гінця] до Мстислава: “Велено мені моїм князем Ярославом п’ять днів стояти коло Вишгорода і йти додому”. І послав до нього Мстислав [свого гінця], кажучи так: “Мені брат Ярослав так мовить: “Доки ото не владнаєшся ти із братами, доти й не одпускай полків моїх од себе”. Але він, [Коснятин], підписавши грамоту ложну, послав [її] до нього, [Мстислава], і пішли од нього галичани.

Мстислав тоді з братами став перед Золотими воротами, в садах. А погані, — і дикі [і] свої, — з Вишгорода виїжджаючи, багато зла творили: тих убивали, а інших руками брали. Схопили вони й тисяцького [князя Мстислава] Всеволодковича та інших багатьох. Од Мстислава тим часом розійшлися були всі пособники, знемігшись.

І прийшла вість Мстиславу, що Гліб [Юрійович] перебрідає на сю сторону [Дніпра] з половцями, а до Давида більше підмоги прибуло. І дав знати [про це] Мстислав братам своїм, і брати сказали йому: “Осе од нас вої розійшлися, а сим більше підмоги приходить. А чорний клубок обманює нас. Тому не можемо ми стати проти них. Поїдемо ж у свою волость. Перепочивши трохи, ми знову вернемось”.

І пішов Мстислав од Києва в понеділок другої неділі після Великодня. І була вість Давидові, що Мстислав пішов, і послав він услід за ним [воєводу] ляха Володислава [Воротиславича] з половцями, і настигли вони їх коло [города] Болохова, і, вчинивши тут із ними перестрілку, вернулися. Половці ж вернулися назад, багато наробивши зла, — вони людей розорили.

Тоді ж Гліб [Юрійович] одпустив половців у вежі, і, пішовши, стали вони за [городом] Василевом у сідельників, піджидаючи

дружину свою. А Василько Ярополкович, довідавшись про них із [города] Михайлова, поїхав на них уночі. Ніч же тоді була темна, і пішли вони іншою дорогою, проблудили всю ніч, а вранці, коли сходило сонце, вдарили на них, [половців]. Але половці, з'єднавшись із сидельниками, билися з ними. І ледве втік Василько до города, а дружину навколо нього побили, а інших руками захопили.

Тоді ж Гліб пішов на Василька до [города] Михайлова з Рюриком, і з Давидом, і з Мстиславом [Ростиславичами]. І, усмиривши його, послали вони його до Чернігова. А город його спалили і вал розкопали.

[У] тім же році преставився князь Святослав Ростиславич на Волоці [Ламському]; він-бо тоді пустошив Новгородську волость. І, опрятавши тіло його, одвезли [його] до Смоленська, і положили тіло з честю у Святій Богородиці, в єпископії.

Сей же благовірний князь Ростиславич Святослав був прикрашений всякою доброчесністю, і хоробрим був у бою, і приязнь мав до всіх, а особливо старався про милостиню. І про монастирі він подбав, ченців піддержуючи, і про мирські церкви подбав, і про попів, і всьому святительському чину достойну честь воздавав. Дружину він держав [у достатках] і майна [її] не жалів, не збирав золота і срібла, а давав дружині, або ж складав на поминання душі своєї⁵¹. [І] прилучився він до предків [своїх], сповнивши спільний довг, од якого не втекти всякому рожденному.

У тім же році родився в Андрійовича у Мстислава син, і нарекли його ім'ям у хрещенні Василій.

У тім же році чудо нове сотворив Бог і Свята Богородиця у Володимирі-городі [Суздальському]: вигнав Бог і Свята Богородиця Володимирська лихого, і пронирливого, і погордливого дурисвіта, облудлого владику Федорця⁵² з Володимира із Святої Богородиці, церкви Золотоверхої і з усієї землі Ростовської.

Не захотів [сатана] благословення [од Бога], оддалився від нього. І так і сей нечестивий не захотів послухатись христоролюбивого князя Андрія [Юрійовича], який велів йому піти на поставлення

⁵¹ У Татіщева до цієї характеристики додано, що він "навчений був грецької мови і книги охоче читав".

⁵² За Татішевим, єпископ Федорець (Феодор) був братом Петра Бориславича.

до митрополита [Костянтина] в Київ. Не захотів він, і тим паче Бог не схотів його і Свята Богородиця, — викинув [Бог] його із землі Ростовської. Бо коли хоче Бог покарати чоловіка, [то] відніме в нього ум. Так само і над цим учинив Бог: одняв у нього ум.

Князь-бо про нього добре думав і добра хотів йому, а сей же не тільки не захотів поставлення до митрополита, але й церкви всі у Володимирі замкнув, і ключі церковні забрав. І не було дзвону, ні співів по всьому городу і в соборній церкві, що в ній чудотворна Мати божа⁵³ [пробуває і] всяка інша святиня її. До неї ж, [сеї ікони], усі християни зі страхом звертаються [за поміччю], утіхою і заступницею [її] маючи та зцілення од неї приймаючи душам і тілам своїм, — і сю церкву він посмів замкнути. І тому Бога він розгнівив і Святую Богородицю: в той же день його було вигнано, місяця травня у восьмий день, [в день] пам'яті святого Іоанна Богословця.

Багато-бо постраждали люди од нього в єпископство його — і сіл позбулися, [і] оружжя, і коней. А інші неволю добули, і заслання, і грабування. Не тільки до простих людей, але й до монахів, ігуменів та ієреїв немилостив [був] сей мучитель. Одним людям він голови одрізував і бороди, а другим очі випікав і язики вирізував, ще інших розпинав на стіні і мучив немилосердно, намагаючись од усіх одібрати майно, бо ненаситний він був на майно, як пекло [на грішників].

Отож послав його князь Андрій до митрополита в Київ. А митрополит Костянтин обвинуватив його за всі злочини і повелів одвести його на Песій острів. І там його скалічили: і язика урізали, яко лиходію-єретику, і руку праву одсікли, і очі йому вийняли, тому що хулу він вимовив на Святую Богородицю.

“І будуть вигублені беззаконники на Землі, так що не стане їх”⁵⁴. І збулося на ньому слово євангельське, котре глаголить: “Якою мірою ви міряєте, такою одміряється вам. Яким судом ви судите, таким вас судитимуть”⁵⁵, “бо [буде] суд без милості тому,

---

⁵³ Ідеться про знамениту ікону Богородицю, вивезену Андрієм Юрійовичем із Вишгорода до Володимира-Суздальського.

⁵⁴ Псалом XXXVI, 38.

⁵⁵ Єванг. від Матфія VII, 2.

хто не вчинив милості”⁵⁶. А друге слово мовить: “Якщо кого за беззаконня мучитимуть, він не сподобиться нагороди, бо грішний і тут за гріх мучиться, і на суді [страшному] на муку осудиться”⁵⁷.

Отак же і сей без спокою пробував аж до останнього подиху, уподібнившись лихим єретикам, котрі не каються. Погубив він душу свою з тілом, і погубила пам'ять його з тріском. Бо так біси шанують тих, що воздають їм честь, як ото і сього довели біси: вознісши помисел його до хмар, зробили в ньому другого Сатанаїла і звели його в пекло. “Обернеться-бо злоба [його] на голову його, і на тім'я його лиходійство [його] упаде”⁵⁸, “він канаву виривав, і викопав яму, і впав у неї”⁵⁹. Він-бо зле покинув живоття своє, а християни, вибавлені Богом і Святою Богородицею, говорили, радуючись і веселячись: “Благословен Ти єси, Христе Боже, бо завдяки Тобі пройшли ми крізь вогонь і воду і прийшли до благої радості, бо Ти призволенням благим спасаєш нас”. Ти-бо страшен. Хто стане супроти Тебе? З могутністю рук Твоїх хто зрівняється? Ти всемогучий єси: Ти зубожуєш і збагачуєш, Ти умертвляєш і оживляєш, Ти чиниш усе премудро, із ночі Ти робиш день, а із зими весну, а із бурі тишу, а із засухи дощ, і підносиш Ти кротких на висоту, і пригинаєш грішників до землі. Видячи-бо, Ти побачив лихо сих людей своїх кротких Ростовської землі, що погубили од нього, звірожерного Федорця, і, помігши, Ти спас людей своїх рукою сильною, десницею високою, рукою благочестивою цесарською справедливого благовірного князя Андрія.

А се ми написали, щоб не наскакували деякі на святительський сан, а [восходив на нього лише той], кого покличе Бог. Усякий-бо дар із неба йде, од Тебе, Отця Всесвіту, і кого благословлять люди на землі, [той] буде благословен, а кого прокленуть люди, той буде проклят. Так і сей Федорець: не захотів благословення [божого] і оддалився від нього, [Бога]. Злий-бо зле загине⁶⁰.

⁵⁶ Посл. Іакова II, 13.

⁵⁷ Джерело цитати встановити не вдалося.

⁵⁸ Псалом VII, 17.

⁵⁹ Псалом VII, 16.

⁶⁰ У Татішева сказано, що вкрай спотвореному Федорцю зрештою відрубали голову “і прокляли його собором, а книги, написані ним, на торзі перед народом спалили”.

У той же рік чудо сотворив Бог і Свята Богородиця, церква Десятинна в Києві, що її спорудив був Володимир [Святославич], який охрестив землю [Руськую] і дав був десятину церкві тій по всій Руській землі. Сотворила ж те чудо Мати божа понад наші сподівання.

Коли ото Гліб Юрійович сидів у Києві на столі отчому і дідньому, [то] в перший рік прийшло безліч половців, розділившись надвоє. Одні пішли до Переяславля і стали коло [города] Пісочна, а другі пішли по тій стороні Дніпра до Києва і стали біля [города] Корсуня. І прислали вони обоє [послів] до Гліба, говорячи: “Бог посадив тебе і князь Андрій на отчизні твоїй і на дідиці в Києві. Тому хочемо ми урядитися з тобою взаємно, і ми дамо [тобі] присягу, а ти нам, щоб ні нам не боятися вас, ні вам нас”. Гліб же, почувши річ половецьких князів, зібрався до них [іти] на стрічу, сказавши послам половецьким: “Я іду до вас”. І радився він з дружиною про це: “До котрих ми підемо попереду?”.

І надумали вони раніш іти до Переяславля, оберігаючи Переяславль, — бо князь переяславський Володимир Глібович у той час був малий, яких дванадцять літ. [І] пішов Гліб до переяславських половців на стрічу, а до других половців, до корсунських, послав [послів], кажучи їм: “Пождіте мене тут. Я іду до Переяславля. Помирившись з тими половцями, я прийду до вас на мир”. Замирившись з половцями і одаривши їх, він поїхав од них. Потім же вони назад вернулися в Половці, а Гліб Юрійович пішов до корсунських половців із братом з Михалком і з дружиною своєю.

І коли був він на Перепетівському полі, то ті [кормунські] половці, почувши, що Гліб поїхав до Переяславля, надумали: “Осе Гліб поїхав на ту сторону до тих половців, і там він забариться. А до нас він не поїхав. Підемо за Київ, візьмем села і підемо з добичею в Половці”.

І поїхали вони за Київ пустошити, і приїхали до Полоного, до города [церкви] святої Богородиці Десятинної, і до [города] Сімця, і взяли сіл без ліку з людьми, і з чоловіками, і з жінками. І коні, і скот, і овець погнали вони в Половці. А князь Гліб вернувся од Переяславля і збирався в ту сторону [Дніпра] до [горсда] Корсуня на стрічу. Та коли був він на Перепетівському полі, то прийшла

йому вість, що не дождалися половці зустрічі з ним, поїхали пустошити і пустошать. Гліб тоді, їхавши, [це] почув і хотів на них сам іти, та берендії взяли коня за повід, кажучи: “Княже! Не їдь! Тобі гоже їздити у великому війську і коли ти з’єднаєшся з браттям. А нині ти пошли брата котрого-небудь і берендіїв трохи”. І Гліб послав брата свого Михалка і з ним переяславців сто, а берендіїв півтори тисячі.

І Михалко послухався брата, хоча дружини його не було з ним і не знала вона про спішну поїздку князя свого. Отож Михалко, попрощавшись з братом своїм Глібом і з усією дружиною братовою, пішов услід за половцями. І берендії пішли вслід за ними в дорогу половецьку з Михалком. І знайшли вони сторожів половецьких, — а їх же було числом триста, — і, об’їхавши їх, зненацька побили їх, а других захопили. І стали вони допитувати живцем узятих: “Чи багато ваших позаду?” І сказали половці: “Багато їх є, із сім тисяч”. Наші ж, почувши [це], подумали: “Якщо ми дамо сим життя, а половців багато є позаду, а нас є мало, [і] якщо ми з ними станем битися, то се нам будуть перші вороги”. І вибили вони їх усіх, не випустивши ні одного мужа, і пішли по дорозі їх. Воєводою ж був у Михалка Володислав [Воротиславич], Янів брат.

І встріли вони половців, які йшли з полоном, і, бившись, одоліли їх: самих побили, а полон свій одібрали. І допитували вони також і тих: “Чи багато вас іще позаду?” І вони сказали: “Тепер велике військо йде позаду”. Наші ж укріпилися божою поміччю і святою богородицею і дождали й того війська великого. І поїхали вони одні супроти одних. [Наші рушили], уповаючи на хрест чесний, — бо було ж у поганих дев’ятсот списів, а в русі — дев’яносто списів, — [а] погані, надіючись на силу [свою], пішли супроти наших. Переяславці тоді, сміливими будучи, поїхали наперед з Михалком, але берендії взяли коня княжого за повід і не дали їм їхати, кажучи: “Не їдьте ви наперед, ви єсте наша кріпость. нехай ми підемо наперед”.

І зустрілися стрільці з обох сторін, і була січа люта, і порубали вони й стягоносця нашого, і чілку стягову⁶¹ обірвали із стяга, і

⁶¹ Кितिця із кінського волосу на знамені, бунчук

прийшли в замішання оба [війська], б'ючись. Володислав тоді надумав узяти стяг Михалків і надів на нього шолом. І зібралися [наші коло стяга], і вдарили на них, і стягоносця половецького порубали. Михалка ж князя ударили вороги двома списами в стегно, а третім у руку, але Бог молитвою отця його ізбавив [його] од смерті. Як і колись на лукомор'ї, билися [наші] з ними кріпко, і, побачивши [це], половці побігли, а наші вслід за ними погнали, тих рубаючи, тих хапаючи. І взяли їх руками півтори тисячі. а решту їх побили, а князь їхній Тоглій утік.

І була [се] поміч хреста чесного і [церкви] Святої Матері божої, Богородиці великої Десятинної, бо ж із [її] волості вони були зайняли [людей і добра]. Бо якщо Бог не дає в обиду простого чоловіка, коли начнуть його зобиджати, то хіба Він [дасть в обиду] своєї Матері храм?

І прийшов Михалко з переяславцями і з берендіями до Києва, побідивши половців, а полонені християни воздали хвалу Богові і Святій Богородиці, скорій помічниці роду християнському.

Того ж року наприкінці розболівся князь Мстислав Ізяславич у Володимирі, і недуга в нього була тяжка. І став він слати [послів] до брата Ярослава, щоб урядитися про дітей своїх. Урядившись як слід із братом, — той хреста цілував, що не буде він зазіхати на волость дітей його, — преставився князь Мстислав місяця серпня в дев'ятнадцятий [день]. І, опрятавши тіло його, з честю великою і зі співами гласохвальними положили тіло його у святій Богородиці, в єпископії, що її він сам був спорудив у Володимирі- [Волинському] ⁶².

У РІК 6681[1173]. Ходив Роман Ростиславич із братом Мстиславом до Великого Новгороду ⁶³. Андрій же [Юрійович] послав сина Мстислава з усією дружиною і з усіма військами ростовськими і суздальськими. І рязанських князів він послав із полками, і Бориса Жидиславича, воеводу-таки свого. І таке було множество воїв, що й числа [їм] нема.

⁶² У Татищева Мстислав Ізяславович схарактеризований так: "Сей князь на зріст був не вельми великий, але широкий плечима і міцний, так що лук його ледве чи хто натягнути міг. З лиця гарний, волосся кучеряве і коротке носив. Мужній був у битві, любитель правди, задля його хоробрості всі князі його боялись і поважали".

⁶³ Про цей похід уже говорилося вище.

І як тільки прийшли вони в землю їх, багато лиха вони вчинили: села взяли і попалили, і людей посікли, а жінок і дітей, і майно забрали, і скот зайняли, і прийшли тоді до города. Новгородці тим часом заперлися в городі з князем Романом і кріпко билися з городських стін. Війська ж, прийшовши, стали здалеку од города, а Мстислав [Андрійович] в'їхав був у ворота і, заколовши декілька мужів. вернувся назад до своїх.

І настав мор великий серед коней і в військах, і не вдіяли вони нічого городу їх. І вернулися вони назад до себе, і ледве до своїх домів добралися пішки, а інші люди померли з голоду. І не було ж ніколи такого тяжкого походу людям сим, а деякі з них навіть конину їли і у Великий піст.

Сталося ж се за гріхи наші. Чували ми три роки тому про знамення, яке було в Новгороді [і] яке всі люди бачили. У трьох же церквах новгородських плакала на трьох іконах Святая Богородиця, бо побачила Мати божа пагубу, що мала бути над Новгородом і над його волостю. Тож молила вона Сина свого зі сльозами, аби Він їх ніяким чином не скоренив, як ото колись Содом і Гоморру, а, яко ніневітян, помилував. Так воно й сталося. Очевидно ж: Бог і Мати божа ізбавили [їх] милістю своєю, тому що вони християни є. Пише ж Давид, говорячи: “Караючи, покарай мене, — сказав він, — Господи, [та] смерті не оддай мене”⁶⁴. Отак і сих людей новгородських покаравши, він смирив їх сильно. За переступ [цілування] хреста чесного і за гордість їхню Він навів на них [рать, а] милістю своєю ізбавив город їх. Але ми не говоримо: “Праві є новгородці, бо здавна вони є звільнені прадідами князів наших”. Адже лиха невірність у них вкоренилася — хреста князям переступати, а князів — онуків і правнуків — безчестити і осоромляти, а хрест чесний, їм цілувавши, переступати. То доки Господеві бути терпеливим до них? За гріхи він навів [рать] і покарав [їх] по заслuzі рукою благовірного князя Андрія.

Того ж року наприкінці прийшла вість Романові [Мстиславичу] про смерть отця, і Роман дав знати [про це] дружині своїй і приятелям своїм новгородцям. І, порадившись, дружина сказала

⁶⁴ Псалом СХVII, 18.

йому: “Не можемо ми, княже, уже тут бути. Піди-но ти до братів у Володимир”. І він послухав дружини своєї, поїхав до братів.

У той же час преставився був його, [Романа], брат менший [Володи]мир у [городі] Берестії.

У тім же році послав Андрій [Юрійович посла] до Ростиславича до Рюрика [у Смоленськ і] дав йому Новгород Великий, і Рюрик приїхав. Він дав волость свою брату своєму Давидові, а сам пішов до Новгорода місяця вересня у вісімнадцятий (?) день.

Того ж року родився в Ігоря [Святославича] син, місяця жовтня у восьмий день, і нарекли його ім'ям Володимир, а в хрещенні Петром.

Тої ж зими прийшли половці на Київську сторону і взяли безліч сіл за Києвом з людьми, і [з] скотом, і з кіньми, і пішли із множеством полону в Половці. Гліб же [Юрійович], князь київський, у той час був недужий. Він послав [гінців] по двох братів своїх, по Михалка і по Всеволода. І Михалко та Всеволод поспішно приїхали до нього, і він послав їх услід за половцями.

Отож Михалко і Всеволод, послушливі ці, пішли вборзі вслід за половцями. Вони з берендіями, і з торками, [і] з воєводою своїм, Володиславом [Воротиславичем], наздогнали їх за рікою Бугом. Вони виїхали на дорогу їх, і поїхали по дорозі вслід за ними, і настигли їх із полоном, і билися з ними. Михалко ж і Всеволод з божою поміччю тих побили, а других захопили і сказали захопленим: “Чи багато ваших позаду?” І вони сказали: “Багато є”. І мовив Володислав: “Осе ми держимо колодників собі на смерть. Повелино, княже, нехай посічуть їх”. І посікли їх усіх.

І поїхали вони по дорозі вслід за ними, і настигли їх знову, других, і зступилися з ними, і билися кріпко. І поміг Михалкові і Всеволоду проти поганих Бог, дідня і отча молитва. І сталося [це] в неділю, — самі вони поганих побили, а других захопили, і полон одняли, чотириста людей, і пустили їх до себе. А самі вони вернулися до Києва, славлячи Бога, і Святую Богородицю, і силу чесного хреста, і святих обох мучеників, [Бориса і Гліба], що помагають у битвах з поганими.

У той же час преставився благовірний князь Гліб, син Юрійов, онук Володимирів, у Києві, княживши два роки. Сей князь був

братолюбцем; [якщо] кому-небудь він хреста цілував, то не одступав од нього аж до смерті. Був же він кротким, доброчесним, любив монастирі, чернечий чин поважав, убогим щедро помагав. І, опрятавши тіло його, положили його в [церкві] святого Спаса в монастирі [на Берестовім], де й отець його лежить. Преставився ж Гліб місяця січня у двадцятій [день], в день [пам'яті] святого отця Євфимія.

У тім же році утекла [Ольга], княгиня Ярославова, з Галича в Ляхи із сином з Володимиром. І [воєвода] Коснятин Сірославич, і многі бояри з нею були там вісім місяців. І стали слати до неї [послів князь (?)] Святополк⁶⁵ і інша дружина, просячи її назад: “А князя твого ми візьмемо”. Володимир тим часом послав [посла] до Святослава до Мстиславича, прохаючи в нього [города] Червена: “Хай, там сидючи, добре мені буде слати в Галич. Якщо ж я сяду в Галичі, то Бужськ твій поверну і три городи придам до нього”. Святослав тоді дав йому [Червен] і хреста йому цілував, [що буде] помагати йому.

І пішов Володимир до Червена з матір'ю, і встріла його вість од Святополка із Галича: “Поїдь уборзі. Отця твого ми схопили єсмо і приятелів його, Чаргових людей, побили. А ось твій ворог — Настаська”⁶⁶. І галичани, розіклавши вогонь, спалили її, а сина її [Олега] в заслання вигнали, а князя [Ярослава Осмомисла] водили до хреста, що буде він по правді жити з княгинею. І так вони уладилися.

Тої ж зими послав князь Андрій [Юрійович] сина Мстислава на Болгар⁶⁷. А муромський князь [Юрій Володимирович] сина [Володимира] послав, а рязанський князь [Гліб Ростиславич] сина [Романа] послав. І немилий був похід той усім людям цим, тому що невчас є [це] — зимою пустошити Болгар. Ідучи, вони не йшли.

І був ото князь [Мстислав Андрійович] на Городці, а [далі] він з'єднався з двома братами своїми, з [Володимиром] муромським

⁶⁵ Цей Святополк (Святополк Юрійович?) був, можливо, служебним князем Ярослава Осмомисла.

⁶⁶ Ідеться про нешлюбну жону Ярослава Настасію (Анастасію)

⁶⁷ На землі волзьких болгар.

і з [Романом] рязанським, на усті Оки. І ждали вони дружини своєї дві неділі, і, не дождавши, поїхали з передовою дружиною. А Борис Жидиславич воєводою був у той час і порядок увесь держав. І в'їхали вони несподівано в поганих, і взяли шість сіл, а сьомий город, мужів порубали, а жінок і дітей захопили.

Коли ж болгари почули, що князь Мстислав, прийшовши з малою дружиною, іде з полоном назад, вони приготувалися спішно і поїхали вслід за ними шістьма тисячами. І замалим не настигли вони їх за двадцять верст, бо князь Мстислав [був] на усті [Оки] з невеликою дружиною, а всю дружину він одпустив од себе. Та одвернув Бог поганих од нього, а християн покрити рукою своєю. А наші ж, почувши се, прославили Бога: заступив-бо Він [їх] од поганих, і Свята Богородиця, і християнська молитва, — погані ж повернулися назад, а християни, воздаючи хвалу Богові і Пречистій Богородиці, вернулися до себе.

У тім же році послали Давид і Мстислав [Ростиславичі посла] по стрія свого [Володимира Мстиславича до города] Дорогобужа, запрошуючи його в Київ на стіл. І він, переступивши хреста спільникам своїм, Ярославу [Ізяславичу] і Мстиславичам [Роману, Всеволоду і Святославу], пішов до Києва, потаївшись, а сина Мстислава посадив у Дорогобужі.

Початок княжіння Володимирового в Києві

І сів Володимир [Мстиславич] у Києві на столі місяця лютого в п'ятий день, на масляну неділю. Андрієві ж [Юрійовичу] нелюбим було сидіння Володимирове в Києві, і наслав він на нього [послів], велячи йому іти з Києва, а Романові Ростиславичу повелівав він іти до Києва.

Того ж року преставився благовірний князь Мстислав Андрійович, місяця березня у двадцять і восьмий день, у вівторок. Положили його у Святій Богородиці в [городі] Володимирі, у церкві, що її спорудив отець його Андрій. І плакали по ньому отець його і вся Суздальська земля.

У ту ж зиму вийшов Рюрик [Ростиславич] із Новгороду. А потім новгородці послали [послів] до князя Андрія в Суздаль, і він дав їм дитя своє, Юрія, і прийняли вони його з честю.

А коли Рюрик ішов з Новгороду і Смоленська і перебував у [городі] Лучині, [то] вербної неділі у п'ятницю, як сходило сонце, родився у нього син, і нарекли його у святім хрещенні дідовим ім'ям Михайло, а княжим — Ростислав, теж дідовим ім'ям. І була радість велика, що він родився, і дав йому отець Лучин-город, в якому він народився, і поставили на тім місці церкву святого Михайла, де він родився.

У РІК 6682[1174]. У Володимира [Мстиславича] була недуга тяжка, і од неї він скончався місяця травня в десятій [день]. Преставився він у понеділок русальної неділі, і положили тіло його у святім Феодорі, в отчому його монастирі. І було всього сидіння його в Києві чотири місяці. Сей же багато зазнав біди, втікаючи од Мстислава [Ізяславича], то в Галич, то в Угри, то в Рязань, то в половці за свою провину, тому що не встояв він на хресному цілуванні, і воно завше його гонило.

[У] тім же році прислав Андрій [Юрійович послів] до Ростиславичів, [Рюрика, Давида і Мстислава], кажучи так: “Ви нарекли есте мене собі отцем, і я хочу вам добра. Тому я даю Романові, брату вашому, Київ”⁶⁸. [І] послали [кияни послів] по Романа до Смоленська, і прийшов Роман до Києва, і зустріли його з хрестами митрополит [Костянтин], і архімандрит, печерський ігумен [Полікарп], і інші ігумени всі, і кияни всі, і брати його.

Початок княжіння Романа Ростиславича в Києві

Отож князь Роман увійшов у Київ і сів на столі отця свого і діда, [а] синові Ярополку дав Смоленськ. І була радість усім людям, що Роман став княжити, а сів Роман у Києві, коли місяць липень настав.

У той же час, коли Святослав Всеволодович сидів у Чернігові, а Роман сидів у Києві, стали половці шкоду чинити по [ріці] Росі.

⁶⁸ За Татіщевим, після смерті Володимира Мстиславича у Києві сів Михайло Юрійович.

У той же час родився Ярослав [Всеволодовичу] син, і нарекли його ім'ям Ростислав, а в хрещенні Іваном, бо родився він був на Різдво Іоанна Хрестителя.

Того ж року, на Петрів день, Ігор Святославич, зібравши війська свої, поїхав у поле за [ріку] Ворскол і стрів половців, які тут підстерігають язика. Він захопив їх, і розповів йому колодник, що [хани] Кобяк і Кончак пішли до Переяславля. Ігор тоді, почувши це, поїхав супроти половців і переїхав Ворскол коло [города] Лтави, [йдучи] до Переяславля, і узрілись вони з військами половецькими. Але рать [половців] була мала, і тому не змогли вони стати супроти Ігоря. І через те побігли вони, всю здобич свою покидавши. Пустошили ж вони було коло [города] Серебряного і коло [города] Баруча. Дружина ж Ігорева, настигнувши їх, тих побила, а інших захопила. І так поміг Бог християнам у день святого пророка Ілії.

Од Переяславля ж [Ігор] поїхав [до Києва] к празнику святих мучеників Бориса і Гліба, але не встиг [прибути] напередодні, [а] після вечерні приїхав. Назавтра ж став він давати здобич князям і мужам, і тоді Роман, і Рюрик, і Мстислав [Ростиславичі], одаривши його, відпустили його до себе.

Того ж року став Андрій [Юрійович] складати вину на Ростиславичів і прислав до них [мечника] Міхна, кажучи так: “Видайте мені Григорія Хотовича, і Степанця, і Олексу Святославця, бо се вони уморили батька мого Гліба, і вони є вороги нам усім”. Але Ростиславичі його не послухали і одпустили Григорія від себе. І сказав Андрій Романові: “Не ходиш ти у моїй волі з братами своїми, так піди ти з Києва, а Давид — із Вишгорода, а Мстислав — із Білгорода. А ото вам Смоленськ, ним і поділіться”.

І заремствували вельми Ростиславичі, що він позбавляє їх Руської землі, а брату своєму Михалкові дає Київ. Роман тоді пішов у Смоленськ, а Михалко ж сам не пішов із [города] Торчського в Київ, а послав сюди брата Всеволода і синівця свого Ярополка Ростиславича. І сидів Всеволод п'ять неділь у Києві.

Ростиславичі ж — і Рюрик, і Давид, і Мстислав — послали [послів] до Андрія, кажучи так: “Брате! Ми вправду нарекли

єсмо тебе отцем собі. І хреста ми єсмо цілували тобі, і стоїмо на хреснім цілуванні, хочачи добра тобі. А ти осе нині брата нашого Романа вивів єси із Києва і нам дорогу показуєш із Руської землі без нашої вини. Хай нас Бог усіх розсудить і сила хресна". Андрій же одвіту їм не дав.

Ростиславичі тоді, порадившись і поклавши надію на Бога, і на силу чесного хреста, і на молитву Святої Богородиці, в'їхавши в ніч на похвалу Святої Богородиці в Київ, схопили Всеволода Юрійовича, і Ярополка [Ростиславича], Юрієвого внука, і [воєводу] ляха Володислава [Воротиславича], і [мечника] Міхна, і бояр усіх. А Київ дали брати Рюрикові.

І князь Рюрик, син Ростиславів, увійшов у Київ зі славою великою і честю і сів на столі отців своїх і дідів своїх.

Того ж року Святослав Всеволодович заклав церкву кам'яну святого Михайла в Чернігові на княжім дворі.

У той же рік утік Володимир, син Ярослава [Володимировича], галицького князя, до Ярослава [Ізяславича] в Луцьк, бо той узявся був йому волость добути. [А] Ярослав галицький, пославши [послів], привів ляхів на підмогу собі і дав їм три тисячі гривен срібла, спалив два городи і став слати [послів] до Ярослава: "Пусти сина могого до мене, а то піду на тебе раттю". І він, убоявшись, що попалять волость його, одіслав Володимира з матір'ю до Михалка [Юрійовича] в Торчський, бо Михалко був братом Ользі-княгині. А звідти покликав його Святослав Всеволодович, тесть його, у Чернігів, маючи намір одіслати його в Суздаль до Андрія, але не одіслав.

Того ж року пішли Ростиславичі на Михалка до Торчського. І стояли вони довкола нього шість днів, а на сьомий день прислали до них [послів] і урядилися так, що Михалко прихватив до Торчського Переяславль. І позбувся Андрій брата свого і Святослава Всеволодовича чернігівського. А [Святослав] до Ростиславичів пристав, бо тоді перебував Рюрик у Києві. І він, [Святослав], так був урядився, що він [має] Володимира Ярославича галицького, сестрича Михалкового, оддати Ростиславичам і одіслати його до отця, а Ростиславичі мають одпустити Всеволода [Юрійовича], і Ярополка [Ростиславича], і

всю дружину. І вони, [Ростиславичі], Всеволода одпустили, а Ярополка не пустили: “Ти його од нас не вимагав єси”. Тією ж дорогою йдучи, Ростиславичі й синівця його, [Михалкового], Мстислава [Ростиславича] вигнали з Треполя. Мстислав же пішов звідти до Чернігова, а Михалко не прийняв його.

Того ж року Андрій [Юрійович], князь суздальський, розгнівався на Ростиславичів із-за Григорія із-за Хотовича, тому що вони волі його, [Андрія], не вчинили. І, се почувши, Ольговичі раді були. Святослав Всеволодович і всі брати його послали мужів своїх до Андрія, підбиваючи його на Ростиславичів і кажучи йому: “Хто тобі ворог, той і нам. А ми ось із тобою готові”.

І Андрій, прийнявши раду їх, сповнившись зарозумілості, розгордівшись вельми, надіючись на силу тілесну і безліччю воїв оточившись, розпалився гнівом і послав Міхна, мечника, сказавши йому: “Їдь до Ростиславичів і скажи їм: “Не ходите ви в моїй волі, то ти, Рюриче, піди в Смоленськ до брата у свою отчину”. А Давидові скажи: “А ти піди в Берладь, а в Руській землі я не велю тобі бути”.

Але Мстислав од юності звик був не боятися нікого, а тільки Бога одного берегтися. І повелів він, Андрієвого посла узявши, постригти [йому] перед собою голову й бороду, сказавши йому: “Іди ж до князя свого і скажи йому: “Ми тебе до сих пір по приязні як за отця мали. А коли ти з ськими речами прислав єси не яко до князя, а як до підручного і простого чоловіка, то що ти замислив єси, то те й роби. Нехай Бог усе розсудить”.

Коли ж Андрій почув це од Міхна, то спохмурнів вираз лица його, і роз'юдився він на війну, і став готов. І, пославши [гінців], зібрав він воїв своїх — ростовців, суздальців, володимирців, переяславців, білозерців, муромців, і новгородців, і рязанців, — і, полічивши їх, знайшов, що їх п'ятдесят тисяч. І послав він із ними сина свого Юрія і Бориса Жидиславича воєводою, велячи їм Рюрика і Давида вигнати із отчизни своєї [і] сказавши їм: “А Мстислава, схопивши, не вчиніте ж йому нічого. Приведіте його до мене”. Саме так він наказав Борисові Жидиславичу і повелів йому іти до Святослава Всеволодовича, як із ним і з усіма його братами вони нарадилися були.

Через підступ многолукавого диявола, що воює проти християн, отожд, Андрій-князь, сей такий розсудливий в усіх ділах, доблесний сей, і погубив розум свій, і, нездержливістю розпалившись, у гніві такі й випустив слова похвальби. Адже Богові стидка і мерзенна похвальба і погорда, бо це все було од диявола проти нас, який всіває в серце наше похвальбу й погорду. Як ото Петро, про що ми потім скажемо. Та ми до попереднього повернемось.

І йшли вони мимо Смоленська, бо наказав був [Андрій] Романові [Ростиславичу] послати сина свого [Ярополка] зі смольнянами. І Роман тоді, не хотячи [сам] з'явитися, поневолі послав сина свого зі смольнянами на братів, бо був він тоді в руках його. І полоцьким князем [Андрій] повелів піти всім, і туровським, і пінським, і городенським. І коли прийшли вони до Ольговичів і з'єдналися обоє навпроти Києва, то сюди прибули до них два Юрійовичі, Михалко і Всеволод, і два Ростиславичі, Мстислав і Ярополк⁶⁹, [і] два Глібовичі, [Володимир та Ізяслав], і переяславці всі. І, перейшовши Дніпро, в'їхали вони в Київ.

Ростиславичі ж не заперлися були в Києві, а пішли були у свої городи: Рюрик у Білгороді заперся, а Мстислава заперли у Вишгороді з Давидовим військом, а Давид поїхав у Галич до Ярослава [Володимировича] задля підмоги.

Святослав же [Всеволодович] із братами і Михалко з братом із Всеволодом і з синівцями, киян зібравши, і берендичів, і [жителів] Поросся, і всю Руськую землю, пішли полками од Києва до Вишгорода на Різдво Святої Владичиці нашої Богородиці Приснодіви Марії. І було всіх князів більше двадцяти, а старшим од усіх був Святослав Всеволодович. І одрядив він Всеволода Юрійовича та Ігоря [Святославича] з молодшими князями до Вишгорода.

І коли приїхали вони під Вишгород, то Мстислав Ростиславич, побачивши прибулу рать, виладнав полки свої і виїхав на оболонь супроти них, бо обидві [сторони] іще жадали бою. І завелися стрільці їхні, і почали перестрілюватися, одні за одними гонячись. Мстислав тоді, побачивши, що стрільці його змішалися з

---

⁶⁹ Мстислав безокий і Ярополк – це сини Ростислава Юрійовича, онуки Юрія Володимировича.

противниками, відразу кинувся на них і сказав дружині своїй: “Браття! [Ударимо], поклавшись на божую милість і на святих обох мучеників Бориса і Гліба поміч!” І тут же він поїхав до них.

Противники ж стояли, [розділившись] на три полки, — новгородці, ростовці, а посередині них Всеволод Юрійович своїм полком стояв. І тут же Мстислав зігнувся з полками їх, і потоптали вони середній полк, а інші противники, побачивши [це], оточили його, бо Мстислав вїхав був у них з невеликим військом. І тоді змішалися обоє, і велике було сум’яття, і стогін, і крик сильний, і голоси невідомі, і видно було тут, як ламалися списи, і [чути] було брязкіт оружжя, од великої пилуги не узнати [було] ні кінника, ні пішого.

А тоді, бившись кріпко, вони розійшлися, бо багато було поранених, а мертвих було небагато. І се був один бій першого дня на оболоні Мстислава [Ростиславича] із Всеволодом [Юрійовичем], з Ігорем [Святославичем] та з іншими молодшими людьми. А після цього прийшли всі сили, і тоді обступили вони весь город, і ходили приступом повсякдень. І [обложені], виїжджаючи з города, билися затято, і багато було [у] Мстиславовій дружині ранених і мертвих, доблесних [мужів]. І стояли вони довкола города дев’ять неділь.

Опісля ж, на Ростиславичів таки, прийшов Ярослав [Ізяславич] луцький з усією волинською землею, домагаючись собі старшинства од Ольговичів. Але вони не одступили йому Києва, і він, увійшовши в зносини з Ростиславичами, урядився з ними щодо Києва і відступив од Ольговичів. Він, знявшись [і] виладнавши полки свої, пішов од них до Рюрика [в] Білгород.

І, це побачивши, [противники] убоялися, кажучи: “Тепер вони на нас усі зберуться з галичанами і з чорними клобуками”. І прийшли в замішання війська їх, і, не дождавши світу, в сум’ятті великому, не маючи змоги удержатись, побігли вони через Дніпро, і багато з воїв їхніх потопилося.

І, це побачивши, Мстислав воздав хвалу все милостивому Богу і помочі святих, Бориса і Гліба, що невидимо гонила їх. І виїхав він із города [Вишгорода] з дружиною своєю, і, догнавши їх, дружина його і вдарила на обоз їхній, і багато колодників вони захопили.

Мстислав же багато поту втер із дружиною своєю і немало мужності показав із мужами своїми. Се так і збулося слово апостола Петра, який сказав те, що ми попереду написали: “Той, хто возноситься, — смириться, а хто смиряється, — вознесеться”.

І так вернулась уся сила Андрія [Юрійовича], князя суздальського, а зібрав він був усі землі, і множенству воїв не було числа. Прийшли-бо вони зарозумілими, а смиренними одійшли у дома свої. Ростиславичі ж склали старшинство на Ярослава і дали йому Київ.

[...]

Убивство великого князя Андрія Юрійовича володимирського

У РІК 6683[1175]. Убитий був великий князь Андрій Суздальський, син Юрійов, онук Володимира Мономаха, місяця червня у двадцять і восьмий день, напередодні [дня пам'яті] святих апостолів [Петра і Павла]; день тоді був субота.

Спорудив же він був собі город кам'яний, на ім'я Боголюбий; так оддаєки, як ото Вишгород од Києва, так само й Боголюбий од Володимира.

Сей благовірний і христолюбивий князь Андрій, змолоду Христа возлюбивши, і пречистую його Матір, а помисел і ум облишивши, душу свою, яко палату красну, прикрасив усякими доброчесностями. Він уподібнився царю Соломону: яко дім Господу Богу, він і церкву преславну Різдва Святої Богородиці, кам'яну посеред города спорудив у Боголюбому і оздобив її ліпше від усіх церков.

Подібно до тої Святої святих, що її був Соломон, цар премудрий, спорудив, так і сей князь, благовірний Андрій, спорудив церкву оцю на пам'ять про себе. І прикрасив він її іконами багатоцінними, золотом і камінням дорогим, і жемчугом великим безцінним, і нарядив він її різними прикрасами, і оздобами з яшми прикрасив, і всякими узороччями убрав її. А од с'ява й дивитися було ніяк, бо вся церква була золота. І прикрасив він її, і спорядив її начинням золотим і багатоцінним так, що всі, хто приходить [сюди], дивуються,

і всі-бо, хто бачив її, не можуть висловити незвичайну красу її. І золотом, і емаллю, і всякою дорогоцінністю, і церковними оздобами вона прикрашена, і всяким начинням церковним: і єрусалим⁷⁰ [у ній] золотий з каменями дорогими, і ріпідами⁷¹ многоцінними [вона споряджена, і] кандилами⁷² різноманітними. Усередині церкви, од верха, і до долу, і по стінах, і по стовпах, оковано золотом⁷³, і двері ж, і одвірки церкви золотом-таки оковано. Була ж і сінь⁷⁴ золотом оздоблена од верха і до Деїсуса⁷⁵. І всякою дорогоцінністю церковною вона сповнена, прикрашена всякими витворами⁷⁶.

Князь же Андрій городські стіни Володимира сильно був укріпив і до них ворота Золоті виготовив, а другі із срібла зробив. І звів він церкву кам'яну соборну Святої Богородиці, предивну вельми. І всякими різноманітними прикрасами нарядив він її із золота і срібла, і п'ять верхів її позолотив, і троє дверей церковних золотом оздобив. Камінням дорогим і жемчугом многоцінним він убрав її, і всякими узороччями прикрасив її, і багатьма панікадилами золотими та срібними освітив церкву, а амвон⁷⁷ із золота і срібла зробив, а богослужебного начиння, і ріпід, і всякого спорядження церковного, золотом, і камінням дорогим, і жемчугом великим [оздобленого, було] вельми багато; і три єрусалими вельми великі він зробив, що [були] з чистого золота і з каміння многоцінного.

І всіма оздобами і прикрасами обидві [церкви] були подібні диву, до Соломонової Святої святих. І в Боголюбому, і в городі Володимирі верх же він золотом прикрасив, і склепіння позолотив, і пояс⁷⁸ золотом оздобив, камінням осяяв, і башту він позолотив

---

⁷⁰ *Єрусалим* — дарохранильниця у вигляді маленької церкви.

⁷¹ *Ріпиди* — опахала.

⁷² *Кандила* — різні підсвічники, стоячі й висячі.

⁷³ Тобто обито листами позолоченої міді.

⁷⁴ *Сінь*, або ківорій — навіс із дорогої оздобленої матерії, який у деяких церквах напинали над престолом.

⁷⁵ *Деїсус* — ікона (одна або три), де в центрі зображено Ісуса Христа в царському одянні, а праворуч і ліворуч у молитовних позах Богородицю та Іоанна Хрестителя.

⁷⁶ Закінчення цього опису треба читати нижче, через абзац.

⁷⁷ *Амвон* — середина солеї (підвищеного місця перед іконостасом) проти царських врат.

⁷⁸ *Пояс* — тут: аркатурний пояс, верхня частина церковних стін, на якій робили різні оздоблення.

ізовні церкви, а по склепіннях птахів золотих, і кубки, і вітрила⁷⁹, золотом прикрашені, поставив — і по всій церкві, і по склепіннях навколо. Після цього ж він інших багато різних церков кам'яних поставив і монастирів багато спорудив.

На весь-бо церковний чин і на церковників одкрив йому Бог сердечні очі, він не затьмарив ума свого п'янством, і кормителем був він ченцям, і черницям, і вбогим, і всякому чину він яко отець був. Особливо ж на милостиню він був милостив, слухаючись Господа, який глаголить: “Оскільки вчинили ви братії меншій Моїй, то Мені ви вчинили”⁸⁰, і також [як] Давид говорить: “Добрий муж милує і дає весь день, він за Господом не спіткнеться”⁸¹. Мужність і розум у ньому жили, правда й істина з ним у парі ходили, й іншого добродіяння багато в нім було, і всякий добропорядний обичай він мав.

Уночі він входив в церкву і свічі запалював сам, і, бачачи образ Божий, на іконах написаний, дивився [на нього], яко на самого Творця. І всіх святих, на іконах написаних, бачачи, смиряв він образ свій, сокрушався серцем і зітхав [із глибини] серця, і сльози лив із очей, покаючись Давидове приймаючи, плачучи за гріхи свої. Возлюбивши нетлінне паче тлінного, і небеснеє — паче дочасного, і царство зо святими у вседержителя Бога — паче минушого сього царства, він і всякою доброчесністю був прикрашений, другий мудрий Соломон.

І се також добродійство він мав: він велів повсякдень возити по городу поживок і питво різне недужим і вбогим на потребу. І бачачи всякого нищого, який приходив до нього просити, він, подаючи їм те, чого вони просили, говорив так: “А може, се єсть Христос, що прийшов випробувати мене?” І так він приймав усякого, приходящого до нього, як ото Христос заповідав [і] сказав: “Оскільки ви сим, меншим, учинили братії Моїй, то Мені ви вчинили”⁸². І слово це пам'ятав він у серці завжди.

⁷⁹ Вітрила — флюгери.

⁸⁰ Єванг. від Матфія XXV, 40.

⁸¹ Псалом CXI, 5, 6.

⁸² Єванг. від Матфія XXV, 40.

Тому достойно од Бога страдницький вінець прийняв ти єси, княже Андрію, чие ім'я означає мужність. Ти слідом обох братів благородумних святих страсотерпців, [Бориса і Гліба], пішов єси, кров'ю умившись страждання твоєю. Бо якщо напасті нема, то нема вінця, а якщо муки нема, то нема нагороди. Всякий-бо, хто додержує доброчесності, не може тому без всяких ворогів бути.

Отож князь Андрій, почувши наперед, що мають його вбити вороги, духом розгорівся божественним і вважав це за ніщо, говорячи: “Господа Бога мого, Вседержителя і Творця свого, возлюбленії люди на хресті пригвоздили, говорячи: “Кров Його хай буде на нас і на дітях наших”⁸³. І ще глаголить слово [Божеє] устами святих євангелістів: “Якщо хто положить душу свою за други свої, той може Моїм учеником бути”⁸⁴. Сей же боголюбивий князь не за друга, а за самого Творця, який сотворив усе із небуття в буття, душу свою положив.

Тому в пам'ятний день убивства твого, страсотерпче княже Андрію, прогнівалися небесні вої, бачачи кров, що проливається за Христа. Ридає ж множество правовірних, бачачи отця сиротам і кормителя, зорю світоносну, що вона меркне для них, які в мороці пробувають. А окаянні вбивці вогнем охрестяться безконечним, що спалює всякого гріха купину, себто діяння. Ти ж, страсотерпче, молися всемогутньому Богу за плем'я своє, і за рідних [своїх], і за землю Руськую, щоб він дав мирові мир. Та ми до попереднього повернемося.

Се ж сталося в п'ятницю, на обідні, рада [ця] лукава, пагубовбивча. Був ото в нього, [Андрія], Яким, слуга, улюблений ним. І почув він од когось, що брата його князь велів скарати, і кинувся він за диявольським наущенням, і побіг, волаючи, до браття свого, до злих порадників, як той Іуда до жидів, стараючись угодити отцю своєму — сатані. І стали вони мовити: “Сьогодні він того скарав, а завтра нас. Так подбаймо про князя сього”. І врадили вони убивство на ніч, як ото Іуда проти Господа.

---

⁸³ Єванг. від Матфія XXVII, 25.

⁸⁴ Єванг. від Іоанна XV, 13 і від Луки XIV, 26 (або 27 чи 33).

І коли настала ніч, то кинулись вони, взявши оружжя, пішли на нього, яко звірі лютії. Та коли йшли вони до ложниці його, то пройняв їх страх і трепет, і побігли вони з сіней, і, пішовши в медушу, пили вино. А сатана веселив їх у медуші, слугуючи їм невидимо, збуджуючи і укріплюючи їх [на те], що вони йому були пообіцялися. І тоді, упившись вином, пішли вони на сіни.

Заводіям же убивцям був Петро Кучков, зять [Якимів], Амбал, Ясин, ключник, Яким Кучкович, а всіх невірних убивць [було] числом двадцять, що зібралися були на окаянну раду того дня у Петра у Кучкова, зятя [Якимового]⁸⁵.

Коли ж приспіла суботня ніч, у [день] пам'яті святих апостолів Петра і Павла, вони, взявши оружжя, прийшли, яко звірі дикії, до ложниці, де ото блаженний князь Андрій лежить, і сказав один, стоячи коло дверей: “Господине, господине!” І князь спитав: “Хто се є?” А він же сказав: “Прокопій!”. І мовив князь: “О парубче, ти не Прокопій!” Вони ж, почувши слово княже [і] прискочивши до дверей, стали бити в двері і силою виламали двері. Блаженний же схопився. хотів узяти меча, і не було тут меча, бо його в той день вийняв Амбал, ключник його: той-бо меч був [мечем] святого Бориса. І вскочило двоє окаянних, і схопилися з ним, та князь кинув одного під себе, і вони, подумавши, що кинуту князя, поранили навіть свого друга. А потім, пізнавши князя, боролися вони з ним завзято, бо він був сильний, і сікли його мечами і шаблями, і списами завдавали йому ран. І сказав він їм: “О горе вам, нечестивіі! Чого ви уподібнюєтеся Горясиру?⁸⁶ Яке я вам зло учинив? А що кров мою ви пролили на землі, то хай Бог одомстить вам і мій хліб!” І сі нечестиві, подумавши, що його вбито до кінця, і взявши друга свого, винесли його звідти. Трепечучи, вони одійшли.

Він же, зопалу вискочивши вслід за ними і почавши кричати й кликати од болю в серці, пішов під сіни, і вони, почувши голос, вернулися назад до нього. І коли вони стояли, то сказав один: “Стоячи, я бачив, як князь ішов із сіней долів”. І вони сказали:

---

⁸⁵ З літопису не цілком зрозуміло, чим зятем був Петро Кучков (Кучкович), хто такий Яким Кучкович.

⁸⁶ Горясир — убивця, який 1015 р. за наказом Святополка Окаянного звелів зарізати Гліба Володимировича.

“Поглядіть його!” І побігли вони подивитись на нього, аж нема [його] там, де вони пішли од нього, убивши. І сказали вони: “Тож ми погинули єсмо! Вборзі шукайте його!” І тоді, запаливши свічі, знайшли вони його по [слідах] крові.

Князь же, побачивши, що вони йдуть до нього, підвів руки до неба [і] помолвився Богу, говорячи: “Хоча, Господи, і всьому осудження і кінець я приймаю, хоча й багато я согрішив, Господи, заповідей Твоїх не додержавши, але знаю я, який Ти милостивий єси. Ти бачиш того, що плаче, і спішиш назустріч, навертаючи блудного”. І, зітхнувши з глибини сердечної, він пролив сльозу і спом’янув усе, що було з Іовом, і роздумував у душі своїй, і говорив: “Господи! Хоча ж у часи живоття мого [добра було] мало, а повно гріха і злих діл, та одпущення Ти мені даруй і сподоби мене, Господи, недостойного, прийняти кінець сей так, як ото всі святії. Нізащо-бо такі страждання і різні смерті находили на праведників”. [І] як святії пророки і апостоли з мучениками [страдницький] вінець приймали і вслід за Господом кров свою проливали, і як і святії священномученики і преподобні отці многії напасті, і гіркії муки, і різні смерті прийняли, випробувані бувши дияволом, мов золото в горнілі. “Їх же молитвами, Господи, до вибраного Твого стада з правобічними вівцями причисли мене”. І як святії правовірнії цесарі пролили кров свою, страждаючи за люди свої. “А іще ж і Господь наш, Ісус Христос, ізбавив світ од спокуси диявола чесною кровію своєю”. І, так мовлячи, він утішав себе і знову говорив: “Господи, поглянь на неміч мою, і побач смирення моє, і злую мою печаль, і скорботу мою, що нині проймає мене, бо, [на тебе] уповаючи, я терплю. І за все це дякую я Тобі, Господи: що смирив Ти єси душу мою і в царствії Твоїм причасником мене зробив. І осе нині, Господи, якщо ж кров мою проллють, то причисли мене до сонму святих мучеників Твоїх, Господи”.

І коли він говорив це і молився за гріхи свої до Бога, то сидів він за стовпом сходів. А вони довго шукали його, і побачили його, що сидів, мов ягня непорочне, і тут окаянні прискочили до нього, і Петро відтяв йому праву руку. Князь же, глянувши на небо, сказав: “Господи! В руки Твої передаю Тобі я душу мою”. І тоді упокоївся.

Убитий же був у суботу на ніч. А перед світом на другий день, у неділю, [в день] пам’яті дванадцяти апостолів, ті ж окаянні, пішовши звідтіля, вбили Прокопія, улюбленця його. А звідти пішли вони

на сіни і вибрали золото, і каміння дороге, і жемчуг, і всяке узороччя — аж до всякого улюбленого майна — і, поклавши на улюбленцевих коней, до світання одіслали звідти.

А самі, взявши на себе оружжя княже улюблене, почали вони збирати дружину до себе, кажучи: “Та хіба ж на нас приїде дружина володимирська?” І зібрали вони військо, і послали [послів] до [города] Володимира: “Чи ви замишляєте що на нас? Бо ми хочемо з вами [се] закінчити. Не про нас-бо одних дума [ся], але й про вас. Бо й ви так само думаєте”. І сказали володимирці: “Якщо хто з вами в думі, то нехай він буде вам, а нам — без надоби”. І розійшлися вони, і взялися грабувати — страшно дивитися.

І побіг на місце [вбивства] Кузьмище, киянин, аж нема там князя, де він був убитий. І став питати Кузьмище: “Де є убитий господин?” І вони сказали: “Лежить он, виволочений в город. Але ти не смій узяти його. Так тобі мовлять усі. Ми викинемо його псам. Якщо ж хто подбає за нього, той наш ворог є, і того ми уб'єм!” І став плакати над ним Кузьмище: “Господине мій! Як ти не розпізнав єси мерзенних і нечестивих пагубовбивчих ворогів своїх, що йшли до тебе? Або як ти не додумався єси побідити їх, колись перемагаючи полки поганих болгар?”

І так оплакував він його, і прийшов Амбал, ключник, ясин родом, — а той держав кормило в усім домі княжим, і над усіма [князь] дав був йому волю. І сказав, глянувши на нього, Кузьмище: “Амбале-вороже! Скинь же ковер, чи що, щоб послати або чим прикрити господина нашого”. І сказав Амбал: “Ти йди звідси, ми викинемо його псам”. І сказав Кузьмище: “О єретиче! Уже псам викинути? А чи пам'ятаєш ти, жидовине, в якій одежині ти прийшов був? Ти нині в оксамиті стоїш, а князь нагий лежить? Та я благаю тебе, скинь мені що-небудь” І той скинув ковер і корзно⁸⁷.

І, загорнувши його, [князя], він поніс його в церкву, і сказав: “Одімкніте мені божницю” І вони одказали: “Кинь його тут у притворі”⁸⁸, коли тебе печаль узяла” — бо вже вони п'яні були. І сказав Кузьмище: “Уже тебе, господине, пахолки твої не признають. А колись, якщо ж купець приходив із Цесарограда, і з інших країв, із Руської землі а чи [з] Латинян, то до всього

⁸⁷ *Ковер* — різновид килима; *корзно* — плащ, накидка.

⁸⁸ *Притвір* — вхідна частина церкви.

християнства і до всіх поганих ти говорив: “Уведіте їх у церкву і на хори, хай побачать істинне християнство і охрестяться”. Як воно й сталося: і болгари, і жидове, і всі погани, бачивши славу Божую і красу церковную, і ті більше плачуть по тобі, а сі навіть у церкву не велять положити”. І так положив він його у притворі коло божниці, прикривши його корзном, і лежав він тут два дні і [дві] ночі.

На третій день прийшов Арсеній, ігумен [монастиря] святих Кузьми і Дем’яна, і сказав: “Довго нам дивитися на старших ігуменів і довго сьому князю лежати? Одімкніте мені божницю, нехай я одспіваю над ним. Вложимо його або в буді, або ж у гроб. І коли перестане лиходійство се, то тоді, прийшовши з Володимира, і однесуть його туди”. І, прийшовши і взявши його, крилошани боголюбські внесли його в божницю, і вложили його в гроб кам’яний, одспівавши над ним заупокійну службу з ігуменом Арсенієм.

Городяни ж боголюбці розграбували дім княжий і майстрових, які прийшли були для діла, [забрали] золото і срібло, одежу і паволоки — майно, що йому не було числа. І багато зла вчинилося у волості його: дома посадників його і тивунів пограбували, а [їх] самих, і отроків його, і мечників побили, а дома їх пограбували, не відаючи, що говориться: “Де ото закон, там і обид багато”. Грабіжники ж, навіть із сіл приходячи, грабували. Так само й у Володимирі [було], поки ж не став ходити [піп] Микулиця з [образом] Святої Богородиці, в ризах, по городу: тоді перестали грабувати.

Пише апостол Павло: “Всяка душа властям [нехай] повинується, бо власті Богом настановлені”. Природою-бо земною цесар подобен єсть до всякої людини, а владою сану — вищий, як Бог. Говорить великий Златоустець: “Якщо хто противиться власті, він противиться закону божому. Князь-бо не дарма носить меч, бо він слуга божий єсть”. Та ми до попереднього повернемось.

У шостий день, у п’ятницю, сказали володимирці ігумену Феодулові і Луці, доместику Святої Богородиці: “Спорядіть обидва носилиці, нехай поїдемо візьмемо князя великого і господина свого Андрія”. А Микулиці вони сказали: “Збери попів усіх. Облачившись у ризи, вийдіте ж перед Серебряні ворота зі Святою Богородицею. Там подождеш князя”. І він так зробив. Феодул, ігумен [монастиря] Святої Богородиці володимирської, з

крилошанами і з володимирцями поїхали по князя в Боголюбий і, взявши тіло його, привезли до Володимира з честю і з плачем великим.

І минуло трохи часу, і почав виступати стяг од Боголюбого, і люди не могли ніяк удержатися, а всі волали, і од сліз не могли дивитися, і плач далеко було чути. І став увесь народ, плачучи, мовити: “Чи ти вже до Києва поїхав, господине, в ту церкву тими золотими воротами, що їх ти послав був робити тій церкві на Великім дворі на Ярославовім, кажучи: “Я хочу спорудити церкву таку саму, як і ворота сі золоті. Нехай буде пам'ять усьому роду моєму”. І так плакав по ньому увесь город, і, опрятавши тіло його, з честю і зі співами благохвальними положили його в чудовній, хвали достойній, у Святій Богородиці Золотоверхій, що її він сам був спорудив.

Сей-бо князь Андрій не дав за живоття свого тілу своєму покою, а очам своїм дрімоти, доки ото не звів дім істини, захисток усім християнам — [церкву] цариці небесних чинів і владичиці усього всесвіту, яка всякого чоловіка і многими путями до спасіння приводить. Як ото апостол [Павло] учить: “Кого любить Господь, то того й карає, і б'є ж Він кожного сина, якого приймає. Бо якщо ви покару терпите, то Бог поводитьсь з вами, як із синами”. Не поставив же Бог прекрасне сонце на одному місці, а доволі його, щоб звідти увесь Всесвіт освітити, бо сотворив Він йому схід, і полудне, і захід.

Так і угодника свого, Андрія-князя: не привів Він його до себе дарма, а щоб міг він таким життям також і душу свою спасти. Адже кров'ю мученицькою омивши гріхи свої, він із двома братами своїми, з Романом і Давидом, однодушно до Бога прийшов і в [такому] райському блаженстві несказанно оселявся з ними обома, що його [ні] око не бачило, ні вухо не чуло, ні на серце людині [яке не] зійшло, а яке уготував Бог тим, що люблять Його, сподобившись ті блага видіти вовіки.

Радуєшся ти, Андрію, княже великий, уповання маючи на Всемогущого і між багатих найбагатшого, — на Бога, що сидить на високостях! Молися, [щоб] помилував Він браття твоє, дав їм побіду над ворогами, і мирне володарювання, і цесарювання славне многолітне в усі віки віків. Амінь.

Літописне оповідання про похід Ігорів на половців року 1185¹

У рік 6693 (1185). Учинив Господь спасіння своє, дав побіду обом князям руським, Святославу Всеволодовичу і великому князю Рюрикові Ростиславичу, місяця березня в перший день. Довідавшись ж, що Кончак утік, вони послали вслід за ним Кунтувдія з шістьма тисячами (чорних клобуків), і той, гнавши, самого (його) не знайшов, бо розтав слід за Хоролом.

(22.3.)1185². А Святослав і великий князь Рюрик, побіду здобувши молитвами святих мучеників Бориса і Гліба, пішли кожен до себе, славлячи Бога во трійці — Отця і Сина і Святого Духа.

Князь же Ярослав (Всеволодович) чернігівський не пішов був із братом із Святославом, бо він мовив так: “Я послав до них мужа свого Ольстина Олексича і не можу на свого мужа поїхати”. Тим-то він одмовив братові своєму Святославу, а Ігор Святославич говорив мужеві Святослава: “Не дай Бог одмовлятися їздити на поганих. Погані є усім нам спільний ворог”.

15–16.2.1185. Через те ж гадав Ігор з дружиною, куди б він міг поїхати навперейми полкам Святослава, але сказала йому дружина: “Княже! Птахом ти не можеш перелетіти. Осе приїхав до тебе

---

¹ Дану реконструкцію зроблено на основі існуючих реконструкцій російських учених та академіка В.М.Перетца.

² Ця дата була запроваджена у науковий обіг ученим В.М.Татіщевим — день повернення Святослава до Києва. Від перемоги над Кончаком минуло 20-21 день. Переможці йшли додому так повільно тому, що треба було пристосуватися до ходу піших полоняників, а насамперед через те, що був глибокий обледенілий сніг або весняне болото, в якому грузнули коні. Виходячи з цих погодних умов, можна вирахувати, що Святослав і Рюрик спішно вирушили з Києва 17 лютого (неділя, день пам'яті Феодора Тірона), подолавши відстань до Хорола (близько 130 км по прямій) за 11 днів. Посланець до Ігоря прибув у Новгород-Сіверський 14 лютого (четвер). Невдачу Ігоря (він не з'єднався зі Святополком), яка спіткала новгород-сіверського князя на самому початку його виступу, Татіщев датує 26 лютого, наводячи слова бояр, що Святослав вирушив вісім днів тому. Отже, ці слова були сказані ними 25 лютого, перед походом.

муж од Святослава в четвер, а сам він іде в неділю із Києва. То як ти зможеш, княже, настигнути?”

Неділя 17.2.1185. Ігореві ж було не любо, що йому так мовить дружина, бо він хотів їхати полем наперек, коло Сули.

(26.2.)1185. Але був великий обледенілий сніг, так що вої не могли за день до вечора перейти ту віддаль, яку було видно. Тому він нікуди й не зміг знайти собі путі, щоб їхати за Святославом.

Неділя 21.4.1185. Тої ж весни князь Святослав послав (воєводу) Романа Нездиловича з берендичами на поганих половців. (І з) Божою поміччю взяли вони вежі половецькі, багато здобичі і коней місяця квітня у двадцять і перший (день), на самий Великдень.

Тоді ж Святослав пішов у Вятичі (до города) Корачева за своїми ділами.

Вівторок 23.4.1185. У той же час Святославич Ігор, онук Олегів, поїхав із Новгороду (-Сіверського) місяця квітня у двадцять і третій день, у вівторок, узявши з собою брата Всеволода з (города) Трубецька, і Святослава Ольговича, синівця свого, з (города) Рильська, і Володимира, сина свого, із Путивля, і в Ярослава (Всеволодовича) випросив він підмогу — Ольстина Олексича, Прохорового внука, з ковуями чернігівськими.

І, отож, ішли вони тихо, збираючи дружину свою, та й коні були в них тучні вельми.

1.5.1185. І коли вони дійшли до Дінця-ріки, то у вечірню годину Ігор, глянувши на небо, побачив, що сонце стояло, яко місяць³. І сказав він боярам своїм і дружині своїй: “Ви бачите? Що се є за знамення?” А вони, поглянувши, побачили (це) всі і поникли головами, і сказали мужі: “Княже! Се є не на добро знамення осе”. Але Ігор сказав: “Браття і дружино! Тайни Божої ніхто ж не відає, а знаменню і всьому миру своєму творець — Бог. А нам що вчинить Бог, — чи на добро, чи на наше лихо, — то се нам і побачити”. І, це сказавши, він перебрів Донець.

³ У районі Дінця затемнення сонця, яке в давні часи вважалося лиховісною звісткою, відбулося 1 травня 1185 року о 16 годині 55 хвилин (момент найбільшої фази) за київським часом, себто тоді, коли в церквах правили вечерні.

А тоді, прийшовши до (ріки) Осколу, він ждав два дні брата свого Всеволода, — той ішов був іншою дорогою з Курська, — і звідти рушили вони до (річки) Сальниці. Тут же до них і сторожі приїхали, що їх вони послали були язика ловить, і сказали вони, приїхавши: “Бачилися ми з ворогами. Вороги ваші оружно їздять. Тому або ви поїдете борзо, або вернемось додому, бо не наша є пора”. Але Ігор сказав із братами своїми: “Якщо нам, не бившись з ними, вернутися додому, то сором нам буде гірше смерті. Хай як нам Бог дасть”. І тоді, порадившись, їхали вони всю ніч.

П’ятниця 10.5.1185. А назавтра, коли настала п’ятниця, в обідню пору, зустріли вони полки половецькі, — бо ті приготувалися були до їхнього (приходу): вежі свої одіслали назад, а самі, зібравшись од малого і до великого, стояли на тій стороні ріки Сюурлію.

І от виладнали (русичі) шість полків: Ігорів полк посередині, а праворуч — брата його, Всеволодів, а ліворуч — Святославів, синівця його; попереду його (Ігоря) — син Володимир і другий полк, Ярославів, ковуї, що були з Ольстином, і третій полк теж попереду, — стрільці, що були од усіх князів виведені. І так виладнали вони полки свої, і сказав Ігор до братів своїх: “Браття! Сього ми шукали єсмо! Тож ударимо!” І тоді рушили вони до них, поклавши на Бога уповання своє.

І коли прибули вони до ріки до Сюурлію, то виїхали з половецьких полків стрільці і, пустивши по стрілі на русь, так і поскакали. Руси ж не переїхали були іще ріки Сюурлію, як поскакали й ті половці сили половецької, котрі ото здалеку од ріки стояли. Тоді Святослав Ольгович, і Володимир Ігорович, і Ольстин з ковуями, і стрільці кинулися вслід за ними, а Ігор і Всеволод помалу йшли оба, не розпустивши війська свого. Передні ж ті руси били їх, брали, і половці пробігли вежі, а руси, дійшовши до веж, набрали полону. Другі ж уночі приїхали до полків із полоном.

І коли зібралися війська всі, то сказав Ігор до братів і до мужів своїх: “Осе Бог силою своєю наслав на ворогів наших біду, а на нас — честь і славу. Та ось бачили ми війська половецькі, що їх багато є. Але чи ж вони тут усі зібралися? Нині ж поїдемо вночі. А хто поїде завтра вслід за нами, то чи всі поїдуть?”⁴ Тільки луччі

---

⁴ Мова іде про половців.

кінники переберуться, а з (самими) ними як нам Бог дасть!” І сказав Святослав Ольгович обом стриям своїм: “Далеко я гонив услід за половцями, і коні мої не можуть. Якщо мені нині поїхати, то доведеться мені тільки в дорозі одстати”. І піддержав його Всеволод, щоб ото стати тут, і сказав Ігор: “Та негаразд є, браття, розуміючи (все), померти”. Однак вони стали тут.

Субота 11.5.1185. А коли світала субота, почали виступати війська половецькі, як бори, і не знали князі руські кому з них до котрого поїхати, бо було їх незчисленне множество. І сказав Ігор: “Се, видати, зібрали ми на себе землю всю: і Кончака, і Козу Бурновича, і Токсобича, (і) Колобича, і Єтебича, і Тертробича”. І тоді, порадившись, усі вони зсіли з коней, бо мали намір, б’ючись, дійти до ріки Дінця. Вони-бо говорили: “Якщо ми побіжимо, утечем самі, а чорних людей оставимо, то од Бога нам буде гріх, як сих видамо. Підем, і або вмремо, або живі будемо всі вкупі”. І, так сказавши, вони зсіли з коней і пішли б’ючись.

І тут за допустом божим поранили Ігоря в руку і умертвили лівицю його, і була печаль велика у полку його. І воеводу вони схопили, — той був раніш поранений. Однак тоді кріпко вони билися тої днини до вечора, і багато було ранених (і) мертвих у полках руських. Настала й ніч суботня, а вони пішли б’ючись.

Неділя 12.5.1185. А коли світала неділя, сталося замішання ковуїв, у полку (їх) побігли. Ігор же був у той час на коні, тому що був поранений, і рушив він до полку їх, намагаючись завернути їх до військ. Зрозумівши ж, що далеко одійшов од (своїх) людей, і знявши шолом, він помчав знову до війська (ковуїв), щоби вони впізнали князя і вернулися б. Однак же не вернувся ніхто, а тільки (боярин) Михалко Юрійович, упізнавши князя, вернувся. Але ліпші (мужі) не прийшли були в замішання з ковуями, і мало (хто) із простих людей чи хто з отроків боярських, бо всі ліпші (мужі) билися, ідучи пішо, і серед них Всеволод немалу мужність показав.

І коли приблизився Ігор до полків своїх, то поїхали (половці) навпоперек, і тут схопили (його) на віддалі одного перестрілу од полку свого. І схоплений Ігор бачив брата свого Всеволода, який кріпко боровся, і просив він душі своїй смерті, щоби не бачити загибелі брата свого. Всеволод же так бився, що навіть оружжя в

руках його було не досить, а билися ж вони, ідучи навкруг біля озера.

І так, у день святої неділі навів на нас Господь гнів свій: замість радості навів на нас плач, а замість веселості — жаль на ріці Каялі.

Сказав же тоді Ігор: “Спом’янув я гріхи свої перед Господом Богом моїм, бо багато убивств (і) кровопролиття вчинив я в землі християнській, що я ж бо не пощадив християн і взяв у здобич город Глібів коло Переяславля. Годі-бо немало лиха зазнали безневинні християни, бо одлучали батьків од дітей своїх, брата од брата, друга од друга свого, і жінок од подружжів своїх, і дочок од матерів своїх, і підруга од подруги своєї, і все було тоді охоплене замішанням од полону і скорботи. Живії мертвим завидували, а мертвії радувалися, яко мученики святії, вогнем од життя сього випробу прийнявши. Старці (вмерти) поривалися, а юнаки лютих і немилостивих побоїв зазнали, а мужів рубали й розсікали, а жінок оскверняли. І тому, що те все вчинив я, — сказав Ігор, — не достойно мені було жити. І ось нині бачу я відомсту од Господа Бога мойого. Де нині улюблений мій брат? Де нині брата мойого син? Де дитя, породжене мною? Де бояри-дорадники, де мужі хоробрії, де лад бойовий? Де коні і оружжя многоціннеє? Чи не всього того я позбувся, і мене, в’язня, оддав Господь у руки беззаконним тим? “Се воздав мені Господь за беззаконня мое і за лиходійство мое (прогнівався) на мене”⁵, і “впали тепер гріхи мої на голову мою”⁶. “Праведен Господь і справедливі вельми суди його”⁷, і я ж не маю з живими долі. Бо ось нині бачу я, як другі муки вінець дістають, а чому я, один винуватий, не прийняв страждання за все це? Але, Владико, Господи Боже мій, “не одвергни мене до кінця”⁸, а коли воля твоя, Господи, то (дай) же милість нам, рабам твоїм”.

А тоді, коли кінчалася битва, (половці) розведені були, і пішов кожен у свої вежі. Ігоря ж узяли були Тарголови, муж на ім’я Чилбук, а Всеволода, брата його, узяв Роман Кзич, а Святослава

---

⁵ Псалом СІІ, 10, 9.

⁶ Псалом VII, 17.

⁷ Псалом СХVІІІ, 13, 7.

⁸ Псалом XXVI, 9

Ольговича⁹ — Єлдечюк із Бурчевичів, а Володимира — Копті з Улашевичів. Тоді ж на бойовищі Кончак поручився за свата (свого) Ігоря, тому що був він поранений.

Із стількох же людей мало їх спаслося. Ніяким чином не можна було навіть тим, що бігли, утекти, бо, немов стінами сильними, огорожені вони були полками половецькими. Але наших, русів, з п'ятнадцять мужів утекло, а ковуїв менше, а інші в морі (-озері)¹⁰ втопились.

У той же час великий князь Всеволодович Святослав пішов був у (город) Корачев і збирав із верхніх земель воїв, маючи намір іти на половців до Дону на все літо. (І) коли вернувся Святослав і був коло Новгород-Сіверського, то почув він про братів своїх, що вони пішли на половців, потаївшись од нього, і нелюбо було (це) йому. Святослав же йшов у човнах, і коли він прибув до Чернігова, то в ту пору прибіг (воїн) Біловолд Просович і розповів Святославу, що сталося в Половцях.

Святослав же, це почувши і вельми зітхнувши, утер сльози свої і сказав: “О любі мої браття, і синове, і мужі землі Руської! Дав мені був Бог придушити поганих, але ви, не вдержавши молодості, одчинили ворота на Руськую землю. Воля господня хай буде в усьому. Хай як мені жаль було на Ігоря, але нині більше я жалію за Ігорем, братом моїм”.

А після цього Святослав послав сина свого Олега і (другого), Володимира, в Посейм'я, бо, почувши те (горе), збентежилися городи посеїмські, і настала (така) скорбота і туга люта, якої ото ніколи ж не бувало в усьому Посейм'ї, і в Новгороді-Сіверськїм, і по всій волості Чернігівській: князі забрані, і дружина забрана й побита. І металися (люди), як у водовертї, городи повставали, і немиле було тоді кожному своє ближнє, а многі тоді зрікалися душ своїх, жаліючи за князями своїми.

А після цього послав Святослав (посла) до Давида (Ростиславича) в Смоленськ, кажучи: “Домовились ми були піти на половців і літувати на Дону. Нині ж половці ось побідили Ігоря з сином і брата його. Поїдь-но, брате, постережемо землі Руської”.

⁹ Востаннє Святослав Ольгович згадується саме тут, отже, й загинув він, перебуваючи в полоні. За Любецьким синодиком, ім'я його жоїи — Анастасія.

¹⁰ Морем у давнину називали також озеро.

І Давид прийшов по Дніпру, прибули й інші на поміч, і стали вони коло Треполя. А Ярослав (Всеволодович), зібравши воїв своїх, у Чернігові стояв.

Поганії ж половці, перемігши Ігоря з браттям, сильно загордилися і зібрали весь народ свій на Руську землю. Але була в них суперечка, бо Кончак говорив: “Підемо на Київську сторону, де побиті браття наші і великий князь наш Боняк”¹¹. А Коза (Бурнович) говорив: “Підемо на Сейм, де zostалися жінки і діти, готов нам полон зібрано, і візьмемо городи без опасу”. І тоді розділилися вони надвоє.

Кончак пішов до Переяславля і оступив город, і билися вони тут увесь день. Князем же в Переяславлі був Володимир Глібович, — а був він одважний і сильний у бою, — і виїхав він із города, і помчав до них, хоча за ним мало дерзнуло дружини, і бився з ними кріпко, і обступило його багато половців. Тоді інші, бачивши, що князь їхній завзято б’ється, виринули з города і, отож, одняли князя свого, який був поранений трьома списами. І сей доблесний Володимир, поранений і струджений, в’їхав у город свій і втер мужнього поту свого за отчину свою.

Володимир-бо слав (послів) до Святослава (Всеволодовича), і до Рюрика (Ростиславича), і до Давида (Ростиславича), і сказав їм: “Ось половці в мене, допоможіть-но мені”. Святослав тим часом слав (послів) до Давида, а Давид стояв коло Треполя зі смольнянами. І смольняни почали віче діяти, кажучи: “Ми пішли до Києва, і коли б була рать, то ми билися б. Якщо ж нам іншої раті шукати, то ми не можемо. Ми вже єсмо знемогли”. Святослав тоді з Рюриком та з іншими підмогами увійшли в Дніпро супроти половців, а Давид вернувся назад зі смольнянами.

Це почувши, половці вернулися од Переяславля і, йдучи мимо, пішли приступом до (города) Римова, а римовичі заперлися в городі. І коли вони вилізли на заборолу, то тут, за божим промислом, упали дві городниці з людьми прямо до ворогів, і на інших городян найшов страх. І котрі ж городяни вийшли з города і билися, ходячи

---

¹¹ Оскільки тут іде мова про Київську сторону, то, можливо, мається на увазі перемога над половцями воєводи Романа Нездиловича з берендичами 21 квітня 1185 р. Але в 1185 р. Бонякові було б уже близько 110 років.

по римівському болоту, то ті уникнули полону, а хто зостався в городі, то ті всі взяті були.

Володимир, отож, слав (послів) до Святослава Всеволодовича і до Рюрика Ростиславича, спонукаючи їх до себе, щоб вони йому помогли. Та вони спізналися, дожидаючи Давида зі смольнянами. І так руські князі опізналися і не заскочили їх, а половці, взявши город Римів і набравши здобичі, пішли до себе. Князі теж вернулися до домів своїх, і були вони печальні із сином своїм Володимиром Глібовичем, бо він тяжко був поранений ранами смертельними, і (сумували) із-за християн, забраних у полон поганими.

І осе Бог, караючи нас за гріхи наші, навів на нас поганих, (але) не яко милуючи їх, а нас караючи і навертаючи нас до покаяння, щоб ми здержалися од лихих своїх діл, — і тому карає він нас нашестям поганих, щоб ми, смирившись, опам'яталися від злої путі.

А другі половці пішли по тій стороні до Путивля — Коза (Бурнович) із силами великими, — і, попустошивши волость (їх), вони й села їх¹² попалили. Спалили вони також і острог коло Путивля, і вернулися до себе.

Ігор же Святославич на ту пору був у Половцях і говорив: “Я по заслuzі моїй зазнав біди. За повелінням твоїм, Владико Господи, а не поганською одвагою обломано силу рабів твоїх. Не жаль мені є за своє лиходійство прийняти всі біди, що я їх прийняв”.

Половці ж, поважаючи його як воеводу, не чинили йому (утисків), тільки приставили до нього п'ятнадцять сторожів із синів своїх та володаревичів п'ять, так що їх усіх двадцять. Але волю вони йому давали, де хотів, там він їздив, і яструбом діяв лови, а своїх слуг із п'ять чи з шість із ним їздило. Сторожі ж ті слухалися його і поважали його, і де він посилав кого, — не перечачи, робили звелене ним. Попа теж він привів був із Русі до себе із святою службою: не відав-бо він божого промислу і думав, що там йому довго бути. Та вибавив його Господь через молитву християнську, тому що многі за ним печалувалися і проливали ж сльози свої за нього.

Отож, коли він пробував у Половцях, там знайшовся муж, родом половчин, на ім'я Лавор. І той прийняв добрий намір, і сказав: “Я піду з тобою в Русь”. Ігор же сперва не йняв йому віри, а

---

¹² Села князів — учасників невдалого походу на половців.

держався високого помислу своєї молодості. Він-бо думав, узявши мужів, утікати в Русь і говорив: “Я задля слави не побіг тоді од дружини і нині по безславній путі не піду”. А з ним був тисяцького син і конюший його, і ті оба заставляли його, говорячи: “Піди, княже, в землю Руськую. Якщо захоче Бог, він вибавить тебе”. Та не нагодилася йому пора така, якої ж він шукав.

Але, як ото ми раніш сказали, повернулися од Переяславля половці, і мовили Ігореві дорадники його: “Помисел високий і невгодний Господеві маєш ти в собі. Ти (не) стараєшся взяти мужа і втекти з ним. А про се чому не подумаєш, що приїдуть половці з війни? Ми ж ось чували, що вони мають убити князя і нас, і всіх русів. То не буде слави тобі, ні життя!”

І князь Ігор, узявши в серце раду їх, убоявся приїзду їх, (половців), і шукав, (як) тікати. Та не можна було йому втекти ні вдень, ні вночі, тому що сторожі стерегли його, а пору таку він знайшов тільки при заході сонця. І послав Ігор по Лавра конюшого свого, кажучи йому (Лаврові): “Переїдь на ту сторону Тору з повідним конем”, — бо нарадився він був із Лавром утікати в Русь.

У той самий час половці напилися були кумису, а він (Ігор) був при вечері. Конюший, прийшовши, сказав князю своєму Ігореві, що жде його Лавор. Він тоді, вставши, зляканий і трепетний, поклонився образу божому і хресту чесному, говорячи: “Господи серцевидче! Чи спасеш ти мене, Владико, недостойного?” І, взявши на себе хреста, ікону і піднявши стіну (вежі), він вийшов звідти. А сторожі його гуляли і веселилися, а про князя думали, що він спить.

Він же, прийшовши до ріки (Тору) і перебрівши її, сів на коня, і тоді рушили вони оба крізь вежі.

П’ятниця 21.(?).6.1185. А визволення се вчинив Господь у п’ятницю ввечері¹³.

---

¹³ Л.Махновець вважає 21 червня 1185 року як певну дату втечі Ігоря, встановлену на підставі свідчення “Слова о полку Ігоревім”, що тоді йому “солов’ї веселими піснями світ повідають”, а, за народними прикметами та дослідженнями орнітологів, солов’ї співають лише до дня Петра і Павла (29 червня). Дата прибуття Ігоря до Києва (після перебування вдома у Новгороді-Сіверському, а потім у Чернігові) встановлюється на основі іншого речення “Слова о полку Ігоревім” — “Ігор їде по Боричеву до святої Богородиці Пирогощі”. Церква Пирогоща називалася ще Успенською; сюди на храмове свято Успіння, що відзначається 15 серпня, і прибув Ігор, — після приблизно двотижневого перебування у Києві у великокняжому оточенні, — з’їхавши з Гори на Подолля по Боричевому узвозу.

І йшов він пішки одинадцять день до города Дінця, а звідти рушив у свій Новгород, і обрадувалися йому (всі). Із Новгорода він пішов до брата Ярослава (Всеволодовича) в Чернігів, помочи прохаючи на Посейм'я, і Ярослав зрадив йому, і поміч йому дати обіцяв.

Початок серпня 1185. Звідти ж Ігор поїхав до Києва до великого князя Святослава (Всеволодовича). І рад був йому Святослав, і так само Рюрик (Ростиславич), сват його, (Святослава).

Слово про побудову Видубицької стіни

У рік 6707 (1199) (...). У той же час благословив Бог, поновлюючи милість свою до нас благодаттю єдинородного сина свого, Господа нашого Ісуса Христа і благодаттю Пресвятого і животворящого Духа, і надихнув добрий намір у богоугодне серце великому князю Рюрикові, а по народженні ж нареченому духом божественної купелі Василю, сину Ростиславовому, і той, з радістю прийнявши (цей намір), постарався, яко добрий і вірний раб, одразу подвоїти (його) ділом, щоб не бути караним, (як той раб), що скрив талант¹.

Того-бо року, місяця липня в (десятий) день, (в день) пам'яті святих сорока і п'яти мучеників, в Нікополі мучених, коли заходило на суботу, заклав він стіну кам'яну коло Дніпра під церквою святого Михаїла, що на Видобичі. Про неї ж многі із давніх (князів) не дерзнули (й) помислити, а не те щоб за діло взятися; бо сто і одинадцять літ маємо², відколи ото споруджена була церква, і за стільки літ багато й самодержців пройшло, що держать стіл

¹ За євангельською притчею, один володар, ідучи в чужу землю, роздав свої гроші-таланти рабам, щоб вони пустили їх у діло, і вони подвоїли їх. Тільки один лінивий раб закопав талант (26 кг срібла) у землю і не здобув володареві прибутку; його звеліли кинути у піймю кромішню, де є плач і скрегіт зубів.

² Це число підтверджує правильність літописної дати, бо церкву Михаїла освячено 1088 року; матеріали, подані під 1200 роком, продовжують розповіді про події 1199 року.

княжіння київського, — од того-таки боголюбивого Всеволода (Ярославича), що спорудив церкву ту, (пройшло) чотири покоління, і ні один же не успадкував любові до місця того.

Сей же богомудрий князь Рюрик п'ятий був од того (Всеволода), так само, (як) пише (Писання) про праведного Іова, (що був п'ятим) од Авраама³. Всеволод-бо родив Володимира, Володимир же родив Мстислава, а Мстислав родив Ростислава, а Ростислав родив Рюрика і братів його. Брати ж його були добрі і боголюбиві, ті — старші за нього, а інші — менші, але не благоволив Бог у них про діло стіни тієї, бо “(свій) час потребував слуги свого”⁴...

Це ж було начало його мудролюбства: од страху Господнього він здержливість, немов яку основу, заклав, за Іосифом же (дбав про) чистоту тілесну, і Мойсеєву доброчесність (наслідував), і Давидове смирення, і Костянтинову правовірність⁵. І інші доброчесності додаючи для додержання заповідей владичних, він також поучав, молячись повсякдень, щоб так дістати спасіння. Маючи ж милосердя до них (усіх людей), од великих і аж до малих, він милостиню для жебрущих (давав) щедро, і благовоління (мав) до монастирів і до всяких церков, і любов ненаситну до споруд.

Так само й христоролюбива його княгиня, тезкою будучи Анні, родительці матері Бога нашого, — а це (ім'я) і означає “благодать”, — ні про що ж інше не дбала, а тільки лиш про церковні потреби та про милість упослідженим, немічним і всім бідуючим.

А обоє вкупі труд праотців звершаючи, щоб і спільний вінець од того, хто воздає одплату, удвох дістати і блаженства насититися, возвіщеного в Євангелії, — вони наслідували це і посланих Богом дітей своїх научали.

А більше од тих усіх зробив великий князь Рюрик, сильно постаравшись далі йти по стопах праотців трудолюбством для святого архістратиґа Михаїла, раніш згадуваного монастиря, що він старанно всім богомудрим ділом показав: знайшов ото

---

³ Іов XLII, 17.

⁴ Псалом XXI, 32.

⁵ Мається на увазі імператор Костянтин (Константин) I Великий, який проголосив християнство державною релігією.

підхожого для діла й умільця серед своїх же приятелів, на ім'я Милоніга, а в хрещенні Петра, яко Мойсей колись того Веселіла⁶, і настановив його наглядачем богоугодному ділу і майстром непротим стіни, про яку написано раніш. І отож, щоб уберегти святий храм, узявся він за споруду ретельно, ні од кого й підмоги не потребуючи, а сам за волею Христа долаючи (і) споминаючи Господа, який глаголить: “Усе можливе віруючому”⁷.

У рік 6708 (1200). Того ж року завершив він стіну ту місяця вересня у двадцять і четвертий день, на страсть святої первомучениці Фекли.

У той же день приїхав у монастир великий князь Рюрик, кир Василій, із христолубивою княгинею (Анною), і з сином Ростиславом та Володимиром, і з дочкою своєю Передславою, і з невісткою, (жоною) Ростиславою (Верхуславою). І поставив він кутю у (церкві) святого Михаїла, і молитву приніс про прийняття труда старання свого, і спом'янув писання Златоустого: “Добра молитва, що (мовиться) устами, а тим паче немічними”, і вчинив пир немалій і трапезу з приготуванням. І нагодував він ігуменів з ченцями усіма, і всякий чин церковний, і обдарував усіх, од перших і аж до послідніх, не тільки тут суших, але й тих, що прилучилися тоді. І возвеселився він духовно, що прийшов у діло такий цесарський задум його.

А ігумен же Мойсей і вся братія во Христі велегласно восхвалили Бога і святого Михаїла і великого князя поздоровили, яко єдиними устами глаголячи: “Дивне сьогодні бачили очі наші. Многі-бо, що були раніш од нас, “бажали бачити (те), що ми бачимо, але не бачили і чути не сподобилися”⁸, що Бог нам дарував твоїм княжінням. Ти-бо не тільки ізбавив єси нас од приниження нашого, але й, зі славою приймаючи нас, поставив на просторіні ноги рабів своїх. Ми ж, смиренні, що воздамо тобі за благодіяння твоє, що ти його чиниш і вчинив єси нам? Бо ж сам ти його не потребуєш, а тільки зітхання й молитви і за здоров'я, і за спасіння твоє. Але Бог милості воздасть тобі одплатою за труд і архістратиг Михаїл, що йому ти послужив єси по правді.

⁶ У книзі Вихід (XXXI—XL) розповідається, що будувати святилище Богові Мойсей доручив майстрові — художнику Веселілу.

⁷ Євангеліє від Марка 9, 23.

⁸ Євангеліє від Матфія XIII, 17.

Ти ж, що за волею Христа державно милосердствуєш про всіх за звичаєм твоїм добрим, і нашої простоти писання прийми яко дар словесний на похвалу доброчесностей. У скарбницю-бо княжіння твого любов і благовоління кинувши, яко вдовиця та дві мідниці⁹, і (про) інше ми, на милість твою надіючись, узяти слово за волею Господа дерзаєм.

І, отож, не із скудності нашого нищеумства, а з діл твоїх приклад здобувши, ми з преподобним Мефодієм говоримо. Бо сьогодні збулись божественні слова його, що їх він виклав у своїх власних написаннях, віщаючи: “Мале небо — (це) богомудрого душа, яка завше повідає про славу божу правдивістю віри, і словами істинними, і ділами добрими. Небеса — безсловесне єство, також спізнаванне самотійно, але тільки через світло сонця і зростання місяця (та) через окрасу — зорі. Вони за велінням Владики незмінно бережуть мірила часу, повідають славу Його, щоб усі, які пильно глядять на Творця, восхвалили Його за це добре творіння”¹⁰.

Тут же це більш над усе через тебе, (княже), виявляється: слова-бо (твої) чесні, і діла боголюбні, і держава самовладна, до Бога піднесена славою вище од зір небесних, — вона не тільки-бо в руських краях відома, але й сущим далеко в морі. “По всій-бо землі розійшлися, — за пророком (Давидом), — богомирні слова твої”¹¹, і в кінець всесвіту — христолюбиві твої діла, що за них усі прославляють Владика твого. Нехай-бо, побачивши діла ваші добрі, — віщав євангеліст, — прославляють “Отця вашого, що є на небесах”¹². Віднині-бо многі боголюбці пізнаються, котрі без лінощів прагнуть іти вслід за тобою, взявши тебе за провідника, — яко Мойсея новий сей Ізраїль, — що виводить із рабства немилосердя і з мороку скупості. Звідси-бо, не на березі ставши, а на стіні, тобою зведений, я співаю тобі пісню побідную, немов Маріам колись¹³.

---

⁹ Маєтні давали у скарбницю храму багато зі свого достатку, а бідна вдова поклала все, що в неї було, — дві мідні монети (лепти), і це Ісус Христос відзначив особливо (Євангеліє від Марка XII, 41— 44 або євангеліє від Луки XXI, 1— 4).

¹⁰ Текст із “Одрокровення”, яке приписували Мефодієві Патарському.

¹¹ Псалом XVIII, 5.

¹² Євангеліє від Матфія VI, 9 або Євангеліє від Луки XI, 2; із молитви “Отче наш”.

¹³ Маріам — сестра Мойсея, біблійна пророчиця, яка співала на березі Червоного моря славу Богові, що євреї вийшли з Єгипту, а військо фараона Мернепти загинуло під водою (Вихід, XV, 20, 21).

Сьогодні, за Ісайєю, обновляються острови¹⁴ і говорять праведних душі, бачачи оновлення святого храму господнього старанням твоїм за волею господньою, (і) як і при Зоровавелі¹⁵, визволившись од вавилонського одчаю.

Сьогодні і множество віруючих киян, і насельники їх більше старання і любові до архістратига господнього мати починають не тільки заради спасіння свого, але й задля нового чуда, що у дні цесарства твого звершилося.

Утверждаючи-бо непорушно стопи свої на зведеній тобою споруді і очима на се приязно дивлячись, яке звідусіль радість душі притягає, так що здається, немов неба досягнув, (всі) потім заледве одходять, з любов'ю похваляючи богомудрість твою. Блаженні ж, не бачивши, а віруючи, радуються, як ото віщав Соломон: “Праведнику, гідному хвали, радіють люди”¹⁶.

Сьогодні однялися од многих сердець помисли суетні і слова маловірні: одні-бо говорили, що золотим волосом прив'язана єсть церква од небес і тим же укріплена, а інші, що підступає церква до монастиря, а (ще) інакше — многи. І ні від жодних же не було справжньої підмоги для радості, допоки не прийшло йому (те), що було уготоване: благодать і милість між преподобних його і благостиня між вибраних його.

Іще ж і ми, вдячні тобі молитвеники, наш вічний Владико, котрі однодушно зійшлись до вибраного сього місця, надіємось, що Ти не забудеш примітити нас, які жадають од Тебе милості, немов олень джерел водних.

А Бог милості і Отець щедротам, і любов єдинородного сина Його, і причастя Святого Духа нехай буде з цесарством твоїм разом із любими тобою.

А ти, архістратиг Михаїл, його прикривай, бережучи покровом крил твоїх, нині і завжди і в будучії віки. Амінь”.

¹⁴ Ісайя XLV, 16.

¹⁵ За Біблією, навіть у тяжкі для Іудеї часи Бог звелів її правителеві Зоровавелю, — під началом якого перша партія полонених іудеїв у 536 році до н.е. вернулася з Вавилону, — відбудувати храм Святою святих в Єрусалимі, а коли вони це зробили, Бог пообіцяв їм благополуччя (Книга Аггея). Не випадковою була також дата закінчення підпірної стіни — 24 вересня, шостого місяця березневого року, — так розпочинається друга глава книги пророка Аггея, і далі ще тричі повторюється число дев'ятого місяця.

¹⁶ Притчі Соломона XI, 10.

Анонім

Слово о Лазаревім воскресінні¹

Слухай, земле, утям, земле,
Се-бо господь промовляє:
“Синів породив я, і їх підніс я —
Ті-бо мене відторгнулися,
Люди мої не пізнали мене.
Он і ося в яслах пізнало господина свого,
І се я іншому слави своєї не дам,
Та пушу слово моє на землю,
Та спасу людей моїх од зваб сатанинських”.
Ударив Давид у гуслі,
Покладаючи персти свої на живії струни,
Сидячи у підземнім Аді, мовляє:
“Заспіваємо весело, дружино, піснями,
А плач одкладем і утішимся!
Се-бо час нам веселий настав,
Се прийде день спасенія!
Уже-бо чую я: пастирі
Свиряють у вертепі.
Голос їх проходить в Ад у ворота,
А в мої вуха входить.
І уже чую тупіт ніг перських коней,
І вже дари йому несуть волхви,
Од своїх царів небесному цареві,
Що родивсь оце на землі.

---

¹ Перекладено з давньоруської мови за публікацією І.Франка “Слово о Лазареві воскресенні”. Пам’ятка кінця XIII — початку XIV ст. В основу твору покладено мотиви апокрифічного (неузаконеного церквою) Никодимового євангелія і “Слова Єпіфанія Кіпрського на велику суботу”. За легендою, до народження Ісуса Христа всі люди, праведні й грішні, спокутуючи Адамів гріх, потрапляли після смерті до пекла. Ісус Христос спустився в Ад і вивів звідти праведників. Перед цим святі й пророки, які сидять в пеклі, посилають до Ісуса Христа через його приятеля Лазаря звістку про себе. Лазаря ж, за євангельською легендою, Ісус Христос воскресив по чотирьох днях після смерті, хоч тіло померлого вже почало розкладатися. Твір дійшов до нас у кількох списках, але неповністю. Розбивку на поетичні рядки зробив І. Франко.

А його ми всі, дружино,
Много ждали днів,
Йому-бо є небо престол,
А земля — підніжжя ногам його.
Того мати-дівця,
Повивши в пелениці,
Хто повиває небо в хмари і землю млою,
Приникши до нього, проказує:
“О царю небесний, великий,
Що тобі ся схотіло,
К нам, нищим, на землю зійти?
Чи сеї печери захотів єси,
Чи сих ясел, в яких нині лежиш ти?
І се тоді, як Ірод безумний
Мечеться, на тебе гострить меча,
Убить тебе хоче!”
Мовляє Адам до тих, що з ним в Аді:
“Прийдіте, пророки і праведні всі,
Пошлем вість владиці зі сльозами,
Чи на живий вік
Хоче він нас сеї муки позбавити?”
А Ісайя і Єремія
Лаяли Ад скількимога
І його немощну силу,
Мовляли Давиду:
“А хто може од нас
Тому вість принести?
Міднії ворота, вереї² залізнії
І камінні замки твердо запечатані”.
Тоді Давид до них ясно рече:
“Ісайє, Єреміє, Ароне, Єзекіє,
Соломоне, Адаме, Самоїле, Даниле
І всі сімдесят пророків, слухайте гласа мойого:
А ось завтра від нас одійде
Лазар четвероденний, друг Христа.
Той од нас йому вість донесе”.
І, се почувши, Адам,
Первородний чоловік,

---

² *Вереї* — стовпи, на яких навішено ворота.

Почав битися руками по лиці своєму,
Тяжко стогнав, закричавши, казав він:
“Про мене вість повідай владиці,
Світлий друже Христа [Лазаре],
А се тобі плаче [о господи!]
Первородний твій Адам.
Ти на те мене, боже, створив еси,
Щоб малий вік на землі сій бути,
А се мя осудив у Ад
На многі літа мучитись?
Чи для того наповнив землю, о владико,
А се нині твої возлюбленії, а мої внуки
У тьмі сидять на дні Ада, мучаться скорбію
І тугою серце тішать?
Сльозами свої очі-зіниці омивають,
А пам'ять...
Бажають...

...вельми печальніі?³

Адже на землі сій
Малий час добро бачили,
А се в тузі сій
Многі літа в приниженні.
Малий час я царював
Над тварями божими,
А нині многі дні
Раб я Аду, а бісам полоняник.
Малий час світло твоє бачив,
А се уже сонця твого пресвітлого
Не бачу я многі літа,
І бурі вітряної не чую, господи!
Коли я согрішив був
Більше інших людей,
То воздав за діла мої мені
Муку сю — не жаліюся!
Але того лиш жаль мені, господи,
По твому я образу створений,
А нині мене зневажає,
Мучить мя диявол злий.

---

³ В оригіналі місце попсоване.

Не жаль мені, боже, що у пороці я жив,
 А твою божественну заповідь переступив,
 Але того, господи, жаль: над твоїм творінням
 Ад насміхається і знущається.
 А се, господи, перший патріарх Авраам,
 А твій друг, котрий задля тебе
 Хотів оддати сина свого Ісаака,
 А ти казав йому, господи:
 “Тобою благословляться всі коліна земнії”, —
 То і він согрішив [о господи]?
 І тут, у Аді сьому, мучиться,
 І з нами тяжко зітхає.
 А се твої вибранці Ісаак із Яковом,
 В рабстві сидять у підземнім Аді,
 Зійди, господи, Авраама ради,
 Чи тобі, господи, й Авраам согрішив?
 А [се] Ной той праведний, котрий тобою, господи,
 Збавлений був од потопу лютого,
 Чи з Аду його не можеш ізбавити?
 А може, і сей согрішив отак, як і я?
 А се великий пророк Моїсей,
 [Котрий] провів жидів через Чермнеє море,
 Розмовляв з тобою на Сінайській горі
 У купині лицем до лица,
 А той-то, господи, що согрішив тобі?
 Бо і він тут сидить з нами в темені адовій.
 А Давида ти, господи,
 Сам поставив еси на землі
 І дав еси йому, господи,
 Царствувати над багатьма.
 А він був склав псалтир і гуслі⁴.
 То що, і той согрішив було?
 Бо і він тут із нами мучиться,
 В Аді сім часто стогне, зітхаючи.
 .....⁵
 ...то, може, і той

⁴ Псалтир та гуслі — струнні музичні інструменти, на яких пригравали до співу. Давид, за біблійним переказом, винайшов гуслі й склав збірку релігійних пісень, названу “Псалтир”.

⁵ Пропуск в оригіналі.

Отак само був соґрішив, як я?
А се, господи, твій пророк Ісайя,
Із чрева матері на небеса знесений⁶,
І той зійшов у чрево матірне
[Отак, як] і ти, господи, зійшов у чрево дівиче.
І той теж, господи, з нами у Аді,
Чи тобі, господи, Ісайя що соґрішив?
І се твій великий пророк Данил,
Син Єзекія-пророка,
[Се він] був побив тіло золоте в Вавилоні⁷
І кинутий левам у рів.
І той, о господи, з нами в Аді,
Чи, може, господи, й Данил щось соґрішив,
Що носив був дерев'яного козла на рам'ї⁸ —
Прообраз твоєї божественної страсті.
А се, господи, син Давидів Соломон.
Що створив тобі дім був у Іерусалимі
І два орли він скував золоті⁹,
Подібно херувимам і серафимам.
І казав він так: як прийде бог на землю,
То зійде дух святий у орла.
А орел, поносившись тут по церкві,
Та й понісся на небеса.
А се великий із пророків Іоанн,
Предтеча, хреститель господній,
Він-бо родився від Гавриїлового благовіщення,

---

⁶ *Із чрева матері на небеса знесений.* — Тут використано якийсь невідомий апокриф про Ісайю, котрий був начебто божим обранцем ще в череві матері — прообраз пізнішого Ісуса Христа.

⁷ *Побив тіло золоте в Вавилоні.* — Йдеться про золоту статую вавилонського ідола Бея. Пророк Даниїл переконав вавилонського царя, що жертви цьому богу з'їдає не статуя, а його слуги, і йому було дозволено знищити Бея. Після падіння Вавилону Даниїл був обмовлений заздрісниками і кинутий у рів з левами, але він чудом урятувався від смерті (леви його не зачепили, бо Даниїл помолвився своєму богу).

⁸ *Носив був дерев'яного козла на рам'ї* — тобто дерев'яне ярмо на плечах (прообраз пізнішого Ісуса Христа із хрестом на спині)..

⁹ *Два орла він скував золоті* — тут також використано мотив якогось невідомого апокрифа про Соломона.

У пустелі виховався із юності.

.....¹⁰

...ївши мед дивний,

То що він, господи, теж согрішив?

.....¹¹

То і той, господи, на землі

Од Ірода мучений був.

Тут же з нами в Аді мучиться.

Крім того, жалують твої пророки

Іллю чи ж бо Єноха, що годили тобі

Більше всіх праведних на землі,

Чи ж тобі, господи, й пророки що согрішили?

Уже-бо, господи, не бачим

Світозорного твого сонця,

Ані подяки гідного твого світа,

А тугою всі покриті ми.

Од жалю такого смутні ми,

То ж чи за гріхи ті наші

Не хочеш ти нас помилувати,

Чи свого часу чекаєш ти,

Коли ти сам хочеш зійти,

Сам єси один [о господи],

То ми всі люди бідашні,

А ти єси довготерпеливий, незлобивий.

Прийди до нас, господи, швидко.

Збав ти нас од Ада і зв'яжи диявола”.

І проказує Ад до диявола:

“Чую...¹²

Прискорбно стає душі відпустити Лазаря

І нудно, щоб Адама одринуту”.

А коли воскрес Лазар із Ада,

То проказує до господа:

“Господи, кричать твої пророки у Аді,

---

¹⁰ Пропуск в оригіналі.

¹¹ Пропуск в оригіналі.

¹² Пропуск в оригіналі

Первородний Адам,
І патріарх Авраам із сином Ісааком
І зі внуком Іаковом.
Давид же тобі кричить про сина свого Соломона,
Виведи, господи, із Аду!”
І проказав господь до Лазаря:
“Коли б не заради Давида,
Раба мого возлюбленого,
Я б Соломона був у Аді викоренив”¹³.
І зійшов господь духом на Ада
І множество небесних воїнів,
Ісеміел і Рагуїл, Ізмаїл,
Нанаїл, Тартар, Гаврил, Михаїл¹⁴,
І всі янголи, ідучи зі хрестом на Ада,
Так мовляють: “Візьміте ворота вічні,
І хай знімуться ворота плачевні
І ввійде цар слави!”
І проказують янголи і пророки:
“Господь сильний і страшний у брані,
Бо то є цар слави — хай ізнімуться!”
Тоді цар великий Давид мовляє:
“Коли був живий...”¹⁵
Хай сокрушаться ворота міднії
І вереї залізні зломляться”.
І тоді сокрушив бог ворота міднії,
І зломив вереї залізнії,
І проказує він Адаму:
“Ся-бо десниця створила од віку,
А сзя тебе возведе із тлі”.

---

¹³ Я б Соломона був у Аді викоренив. — Ще один відгук невідомого апокрифа. Соломона Ісус Христос начебто залишив в Аді, бо той такий мудрий, що сам вийде звідти.

¹⁴ Тут перераховано ангелів, які, за апокрифом, допомагали Ісусу Христу воювати з Адом.

¹⁵ Пропуск в оригіналі.

Анонім

“Слово про князів”

Формування високої моралі для середньовічного суспільства мало вагомое значення. Домінуючими у системі суспільної моралі були два соціальні типи — тип воїна-героя і тип миролюбця. У різні історичні періоди, залежно від духу часу, вони взаємозамінювалися, лишаючись ідеальними дороговказами і для князів, і для простих людей. “Слово про князів”, створення якого припадає на другу половину XII століття, культивує другий соціальний тип — ідеал миролюбивого князя.

У деяких списках дана пам’ятка має й інші назви — “Похвала і муки святих мучеників Бориса і Гліба”, “Слово похвальне на перенесення (мощів) святих страсотерпців Бориса і Гліба...”. Очевидно, що “Слово про князів” було написано спеціально до дня вшанування пам’яті святих Бориса і Гліба 2 травня. Образи ідеальних князів є для автора слушним випадком сказати про кричущі проблеми сучасності, дати їм оцінку і висловити точку зору, чи погляд того, на чиє замовлення було створено цю величну проповідь.

У другій половині XII століття Русь нищили князівські міжусобиці. Князі не дотримувалися заповідей Володимира Мономаха, викладених у його “Повчанні”, фактично зруйнували

систему князівської ієрархії, коли молодші князі підкоряються старшим у роді, а старші чесно виконують свої обов’язки перед меншими князями. Саме порушення цього порядку, священного для Русі, благословенного іменами святих Бориса і Гліба, на думку автора “Слова”, накликає на Русь, її князів і народ біди і негаразди.

Головна ідея пам’ятки — заклик до князів забути ворожнечу і жити в мирі, не послуговуватися допомогою іноземців у боротьбі проти своїх співвітчизників і кривих братів. Це, на його переконання, гріх і злочин. Князівську честь і славу автор “Слова про князів” бачить зневаженими і забутими. Щоб відродити могутні у минулі часи славу і силу Русі, князі повинні об’єднатися.

Автор “Слова про князів” вдається до історичних паралелей, знаходячи там ідеї та вчинки, варті наслідування, а також такі, що дають гідні уроки для сучасників. Творець пам’ятки розповідає читачам “притчу” про покійного князя чернігівського Давида Святославича, що є для нього величним і незаперечним прикладом ідеального князя-правителя — справедливого і миролюбного. За часів його князювання мир і спокій панували у Чернігові та його землях. Як старший у роді він ніколи не

кривдив молодших князів, шанував послану Богом високу честь бути князем, завжди дотримувався свого слова. Як доказ святості князя автор “Слова” подає поетичну легенду про смерть Давида Святославича.

“Слово про князів” має чітку композиційну структуру. Яскраво вираховуються вступ і заключна частина. Висока риторика цих функціонально найголовніших частин підкреслює важливість і серйозність теми. Талановито написані оповідні епізоди говорять про те, що “Слово про князів” створила непересічна особистість, неперевершений майстер письменницької справи.

Російський дослідник П.Голубовський висловив думку, що “Слово про князів” було написано у 1175 році. Причиною для його створення став конфлікт між чернігівським князем Святославом Всеволодовичем і його двоюрідним братом князем новгородським Олегом Святославичем (див. збірник: Древности. Труды Археологической комиссии имп. Московского Археологического товариства. — Т.1, вип. 3. — М., 1899, с. 491—510). Проте у тексті пам’ятки немає точних вказівок на певні історичні постаті чи факти Автор “Слова про князів” розвиває ті ж ідеї руської єдності та сильної державності, що й Володимир Мономах у “Повчанні”.

Слово про князів¹

Схаменіться, князі, ви, що чините опір старшим братам і піднімаєте військо своє і чужинецьке на братів своїх, аж поки не покликав вас Бог на страшний суд! А святі Борис і Гліб витерпіли від брата свого не лише позбавлення влади, а й життя. Ви ж і слова від брата стерпіти не можете, і за дрібні образи ворожнечу смертельну починаєте, допомогу проти братів своїх приймаєте від поганих. Колись, очікуючи на Єрусалим халдейські війська, ізраїльтяни послали в Єгипет до фараона просити допомоги, щоб не полонили Єрусалим халдеї. І послав Бог пророка до ізраїльтян зі словами: “Оскільки не уповаєте ви на Бога, який сотворив вас, а покладаєте

---

¹ Переклад зроблено за виданням: Памятники литературы Древней Руси. XII век. — Москва, 1980.

всі надії на єгиптян, — відведу від вас халдеїв, але будете ви полонені єгиптянами; на кого уповаєте, від того і смерть приймете з волі моєї”⁴. Так і сталося. Апостол Павло запитував: “Хіба немає між вас хоча б одного вірного, що міг би пораду вам дати, що стаєте ви на суд перед невірними?” А євангеліст Іоан сказав: “Якщо хто говорить, що Бога любить, а брата свого ненавидить, — неправда це”. Сам же Бог сказав: “Про те, що ви учні мої, дізнаються всі, якщо любов будете мати між собою”. Збагніть, князі, свою велич і честь свою! Маєте діда свого князя Святого Володимира, який навернув до Бога сотні тисяч і тьмутьмущу душ праведних. Яких братів маєте — великих чудотворців Бориса і Гліба! З них приклад беріть і в них навчаються. А якщо сатана посіє розлад між братами, хай згадують цих святих, що побажали за краще смерть прийняти, аніж у ворожнечі жити. А хто те витримає і до миру першим схилиться, той гідну нагороду від Бога отримає. Розкажу ж вам притчу про це, що не в чужій країні сталося. Давид Святославич, син Святослава Ярославича, брата Святих Бориса і Гліба, Давид цей ні з ким не ворогував. А якщо хто війною на нього йшов, він покорою своєю припиняв ворожнечу. І сидів він у великому князівстві Чернігівському як старший серед братів своїх². А якщо хто кривду йому з братів заподіє, він все у собі тамував. А якщо клятву кому давав, то за все життя своє не порушував її. І якщо хтось перед ним порушував клятву, він усе одно слова свого дотримувався і нікому зла не чинив. Брати ж його, бачачи, що він такий, слухалися його як батька, і корилися йому, наче володарю. У великому мирі пройшло його князювання.

І коли з волі Божої
повинна була відійти душа його

² Чернігівська земля ділилася на кілька князівств, серед яких Чернігівське князівство займало центральне місце. Князував тут, як правило, старший у роді з князів чернігівської династії — нащадків Святослава Ярославича. Після смерті своїх братів — Гліба і Романа — Давид Святославич став старшим у роді. Говорячи “браття”, автор має на увазі не тільки братів Давида Святославича — Олега та Ярослава, а і його племінників.

від тіла після недовгої хвороби,
довідався єпископ Феоктист³,
що князь помирати зібрався,
і звелів співати канун⁴ хресту.
І розсівся дах терему,
і вжахнулись усі.
І влетів голуб білий,
і сів на груди князеві.
І вилетіла душа князева,
а голуб невидимим став.
І наповнився храм божественними пахощами.
І понесли князя до Святого Спаса⁵ після вечірні.
І з'явилася зоря
і стала над хрестом.

Звідти понесли князя у церкву Бориса і Гліба⁶, поставлену ним, а зоря, що була над Спасом, стала над церквою мучеників. Коли єпископ відспівав князя, труна ще не закінчена була. Сказав єпископ: “Вже сонце заходить, вранці поховаємо його”. Всі, що сиділи над князем, вийшли, а тоді знов увійшли до церкви і повідали єпископу: “Сонце не заходить, а стоїть на одному місці”. Єпископ здивувався і возвеличив Бога. Коли каміння зрівняли і князя поклали у труну, — тоді сонце зайшло.

Збагніть, діти мої, що Бог прославляє угодників своїх, які живуть з волею його. І творить Бог такі чудеса: ангел явився в образі голуба, пахощі від тіла, з'явилася зірка на небесах і стала над тілом його, сонце зайти не посміло без волі Господньої, аж поки тіло

---

³ *Феоктист* — був ігуменом Печерського монастиря, згодом у 1112 р. посів єпископську кафедру у Чернігові.

⁴ *Канун* — церковна похвальна пісня.

⁵ Мається на увазі Спасо-Преображенський собор у Чернігові, головний храм Чернігівської землі.

⁶ Мається на увазі Борисоглібська церква, побудована Давидом Святославичем у першій чверті XII століття. Була усипальницею чернігівських князів.

святе у труну не було покладене. А яку славу прийме він на небесах!

Можливо, хтось говорить, що князь цей жони не мав? Але він і дітей мав. Преподобний Святоша Микола⁷ був сином його, і ще двох синів мав⁸. Чи говорить хто, що дому у нього не було, через що і зміг виконати заповідь Божу? Часто чув я, як деякі невігласи говорять: “З жоною і дітьми своїми не можемо спастися”. А князь мав не один дім, а багато, бо був він князем всієї землі Чернігівської. Заповіді Божої він дотримувався, бо у житті своєму ні з ким не мав ворожнечі. Стидайтеся ж ворожнечі з братами своїми та єдиновірними своїми! Затремтите, заплачете перед Богом, бо славу втратите за одне злопам’ятство. І не дай вам Господи, тим, що чули це, відпасти від слави цих страсотерпців, яких день убивства ми поминаємо і чудеса яких перед вашими очима. Цих прославимо і цих возвеличимо! Прийди, Давиде, і промов: “Радуйтеся, праведні в Господі!” Прокажи, Соломоне: “Праведники у віках живуть, і в Господі нагорода їх”. І сам Бог прославляє цих святих, говорячи: “Возсіятимуть праведники, як сонце, у славі Отця їхнього. І де я буду, і вони зі мною”. Де Христос з Отцем на престолі, там святі ці з архангелами безупинно пісню ангельську ведуть: “Святий Отець, Святий Син і Святий Дух у єдиному Божестві на віки вічні!”

⁷ Мова іде про те, що Святослав Давидович у 1106 році постригся у монахи Печерського монастиря і після смерті був зарахований до печерських святих. При постригу отримав ім'я Миколи.

⁸ У Давида Святославича було п'ятеро чи шестеро синів. Очевидно, тут іде мова про Володимира та Ізяслава, які померли незабаром після свого батька.

Анонім

Житіє Ольги¹

Багато літ народ наш руський жив, бавлячись нескінченними війнами між собою, жив, жодного ладу і ніякого старшого над собою не маючи. Тільки коли в війну виходили, вибирали поміж себе мужа смілого й мудрого і чинили його старшим у себе, поки та війна тривала. А потім почалися межі ними заздрості, ненависті, й мали від того поміж собою великі й безкінечні війни, в яких багато їх загинуло, а народ зменшився. А крім того, постав на них народ сусідній або газари², котрі, звитяживши їх силу, покорили. А як Господь Бог схотів ласку свою святу нашій землі явити, дав спокій, і обрали собі князя, щоб ними владарював, судив за кривди і від навколишніх ворогів боронив. І попросили собі від землі варязької³ (а вони називалися пруси⁴) великого князя Рюрика⁵, який прийшов до них на велике князівство, а з ним два брати Синеус і Трувор з усім родом своїм та людом немалим. І від цих варягів чи прусів наш народ спершу прусами, потім русами, а врешті, росю названо, а перед цим слов'янами називалися. А інші розповідають, що народ наш був дуже великий і мужній, по всій землі розсіявся і від розсіяння Росією названий, а інші кажуть, що від волосся русого, а ще інші, що від князя Рюрика руссю названо. Від князя отож Рюрика почалося велике князівство Руське,

---

¹ Друкується за виданням: Давня українська література. Хрестоматія // Упорядкування, передмова та коментарі М.Я.Сулими. — К., 1992, с. 185—191.

Ольга (Єлена; р. н. невід. — 969) — велика княгиня київська (945—957); близько 957 р. прийняла християнство; по смерті канонізована.

² Газари, хозари — кочовий народ, який проживав колись в областях, що межували на півдні з Київською Руссю.

³ Варяги — давньоруська і візантійська назва.

⁴ Пруси, прусси — група споріднених з литовцями балтійських племен, що здавна населяли південне узбережжя Балтійського моря між нижньою течією річок Німана та Вісли.

⁵ Рюрик (р. н. невід. — 879) — ватажок варязької дружини, якого, згідно з літописною легендою, новгородці 862 р. нібито покликали разом з його братами Синеусом і Трувором князувати в Новгород. Родоначальник династії Рюриковичів.

той усілякі порядки . пристойні й ліпші звичаї встановив. Через декілька років брати його померли, невдовзі й сам князь Рюрик помер, залишивши одного малого сина Ігоря, якого з князівством Руським віддав Олегові, родичу своєму. Цей Олег, владарюючи у вельми великій державі, мав війни з навколишніми землями і вельми багато їх підкорив Руському князівству, між ними й Царгород, так що і греки мусили данину платити.

Від цього кореня варязького в селі Вибут, що недалеко великого міста Пскова, народилася свята велика княгиня Ольга, хоч і не княжого роду була, однак знатного, бо Трувор братом Рюрика був. Мала обличчя гарне і мудріша всіх дівчат варязьких та руських, отже не було їй рівної, а до того чистоту вельми любила, хоч і закону не знала. Коли Ігор, Рюриків син, бувши ще молодим, у Псковській державі забавлявся полюванням, трапилось йому за рікою лов побачити, але не міг ріки перейти. Побачив, що хтось на човні пливе, і попросив, щоб його за річку перевезли, а вона, як князя, послухалась. А коли побачив Ігор, що це не юнак, а дівчина в нього перевізником, та ще й на обличчя вельми гарна ота Ольга, зараз же, бо молодий був, блудною похіттю запалився від самого тільки погляду і почав до неї слова невстидливії мовити. А вона, збагнувши, яку лиху похіть мав, про чистоту свою подумавши, йому мову припинила своєю мовою, як мудра до мудрого, кажучи:

— Чому, княже, тривожися? Зрозуміла-бо зі слів твоїх, що хочеш з мене насміятися, чого упаси Боже! Але прошу тебе, послухай мене, відкинь від себе лиху похіть, бо потім будеш і сам того соромитися. Згадай, що ти князь, а князеві треба бути як світильнику — бо як же можеш інших судити, коли сам злочиниш? А ще й те знай, що нас тут тільки двоє, тому не можеш ти насильство вчинити, бо ліпше волю чистою втонути, та й ти зі мною мусиш, ніж чистоту свого дівоцтва втратити.

Такі і більше того слова говорила блаженна Ольга Ігореві. Князь же, чуючи такі мудрі слова, засоромився, мовчки переїхав річку, а згодом від'їхав до Києва.

Такий добрий був початок блаженної Ольги, яка ще не знала ані Бога, ані заповідей його не чула, а таку знайшла від Бога

премудрість, щоб зберегти чистоту. Дивувався князь Ігор мудрій мові її, від чого прийшов у розум, а потому завжди пам'ятав нагадування тієї мудрої дівчини, а чистоти дотримувався. А коли прийшов у відповідний вік, наказав Ігор шукати гарну й мудру дівчину, щоб могла стати жоною йому. Коли ж зібрали їх немало, жодна йому не сподобалася, тоді згадав оту дивну й мудру дівчину, красу якої на свої очі бачив, а мудру мову якої власними вухами чув і, не забуваючи, в серці своєму носив. Тому-то, всіх інших відпустивши, послав по блаженну Ольгу вищезгаданого князя Олега, родича свого, і її було привезено до нього з належною честю і за звичаєм народним віддано йому за жону — від неї й народився Святослав, батько великого князя Володимира.

По смерті ж Олега, великого князя руського, сам Ігор став єдиновладний у всій Руській землі, з навколишніми народами великі війни провадив, ходив на Царгород і багато навколишніх країн завоював, дань грекам встановив й повернувся з миром, а відтоді мав мир з усіма аж до смерті, а смерть йому така була.

Коли якось проходив своєю землею, беручи данину, трапилося йому прийти і до древлян, що нині зветься Поліссям, і там з людей надмірно велику данину стягав і відсилав до Києва, а сам ще там залишився, гадаючи ще більше урвати. Древляни, будучи вельми обдерті князем, зло на нього мали, бо надмірну данину з них брав, зібралися й убили його під містом Коростенем, що недалеко від Овруча. А ще замислили взяти й княгиню його, блаженну Ольгу, і своєму князеві за жону віддати, а сина їхнього Святослава зрадою вбити. І послали до Ольги своїх вельмож двадцять. А коли ті прийшли, сказала вона їм:

— Чи добре дійшли, вдячні мої гості?

Вони відповіли:

— Добре. Вся земля древлянська прислала нас до тебе, велика княгине, розказати тобі, що князь твій, прийшовши до нас, як вовк неситий, понад міру данину брав і дуже нас утискав, чого ми не могли стерпіти: убили його. Але щоб ти не була смутна, просимо у тебе вибачення. Князь наш дуже молодий і гарний, а в усіх учинках і цнотах вельми тямучий, хоче мати собі за дружину тебе, тому й нас з проханням до тебе прислав.

Блаженна Ольга, почувши про смерть милого мужа свого, дуже за ним жалкувала, а послів тих наказала живих у рів повкидати і землею засипати. І не досить їй було того, а надумала вона на всіх древлян мститися і послала з хитрістю до древлян сказати:

— Коли хочете взяти мене своєму князеві за жону, хай прийдуть до мене всі перші ваші вельможі й нехай з великою честю провадять.

Вони, не відаючи хитрості її, послали до неї всіх вельмож своїх значних п'ятдесят, яким Ольга наказала в лазні митися, а сама ту лазню з ними спалила.

Але і цього не досить їй було. Ще послала слуг своїх до древлян сказати:

— Ото вже йду. Приготуйте меду та інших напоїв у тому місці, де убито мужа мого, щоб я учинила поминки згідно звичаю нашого, а потому піду до князя вашого.

І як вона просила, було наготовано так. Вона там учинила плач великий над гробом мужа свого Ігоря і поминки згідно звичаю свого. Наказала над гробом його могилу висипати, а потім древлян охітно частувати, а своїм слугам звеліла бути тверезими, а не впиватися. Коли ж побачила Ольга, що древляни п'яні, то наказала слугам своїм побити їх усіх, мовлячи:

— Винищіть на землі всіх бунтівників і убивць мужа мого, щоб противенці панам своїм (підняли-бо руки на пана свого!) й інші свавільники в Русі, почувши про їхню загибель, боялися і не наважилися б панів своїх губити, а зі страхом служили і корилися.

І вбито було в той день п'ять тисяч древлян. А те вчинивши, Ольга вернулася до Києва і через якийсь час, зібравши велике військо, пішла зі Святославом, сином своїм, на древлян, щоб іще помститися за смерть мужа свого, і за малий час завоювала всю землю їхню, тільки найзначніші вельможі, зібравшись у місті Коростені, міцно боронилися, що не можна було їх і за рік взяти. Ольга замислила хитрість і послала до них сказати:

— Чому ви в місті з голоду гинете, не бажаючи мені покоритися? Уже ж уся ваша земля мені піддана і всі в мирі живуть; коли ж ви мені покоритесь, невелику візьму з вас данину, залишу в спокої, тільки дайте мені від кожного дому по голубу й по горобцю.

Вони, приймаючи це за правду, з радістю послали їй голубів та горобців, а Ольга, взявши ту данину, пообіцяла їм мир, а вночі наказала слугам до кожної пташки прив'язати сірку з вогнем, у хусточки зав'язавши, і пустити. Пташки полетіли в місто, кожна в своє гніздо, і запалили місто. Люди, бачачи те, бігли з міста, а Ольга наказувала їх ловити: одних вбивати, інших у полон брати. А решту, що залишилася в живих, обклала даниною тяжкою і, добре помстившись за смерть мужа свого, вернулася до Києва з сином своїм Святославом. У рік цей, залишивши сина свого в Києві, сама поїхала до Новгороду, споряджаючи землю й засновуючи міста, села, дороги, мости, а зібравши данину, знову повернулася до Києва і жила в мирі.

Коли Бог захотів вибрати собі людей нових і сліпотою осліплених русів світлом благодаті своєї осіяти і до пізнання себе, істинного Бога, привести, а віру православну прищепити, уздрів її до того здатною, бо всіма цнотами християнськими себе прикрасила, милостиню убогим давала, чистоту заховала, мудрість мала, а ще справедливо судила, і тому вселилась у неї ласка Святого Духа. Замислила, згідно до прирядження божого, до Царгорода їхати, що і вчинила року 955-го, за царювання Костянтина, сина Леонового⁶, а патріарха Поліекта⁷ (а за Кромером — Іоанна Цимісха⁸ і патріарха Феофілакта⁹, а за іншими — Фотія¹⁰). Прийшла блаженна Ольга до Царгорода, де була зустрінута з великою честю царем і патріархом, і сам цар узяв її до своїх палаців і гарно її пошанував. А коли побачив цар, що красою й мудрістю стоїть вона вище інших жінок, вражений красою її, захотів мати й собі за жону, бо був цар молодий і не мав ще жони. Багато він їй говорив і про одруження, але вона, зрозумівши, відповіла як мудра жінка:

---

⁶ *Костянтина, сина Леонового...* — йдеться про Костянтина VII Порфирогенета, або Багрянородного (905—959) — візантійського імператора (913—959), покровителя вчених, письменника-історіографа.

⁷ *Поліект (Полієвкт)* — константинопольський патріарх (946—970). За переказами, 955 р. охрестив Ольгу.

⁸ *Іоанн Цимісх (Цимісхій; бл. 925—976)* — візантійський імператор (969—976).

⁹ *Феофілакт* — константинопольський патріарх (933—956).

¹⁰ *Фотій (бл. 820 — між 891 і 898)* — церковний і політичний діяч Візантії.

— Не для того я сюди приїхала, а тому, що поганка, я і син мій Святослав, якому ви данину даєте, Бога правдивого не знаємо. Почувши про вашу православну віру і правдивого Бога, якого ви шануєте і про службу чисту вашого закону, прагну і я тієї святої віри, і тому ж правдивому Богові поклонитися. А про те, що ти говорив, потім мову вестимемо, а поки постарайся, щоб я була хрещена святим патріархом, а ти будь мені хрещеним батьком, а коли того не вчиниш, то я поїду нехрещена.

Цар попросив святого патріарха, аби той охрестив, а він, навчивши її православної віри, охрестив її в ім'я Отця і Сина, і Святого Духа, і дав їй ім'я в святому хрещенні Єлена, і благословив її, кажучи:

— Будь благословенна між жонами руськими, бо залишила ти темряву й полюбила світло. — І сказав про неї: — Хай благословляться сини руські до останнього роду внуків твоїх.

І навчив її добре віри святої: і як Богові молитися, милостиню добру убогим давати, піст відбувати, чистоту духовну й тілесну стерегти й інші всілякі цноти християнські виконувати. А вона, як земля плодита чи як губка, приймала все у себе. Потім дала святому патріарху багато золота і коштовного каміння на потреби церкви. Після хрещення взяв її цар зі святим патріархом до палат своїх, там добре пошанував і нагадав обітницю свою, кажучи:

— Ти з ласки Божої стала християнкою, тепер виходь за мене заміж.

Вона відповіла йому мудро:

— Як же ти мене хочеш мати, царю, за жону, коли сам мене хрестив і назвав дочкою своєю? А в християн, як сам добре знаєш, такого звичаю нема — не мені тобі це нагадувати. Не для того-бо, як відразу говорила, я сюди приїхала, щоб з тобою царювати, не хочу тобі царицею бути, царю смертному, бо уже пошлюбилась з Христом, царем небесним, з яким навіки царюватиму. Як ви ж самі кажете, є інший вік, де ті, що Бога люблять, без кінця живуть і вічні веселощі в царстві небеснім мають, якого і я всією душею прагну досягти, для чого й охрестилася. А земного царства досить мені і в Руській Великій землі, де самодержцем мій син Святослав.

Багато інших премудрих слів мовила, а цар, те чуючи, дав їй в тому спокій і відпустив з миром і дарами великими. Блаженна Ольга попросила в святого патріарха благословення і молитву святу в дорогу, щоб дав їй священника, мовлячи:

— Нехай при мені завжди за звичаєм християнським служба справляється, то хай мені буде отець, пастир і вчитель замість тебе.

І святий патріарх благословив її й молився за неї, і дав їй чесного хреста (цей святий хрест, якого блаженна Ольга взяла від святого патріарха, мав такий напис: “Хай оновиться Руська земля до Бога святим хрещенням”).

Цей святий хрест великий князь Ярослав Володимирович, правнук її, заснувавши церкву св. Софії в Києві¹¹, поставив у вівтарі з правого боку) і святі образи, книги й інші речі, священника й благословення своє і відпустив їх з миром.

Блаженна Єлена радувалася душею і тілом, взявши святість і благословення від святого патріарха, і пішла з миром у землю свою, славлячи в Трійці єдиного Бога. І прийшовши до Києва, жила за наукою святого патріарха в пості і молитвах день і ніч, милостиню щедру убогим даючи, чистоту душевну й тілесну, яку ще, будучи нехрещеною, мала, бережучи і всіякого гріха остерігаючись; жила серед великої кількості поган, що темнотою були засліплені, нічого не боячись, — були вони, мов дикі звірі. А вона, як світла зірка перед сонцем ішла і світлий день православ'я руським людям з'являла. Вся чильність її була в тому, аби все поганство вірою Христовою було освічено. І сина свого, великого князя Святослава, ненастанно вчила, щоб пізнав Христа і охрестився, а також бояр і всіх людей, до яких говорила:

— О сини руські, послухайте мене і пізнайте Бога правдивого, в Трійці єдиного, творця неба і землі, і всіх речей видимих і невидимих, а залишіть бовванів¹², які вас у таке шаленство привели, бо бездушним, глухим і німим вірите. А вони вам жодної допомоги дати не можуть, тільки згубу вічну душ ваших. І їх ви за богів собі маєте і всю надію свою на них покладаєте, а вони не є богами, а ошуканством бісовим. Ви добре знаєте, що і я в тому невір'ї, сліпотою огорнена, не знала дороги до вічного життя. А коли пізнала я від правдиво знаючих, що нема під сонцем іншого Бога,

---

¹¹ ...церкву св. Софії в Києві... — йдеться про Софійський собор, споруджений за князювання Ярослава Мудрого після перемоги над печенігами 1036 р. Назва походить від грецького слова “софія” — “мудрість”. Став центром релігійного, політичного і культурного життя Київської Русі.

¹² Бовван — у язичників статуя, що зображує бога; ідол.

окрім цього, в якого християни вірять, в якого і я увірувала, то хрестилася в ім'я Отця і Сина і Святого Духа.

І багато їх учила вірі, і деякі з них увірували й охрестилися. А син її, великий князь Святослав, який звичаєм був як звір, і вельможі його також про те мало дбали і її в тому не слухали, тільки ж хреститися нікому не забороняли, хоч і насміхалися з таких. А свята завше за сина свого молилася Господу Богу і його часто упоминала й учила, але нічого не досягла від непокірного сина свого. Сприяла вона наверненню всіх людей Руської землі, як інша цариця Єлена¹³, котра з сином своїм весь світ просвітила святим хрещенням; так і ця наша блаженна Єлена, як правдива учениця Христова і єдиноревнильниця святих апостолів, обходячи міста і села своєї землі, всім людям проповідувала учення й віру Христову. А віруючим данину зменшувала, іншим і всю відпускала, ідолів руйнувала, а на їхніх місцях церкви й хрести ставила, від яких потім багато див було, й пророчила, що Господь не допустить, щоб рід людський у невірі гинув, і наvertsала їхні серця до розуму православ'я, як її.

Якось проходила вона землю свою і трапилося їй бути в якомусь великому лісі над рікою великою на ймення Плоскова, і побачила там божественне видіння, тобто місце це осяялось трисвітлими променями сонячного божества, аж годі було дивитися. І зраділа цьому видінню, подякувала Господові Богу і, до своїх обернувшись, пророчила, що на цьому місті має бути церква в ім'я Святої трійці, а до того монастир і місто велике. Помолилася на цьому місці довго і хреста там встановила. А потім знову божественна Ольга повернулася до Києва і, там живучи, багато добра чинила: убогим щедру милостиню давала, гостей і перехожих всіх достатком наділяла, навіть коли з поган були, рівняючись до свого Владика, Господа Ісуса Христа, котрий сонцем сяє над злими і над добрими і дощ посилає на праведних і грішних. Через якийсь час згадала блаженна про те видіння, що на ріці Плоскові бачила, і послала туди багато золота, щоб заснувати церкву Святої Трійці, і там же і місто велике було закладено — Псков, за пророцтвом її. Працювала для

¹³ Цариця Єлена (244—327) — мати візантійського імператора Костянтина Великого Флавія. Мала великий вплив на сина і сприяла поширенню християнства.

поширення віри святої аж до чесної сивини, велику користь чинячи землі Руській.

У той час син її Святослав, залишивши її з дітьми своїми Ярополком, Олегом і рівнопрестольним Володимиром, пішов завойовувати Болгарську землю, де взяв вісімдесят міст і столичне їхнє місто Переяславці¹⁴, в якому і жив (це місто Переяславець Кромер називає Дерестець). В той час довідалися печеніги, що Святослав пішов на болгар з військом, зібралися й напали на Київ, але молитвами святої Ольги не взяли самого міста, оскільки Претич, Святославів воєвода, напав на них зненацька і вночі відігнав од Києва. А потім сам Святослав, прийшовши з великою кількістю війська, до кінця їх розбив і прогнав. Блаженна Ольга велику подяку склала Господу, що врятував її од облоги. Онуків своїх вчила святої віри, але хрестити не сміла, бо впертий був син Святослав. А він, прогнавши печенігів, прийшов до Києва і хотів знову йти на болгар, щоб там жити, повідаючи:

— То середина мого князівства, і там мені добре ведеться: від греків — золота багато, тканин, вина, овочів і коріння різного; від чехів, так само й угрів, — золота, вина і коней, а з Русі — хутра, меду, воску і людей.

А блаженна Ольга просила його, щоб не відходив, кажучи, що смерть її близька, і так мовлячи:

— Сину мій милий, чому йдеш чужих шукати, а своє на кого покидаєш? Діти ще малі, а я, як бачиш, стара, до того ж вельми хвора, кінець життя мого приходить. Тепер ні про що я так не турбуюся, як про тебе, що багато чому тебе вчила, просила й упоминала, щоб покинув ти темінь ідолопоклонську і звабу бісівську, а пізнав світло віри християнської і правдивого Бога в Трійці єдиного, якого я пізнала. Ти за те не дбаєш, відаю добре, що через упертість і неслухняність свою легковажиш прохання й упоминання родительки своєї — чекає на тебе на землі біда велика, а по смерті вічна мука. Тож прошу тебе, не йди нікуди, поки я не помру, а коли віддаси моє грішне тіло землі, то йди, куди хочеш. По смерті моїй не чини наді мною нічого з обрядів та забобонів

¹⁴ *Переяславець* (Малий Переяслав, Мала Преслава, Преслава) — болгарська фортеця на Дунаї. В 968 р. її захопив Святослав Ігорович, 971 р. її відбив у русичів візантійський імператор Іоанн Цимісій.

поганських, але священник мій нехай поховає тіло моє грішне за звичаєм християнським. І могили наді мною не треба насипати, ні тризни¹⁵ чинити. Але пошли золота багато до Царгорода, до святого патріарха, і хай той за душу мою грішну помолиться Господу Богу і накаже служби Божі іншим священникам за мене служити й іншим милостиню дасть. Інакше щоб не чинив, уже-бо час і кінець життя мого дочасного (як сказала) прийшов, щоб до любого мені Христа йшла, в якого вірую.

Це чуючи, Святослав вельми плакав і все наказане обіцяв виконати, тільки вірити у Христа не схотів. А через три дні, дуже хворою будучи, дякувала вона Господу Богу й Святій Богородиці, яку в усьому за помічницю мала, також і всіх святих в молитві закликала. І коли прийшов час розлучення з тілом у неї, прикликавши священника, святу сповідь учинила, прийняла Божественні й животворящі тайни Господа Бога і Спаса нашого Ісуса Христа, і, радуючись, віддала святу душу свою в руки Господу Богу, кому вірно служила, відійшовши до вічного мешкання і палацу небесного. Померла року 6477, а від Різдва Христового 969 місяця липня 11 дня, жила літ усіх своїх 80, і поховано її з великим плачем від усіх людей на тому місці, яке сама свята вказала.

А в літо 6497, і від Різдва Христового 988, за пророцтвом блаженної, коли Господь просвітив святим хрещенням всю Руську землю через онука її великого князя Володимира, на якого впало добре насіння святої науки блаженної і стократний колос видало за преосвященного митрополита Леонтія¹⁶ (котрий перший був після Михаїла), що хрестив Руську землю. Тоді святий князь Володимир в двадцяте літо по смерті святої заснував церкву в ім'я Пресвятої Богородиці в Києві, на яку десятину велів давати, після чого її Десятинною¹⁷ і досі звать; переніс до неї з належною честю її святі мощі, від яких див і зцілення багато було тим, що до неї приходили, во славу Пресвятої Трійці, якій належить від нас усіляка слава, честь і поклоніння нині, завжди і вівіки віків. Амінь.

¹⁵ *Тризна* — у стародавніх слов'ян завершальна частина поховального обряду, що складалася з поминальної учти, військових ігор і різних змагань; те саме, що поминки.

¹⁶ *Леонтій* (Леон, Лев; р. н. невід. — 1008) — київський митрополит.

¹⁷ *Десятинна церква* — перша кам'яна церква у Києві, збудована в 989 — 996 рр. На її утримання Володимир Святославич виділив десятину своїх доходів. Зруйнована 1240 р. під час завоювання Києва татарами-монголами.

Анонім

“Слово про погибіль Землі Руської”

“Слово про погибіль Землі Руської” — яскравий зразок багатой спадщини русько-українського народу, присвяченої боротьбі Русі проти нашествия татаро-монголів. На відміну від літописних оповідей про ті трагічні в історії події, “Слово” говорить про це мовою високохудожньою, поетичною. Для автора головне не тільки розповісти про те, як Русь протистояла загарбникам, а й повідати про це образно, емоційно, звертаючись до метафор та алегорій, надаючи реальним фактам і подіям рис, які узагальнюють їх і підносять до рівня символів.

Очевидно, “Слово про погибель Землі Руської” — уривок великого епічного твору. Вчені вважають, що написано його автором південноруського, українського походження у північно-східній Русі. Час постання твору охоплює проміжок від 1238 по 1246 рр. На жаль, той твір повністю не дійшов до нас. Проте, на основі яскравого уривка можна говорити про його головну ідейну спрямованість і призначення.

“Слово про погибіль Землі Руської” постало на ґрунті багатой літературної традиції, воно синтезувало у собі легенди і поетичні оповіді про Володимира Мономаха, зокрема його державницький талант і воїнську відвагу. Пам’ятка належить до того масиву літератури, що створений у жанрі “слова” і стверджує особливу популярність цього жанру. У “слові” творилися тексти, присвячені захисту рідної вітчизни, її звеличенню, вболіванню за її долю, як, наприклад, і в “Слові о полку Ігоревім”. Ці два твори перегукуються ідейно. Їх поєднує палкий патріотизм авторів, почуття національної гідності, утвердження права батьківщини на волю і незалежність, звеличення воїнської сили і мужності, оспівування краси і величі рідної землі та оплакування її гіркої долі. Такий синтез двох протилежних начал сповнює твори високою емоційністю і неабиякою здатністю впливати на читача, виховувати його ідейно і морально.

“Слово про погибіль Землі Руської” дійшло до нас у двох списках, що є передмовами до “Повісті про житіє Олександра

Невського". Це поєднання є наслідком роботи пізніших авторів, які поєднали їх як такі, що присвячені ідеалам воїнської честі та мужності, — моральним цінностям, які утверджувала література України-Русі епохи Середньовіччя.

*Текст перекладено за виданням:
Памятники литературы Древней Руси. XIII век.
—М. 1981.*

Слово про погибіль Землі Руської

О світло освітлена і красно прибрана Земле Руська!

Багатою красою дивуєш ти: озер многотою, дивуєш ріками ти і джерелами добре знаними, горами крутими, пагорбами високими, дібровами густими, полями дивними, звіриною многоликою, птаством незліченим, містами великими, селами дивними, виноградниками при садибах, будівлями церковними і князями грізними, боярами чесними, вельможами многими, — всим ти наповнена, Земле Руська, о правовірна віро християнська!

Звідси до угрів, і до ляхів, до чехів, од чехів до ятвягів, і від ятвягів до литви, до німців, од німців до коріли, од коріли до Устюга, де живуть тоймичі поганські, і за Дихаючим морем, від моря до болгар, од болгар до буртас, од буртас до чермис, од чермис до мордви, — все те підкорене було Богом народові християнському, поганські країни: великому князю Всеволоду, батькові його Юрію, князеві київському, дідові його Володимиру Мономаху, яким половці дітей своїх у колісках лякають. А литва із боліт не показувалася. А угри кам'яні міста замикали воротами залізними, щоб через них Володимир Великий не в'їхав. А німці раділи, що вони далеко за морем.

Буртаси, черемиси, веда і мордва бортничали на князя великого Володимира. І кир Мануїл Царегородський побоювався, а тому й великі дари клав до нього, аби при ньому великий князь Володимир Цареграда не взяв.

А в ті дні біда християнам: від великого Ярослава і до Володимира, і до нинішнього Ярослава, і до брата його Юрія, князя Володимирського.

Анонім

Слово о пълкѹ Игоревѹ, Игоря, сына Святъславля, внѹка Ольгова

Не лѣпо ли ны вѣшетъ, братіе,
начяти старыми словесы трѹдныхъ повѣстїи
о пълкѹ Игоревѹ,
Игоря Святъславлича?
Начати же ся тѣи пѣсни по былинамъ сего времени,
а не по замышленію Бояню.
Боянъ бо вѣщїи,
аще комѹ хотяше пѣснь творити,
то растѣкашеться мыслію по древѹ,
сѣрымъ вълкомъ по земли,
шизымъ орломъ подъ облакы.
Помняшеть бо, рече, първыхъ временъ Ѹсовїцѹ —
тогда пѹщашеть Т соколовъ на стадо лебедѹи:
которыи дотечаше,
та преди пѣснѹ пояше
старомѹ Ярославѹ,
храбромѹ Мстиславѹ,
иже зарѣза Редедю предъ пълкы касожьскими,
красномѹ Романови Святъславличю.
Боянъ же, братіе,
не Т соколовъ на стадо лебедѹи пѹщаше,
нѣ своя вѣщїа прѣсты на живая струны вѣскладаше,
они же сами княземъ славѹ рокотахѹ.

Почнемъ же, братіе, повѣсть сію,
отъ стараго Владимира до нынѣшняго Игоря,
иже истягнѹ ѹмъ крѣпостію своею
и поостри сердца своего мѹжествомъ;
наплъннвѣся ратнаго дѹха,
наведе своя храбрыя плѣкы
на землю Половѣцькѹю

Слово про похід Ігорів, Ігоря, сина Святослава, внука Олега

(Ритмічний переклад)

Чи не гоже було б нам, браття,
почати старими словами ратних повістей
про похід Ігорів,
Ігоря Святославича?
Початися ж оцій пісні по билицях часу нашого,
а не за вимислом Бояна.
Боян-бо віщий,
якщо кому хотів пісню творити,
то розтікався мислю по древу,
сірим вовком по землі,
сизим орлом під хмарами.
Споминав він, кажуть, давніх часів усобиці —
тоді напускав десять соколів на стадо лебедиць:
котру сокіл доганяє,
та перша пісні співає
старому Ярославу,
хороброму Мстиславу,
який зарізав Редедю перед полками касозькими,
красному Романові Святославичу.
Боян же, браття,
не десять соколів на стадо лебедиць пускає,
а свої віщі персти на живії струни накладає,
і вони самі князям славу рокотали.

Почнем же, браття, повість оцю
від старого Володимира до нинішнього Ігоря,
який укріпив ум силою своєю
і вигострив серця свого мужністю;
сповнившись ратного духу,
навів свої хоробрі полки
на землю Половецькую

за землю Руськю.

О Бояне, соловію старого времени!
Лбы ты сіа плъкы щекоталъ,
скача, славію, по мысленѣ дровѣ,
летая ѹмомъ подъ облакы,
свивая славы обаполы сего времени,
рица въ тропѣ Трояню чресъ поля на горы!
Пѣти было пѣснь Игоревн, того (Олга) внѣкѣ:
"Не бѣря соколы занесе чрезъ поля широкая —
галици стады бѣжати къ Донѣ великомѣ".
Чи ли въспѣти было, вѣщен Бояне, Велесовъ внѣче:
"Комони ржѣтъ за Сѹлою —
звенить слава въ Києвѣ;
трѣбы трѣвяти въ Новѣградѣ —
стоятъ стязи въ Пѣтивлѣ".

Игорь ждетъ мила брата Всеволода.
И рече емѣ бѣи тѣрѣ Всеволодѣ:
"Одинъ братъ,
одинъ свѣтъ свѣтлыи — ты, Игорю!
Оба есвѣ Святъславличя!
Сѣдлан, брате, свои брѣзыи комони,
а мои ти готови,
осѣдлани ѹ Кѹрьска, напереди.
А мои ти кѹряни — свѣдоми кѣмети:
подъ трѣбами повити,
подъ шеломи възлелѣяни,
конецъ копія въскрѣмленни,
пѣти имъ вѣдоми,
ярѣгы имъ знаеми,
лѣци ѹ нихъ напряжени,
тѣли отворени,
сабли изѣострени;
сами скачѣтъ, акы сѣрыи влѣци въ полѣ,
ищѣчи себѣ чти,
а князю — славѣ".

за землю Руськую.

О Бояне, соловію часу давнього!
Аби ти оці полки ощебетав,
скачучи, соловію, помислом по древу,
літаючи умом під хмарами,
звиваючи славу обаполи часу нашого,
біжучи тропою Трояна через поля на гори!
Співати було б пісню Ігореві, того (Олега) внуку:
“Не буря соколів занесла через поля широкії —
галки стадами біжать до Дону великого”.
А чи так заспівати було б, віщий Бояне, Велесів внуче:
“Коні іржуть за Сулою —
дзвенить слава в Києві;
труби трублять в Новгороді —
стоять стяги в Путивлі”.

Ігор жде милого брата Всеволода.
І сказав йому буй-тур Всеволод:
“Один брат,
один світ світлий — ти, Ігорю!
Обидва ми Святославичі!
Сідлай, брате, свої бистрії коні,
а мої вже готові,
осідлані під Курськом, попереду.
А мої ті куряни — воїни вправні:
під трубами сповиті,
під шоломами ззеліяні,
кінцем списа згодовані,
путі їм відомі,
яруги їм знайомі,
луки у них напружені,
сайдаки отворені,
шаблі вигострені;
самі скачуть, як ті сірі вовки в полі,
шукаючи собі честі,
а князю — слави”.

Тогда Игорь възрѣ на свѣтлое солнце и видѣ
отъ него тьмою вся своя воя прикрыты.

И рече Игорь къ дружинѣ своей:

"Братіе и дружино!

Лѹце жѣ вы потятѹ быти,

неже полоненѹ быти.

А всядемъ, братіе, на свои врьзья комони
да позримъ синего Донѹ".

Спала князю ѹ ѹмь похоть —

и жалость емѹ знаменіе застѹпи

искѹсити Донѹ великаго.

"Хоцѹ бо, — рече, —

копіе приломити конецъ поля Половецкаго;

съ вами, рѹсици,

хоцѹ главѹ свою приложити,

а люво испити шело.момъ Донѹ!"

Тогда възстѹпи Игорь князь въ златѣ стремень
и поѣха по чистомѹ полю.

Солнце емѹ тьмою пѹть застѹпаше;

нощъ, стонѹщи емѹ грозою, птичь ѹвѹди;

свистѣ звѣринѣ въста близъ:

днвѣ кличетѣ врьхѹ древа —

велитѣ послушати земли незнаемѣ:

Влѣзѣ, и Поморію, и Посѹлію,

и Сѹрожѹ, и Корсѹню,

и тебѣ, тьмѹтораканьскыи влѣванѣ!

А половци неготовами дорогами

повѣгоша къ Донѹ великомѹ;

крычатѣ тѣлѣгы полнощы,

рци, лебеди распѹжени.

Игорь къ Донѹ вон ведетѣ!

ѹже бо вѣды его пасетѣ птиць по дѹбію,

влѣци грозѹ въсрожатѣ по ярѹгамъ,

орли клетомъ на кости звѣри зовѹтѣ,

лисици врешѹтѣ на чрѣленыя щиты.

Тоді Ігор глянув на світлеє сонце й побачив
від нього тьмою всі свої вої прикриті.

І сказав Ігор до дружини своєї:

“Браття і дружино!

Лучче ж би потятим бути,
аніж полоненим бути.

Так всядьмо, браття, на свої бистрії коні
та на Дін синій поглянем”.

Спала князю на ум охота —
і жадоба спробувати Дону великого
знамення йому заступила.

“Хочу-бо, — сказав, —

списа переломити кінець поля Половецького;
з вами, русичі,

хочу голову свою положити
або напитися шоломом з Дону!”

Тоді вступив Ігор-князь в золоте стремено
і поїхав по чистому полю.

Сонце йому тьмою путь заступало;
ніч, стогнучи йому грозою, птиць збудила;
свист дикий встав поблизу:

див кличе з верху дерева —

велить прислухатись землі незнаемій:

Волзі, і Поморію, і Посуллю,

і Сурожу, і Корсуню,

і тобі, тмутороканський ідол!

І половці небитими дорогами

побігли до Дону великого;

кричать вози їх опівночі,

мов лебеді сполохані.

Ігор на Дін воїв веде!

Уже-бо біди його птаство по дубах пильнує,

вовки жах наводять по яругах,

орли клетком на кості звірів зовуть,

лисиці брешуть на черленії щити.

О Русская земле, уже за шеломянемъ еси!

Длъго ночь мръкнетъ.
Заря-свѣтъъ запала.
Мъгла поля покрыла.
Шекотъ славѣи успе,
говоръ галичь убѣдися.
Русичи великая поля чрьлеными щиты прегородиша,
ищѣчи себѣ чти,
а князю — славы.

Съ заранія въ пятъкъ
потопташа поганыя плѣкы половецкыя
и, рассушысь стрѣлами по полю,
помчаша красныя дѣвки половецкыя,
а съ ними золото, и паволокы,
и драгыя оксамиты.
Орьтьмами, и япончицами, и кожѣхы
начаша мосты мостити
по болотомъ и грязивымъ мѣстомъ, —
и всякыми ѳзорочьи половецкыми.
Чрьленъ стягъ, бѣла хорюговъ,
чрьлена чолка, сребрено стрѣжіе —
храброму Святъславичю.

Дремлетъ въ полѣ Ольгово хороброе гнѣздо.
Далече залетѣло!
Не было оно обидѣ порождено
ни соколѣ,
ни кречетѣ,
ни тевѣ, чръныи воронъ,
поганыи половецине!

Гзакъ бѣжитъ сѣрымъ влъкомъ,
Кончакъ емѣ слѣдъ править къ Донѣ великомѣ.

Дрѣгаго дни велми рано
кровавыя зори свѣтъъ повѣдають;

О Руськая земле, уже за горою еси!

Довго ніч меркне.
Зоря-світ запалала.
Мла поля покрила.
Щебіт солов'їв заснув,
говір галок пробудивсь.
Русичі великії поля черленими щитами перегородили,
шукаючи собі честі,
а князю — слави.

З зарання у п'ятницю
потоптали погані полки половецькії
і, сипнувшись стрілами по полю,
помчали красних дівчат половецьких,
а з ними золото, і паволоки,
і дорогі оксамити.
Покривалами, і опанчами, і кожухами
почали мости мостити
по болотах і багнистих місцях, —
і всякими узороччями половецькими.
Черлен стяг, біла хоругов,
черлена чілка, срібне ратище —
хороброму Святославичу.

Дрімає в полі Олегове хоробрее гніздо.
Далеко залетіло!
Не було воно на кривду породжене
ні соколу,
ні кречету,
ні тобі, чорний ворон,
поганій половчине!

Гзак біжить сірим вовком,
Кончак йому вслід править до Дону великого.

Другого дня вельми рано
кривавії зорі світ провіщають;

чръныя тѣчя съ моря идѣтъ,
хотятъ прикрыти д̄ солнца,
а въ нихъ трепещѣтъ синіи млѣніи.
Быти громѣ великомѣ!
Итти дождю стрѣлами съ Донѣ великаго!
Тѣ ся копиемъ приламати,
тѣ ся саблямъ потрѣчяти
о шеломи половецкыя,
на рѣцѣ на Каялѣ,
ѣ Донѣ великаго!

О Руская землѣ, ѣже за шеломянемъ еси!

Се вѣтри, Стривожии вѣщи,
вѣютъ съ моря стрѣлами на храбрыя плѣкы Игоревы.
Земля тѣтнетъ.
Рѣкы мѣтно текѣтъ.
Пороси поля прикрываютьъ.
Стязии глаголютьъ:
половци идѣтъ отъ Дона,
и отъ моря,
и отъ всѣхъ странъ рускыя плѣкы остѣпиша.
Дѣти вѣсови кликомъ поля прегородиша,
а храбрии русици преградиша чрълеными щиты.

Яръ тѣре Всеволодѣ!
Стоиши на борони,
прыщешии на вон стрѣлами,
гремлешии о шеломи мечи харалѣжnymi.
Камо тѣрѣ поскочяше, своимъ златымъ шеломомъ посвѣчивая,
тамо лежатъ поганыя головы половецкыя.
Поскепаны саблями калеными шеломи оварьскыя
отъ тѣбѣ, яръ тѣре Всеволоде!
Кая раны, дорога братіе,
забывъ чти и живота,
и града Чрънигова отня злата стола,
и своя милья хоти, красныя Глѣбовны,
свычая и обычая!

чорнії тучі з моря ідуть,
хочуть прикрити чотири сонця,
а в них трепечуть блискавки синії.
Бути грому великому!
Іти дощу стрілами з Дону великого!
Отут списам поломитись,
отут шаблям пощербитись
об шоломи половецькїї,
на ріці на Каялі,
біля Дону великого!

О Руськая земле, уже за горою єси!

Ось вітри, Стрибожі внуки,
віють з моря стрілами на хоробрі полки Ігореві.
Земля гуде.
Ріки мутно течуть.
Порохи поля покривають.
Стяги говорять:
половці ідуть від Дону,
і від моря,
і з усіх сторін руські полки обступили.
Діти бісові кликом поля перегородили,
а хоробрі русичі перегородили черленими щитами.

Яр-туре Всеволоде!
Стоїш ти в обороні,
прищеш на воїв стрілами,
гримиш об шоломи мечами харалужними.
Куди тур поскочив, своїм золотим шоломом посвічуючи,
там і лежать поганії голови половецькїї.
Поскіпані шаблями гартованими шоломи оварськїї
тобою, яр-туре Всеволоде!
Він завдав ці рани, дороге браття,
забувши почесть і життя,
і города Чернігова отчий золотий стіл,
і своєї милої жони, красної Глібівни,
звичаї і обичаї!

Были вѣчи Трояни,
минѹла лѣта Ярославля;
были плъци Олговы,
Ольга Святъславличя.

Тѣи бо Олегъ мечемъ крамолю коваше
и стрѣлы по земли сѣяше.

Стѹпаеть въ златъ стремянь въ градъ Тъмѹтороканѣ, —
той же звонъ слыша давнын великын Ярославль сынъ Всеволодъ,
а Владиміръ по вся ѹтра ѹши закладаше въ Черниговѣ.

Бориса же Вячеславлича
слава на сѹдъ приведе
и на Канинѹ зеленѹ паполомѹ постла
за обидѹ Олговѹ,
храбра и млада князя.

Сѹ тоя же Каялы Святюплѣкъ повелѣ яти отца своего
междю ѹгорьскими иноходьцы
ко святѣи Софїи, къ Кїевѹ.

Тогда, при Олзѣ Гориславличи,
сѣяшеться и растяшеть ѹсовницами,
погибашеть жизнь Даждьбожа внѹка,
въ княжихъ крамолахъ вѣци челювѣкомъ скратишась.
Тогда по Рѹскон земли рѣтко ратаевѣ кикахѹть,
нѣ часто врани граяхѹть,
трѹпіа севѣ дѣляче,
а галици свою рѣчь говоряхѹть,
хотятъ полетѣти на ѹедїе.

То было въ ты рати и въ ты плѣкы,
а сицен рати — не слышано!
Сѹ заранїа до вечера,
сѹ вечера до свѣта
летятъ стрѣлы каленыя,
гримлютъ сабли о шело.мы,
трещатъ копіа харалѹжныя
въ полѣ незнаемѣ,
среди земли Половецкын.
Чрѣна земля подѣ копыты
костьми была посѣяна,

Були віки Трояна,
минули літа Ярослава;
були походи Олегові,
Олега Святославича.

А той Олег мечем крамолу кував
і стріли по землі сіяв.

Вступає він в золоте стремено в городі Тмуторокані, —
той же дзвін чув давній великий Ярославів син Всеволод,
а Володимир щоранку уші закладав у Чернігові.

Бориса ж Вячеславича
хвальба на суд привела
і на зелений покров Канини поклала
за обиду Олегову,
хороброго і молодого князя.

З тієї ж Каяли Святополк повелів отця узяти свого
поміж угорськими іноходцями
до святої Софії, до Києва.

Тоді, за Олега Гориславича,
сіялося й виростало усобицями,
гинуло добро Даждьбожого внука,
в княжих крамолах віки вкоротилися людям.

Тоді по Руській землі рідко ратаї гукали,
та часто ворони крякали,
трупи собі ділячи,
а галки свою річ говорили,
на поживу летіти збираючись.

То було в ті битви і в ті походи,
а такої битви — не чувано!

З зарання до вечора,
з вечора до світа
летять стріли гартовані,
grimлять шаблі об шоломи,
тріщать списи харалужнії
у полі незнаємім,
серед землі Половецької.
Чорна земля під копитьми
кістьми була засіяна,

а кровію польяна:
тўгою взыдоша по Рускон земли!

Что ми шўмить,
что ми звенить
далече рано предъ зорями?
Игорь плъкы заворочаетъ:
жаль бо емѹ мила брата Всеволода.
Бишася день,
вишася дрўгин;
третьяго дни къ полўднію падоша стязи Игоревы.
Тѹ ся брата разлўчиста на врезѣ выстрои Каялы;
тѹ кроваваго вина недоста;
тѹ пиръ докончаша храбрїи рѹсичи:
сваты попиша
а сами полегоша
за землю Рускѹю.
Ничить трава жалощами,
а древо с тўгою къ земли преклонилось.

Ўже бо, братїе, невеселая година вѣстала,
ўже пѣстыни силѹ прикрыла.
Вѣстала обида вѣ силахъ Дажьбожа внѹка,
встѹпила дѣвою на землю Трояню,
вѣсплескала лебедиными крылы на синѣмъ морѣ ѹ Донѹ;
плещѹчи, ѹпѹди жирня времена.
Ўсовница княземъ на поганья погыбе,
рекоста бо братъ братѹ:
"Се мое, а то мое же".
И начяша князи про малое — "се великое" млѣвити
а сами на севѣ крамолѹ ковати.
А поганїи съ всѣхъ странъ прихощахѹ съ повѣдами
на землю Рускѹю.

О, далече заиде соколъ, птиць бяя, — къ морю!
А Игорева храбраго плъкѹ не крѣсити!
За нимъ кликнѹ Карна и Жля,
поскочи по Рускон земли,

а кров'ю полита:
тугою зійшли вони по Руській землі!

Що там шумить,
що там дзвенить
вдалині рано перед зорями?
Ігор полки завертає:
жаль-бо йому милого брата Всеволода.
Билися день,
билися другий;
третього дня під полудень упали стяги Ігореві.
Тут два брати розлучились на березі бистої Каяли;
тут кривавого вина не достало;
тут пир докінчили хоробрі русичі:
сватів напоїли
і самі полягли
за землю Руськую.
Никне трава жалощами,
а дерево з тугою к землі приклонилось.

Уже-бо, браття, невеселая година настала,
уже пустиня силу прикрила.
Встала обида в силах Даждьбожого внука,
ступила дівою на землю Трояна,
заплескала лебединими крильми на синім морі край Дону;
плещучи, прогнала багаті часи.
Припинились походи князів на поганих,
сказав-бо брат брату:
“Се моє, і те — теж моє”.
І почали князі про малее — “се великеє” мовити
і самі на себе крамолу кувати.
А погані з усіх сторін приходили з побідами
на землю Руськую.

О, далеко зайшов сокіл, птиць б'ючи, — к морю!
А Ігоря хороброго полку — не воскресити!
За ним кликнули Карна і Жля,
поскакали по Руській землі,

смагѹ людемѹ мычючи въ пламянѹ розѹ.
Жены рѹскія въсплакашася, аркѹчи:
"Ѹже намѹ своихѹ мильхѹ ладѹ
ни мислю смыслити,
ни дѹмою сдѹмати,
ни очима сѹглядати,
а злата и сребра ни мало того потрепати".

А вѹстона бо, братіє, Кієвѹ тѹгою,
а Черниговѹ напастѹми.
Тоска разліяся по Рѹскои земли,
печаль жирна тече средѹ земли Рѹскыи.
А князи сами на себе крамолѹ ковахѹ,
а поганіи сами, повѣдами нарицѹще на Рѹскѹю землю,
емляхѹ дань по бѣлѹ отѹ двора.

Тѹи бо два храбрая Святѹславлича,
Игорь и Всеволодѹ,
Ѹже лжѹ ѹвѹдиста,
которѹю то бѹше Ѹспилѹ отецѹ ихѹ,
Святѹславъ грозныи великыи кієвскыи.
Грозою бѹшетѹ:
притрепалѹ своимѹ сильнымѹ плѹкы
и харалѹжнымѹ мечи,
настѹпи на землю Половецкѹю,
притопта хлѹми и ярѹгы,
взмѹти рѣки и озера,
иссѹши потоки и болота.
А поганаго Ковяка
изѹ лѹкѹ моря,
отѹ желѣзныхѹ великихѹ плѹковѹ половецкихѹ,
яко вихрѹ, выторже.
И падѹся Ковякѹ
въ градѹ Кієвѹ,
въ гридницѹ Святѹславли.
Тѹ нѣмци и венецици,
тѹ греци и моравя
поютѹ славѹ Святѹславлю,

вогонь людям мечучи в полум'янім розі.

Жони руські заплакали, примовляючи:

“Уже нам своїх милих лад
ні мислю помислити,
ні думою здумати,
ні очима оглядіти,
а злота і срібла того не мало загубити”.

І застогнав же, браття, Київ тугою,
а Чернігів напастьми.

Горе розлилося по Руській землі,
печаль буйна пішла серед землі Руської.

А князі самі на себе крамолу кували,
а поганії самі, з побідами набігаючи на Руськую землю,
брали данину по білці з двора.

Тії-бо два хоробрі Святославичі,
Ігор і Всеволод,
вже біду розбудили,
що їй приспав був отець їх,
Святослав грізний великий київський.

Грозою був він:
розгромив своїми сильними полками
і харалужними мечами,
наступив на землю Половецькую,
притоптав горби і яруги,
змутив ріки і озера,
висушив потоки і болота.
А поганого Кобяка
із лукомор'я,
од залізних великих полків половецьких,
як вихор, вихопив.

І упав той Кобяк
в граді Києві,
в гридниці Святослава.
Тут німці і венеційці,
тут греки і морава
співають славу Святославу,

кають князя Игоря,
иже погрѣзи жиръ во днѣ Каялы,
рѣкы половецкія, —
рускаго злата насыпаша.
Тѣ Игорь князь высѣдѣ изъ сѣдла злата
а въ сѣдло кощіево.
Уныша во градомъ завралы,
а веселіе пониче.

А Святъславъ мѣтенъ сонъ видѣ въ Кіевѣ на горахъ.
"Си ночь съ вечера одѣвахѣть мя, — рече, —
чръною паполомою на кровати тисовѣ,
чръпахѣть ми синее вино съ трѣдомъ смѣшено,
сыпахѣть ми тѣщими тѣлы поганыхъ тльковинъ
великыи женьчѣгъ на лоно
и нѣговахѣть мя.
Уже дѣскы безъ кнѣса въ моемъ теремѣ златовръсѣмъ.
Всю ночь съ вечера бѣсови врани възгряхѣ 8 Пльсньска
на болони,
бѣша дѣбри Кияни
и несомаша къ синемѣ морю".

И ркоша бояре князю:
"Уже, княже, тѣга ѣмъ полонила;
се бо два сокола слѣтѣста съ отня стола злата
поискати града Тъмѣтороканя,
а люво испити шеломомъ Донѣ.
Уже соколома крильца припѣшали поганыхъ саблями,
а самую опѣташа въ пѣтины желѣзны.
Темно бо бѣ въ г день:
два солнца помѣркоста,
оба багряная стлѣпа погасоста
и съ нима молодая мѣсяца,
Олегъ и Святъславъ,
тѣмою ся поволокоста,
и въ морѣ погрѣзиста,
и великое бѣство подаста хинови.
На рѣцѣ на Каялѣ тѣма свѣтъ покрыла:

корять князя Ігоря,
що потопив добро на дні Каяли,
ріки половецької, —
руського злата насипали.
Тут Ігор-князь пересів із сідла золотого
у сідло невольниче.
Засмутились в містах забрала,
а веселість поникла.

А Святослав мутен сон бачив в Києві на горах.
“В цю ніч з вечора одягали мене, — рече, —
чорним покривалом на кроваті тисовій,
черпали мені синє вино з горем змішане,
сипали мені з порожніх сайдаків степовиків поганих
великий жемчуг на лоно
і ніжили мене.
Уже дошки без князька в моїм теремі злотоверхім.
Всю ніч з вечора сірі ворони крякали під Плісенським
на болонні
були в дебрі Кияні
і неслися до синього моря”.

І сказали бояри князю:
“Уже, княже, туга ум полонила;
се-бо два соколи злетіли з отчого стола золотого
пошукати града Тмутороканя
або напитися шоломом з Дону.
Уже соколам крильця повтинали поганих шаблями,
а їх самих опутали у пута залізні.
Темно-бо було в третій день:
два сонця затемнились,
оба багрянії стовпи погасились
і з ними молоді два місяці,
Олег і Святослав,
тьмою огорнулись,
і в морі потонули,
і велику зухвалість подали хинові.
На ріці Каялі тьма світ покрила:

по Рѹскои земли прострошася половци,
аки пардѹже гнѣздо.
Ѹже снесеса хѹла на хвалѹ,
Ѹже треснѹ нѹжда на волю,
Ѹже връжеся дивь на землю.
Се бо готскія красныя дѣвы
въспѣша на брезѣ синемѹ морю:
звоня рѹскимъ златомъ,
поютъ время Бѹсово,
лелѣютъ мечь Шароканю.
А мы Ѹже, дружина, жадни веселія!"

Тогда великїи Святѣславъ изрони злато слово,
с слезами смѣшено,
и рече:
"О моя синовчя,
Игорю и Всеволоде!
Рано еста начала Половецкѹю землю мечи цвѣлити,
а себѣ славы искати.
Нъ нечестно одолѣсте,
нечестно бо кровь поганѹю проліясте.
Баю храбрая сердца въ жестоцемъ харалѹзѣ скована,
а въ бѣести закалена.
Се ли створисте моеи сребренен сѣдинѣ?
А Ѹже не виждѹ власти сильнаго,
и богатаго, и многоволя
брата моего Ярослава
съ черниговьскими былями,
съ могѹты, и съ татраны,
и съ шельвиры, и съ топчакы,
и съ ревѹгы, и съ ольверы.
Тїи бо вес щитовъ
съ засапожники
кликомъ плѣкы повѣждаютъ,
звонячи въ правдѣдную славу.
Нъ рекосте: "Мѹжанмѣся сами —
преднѹю славу сами похитимъ
а заднею ся сами подѣлимъ!"

по Руській землі простерлися половці,
наче пардуже гніздо.
Уже упала хула на хвалу,
уже вдарило насильство на волю,
уже кинувся див на землю.
І от готськії красні дівчата
заспівали на березі синього моря:
дзвонячи руським золотом,
оспівують часи Бусові;
леліють помсту за Шарукана.
А нам уже, дружині, жодних веселощів!”

Тоді великий Святослав ізронив золоте слово,
з сльозами змішане,
і прорік:
“О мої синовці, Ігорю і Всеволоде!
Рано есте почали Половецькую землю мечами разити,
а собі слави шукати.
Та без честі одоліли,
без честі-бо кров погану ви пролили.
Ваші хоробрі серця в жорстокім харалузі сковані,
а в одвазі загартовані.
Що ж натворили ви моїй срібній сідині?
І уже не бачу влади сильного,
і багатого, і многоратного
брата мого Ярослава
з чернігівськими вельможами,
з воєводами, і з татранами,
і з шельбирами, і з топчаками,
і з ревугами, і з ольберами.
Це ж вони без щитів
з ножами захаявними
кликком полки побивають,
дзвонячи в прадідівську славу.
Ви ж сказали: “Мужаймося самі —
минулу славу самі заберем
і прийдешню самі поділим!”

А чи диво ся, братіє, старѸ помолодіти?
Коли соколъ въ мытѸхъ бываетъ —
высоко птиць възбиваетъ:
не дастъ гнѣзда своего въ обидѸ.
Нъ се зло: княже ми непосовіє.
Наниче ся години обратиша.
Се Ѹ Римъ кричатъ подъ саблями половецкыми,
а Володимиръ подъ ранами.
ТѸга и тоска сынѸ ГлѣбовѸ!"

Беликыи княже Всеволоде!
Не мыслию ти прелетѣти издалеча —
отня злата стола повлюсти!
Ты бо можеши БолгѸ веслы раскропити,
а Донъ шеломи выльяти!
Аже бы ты былъ,
то была бы чага по ногатѣ,
а кощен — по резанѣ.
Ты бо можеши посѸхѸ живыми шерешеры стрѣляти —
Ѹдалыми сыны Глѣбовы!

Ты, бѸи Рюриче, и Давыде!
Не ваю ли злаченыє шеломи по крови плаваша?
Не ваю ли хробрая дрѸжина рыкаютъ, акы тѸри,
ранены саблями калеными на полѣ незнаемѣ?
ВстѸпита, господина, въ злата стремена
за обидѸ сего времени,
за землю РѸскѸю,
за раны Игоревы,
бѸего Святъславлича!

Галички Осмомыслѣ Ярославѣ!
Высоко сѣдиши на своемъ златокованнѣмъ столѣ,
подперъ горы Ѹгорскыи своими желѣзными плѣки,
застѸпивъ королеви пѸть,
затворивъ ДѸнаю ворота,
меча бремены чрезъ облаки,
сѸды рядя до ДѸная.

А чи диво се, браття, старому помолодіти?
Коли сокіл лине —
високо птиць ганяє:
не дасть гнізда свого в обиду.
Та се зле: князі мені — не пособники,
нінащо година обернулась.
Се в Римові кричать під шаблями половецькими,
а Володимир під ранами.
Туга і печаль сину Глібовому!”

Великий княже Всеволоде!
Не мислю б тобі прилетіти іздалека —
отчий золотий стіл постерегти!
Ти-бо можеш Волгу веслами розкропити,
а Дін шоломами вилляти!
Коли б ти тут був —
то була б рабиня по ногаті,
а бранець — по різані.
Ти-бо можеш посуху живими самострілами стріляти —
удалими синами Глібовими!

Ти, буй Рюриче, і Давиде!
Чи не ваші золочені шоломи по крові плавали?
Чи не ваща хоробра дружина рикає, яко тури,
ранені шаблями гартованими на полі незнаємім?
Вступіте, господарі, в золоті стремена
за обиду часу нашого,
за землю Руськую,
за рани Ігореві,
смілого Святославича!

Галицький Осмомисле Ярославче!
Високо сидиш ти на своїм злотокованім столі,
підпер гори угорські своїми залізними полками,
заступивши королеві путь,
зачинивши Дунаю ворота,
метаючи тягарі через хмари,
суди рядячи до Дунаю.

Грозы твоя по землямъ текѹтъ,
отворяши Кіевѹ врата,
стрѣляши съ отня злата стола салтани за землями.
Стрѣляи, господине, Кончака,
поганого кощея,
за землю Рускѹю,
за раны Игоревы,
всѣго Святъславлича!

А ты, бѹи Романе, и Мстиславе!
Храбрая мысль носитъ ваю ѹмъ на дѣло.
Высоко плаваеши на дѣло въ бѣсти,
яко соколъ на вѣтрехъ ширяся,
хотя птицю въ бѣствѣ одолѣти.
Сѹть бо ѹ ваю желѣзныи паровци
подъ шеломи латиньскими.
Тѣми треснѹ земля, и многи страны —
Хинова, Литва, Ятвязи, Деремела,
и половци сѹлицы своя повръгоша,
а главы своя подклониша
подъ тыи мечи харалѹжныи.
Нѣ ѹже, княже, Игорю ѹтрѣпѣ солнцю свѣтъ,
а древо не бологомъ листвіе срони:
по Роси и по Сѹли гради подѣлиша.
А Игорева храбраго плѣкъ — не крѣсити!
Донѣ ти, княже, кличетъ и зоветъ князи на повѣдѹ.
Олговичи, храбрыи князи, dospѣли на брань!

Инъгварь и Всеволодъ
и вси три Мстиславичи,
не хѹда гнѣзда шестокрилицы!
Не повѣдными жревіи собѣ власти расхытисте!
Кое ваши златыи шеломи,
и сѹлицы ляцкіи, и щиты?
Загородите полю ворота своими острыми стрѣлами
за землю Рускѹю,
за раны Игоревы,
всѣго Святъславлича!

Грози твої по землях течуть,
одчиняєш ти Києву ворота,
стріляєш ти з отчого золотого стола салтанів за землями.
Стріляй, господарю, Кончака,
раба поганого,
за землю Руськую,
за рани Ігореві,
смілого Святославича!

А ти, буй Романе, і Мстиславе!
Хоробра мисль носить ваш ум на подвиг.
Високо пливеш ти на подвиг в сміливості,
наче сокіл на вітрах ширяючи,
хотячи птицю в смілості здолати.
Єсть-бо у вас залізні молодці
під шоломами латинськими.
Од них загула земля, і багато країн —
Хинова, Литва, Ятвяги, Деремела,
і половці сулиці свої покидали,
а голови свої підклонили
під тії мечі харалужнії.
Але вже, княже, Ігорю померк сонця світ,
а дерево поронило листя не з добра:
по Росі і по Сулі городи поділили.
А Ігоря хороброго полку — не воскресити!
Дін тебе, княже, кличе і зове князів на побіду.
Ольговичі, хоробрі князі, успіли на бій!

Інгвар і Всеволод,
і всі три Мстиславичі,
не лихого гнізда шестикрильці!
Ви не правом переможців володіння собі захопили!
Нащо ж ваші золоті шоломи,
і сулиці ляськії, і щити?
Загородіте полю ворота своїми гострими стрілами
за землю Руськую,
за рани Ігореві,
смілого Святославича!

Уже бо Буга не течетъ сребреными струями
кѣ граду Переяславу,
и Двина болотомъ течетъ онымъ грознымъ полочаномъ
подъ кликомъ поганыхъ.
Единъ же Изяславъ,
сынъ Васильковъ,
позвони своими острыми мечи о шеломи литовскія,
притрепа славъ дѣду своему Всеславу,
а самъ подъ чръленими щиты
на кровавъ травѣ,
притрепанъ литовскими мечи.
Исходи юна кровь, а ты рекъ:
"Дружинѣ твою, княже, птиць крилы приодѣ,
а звѣри кровь полизаша!"
Не бысть тѣ брата Брячяслава,
ни другаго, Всеволода.
Единъ же изрони жемчужнѣ душѣ изъ храбра тѣла
чрестъ злато ожереліе.
Унылы голоси,
понице веселіе,
травы трѣвятъ городеньскіи.

Ярославе и вси внѣще Всеслави!
Уже понизитъ стязи свои,
вонзитъ свои мечи верезени:
Уже бо выскочисте изъ дѣднен славѣ!
Бы бо своими крамолами
начясте наводити поганья
на землю Рускую,
на жизнь Всеславу.
Которою бо вѣше насиліе
отъ земли Половецкыи!

На седьмомъ вѣщѣ Трояни
врѣже Всеславъ жребіи о дѣвицю себѣ любѣ.
Тѣи клюками подпрѣся о кони
и скочи кѣ граду Києву
и дотчеся стружіемъ злата стола кіевскаго.

Уже-бо Сула не тече струменями срібними для
города Переяслава,
і Двина болотом тече для тих грізних полочанів
під кликом поганих.
Один лиш Ізяслав,
син Васильків,
подзвонив своїми гострими мечами об шоломи литовські,
погубив славу діда свого Всеслава,
а сам під черленими щитами
на кривавій траві
погублений литовськими мечами.
Ісходить юна кров, і сказав він:
“Дружину твою, княже, птиці крильми одягли,
а звірі кров полизали!”
Не було тут брата Брячислава,
ні другого, Всеволода.
Самотній, зронив він жемчужну душу з хороброго тіла
через золоте ожерелля.
Посмутніли голоси,
поникли веселощі,
труби трублять городенські.

Ярославе і всі внуки Всеславові!
Уже понизіть стяги свої,
вкладіть свої мечі пощерблені:
уже-бо вискочили ви з дідівської слави!
Ви-бо своїми крамолами
почали наводити поганих
на землю Руську,
на добро Всеслава.
Через незгоду-бо настало насильство
од землі Половецької!

На сьомім віці Трояна
кинув Всеслав жереб на дівицю собі любу.
Він обманом обперся на коней
і скочив до града Києва
і діткнувся ратищем золотого стола київського.

Скочи отъ нихъ лютымъ звѣремъ въ плъночи изъ Бѣлаграда,
овѣсися синѣ мьгле;
Ѹтръже вазни с три кѸсы:
отвори врата НовѸградѸ,
разшибе славѸ ЯрославѸ,
скочи влѣкомъ до Немиги съ ДѸдѸтокъ.

На Немизѣ снопы стелютъ головами,
молотятъ чеи харалѸжными,
на тоцѣ животъ кладѸтъ,
вѣютъ дѸшѸ отъ тѣла.
Немизѣ кровави брезѣ не бологомъ бяхѸтъ посѣяни —
посѣяни костьми рѸскихъ сыновъ.

Всеславъ князь людемъ сѸдяше,
княземъ грады рядяше,
а самъ въ ночь влѣкомъ рыскаше:
изъ Кыева дорискаше до кѸръ ТмѸтороканя,
великомѸ Хрѣсови влѣкомъ пѸть прерыскаше.
ТомѸ въ Полотскѣ позвониша заѸтренюю рано
Ѹ святыя Софен въ колоколы,
а онъ въ Киевѣ звонъ слыша.
Аще и вѣща дѸша въ дрѣзѣ тѣлѣ,
нѣ часто бѣды страдаше.
ТомѸ вѣщен Боянъ и прѣвое припѣвкѸ, смысленин, рече:
"Ни хытрѸ,
ни гораздѸ,
ни пытьцю гораздѸ —
сѸда божіа не минѸти".

О, стонати РѸскои земли,
помянѸвше прѣвѸю годинѸ и прѣвыхъ князен!
Того стараго Владиміра
нелзѣ бѣ пригвоздити къ горамъ кіевскимъ;
сего бо нынѣ сташа стязи Рюриковы,
а дрѸзиі — Давидовы,
нѣ розно сѣ имъ хоботы пашѸтъ, копіа поютъ!

Скочив од них лютим звірем опівночі з Білгорода,
окутався в синю млу;
він урвав щастя тричі:
одчинив ворота Новгороду,
розбив славу Ярославу,
скочив вовком до Немиги з Дудуток.

На Немизі снопи стелять головами,
молотять ціпами харалужними,
на току життя кладуть,
віють душу од тіла.
Немиги криваві береги не добром були засіяні —
засіяні кістьми руських синів.

Всеслав-князь людям суд чинив,
князям городи рядив,
а сам вночі вовком бігав:
із Києва добігав до півнів у Тмуторокань,
великому Хорсові вовком путь перебігав.
Йому в Полоцьку подзвонили до заутрені рано
у святій Софії у дзвони,
а він в Києві дзвін той чув.
Хоч була й віща душа в смілім тілі,
та часто біду терпів він.
Йому віщий Боян в давнину і приспівку, розумний, сказав:
“Ні хитрому,
ні вмілому,
ні чаклуну вмілому —
суда божого не минути”.

О, стогнати Руській землі,
спом'янувши колишню годину й колишніх князів!
Того старого Володимира
ніяк було прикувати до гір київських;
ото ж бо й нині встали стяги Рюрикові,
і другії — Давидові,
та нарізно в них бунчуки мають, співають списи!

На Дѹнаи Ярославнынъ гласъ ся слышитъ,
зегзицею, незнаема, рано кычеть:

"Полечю, — рече, — зегзицею по Дѹнаеви,
омочю бѣбрянъ рѹкавъ въ Каялѣ рѣцѣ,
ѹтрѹ князю кровавыя его раны
на жестоцѣмъ его тѣлѣ".

Ярославна рано плачеть въ Пѹтивлѣ на забралѣ, аркѹчи:

"О вѣтрѣ, вѣтрило!

Чемѹ, господине, насильно вѣши?

Чемѹ мычешн хиновьскыя стрѣлки

на своєю нетрѹдною крилицю

на моя лады вои?

Мало ли ти бяшетъ горѣ подъ облакы вѣяти,

лелѣючи корабли на синѣ морѣ?

Чемѹ, господине, мое веселіе по ковылію развѣя?"

Ярославна рано плачеть Пѹтивлю городѹ на заборолѣ, аркѹчи:

"О Днепре Словѹтицю!

Ты пробилъ еси каменныя горы

сквозѣ землю Половецкѹю.

Ты лелѣялъ еси на себѣ Святослави насады

до плѣкъ Кобякова.

Възлелѣи, господине, мою ладѹ къ мнѣ,

абыхъ не слала къ немѹ слезъ на море рано".

Ярославна рано плачеть въ Пѹтивлѣ на забралѣ, аркѹчи:

"Свѣтлое и тресвѣтлое слънце

всѣмъ тепло и красно еси!

Чемѹ, господине, простре горячюю своєю лѹчю

на ладѣ вои,

въ полѣ безводнѣ жаждею имъ лѹчи съпряже,

тѹгою имъ тѹли затче?"

Прыснѹ море полнощи,

идѹтъ сморци мглами:

Игореви князю богъ пѹть кажетъ

изъ земли Половецкои

На Дунаї Ярославнин голос чути,
зозулею, незнаєма, рано кує.

“Полечу, — рече, — зозулею по Дунаєві,
омочу шовковий рукав у Каялі-ріці,
утру князю кривавії його рани
на дужому його тілі”.

Ярославна рано плаче в Путивлі на забралі, примовляючи:

“О вітре, вітрило!

Чому, господине, так сильно вієш ти?

Чому мечеш ти хиновськії стрілки

на своїх легесеньких крильцях

на моєї лади воїв?

Мало тобі було вгорі під хмарами віяти,

леліючи кораблі на синім морі?

Чому, господине, мої веселощі по ковилі розвіяв?”

Ярославна рано плаче в Путивлі-городі на заборолі, примовляючи:

“О Дніпре Словутичу!

Ти пробив єси кам'янії гори

через землю Половецькую.

Ти лелівав єси на собі Святослава насади

до полку Кобякового.

Прилелій, господине, мою ладу мені,

щоб я не слала йому сліз на море рано”.

Ярославна рано плаче в Путивлі на забралі, примовляючи:

“Світлеє і трисвітлеє сонце!

Всім тепле і красне єси!

Чому, господине, простерло гарячі промені свої

на лади воїв,

в полі безводнім спрагою їм луки звело,

тугою їм сайдаки стягло?”

Заграло море опівночі,

ідуть смерчі млою:

Ігореві-князю Бог путь явить

із землі Половецької

на землю Рускую,
къ отню злату столу.

Погасоша вечеру зори.
Игорь спитъ,
Игорь бдитъ,
Игорь мыслию поля мѣритъ
отъ великаго Дона
до малаго Донца.
Комонь въ полночи Овлуръ свисну за рѣкою,
велитъ князю разумѣти:
князю Игорю не быть кликану!
Стукну земля,
въшумѣ трава,
вежи ся половецкіи подвизашася.
А Игорь князь поскочи горнастаемъ къ тростию
и бѣлымъ гоголемъ на воду.
Въврѣжеся на брѣзъ комонь
и скочи съ него бусымъ вълкомъ.
И потече къ луку Донца,
и полетѣ соколомъ подъ мъглами,
избивая гуси и лебеди
завтроку, и обѣду, и ужинѣ.
Коли Игорь соколомъ полетѣ,
тогда Влуръ вълкомъ потече,
трѣся собою студеню росу:
претръгоста во своя брѣзая комоня.

Донецъ рече:
"Княже Игорю!
Не мало ти величія,
а Кончакъ — нелюбія,
а Рускои земли — веселія!"
Игорь рече:

на землю Руськую,
к отчому золотому столу.

Позгасали вечірні зорі.
Ігор спить,
Ігор не спить,
Ігор мислю поля мірить
од великого Дону
до малого Дінця.
Свиснув опівночі Овлур на коня за рікою,
велить князю розуміти:
князю Ігорю не бути кликаним!
Загула земля,
зашуміла трава,
вежі половецькі сколихнулися.
А Ігор-князь поскочив горностаєм в комиші
і білим гоголем на воду.
Упав на бистрого коня
і скочив з нього сірим вовком.
І помчав до луку Дінця,
і полетів соколом під млою,
забиваючи гусей і лебедів
на сніданок, на обід і на вечерю.
Коли Ігор соколом полетів,
тоді Влур вовком помчав,
струшуючи собою студену росу:
підірвали-бо своїх бистрих коней.

Донець рече:
“Княже Ігорю!
Не мало тобі величі,
а Кончакові — прикрості,
а Руській землі — веселості!”
Ігор рече:

"О Донче!

Не мало ти величія,
лелѣявшѹ князя на влѣнахѹ,
стлавшѹ єму зелѣну травѹ на своихѹ сребренихѹ брезѣхѹ,
одѣвавшѹ его теплыми мѣглами подѹ сѣнию зеленѹ древу,
стрѣжаше его гоголемѹ на водѣ,
чанцами на стрѹяхѹ,
чрънядьми на ветрѣхѹ".

Не тако ли, рече, рѣка Стѹгна;
хѹдѹ стрѹю имѣя,
пожрѹши чѹжи рѹчи и стрѹгы,
рострена кѹ ѹстью,
ѹношѹ князю Ростиславѹ затвори
днѣ при темнѣ березѣ.
Плачѣтся мати Ростиславля
по ѹноши князи Ростиславѣ.
ѹныша цвѣты жалобою,
и древо с тѹгою кѹ землѣ прѣклонилось.

А не сорокы втроскоташа —
на слѣдѹ Игоревѣ ѣздитѹ Гзакѹ съ Кончакомѹ.
Тогда врани не граахѹтъ,
галици помлѣкоша,
сорокы не троскоташа,
полозіє ползаша только.
Дятлове тектомѹ пѹть кѹ рѣцѣ кажѹтъ,
соловіи веселыми пѣснями свѣтъ повѣдаютѹ.

Млѣвитѹ Гзакѹ Кончакови:

"Аже соколѹ кѹ гнѣздѹ летитѹ —
соколича рострѣляевѣ своими злачеными стрѣлами".

Рече Кончакѹ ко Гзѣ:

"Аже соколѹ кѹ гнѣздѹ летитѹ —

“О Донче!

Не мало тобі величі,
що леліав ти князя на хвилях,
слав ти йому зелену траву на своїх берегах срібних,
одягав ти його теплою млою під тінню зеленого дерева,
стеріг ти його гоголем на воді,
чайками на струмках,
чернядьми на вітрах”.

Не така ж, говорять, ріка Стугна;
мало води маючи,
пожерши чужі ручаї і струмки,
розширена в усті,
вона юнака князя Ростислава скрила
на дні при темнім березі.
Плаче мати Ростиславова
по юнаку князю Ростиславу.
Поникли квіти жалобою,
і дерево з тугою к землі приклонилось.

То не сороки заскрекотали —
по сліду Ігоревім їздить Гзак з Кончаком.
Тоді вóрони не крякали,
галки позмовкали,
сороки не скрекотали,
полози повзали тільки.
Дятли стукотом путь до ріки вказують,
солов'ї веселими піснями світ провіщають.

Мовить Гзак Кончакові:

“Коли сокіл до гнізда летить —
соколича розстріляємо своїми золоченими стрілами”.

Каже Кончак до Гзи:

“Коли сокіл до гнізда летить —

а вѣ соколца опѣтаевѣ красною дѣвицею".

И рече Гзакъ къ Кончакови:

"Аще его опѣтаевѣ красною дѣвицею,

ни нама вѣдетъ сокольца,

ни нама красны дѣвице,

то почнѣтъ наю птици бити вѣ полѣ Половецкомъ".

Рекъ Боянъ и ходы на Святъславля,

пѣснотворецъ стараго времени —

Ярославля, Ольгова, коганя:

"Хоть и тяжко ти головы кромѣ плечю —

зло ти тѣлѣ кромѣ головы", —

Рускои земли безъ Игоря.

"Солнце свѣтитъ на небесѣ —

Игорь князь вѣ Рускои земли", —

дѣвици поютъ на Дунаи,

вьются голоси чрезъ море до Кіева.

Игорь ѣдетъ по Боричевѣ къ святѣи богородици Пирогощен.

Страны ради, гради весели.

Пѣвше пѣснь старымъ княземъ,

а потомъ молодымъ пѣти:

"Слава Игорю Святъславличю,

вѣи тѣрѣ Всеволодѣ,

Владимірѣ Игоревичѣ!"

Здрави князи и дружина,

поварая за христѣяны на поганья плѣки!

Княземъ слава а дружинѣ!

Аминь.

то ми сокільця опутаємо красною дівицею”.

І каже Гзак Кончакові:

“Коли його опутаємо красною дівицею,
не буде нам ні сокільця,
ні нам красної дівиці,
і почнуть нас птиці бити в полі Половецькім”.

Сказав Боян про походи Святослава,

піснетворець часу давнього —

Ярослава, Олега, княжого:

“Хоч і тяжко голові без плечей —
эле й тілу без голови”, —
Руській землі без Ігоря.

“Сонце світиться на небесах —

Ігор-князь в Руській землі”, —

дівчата співають на Дунаї,
в’ються голоси через море до Києва.

Ігор їде по Боричевім до святої Богородиці Пирогощої.
Землі раді, городи веселі.

Заспівавши пісню старим князям,

потім і молодим співати:

“Слава Ігорю Святославичу,
буй-туру Всеволоду,
Володимиру Ігоревичу!”

Здоров’я князям і дружині,

що борються за християн проти поганих полків!

Князям слава і дружині!

Амінь.

Коментар до оригінального тексту “Слова о полку Ігоревім”

о плъкъ. — У староруській мові “полк” мало кілька значень: військо, загін, полк (військовий підрозділ), стан (табір), народ, зборище, частина тощо. В даному контексті “полк” означає “похід”; далі вживається переважно у значенні “військо”.

Игоря, сына Святъславля, внука Ольгова. — Ігор (народився 1151, помер 1202 р.) — син чернігівського князя Святослава Ольговича і внук Олега Святославича (у “Слові” — “Гориславича”), князя тмутороканського і чернігівського. З 1179 р. Ігор княжив у Новгороді-Сіверському, в 1198 р. став князем чернігівським.

трудныхъ повѣстин. — Староруською мовою слово “труд” означало такі поняття: труд, праця, подвиг (зокрема ратний), горе, печаль, біль, хвороба. Прикметник “трудный” у цьому місці найчастіше перекладають словом “печальний”, “сумний”, але вірніше тут його перекласти епітетом “ратний” (героїчний, воїнський).

былинамъ. — Билина — дійсність, те, що було насправді. Серед староруських пам’яток писемності це слово зустрічається лише у “Слові”, звідки воно перейшло в “Задонщину”.

Бояню. — Боян — славетний княжий поет-співець і музика-гусяр. Жив у другій половині XI — на початку XII ст. Про нього знаємо, однак, майже тільки з тексту “Слова”, де з пієтетом згадується його ім’я і

наводяться уривки його творів, що відзначаються винятковою силою поетично-образного мислення. Оспівував походи та подвиги своїх сучасників — руських князів.

вѣщій. — Віщий — мудрий, провидець (епітет Бояна) і чарівник, чаклун, волхв (так нижче у “Слові” характеризується князь Всеслав Полоцький).

растѣкашеться мыслию по древу. — Розтікатися — розбігатися (пор. утікати). Оскільки дальші дві частини цієї тричленної метафори (“сѣрымъ вълкомъ” і “шизымъ орломъ”) містять уподібнення з живими істотами, то і в першій частині деякі дослідники й перекладачі замінюють “мыслию” на “мысію” — білкою (так на Псковщині називають білку-летягу). Але проти цієї заміни говорять такі дані: білка у “Слові” зветься білкою (“емляхъ дань по вѣлѣ отъ двора”), а не “мисію” (мишою); на території України, де колись було створене “Слово”, нема і не було білок-летяг (вказівка М.Шарлеманя), і псковська назва тут ні до чого; читання “мыслию” підтверджується текстом “Задонщини”; у “Слові” зустрічається ще й інший, споріднений образ — “мыслено древо”.

пѣрвыхъ временъ. — “Перші” — колишні, давні, старі.

тогда пѣцашеть Т соколовъ на стадо лебедѣи. — Образна характеристика гри Бояна на гусях, де струни

порівнюються з лебедями, а пальці — із соколами.

старомъ Ярославѹ. — Йдеться про Ярослава Мудрого (народився 978, помер 1054 р.), сина Володимира Святославича. За часів Ярослава Мудрого Київська Русь досягла розквіту. Епітет “старий” тут означає “давній” і “мудрий”.

храбромъ Мстиславѹ, иже зарѣза Редедю предѣ пълкы касожьскими. — Мстислав Володимирович (помер 1036 р.), брат Ярослава Мудрого, князь чернігівський і тмутороканський. В 1022 р. ходив на касогів (плем'я, що заселяло тоді Північний Кавказ) і в єдиноборстві перед обома супротивними військами переміг велетня Редедю, князя касозького.

красномъ Романови Святѣславличю. — Роман Святославич — внук Ярослава Мудрого, брат Олега “Гориславича”, князь тмутороканський. Убитий половцями в 1079 р. “Красний” — красний, вродливий, гарний.

старого Владимира. — Старий Володимир — Володимир Святославич, великий князь київський, батько Ярослава Мудрого. Помер у 1015 р. Деякі дослідники вважають, що тут мова йде про Володимира Всеволодовича Мономаха (народився 1053, помер 1125 р.), з 1113 р. великого князя київського.

иже истягнѹ ѹмъ крѣпостію своєю и поостри сердца своего мужествомъ. — “Истягну” тлумачать двояко: або “зв'язав”, “здушив”, “переміг” розум одвагою (“крѣпостію”) своєю, або, навпаки, — “стягнув” “оперезав”, “укріпив” його цією одвагою. “Умъ”

мало в староруській мові багато значень: розум, душа, мисль, знання, причина, спосіб думок, намір тощо. Ми розуміємо дане речення так: Ігор укріпив свій ум (намір) одвагою своєю і вигострив його мужністю свого серця. “Поостри сердца своего мужествомъ” перекладають ще: “вигострив серце своє мужністю”, але, мабуть, швидше можна говорити про гострий розум, ніж про гостре серце.

на землю Половѣцькѹю. — Половці, які з'явилися на Русі 1061 р., в кінці XI—XII ст. займали всю південну половину теперішньої України, Крим і басейн Дону, ведучи кочове життя.

скача, славію, по мысленѹ древѹ. — Себто скакаючи солов'єм по уявному дереву, в думці. Є також гадка, що “мыслено древо” — це образ метафоричного дерева пісень, поезії.

свивая славы обаполы сего времени. — Це місце звичайно тлумачать так: Боян співав би, з'єднуючи славу обох половин цього часу, тобто переходив би від слави минулого часу до слави теперішньої. Проте, такий поетичний прийом характерний саме для автора “Слова”, а не для Бояна. Боян співав лише про своїх сучасників. От і тепер він співав би тільки про події цього часу, лише про похід Ігоря, без ремінісценцій у минуле. Тому “обаполы” розуміємо як прислівник зі значенням “навколо”. У повісті про новгородський білий клобук сам клобук описано так: цар Костянтин “устрои его камением драгим и жемчюгом, а округ его (вариант — “по оба полы”. — Н.Р.) дванадцать каменей” (див. Н.Н.Розов, “Повесть о новгородском

белом клобуке как памятник общерусской публицистики XV века”, Труды отд. др.-рус. лит., т. IX, 1953, с. 206). Пор. також — “Упаде на могилу, туже, розливається, аж обаполи луна розлягається” (див. Б.Грінченко, Словарь української мови, т. III, с. 1).

рища въ тропѣ Трояню. — У “Слові” ще тричі зустрічається присвійний прикметник “Троянь”: “были вѣчи Трояни”, “на землю Трояню”, “на сѣдьмомъ вѣцѣ Трояни”. Частина вчених думає, що тут взагалі мовиться не про Трояна, а про Бояна. Інші гадають, що тут ідеться про Ульпія Траяна — римського імператора (98—117 р. н. е.), невтомного завойовника і будівника, чийм іменем названо різні ворота, вали, дороги, мости на Балканському півострові. Ще інші тлумачать слово Троян у метафоричному плані: “тропа Трояна” — образ дальності, “віки Трояна” образ стародавності, “земля Трояна” — Руська земля. Ймовірно, що Троян — це староруський язичницький бог; про нього згадується і в іншому творі — в “Ходінні Богородиці по муках” (за списком XII ст.). Таке тлумачення цього слова порівняно задовільно пояснює вживання його в усіх чотирьох випадках: “тропа Трояна” — путь пророчого, “божественного”, віщого натхнення поета; “віки Трояна” — давні язичницькі часи; “земля Трояна” — Руська земля; “сьомий вік Трояна” — останній вік язичництва (у християнських легендах, як відомо, число сім означало “останній” — сім днів тижня, сім днів

творення світу, сьоме небо, сім тисяч років існуватиме світ тощо).

Игоревн, того (Олга) внуку. — Слово “Олга”, “Ольга” і у виданні 1800 р., і в рукописній копії, зробленій для Катерини II, подано в дужках, ніби “для большей ясности речи”. Одне слово “того” було б у даному разі дуже глухим, і ймовірно, що ще давній переписувач якийсь додаткове слово тут пропустив (можливо, саме й “Олга”, бо Ігор був-таки внуком Олега “Гориславича”). Деякі дослідники й перекладачі думають, що “того внуку” значить “внуку Велеса” — Бояну, бо через два рядки нижче Боян згадується як онук Велеса, чи Волоса — староруського язичницького “скотьего бога”, бога достатку і водночас пастушого бога, бога поезії і покровителя поетів. “Внук” тут означає “нащадок”; аналогічно і руський народ називається у “Слові” Дажьбожим внуком, вітер — внуком Стрибога.

за Сулою. — Сула — ліва притока Дніпра, нижче міста Переяслава. За Сулою починалися половецькі степи, звідки кінні війська половців набігали на Русь.

Новѣградѣ. — Місто Новгород-Сіверський на Десні, тепер районний центр Чернігівської області.

стоять стязи въ Путивлѣ. — “Стязи” тут вжито не в значенні “прапор”, “стяг”, а в розумінні “військо”; себто війська сина Ігоря, Володимира, який княжив у Путивлі, теж були готові у похід. Путивль — місто на річці Сейм, тепер районний

центр Сумської області. Одне з найстаріших руських міст.

Ігорь ждегъ мѣда брата Всеволода. — Всеволод Святославич — брат Ігоря, князь курський і трубчевський. Кілька разів ходив на половців. У 1185 р., під час походу Ігоря, потрапив у полон, згодом повернувся на Русь, а в 1191 р. знову бився з половцями. Відзначаючи особливу хоробрість Всеволода, автор “Слова” називає його за тотожнім метафоричним половецьким прізвиськом “Телебуга” — “буй-туром”, “яр-туром”. “Буй”, “яр” (ярий) — хоробрий, відважний, сміливий. “Тур” — дикий бик (зубр), теж символ виняткової сили й відваги. Помер Всеволод у 1196 р.

оуѣдлани Ѹ Курьска, напередѣ. — Курськ — місто у верхів'ях річки Сейм, обласний центр Росії. Залежно від тлумачень, де і коли Ігор чекав Всеволода, “напередѣ” може означати або “попереду”, “спереду”, або “раніш”, “уже”. Перше тлумачення, очевидно, ймовірніше, бо Курськ справді був попереду військ Ігоря на шляху походу в степ.

къмети. — Цим словом первісно називали дрібних землевласників, згодом — кращих, досвідчених воїнів.

Тогда Ігорь възрѣ на свѣтлое солнце и видѣ отъ него тьмою вся своя воя прикрыты. — Сонячне затемнення, про яке тут іде мова, сталося 1 травня 1185 р.; в районі Дінця воно відбувалося о 15 год. 25 хв. за київським часом. У давні часи сонячні затемнення вважали лихими ознаками, які віщували війну, навалу ворогів, голод, пошесті, смерть.

свистѣ звѣринѣ въста близъ: дивѣ кличетѣ врѣхѣ древа. — У виданні 1800 р. початок цього уривка читається так: “свистѣ звѣринѣ въстазѣ”. Це одне з дуже важких для тлумачення місць. Неясно, які звірі свистять; звичайно вважають, що це свист ховрахів чи байбаків, хоча ще Потебня справедливо зауважував, що такий свист був би надто незначною рисою в картині жаху, яку наводить гроза (“Слова о полку Ігоревім”, Воронеж, 1878, стор. 27). Крім того, відомо, що ховрахи взагалі не вилазять із нір, коли є хоч найменша тривога, — цей факт цілком закреслює можливість подібного тлумачення “звіриного свисту”. Тому окремі вчені слово “свист” відносять до попереднього речення пам'ятки: “Нощь... птичь Ѹбѣди свистѣ”. Важким є і слово чи слова: “въстазѣ”. Одні текст із цими словами читають: “свистѣ звѣринѣ въста; збисѣ дивѣ...”, другі — “звѣринѣ въстазѣ”. Є й інші читання. Під словом “дивѣ” переважна більшість учених розуміє або віщого птаха, або міфічну особу на зразок лісовика, або якесь божество східних народів. Інші під “дивом” (“дивѣ” — скорочена форма слова “дивий” — дикий) розуміють половця-розвідника, що несамовитим, лютим, диким (“звѣринѣ”) свистом давав знати своїм про наближення руського війська, аналогічно до того, як Овлур подавав сигнал Ігореві на втечу (“Овлурѣ свиснѣ за рѣкою, велитѣ князю разкъмети”). При такому тлумаченні добре коментується й інше місце “Слова” — “Ѹже врѣжесѣ дивѣ

на землю”, себто уже накинувся половець на Руську землю. “Въ стази” виправляємо (за Ржигую) на “въста близъ”.

Поморію. — Узбережжя Азовського і Чорного морів.

Посулію. — Посуля — землі в басейні ріки Сули.

Сурожъ. — Сурож — нині місто Судак у Криму; колись було торговим центром.

Корсуню. — Корсунь — стародавній Херсонес, місто поблизу Севастополя.

тѣмѣтороканьскыи вѣванѣ. — Тмуторокань — місто, що знаходилось на Таманському півострові і було центром руського князівства. Біля цього міста аж до XVIII ст. стояли дві величезні статуї-ідоли божеств Санерга і Астарті, споруджені ще в III — IV ст. до н. е. Одну з них, гадають, і мав на увазі автор “Слова”.

кычатѣ тѣлѣгы полунощы, рци, левѣди роспѣжени. — Половці поспішали до Дону назустріч руським військам, і скрипіли немазані колеса половецьких возів-кибиток. Лебідь, як вважають дослідники, був племінним тотемом половеців.

вѣлци грозѣ вѣсрожатѣ. — Можливо, “вѣсрошатѣ, вѣсорощаютѣ” — збуджують, “вѣзерошиваютѣ” грозу — загрозу, страх; може, “ворожатѣ”, віщують грозу.

чрѣленыя щиты. — Дерев’яні щити руських воїнів були звичайно пофарбовані в рожево-червоний колір черленню — фарбою, яку виготовляли з особливої комахи — червця.

за шеломянемѣ. — “Шеломя” — горб чи гора. Ймовірно, що тут мається на увазі Ізюмський курган (Кремінна гора на півдні м. Ізюма). Поблизу протікала річка Сальниця, що нині зникла, і саме біля неї був Ізюмський перевіз через Сіверський Донець. Перейшовши тут ріку, руські війська вже були в Половецькій землі.

Длѣго ночь мрѣкнетѣ. Заря-свѣт запала. Мѣгла поля покрыла. Щекотѣ славѣи ѣспе, говорѣ галичѣ ѣбѣдися. — Це речення динамічно малює довгу (психологічно) ніч перед боем, яка поступово переходить у ранній світанок.

Сѣ заранія вѣ пятькѣ потопташа поганыя плѣкы половецкыя. — Йдеться про першу зустріч руського війська з половецькими силами пізнього ранку в п’ятницю, 10 травня 1185 р., біля річки Сюурлій (як гадають, це місце злиття нинішніх річок Голої Долини з Сухим Торцем, біля м. Слов’янська). Половці втекли, залишивши руським велику здобич.

паволокы, и драгыя оксамиты. — Паволоки — дорогі шовкові тканини; ще дорожчими були оксамити. Вироблялися у Візантії та мусульманських країнах.

Орѣтѣмами, и япончицами. — “Орѣтѣма” — покривало, попона; “япончица” — опанча, накидка.

ѣзорочьи. — Дорогоцінні речі чи тканини з різьбленими, витканими чи вишитими візерунками; дорогоцінності взагалі.

чрьлена чолка. — Бунчук — пофарбований кінський хвіст, прикріплений до древка. Знак влади.

стружіє. — Ратище, древко списа.

Дремлетъ въ полѣ Ольгово хороброе гнѣздо. — Нічліг у половецькому степу з 10 на 11 травня. Всі князі, учасники походу — Ігор Святославич, його брат Всеволод, небіж Святослав Ольгович (князь рильський) і син Володимир, — були нащадками крамольного князя Олега Святославича (“Гориславича”).

Гзакъ вѣжитъ сѣрымъ влъкомъ, Кончакъ емѣ слѣдъ править къ Донѣ великомѣ. — Гзак біжить попереду, Кончак слідом за ним править свого коня назустріч руським військам, ведучи основні половецькі сили. Ці половецькі хани, особливо енергійний, завзятий Кончак, неодноразово очолювали набіги степовиків на Русь.

хотятъ прикрыти Д солнца. — Чотири сонця — чотири князі, учасники походу — Ігор, Всеволод, Володимир Ігоревич, Святослав Ольгович. Порівняння князя з сонцем часто зустрічається в давній літературі.

на рѣцѣ на Каялѣ. — Ріка Каяла згадується в “Слові” шість разів. Біля неї руські війська зазнали поразки. Було висловлено ряд припущень відносно того, як тепер зветься ця річка і де вона протікає (Кагальник, Кальміус, Калка, Суха і Мокра Яли, Кривель, Макатиха, Калитва). Досить переконливою є остання думка К.В.Кудряшова, що Каяла (у перекладі — “камениста”) — це річка Кам’янка, що впадає в Донець за кілька

кілометрів від Ізюмського кургану (“шеломя”).

Се вѣтри, Стрибожи внѣци. — Стрибог — один з руських поганських богів. З тексту “Слова” виходить, що це бог вітрів. Його статую, поруч зі статуями інших поганських богів, поставив Володимир Святославич у Києві 980 р.

Стязи глаголютъ. — На чолі війська звичайно їхали знаменосці. Навколо бойових стягів збиралися, стягувалися війська. Половецькі стяги ніби “говорили”, давали знати руським полкам про наближення ворожої сили. Є також думка, що “глаголютъ” — це перекручене староруське слово “плаполять” — мають, лопотять.

мечи харалужными. — Прикметник “харалужный” та іменник “харалуг” зустрічаються в “Слові” шість разів. Точне значення цього слова і його етимологія неясна. Звичайно його перекладають словом “булатний”, “булат”, розуміючи під булатом міцну, вороновану сталь. В.Ржигга пропонує виводити “харалуг” від арабського слова (яке існує і в тюркських мовах) “харабліг”, що означає загибель, смерть, руйнування. При такому тлумаченні це слово добре підходить в усіх випадках. Коли ж під “харалугом” розуміти булат, то одне з речень “Слова” — “ваю храврая сердца въ жестоцѣмъ харалужѣ скована, а въ вѣести закалена” — стає неясним граматично і за змістом. Що значить “в твердому булаті сковані”? Треба було б сказати “із твердого булату”. Крім того, при такому тлумаченні

порушено синтаксичний паралелізм — улюблений поетичний прийом автора, бо булат і відвага — слова далеко не паралельного порядку.

Поскепаны саблями калеными шеломи оварьскыя. — Чому шоломи поскіпані? Шоломи звичайно ми уявляємо або сталйними, або залізними, а скіпають дерево (пор. “скіпка”). Як показали археологічні знахідки, шоломи половців були не суцільнометалевими, а дерев’яними, із залізними тільки ребрами та металевою шишкою зверху. Слово “поскепаны”, отже, є ще одним доказом реалістичності, точності й конкретності поетичних образів “Слова”. Авари (за літописом “обри”) — плем’я, що жило, починаючи з V ст., на північних берегах Чорного моря і на Північному Кавказі; зникло в IX ст. Частина аварів, очевидно, асимілювалася з кавказькими народами.

Кая раны, дорога братіє, забывъчти и живота. — Слово “кая” і в змістовому, і в формальному відношенні тлумачать по-різному. Частіше приймають такі читання: “яка із ран дорога тому, браття, хто забув...”, вважаючи “кая” за питальний займенник “яка”, і “він зневажив рани, дорогі браття, забувши...”, вважаючи “кая” аористом від дієслова “каяти” — зневажати. В обох випадках виходить, ніби Всеволод був поранений. Літописи ж дають підставу гвердити, що Всеволод поранений не був. Добрий зміст в історичному, психологічному і граматичному відношенні виходить, якщо прийняти “кая”

за аорист від дієслова “каяти” — мститися. Тоді переклад буде такий: “він помстився за рани, дорогі браття, забувши...” Тут ітиме мова про рани і взагалі про поразку Ігоря. Автор “Слова” неодноразово звертається до князів із закликом відплатити “за раны Игоревы”. Слово “рани” в староруській мові означало також “удари”. “Кая” пропонують також розуміти як зіпсоване “дая”. Можливо, “кая” є перекручене “коя” (пор. староукраїнське “коїти” — робити, творити переважно щось зле). При останніх двох тлумаченнях переклад буде: “Він наніс (ці) удари (рани), дорогі браття, забувши...” Таке читання правильно малює картину битви Всеволода з половцями.

Чрънигова отня злата стола. — Всеволод був сином Святослава Ольговича, князя чернігівського (помер 1164 р.).

милыя хоти, красныя Глѣбовны. — Слово “хоть” означало в староруській мові — бажання, улюбленець, коханець, наложниця, люба дружина, жона. Тут вживається в значенні “мила жона”. Глібівна — княгиня Ольга, дружина Всеволода, дочка князя Гліба Юрійовича, внучка Юрія Долгорукого, сестра переяславського князя Володимира Глібовича.

были плъци Олговы. — Олег Святославич — дід Ігоря, внук Ярослава Мудрого, князь тмутороканський і чернігівський. У боротьбі за князівський престол вів безперервні війни (“крамолѣ коваше и стрѣлы по землѣ сѣяше”) з іншими руськими князями, особливо з князем Всеволодом,

батьком Володимира Мономаха. Ворогування між Ольговичами й нащадками Володимира Мономаха — Мономаховичами, — викликане боротьбою за княжі столи, призвело до тяжких і тривалих усобиць XII ст. Ольговичі, за прикладом свого предка Олега, користувалися допомогою половців, родичалися з ними. А половецькі орди завдавали руському народові багато лиха і горя. Тому й називається Олег у “Слові” “Гориславичем”. Помер Олег 1 серпня 1115 р.

тон же звонъ слыша давным великим Ярославль сынъ Всеволодъ, а Владиміръ, по вся ѹтра ѹши закладаше въ Черниговѣ. — Йдеться тут, очевидно, про те, що син Ярослава Мудрого Всеволод (з 1078 р., після смерті свого брата Ізяслава, він став “великим”, бо зайняв великокняжий київський стіл) під час свого князювання в Чернігові пильно стежив (“звонъ слыша”) за підготовкою до походу на Чернігів крамольного князя Олега. Всеволод у 1077 р. зігнав Олега з чернігівського стола, і той змушений був тікати у Тмуторокань, яка була тісно зв’язана з Чернігівським князівством. 1078 р. він пішов на Всеволода (див. наступний коментар). Володимир Мономах, син Всеволода, якого батько з 1078 р. посадив замість себе на чернігівський стіл, весь час боявся, що проти нього, як і проти батька, виступить Олег, котрого підтримувала чернігівська знать. Тому він “по вся ѹтра ѹши закладаше въ Черниговѣ”, себто запирав городські ворота не лише на

ніч, але й на день, закладаючи дерев’яні засуви-бруси в “уші” — спеціальні діри в стояках або в стінах. Слово “ушак” — одвірок з дірами для замикання — відоме в українських пам’ятках першої третини XVII ст. (див. “Чтения в ист. общ. Нестора летописца”, кн. 6, 1892, стор. 13 (отд. III). У першодруку замість “той же” маємо “тоже”; замість “Ярославль сынъ Всеволодъ, а Владиміръ” було “Ярославль сынъ Всеволожь: а Владиміръ”. Смысл такого читання незрозумілий історично. Згадане місце читають і так: “давным великим Ярославль, а сынъ Всеволожь Владиміръ”; тоді тут ітиме мова про Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха як ідеальних старих князів, що виступали проти князівських усобиць.

Бориса же Вячеславлича слава на судъ приведе и на Канинѹ зеленѹ паполомѹ постла за обидѹ Олговѹ, храбра и млада князя. Съ тоя же Каялы Святоплѣкъ повелѣ яти отца своего между ѹгорьскими иноходьцы ко святѣи Софїи, къ Кїевѹ. — Борис Вячеславич — внук Ярослава Мудрого, союзник Олега “Гориславича”, завзятий учасник князівських чвар. У 1078 р. він разом з Олегом навів поганих на Русь, намагаючись перемогти Всеволода, якого й вигнано з Чернігова. Але незабаром проти Олега і Бориса виступили з переважними силами князі-брати Ізяслав київський з сином Ярополком і Всеволод з сином Володимиром (Мономахом). Олег хотів піти на перемир’я, але Борис відкинув цю пропозицію

— “аз им противен всем”. Тоді ж, 1078 р., в бою на Нежatinій Ниві, поблизу Чернігова, Бориса, “похвалившася велми”, як пише літописець, було вбито. Він поліг, як сказано в “Слові”, “за обиду Олгову”, бо Олега “обидив”, вигнав у 1077 р. з Чернігова Всеволод Ярославич. Борис характеризується “Словом” як молодий і хоробрий князь; деякі дослідники відносять, проте, ці епітети до Олега. Похвальба, “слава” Борисова привела його на “суд”, на смертний, “божий суд”. Вчені по-різному читали слова “на Канину” (“на конину”, “на ткань ину”, “на тканину”, “на казнь ину”, “на ковылу” та ін.). В найновіших роботах коментовані слова читаються, як правило, без змін. Як і Нежатина Нива, річка Канина була поблизу Чернігова. Про неї згадується в Іпатському літопису під 1152 р. “Паполома” — покривало; зелена паполома — зелений покрив, трава на берегах річки Канини; “постла” — поклада, положила на смерть (в такому розумінні це слово і далі вжито в образі “на Немизѣ снопы стелють головами”).

Словами “съ тоя же Каялы”, як гадають, битва біля річки Канини в 1078 р. порівнюється з битвою Ігоря Святославича коло річки Каяли в 1185 р. В бою коло Канини загинув і князь київський Ізяслав. Його син Святополк перебував тоді в Новгороді, на княжому престолі, і участі в битві не брав. Тому, треба думати, він не сам перевіз тіло батька до Києва, а “повелѣ яти” — звелів узяти, перевезти. У

першодруку замість “повелѣ яти” стоїть “повелѣя” — беззмістовне слово. Деякі вчені читають його “полелѣя” — поколихав, обережно переніс. Іноходці — коні, що біжать, викидаючи вперед одночасно то обидві ліві ноги, то праві, їзда на таких конях значно спокійніша, ніж на звичайних. Між двома іноходцями, що йшли один за другим, на носилках чи рядні, укріпленому на довгих жердинах, перевозили у давні часи поранених і хворих. На таких іноходцях привезли до Києва Ізяслава і поховали у Софійському соборі.

при Олзѣ Гориславичи. — Див. коментар вище.

погибашеть жизнь Дажьбожа внука. — “Жизнь” — добро, достатки. Дажьбожий внук — руський народ. Дажьбог — руський поганський бог сонця.

Игорь плъкы заворочаетъ: жаль бо емѹ мила брата Всеволода. — Літопис дає пояснення цих слів. У неділю вранці 12 травня 1185 р., під час битви Ігоря з половцями, його допоміжні війська із “своїх поганих” — ковуї не витримали ворожого натиску і кинулись утікати. Ігор поскакав за ними, марно намагаючись завернути їх на поле бою. Повертаючись назад, князь Ігор потрапив у полон до половців, причому зовсім близько від своїх військ — на відстані польоту стріли. “Держимъ же Игорь видѣ брата своего Всеволода крепко борющася и проси души своей смерти, яко да бы не видилъ падення брата своего” (Іпатський літопис).

Бишася день, бишася др҃угин, третьяго дни къ полѹднїю падоша стязи Игоревы. — За даними літописів, бій Ігоря з половцями тривав два дні — у п’ятницю і суботу 10 і 11 травня; третього дня, в неділю 12 травня вранці, руські війська було розбито: впали бойові стяги Ігоря.

сваты попоиша. — Руські князі часто родичалися з половецькою знаттю. Зокрема, половецький хан Кончак справді доводився Ігореві сватом. Син Ігоря Володимир був заручений з ханською дочкою. Водночас це місце є частиною образу “битва — весільний бенкет”.

Ҁже пѹстыни силѹ прикрыла. — Пустиня (безлюдне поле, степ) прикрыла травою “силу” — полеглих у бою воїнів Ігоря, себто трупи заросли травою. Є й інші тлумачення: кочівники (образно — степ, пустиня) перемогли руську силу, військо.

Въстала обида въ силахѹ Дажь-божа внѹка, встѹпила дѣвою на землю Трояню, въсплескала лебединными крылы. — Персоніфікація обиди в образі діви з лебединими крильми пов’язана, як гадають, з дохристиянськими релігійно-фольклорними поглядами слов’ян. За народними поглядами, лебідь віщує “обиду” — лихо, нещастя (пор. “Ой крикнула та лебедонька на синьому морю, заплакали чорноморці та об своїм горю”). На початку “Слова” лебідь має й інше образне значення — тут лебедиця співає пісню слави князям.

За нимѹ кликнуѹ Карна и Жля, поскочи по Рѹскои земли, смагѹ людемѹ

мычючи въ пламянѹ розѣ. — Це важке місце тлумачать по-різному. На думку одних, “Карна” (від “карити” — оплакувати) — це уособлення скорботи, плачу; “Жля” (“желя”) — теж уособлення плачу, жалю за вбитими; образи, аналогічні до діви-обиди. Інші розуміють під Карною і Жлею плакальницю й голосільницю. Однак форма “за нимѹ кликнуѹ” в розумінні “заплакали по ньому” (по Ігоревім полку) — зовсім нетипова для староруської мови. Типові староруські форми — “плакати по немѹ, надѹ нимѹ, о немѹ, плакати его”. Очевидно, “за нимѹ” відноситься до слів “за морем”, тобто за озером, названим і в літопису “морем”, де було потоплено ту руську рать, яка не полягла в бою. О.Потєбня з приводу коментованого місця зауважував, що тут “во всяком случае речь не о вое поминок, а торжествующем клике врагов, коему в следующем противопоставлен плач жен”. Історично це були саме Кончак і Гза (Гзак), які після поразки Ігоря ринули на Русь. Вони ж розкидали вогонь з полум’яного рога — обгорнули в пожежі Руську землю. В літопису є також вказівка на те, що в Кончака був половчин, який умів стріляти “живим вогнем”, і запалював з далекої відстані міста. Такого бусурменина захопили в 1184 р. війська київського князя Святослава, розгромивши Кончака. Є також думка, що Карна і Жля — це імена половецьких ханів, про яких не згадано в літопису. У першодруку слово “людемѹ” відсутнє; воно є в рукописній копії, зробленій для

Катерини II. “Смага” — вогонь, жар.

милыхъ ладъ. — “Ладо” — муж, чоловік.

а злата и сребра ни мало того потрепати. — Слово “потрепати” тлумачать на різні лади: дзвонити, побренькувати; нагромадувати; гладити, торкати, держати в руках; носити одяг, витканий золотом і сріблом. Думається, що це слово слід ставити в один ряд зі словом “трепати” — розбити, втратити, загубити. В такому значенні у творі вжито слово “притрепати” (“Изяславъ... притрепавъ дѣду своему Всеславу, а самъ подъ чръленими щиты на кровавѣ травѣ притрепанъ литовскими мечи”). Гадаємо (за В.Перетцом), що зміст цього слова тут такий: жінки плачуть, що їм доведеться немало витратити, загубити золота і срібла на викуп своїх лад-чоловіків, які потрапили до полону, а водночас вони тужать, що втрачено звичайну під час щасливих походів воєнну здобич, особливо золото й срібло. Ясно, що під “жонами руськими” тут треба розуміти жінок руської знаті.

емляхъ дань по вѣлѣ отъ двора. — В літопису є легендарне свідчення, що в IX ст. руські платили данину хозарам і варягам по білці від двора, від “диму”. Можливо, тут мається на увазі “вѣла” — дрібна срібна монета. Взагалі ж половці, які робили тільки розбійницько-грабіжницькі наїзди на Русь, не могли брати систематично данину з населення. Тут, очевидно, йдеться про те, що під час половецьких набігів руські примушені були коритися

чужоземцям, і, щоб показати це, автор “Слова” використав стару, традиційну формулу підкорення.

Игорь и Всеволодъ, уже лжу вѣдиста, которюю то вѣше успилъ отецъ ихъ, Святъславъ грознын великын кievскын. — “Лжа” — підступність половців. Деякі читають “которую” як “котоною” — незгодою, тобто, що Ігор і Всеволод розбудили “лжу” половців своєю незгодою з київським князем Святославом, їх феодальним главою. Вони без його участі й навіть без його відома рушили на половців і були розбиті. Внаслідок цієї поразки половці, яких у 1184 р. розгромив Святослав, порушили укладені з ним умови і знову стали набігати на Русь. Однак стосунки між Святославом та Ігорем і Всеволодом не можна розцінювати як “котоною”. Святослав Всеволодович — двоюрідний брат Ігоря і Всеволода, син Всеволода Ольговича, князя київського, внук Олега “Гориславича”. Княжив у різних містах Русі. 1180 р. міцно укріпився в Києві, хоча іншими містами цього князівства володів Рюрик Ростиславич. Організував кілька вдалих походів у Половецьку землю. Серед них особливо успішним був похід 1184 р. Широку картину цього походу і розгрому половців намалював автор “Слова”. Помер Святослав у 1194 р.

поганого Кобяка. — Кобяк — половецький хан. У 1183 р., під час походу Святослава Всеволодовича разом з іншими руськими князями проти половців, Кобяк був захоплений у полон, а разом з ним —

два його сини та ще 7000 половців.

въ гридницѣ. — Гридниця — великий урочистий зал у княжому дворі, ймовірно окрема будова, а не частина княжого палацу. В ньому збиралися на наради та бенкети “гриди” — дружинники князя.

Тѣ нѣмци и венецици, тѣ греци и морави поють славу Святъславлю, кають князя Игоря. — Слава про перемоги київського князя Святослава над половцями (див. попередні коментарі) розійшлась по всьому світу. Про його успішні походи знали німці, венеціанці, греки, чехи. Вони ж, очевидно, знали й про невдачу Ігоря і докоряли йому за цей погано організований похід. “Ту” означає не “тут” (місце), а “тут”, “в той час”, “тоді”. В такому ж значенні “ту” вжито і в реченні “Тѣ Игорьъ князь выѣдѣ изъ сѣдла злата...”

жирѣ. — В староруській мові це слово мало значення “багатство”, “достаток”.

сѣдло кощіево. — “Кощій” (з тюркської мови) — обозний раб, бранець, джура. Князь Ігор із золотого княжого сідла пересів у сідло раба, полоненого.

Үныша во градомѣ забралаы. — Міста-фортеці обгороджувалися стіною, що являла два поставлені на певній відстані зруби з колод; між зрубами засипалась земля. На верху стіни робили поміст, який був захищений із зовнішнього боку бруствером-заборолом. На помості із заборолом стояв народ, проводжаючи своїх воїнів у похід; тут він виглядав

їх із походу, нерідко даремно; коли ворог оточував місто, звідси на нього сипалися стріли, летіло каміння.

въ Києвъ на горахѣ. — Княжий київський двір був розміщений на високій частині міста, поблизу Софійського собору.

на кровати тисовѣ. — Тис — *Taxus baccata*, дорогоцінне привозне дерево, не гнив, мав красивий червоний колір.

сѣ трѣдомѣ смѣшено. — З горем, з лихом, а може й з “трѣтомѣ” — отрутою.

поганыхѣ тльковинѣ. — Точне значення слова не встановлено (можливо, “перекладачів”). Взагалі ж ясно, що тут маються на увазі неруські, поганські народи, зокрема половці.

женьчѣгѣ. — І в фольклорі, і в писаній староруській літературі перли (жемчуг) були символом сліз.

Үже дѣски безѣ кнѣса въ моемѣ теремѣ златовръсѣмѣ. — “Кнѣсѣ” — це або “князьок” — гребінь, над яким зв’язуються крокви, або “сволок” — перекладка, на якій лежать дошки стелі. Очевидно, в забобонах Русі зруйнований князьок означав нещастя, загибель. Не виключено, що дане місце сну Святослава якимось пов’язане з похоронними звичаями дохристиянських часів. Щоб душі померлого, яка може шкодити живим, заплутати шляхи назад, мерця виносили не через двері, а через розібраний поміст. Так, зокрема, виносили з княжого будинку в 1015 р. тіло Володимира Святославича. Можливо, що раніше виносили тіло з примітивних жител-

напівземлянок через отвір у розібраній стелі-даху.

вѣсови врани. — У першодруку — “босуви”; ті дослідники, які не роблять гут виправлення, виводять це слово від “бос”, “босове” — демон, демони. За свідченням древніх арабів, ворон у слов’ян вважався священним птахом; згодом він набрав зловісних ознак. Звідси “босуви врани” — священні чи віщі ворони. “Бусови” — сірі; саме сірі, а не чорні ворони, за свідченням природознавців, збираються з неприємним карканням на ночівлю у зграї.

врани възгряхѹ ѿ Плъсньска на волони, вѣша дѣбри Кияни и несошася къ синѣмѹ морю. — У першодруку — “възгряхѹ, ѿ Плъсньска на волони вѣша дѣбрь Кисаню, и не сошлю къ синѣмѹ морю”. Це одне з дуже важких місць твору, що викликало ряд різних тлумачень. Під Плісенськом, зокрема, розуміли місто в Галичині; там ніби була й Кисань. Слова “дѣбрь Кисаню” виправляють на “дѣбрьски сани” — лісові змії чи змії, що живуть у проваллях. “Кисань” виправляли і на “киян” (ніби до моря неслися кияни). Дуже вірогідним є тлумачення М.В.Шарлеманя, що під Плісенськом слід розуміти місцевість біля стародавнього Києва “на горах” — урочище Плоске, чи Пліске (пізніше — північно-західна частина Подолу). Кисань — це Киянь, маленька річечка, згодом названа Киянкою, що впадала в річку Глибочицю. Киянка протікала в яру, під київськими горами, на яких стояв золотoverхий терем Святослава. Цей яр був покритий

лісом. Слово “дѣбрь” в староруській мові значило і “яр”, і “ліс”. “Болонь” — низинне місце, ^{дуки} (пор. українське “оболонь”).

Темно бо вѣ възг день. — На третій день бою, 12 травня (див. коментар вище) війська Ігоря і Всеволода зазнали поразки.

два солнца помѣркости, оба багряная стлѣпа погасоста. — Два сонця — князі Ігор і Всеволод, вони ж — багряні стовпи. Вище ці князі називаються також соколами.

молодая мѣсяца, Олегъ и Святъславъ, тѣмою ся поволокоста, и въз морѣ погрѹзиста. — Йдеться про малолітнього сина Ігоря — Олега (народився в 1175 р.; князі брали з собою в похід навіть п’ятилітніх синів) і Святослава Ольговича, князя рильського. Вони загинули в поході 1185 р., причому Святослав загинув, певно, вже після того, як був захоплений у полон. В літопису після 1185 р. про них згадок немає. За автором “Слова”, обох князів утопили половці або вони самі втопилися в морі, тобто в тому озері, де загинуло багато руських воїнів. Про потоплення руської раті в морі-озері говорить в літопису.

и великое вѣиство подаста хинови. — “Хинови” — очевидно, назва народів Сходу, про яких на Русі знали мало, невиразно. Гадають, що корінь цього слова “хин” іде від назви Китаю, китайців — china.

прострошася половци, аки пардѹже гнѣздо. — “Пардуси” — гепарди, хижі звірі з родини котячих. “Гніздо” — виводок. Половців, або інакше

куманів, порівнювали з “пардусами” і в інших пам’ятках староруської літератури.

Уже врьжеся дивъ на землю. — Про “дива” — див. коментар вище. “Земля” — Руська земля.

готскія красныя дѣвы вѣспѣша на врезѣ синемѹ морю. — Готи поселилися на берегах Чорного і Азовського морів у II ст. н. е. Залишки їх були в Криму ще в XVI—XVII ст. Готи-тетраксити жили в районі Тамані й далі на південь, вздовж східного берега Чорного моря. Ігор ішов походом не на Крим, а на Дін, Лукомор’я, Тмуторокань, і загрожував, таким чином, не тільки половцям, але й готам-тетракситам, що жили в районі Тмуторокані. Тому після поразки Ігоря готські дівчата співають на березі Чорного моря. До них шляхом торгівлі потрапила частина награвованого половцями руського добра — от вони й дзвонять руським золотом.

поють время Бусово. — Літературознавці приймають пояснення, що Бус — Бос, Боус, Бооз — це князь антів, предків східних слов’ян. У 375 р. н. е. готський король Вінітар розбив військо Буса, а самого разом із синами і сімдесятьма іншими знатними антами звелів розп’ясти на хрестах. Готські дівчата оспівують ці славні для готів часи.

лелѣють мѣсть Шароканю. — Дід Кончака, половецький хан Шарукан, неодноразово зазнавав поразки від руських князів. Особливо тяжкою була поразка 1106 р., коли він ледве втік від Володимира Мономаха. Сина Шарукана — хана Отрока, батька

Кончакового, Володимир загнав аж на Кавказ, “во Обезы”, за Залізні Ворота. В зв’язку з цією подією в Галицько-Водинському літопису наведено чудову легенду про евшанзілля. Після розгрому Ігоря в 1185 р. настає, нарешті, можливість здійснити мрію, яку стільки років плекав Кончак, — помститись за поразки свого діда. Леліють, плекають помсту й готські дівчата.

Святѣславъ изрони злато слово, с слезами смѣшено. — Про це “золоте слово” Святослава, в якому він скорботно докоряє Ігореві та Всеволодові, говориться і в Іпатському літопису: Святослав “вельми воздохнѣвъ, ѹтеръ слезъ своихъ” і жаліє, що молоді князі, “не воздержавше ѹности отвориша ворота на Русьскѹю землю”. Порізнному вирішується питання і про склад “золотого слова”. Одні вважають, що Святослав тут звертається не лише до Ігоря і Всеволода, але й до інших князів, згаданих у “Слові” — до Всеволода Юрійовича, Рюрика і Давида, Ярослава Осмомисла та ін. М.К.Гудзій переконливо довів, що Святослав у “золотому слові” звертається лише до Ігоря та Всеволода.

О моя сыновчя, Игорю и Всеволоде! — Ігор і Всеволод насправді були не синовці, небожі, племінники Святослава, а двоюрідні брати. Синовцями їх називає Святослав, за автором “Слова”, очевидно, для того, щоб підкреслити своє старшинство в роді.

цвѣлѣти. — Цвіліти, сікти, бити.

Въ нечестно одолѣсте. — “Нечестно” — без честі для себе, без

слави. Перша перемога над половцями у п'ятницю 10 травня 1185 р. не принесла руським князям ні честі, ні слави, бо за цією перемогою прийшла страшна поразка.

брата моего Ярослава. — Ярослав Всеволодович — князь чернігівський, брат Святослава. Цей могутній володар був дуже обережний і нерішучий. Він виділив Ігореві та Всеволодові лише допоміжну дружину, тих самих ковуїв, що втікали 12 травня з поля бою. Сам же Ярослав зі своїм великим і сильним військом у похід не пішов. Не брав участі і в успішному поході Святослава 1184 р., а в 1187 р. зірвав похід Святослава і Рюрика. Помер у 1198 р.

съ черниговьскими былями, съ могъты, и съ татраны, и съ шельбиры, и съ топчакы, и съ ревьгы, и съ ольберы. — “Были” — вельможі; “могутьы” — богатири, воеводи; “татраны” — можливо, жителі Татр (гірське пасмо в Карпатах), або водночас “и съ шельбиры, и съ топчакы, и съ ревугы, и съ ольберы” — родові імена або титули і чини ковуїв, “своїх поганих”, тюрків за походженням, що служили в дружині Ярослава.

преднюю славу сами похитимъ а заднею ся сами подѣлимъ. — “Предняя слава” — попередня слава, слава минулого; “задня” — майбутня, прийдешня.

Коли соколъ въ мытѣхъ бываесть — высоко птиць възбиваесть. — У соколів і яструбів пір'я змінюється щороку. Дволітній сокіл зветься соколом “двѣхъ мытѣй” трілітній —

“трѣхъ мытѣй”. У період линяння в них саме викльовуються пташенята і соколи стають надзвичайно сміливі; вони відганяють від гнізда навіть сильніших птахів.

Се ѹ Римъ кричатъ подъ саблями половецкыми, а Володимиръ подъ ранами. — Перемігши Ігоря, половецькі орди кинулися на Руську землю. Частина половців, на чолі яких стояв Гза (Кза, Кзак), оточили Путивль, хоча місто взяти так і не змогли, сплюндрували Посейм'я. Кончак пішов на Переяслав, де й зазнав поразки від руських. Ідучи назад у свої землі, він захопив Римів — місто чи містечко, що стояло, гадають, на нижній течії ріки Сули, там, де впадає в неї річка Буримка. Коли половці на чолі з Кончаком оточили Переяслав, проти них виїхав за місто з невеличким загоном Володимир Глібович, князь переяславський, внук Юрія Долгорукого, брат дружини Всеволода — “буй-тура”. Володимир так хоробро бився з численним половецьким військом, що був поранений, за літописом, аж “тремя копьями”. Пораненого князя одбили у ворогів руські воїни. В 1187 р., повертаючись із походу на половців, Володимир тяжко захворів і 18 квітня помер. “И плакашася, — пише літописець, — по немъ вси переяславци; еѣ бо любя дружинѣ и злата не свирашеть, и мѣния не шадяшеть, но даяшеть дружинѣ; еѣ бо князь добръ и крѣпок на рати, и мужьствомъ крѣпкомъ показаяся, и всякими добродѣтели наполненъ, о нем же ѹкраина много постона” (Іпатський літопис, 1187 р.).

Беликыи княже Всеволоде! — Всеволод Юрійович — з 1177 по 1212 р. (до смерті) князь володимиро-суздальський, син Юрія Долгорукого, внук Володимира Мономаха, які у свій час князували в Києві. Тому автор “Слова” звертається до Всеволода з закликом “отня злата стола поблюсти”. Всеволод (пізніше його прозвище — “Большое гнездо”) був одним з наймогутніших князів, робив далекі й успішні походи. Незадовго до походу Ігоря переможно воював проти волзьких болгар (у “Слові” — “ты бо можеш Волгу веслы раскропити”). Всеволод не втручався, проте, у справи південної Русі, хоч, ясна річ, не забував про неї, бо в Києві князували його батько і дід. За умов, коли половці розоряли Русь, позиція Всеволода як нейтрального спостерігача не сприяла організації відсічі ворогові. Для цього не досить було перелітати думкою до Києва, треба було ділом попильнувати отчого золотого стола.

Аже бы ты былъ, то была бы чага по ногатъ, а кощей — по резанъ. — “Чага” — невільниця, рабиня. “Кощей” — раб, бранець. Ногата і різань — дрібні гроші; у гривні було 20 ногат, або 50 різань. За “Руською правдою” ціна холопа була в середньому 5 гривень. Отже, коли б Всеволод узяв участь у поході на половців, то захоплено було б стільки полонених, що ціна на них упала б зовсім (за чоловіка — у 250, за жінку — в 100 разів).

шераширы. — Одні думають, що це слово означає “спис” (з грецького

σπίραρι); інші вважають, що це назва стріли чи снаряда черха — металнього приладу (з перського *tiḡ-i-sārḡh*).

Удалыми сыны Глѣзовы. — Мова йде про синів Гліба Ростиславича — Романа, Ігоря, Святослава, Володимира і Всеволода (останні два одержали від Всеволода Юрійовича рязанські волості), які були під владою могутнього володимиро-суздальського князя; він з ними ходив на Волгу.

Ты, бѣи Рюриче, и Давыде! — Рюрик Ростиславич — внук Мстислава Володимировича, правнук Володимира Мономаха, діяльний і неспокійний руський князь. Він сім разів завойовував і знову втрачав зайнятий ним у 1173 р. київський великокняжий престол, причому двічі віддавав його своїм суперникам добровільно (зокрема Святославу Всеволодовичу). Кілька разів організовував походи на половців, а 1203 р. навів цих же половців на Київ і страшенно спустошив місто. В 1205 р. був силоміць пострижений в ченці, але скинув рясу і знову завоював Київ. Помер Рюрик у 1215 р., князюючи в Чернігові. Рюрик був дуже освіченою людиною, сприяв розвиткові літописання, збудував велику кількість визначних в архітектурному відношенні споруд. Мав міцну і хоробру дружину, загартовану в численних боях. Давид — рідний брат Рюрика, князь смоленський; брав участь у походах Рюрика. Незадовго до смерті добровільно прийняв чернецтво. Помер у 1197 р.

за раны Игоревы. — Під час бою з половцями Ігор був поранений у ліву руку. Закликаючи відплатити “за раны Игоревы”, автор “Слова” мав на увазі не тільки справжні його рани, але і його поразку.

Галичкы Осмомыслѣ Ярославе! — Ярослав Володимирович — могутній князь галицький, тесть Ігоря Святославича. Князував у Галичі з 1153 по 1187 р., до смерті, що сталася 1 жовтня. Користувався серед князів великим авторитетом. В інтересах централізованої влади провадив запеклу боротьбу з міцним місцевим боярством. Епітет “Осмомисл”, що зустрічається тільки в “Слові”, тлумачать різно: в Ярослава вісім думок, вісім турбот одразу; розум його дорівнює розумові восьми чоловік; цей епітет виник за асоціацією-аналогією з іменем першого римського імператора Августа Октавіана (“Осьмородного”). Є також інші пояснення.

Высоко сѣдиши на своемъ златокованнѣмъ столѣ, подперъ горы угорскыи своими желѣзными плѣки, заступивъ королеви пѣть, затворивъ Дунаю ворота, меча бремены чрезъ облаки, сѣды ряда до Дуная. — Кремль Галича, княжого міста на Дністрі, справді був розташований “высоко”, на горбі. “Горы угорскыи” — Карпатські гори. “Королеви” — угорському королю. Володіння Ярослава лежали в басейні рік Прут і Дністер: починалися на північному заході від міст Ярославля та Перемишля і тягнулися аж до дельти Дунаю. Вираз “затворивъ Дунаю ворота” означає, що Ярослав закрит

кордони своєї землі для країн, які межували з Руссю по Дунаю. З цього тексту можна судити, що в Ярослава була добре для свого часу розвинута військова техніка. Спеціальними кагапультами його війська далеко і високо метали важке каміння (“бремени”). “Суды ряда” — керуючи, урядуючи.

отворяєши Києвѣ врата, стрѣляєши съ отня злата стола салтани за землями. — Відкрити ворота якому-небудь місту означало підкорити його; вплив Ярослава відчувався навіть у Києві. У словах “стрѣляєши” “салтани за землями” дослідники бачать натяк на планований третій хрестовий похід Фрідріха Барбароси проти султана Саладіна, в якому ніби брали участь галичани. Похід цей відбувся в 1189—1192 рр., але про підготовку його, що розпочалася ще в 1185 р., знав, очевидно, автор “Слова”.

А ты, бѣи Романѣ, и Мстиславе! — Роман Мстиславич — син Мстислава Ізяславича, князя київського, князь володимиро-волинський і галицький. Енергійний і діяльний, Роман все життя провів у походах і боях. Під час усобиць то він згонив князів з престолів, то його згнали. Воював з Литвою, Польщею, ятвягами, громив половців. В 1199 р. об’єднав під своєю рукою князівства Волинське й Галицьке і став надзвичайно могутньою постаттю. Літописець називав його царем, самодержцем усієї Русі. Багато займався розбудовою своїх володінь. Роман був добре відомий в Західній Європі. Папа римський Інокентій III пропонував йому коро-

лівську корону, але вимагав натомість прийняти католицизм. Роман відмовився. Загинув 1205 р. в бою під час походу на Польщу.

Хто такий Мстислав, точно не встановлено. Одні вважають, що це двоюрідний брат Романа Мстислав Ярославич пересопницький (помер у 1226 р.); інші думають, що тут ідеться про князя Мстислава Всеволодовича городенського. Обидва брали участь у походах Романа Мстиславича.

желѣзныи паровци. — У першому друку — “желѣзныи папорзи”. Найчастіше приймалась думка, що “папорзи” — це нагрудний панцир, “паперси”, “наперсна” броня. О. С. Орлов запропонував читати “паровци”. Слово “паровок” означало в XI—XII ст. молодого дружинника або слугу князя. “Желѣзныи паровци” — молоді воїни, одягнені у важкі залізні панцирі. Природно, що від ходи такого війська “тресну земля” — задрижала земля. Є також думка, що “папорзи” — це зіпсоване “паворзи”, “паворози” (пор. укр. “поворозка” — віршовка, шнур; тасьма для зав’язування очіпка), себто в даному разі ремінець, обкований залізними бляшками, яким підв’язувався шолом під підборіддям. Однак таке тлумачення, дуже ймовірно щодо реалій зброї, важко погодити з наступним образом — “тѣми треснѣ земля”.

Хинова, Литва, Ятвязи, Деремела. — “Хинова” — див. коментар вище. Роман Мстиславич перемиг литовців і примусив їх корчувати ліс та займатися незвичайною для них справою — хліборобством. В

народних устах і літературних пам’ятках збереглося навіть прислів’я, що відноситься до цих подій: “Романе, Романе, худим живеш, Литвою ореш”. “Ятвязи, Деремела” — литовські племена.

сѣлицѣ. — Легкі металеві списи.

ѹтрѣпѣ солнцю свѣтъ. — Слово “ѹтрѣпѣ” виводять від “ѹтрѣпѣти” — ослабнути, знесилитись (пор. “затерпли руки”), однак точне його значення невідоме. Виходячи із загального змісту, ці слова перекладають: “померкло світло сонця”.

по Росѣ и по Бѣли гради подѣлиша. — Річки Рось — права притока Дніпра і Сула — ліва притока Дніпра були межею, за якою починалася Половецька земля. Розбивши Ігоря, половці завоювали міста по Росі й Сулі, “поділили” руські городи між половецькими ордами. В Іпатському літопису про це сказано: “в то же лѣто (в 1185 р.) воєва Концакъ по Руси с половци”, в Лаврентіївському доповнено: “взяша всѣ городи по Бѣлѣ”.

Ольговичи, хрѣбрыи князи, dospѣли на брань! — Ідеться про Ольговичів, учасників походу Ігоря в 1185 р. У попередньому, 1184 р., коли князівська коаліція на чолі з київським князем Святославом Всеволодовичем розгромила половців, Ольговичі не встигли до них приєднатися. В 1185 р. вони вирішили надолужити втрачене, заявляючи (згідно з неприязним до Ольговичів Лаврентіївським літописом); “Мы есмыци не князи же? Пондемъ такы же собѣ хвалы добудемъ”. “На брань” вони

на цей раз “доспѣли”, але замість “хвали” здобули поразку.

Инѣгварь и Всеволодъ, и вси три Мстиславичи. — Ингвар і Всеволод — волинські князі, сини Ярослава Ізяславича, князя луцького. “Три Мстиславичи” — це, на думку деяких учених, згадані Ингвар, Всеволод та їх третій брат Мстислав, названі так по прадідові Мстиславу Володимировичу великому (сину Володимира Мономаха). Але крім цих трьох братів був ще четвертий — Ізяслав (помер у 1196 р.); а по прадіду Мстиславичів було значно більше. Тому переконливішою є думка, що тут ідеться про синів київського князя Мстислава Ізяславича — Романа (див. вище), Всеволода (помер 1195 р.) та Святослава, двоюрідних братів Ингвара і Всеволода. Вони були, отже, ріднею і всі разом — волинськими князями. Тому до них і спільне звертання, а до Романа, як наймогутнішого, ще й окремо.

не худа гнѣзда шестокрилицы. — Князі — соколи. За поясненнями природознавців, крила сокола складаються з шести частин оперення (кожне крило має три частини), які ясно видно при ширянні.

Не повѣдными жрѣвіи собѣ власти расхытитесте! — Точний зміст цього речення важко встановити, бо про князювання згаданих вище трьох Мстиславичів (крім Романа) нема детальних відомостей. Може, тут стверджується думка, що ці князі здобули свої волості (володіння) не шляхом міжусобної боротьби, а одержали їх у спадщину. А може,

навпаки, — це речення є риторичним запитанням: “Хіба ви не збройною рукою здобули собі волості?” Дослідники, що розуміють це речення як риторичне запитання, після “не повѣдными” вставляють частку “ль”.

Кое ваши злотыи шеломы, и сѣлицы ляцкіи, и циты? — Тут, певно, маються на увазі насамперед родинні зв’язки Мстиславичів з поляками (вони були по матері напівполяки), і та воєнна допомога, що її давали поляки цим князям. “Кое” може означати і “де”, і “що ж”, і “нащо”, “для чого”. Оскільки попереднє речення перекладаємо (не без вагань) як стверджувальне, зміст цього місця доводиться витлумачувати так: ваше, Мстиславичі, військо не брало участі в боях за спадщину; навіщо ж воно вам, коли воно бездіяльне? Об’єднайте свої сили з силами інших князів і виступіть на захист Русі.

Загородите поляю ворота. — “Поле” означає тут половців, степовиків. Слово “ворота”, крім свого прямого смислу, мало ще значення “кордони”, “межі” країни чи князівства.

Уже во Сула не течеть сребреными струями къ граду Переяславу, и Двина болотомъ течеть онымъ грознымъ полочаномъ подъ кликомъ поганыхъ. — Місто Переяслав, як відомо, стоїть на річці Трубежі, а не на Сулі. Отже, тут ідеться, очевидно, про те, що внаслідок поразки Ігоря прикордонна річка Сула уже не служить перепоною для степовиків, і вони ринули на Переяслав (див. коментар вище). Ріка ніби висохла. Висушити, розкрити, вилляти ріку —

значить завоювати ті землі, що лежать в її басейні. Оскільки й литовці (“погани”) переможно воювали проти пологчан, то й Двина перетворилася з повноводної ріки на болото. Мутна вода — народний символ печалі; мутна вода в ріках означає навалу ворогів.

Єдинъ же Ізяславъ, сынъ Васильковъ. — Про цього полоцького князя, який був, судячи з тексту “Слова”, сином князя Василька (очевидно, Василька Рогволодовича, внука Всеслава, князя полоцького; про Всеслава див. коментар нижче), в літопису навіть не згадано, хоча тут іде мова про його братів (див. нижче). Нічого невідомо і про його битву з литовцями, у якій він поліг.

И сходи юна кровь и тыи рекъ. — У першодруку і катерининській копії — “и схоти ю на кровать, и рекъ”. Наше читання, вперше запропоноване М.Маньківським, далі М.К.Грунським, тільки по-інакшому розбиває текст на слова та вносить одну поправку “д” на “т”, яке в існуючій позиції можна палеографічно виправдати, і дає цілком задовільний зміст — “ісходить юна кров, і той сказав”. “Той” — це “він”, Ізяслав, який промовляє сам до себе перед смертю, хоча, можливо, ідеться і про батька Ізяслава, Василька Рогволодовича. “И схоти ю” виправляли також на “ис хотию” (з милою, з жоною; з любимцем-джурою), “и схопи ю”, “и съхыти ю” (схопив), “Хотием” (власне ім’я) і т. п.

Не высть тѣ брата Брячислава, ни дръгаго, Всеволода. — Брячислав і

Всеволод, як видно з контексту “Слова” — брати Ізяслава (див. коментар вище). Літопис згадує лише Брячислава Васильковича, Всеслава Васильковича та їх батька Василька Рогволодовича. Неясні остаточно і їх генеалогічні стосунки з предком Всеславом полоцьким, що займає велике місце у “Слові”. А взагалі про всіх цих полоцьких князів — Ізяслава, Брячислава, Всеволода, Всеслава, Василька є або дуже скупі відомості, або немає ніяких.

изрони жемчюжнѣ дѣшѣ изъ храбра тѣла чресъ злато ожереліе. — Коміри дорогої княжої одежі мали глибокий виріз і часто обшивались золотом та дорогоцінним камінням. Древні слов’яни вірили, що душа людини, яку вони уявляли матеріальним і при цьому дорогоцінним предметом (“жемчюжну душу”), перебувала в грудях або в горлі.

травы травятъ городеньскіи. — Ізяслав (див. коментар вище) був князем городенським (Городно, або Гродно).

Ярославе и вси внуце Всеслави! — Під Ярославом одні вчені розуміють Ярослава Всеволодовича, князя чернігівського (див. коментар вище), який разом з Ігорем, героєм “Слова”, і Святославом київським у 1180 р. привели на Русь поганих-половців для боротьби проти Ростиславичів — Рюрика й Давида (див. коментар вище). У цій боротьбі брали участь полоцькі князі, які теж привели з собою інших поганих — лівонців і литовців. Інші думають, що тут ідеться про Ярослава Володимировича, внука

Мстислава Володимировича, чи про Ярослава Юрійовича, князя пінського. Коли ж і Ярослава вважати одним із внуків Всеслава, то це може бути Ярослав Глібович. Д.С.Ліхачов пропонує читати: “Ярослави и вси внуци Всеслави” (новіший варіант — “Ярослави вси внуци и Всеслави”). При цьому читанні мова йтиме про вікову боротьбу нащадків Ярослава Мудрого з полоцькими князями, нащадками полоцького князя Всеслава, які одними з перших почали підривати єдність Русі. Про внуків Всеслава — див. коментар вище.

Которою. — У першодруку — “которое”. “Котора” — незгода, усобиця.

На сѣдьмомъ вѣцѣ Трояни врѣже Всеславъ жревіи о дѣвцию сѣвѣ любѣ. — Про сьомий вік Трояна — див. коментар вище. Всеслав — Всеслав Брячиславич, князь полоцький, онук Ізяслава полоцького, правнук Володимира Святославича (його прабаба — Рогніда). Ще за життя мав славу чаклуна, ворожбита, віщуна. Навіть в літопису сказано, що його “роди мати от влѣхованія”. Провадив уперту боротьбу з Ярославичами. В 1067 р. захопив і спалив Новгород. Проти Всеслава виступили тоді сини Ярослава Мудрого — Ізяслав, Святослав та Всеволод і розгромили його військо у тяжкому бою біля річки Немиги. Всеслав утік. Того ж року влітку переможці викликали до себе Всеслава, “поцілувавши хрест чесний” і заявивши під клятвою, що не вчинять йому ніякого зла. Всеслав повірив, прибув до них, а Ярославичі посадили

його разом з двома синами “въ порѣвъ”, у яму-в’язницю в Києві. В 1068 р. на Русь ринули половці і на річці Альті розбили Ярославичів. Кияни й мешканці навколошніх місцевостей, що втекли від поганих до міста, вимагали від київського князя Ізяслава коней і зброї, щоб виступити проти степовиків, але Ізяслав не дав. У цій ситуації в Києві піднялося повстання смердів, яке поєдналося з рухом волхвів, з реакцією староруського язичництва проти християнства (звідси ясно, чому Всеслав діяв “на сѣдьмомъ вѣцѣ Трояни”: це були часи, коли язичництво доживало свій вік). Князі Ізяслав і Всеволод утекли з Києва. Народ звільнив Всеслава. Хоч повстання смердів було Всеславу чужим, він, спираючись на повсталих, захопив київський престол і сидів тут сім місяців. Наступного року весною на Всеслава пішов Ізяслав разом з польським королем Болеславом. Всеслав з киянами вийшов їм назустріч до Білгорода (теперішня Білогірська, недалеко від Києва), але вночі, потай від киян, утік до Полоцька, звідки його незабаром вигнав Ізяслав. У 1071 р. Всеслав знову повертає собі Полоцьк і князює тут до смерті, що сталася 14 квітня 1101 р. “Дѣвция” — Київ. Всеслав характеризується як гравець, що кидає жеребки.

Тѣи клюками подпрѣся о кони. — “Клюка” в староруській мові означало “хитрість”, “обман”. Зміст наведеного речення, як гадають, такий: Всеслав хитрощами використав повсталих, давши їм коні та зброю, яку вони не одержали від Ізяслава, і досяг, таким

чином, київського стола. “О кони” читають також “окони” — зробитися кінним: тобто Всеслав, який, будучи волхвом, не раз вдавався до хитрощів, вирвався з порубу (на Подолі) й на коні досяг київського престолу (на горах).

дотчеся стрѹжіємъ злата стола кієвскаго. — “Стружіє” — ратище. Добути списом — завоювати. Все-слав володів Києвом недовго, він ніби тільки доторкнувся до княжого стола і при цьому не вістрия списа, а ратищем.

овѣсися синѣ мъгль. — Пере-кладають це місце так: “завісився синьою млою”. Але оскільки Всеволод був чаклуном, то є і таке тлумачення: він, утікаючи од киян, “повиснув на синій хмарі”, “повис у синьому тумані”.

ѹтрѣже вазни с три кѹсы. — У першодруку — “ѹтрѣ же воззни стрикѹсы”, в катерининській копії — “ѹтрѣже вазнистри кѹсы”. Наше читання вперше запропонував Р. Якобсон, і його можна вважати найбільш переконливим. “ѹтѣргнѹти” — відірвати, урвати, відсікти, відділити; “вазнь” — щастя, удача, фортуна; при цьому важливо, що удача, щастя мислилося явищем, яке допускало поділ на частки (пор.: “ѹне ми имѣти каплю вазни, нежели вѣтарь ѹма” — краще мені мати краплю щастя, ніж бочку розуму). Отже, переклад буде такий: “[він] урвав щастя з три шматки” (три рази). Всеслав справді тричі пере-можно з’являвся в Новгороді; особли-во сплюндрував він це місто, захо-пивши його (“отвори врата

Новуграду”) в 1067 р. “Воззни” перекладають як “вонзил”, “ввігнав”; “стрикуси” тлумачать як “сокири”, вважаючи, що це слово походить від німецького Streitaxt — бойова сокира. “ѹтрѣ же” в цих випадках виправ-ляють на “ѹтрѣ же” — уранці або завтра. І коментований уривок матиме переклад: “уранці [на другий день, завтра] ввігнав сокири [ударив со-кирами]”.

розшиє славѹ Ярославѹ. — До 1016 р. в Новгороді княжив Ярослав Мудрий, який підніс значення і незалежність цього міста. Розгро-мивши Новгород, Всеслав цим самим розбив і славу Ярослава, що була зв’язана з славою міста.

сѣ Дѹдѹтокѣ. — Дудутки, як думають дослідники, — це містечко чи монастир під Новгородом. Але певності в такому тлумаченні нема.

На Немизѣ снопы стелютъ головами. — Річка Немига — при-тока ріки Свислочі. Річище колиш-ньої Немиги зараз стало однією з вулиць Мінська (в районі так званого Рибного ринку), бо річка ця давно висохла. На Немизі 3 березня 1067 р. Всеслав зазнав страшенної поразки від Ярославичів (див. вище).

Всеславѣ князь людемъ сѹдяше, княземъ грады рядяше, а самѣ вѣ ночь влѣкомѣ рыскаше: изѣ Києва дорискаше до кѹрѣ Тмѹтороканя, великомѹ Хрѣсови влѣкомѣ пѹть прерыскаше. — Всеслав, який справді, наче вовк, гасав по Руській землі, зокрема, бував і в Тмуторокані, не тільки здійснював княжу владу, але й займався чаклуванням, обертаючись,

за тодішніми повір'ями, на вовка. “До къръ” — до співу півнів. Хорс — староруський язичницький бог сонця. За ніч, отже, чаклун Всеволод міг пробігати величезні відстані — від Києва до Тмутороканя.

Томъ въ Полотскѣ позвониша заутренюю рано ѹ святыя Софѣи въ колоколы, а онъ въ Києвѣ звонъ слыша. — Це речення тлумачать як ще один образ швидких рейдів Всеслава. Є також інше, історичне пояснення: Всеслав сидів у Києві в порубі (див. вище), у в'язниці, а в місті Полоцьку, в збудованій ним Софії, за нього молилися як за князя-володаря.

ни пытьцю гораздѹ. — У першодруку — “ни птицю горазду”. Л.А.Булаховський висловив думку, що “птицю” слід читати як “пытъцю” — від староруського “пытъливый” — той, що має силу чарівника. Таке твердження абсолютно підходить і до контексту твору, і до загальної характеристики Всеслава як віщуна, чаклуна.

Того старого Владимира нельзя въ пригвоздити къ горамъ кїевскимъ. — “Старий Володимир” — Володимир Святославич все своє життя провів у походах проти ворогів Русі і в Києві сидів мало. Дехто (див. коментар вище) думає, що тут ідеться про Володимира Мономаха, який теж постійно воював проти половців.

сего бо нынѣ сташа стязи Рюриковы, а друзїи — Давидовы, нъ розно ся имъ хоботы пашѹтъ, копіа поютъ! — Історична основа цього місця: в 1185 р., після поразки Ігоря, половці,

як уже вище говорилося, рушили на Русь; руські князі, нащадки Володимира Святославича (“старого”; вони ж нащадки й Володимира Мономаха), не виявили єдності в справі оборони Руської землі. Князь Рюрик (див. коментар вище), Святослав київський та інші князі виступили проти степовиків, а Давид, брат Рюрика, князь смоленський, не пішов з ними, хоч був уже зі своїми військами біля Трипілля; він повернувся назад до Смоленська. Аналогічна ситуація повторилася і в 1187 р. Отже, війська братів Рюрика і Давида пішли в різні сторони — нарізно майоріли їх бойові знамена й бунчуки. “Хоботы” — кінці, хвости; гут — бунчуки, стяги. “Пашутъ” — мають. Що означає “копіа поютъ” — точно невідомо. Очевидно, свистять металеві списи під час польоту.

На Дунаи Ярославнынъ гласъ ся слышитъ. — “Дунаи” тут означає не буквально ріку Дунай, а є епічним, пісенним означенням ріки взагалі. Таких прикладів можна навести безліч. Ярослава говорить, що вона полетить по Дунаю, а рукав омочить у Каялі; йдеться про одну і ту ж ріку. Ярослава — Євфросинія — дочка Ярослава Володимировича, князя галицького (див. коментар вище), друга дружина Ігоря, який оженився на ній 1184 р.

зегзицею, незнаема, рано кычетъ. — “Зегзиця”, очевидно, зозуля або й чайка. Автор “Слова”, як одноставно відзначають дослідники, з винятковою точністю подавав образи природи:

саме чайки, а не зозулі з розпачливим криком літають над водою. Поет надзвичайної поетичної інтуїції, Шевченко від “зегзицею” розумів чайку. Відомі досі історико-лінгвістичні матеріали доводять, однак, що “зегзиця” — це зозуля.

бѣврянъ рѣкав. — Досі це місце витлумачували так: дорога князівська одежа часто по краях, зокрема на рукавах, обшивалась бобровим хутром. Недавно звернено увагу на те, що в староруському перекладі “Історії іудейської війни” Йосифа Флавія слово “бѣврянъ” означає “шовковий”; звідси “бѣвръ”, крім значення “бібр”, означало “шовк”, зокрема “білий шовк”. Таке друге значення слова “бѣврянъ” зустрічається також у староруському перекладі повісті про Акіра премудрого; воно значно краще підходить у коментованому місці.

Ярославна рано плачѣтъ въ Путивлѣ. — Чому в Путивлі? Адже Ігор, її чоловік, був князем у Новгороді-Сіверському. Дослідження археологів показали, що Путивль був дуже укріпленим містом, і коли половці після поразки Ігоря рушили на Русь, вони не змогли його взяти (див. коментар вище). Природно, що за таких обставин Ярославна перебралась у це безпечне місце.

О Днепрѣ Словѣтицю! Ты пробилъ еси каменные горы. — “Словутич” — давній епітет Дніпра; неодноразово зустрічається в народних думках. “Каменные горы” — Дніпрові пороги.

насады. — Великі човни з високими “насадженими” боками.

въ полѣ безводнѣ жаждѣю имъ лучи съпряже, тѣгою имъ тѣли затче? — Під час битви половці відрізали руських від води. Люди й коні тяжко страждали від спраги.

Овлѣръ. — Половець, який утік на Русь разом з Ігорем. У літопису має ім’я Лавор. Є свідчення, що мати його була руською.

рѣка Стѣгна. — Права притока Дніпра, нижче Києва, біля Трипілля.

ѹношѹ князю Ростиславѹ затвори днѣ при темнѣ березѣ. — У першодруку останні чотири слова читаються: “Днѣпръ темнѣ березѣ”. Ростислав — син київського князя Всеволода Ярославича, онук Ярослава Мудрого. В 1093 р., коли половці ринули на Русь, проти них виступили руські війська на чолі з Ростиславом, який княжив у Переяславі, з його братом Володимиром Мономахом, тоді князем чернігівським, та Святополком Ізяславичем, князем київським. Біля Стугни, яка в цей час дуже розлилась (“пожръши чѹжи рѣчи и стругы”), бо була весна, половці розбили руські війська. Втікаючи від ворогів, Ростислав утопився в Стугні. Йому було всього 22 роки (“уноша”), коли його “затворила” ця ріка на дні при темнім березі. Поховали Ростислава Всеволодовича в Софійському соборі. Недавні розкопки в соборі виявили череп Ростислава з залізним наконечником стріли в потилиці. Тепер зрозуміло, чому молодий князь утонув у Стугні: він був смертельно поранений (див. газ. “Вечірній Київ” від 16 травня 1961 р. — “Усипальниця

київських князів”). Частина учених залишає “Днѣпръ темнѣ березѣ” без виправлень і перекладає: “на темнім березі Дніпра” (плаче мати Ростиславова) або “юнакові князю Ростиславу закрила Дніпро біля темного берега”.

полозіє. — Змії-полози.

соколца опѣтаєвѣ красною дивницею. — Соکیلця — Володимира, сина Ігоревого, справді “опутали”, оженили на дочці половецького хана Кончака. Але Гза мав рацію, кажучи Кончакові: “ни нама бѣдетъ сокольца, ни нама красны дѣвице”. В 1187 р. Володимир утік разом з Кончаківною і дитиною на Русь.

Рекъ Боянъ и ходы на Святъславля пѣснотворецъ стараго времени — Ярославля, Ольгова, коганя: “Хоть и тяжко...” — У першодруку — “Рекъ Боянъ и ходы на Святъславля пѣснотворца стараго времени Ярославля Ольгова Коганя хоти”. Місце настільки зіпсоване, що всі намагання витлумачити його більш-менш певно і підтвердити таке тлумачення точним історичним матеріалом не вдалися. Приймаємо таку інтерпретацію: “Сказав Боян, піснотворець стародавнього

часу — Ярославового, Олегового, княжого — про походи Святослава: “Хоч і тяжко...” і т. д. Важко сказати, проте, наскільки вона вірна. Інші кон’єктури теж малозадовільні.

дѣвици поють на Дѣнаи. — Про Дунай див. коментар вище. Дехто тлумачить це місце конкретно, вказуючи, що тут мова йде про руські поселення на нижній течії Дунаю. Радість з приводу повернення Ігоря охопила найвіддаленіші куточки, де жили руські.

Игорь ѣдетъ по Боричевѣ. — Це або Боричів узвіз — вулиця в Києві, що веде з Подолу на гору, або Боричів тік.

къ святѣи богородици Пирогощен. — Церкву Святої Богородиці, про яку тут ідеться, збудували в 1132—1136 рр. В ній поставили ікону “пирогощу” (від грецьк. πυρωτισσα — баштова), привезену з Константинополя. За цією іконою було названо й церкву.

Аминь. — Це слово (з грецьк. αμην — вірно, істинно) в стародавніх рукописах ставили в кінці літературних творів.

Довкола “Слова”

Нова ревізія автентичності видатної пам’ятки

1.

2000 року відзначено 200-ліття з часу публікації видатної пам’ятки давнього українського (староруського) письменства — “Слова о полку Ігоревім”. На останню чверть ХХ ст. припало ще кілька ювілеїв цього твору — 800-річчя написання (1987—1988), 800-річчя Ігорового походу (1985), 175-річчя першопублікації (1975). За цей час з’явилося чимало нової літератури про “Слово”, що зафіксована у двох бібліографічних покажчиках: “Слово о полку Ігореве”: Библиографический указатель. 1968—1987 годы. Л., Наука, 1991, 205 с. (1395 назв російською мовою, 178 — українською і 99 — білоруською) і “Бібліографічний покажчик праць, виданих в Україні в 1970—1990-х роках про “Слово о полку Ігоревім”. Харків, 1999, 44 с. (576 назв). Російська Академія наук видала фундаментальну працю “Енциклопедия “Слова о полку Игореве” (Тт. 1—5, Санкт-Петербург, 1995), яка частково охоплює й український матеріал. Така кількість наукової і науково-популярної літератури про “Слово” засвідчує, що інтерес до нього не згасає. У рішенні ЮНЕСКО про святкування 800-річчя “Слова” було сказано, що воно поряд з найвидатнішими творами давніх літератур впливає на всезагальний

літературний процес, закладені в ньому ідеї миру і гуманізму відіграють велику роль у формуванні світової духовної культури.

До 200-річчя першодруку “Слова” в Україні з’явилися нові переклади і переспіви героїчної поеми — М. Гетьманця (Суми, 1998), М. Ткача (Київ, 1998), Н. Попеля (Одеса, 1999), П. Салевича (Львів, 1999), К. Нейпавера (Ужгород, 2000). Наукове визнання здобули праці Ірини Калинець — “Студії над “Словом о полку Ігоревім” (Львів, 1999), В. Звагельського — “Про шлях Ігоря Сіверського” (Суми, 1999). Проведено дві всеукраїнські наукові конференції: “Слово о полку Ігоревім” та його епоха” (Київ — Суми — Путивль, травень, 2000 р.) і “Слово о полку Ігоревім”: на шляху до третього тисячоліття” (Львів, грудень 2000 р.) Видано першу книгу неперіодичного наукового збірника “Словознавство” (Київ — Суми, 2000). Побачив світ змістовний краєзнавчий збірник “Слово о полку Ігоревім” і Луганщина” (Луганськ, 2000). Вершиною наукових здобутків українських дослідників “Слова” 2000 року стало комплексне видання Бориса Яценка “Слово о полку Ігоревім” та його доба” (К., 2000), що містить кілька розвідок ученого (“Історична основа

“Слова о полку Ігоревім”, “З історії відкриття “Слова о полку Ігоревім”, “Про Щукінський список “Слова о полку Ігоревім”, “Про особливості читання і перекладу “Слова о полку Ігоревім” та ін.), оригінальний текст “Слова”, ритмічний переклад, розлогі коментарі. Б. Яценко також переклав “Слово” англійською мовою. Автор послідовно обстоює та обгрунтовує думку, що “Слово” — пам’ятка питома української літератури.

Українська наука про “Слово” поповнилася нині серйозними науковими дослідженнями, перекладами й переспівами, які належать перу авторів з діаспори, донедавна заборонених в Україні. Серед них — студії, переклади й переспіви Я. Гординського, Б. Кравцева, митрополита Іларіона (І. Огієнка), М. Кравчука, В. Васьківа та ін. Введено знову в науковий обіг дослідження про “Слово” М. Грушевського, галицьких авторів кінця ХІХ — початку ХХ ст. Останні десятиліття ХХ ст. збагатили українську науку про “Слово” фундаментальними дослідженнями Л. Махновця (“Про автора “Слова о полку Ігоревім”. К., 1989), цікавими працями й спостереженнями М. Гетьманця, В. Німчука, В. Франчук, С. Пінчука, С. Пушика, С. Федаки, М. Ткача, В. Звагельського, Ірини Калинець та ін. Можна сказати, що наука про “Слово” утвердилася нині в Україні як самостійна дисципліна, яка, відкидаючи попередні ідеологічні нашарування, всебічно вивчає твір як дорогоцінну спадщину давньої української духовної культури.

Зрозуміло, й надалі є актуальним цілий комплекс проблем, що накопичилися довкола “Слова” впродовж двох віків. Це — й проблема тексту, його темних місць, проблема часу створення і найактуальніша проблема — авторства. Залишається також питання про оригінальність “Слова”, його автентичність. Очевидно, ці проблеми ніколи не будуть розв’язані до кінця, тому над ними сушитимуть голови вчені, навколо них виникатимуть численні домисли і фантазії псевдовчених та любителів познущатися над “Словом”. У цьому наша пам’ятка беззахисна.

2.

200-річчя першодруку “Слова” відзначено в Україні ще одним “відкриттям”, про яке варто поговорити окремо, оскільки воно належить перу поважного американського вченого й надруковане в українсько-американському журналі “Критика” (К., грудень 2000 р.) під рубрикою “До 200-ліття “Слова” і презентаційною назвою “Слово про те, як Ярослав, князь галицький, у султанів стріляв”. Автор статті — професор російської історії Гарвардського університету (США) Едвард Кінан. Статтю перекладено з англomовного наукового збірника, виданого 2000 року Гарвардським університетом на пошану директора Гарвардського українського інституту професора Романа Шпорлюка (“Культури і нації Центральної і Східної Європи”). В примітці сказано, що стаття “друкується з дозволу

автора з незначними змінами, зробленими для “Критики”.

Що ж запропонувала “Критика” своїм читачам, передруковуючи статтю американського історика? Вже перші рядки статті вирізняються іронічно-поблажливим тоном щодо українських науковців, які “час від часу виказують бажання привласнити військову повість, загальновідому як “Слово о полку Ігоревім”, або принаймні наголосити, що позаяк її головні події відбувалися на території майбутньої України, а Ігор княжив у Чернігові, то сучасні українці мають не менше прав претендувати на цю спадщину, ніж сучасні росіяни. Але через панівні позиції росіян у радянських академічних установах і стійкий російський націоналізм, оприлюднюваний у кожній дискусії про походження поеми, українські претензії так і не досягли мети. Що, зрештою, й добре, бо цей твір — підроблений”. Читачеві пропонується, отже, ще одна версія про неоригінальність “Слова”, його підробку наприкінці XVIII ст. Як знаємо, “школа” таких скептиків має вже свою історію. Свого часу досить широкого розголосу набула версія французького славіста А. Мазона (1881—1967), який ще 1940 року виступив із твердженням, що “Слово о полку Ігоревім” — фальсифікат кінця XVIII ст. Російська й українська філологічна наука послідовно спростувала всі аргументи А. Мазона. Найбільше уваги цій проблемі приділив видатний знавець “Слова” професор М. К. Гудзій. У 1940—1960-х роках він виступив із серією

статей, в яких довів наукову неспроможність “скептиків”, зокрема й професора А. Мазона. Підсумковою стала праця Гудзія “По поводу ревизии подлинности “Слова о полку Игореве”, надрукована у збірнику “Слово о полку Игореве” — памятник XII века” (М.—Л., 1962) й передрукована в українському виданні праць ученого (“Литература Киевской Руси и украинско-русское литературное единение XVII—XVIII веков” (К., 1989). Професор А. Мазон вважав, що “Слово” є наслідуванням “Задонщини”, й авторами цієї “підробки” могли бути О. І. Мусін-Пушкін та його сучасники й помічники — О. Ф. Малиновський і М. М. Бантиш-Каменський.

Досить поширеною в 60-х роках була версія російського історика О. О. Зиміна (1920 — 1980), за якою “Слово о полку Ігоревім” нібито написано у 80-х роках XVIII ст. архімандритом Спасо-Ярославського монастиря Іоїлем (Іваном) Биковським (1726 — 1798), власником Мусін-Пушкінського “Хронографа”, в якому містився рукописний текст “Слова”. Джерелом “Слова” О. О. Зимін також вважав “Задонщину” з використанням літописів і пам’яток українського і білоруського фольклору. Концепція О. О. Зиміна була викладена в його малотиражному (ротапринт) виданні “Слово о полку Игореве”. Источники, время написания, автор” (1963). В широкій науковій дискусії, організованій в АН СРСР 4—6 травня 1964 р., концепція О. О. Зиміна була піддана

гострій критиці, результатом якої стала книга “Слово о полку Игореве” и пам’ятники Куликовського циклу. К вопросу о времени написания “Слова” (М.—Л., “Наука”, 1966). Критика концепції О.О.Зиміна була настільки переконливою та науково обґрунтованою, що після цього питання про підробку “Слова” наприкінці XVIII ст. і його залежність від “Задонщини” було знято.

Та ось нова, третя, версія: американський вчений беззастережно заперечує оригінальність “Слова о полку Ігоревім”, часом його створення вважає 1792—1793 рр. і називає автора “підробки” — відомого чеського славіста Йосефа Добровського (1753—1829).

3.

У науці про “Слово” впродовж XIX—XX ст. запропоновано понад двадцять можливих претендентів на його авторство: професіональний поет-співець, наближений до Ігоря Святославича, вихователь і наставник Ігоря, учасник походу, людина світська, киянин, чернігівець, галичанин та ін., називалися імена — співець Митуса, Тимофій Рагуїлович, Домид, Ольстин Олексич, Біловолод Просович, князь Ігор Святославич, Ходина, Марія Васильківна та ін. Найбільш привабливими й обґрунтованими є гіпотези про авторство київського боярина Петра Бориславича (акад. Б.О.Рибаків), і Володимира Ярославича Галицького, сина Ярослава Осмомисла та брата героїні “Слова” Ярославни (Л. Махновець). Українські

вчені більше схильні до ретельно й комплексно обґрунтованої гіпотези Л. Махновця, хоч і вона не бездоганна. Пошуки автора “Слова” тривають, особливо аматорами, які майже не зважають на те, що зроблено до них.

Професор Е. Кінан не бере до уваги історію пошуків автора “Слова”, оскільки не визнає його оригінальності, не вважає його твором кінця XII ст. Це — його право як дослідника. Але ж як прихильник уже існуючої гіпотези, що “Слово” — твір кінця XVIII ст., він мало рахується із спостереженнями й висновками професорів А. Мазона і О.О.Зиміна, не заперечує їх, не полемізує з ними. Звичайно, вчений може “не помічати” своїх попередників, однак його гіпотеза не виникла на голому місці, інспірована гими ж скептиками, серед яких на чільному місці імена А. Мазона і О.О.Зиміна. Всі вони сходяться на тому, що “Слово” — підробка кінця XVIII ст. Називаються лише різні імена автора.

Одним із перших дослідників історії відкриття “Слова” був російський історик К.Ф.Калайдович (1792—1832). Він у 1813 році виявив у псковському рукописному Апостолі 1307 році приписку переписувача Домида, текст якої нагадує фрагмент “Слова”. Калайдович досліджував мову “Слова”, дійшовши висновку, що вона наближена до мови інших староруських пам’яток XII—XIII століть. Мусін-Пушкінський збірник він датував XVI ст. Учений вперше зацікавився обставинами віднайдення цього збірника, звертався з цього

приводу до О.І.Мусіна-Пушкіна. Отже, К.Ф.Калайдович чи не перший поставив дослідження “Слова” на наукову основу, не сумнівався в його автентичності. Він бачив подібність “Слова” до “Сказання про Мамаєве побоїще”, але не робив із цього рішучих висновків. Такої зацікавленості “Словом” К.Ф.Калайдовича та його однозначної позиції не сприймає Е.Кінан. Він вважає, що всі дані про “Хронограф” О.І.Мусіна-Пушкіна, в якому містилося “Слово”, дійшли до нас через посередництво тільки К.Ф.Калайдовича, а Калайдович, на його думку, “не може заслуговувати на довіру”, і докоряє “Енциклопедии “Слова о полку Игореве” за те, що вона у статті про історика “не згадує про душевну хворобу К.Ф.Калайдовича”. За Е. Кінаном виходить, ніби зацікавлення К. Ф. Калайдовича “Словом” і поставлені ним проблеми дослідження пам’ятки викликані його “душевною хворобою”, а отже, не заслуговують на довіру. Це дуже сумнівний підхід до наукової проблеми, такі позанаукові аргументи не можна сприймати серйозно.

Професор Е.Кінан пішов далі. Увірувавши у висунутий ним же здогад про авторство “Слова” Й.Добровського як істину в останній інстанції, він так само приписав “душевну недугу” чеському вченому, навіть встановивши її діагноз: “найімовірніше — шизоїдальне роздвоєння особистості чи маніакально-депресивний синдром”. Найтяжчий період “хвороби” Й.Добровського, на думку професора Е.Кінана, припадає на

1793—1800-ті роки. Саме тоді, а точніше у 1793 році, тривала його робота над “Словом о полку Игоревім”.

Якщо вірити Е.Кінану, то виходить цікавий збіг: один “душевно хворий” написав “Слово”, а другий так само “душевно хворий” через двадцять років почав відстоювати автентичність твору і ставити його в контекст давньоруського письменства. Такі “спостереження” над “душевеним” станом нововідкритого автора “Слова” дають пікантний матеріал для нинішніх любителів, хворих на “синдром “Слова”, розкривають перед ними необмежені можливості вправ над текстом і вишукування в ньому слідів марень “душевно хворого” автора. Цим сумнівам піддаються дослідження сотень учених, які прийняли і поглиблювали висновки “душевно хворого” К.Ф.Калайдовича. Такий ненауковий підхід Е.Кінана до суті справи затемнює її, не вносить нічого нового в наукове розв’язання проблеми автентичності й авторства “Слова”. Е.Кінан намагається з’ясувати причини, які спонукали душевно хворого Й.Добровського написати “Слово” чи “підробити” його. Прямих документальних даних про “підробку” “Слова” Й. Добровським автор статті не наводить, але задовольняється аксіомою, що він “був у змозі його написати”. Залишається лише підтвердити, “що він ще й захотів це зробити”. На думку Е.Кінана, “вчинок Добровського не був “підробкою” безцінної реліквії: наше сприйняття “Слова” як визначної культурної пам’ятки є продуктом пізнішої ро-

сійської інтелектуальної історії. Добровський, коли поглянути на зроблене ним у тогочасному контексті, написав кілька безневинних пасажів, імітуючи “Задонщину”, яку щойно прочитав, і наслідуючи стиль решти героїчних ранньослов'янських повістей, які добре знав”. “Слід особливо наголосити на тому”, — читаємо далі, — що факти створення кількох фрагментів “реконструйованого” давньослов'янського тексту не здавалися ні Добровському, ні будь-кому з його сучасників у 1792—1800 роках чимось настільки ж неприпуценним, як нам сьогодні — думка про фальшування “Слова”. Е.Кінан нагадує, що “підробки, імітації, штучні відкриття всіляких старожитностей, тепер здебільшого забуті, були звичайним явищем у часи Добровського”. А отже, цій спокусі піддався і чеський вчений, не передбачивши наслідків своєї ніби й безневинної витівки, до якої він вдався, будучи не зовсім здоровим.

Не місце тут заглиблюватися в природу “психічних розладів” Й.Добровського, якими смакує професор Е.Кінан, це краще зроблять чеські фахівці, та все ж такі “причини” написання “Слова”, висунуті Е.Кінаном, вважаємо несерйозними, позбавленими будь-якого наукового підґрунтя. Е.Кінан переконаний, що “Слово” написав Й.Добровський, але він усвідомлює, що “ми все одно ніколи з певністю не знатимемо, що спонукало його написати цей текст, чому він знову й знову повертався до нього й чому написав його саме так,

як написав”. Він робить здогад, що в текст Й.Добровського втручалися й інші люди, зокрема редактор О.Малиновський. Його кінцевий висновок про текст “Слова” досить невиразний, спирається знову ж на недугу “автора”: “текст, який ми сьогодні маємо, відображає не тільки намір Добровського, а є результатом низки окремих — почасти ірраціональних, і не лише його власних — учинків, над якими він, зрештою, втратив контроль”. Все це — загальні слова, не підкріплені жодним фактом чи архівним документом.

Е.Кінан пише: “Працюючи в 1792—1793 роках з рукописними колекціями Санкт-Петербурга та Москви, він (Й.Добровський. — О.М.) ознайомився якраз із тими джерелами, що мають найочевидніші подібності з текстом “Слова”: “Задонщиною” та “припискою” Домида на “Апостоли” 1307 року”. Таке твердження явно суперечить фактам: “Задонщину” було відкрито у 1852 році, а приписку Домида на псковському “Апостоли” — у 1813-му тим же К.Ф.Калайдовичем. Й.Добровський міг ознайомитися із “Сказанням про Мамаєве побоїще” (спорідненим із “Задонщиною”), яке було відоме раніше, але приписувати йому знайомство з “Задонщиною” і припискою на псковському “Апостоли” — це вже явний домисел, який означає, що поважний професор не завдав собі труда глибше вникнути у загальнодоступні нині джерела.

4.

Автор статті у “Критиці” посилається на те, що у “Слові” присутні “австрійські” (галицькі та буковинські) аспекти, актуальні для кінця XVIII ст., зокрема слов’янське питання, пов’язане із поділами Польщі. Розбрат між слов’янами (Росією і Польщею) дав змогу Пруссії і Австрії захопити слов’янські землі. Й.Добровський, як вважає Е.Кінан, був перейнятий слов’янофільськими ідеями і “вочевидь (особливо під час нападів марення) схвалював експансію Російської імперії до кордонів Персії та Індії і до земель, які слов’яни, на його думку, займали споконвічно”. Слов’янське питання, отже, тривожило Й.Добровського, і цей міжслов’янський розбрат (три поділи Польщі) знайшов відгук у “Слові”. При цій нагоді Е.Кінан наводить думку А.Мазона: “Чи не слід уважати цей текст (“Слово”. — О. М.) поетичним додатком до Ясського миру?” Ця ж думка ілюструється і згаданими в “Слові” географічними назвами “Тмуторокань” і “Дунай”, які нібито для автора кінця XII ст. були далекими, а наприкінці XVIII ст. активізувалися, оскільки пов’язувалися із завойовницькою політикою Росії на Півдні. Така гадка можлива, але з не меншою вірогідністю вона вписується і в геополітичний контекст Русі XII ст., бо назви “Дунай” і “Тмуторокань” у творі XII ст. зовсім не є анахронізмом. Те саме можна сказати й про “Пліснеськ” на Львівщині, про який автор статті говорить у контексті російсько-турецької війни 1787—

1791 рр. Галицькі реалії в “Слові”, як і “Дунай”, Е.Кінан тлумачить не як реалії XII ст., а як результат спостережень Й.Добровського з Праги за воєнними діями в Галичині й Буковині. Це дуже хисткі докази. “Галицизми” в “Слові”, географічні назви “Пліснеськ”, “Галич”, “дебрь Кисаню” мають у “Слові” зовсім інші витoki, про які вчені написали вже чимало. Галицький вузол проблем “Слова” глибоко дослідив Л. Махновець. Таке широке й бездоганно точне використання в “Слові” реалій цього регіону він переконливо пояснює тим, що автором твору був Володимир Ярославич, який добре знав свій край і ввів Галицьке князівство в контекст поеми як органічну частину Русі. Штучне перенесення атрибутів давнього Галича з кінця XII під кінець XVIII ст., та ще й притягнення сюди імені Й.Добровського, не витримує критики, не дає навіть матеріалу для будь-якої предметної розмови. Щодо річки “Дунай”, то ця назва вживається у “Слові” і в значенні конкретної річки, і як поетичний символ будь-якої великої ріки. Так само, як у творах давньоруського письменства та усної народної словесності.

Американський професор тлумачить “темний образ”, “дебрь Кисаню” як гебраїзм, виводячи його від “Кішонського потоку” (кн. Суддів 5.2) — старозавітної метафори місця кривавої різанини і смерті. З таким поясненням образу можна й не сперечатися, воно має право на існування як гіпотеза. Вживання цієї біблійної

алюзії Е.Кінан приписує Й.Добровському як “серйозному християнському гебраїсту”, вона, на його думку, є “абсолютно недоречною для Чернігова XII сторіччя”. Якщо це справді біблійний образ, то його міг використати будь-хто із староруських книжників, для яких була доступна й гебрійська мова, і старозавітні книги у слов’янському перекладі. Річ тут не стільки в тлумаченні цього образу, скільки в тому, що він безпідставно приписується і Й. Добровському.

Ще один “буковинський/галицький” фрагмент “Слова” Е.Кінан вбачає у звертанні Святослава Київського до галицького князя Ярослава Осмомисла і вважає, що “більша частина цього фрагменту не піддається задовільній інтерпретації”. В цьому уривку, на його думку, теж відчувається “австрійська” присутність, привнесена сюди Й.Добровським. Професор посилається на Татіщева, який “говорив цілком ясно, що Ярослав укріплював міста на Дунаї”, але повертає все в потрібне йому річище, заявляючи, що “в контексті габсбурзько-російсько-отоманської дипломатії 1790-х австрійська Буковина, звичайно ж, розглядалася як ключ до Дунаю”. З цього читач має зробити висновок про автора “Слова”, який нібито відображав наприкінці XVIII ст. австрійську політику в українських Карпатах. Насправді ж “Слово” та його “галицький фрагмент” відбивають реалії свого часу — кінця XII ст. і не дають найменших підстав для перенесення їх в іншу історичну епоху. “Галицька

присутність” у “Слові” породжена зовсім іншими чинниками, про які вже йшлося, тільки Е.Кінан свідомо обходить їх.

У цьому ж ключі написано й останній фрагмент статті, в якому тлумачаться два рядки “Слова” із зверненням Святослава Київського до Ярослава Осмомисла:

Стрѣляешн с отня злата стола

салтани за землями.

Автор не погоджується з тлумаченням слова “салтани” як “султани” і висуває свою гіпотезу, що “салтани” першодруку треба читати як “салтани”. “Алтана” тут означає “невелика вежа”, “крита тераса”, “портик”, “балкон”. Італійське слово “altana” виникло в добу Відродження, вперше фіксується в німецькій мові 1417 року і широко побутувало в XVI ст. Е.Кінан вважає, що вживання цього слова підтверджує пізне походження “Слова о полку Ігоревім”. Його нібито знав і використав Й. Добровський, але помилково сприйняв його як спільне запозичення з латини. З автором можна погодитися в тому, що він заперечує тлумачення тих коментаторів “Слова”, котрі бачили в цитованих рядках натяк на участь галичан у Третьому хрестовому поході (1189—1192). Але цю думку спростував ще Л. Махновець у 1989 році, який вичерпно прокоментував цитовані рядки і встановив, що галичани Ярослава Осмомисла таки брали участь у битві “за землями” — в Малій Азії. 17 вересня 1176 року візантійський імператор Мануїл I Комнин зустрівся у страшній битві з турками-сельд-

жуками під керівництвом султана Килич-Арслана II біля місцевості Міріокефал. У цій битві брали участь і наймані війська з Галичини. Ярослав Осмомисл був постійним союзником Мануїла I Комнина, допомагав йому найманим військом у війнах з турками, а отже й “стріляв салтани за землями”. Форма слова “салтан” замість “султан” часто вживалася в давньому українському письменстві і є природною для української мови. Версія Е. Кінана, що у цих рядках йдеться про Ярослава Осмомисла, який стріляє із золотого трону [свого] батька з алтани, що дуже віддалена [за багато земель], не піддається розумінню. Притягнута вона тільки для того, щоб довести вживання Й. Добровським італійського слова “altana”, тобто ще раз засвідчити, що “Слово” написав Й. Добровський.

5.

Чи й справді Й. Добровський міг написати “Слово о полку Ігоревім”? Гіпотезу про таке авторство вперше висунув Е. Кінан, але тема “Й. Добровський і “Слово о полку Ігоревім” — давня й цілком правомірна, розроблялася вченими, проте ніколи й ніхто не висловлювався, що Й. Добровський може бути його автором. Чеські вчені (С. Вольман, Г. Крбец), німецькі (Г. Цігенгайст), російські (Г. М. Мойсеєва, О. М. Панченко, А. С. Мильников) та ін. детально дослідили зацікавлення Й. Добровського “Словом”. Якщо стисло зрозуміти дослідження названих учених, то вимальовується така картина.

Уже відомий на той час чеський славіст Й. Добровський прибув до С.-Петербургу в середині серпня 1792 року. 17 серпня він розпочав свої заняття в бібліотеці Петербурзької Академії наук, опрацьовував старі рукописи. Тут він познайомився з обер-прокурором Синоду О. І. Мусінім-Пушкіним та його “Зібранням російських старожитностей”, в якому натрапив і на “Хронограф”, що містив “Слово о полку Ігоревім”. Й. Добровський одразу оцінив “Слово”, зробив для себе його копію латинською транскрипцією. “Зібрання” О. І. Мусіна-Пушкіна у 1798 р. було перевезено до Москви, де й загинуло в пожежі на початку вересня 1812-го. Про те, що такий “Хронограф” із “Словом” справді існував та був власністю О. І. Мусіна-Пушкіна, було загальновідомо, про це сказано і в передмові до першодруку 1800 року. Щоправда, видавці не могли визначити дати виникнення “Хронографа”, обмежившись загальником, що “подлинная рукопись по своему почерку весьма древняя”. К. Ф. Калайдович свідчив, що М. Карамзін відносив час написання “Слова” до кінця XV ст., маючи, очевидно, на увазі, що з цього часу походив “Хронограф”. Й. Добровський працював над “Хронографом” і датував його кінцем XV ст.

У серпні 1812-го до Й. Добровського звернувся за інформацією про “Слово” польський славіст Самуїл Бандтке. Чеський учений відповів, що оригінал “Слова” можна побачити тільки в Росії, і запропонував йому свою копію латинськими літерами.

1 лютого 1816 р. С. Бандтке висловив бажання одержати копію “Слова” від Й. Добровського. 1 травня 1816 р. Й. Добровський в листі до С. Бандтке подав уривок із своєї копії “Слова” — опис втечі Ігоря з половецького полону (8 рядків). Й. Добровський мав у себе друге видання “Слова” (1805 р.), яке йому надіслав у 1809 р. президент Російської Академії наук А.С.Шишков. Про це видання Й. Добровський писав до Відня В.Копітару: “Ігорева пісня, яку я одержав з Росії, зачарувала би Вас. Деякі місця росіяни зовсім не зрозуміли” (Моисеева Г.Н. Чешский славист Йозеф Добровский и “Слово о полку Игореве” // Слово о полку Игореве. 800 лет./Альманах библиофила. Вып. 21. — М., 1986. — С. 103).

На цьому виданні, що зберігається нині в бібліотеці Народного музею в Празі, зроблено чимало поміток і виправлень рукою Й. Добровського. Під керівництвом Й. Добровського зроблено перші чеські переклади “Слова”. Він вважав “Слово” “найціннішою поетичною пам’яткою” давньої доби, говорив про нього як про “поему, поряд з якою поставити нічого не можна” (див: Wollman Slavomir. Slovo o pluku Igoreve Jako umelecke dilo. — Praha, — 1958. — С. 11). Жодних матеріалів в архіві Й. Добровського (він непогано зберігся), які б свідчили про його причетність до написання “Слова”, не виявлено. Версія Е. Кінана побудована, отже, на довільних домислах, не підтверджених фактами й архівними матеріалами.

Проти гіпотези Е. Кінана промовляють й інші матеріали. Вже згаду-

валося, що Й. Добровський прибув до Петербурга в середині серпня 1792 року й почав працювати в бібліотеці 17 серпня. Чи були до цього часу в Росії якісь відомості про “Слово” і про “Хронограф” Спасо-Ярославського монастиря, в якому містився текст “Слова”? Донедавна вважалося, що перші згадки про “Слово” датуються 1797 роком. Якби це було так, то можна було б висловити здогад, що Й. Добровський у 1792—1793 рр. “міг” написати “Слово”. Новіші дослідження засвідчили, що перша згадка про “Слово” належала російському історичу І.П.Єлагіну (1725—1793) і датувалася вона між 6 січня 1788 року і 22 вересня 1793-го. Наступними дослідженнями В.П.Козлова ця дата була звужена від квітня 1792 р. до травня 1793 р., а останні пошуки В.А.Кучкіна уточнили цю дату між 1790-м і 26 липня 1791 року (Кучкин В.А. Ранние упоминания о Мусин-Пушкинском списке “Слова о полку Игореве” // Слово о полку Игореве. 800 лет: Альманах библиофила. — Вып. 21. — М. Книга, 1986, с. 67). Тобто, відомості про “Хронограф” і вміщений у ньому текст “Слова” стали відомими до 21 серпня 1791 року, отже, за рік до прибуття Й. Добровського в Росію. До О.І.Мусіна-Пушкіна “Хронограф” потрапив наприкінці 80-х років XVIII ст., або ж у 1790—1791 роках, і він таки справді існував, хоч Е.Кінан безапеляційно та безпідставно заявляє, що “не існувало “Хронографа”, який нібито зник з бібліотеки колишнього Спаського монастиря в Ярославлі”. В дослідженні Г.М.Моисеевої “Спасо-Ярославский

хронограф і “Слово о полку Игореве” (Ленинград, 1984, 150 с.) переконливо висвітлено всю історію цього “Хронографа”, аж доки він не загинув у московській пожежі 1812 року. Таким чином, Й. Добровський ознайомився з “Хронографом” і прочитав у ньому “Слово” тоді, коли гурток О.І.Мусіна-Пушкіна вже знав про нього. Й. Добровському не було ніякої потреби займатися “підробкою” твору, про який уже говорив учений світ Росії. Він зняв копію “Слова” і далі повертався до нього принагідно.

В листі до Якоба Грімма від 24 квітня 1811 року Й. Добровський засвідчив існування рукописного збірника кінця XV ст. з “Словом о полку Ігоревім”. Він писав: “Руські також мають свої народні оповідання. Наприклад, в давньому рукопису, звідки була надрукована Пісня про похід Ігоря, є ще Синагріпп, цесарь Адоров, сказання про Філіпата й Максима і про його хоробрість, про свадьбу Девгенія і Стратигівни; всі вони походять в крайньому випадку з XV ст.” (Моисеева Г.Н. Ор. сіт, с. 101). Чи варто після цього з такою легкістю, як це робить Е.Кінан, заявляти, що “Хронографа”, який нібито зник з бібліотеки Спаського монастиря в Ярославлі, “не існувало”. Не вірити Й. Добровському немає ніяких підстав, він говорить саме про той рукописний збірник, що був у зібранні О.І.Мусіна-Пушкіна і містив перелічені твори, між якими було і “Слово о полку Ігоревім”.

Учені також встановили, що “Хронографом” Спасо-Ярославського монастиря користувався в середині XVIII ст. Василій Добринін Кра-

шенінніков для написання свого твору “Описание земноводного круга”. Він сам назвав одним із джерел своєї праці “Большой рукописный Гранограф Спасова Ярославского монастыря” (див.: Моисеева Г.Н. Спасо-Ярославский хронограф и “Слово о полку Игореве”. Ленинград, 1984, с. 23—66). Тобто, існування “Хронографа” — рукописного збірника кінця XV ст., у якому серед інших світських творів було вміщене і “Слово о полку Ігоревім”, підтверджується документальними даними. Заперечувати його існування — означає не рахуватися з джерелами.

* * *

Приписувати авторство “Слова” чеському філологу-славісту Й. Добровському немає жодних наукових підстав. Робити це, та ще й наголошувати, що він “написав” “Слово” в стані “душевної хвороби” — квазінауково і неетично. Очевидно, професор Е.Кінан недостатньо володіє літературою питання чи, може, свідомо ігнорує здобутки своїх попередників. Чим викликаний нездоровий інтерес американського вченого до такої малопродуктивної і малоперспективної нині проблеми, як оригінальність “Слова о полку Ігоревім”, — залишається таємницею. Очевидно, це результат новітнього міфотворення. Прикро, що “Критика” відзначила 200-річчя першодруку “Слова о полку Ігоревім” таким ненауковим і неприхильним до української літератури “відкриттям”.

Олекса МИШАНИЧ

Данило Заточник

Слово Данила Заточника, писане до князя свого Ярослава Володимировича

Вострубімо, як у злотоковані труби, в розум ума свого,
почнімо бити, як у органи срібні, у знання мудрості своєї,
висвистуючи на богом одуховлених сопілках,
аби сколихнути вас,
корисні для душі помисли!
Устань, славо моя,
встань у псалтирі і в гусях.
Устану рано,
розповім тобі про себе, Господи,
і розкрию притчами Твоїми уста мої,
і заспіваю язиком [Твоїм] славу мою.
Серце-бо розумного
кріпиться в тілі його
красою і мудрістю.
Був язик мій, як тростина книжника-скорописця¹,
і уста виткі, як річкова бистрина;
розбив я [їх] зозла,
як давні [розбивали] немовлят об камінь.
Не боюся, пане-княже, нахваляння твого на мене.
Бо я, мов та смоковниця проклята²:
не маю плоду покаяння,
бо маю серце, як лице без очей.
Був розум мій,

---

¹ *Тростина книжника-скорописця* — інструмент для письма.

² *Смоковниця проклята*. — За Євангелієм, Ісус Христос, входячи в Єрусалим, прокляв безплідну смоковницю (фігове дерево).

як нічний ворон на руїнах чи паркані;
розсипалось життя моє,
як ханаанський цар³, од буйства.
Укрили мене злидні, як Червоне море фараона⁴.
Се ж був написав,
Утікаючи од лиця уміння мойого,
як Агар-рабиня
од Сарри, пані своєї⁵.
Але, пане-княже,
бачив я твоє добре серце до себе
і вдався до притаманної тобі любові.
Каже, пане, Письмо Святе:
тому, хто просить у тебе, дай;
а хто стукає, одчини,
аби не позбувся царства небесного.
Бо написано:
скинь на Господа печаль свою,
і Той тебе живитиме вівіки.
Я ж, пане-княже, був як бур'ян-трава,
що росте попідтинню;
на неї ні сонце не сяє, ні дощ не йде;
Так і я —
од усіх обиди приймаю,
бо не огороджує мене страх грози твоєї.
Отож, пане-княже,
прошу тебе, не дивись на мене, як вовк на ягня,
а, пане, подивись на птиць небесних,
як ті не сіють, не жнуть,

---

³ Стіни міста Єрихона, столиці ханаанських царів, начебто розсипалися від гуку труб і крику війська.

⁴ *Укрили мене злидні, як Червоне море фараона.* — За біблійною легендою, євреї, тікаючи з Єгипту, пішли через Червоне море, яке розступилося перед ними. Фараон кинувся слідом, але море зімкнулося і поглинуло фараона з військом.

⁵ *Як Агар-рабиня од Сарри, пані своєї.* — Сарра, жінка Авраама, була, за біблійним переказом, безплідна. Вона вмовила Авраама взяти собі за жінку рабиню Агар. Завагітнівши, Агар почала зневажати Сарру і та її не раз за те карала. Агар утекла в пустелю, але ангел повернув її Аврааму.

ні у житницю свою не збирають,
а надію мають на милість божу.
Так, пане, хочу і я милості твоєї,
як олень при джерелі водному.
Бо ж, пане-княже,
кому боголюбіє,
а мені горе лютеє.
Кому Біле озеро,
а мені чорніше од смоли.
Кому Лаче озеро⁶,
а мені, сидячи на ньому, плач гіркий.
Кому славен Новгород,
а в мене кутки позападали,
бо не процвітає щастя моє.
Друзі ж мої найближчі одкинулися од мене,
бо не поставив перед ними трапези
із найрізноманітніших страв.
Багато-бо хто, пане-княже,
зі мною дружитья,
заживаючи зі мною хліба-солі,
а при напасті як вороги стають
і ще й намагаються кинути мене під ноги твої.
Очима-бо зі мною плачуть,
а серцем з мене сміються.
Хоч не йми другові віри,
не сподівайся на брата.
Не брехав мені Ростислав-князь⁷:
“Ліпше було б мені смерть заподіяти,
аніж Курське княжіння дати”.
Таке ж і для мужа продовжене життя у злиднях.
Як Соломон премудрий каже:

---

⁶ Лаче озеро — озеро на Новгородщині.

⁷ Ростислав-князь — мабуть, син Юрія Долгорукого. За Лаврентіївським літописом, ці слова сказав не Ростислав, а Андрій Володимирович Добрий, переяславський князь.

“Ні багатства, ні вбожества, Господи, не дай мені!
Якщо буду багатий,
то гордим стану;
якщо ж буду вбогий,
то помишлятиму про розбій і про грабіж”.
Пане мій, государю-княже,
визволь мене од злиднів сих,
як сарну од тенет,
як пташеня од сильця,
як утя од кігтя стрімливого яструба,
як вівцю од пащі лєвової.
Так і я волаю до тебе, одержимий злиднями:
помилуй мене,
сине великого царя Володимира,
аби не розплакався я,
ридаючи, як Адам за раєм^в.
Пусти хмару на землю убозтва мойого.
Всі-бо приходять до тебе, як у затишок.
Бо, пане-княже,
багатого мужа скрізь знають,
і на чужій стороні він друзів собі має;
а убогого мужа
і свої знати не хочуть.
Багатий заговорить —
всі замовкнуть
і вознесуть слово його під хмари.
А убогий заговорить,
то ті ж на нього цитькнуть.
У кого ризи світлі, тих і мова чесна.
Був я, княже,
як дерево при дорозі:
багато хто,
мимо ідучи,

---

^в Ридаючи, як Адам за раєм. — Див. у нашому виданні “Слово о Лазаревім воскресінні”.

січе його
і на вогонь кидає його;
так і я од всіх обиди приймаю,
бо не огорожений страхом грози твоєї,
як плотом твердим.
Птиця-бо, княже,
радіє весні,
а немовля матері;
а ми веселимося під твоєю державою.
Весна прикрашає квітами землю,
а ти всіх людей милістю своєю.
Сонце гріє весь світ,
а ти сиріт і вдовиць,
яких вельможі зобижають.
Але коли бенкетуєш, княже,
при багатьох наїдках,
то й мене спом'яни,
що я сухий хліб їм.
Коли ж, пане,
п'єш солодке питво,
то й мене спом'яни,
що я теплу воду п'ю,
пиллом припалу на місці,
од вітру не захищеному.
Коли лежиш на м'якій постелі
під соболиними одіями,
то й мене спом'яни,
що я під єдиною хусткою лежу,
од зимна вмираючи,
і краплі дощу, як стріли,
серце моє пронизують.
Хай же не буде, княже,
рука твоя затиснута
на подання убогим.
Не вичерпати моря чашею,

не зубожити дїм
твій яким-небудь дарунком.
Бо, як море повниться,
приймаючи багато річок,
так і дїм твій:
адже руки твої,
як хмара потужна,
беручи з моря води,
виливають їх на руки неїмущим.
Пане мій,
яви мені вид лиця твогого,
що голос твій солодкий,
образ твій красний,
і соти точать уста твої,
і дар твій,
як плід райський.
І як невід не вдержить води,
тільки саму рибу,
так і ти не вдержуй золота і срібла.
Паволока, розшита барвистими шовками,
красу свою показує;
так і ти, княже,
багатьма своїми людьми чесний
і славний у всіх краях єси.
Адже колись похвалився цар Єзекїїль⁹
перед послами царя вавилонського
і показав їм множество золота і срібла.
Вони ж мовили йому:
“Наш цар багатший од тебе
не множеством золота,
а множеством воїв.
Бо мужі золото добудуть,
а золото мужів не добуде”.

---

⁹ Цар Єзекїїль хвалився багатством перед послами вавилонського царя. Пророк Ісайя провістив, що добро Єзекїїля заберуть вавилоняни.

Як мовив і Святослав-князь,
син Ольжин,
ідуци на Цареград з малою дружиною:
“Не відомо вам, браття,
чи нам од города погинути,
а чи городу од нас полоненому бути.
Як бог повелить, так і буде.
Пожене один сто,
а од ста кинеться врозтіч тьма-тьмуща”.
Той, хто має надію на Господа,
як гора Сіон,
не зрушиться вовік.
І як дуб кріпиться множеством коренів,
так городи наші твоєю державою.
Пане мій,
не дивись на зовнішність мою,
а дивись, який я зсередини.
Бо я хоч одягом і бідний,
зате розумом багатий.
Юний маю вік,
а зрілий розум у мені.
Ширяв би думкою,
як орел у повітрі.
Тож підставляй, княже,
посудину сердечну
під зливу крапель,
що спадає з язика мого;
хай накапає тобі кращих од меду
для уст твоїх
словес уст моїх.
Як ото мовить пророк Давид:
“Солодші од меду
суть слова твої устам моїм”.
І премудрий Соломон мовить:
“Слова, добрі солодкістю,

напоюють душу,
покриває печаль серце нерозумного”.
Княже-пане,
мужа доброго пославши,
мало йому кажи,
а нерозумного пославши,
і сам за ним не лілуйся йти.
Очі-бо мудрих жадають добра,
а нерозумних — бенкету в домі.
Ліпше чути заперечення мудрих,
аніж потакання нерозумних.
Соломон премудрий
також говорить:
“Настав премудрого,
і він ще мудріший буде”.
Не сій на межі жита,
ані мудрості на серці нерозумних.
Нерозумних-бо ні орють,
ні сіють,
ні в житницю збирають —
вони самі родяться.
Як в утлий міх лити,
так нерозумного навчати.
Псам-бо і свиням не треба золота,
а нерозумному мудрих слів.
Не можна ні мертвяка розсмішити,
ні нерозумного розуму навчити.
Коли ж, княже,
зжере синиця орла,
коли каміння попливе по воді,
коли буде свиня брехати на білку,
тоді нерозумний розуму навчиться.
Невже, княже, мовиш мені:
“З дурного розуму наговорив мені єси”.
Таж не відав єси неба повстяного,

ані зір злютованих,
ані нерозумного,
який би премудрості виголошував.
Невже [княже] мовиш мені:
“Набрехав мені єси, як пес”.
Доброго-бо пса князі й панове люблять.
Невже [княже] мовиш мені:
“Збрехав мені, як грабіжник”.
Коли б умів красти,
то до тебе і не волав би.
Дівчина-бо погубляє
красу свою перелюбством,
а муж мужність свою —
грабіжництвом.
Говориться-бо у мирських притчах:
“Не животина між животинами коза;
не звір між звірами вуж;
не риба між рибами рак;
не птиця між птицями нетопир¹⁰;
не дерево між деревами шипшина;
не муж між мужами,
якщо ним жона володіє;
не жона між жонами,
якщо вона од свого мужа блудить;
не робота між роботами
жонами повіз возити”.
Дивніше дива,
якщо хто візьме
жону потворну заради прибутку.
Княже, бачив я жону потворну,
яка припала до дзеркала,
і мовив їй:
“Не дивися у дзеркало,

---

¹⁰ *Нетопир* — кажан.

бо, уздрівши потворність лица свого,
ще гіршою станеш”.

Невже б мовив комусь єси:

“Женись у багатого тестя,
честі великої ради пити і їсти”.

Та ліпше вже вола бурого
у дім свій увести,
аніж жону погану взяти.

Віл-бо мовчить і зла не мислить,
а жона погана,
як бити її, біситься,
а як по-доброму з нею,
виситься.

Як багата, то пиху тримає,
а як убога — на те нарікає.

Що таке жона погана?

Корчмарка непевна, перекупка.

Що таке жона погана?

Мирська колотнеча,
засліплення розуму,
початок всілякій злобі,
у церкві бісівській митниця,
поборниця гріха,
завада спасінню.

Якщо котрийсь муж,
дивлячись па красу жони своєї
і [слухаючи] слів її улесливих,
починає їй віри йняти,
а на ділі її не випробує,
то буде проклятий.

Ось подивіться-но, браття,
на жону погану
й улесливу та лукаву.

Мовить така мужеві своєму:

“Пане, світе очей моїх,

не можу на тебе дивитися;
як заговориш до мене,
то гляну на тебе і обімру,
розступається мені тіло
і никну на землю”.

Послухайте, жони,
слова апостола Павла, який каже:

“Хрест — голова церкви,
а муж — жоні своїй.

Жони, стійте в церкві і мовчіть,
моліться Богу і Святій Богородиці.

А як чого хочете вчитися,
то вчіться дома у своїх мужів.

А мужам годиться
по закону дбати про жон своїх,
бо нелегко знайти добру жону”.

Той же апостол святий Павло каже:

“Мужа мудрого
з-поміж ста знайшов я,
а жони мудрої
і з-поміж тисячі не знайшов”.

Добра-бо жона —
вінець мужу своєму без печалі,
а погана жона —
люта печаль і руїна домові.

Хробак дерево тлить,
а погана жона
мужа свого дім губить.

Ліпше камінь довбати,
аніж погану жону взяти й учити.
залізо переплавиш,
а поганої жони не навчиш.

Погана-бо жона
ні повчання не слухає,
ні церковників у честі не має,

ні Бога не боїться,
ні людей не стидиться,
ні єреїв не соромиться,
а тільки всіх корить
і всіх судить.

Що ж гірш од лева
між четвероногими звірами?

Що од змії гірш між тих,
які по землі плазують?

Од всього того гірш жона погана,
із-за жони спершу прадід наш Адам
з раю вигнаний був;
Йосиф Прекрасний¹¹
у темниці затворений був заради жони;
жона Самсона сильного, остригши, чужинцям продала.

О лиходійне знаряддя диявольське,
стріла стрімка з отрутою!

Якось жона вмерла в одного мужа;
він через п'ять днів
почав продавати свої діти.

І люди мовили йому:
“Чому продаєш діти?”

Він одмовив:

“Якщо вродилися вони в матір,
то вони, як виростуть, мене продадуть”.

Я ж, пане-княже,
ні за море не ходив,
ні од філософів не навчився,
а був як бджола:
припадаючи до багатьох різних квітів,
збирає вона медвяний сот.

---

¹¹ *Йосиф Прекрасний* — біблійний персонаж, якого намагалася спокусити жінка його пана Пентефрія. Розлючена стійкістю Йосифа, вона обмовила юнака перед чоловіком, і той потрапив у темницю.

Так і я:
по багатьох книгах,
визбираючи солодощі словесні і розум,
збирав їх, як у міх води морські.
Чи ж не надто я розбалакався,
чи ж не впадаю з розуму прямо в нерозум?
Щоб не було так,
пора кінчати довгу цю балачку,
аби не бути, як міх утлий,
що губить багатство в руки чужії,
аби не уподобитися жорнам,
які багатьом людям жито мелють,
а самі себе не можуть наситити житом;
аби не стати
ненависним світові своєю бесідою,
як птиця,
що, безперестанно виспівуючи пісні свої,
скоро зненавидженою буває.
Сказано-бо в мирських притчах:
мова довга не є добром,
добра довга камка¹² або оксамит.
Господи! Дай-бо князю нашому
Самсонову силу,
хоробрість Олександрову,
Йосифів розум,
мудрість Соломонову,
покірність Давидову.
І умнож, Господи,
всіх людей під рукою його.
Богу нашому слава!

---

¹² Камка — шовкова барвиста тканина з узорами.

Кирик Новгородець

Кирик, учений і письменник, був дияконом та доместиком (установником, регентом хору) Антонійового монастиря у Новгороді. Він був наближеним до колишнього інока Києво-Печерського монастиря (а з 1130 р. новгородського єпископа) Нифонта, брав участь у написанні Новгородського літопису та творів, що тлумачили різні питання церковного життя. Трактати Кирик писав як відповіді на запитання Нифонта. Кирик — один з перших відомих нам мудреців, математиків і астрономів. Його наукові трактати не мають аналогів ні в киеворуській, ні у

візантійській, ні в південнослов'янській писемній культурі. Вони свідчать про надзвичайно високий рівень наукової думки, демонструють теоретичні та практичні здобутки культури мислення наших предків. На календарні обчислення Кирика, безперечно, вплинули античні уявлення про космос та час, космогонічні догмати християнства та побудови візантійських хроністів. Тут яскраво висвітлено тогочасні уявлення про світ, його стихії, час, циклічність, поновлення тощо. Спадщина Кирика поширювалась і використовувалася аж до XVII ст.

Вчення, як відати людині числення всіх літ¹

Відтоді, як споконвіку сотворив Бог небо й землю, усю видиму сію твар, відтоді до цього часу років 6644².

Знання кількості місяців. Від початку створення світу цього до нашого часу місяців календарних³ є 79 728. То якщо хочеш

---

¹ Друкується за виданням: Історія філософії України. Хрестоматія. — К., 1993, с. 38–41.

² У тексті рукопису помилково стоїть 6640. Проте, як свідчать нові розрахунки вчених, це був 6644 рік. Свої обчислення Кирик засновував на киеворуській (візантійській) ері. За цим календарем від «створення світу» до початку нашої ери проминуло 5508 р. При перекладі тексту вживані на той час літери, що використовувалися замість цифр, замінено на сучасну цифрову систему.

³ Тут Кирик має на увазі місяці юліанського календаря.

лічити місяці від Адама до сьогодні чи поки хочеш, то рахуй по дванадцять місяців у кожному році.

Премудрість про числення тижнів. Від Адама у тій же кількості років у 6 644 роках є 346 673 тижні і 3 дні. Тож нехай відомо буде тому, хто зрозуміти хоче добре кількість тижнів, що є в одному році 52 тижні і один день і чверть дня. А з тієї чверті на четвертий рік виходить один день. Ти ж полічи спершу тижні всіх років та дні зайві, також і чверті, та обчисли їх по сім днів на тиждень і додай до всього числа. І тим правильно одержиш потрібне.

Як пізнати кількість діб. Хай буде і це явлено, що в тій же кількості років є 2 426 721 день. А як хочеш відати дні, скільки їх є до цього дня або до будь-якого іншого, то рахуй спершу по 300, і по 60, і по 5 днів у році. І коли сполучиш всю ту кількість, лічи знову, скільки в тебе є днів високосних, і додай їх до всіх днів, що ти отримав. Так можеш правильно вирахувати.

Дослідження годин. Тож є від Адама в тій же кількості років 29 120 652 години, окрім нічних. А ті мудреці, що хочуть цьому навикати, або числолюбці та ритори, хай відають, що 12 годин є у дні. Так тижні утворюються, та місяці, та роки. Помалу ж бо створюється град і стає великим, так і відання помалу довго приходить.

А це вчення про індікт⁴. Відомо хай буде, що індікт розпочинається місяцем вереснем, доходить до 15 років і знов починається. Бо 15 років містить круг індікту. А якщо хочеш пізнати, який іде рік індікту, розділи всі роки від початку миру цього на 15. Тож скільки років останнього кругу залишиться, стільки й буде років індікту. Як 1, то перший, як 2, то другий рік індікту, коли 15, то п'ятнадцятий, і знов почни з першого. А тих кругів пройшло від Адама до теперішнього 6644 року 442, а останнього індікту 14 рік минає.

---

⁴ *Індікт* — порядковий номер року в 15-річному проміжку часу. Від римських переписів населення один раз на 15 років. Цей відлік часу використовувався у Київській Русі.

Як можна відати круг сонячний⁵. Відомо, що сонячний круг починається в перший день місяця жовтня, продовжується від першого року до 28 і знов починається з першого. Якщо ж хочеш знайти будь-який рік сонячного круга, що шукаєш, то розділи всі роки від початку світу на 28 і те число, що залишиться і буде менше 28, те й візьми. За допомогою його і вираховуй Великодень та всі місяці. Якщо у залишку один рік, то це перший рік, коли два, то другий, як 28, то двадцять восьмий. Тож пройшло від Адама 237 кругів сонячних, а останнього круга йде восьмий рік. За допомогою його і визначив я Великодень у цьому 6644 році.

Як пізнати можна місячний круг⁶. І цього не можна не відати, тож знай, який рік місячного круга припадає на перший день місяця січня. Місячний круг у кожному році продовжується від першого року до дев'ятнадцятого і знов повертається і від першого починається. Коли ж пізнати хочеш круг місячний, який шукаєш, розклади всі літа від початку миру цього на 19; як вийде менш ніж 19, то це і є рік місячного круга. Коли залишиться один, то перший рік, або ж другий, коли два, якщо ж 19, то дев'ятнадцятий, і знов од першого починається. То є від Адама до цього часу місячних кругів півчвертічотиреста без одного, а останнього круга йде тринадцятий рік. За його допомогою визначив я Великодень цього 6644 року.

Про віки світу⁷. Од Адама до цього року минуло 6 віків, а сьомого віку минуло 644. Бо тисяча років — вік є один.

Про поновлення неба. Небо поновлюється через 80 років. Тих поновлень од Адама 83 до 6644 року. Від останнього поновлення минуло 4 роки.

Про земельне поновлення. Земля поновлюється за 40 років. Таких поновлень в тій же кількості років було 166, а від останнього поновлення пройшло 4 роки.

За скільки років поновлюється море. Море за 60 років поновлюється. Тих поновлень в тій же кількості років було 110, а від останнього поновлення пройшло 44 роки.

⁵ *Круг сонячний* — порядковий номер (період у 28 років) року в сонячному 28-річному циклі. Коли проминає цей відрізок часу, новий рік у юліанському календарі приходить на той же день тижня, тоді як протягом цього циклу різні числа місяця кожен рік припадають на різні дні тижня.

⁶ *Круг місячний* — порядковий номер року (період у 19 років) в 19-річному місячному циклі.

⁷ *Віки світу* — вік тут становить 1000 років.

Поновлення води. Вода поновлюється за 70 років. Поновлень тих було від Адама до цього часу 94, а залишається ще 64 роки.

Про високосні роки. Високосний рік буває на четвертий рік. Тож є тих літ високосних від Адама 1660 і ще один рік високосний, нинішній.

Про великий круг⁸. Великий круг містить 532 роки. Тож тих кругів минуло від Адама 12, а тринадцятого пройшло 260 років.

А це повідує, скільки місяців у році. Відомо ж є, що в одному році 12 календарних місяців, а небесних місячних місяців 12 і 11 днів тринадцятого місяця. І з цих днів на четвертий рік утворюється тринадцятий місяць. У місяці є 4 тижні, від року до року проходить 13 місячних місяців і 1 день.

Це знов показує, скільки тижнів у році. Відомо ж бо най буде, що в одному році 52 тижні і 1 день, що називається індіктою, і 6 годин. А ці 6 годин через чотири роки дають 1 день, на ймення високосний.

Це ж означає, скільки днів у році. Є у році, од року до року, 365 днів, і на кожен четвертий рік додають один день високосний. Кожен четвертий рік має 366 днів.

А це про години повідує. Розумій, що в одному році 4383 години денних і нічних стільки ж.

Про години одного дня. Усі відають, і я повідаю, що в одному дні 12 годин і в ночі стільки ж.

Про дробові години кожного дня. Це пишемо для любителів мудрості і тих, що бажають навикнути добре всьому щодо так званих дробових. Як буде їх 60, то складають день, бо 12 годин день має, а в годині кожній 5 дробових годин, а також і в ночі.

Є других же дробових в одній першій дробовій годині 5, і є їх у дні 300.

Також і третіх дробових в одній другій дробовій годині 5, а в дні їх — 1500.

---

⁸ Великий круг — період у 532 роки. Коли він закінчується, місячні фази припадають не тільки на ті самі дні (числа місяця) юліанського календаря, але й на ті ж дні тижня. Число 532 можна отримати, якщо перемножити 28 (сонячний круг) на 19 (місячний круг). По закінченні цього циклу день Великодня (святкується у першу неділю весняного повного місяця) припадає на те саме число місяця.

Четвертих же дробових у третій дробовій також 5, а в дні їх 7500.

П'ятих же дробових у четвертій дробовій 5, а в дні їх 37 500.

Шостих же дробових у п'ятій дробовій знов-таки 5, а в дні їх 187 500.

Од шостих дробових походять сьомі дробові, з одного 5, а сьомих дробових годинок в одному дні 937 500 і стільки ж в ночі.

Більше цього не буває, тобто від сьомих дробових нічого не походить.

Відомо ж є, що числення це написано 6644 року від Адама, а до сьомої тисячі залишилось ще 356 років; чотирнадцятий рік індікту, восьмий рік сонячного круга і тринадцятий місячного. Той рік був високосним. Великодень⁹ же жидівський був 21 березня, а круг березня двадцять другий. Благовіщення¹⁰ було в середу великоднього тижня, а Петрів день¹¹ у понеділок. 6 тижнів триває піст. Раніше Великодня не буває. Так не часто стається, але від цього року через 248 так само буде, як Бог своїм милосердям до того часу збереже мир.

Писав це у Великому Новгороді я, грішний чернець Антонійового монастиря Кирик диякон, доместик церкви Святої Богородиці за царя грецького Йоана¹² і за князя Святослава, сина Олега¹³, в перший рік його княжіння, у Новгороді, а від часу його народження тринадцятий, Бог най продовжить йому літа.

І ще при архієпископі Новгородському боголюбивому Нифонті. А від народження мого до сьогодні було 26 років, а місяців 312, а тижнів 1354, а днів 9500 без трьох днів, а годин 113960 і нічних стільки ж.

⁹ У 1136 р. Великдень справді припадав на 22 березня. Це гранично ранній строк для Великодня. Єврейська Пасха відзначалася 14 нісана за єврейським календарем, тобто в день весняного місяця уповні.

¹⁰ Благовіщення — велике християнське свято, що відзначається 7 квітня за новим і 25 березня за старим стилем. У цей день матері Ісуса Христа Марії було провіщено його народження.

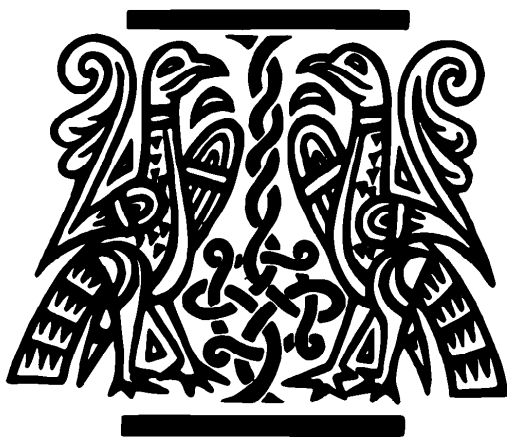
¹¹ Петрів день — день святих апостолів Петра і Павла, що відзначається 12 липня за новим і 29 червня за старим стилем.

¹² Йдеться про візантійського імператора Йоанна II Комніна, що правив з 1118 по 1143 рр.

¹³ Святослав Ольгович — князь Чернігівський. Новгородці запросили його княжити, але через деякий час вигнали з міста.

ЛІТЕРАТУРА
ПІЗНЬОГО
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Києво-Печерський Патерик¹

Нестора, мниха обителі монастиря Печерського, сказання, чому прозавався Печерським монастир

За князювання самодержця Руської землі, благовірного великого князя Володимира Святославича, зволив Бог показати світильника Руській землі і наставника інокам, про якого (ця) розповідь². Був бо один благочестивий чоловік із града Любеча³, в якого замолоду вселився страх Божий, (і) бажав (він) набути чернечого образу. Господь Чоловіколюбець вклав йому (в душу намір) піти до країни Грецької й там постригтися. Негайно попрямував (він), подорожуючи за (прикладом) Господа, котрий подорожував і трудився задля нашого спасіння. І досяг Царгорода. І (по тому) дійшов до Святої Гори, і обійшов святі монастирі Афонські, і, побачивши обителі Святої Гори й життя тих отців, котрі у плоті життя янгольське наслідують, вище од людського єства, ще дужче розпалився Христовою любов'ю, бажаючи жити, як ті отці. Прийшов до однієї обителі з тамтешніх монастирів, і молив ігумена, аби наклав на нього янгольський образ іноцького чину. Ігумен же, прозрівши в ньому майбутні добродійства, згодившись, постриг його і нарік йому ім'я "Антоній"; наставив і навчив його іноцькому

---

¹ Всі уривки з Києво-Печерського Патерика друкуються за виданням: Патерик Києво-Печерський. За редакцією, написаною 1462 року по Рівдві Христовому печерським ченцем Касіяном. — Київ, 1998 (Упорядкувала, адаптувала українською мовою, склала додатки та примітки Ірина Жиленко.

² Інформація про прихід св. Антонія до Києва за Володимира Святого є також у літописних джерелах. Зокрема, там вказаний рік першого приходу преподобного Антонія до Києва — 1013 рік.

³ Любеч — місто в Чернігівській області. Мирське ім'я Антонія — Антип.

життю. Антоній же, в усьому Богу догоджаючи, на наступні (добродійства) підвизався в покірності та послузі, так, аж усі раділи за нього.

Каже ж йому ігумен: “Антонію! Іди назад, в Русь, аби там бути іншим на успіх і утвердження. (І) буде на тобі благословення Святої Гори”. Антоній же прийшов до міста Києва, думаючи, де б оселитися. І походив по монастирях і не обрав жодного, де б (бажав) жити: бог (того) не хотів. І почав ходити по долинах і по горах, і по різних місцях. І прийшов на Берестове, і знайшов печеру, котру колись викопали варяги⁴, і вселився в неї. І перебував там у великому воздержанні. По тому помер великий князь Володимир і захопив владу безбожний окаянний Святополк, і, сівши у Києві, почав убивати братів своїх, і убив святих Бориса та Гліба. Антоній же, бачачи таке кровопролиття, здійснене окаянним Святополком, знову повернувся до Святої Гори⁵.

Коли ж благочестивий князь Ярослав перемиг Святополка і сів у Києві...

Боголюбивий же князь Ярослав любив Берестове, і церкву, (що була там, в ім'я) святих Апостолів⁶, і про попів немало піклувався. Серед них був пресвітер на ім'я Іларіон, муж благочестивий, Святому Письму навчений і посник. І ходив з Берестового на Дніпро, на гору, де нині старий монастир Печерський, і тут оселився, був-бо там ліс великий. І викопав тут печерку малу, двосаженну, і, приходячи з Берестового, псалми співав, молячися Богу в тайні.

По цьому благословив Бог вкласти в серце благовірному великому князю Ярославу (думку), і (той), зібравши єпископів літа 6659 (1051), поставив його митрополитом у святій Софії. А ця печерка так і лишилася.

Антоній же був у Святій Горі, в монастирі, де постригся. І було від Бога звіщення ігумену: “Пусти, — сказано, — Антонія в

---

⁴ Про варязьку печеру достеменніше дізнаємося з оповіді про святих Федора і Василя.

⁵ У Густинському літописі наведено дату відходження святого — 1017 рік — тобто, він мав піти не безпосередньо по убивстві св. Бориса і Гліба, а під час війни Ярослава з братовбивцею.

⁶ Берестове — заміська князівська резиденція, відома з писемних джерел з часу Володимира Святого.

Русію, оскільки потребую його”. Покликав його (настоятель) і каже йому: “Антонію, іди в Русію знову. Бог так хоче. І (хай) буде (на тобі) благословіння від Святої Гори, оскільки чимало від тебе мають чорноризцями стати”. Благословивши його, відпустив, сказавши йому: “Іди з миром”⁷. Антоній же, діставшись до Києва, прийшов на гору, де Іларіон викопав був печерку малу, і полюбив місце те, і вселився в неї. І почав молитися Богу, зі сльозами благаючи: “Господи! Утверди мене на місці цьому, і хай буде на місці цьому благословення Святої Гори й молитва мого отця (духовного), який мене постриг”.

І почав жити тут, молячи Бога. Їжа ж його була — хліб сухий, і води в міру споживав. І копав печеру, не даючи собі спокою вдень і вночі, в праці перебуваючи і в молитвах невсипущих. По тому дізналися (про нього) люди, (і) приходили до нього, приносячи необхідне. І став відомим, як і Антоній Великий⁸. І приходили до нього, просячи у нього благословення.

По цьому ж, (коли) преставився великий князь Ярослав, — перебрав владу син його Ізяслав і сів у Києві. Антоній же прославлений був у Руській землі й шанований усіма.

Князь же Ізяслав, дізнавшись про житіє його, прийшов із дружиною своєю, просячи у нього благословення та молитви. І знаний був усіма великий Антоній і шанований усіма. І почали приходити до нього (постригатися) деякі боголюбиві (люди), він же приймав їх і постригав. І зібралася братія до нього числом 12. До нього ж і Феодосій прийшов, і тут постригся.

І викопали печеру велику і церкву, і келії, котрі є і до сьогодні в печері під старим монастирем.

Коли ж зібралась братія, сказав їй святий Антоній: “Це Бог вас, брати, зібрав, і від благословення есте Святої Гори: оскільки мене постриг ігумен Святої Гори, я ж вас постригав. Хай буде благословення на вас перше від Бога і Пречистої Богородиці, по тому — від Святої Гори”.

---

⁷ Повернення прп. Антонія до Києва Густинський літопис датує 1027 роком.

⁸ Антоній Великий — один із найвідоміших преподобних в історії Церкви.

І сказав їм таке: “Живіть собі, і я поставлю вам ігумена, а сам хочу до іншої гори піти і там сісти один, як і раніше, (бо) звик усамітнюватися”. І поставив їм ігумена на ім'я Варлаам, а сам пішов до (іншої) гори, викопав печеру, що є під новим монастирем, і в ній закінчив життя своє, живши в добродійстві літ 40, не виходячи з печери, в якій лежать чесні моці його, що чудеса творять і до сьогодні. Ігумен же і братія жили в (першій) печері.

І (як) помножилася братія й не могла поміститися в печері, задумали поставити поза печерою монастир. І прийшли ігумен та братія до святого Антонія і кажуть йому: “Отче! Помножилася братія, і не можемо поміститися в печері. Аби Бог повелів і Пречиста Богородиця, і твоя молитва, то поставили б були церковку малу поза печерою”. І повелів їм преподобний. Вони ж поклонилися йому до землі і пішли. І поставили церквичку малу над печерою в ім'я Успіння Святої Богородиці.

І почав Бог помножувати чорноризців молитвами Пречистої Богородиці та преподобного Антонія. І, порадившись, братія з ігуменом (вирішила) поставити монастир. І пішли знову до Антонія, кажучи йому: “Отче! Братія помножується. І хотіли б поставити монастир”. Антоній же, зрадівши, каже: “Благословен Бог в усьому, і молитва Святої Богородиці та отців, що у Святій Горі, хай буде з вами!” І, це сказавши, послав одного з-поміж братії до князя Ізяслава, кажучи так: “Княже благочестивий! Бог помножує братію, а місце мале. Просимо у тебе, аби дав нам гору ту, яка є над печерою”. Князь же Ізяслав, почувши це, зрадів і, пославши до них боярина свого, дав їм гору ту. Ігумен же і братія заклали церкву велику, і монастир огородили стовп'ям, і келії поставили численні, і церкву збудували, й іконами прикрасили⁹. І звідтоді почав зватися Печерським монастир, оскільки жили ченці спершу в печері, і від того прозався Печерським монастир, який є — від благословіння Святої Гори. (Коли) монастир було збудовано, ігуменство тримав Варлаам. Князь же Ізяслав поставив монастир святого Дмитрія¹⁰ і вивів Варлаама на ігуменство до святого

---

⁹ Житіє прп. отця нашого Феодосія Печерського приписує будівництво першого надземного монастиря цьому останньому святому.

¹⁰ Мається на увазі Дмитрівський монастир на території Верхнього Києва.

Димитрія, бо бажав сотворити монастир вище (від) Печерського монастиря, надіючись на багатство. Багато-бо монастирів царями й боярами і багатством поставлені, але не такі є, як ті, котрі поставлені сльозами, і постом, і молитвою, і бдінням. Антоній (-бо) не мав ні золота, ні срібла, але (всього) досяг словами та постом, як (я вже про те) говорив.

Як пішов Варлаам до святого Димитрія, порадилася братія й пішла до старця Антонія, і каже йому: “Отче! Постав нам ігумена”. Він же запитує їх: “Кого хочете?” Вони ж відказують йому: “Кого хоче Бог і Пречиста Богородиця, і ти, чесний отче”. І каже їм великий Антоній: “Хто такий із вас є, як блаженний Феодосій: послушливий і лагідний, і смиренний? Той і буде вам ігуменом”. Братія ж уся, рада будши, поклонилася йому до землі і поставила Феодосія ігуменом: (всіх) братів тоді було двадцяттеро. Феодосій, прийнявши монастир, почав дотримуватися воздержання великого, і посту, й молитви зі сльозами. І збирати почав багатьох чорноризців, і зібрав усіх братій чисельністю 100 (чоловік).

І почав шукати (належного) правила чернечого, і знайшовся тоді чесний інок Михаїл (з) монастиря Студійського, який прийшов із Греків з митрополитом Георгієм. І почав (Феодосій) питати про статут отців студійських. І, знайшовши у нього, списав. І встановив у монастирі своєму, як співати правила монастирські, і поклонів як дотримуватися, і читання читати, і (належне) стояння в церкві, і весь вряд церковний, і на трапезі (достойне) сидіння; і що їсти в які дні все за уставленим. Феодосій, все те віднайшовши, передав монастиреві своєму. Від того ж монастиря перейняли всі монастирі Руські статут; тому вшанований був монастир Печерський як найперший та чесніший од усіх.

Феодосій же жив у монастирі й дотримувався добродійного чернечого життя та іночого чернечого правила, і приймав кожного, хто приходив до нього. Прийшов же і я до нього, поганій і недостойній раб Нестор, і (він) прийняв мене, як літ мені було 17 від народження мого.

Це ж написав і назнаменував, у яке літо почав бути монастир, і чому зветься Печерським. А про Феодосієве житіє далі скажемо.

Нестор

Житіє преподобного отця нашого Феодосія, ігумена Печерського¹

Господи, благослови, отче!

Дякую тобі, Владико мій, Господи Ісусе Христос, що обрав мене, недостойного, оповідати про святих угодників твоїх, бо спочатку написав я про життя і про вбивство і про чудеса святих і блаженних страсотерпців Бориса і Гліба², що змусив я себе і за другу оповідь взятися, що вище моїх сил, і недостойний — невіглас і нерозумний. До того ж і не навчений я ніяким мистецтвом, але згадав, Господи, слово твоє, що гласить: “Якщо маєте віру, як зернина гірчична, і скажете горі цій: зійди і впади в море, то послухається вас”. Це мав собі на думці я, грішний Нестор, і, отримавши надію, залишився з вірою у Твою силу, Господи, і поклав початок писанню про житіє преподобного отця нашого Феодосія, що був ігуменом монастиря цього Святої владичиці нашої Богородиці; його ж і день Успіння зараз поминаємо, славу творячи йому. То ж, згадуючи, браття, житіє преподобного, не описане ніким, печаль гамував щоденно і молився Богу, щоб обрав мене все описати про життя богоносного отця нашого Феодосія. І ті чорноризці, що після нас будуть, прийнявши писання і прочитавши його, побачать доблесть мужа цього, восхвалять Бога й угодника його, і зміцняться на інші подвиги, бо в цій країні явився муж такий і угодник божий.

Про це і сам Господь провіщав: “Багато прийде зі сходу і заходу і спочине з Авраамом й Ісааком та Яковом у царстві небеснім”, а також: “Феодосій вищим став за древніх отців, життям наслідуючи святого і першого початківця чернечого чину, великого ченця

---

¹ Друкується за виданням: “Памятники литературы Древней Руси. XI — начало XII в.” — Москва, 1978.

² Нестору належить це житіє Бориса і Гліба, “Повісті врем’яних літ”, де також подано відомості про Києво-Печерський Патерик і Феодосія.

Антонія”³. І те дивно, що пишуть у книгах отців: “Слабким бути останньому роду”; цього ж Христос в останньому роді обрав своїм учнем і пастирем ченців, бо змолоду життям праведним славився, добрими ділами, а найбільше — вірою і розумом. Про нього ж звідси почну оповідати — із самого початку житіє блаженного Феодосія.

Послухайте, браття, з великою увагою, бо розповідь ця сповнена користі для всіх слухаючих. Молю ж вас, о любі, не осудіть незнання мого, бо сповнений я любові до преподобного, заради цього спокусився написати все це про святого, цього ж і дотримуюсь, не про мене сказано буде: “безтямний рабе лінивий, подобало б тобі дати срібло моє в ріст, і я прийшов би і забрав його з прибутком”. Тому і не слід, браття, таїти чудеса божі, як Бог сказав учням своїм: “Що говорю вам у темряві, понесіть на світло, що говорю вам на вухо, проповідуйте в домах”. Це на успіх і на добро послідовникам моїм написати хочу, і за це Бога славлячи, приймете гідну нагороду. Бажаючи оповідь розпочати, спочатку молюся Господу, промовляючи: “Владико мій, Господи, Вседержителю, що даєш благовірним, Отче, Господа нашого Ісуса Христа, прийди на допомогу мені й просвіти серце моє на розуміння заповідей Твоїх і на восхваління святого угодника Твого, да прославиться ім’я Твоє, бо Ти є помічником усім, благаючим до Тебе, на віки вічні. Амінь”.

Місто є, звідси, від Києва, міста столичного, п’ятдесят поприщ, що називається Василів⁴. У ньому жили батьки святого у вірі християнській і зі всякими благочестями. Народивши ж блаженну дитину цю, у восьмий день принесли її до священика божого, бо є звичай християнський давати ім’я дитині. Священик, глянувши на маля і серцем відчувши, що воно змолоду Богу віддасться, назвав його Феодосієм⁵. Як минуло сорок днів дитині, охрестили її.

³ Антоній Великий (III—IV вв.) — анахорет, основоположник чернецтва в Україні-Русі.

⁴ Місто на південному заході від Києва на річці Стугні. Поприще — давньоруська міра довжини, прирівнюється до верстви.

⁵ У перекладі з грецької мови “Феодосій” означає — “даний, присвячений Богові”.

Маля ж, виростаючи, опікалося батьками своїми, і благодать Божа була з ним, і Дух Святий змолоду вселився у нього.

Хто осягне милосердя Боже! Бо не обрав він ні з премудрих філософів, ні від володарів міст пастора і вчителя ченцям, і прославиться за це ім'я Господне — як не прославлений премудрістю виявився мудрішим за філософів. О таємнице з таємниць! Звідки не очікували, звідти засіяла нам зоря пресвітла, як у всіх країнах побачили світло її, зійшлись до неї, всім знехтувавши, щоб її світлом насолоджуватися. О блага Божі! Спочатку місце обравши і благословивши, сотворив поле, на ньому буде пастись стадо богословесних овець, поки пастуха не обере⁶.

Батьки блаженного переселилися в інше місто, що Курськом називається, як повелів князь, а я кажу — Бог так захотів, і там просіяє життя славного отрока, нам же, як і повинно статися, зі сходу зоря зійде, збираючи навколо себе багато інших зірок і чекаючи сонця праведного, Христа Бога, і говорячи: “Це я, владико, і діти, виховані духовною їжею твоєю; і це, Господи, учні мої, цих я до тебе привів, навчивши всім мирським нехтувати і тебе, єдиного Бога і Господа любити. Це, Владико, стадо богословесних овець твоїх, і їм же з мене ти пастуха зробив, і я випас їх на божественному твоєму полі і привів, зберігши їх чистими і непорочними. І сказав Господь йому: “Рабе блаженний, що примножив даний тобі талант, прийми уготований тобі вінець й увійди у радість Господа свого”. І промовив до учнів його: “Прийдіть, блаженне стадо, славного пастуха богословесні вівці, що заради мене голодували і трудилися, прийміть уготоване вам царство до сотворення світу”.

Так і ми, браття, будемо вартими і братимемо приклад із життя преподобного Феодосія та учнів його, їх же тоді поперед себе послав він до Господа, і чуємо голос, що від Владики і Вседержителя лине: “прийдіть, благословенні Отцем Моїм, прийміть уготоване вам царство”.

Ми ж розпочнемо знову оповідь про святого цього отрока. Ріс тілом і душею, прагнув до любові Божої, ходив щодня у церкву Божу, слухаючи божественні книги з великою увагою. Це ж і до

---

⁶ Традиційні у давньоруській книжності метафори: “пастух”, “пастир” — священик чи ігумен, “вівці”, “стадо” — паства чи ченці, “вовк” — диявол.

дітей, що гралися, не наближався, як у них у звичці є, а нехтував грою їхньою. Одяг його був старий і в латках. І багато разів умовляли його батьки одягти чистий одяг і піти гратися з дітьми. Він же цього не слухав, а хотів бути, як один із найубогіших. До того ж велів віддати його на навчання божественним книгам до священика, як і зробили. І швидко вивчив він усю грамоту, і всі дивувалися з премудрості й розуму дитини і з швидкості її навчання. Про покору і смирення його хто розповість, якими славився в ученні своєму не лише перед вчителями своїми, а й перед всіма, що вчилися з ним?

У той же час батько його зустрів кінець життя свого. Було тоді божественному Феодосію тринадцять років. Відтоді став він на працю ще більше хапкий, як ходив з рабами на село і працював з великою смиренністю. Мати ж утримувала його, не веліла так робити, просячи його одягтися у світлий одяг і піти гратися зі своїми однолітками. Говорила йому, що, ходячи так, він і собі, і своєму родові докір робить. Він не слухався її, і часто у великому гніві на нього вона била його, бо тілом була сильна і міцна, як чоловік. А якщо хто не бачив її, а чув її голос, то думав, що це чоловік.

Тим часом божественний юнак думав, як і яким чином спасеться. Так почув він про святі місця⁷, де Господь наш Ісус Христос у плоті ходив, і захотів там побути і поклонитися їм. І молився Богу, говорячи: "Господи Ісусе Христе мій! Почуй молитву мою й оберни мене сходити у святі твої місця і з радістю поклонитися їм". І так часто молився йому, і прийшли мандрівники у місто те; побачивши їх, зрадів божественний юнак і підійшов поклонитися їм, і, любо поцілувавши їх, спитав, звідки і куди йдуть. Вони сказали, що від Святих місць ідуть, і, як Бог велить, хочуть знову вирушити туди. Святий умовляв, щоб узяли його із собою у супутники. Вони ж обіцяли взяти його із собою і довести до святих місць. Почув блаженний Феодосій, що пообіцяли йому, зрадів і пішов додому. І коли хотіли мандрівники рушати, сповістили юнакові про свій відхід. Він, вставши вночі і не сказавши нікому, пішов із дому свого, не маючи із собою нічого, окрім одягу, в якому ходив, та й той

⁷ Мова іде про Палестину, куди у Середні віки часто відправлялися на прощу.

старий. І так пішов з мандрівниками. Милосердний Бог не дозволив йому піти з країни цієї, бо його ще у материнському череві обрав він бути пастухом богогласних овець у країні цій, і пастуху не можна йти звідси, бо опустіє поле, яке Бог благословив, і бур'ян та терен розведуться на ньому, а стадо розійдеться.

Через три дні дізналася мати його, що пішов він із мандрівниками, і подалася услід за ним, узявши із собою одного сина, який був молодший за блаженного Феодосія. І так гналася за ним довгими шляхами, і, наздогнавши його, від люті й гніву схопила його за волосся і кинула на землю, і пхала його ногами, і докоряла мандрівникам, і повернулася додому, ведучи його зв'язаного, наче злодія. І так одержима гнівом, прийшовши додому, біла його, поки не знесилася. І після цього увела в дім його і, прив'язавши, зачинила і пішла. Божественний юнак, приймаючи все це з радістю, молився Богу, дякуючи йому за все це. Через два дні мати прийшла до нього, звільнила і подала йому їжу, але, ще будучи гнівом одержима, закувала ноги його у кайдани, так наказавши ходити, остерігаючись, щоб не втік він від неї. І так ходив він багато днів. Після того, змилювавшись над ним, почала просити його, щоб не тікав від неї, бо любить його більше за інших і через те не може жити без нього. Коли він пообіцяв, що не піде від неї, зняла кайдани з ніг його, наказавши йому діяти за своєю волею, як він хоче. Блаженний Феодосій повернувся до першого свого подвигу і ходив у церкву Божу щодня. І бачачи, як часто не буває літургії через те, що не випікаються проскури, опечалився дуже з того і надумав сам смиренно піти на справу цю. Так і зробив: почав пекти проскури і продавати, і якщо мав прибуток, віддавав його жебракам. На останні гроші купував жито, власноручно молот і знову пік проскури. Це так Бог повелів, щоб чисті проскури приносилися до церкви Божої від непорочного і неоскверненого отрока. І так провів він дванадцять років, а то й більше. Усі ж його однолітки сварилися і докоряли йому, що він так живе, бо диявол навчав їх. Блаженний же з радістю приймав все це, у мовчанні й смиренні.

Із самого початку ненавидячи добро, диявол побачив себе переможеним смиренням богословесного отрока, і не спочивав, намагаючись відвести його від такого діла. І ось почав матір його підбивати, щоб заборонила йому це робити. Мати ж, не бажаючи

бачити сина осудженим, почала говорити з любові до нього: “Прошу тебе, дитино, залиш такі діла, бо сором несеш ти роду своєму, і не можу чути вже докорів усіх на тебе і твої діла. І не слід отроку робити таке”. Але зі смиренням божественний юнак відповідав матері своїй: “Послухай, мати, прошу тебе, послухай! Господь Ісус Христос сам подав нам приклад смирення і покори, будемо ж смиренними і ми заради Його. Принижений був, обпльований і побитий, і все витерпів заради спасіння нашого. І нам треба більше терпіти, і до Христа наблизимось. А щодо діла мого, то послухай: коли Господь наш Ісус Христос сів за вечерю з учнями своїми, тоді взяв хліб і, благословивши, переломив його і дав учням своїм, говорячи: “Візьміть і їжте, се тіло Моє, переломлене за ваші і за інших гріхи”. Якщо сам Господь наш плоть свою назвав так, то тим більше слід мені радіти, що сподобив мене Господь прилучитися до плоті Своєї”. Почувши це, здивувалася мати премудрості отрока, і відтоді дала йому спокій. Але ворог не спочивав, підбурюючи її на супротив такому смиренню отрока. Через рік, бачачи, як він пече проскури у печі й почорнів від цього, засумувала дуже і знову почала дорікати йому, коли ласкою, коли погрозою, а іншого разу і б'ючи його, щоб покинув він своє діло. Божественний юнак був у печалі великій через те і не знав, що йому робити. Тоді, вставши вночі, потай рушив із дому свого і прийшов в інше місто, що недалеко було від того, і жив у священика, роблячи так само справу свою. Тоді мати, шукаючи його у місті своєму і не знайшовши, засумувала за ним. Але через багато днів почувши, де живе він, кинулася по нього у гніві великому і, прийшовши у назване місто і знайшовши його у домі священика, забрала у своє місто, б'ючи його. І, привівши у свій дім, заперла і сказала: “Тепер не зможеш втекти від мене, а якщо і втечеш, я знайду і поверну тебе зв'язаного і побитого у це місто”. Тоді блаженний Феодосій молився Богу, ходив щоденно у церкву Божу, був він смиренний серцем і покірний перед усіма.

І володар міста того, побачивши отрока в такому смиренні й покори, полюбив його дуже і наказав йому, щоб жив він у нього в церкві, дав йому світлий одяг, щоб ходив у ньому. Блаженний Феодосій побув у ньому дуже мало днів, наче якийсь тягар носячи на собі. Тоді зняв його, віддавши жебракам, сам же у бідний одяг вдягнувся і так ходив. Володар же, побачивши, що він так ходить,

дав йому новий одяг, ще розкішніший, ніж перший, умовляючи його ходити у ньому. Він же зняв і віддав. Так робив він багато разів, і володар, дізнавшись про це, ще більше полюбив його, дивуючись смиренню його. Тоді божественний Феодосій пішов до одного коваля, попросивши його викувати йому залізний ланцюг, який він узяв і опоясався ним і так ходив. Ланцюг був вузьким і впивався у тіло його, він же ходив, наче не було ніякої болі тілу від нього.

Минуло багато часу, і одного святкового дня мати наказала йому одягтися у світлий одяг для слугування усім вельможам того міста, що зібралися у той день на обід у володаря. І наказано було блаженному Феодосію прийти і слугувати. І заради цього повчала його мати, щоб одяг він чистий одяг, особливо ж, коли почула, що він зробив. Як одягався він у чистий одяг, то по простоті своїй не остерігся. Вона ж, дивлячись уважно, хотіла правду взнати і побачила на сорочці його кров від ланцюга, що впився у тіло. І, вибухнувши гнівом, з шаленством накинулася на нього і розірвала сорочку на ньому і, б'ючи його, зірвала ланцюг із пояса його. Божий отрок, ніби ніякого зла не прийняв від неї, одягнувся і пішов у покорі слугувати вельможам.

Через деякий час почув він, як говорить Господь у святому Євангелії: "Якщо хто не залишить отця чи матері й не послідує за Мною, той недостойний Мене". І ще: "Прийдіть до Мене всі, хто трудиться і страждає, і заспокою Я вас. Візьміть ярмо Моє на себе і научіться у Мене, який Я сумирний і покірний серцем, і знайдете спокій душам вашим". Це почув богонатхненний Феодосій і розгорівся божим рвінням і любов'ю, і диханням божим, думаючи, як і де постригтися й утаїтися від матері своєї. З волі Божої пішла мати його в село і була там багато днів. Блаженний, зрадівши, помолився Богу і пішов потай із дому, не маючи з собою нічого, крім одягу, та трохи хліба для потамування немочі тілесної. І рушив він до міста Києва, бо почув про існуючі там монастирі. Не знаючи ж дороги, молився Богу, щоб послав супутників, які б вказали йому бажаний шлях. І з волі Божої їхали тим шляхом купці на возах із поклажею важкою. Дізнався блаженний, що теж у те місто йдуть, прославив Бога і пішов за ними по слідах, не показуючись їм на очі. Коли ж зупинялись вони на нічліг,

блаженний не підходив до них, а щоб тільки бачити їх міг, і спочивав, одним Богом бережений. І так ідучи, через три тижні досяг він названого міста. Коли ж прибув, обійшов усі монастирі, бажаючи бути ченцем і просячи, щоб прийняли його. Вони ж, бачачи простого отрока у бідному одязі, не хотіли його прийняти. Така була Божа воля, що привела його на те місце, на яке він був покликаний ізмолоду.

Тоді почув про блаженного Антонія, що живе у печері, й, окрилений надією, попрямував до печери. І, прийшовши до преподобного Антонія, побачив його і впав, поклонившись йому, зі сльозами умовляючи, щоб залишив він його у себе. Великий Антоній сказав, показуючи: “Дитино, чи бачиш печеру цю, похмуре це місце і тісніше за всі інші. Ти ще молодий, і я думаю, не зможеш витерпіти у місці цьому всі нужди”. Це говорив він, лише випробовуючи його, а пророчими очима бачачи, що він сам схоче поставити на цьому місці славний монастир, де збереться багато ченців. Богонатхненний Феодосій відповів йому розчулений: “Бачиш, чесний отче, що провидець усього — Бог — привів мене до святості твоєї і повелів спасти мене, то ж, що накажеш сотворити, те й сотворю”. Тоді сказав йому блаженний Антоній: “Благословен Бог, отроче, укріпивший тебе на цей подвиг, і будь на цьому місці”. Феодосій тоді впав і поклонився йому. Тоді благословив його старець і звелів постригти його великому Никону⁸, який був священником і чорноризцем умілим, він і постриг блаженного Феодосія за звичаєм святих отців і одяг в чернечий одяг.

Отець же наш Феодосій віддався Богу і преподобному Антонію, і відтоді наважився на труди тілесні, і не спав всі ночі, славлячи Бога, тягар сну відганяючи, для утримання плоті своєї трудячись, не знаючи відпочинку, і згадуючи щоденно слова зі псалмів: “Дивися на смирення моє і на працю мою і відпусти всі гріхи мої”. Так утриманням у всьому смиряв він душу, а тіло катував працею і подвижництвом, що дивувалися преподобний Антоній і великий Никон смиренню його і покорі, і в юні роки такому послушанню, силі духу і бадьорості. І дуже за все славили Бога.

---

⁸ Никон — монах, а пізніше ігумен Києво-Печерського монастиря. Вважають, що під цим ім'ям у чернецтві перебував митрополит Іларіон.

Мати ж, довго шукаючи його у місті своєму і в околицях міста, і не знайшовши, плакала за ним дуже, б'ючи себе в груди, як за мертвим. І розголосила по всій країні: якщо хто бачив такого отрока, то щоб прийшов і повідомив матері його, за що велику нагороду отримає. І прийшли з Києва і повідали їй, що чотири роки тому бачили його в місті, коли він прагнув до постригу в одному з монастирів. І, почувши це, не полінувалася вона і вирушила туди. І, не зволікаючи, не злякавшись довгої дороги, пішла у назване місто на пошуки сина. Коли прийшла у місто те, обходила всі монастирі, які були там. Наостанку ж розповіли їй, що він у печері у преподобного Антонія. Вона і туди пішла і його там знайшла. І почала вона старця лестощами викликати, говорячи, щоб передали преподобному, щоб вийшов: "Пройшла довгі шляхи, прагнучи поговорити з тобою і вклонитися святині твоїй, і хай благословенна буду і я від тебе". І повідомлено було старцю про неї, і вийшов він до неї. Побачивши його, вона вклонилася. Тоді вони сіли обое, і почала жінка вести довгу бесіду, наостанку лише сказавши причину, через яку прийшла. І промовила: "Прошу тебе, отче, скажи мені, чи тут мій син? Дуже печалюся я через нього, не знаючи, чи живий він". Старець же цей простодушний був і, не розуміючи хитрощів її, сказав: "Тут твій син, і не печалься через нього, бо живий він". Тоді вона до нього: "То чому ж, отче, не бачу його? Подолавши багато доріг, прийшла я в місце це, щоб подивитися на сина свого. З тим і повернуся у місто своє". Старець же їй відповів: "Якщо хочеш побачити його, йди зараз додому, а я піду й умовлю його, бо не хоче бачити нікого, і, прийшовши наступного дня, ти побачиш його". Почувши це, вона пішла, сподіваючись, наступного дня побачити сина. Преподобний Антоній, зайшовши до печери, сповістив усе це блаженному Феодосію, який, почувши це, засумував дуже, що не зміг утаїтися від неї. Наступного дня прийшла жінка, старець же довго умовляв блаженного вийти і побачитися з матір'ю своєю. Він же не схотів. Тоді старець, вийшовши, сказав їй: "Довго умовляв його, щоб вийшов до тебе, але не побажав він". Тоді вона вже без смирення почала говорити старцю, а з гнівом величезним звертаючись до нього і звинувачуючи, що нібито він сина її сховав у печері й не хоче його показувати: "Виведи мені, старче, сина мого, щоб я побачила його. І не зможу я жити, якщо не побачу його."

Покажи мені сина мого, а не то помру, сама себе загублю перед входом у печеру цю, якщо не покажеш мені його”. Тоді Антоній, опечалившись дуже, спустився в печеру, умовляючи блаженного, щоб вийшов до неї. Він не схотів послухатися старця і вийшов до неї. Вона ж побачила сина свого у великій печалі, бо обличчя його змарніло від тяжкої праці й повстримності, обняла його і заплакала гірко. І ледве трохи заспокоївшись, сіла й почала умовляти слугу Христа, промовляючи: “Пішли, дитино, додому, і що треба тобі й на спасіння душі, роби вдома з волі своєї, тільки не покидай мене. І коли я помру, ти поховаєш тіло моє, і тоді повернешся у печеру цю, якщо схочеш. Не зможу жити, не бачачи тебе”. Блаженний же сказав їй: “Якщо хочеш бачити мене щодня, будь у цьому місті й прийми постриг в одному з жіночих монастирів. І, приходючи до мене, бачитимеш мене. До того ж і душу спасеш. Якщо цього не зробиш, то — істину тобі говорю — обличчя мого не побачиш більше”. І так, й іншими доказами щоденно запевняв він матір свою. Вона ж не хотіла того і його не слухала. А коли йшла від нього, тоді блаженний, спустившись у печеру, ревно молився Богу за спасіння матері своєї, щоб наверх серце її до покори. Бог почув молитву угодника свого. Про це так сказав пророк: “Поряд Господь з тими, хто уповає на нього і боїться піти проти волі його, їх молитву почує і спасе їх”. Прийшовши одного дня, сказала йому мати: “Дитино, зроблю все, що велиш, і не повернуся у місто своє, як на те Божа воля, а піду в жіночий монастир і, прийнявши постриг, проведу там останні дні свої. Це від твого навчення зрозуміла, який мізерний цей світ короткочасний”. Почувши це, блаженний Феодосій зрадів всією душею і, спустившись у печеру, розповів це великому Антонію, який, почувши, прославив Бога, що наверх серце її до такого покаяння. І, вийшовши від неї, багато повчав її на користь і на спасіння душі й, сповістивши про неї княгині, відправив її в жіночий монастир святого Миколи. І там постриглася вона, одягла чернечий одяг і, проживши у смиренні багато років, з миром померла.

Це життя блаженного отця нашого Феодосія від самого народження до того, відколи прийшов він у печеру, розповіла мати його одному з братії, ім'я якого Федір, який був келарем при отці нашому Феодосії. Я ж від нього все це почув (він розповів

мені) і написав на згадку всім, хто шанує Феодосія. Однак іншу розповідь про отрока поведу, а потрібне слово і натхнення пошле мені Бог.

Цей отець наш Феодосій став святим переможцем злих духів у печері. Після постригу матері його, зрікшись усього мирського, ще з більшою ревністю віддав себе на службу Богу. І було три світила в печері, що розганяли темінь бісівську молитвою і постом. Маю на увазі преподобного Антонія, блаженного Феодосія і великого Никона. Жили вони в печері, молячись Богу, і Бог був із ними; і сказав Бог: “Де двоє чи троє зібралися славити мене, там і я серед них”.

У той же час був перший серед бояр князівських, звали якого Іван. І син його часто приходив до преподобних, насолоджувався медоносними словами, що текли з уст отців тих, і полюбив їх так, що захотів жити з ними і всім знехтувати у житті цьому, славу і багатство ні за що маючи. Дійшло до нього слово Господнє, що рече: “Легше верблюду крізь вушко голки пролізти, ніж багатому у царство небесне увійти”. І повідав він єдиному Антонію думки свої, сказавши: “Хотів би, отче, якщо на те Божа воля, стати ченцем і жити з вами”. Відповів йому старець: “Блаженний намір твій, дитино, і думки сповнені благодаті, але остерігайся, дитино, щоб багатство і слава світу цього не повернули тебе назад. Господь сказав: “Ніхто, поклавши руки свої на плуг і оглядаючись назад, не залишиться у царстві небесному”, так і чернець, повертаючись думками до мирського і турбуючись про мирське, не матиме життя вічного”. І довго бесідував старець із отроком, серце якого сповнювалося ще більшою любов'ю до Бога, і так пішов він у дім свій. А наступного дня одяг одіж світлу і гарну і, сівши на коня, поїхав до старця, і отроки його їхали поряд із ним, а інші вели коня в упряжі перед ним, і так у славі великій приїхав до печери отців тих. Вони, вийшовши, поклонилися йому, наче вельможі, він теж поклонився їм до землі, і зняв із себе одяг боярський, і поклав перед старцем, і коня в упряжі поставив перед ним, говорячи: “Це все, отче, чарівна принадність світу цього, і що хочеш, те й зроби із них, бо я вже всім цим знехтував і хочу ченцем бути і з вами жити в печері цій, і тому не хочу вертатися у дім свій”. Старець же сказав йому: “Пам'ятай, дитино, кому обіцяєш і чиїм воїном хочеш

бути, бо невидимі стоять перед тобою ангели Божі, приймаючи обіцянки твої. І якщо прийде батько твій з великою владою і забере тебе звідси, ми не зможемо тобі допомогти, і ти ж перед Богом постанеш як зрадник і відступник його". І сказав йому отрок: "Вірю Богу моему, отче, і якщо мучити почне мене батько мій, не послухаюсь його, не вернуся в мирське життя. Прошу тебе, отче, швидше пострижи мене". Він же, за звичаєм, помолився, постриг його, і одяг у чернечий одяг і дав йому ім'я Варлаам. Тоді прийшов якийсь слуга з княжого дому, що був шанований князем і відав у нього всім, і просив старця Антонія, бажаючи бути чорноризцем. І його навчав старець про спасіння душі, і передав його Никону, щоб постриг. Він і його постриг, і одяг його в чернечу одіж, і дав йому ім'я Єфрем. Не слід приховувати, що накликав ворог горе на преподобних через них. Диявол, ворог наш, ненавидячи добро, бачачи себе переможеним святим стадом і розуміючи, що відтепер буде прославлене місце це, плакав від своєї погібелі. Почав він злими підступами своїми розпалювати серце князя на преподобних, щоб таким чином розпустити те святе стадо, але нічого не зміг, а сам був осоромлений молитвами їхніми і впав у прірву, яку сам сотворив. "Обернеться зло його на його голову і на тім'я його впаде неправда його".

І дізнався князь Ізяслав⁹ про колишнього боярина і слугу свого, розгнівався дуже і наказав привести до нього того, хто ризикнув таке зробити. Й одразу пішли і великого Никона привели до нього. Князь, гнівно глянувши на Никона, сказав йому: "Чи ти постриг боярина і слугу без дозволу мого?" Никон відповів: "Благодаттю божою я постриг їх і повелінням небесного царя, Ісуса Христа, що покликав їх на такий подвиг". Князь відповів: "Або умовиш їх у дім свій вернутися, або замкну до в'язниці тебе і тих, хто з тобою, а печеру вашу розкопаю". На це Никон сказав йому: "Якщо, володарю, волієш так робити, роби, а мені не слід відмовляти воїнів від царя небесного".

Антоній і ті, хто був із ним, взяли одяг свій і залишили місце своє, бажаючи перейти в інші краї. До князя, який ще гнівався і докоряв Никону, прийшов отрок і повідомив йому, що Антоній і ті, хто з ним,

⁹ Князь Ізяслав (1024 — 1078) — другий син Ярослава Мудрого, з 1054 по 1078 рр. тричі ставав великим князем київським.

ідуть із міста цього в інші краї. Тоді сказала князю жона¹⁰ його: “Послухай, володарю, і не гнівайся. Так було і в нашій країні: полишили її чорноризці через якусь біду, багато зла сталось у землі через це; остерігайся, володарю, щоб не було так у твоїй країні”. Почувши це, злякався князь гніву божого, відпустив великого Никона, наказавши йому йти в печеру свою. За іншими ж послав, просячи, щоб назад вернулися. Їх майже три дні умовляли, і вернулися вони до своєї печери, неначе хоробрі воїни з бою, що перемогли свого ворога-супостата. І жили вони, молячись день і ніч Господу Богу. Але не спочивав і диявол, борячись із ними. Дізнався боярин Іван, що ніякого зла не зробив їм христолюбивий князь Ізяслав, і запалав гнівом на них через сина свого і, зібравши багато отроків, пішов на святе стадо, яке розігнав, спустився до печери і вивів сина свого божественного Варлаама, зірвав із нього святу мантию і кинув у рів, а також і шлем спасіння зняв із голови сина свого. Тоді вдягнув його у багатий і світлий одяг, як і слід бояринові. Він же скинув його додолу, не бажаючи і бачити його, і робив так багато разів. Тоді у гніві наказав батько його зв'язати йому руки й одягти у той одяг, і так іти через місто у дім свій. Варлаам, справді сповнений тепла Божої любові, побачив по дорозі рів, повний бруду, і швидко стрибнув у нього, і з Божою допомогою зірвав одяг із себе, і власними ногами топтав його у багнюці, а разом із тим і злі думки, й лукавого ворога. Після того, коли прийшли вони додому, велів батько його сісти із ним за трапезу. Вів сів, але нічого не попробував із їжі, а дивився вниз. Після трапези відвели його у власні покої, приставивши отроків стерегти, щоб не втік. Дружині його наказав батько одягтися в розкішний одяг для спокуси отрока і слугувати йому. Раб же Христа Варлаам, зайшовши до одного з покоїв, сів у кутку. Дружина ж його, як їй було наказано, ходила перед ним і умовляла його сісти на постіль свою. Бачачи пристрасть дружини і розуміючи, що для спокуси послав її йому батько, молився у глибині серця свого милосердному Богу, здатному спасти його від спокуси цієї. Просидів він на місці тому три дні, не встаючи, не ївши нічого, не вдягаючись в одіж, а будучи лише в одній сорочці. Преподобний Антоній і всі, хто з

---

¹⁰ Ізяслав був одружений із Гертрудою, дочкою польського князя Мешка.

ним і з блаженним Феодосієм, були у печалі великій і молилися Богу за нього. Бог почув молитву їх, бо сказано: “Звернулися праведні, і Господь почув їх і від всіх бід врятує їх. Близький Господь опечаленим серцем і врятує смиренних духом”.

Бачив благий Бог терпіння і смирення отрока, і навернув жорстоке серце батька його на милість до сина свого. І повідомили йому отроки, сказавши: “Це вже четвертий день нічого не їсть і в одяг не хоче вбратися”. Почувши це, батько пожалів його, боячись, що помре він від голоду і холоду. Покликав, ніжно поцілував і відпустив його. Було тоді щось дивне і плач великий, як за мертвим. Раби і рабині плакали, що володар їх йде від них, плакала дружина, втрачаючи чоловіка, батько і мати сина свого оплакували, що йде від них, і так із плачем великим проводжали його. Тоді воїн Христа вийшов із дому свого, наче птах, що вирвався з пастки, чи сарна з тенет, і швидко дійшов до печери своєї. Отці, побачивши його, запалали радістю великою і стали прославляти Бога, що почув їхню молитву. Відтоді багато приходило у печеру за благословенням отців тих, а інші ставали ченцями з Божої благодаті. Тоді великий Никон та інший чернець монастиря святого Мини, названий ім'ям боярин, порадилися і відійшли, бажаючи осісти окремо. І, прийшовши до моря, розлучилися тут, як апостоли Павло і Варнава, на проповідування Слова Христового, як написано у діяннях святих апостолів. Боярин пішов до міста Константинополя, зустрів острів серед моря і на ньому оселився. Прожив багато років, терплячи голод і холод, і помер із миром. І донині острів той називають Боярів. Великий Никон пішов на Тмутороканський острів¹¹, і знайшов чисте місце поблизу міста, і осів на ньому. І з Божої благодаті прославилося місце те, і воздвиг церкву Святої Богородиці на ньому, і був там монастир славний, й існує він донині, маючи за приклад Печерський монастир.

Після того слуга Єфрем пішов у Константинополь і жив там в одному з монастирів. Пізніше він був повернений у країну цю і поставлений митрополитом у місті Переяславі. Це вже багато розповіли ми, що сталося потім, повернемося до того, що було після відходу святих отців тих.

¹¹ Мається на увазі Тмутороканське князівство, розташоване на Таманському півострові.

Тоді блаженний отець наш Феодосій був поставлений священником велінням преподобного Антонія і щодня правив він божественну службу з великим смиренням, бо був він покірної та тихої вдачі, з простим розумом і сповнений духовної мудрості. Мав чисту любов до всієї братії, якої вже зібралося близько п'ятнадцяти. Преподобний Антоній, звикши жити сам і не терплячи ніякого гамору і розмов, зачинився в одній з келій печери, поставивши на своє місце блаженного Варлаама, сина боярина Івана. І звідти пізніше переселився Антоній на інший пагорб, викопавши печеру, і жив, не виходячи з неї, де і донині чесне тіло його лежить. Тоді божественний Варлаам поставив над печерою маленьку церкву в ім'я Святої Богородиці, наказавши братії збиратися там на божественну молитву. Вже всім відоме місце те, а раніше багато хто не знав про нього. А яке спочатку було їх життя в печері, і скільки горя й печалі перенесли через різні біди у місці тому, Богу одному відомо, і устам людським неможливо розказати. І їжею їхньою був один житній хліб та вода. В суботу ж і в неділю їли чечевицю; і часто в ті дні, не маючи чечевиці, їли лише овочі, зваривши їх. І ще працювали тяжко: одні плели взуття і клобуки, й іншими ремеслами займалися, і носили це все в місто продавати, і з того купували жито, і, розділивши його, кожен уночі свою частину молот для випікання хліба. І після того починали правити утренью, а тоді знову займалися своїми справами. Інші ж у городі копали, щоб виростити овочі, аж поки не наставав час божественного служіння, і тоді всі, зійшовшись до купи у церкві, співали певний час і провадили святе служіння, а тоді, поївши трохи хліба, кожен мав свої справи. І так, щодня трудячись, жили у любові до Бога.

Отець же наш Феодосій, вищий за всіх у смиренні й послушанні, у праці, подвижництві і ділах тілесних, бо був тілом благий і кріпкий, радо всім слугував, і воду носив, і дрова з лісу на своїх плечах, всі ночі проводив, славлячи Бога. Коли братія спочивала, блаженний брав розділене жито і молот кожного частину і ставив на місце. Іншим разом, коли багато гедзів і комарів, вночі сідав над печерою і, оголивши тіло своє до пояса, ткав вовну для плетіння взуття і співав псалми Давидові. Комарів і гедзів було багато, через що все тіло його скривавлене було, і кусали вони, п'ючи кров його. Отець же наш не рухався, не вставав із місця цього, аж доки не наставала година

заутрені, і тоді перший з усіх він ішов до церкви. І ставав непорушно на своєму місці, не розпорошуючи увагу на дрібниці, вершив Божественне славослов'я, а також останнім полишав церкву. І за це всі любили його дуже, як батька, дивуючись смиренню його і покірливості.

Після цього блаженний Варлаам, ігумен братії печерської, княжим повелінням був призначений ігуменом у монастирі святого мученика Дмитрія¹². Тоді братія, що жила в печерах, зібралася і згідно з волею всіх сповістила преподобному Антонію, що обрала собі ігуменом блаженного отця нашого Феодосія, який і чернече життя налагодив, і Божі заповіді найкраще за всіх знає.

Отець же наш Феодосій, хоч і прийняв підвищення, не змінив свого смирення, пам'ятаючи Господа, що сказав: "Якщо хто з вас схоче бути вищим, хай буде скромніший за всіх і всім слуга". Тому він був смиренным, найскромнішим і всім слугував, подаючи собою усім приклад, і на діло першим з усіх виходив, і на святу літургію. І відтоді процвітало і примножувалося місце те молитвою праведника. Бо сказано: "Праведник, як пальма, зацвіте, і, як кедр у Лівані, розмножиться". Примножувалася відтоді братія і процвітало місце те добрими звичаями і молитвами їх та іншими благочестями. І багато вельмож приходило до них за благословенням, від помість своїх віддаючи частину. Преподобний же отець наш, Феодосій, який був воістину земним ангелом і небесною людиною, Феодосій бачив, що місце це сумне, тісне й на все бідне, а братії примножилося, і церква, де збираються вони, вже мала, та ніколи не впадав у відчай, не тужив через те, а братію всю втішав, навчаючи не піклуватися про тілесне, а згадував Господні слова, говорячи їм: "Не турбуйтеся про те, що їсте, чи у що вдягаєтеся: знає Отець небесний, що потрібно вам, а шукайте царства небесного, і все інше матимете ви". Блаженний так мислив, і Бог все, що треба йому, щедро посилав. І тоді цей великий Феодосій знайшов місце чисте недалеко від печери і зрозумів, що тут можна воздвигнути монастир, і з благодаттю Божою, зміцнившись вірою та упованням, і сповнившись духом святим, почав готуватися заселити місце те.

¹² Мова йде про Дмитріївський монастир (Дмитрія Солунського), збудований київським князем Ізяславом Ярославичем. Монастир знаходився у Києві на Михайлівській горі.

І з Божою допомогою за короткий час збудував церкву на тому ж місці в ім'я святої та преславної Богородиці й пріснодиви Марії, і, обговоривши, збудував келій багато, і тоді переселився з печери з братією на місце те року 6570 (1068). І відтоді Божою благодаттю піднеслося місце те, — і був монастир славний, і до цього часу він існує, і називається Печерським, і поставлений святим отцем нашим Феодосієм. Після цього послав одного з братії в Константинополь до скопця Єфрема, щоб він увесь статут Студійського монастиря переписав і прислав йому. І він преподобного отця нашого повеління виконав і, переписавши весь статут монастирський, послав божественному отцю нашому Феодосію. І, отримавши його, отець наш Феодосій наказав прочитати перед братією, і з того часу почав у своєму монастирі все робити по уставу монастиря Студійського, і донині так чинять учні його. І кожен, хто хотів бути чорноризцем, приходив до нього, і не відмовляв він ні убогому, ні багатому, і приймав усіх із великим старанням, бо і сам таким був, як вище було сказано: коли прийшов із міста свого, бажаючи бути монахом, і обходив всі монастирі, але не схотіли його прийняти — Бог так зробив для спокуси його. І блаженний, згадуючи це і розуміючи, яка печаль буває людині, що хоче прийняти постриг, приймав з радістю всіх, що приходили. І не відразу ж стриг його, а наказував йому ходити у своєму одязі, аж поки звикне до життя монастирського, і після цього одягав його в чернечу ризу, і випробував його в усіх службах, і лише тоді стриг його й одягав у мантию, коли буде ченцем випробуваним, чистим у житті, і тоді буде обраний стати монахом.

І всі дні святої Мясопусти святий отець наш Феодосій ішов у святу печеру свою, де і було поховано чесне тіло його. Там затворявся один до Вербної Неділі, а в п'ятницю того тижня, в годину вечірні, приходив до братії і, ставши у дверях церковних, навчав їх та утішав для подвигу і посту їх. Себе ж недостойним називав, що жодного тижня не досяг він подвижництва їхнього. Багато печалей і видінь принесли йому злі духи в печеру ту; ще й рани наносили йому, як і про святого і великого Антонія пишеться. Але явився той, наказавши йому дерзати, і невидимо йому силу з небес подав на перемогу над ними.

Хто не подивується блаженному цьому, що живе в такій темній печері один, не боячись величезної кількості невидимих бісів, а міцно вистоявши, як хоробрий воїн, молячись Богу і Господу Ісусу Христу, закликаючи їх на допомогу собі! І так переміг їх Христовою силою, що не сміли до нього і наблизитися, а лише здалеку являлися йому у видіннях. Після вечірні сідав він, бажаючи спочити, бо ніколи не лягав, а як хотів спочити, то сідав за стіл, і так трохи поспавши, вставав на нічну молитву і бив поклони на колінах. Сівши, як було сказано, чув він звуки від тупоту бісівського у печері, наче одні на колісницях їдуть, інші б'ють у бубни, а ще інші у сопілки дують, і так всі кричать, що трясеться печера від великої кількості злих духів. Отець же наш Феодосій, все це чуючи, не занепав духом, не вжахнувся серцем, а огородив себе хрестом і, вставши, почав співати псалми Давидові. І тут же величезний гам ставав нечутним. Як тільки після молитви сідав він, багато голосів бісівських чулося знову, як і раніше. І преподобний Феодосій вставав і починав співати псалми, і гам знову зникав. Це багато днів і ночей творили йому злі духи, щоб не дати йому і трохи відпочити, аж поки благодаттю Христовою не переміг він їх і не взяв від Бога влади над ними, відтоді не сміли вони і торкнутися того місця, де блаженний творив молитву.

А ще творили біси пакості в домі, де братія хліб пекла: коли борошно розсипали, коли закваску для випікання хліба розливали та інші пакості чинили. Тоді старший із тих, що випікали хліб, пішов і розповів блаженному Феодосію про пакості нечистих бісів. Той же, вірячи, що прийняв від Бога владу над ними, увечері пішов у той дім і, замкнувши за собою двері, пробув там до утрени, творячи молитву. З того часу не з'являлися біси на тому місці, не чинили ніяких пакостей через заборону преподобного і молитву.

Мав собі за звичку великий отець наш Феодосій щоночі обходити келії всіх монахів, бажаючи побачити, як живе кожен. Коли чув, що хтось молиться, ставав і славив Бога за нього; коли чув, як бесіднують двоє чи троє, зійшовшись до купи, то, вдаривши рукою у двері, йшов, сповістивши тим про свій прихід. А наступного дня, покликавши їх, не одразу ж викривав їх, а здалеку розпочинав притчами говорити з ними, бажаючи побачити їх відданість Богу. Якщо брат був чистий серцем і щирий в любові до Бога, то цей

швидко усвідомлював свою провину, падав, уклонявся і просив простити його. А якщо серце брата було затуманене бісівщиною, то цей стане, думаючи, що говорять про іншого, себе вважаючи чистим, аж поки блаженний не викриє його і, зміцнивши його єпітимією, відпустить. І так усіх навчав молитися Богу і не говорити ні з ким під час вечірньої молитви, не ходити з келії в келію, а у своїй келії Богу молитися, якщо ж хто може, щоденно займатися ділами з псалмами Давидовими на устах.

Тому, почувши про праведне їх життя, князі та бояри приходили до великого Феодосія, сповідалися перед ним про гріхи свої, верталися, маючи від нього велику користь, а також приносили йому дещо з володінь своїх на втіху братії, на влаштування монастиря свого. Інші ж і села дарували їм. Найбільше любив блаженного христоролюбивий князь Ізяслав, що сидів тоді на престолі батька свого і часто кликав його до себе, багато раз і сам приходив до нього і, наситившись духовними бесідами, повертався. Відтоді Бог возвеличив місце те, примножуючи все блаженне у ньому за молитвами угодника свого.

Отець же наш Феодосій заборонив привратнику після обіду відчиняти ворота кому-небудь, і щоб ніхто не входив до монастиря до вечірні, бо в післяобідній час відпочиває братія перед нічними молитвами та утренею.

І одного дня після обіду прийшов за звичкою христоролюбивець Ізяслав з малим отроком: коли хотів поїхати до блаженного, розпускав усіх бояр із дому свого, а лише з шістьма чи п'ятьма отроками приходив до нього. І, як було вже сказано, приїхав і зліз із коня, бо ніколи не в'їздив на двір монастирський, і, підійшовши до воріт, наказав відчинити, бажаючи увійти. Привратник відповів йому, що за велінням великого отця не слід відчиняти ворота нікому, аж поки не прийде час вечірні. Тоді христоролюбивець знову звернувся до нього, щоб зрозумів, хто це. І сказав: "Це я, і мені одному відчини ворота". Той же, не знаючи, що це князь, відповів йому так: "Говорю тобі, що наказано мені ігуменом навіть, якщо і князь прийде, не відчиняти ворота, але якщо дуже хочеш, почекай трохи, аж поки не прийде час вечірні". Він же відповідав: "Я князь, чи і мені не відчиниш?" Тоді привратник подивився і, впізнавши князя, злякався, але не відчинив ворота, а побіг сказати

блаженному, той же стояв перед ворітьми і чекав, як святий і верховний апостол Петро, який, будучи визволений ангелом із темниці, прийшов додому, де були учні його і постукав у ворота, а рабиня, виглянувши, побачила Петра і від радості не відчинила ворота, а побігла сповістити учнів про його прихід. Так і цей від страху не відчинив ворота, а швидко побіг сповістити блаженного христолюбця. Тоді блаженний прийшов і, побачивши князя, поклонився йому, і після цього почав говорити йому христолюбець: “О, яка, отче, заборона твоя, як сказав той чорноризець, якщо і князь прийде, не пускати його”. Блаженний же відповів: “Тому говорять, владико славний, про повеління те, щоб в обідню годину не виходили браття з монастиря, а відпочивали у той час перед нічною молитвою. Твоє ж Богом натхненне прагнення до Святої Владичиці нашої Богородиці блаженне і душі твоєї на користь. І ми дуже раді приходу твоєму”. Після того пішли вони в церкву і, помолившись, посідали. Так христолюбивий князь наситився солодкими словами, що текли з вуст преподобного отця нашого Феодосія й велику користь мав від них, пішов у дім свій, славлячи Бога. І від того дня ще більше почав любити його, і поважав його, як одного з найперших святих отців, і дуже слухався його, і робив все, що повелівав йому великий отець наш Феодосій.

Божественний Варлаам, син боярина Івана, ігумен монастиря святого мученика Дмитрія, який воздвиг христолюбивий князь Ізяслав, пішов у святе місто Єрусалим. Там походив по святих місцях, повернувся у свій монастир, а через деякий час пішов у Константинополь і тут обходив усі монастирі й купив все, що потрібно монастирю своєму, і поїхав на коні у свою країну. Долаючи шляхи вже у країні своїй, він тяжко захворів. Тоді, дійшовши до міста Володимира, зайшов у монастир, що стояв поблизу міста, який називається Свята Гора, тут спочив у мирі, зустрівши кінець життя свого. І заповів тим, що були з ним, відправити тіло його в монастир святого і блаженного отця нашого Феодосія і там покласти, і все, що він купив у Константинополі — ікони й інше необхідне, наказав відправити туди, куди і його самого, і передати повелів блаженному, — так і заповідав він. Ті, донесши тіло його, поклали в монастирі блаженного і преподобного отця нашого Феодосія на правій стороні церкви, де і донині є гробниця його.

Тоді христоробивий князь, вибравши з монастиря великого отця нашого Феодосія одного з братії, що прославився у житті чернечому, на ім'я Ісаїй, поставив його ігуменом у монастирі своєму святого мученика Дмитрія; він пізніше за добрий порив його був поставлений єпископом міста Ростова.

Тоді великий Никон, після смерті Ростислава¹³, князя острова того, як умовили його люди, пішов до князя Святослава просити того, щоб пустив до них сина свого, аби сів він на тому столі. Як прийшов, навідався у монастир блаженного отця нашого Феодосія, і, побачивши один одного, впали одне одному в обійми, поклонилися, і так обнявшись, довго плакали, бо багато часу не бачилися.

Після цього став умовляти того святий Феодосій не залишати його, аж поки вони живі. Тоді великий Никон пообіцяв йому, сказавши: “Тільки дійду туди і в монастирі своєму все влаштую і одразу повернуся назад”, як і зробив. Дібрався з князем Глібом¹⁴ до острова того, і сів він на престолі у місті тому, Никон же вернувся назад. Тоді вернувся в монастир великого отця нашого Феодосія, і все своє віддав блаженному, сам же з великою радістю корився йому. Дуже любив його богонатхненний Феодосій, ставлячись до нього, як до батька. І якщо коли йшов куди, доручав тому братію, щоб дбав за них і поучав їх, бо він найстарший з усіх. А коли сам поучав братію у церкві духовними бесідами, наказував також і великому Никону прочитати з книг щось братії на навчання, також і преподобному отцю нашому Стефану, що був тоді єксіархом; останній став ігуменом того монастиря після смерті блаженного Феодосія, а тоді єпископом у Володимирській землі.

І про цих розповів, тепер наостанку про одного блаженного отця Феодосія розповідь поведу і про його гідні діла, з Божою благодаттю розповідаючи про святість освіченого отця нашого Феодосія.

Був він дійсно чоловіком божим, світилом у всьому світі, осяваючи шлях усім чорноризцям: смиренням, розумом і послушанням та іншими ділами славлячись, працюючи щодня, не даючи ні рукам

---

¹³ Мова іде про смерть Ростислава Володимировича (1038 — 1067).

¹⁴ Гліб, син Святослава Ярославича, князував у Тмуторокані на початку 60-х рр. 1064 року він був вигнаний Ростиславом, а після його смерті у 1068 році тмутороканді знову попросили Гліба стати їхнім князем.

своїм, ні ногам відпочинку. Ще і в пекарню часто ходив і з пекарями з великою радістю тісто вимішував і хліб випікав. Був він, як говорив і раніше, міцний тілом і сильний. Всіх страждущих навчав і зміцнював, утішаючи, щоб ніколи не слабнули у справах своїх.

Одного дня зібралися проводити свято Святої Богородиці, і не було води. Вище згадуваний Федір був тоді келарем, який багато і розповів мені про славного мужа цього. Він прийшов і сказав блаженному отцю нашому Феодосію, що нема кому принести води. Тоді блаженний, швидко вставши, почав воду носити з колодязя. І один із братії побачив, як він носить воду, і, швидко пішовши, сказав кільком із братії, які з готовністю прибігли і наносили води багато. А колись не було готових дров для приготування їжі, прийшов келар Федір до блаженного Феодосія говорячи, щоб повелів одному з братії, хто вільний зараз, вийти і приготувати дров скільки потрібно. А блаженний відповів йому: “То я зараз вільний і піду”. Тоді наказав на трапезу братії йти, бо був час обідній, сам же, взявши сокиру, почав рубати дрова. І після обіду вийшла братія і побачила, як преподобний ігумен їхній рубає дрова і так працює. І, взявши кожний свою сокиру, стільки приготували дров, що користувалися вони ними багато днів.

Таким було прагнення до Бога блаженного і духовного отця нашого Феодосія, що мав смиренність і сумирність велику, наслідуючи у цьому Христа, істинного Бога, який сказав: “Вчіться у мене, який лагідний і сумирний серцем”. То ж на такий подвиг дивлячись, смирявся, нижчим за всіх себе ставлячи і служачи, і подавав приклад для всіх. На роботу першим ішов і в церкву попереду всіх являвся й останнім виходив. Часто, коли великий Никон сідав і писав книжки, блаженний сідав зкраєчку біля нього і ткав нитки, потрібні для цієї справи. Такими були того мужа смирення і простота. І ніхто ніколи не бачив, що він лежав чи лив воду на тіло своє, хіба лише руки мив. А одягом його була свита з волосяниці колючої на тілі, зверху на ній інша свита. І та дуже погана була, заради того одягав її на себе, щоб не бачили волосяниці на ньому. За цей одяг багато невігласів докоряли і соромили його. Блаженний же з радістю приймав докори їх, пам’ятаючи слова Господні й утішаючись тім, радів: “Блаженні, — сказано, — коли докоряють вам, коли говорять всякі злі слова на вас, обмовляють

через мене. Зрадійте у той день і возвеселіться, бо нагорода ваша велика на небесах”. Це згадуючи і цим тішачись, терпів блаженний докори і наклепи від усіх.

І одного дня ішов великий отець наш Феодосій у якійсь справі до христоробця князя Ізяслава, який був далеко від міста. Як прийшов, до вечора затримався у справах. І звелів христоробець, щоб поспав він уночі, на возі відвезти того до його монастиря. І коли їхали шляхом, візник, побачивши його в такому одязі й подумавши, що він убогий, сказав йому: “Чорноризце, це ти щодня вільний, а я втомився. Не можу на коні їхати. А зробимо так: я ляжу на возі, а ти можеш на коні їхати”. Тоді блаженний із великим смиренням встав, сів на коня, а той ліг на возі; і їхав шляхом, радіючи та славлячи Бога. А коли дрімати починав, тоді злазив, ідучи поряд із конем, аж поки не втомлювався, а тоді знову сідав на коня. Вже зоря сходила, і вельможі їхали до князя і здалеку впізнали блаженного і, злізши з коней, вклонялися блаженному отцю нашому Феодосію. Тоді сказав він отроку: “Вже, дитино, настав ранок. Сідай на коня свого.” Той же, побачивши, що всі так уклоняються йому, злякався і затрепетав, устав і сів на коня. Так їхали вони далі, а преподобний Феодосій на возі сидів. Всі бояри, що зустрічалися, вклонялися йому. Так доїхали до монастиря, і вийшла вся братія вклонитися йому до землі. Тоді отрок ще більше злякався, думаючи собі: хто ж це, що всі так уклоняються йому? І, взявши отрока за руку, повів його у трапезницю, там наказав дати йому їсти й пити, скільки схоче, ще і грошей давши йому, відпустив його. Це розповідав братії сам візник той, а блаженний про це нікому не говорив, а знову щоденно повчав братію не підноситися ні від чого, а бути смиренным монахом, а самому ставити себе нижче за всіх і не вивищуватися, а всім покірним бути. “І коли ходите, — говорив їм, — руки схрещуйте на грудях своїх, і ніхто хай вас не перевищить у смиренні вашому, вклоняйтеся завжди один одному, як і слід монахам, і не ходіть з келії в келію, а у своїй келії хай кожен із вас молиться Богу”. Цими та іншими словами щоденно, не перестаючи, напучував їх, а якщо чув від братії, що комусь являються біси, кликав того до себе, бо сам через усі спокуси пройшов, навчав і повелівав стати міцним проти диявольських підступів, не поступатися, не слабнути від бісівщини, не виходити з

келії своєї, а постом і молитвою зміцнитися і Бога часто кликати на перемогу над злим бісом. Говорив їм, що так і йому спочатку було: “Однієї ночі співав я у келії належні псалми, і став пес чорний переді мною, що мені не можна і вклонитися, Стояв він довго переді мною, я, підбурюваний ним, хотів ударити його, і став він невидимим мені. Тоді страх і трепет пройняли мене так, що хотів я тікати з того місця, якби Бог не допоміг мені. І, відійшовши трохи від жаху, почав я ретельно Богу молитися і часто поклони бити на колінах, і так прогнав я від себе страх, з того часу не боюся я їх, якщо являються перед очима моїми”. Крім цих і багато інших слів говорив, зміцнюючи їх проти злих духів. І так відпускав їх, радісних і прославляючих Бога за таке навчання доблесного наставника і вчителя їх.

А це розповідав мені один з братії на ім'я Іларіон, говорячи, як багато зла причинили йому в келії злі біси! Коли лягав він на ліжко своє, багато бісів ходило і за волосся тягли його і, пхаючи, волочили його, а інші, стіну піднявши, кричали: “Сюди волочить його, стіною придавимо”. І так щоночі робили йому, і, не змігши вже терпіти, пішов, розповів преподобному отцю Феодосію про підступність бісівську. І хотів піти з місця того в іншу келію. Тоді блаженний умовляв його, говорячи: “Ні, брате, не йди з місця цього, бо хвалитимуться злі духи, що перемогли тебе, і горе тобі причинили, і відтоді ще більше зла почнуть тобі творити, бо матимуть владу над тобою. А молися Богу у келії своїй, і Бог, побачивши твоє терпіння, пошле тобі перемогу над ними, що не посміють вони і наблизитися до тебе”. Він же відповів йому: “Прошу тебе, отче, бо не можу жити в келії, де дуже багато бісів”. Тоді блаженний, перехрестивши його, сказав йому: “Йди і будь у своїй келії, і відтепер не робитимуть тобі ніякого зла лукаві біси, і не бачитимеш ти їх”. Він же, повіривши, поклонився святому і, пішовши, ту ніч ліг у келії своїй і спокійно спав. І відтоді підступні біси не сміли навіть наблизитися до місця того, молитвами преподобного отця нашого Феодосія відігнані, втекли.

І це розповів мені той же самий чернець Іларіон. Мав він хист до написання книг, всі дні й ночі пишучи книги в келії у блаженного отця нашого Феодосія, той же псалми співав тихо і руками ткав вовну, чи робив якесь інше діло. Так одного вечора, коли робили

вони кожен свою справу, зайшов економ, говорячи блаженному, що наступного дня немає за що купити братії ні їжі, ні чогось іншого, що їм потрібно. Блаженний відповів йому: “Ти бачиш, що вже вечір, а наступний день ще далеко. То ж іди і почекай трохи і молися Богу, щоб змилювався над нами і потурбувався про нас, якщо на те воля його”. І, почувши це, економ пішов. Тоді, вставши, блаженний пішов у келію свою співати за звичкою 12 псалмів, і після молитви пішов і сів, роблячи своє діло. І знову пришов економ, те ж саме кажучи. Тоді відповів йому блаженний: “Говорив же тобі, йди і молися Богу. Наступного дня підеш у місто і візьмеш у позику у тих, що продають, те, що потрібно братії, а потім, як дасть Бог, віддамо борги з Божою допомогою, бо правильно сказано: “Не турбуйтеся про завтра, і Бог не залишить нас”.

Тоді пішов економ, і з'явився світлий отрок у військовому вбранні й поклонився і, нічого не говорячи, поклав на стовпі золоту гривну¹⁵ і після того мовчки зник. Тоді блаженний встав, узяв золото і в сльозах молився у душі своїй. Потім, покликавши привратника, спитав у нього, чи приходив хто до воріт цієї ночі. Той же поклявся, що ще засвітло зачинені були ворота і відтоді ніхто їх ні відчиняв, і ніхто не приходив до них. Після того блаженний, покликавши економа, віддав йому золоту гривну і сказав: “Що скажеш, брате Анастасе, нема за що купити все необхідне для братії? Візьми це, піди і купи все, що треба братії. Про завтрашній наш день Бог потурбувався”. Тоді економ, зрозумівши, упав і поклонився йому. Блаженний же навчав його, говорячи: “Ніколи не впадай у відчай, а будь міцний у вірі, всю печаль свою повідай Богу, який потурбується за нас, якщо на те його воля. І зроби братії свято велике”. Бог же й надалі щедро дарував йому все, що потрібно було тому блаженному стаду.

Блаженний же всі ночі проводив без сну, молячи Бога з плачем і часто стаючи на коліна, як багато раз чули церковні служителі, коли наставав час утрени і вони хотіли отримати благословення від нього. Й один із них, підійшовши і зупинившись, чув, як він молився і дуже плакав, часто б'ючись головою об землю; той відходив, а він,

---

¹⁵ Гривна — грошова одиниця. Очевидно, мова йде про золотий зливоч вартістю у гривну.

почувши, як хтось ходить, замовкав, вдаючи, ніби спить. Той, хто прийшов, стукав і говорив: “Благослови, отче!” Блаженний мовчав, аж поки той три рази не постукає і не скаже: “Благослови, отче!” Тоді він, ніби щойно прокинувся, говорив: “Господь наш Ісус Христос благословить тебе, дитино”, і тоді раніше за всіх з’являвся у церкві. Це кожної ночі робив він.

І був у монастирі його якийсь чорноризець, за саном священник, на ім’я Даміан, який ревно наслідував життя і смирення преподобного свого отця Феодосія. Багато хто говорив про доброту його і смирення, про життя і про сумирність, який усім покірним був. Найбільше ж ті, що бували з ним у келії і бачили сумирність його і те, що не спав він ночами, а читав уважно святі книги і ревно молився, ці особливо багато розповідали про мужа цього. Колись, захворівши і відчуваючи кінець життя свого, молився Богу зі слізьми, промовляючи: “Господи мій, Ісусе Христе, оберни мене прилучитися до слави святих отців твоїх і з ними причаститися царству твоєму, і не відлучи мене, молю тебе, Владико, від отця і наставника мого преподобного Феодосія, а з тим прийми мене у тому світі, який приготував ти праведникам”. І коли він молився (Богу) так, з’явився раптом біля ліжка його блаженний Феодосій, який, упавши на груди йому і цілуючи, сказав: “О, дитино, про що молився ти Господу, це він послав мене зараз сповістити тобі, що виконане буде прохання твоє, і зі святими прийнятий будеш і з ними у царстві небесного владика будеш. І коли Господь Бог накаже мені залишити цей світ і прийти до тебе, тоді ми не розлучимося, а разом будемо на тому світі”. І, сказавши це, став він невидимим. Тоді зрозумів він, що це видіння від Бога йому було, бо не бачив, як він входив через двері, ні як виходив, і на якому місці з’явився, на тому і невидимим став. І відразу, покликавши слугу, послав його за блаженним Феодосієм. Той швидко прийшов, і сказав йому з радісним обличчям Даміан: “Чи буде, отче, так, як, зараз з’явившись, пообіцяв ти мені”. Блаженний, не знаючи про те, відповів: “Але, дитино, я не знаю, про яку обіцянку ти говориш”. Тоді розповів йому, як молився, і як з’явився йому сам преподобний. Почувши це, богонатхненний отець наш Феодосій, посміхнувшись і пустивши сльозу, сказав йому: “Ой, дитино! Буде так, як обіцяв тобі ангел, що явився в образі моєму. Я ж, грішний, як можу бути у славі тій, що

уготована праведникам!” Але він, почувши обіцянку, зрадив. І тих із братії, що прийшли, поцілував і так із миром віддав душу свою ангелам, що прийшли по нього. Тоді блаженний повелів ударити в било, щоб зібралася братія, і так з великою честю і співами поховали чесне тіло його, де і всіх з братії хоронили.

Після цього примножувалася братія, і треба було славному отцю нашому Феодосію розширювати монастир на нові келії, бо приходило багато і ставало монахами. І сам із братією будував і городив двір монастирський. І коли розпустили огорожу монастиря і ніхто не стеріг, однієї ночі прийшли розбійники. Говорили, що в церкві заховано скарби, і тому не пішли вони в жодну з келій, а рушили до церкви. І почули голоси співаючих у церкві. Вони ж, подумавши що братія вечірні молитви співає, відійшли. І, трохи почекавши у лісі, подумали, що вже закінчено співи, і прийшли до церкви. І почули ті ж голоси і бачили світло дивне у церкві, й пахощі йшли від церкви, бо ангели співали у ній. Вони подумали, що братія нічні молитви співає, і так знову відійшли, чекаючи, поки ті закінчать співи, і тоді, зайшовши до церкви, вони візьмуть усе, що є там. І так багато разів приходили вони і ті голоси ангельські чули. І настав час утрішньої молитви, і пономар бив у било. Тоді вони, відійшовши у ліс, сиділи і говорили: “Що робити будемо? Бо здається нам, видіння було у церкві? Але коли зійдуться всі до церкви, тоді, прийшовши і двері заступивши, всіх їх поб’ємо і майно їхнє візьмемо”. Це ворог їх на те підбурював, бажаючи так святе те стадо зігнати з місця того. Але не зміг так зробити, а й сам був переможений ними, бо Бог допомагав за молитвами преподобного отця нашого Феодосія.

Тоді злі люди, трохи почекавши, коли преподобне стадо зібралось у церкві з блаженним наставником і пастухом своїм Феодосієм і співало вранішні псалми, кинулись на них, наче звірі дикі. Як тільки підійшли, сталося диво дивне: піднялася церква з землі з тими, що були в ній, у повітря, так, що не могли вони дістати їх. Ті, що були в церкві з блаженним, нічого не розуміли і не знали про це. Ті ж, побачивши диво це, вжахнулися і, злякавшись, вернулися у дім свій. І відтоді поклялися нікому зла не робити, а старший їхній з іншими трьома прийшов до блаженного Феодосія покаятися йому і розповісти про те, що сталося. Блаженний, почувши це, прославив

Бога, що врятував їх від такої смерті, і так відпустив їх, прославляючих Бога і вдячних йому за все це. І таке ж диво з церквою тією колись спостерігав і один із бояр христолюбця Ізяслава. Колись їздив він уночі на поле, що за 15 поприщ від монастиря блаженного. І побачив цю церкву під хмарами. І, злякавшись, поскакав із отроками, бажаючи побачити, яка то церква. І коли доїхав до монастиря блаженного Феодосія, тоді побачив він, як спустилася церква і стала на своє місце. Він постукав у ворота, і привратник відчинив йому, і зайшов і розповів блаженному про те, що сталося. І відтоді часто приходив до нього і насолоджувався духовними бесідами і давав із помістя свого на влаштування монастиря.

І інший боярин того ж христолюбця йшов колись із князем своїм христолюбцем на війну проти тих, що готові вже були до битви, і пообіцяв у думках своїх, говорячи: “Якщо вернусь живим і здоровим додому, дам Святій Богородиці у монастир блаженного Феодосія дві золоті гривни, ще й на ікону Святої Богородиці оправу викую”. Тоді була битва і багато загинуло у бою. Всі вороги переможені були, ці ж спасенні вернулися додому. Боярин забув, що пообіцяв Святій Богородиці. І через кілька днів, коли спав він в обід у домі своєму, почувся йому голос страшний, що кликав його по імені: “Клименте!” Він підхопився і сів на ліжку. І побачив ікону Святої Богородиці, яка була в монастирі блаженного, перед ліжком своїм. І линув голос від неї: “Чому, Клименте, пообіцявши мені, не виконав своєї обіцянки? Але зараз говорю тобі: поспіши виконати обіцянку свою!” Сказавши це, ікона Святої Богородиці зникла. Тоді і боярин, злякавшись, узяв, що обіцяв, і поніс у монастир, віддавши блаженному Феодосію, також і вінець Святої Богородиці на ікону викував. І через кілька днів надумав той же боярин подарувати Євангеліє у монастир блаженному. Прийшовши до великого Феодосія у монастир, сховав за пазухою святе Євангеліє, і після молитви, коли хотів він сісти, не показавши ще тому Євангеліє, сказав йому блаженний: “Спочатку, брате Клименте, вийми те святе Євангеліє, що тримаєш за пазухою своєю і яке обіцяв подарувати Святій Богородиці, тоді сядемо”. Почувши це, він вжахнувся з пророцтва преподобного, бо нікому не говорив про це. І так, вийнявши Святе те Євангеліє, дав у руки блаженному і

сів, і, наситившись духовними тими бесідами, вернувся у дім свій. І відтоді велику любов мав до блаженного Феодосія, і часто приходив до нього, велику користь маючи від того.

І коли хтось приходив до нього, то після божественного повчання тому подавав трапезу з їжі монастирської: хліб, чечевицю і трохи риби. Часто і христюбець Ізяслав, покуштувавши такої їжі, радіючи, говорив блаженному Феодосію: “Як знаєш, отче, всіма благами світу цього наповнений дім мій, але ніде такої солодкої їжі не куштував, як нині тут. Часто рабами моїми пропоновані різні й розкішні страви не бувають такими солодкими. Але прошу тебе, отче, скажи мені, звідки солодкість ця у їжі вашій?” Тоді богонатхненний Феодосій, бажаючи зміцнити його любов Божу, відповів йому: “Якщо, благий володарю, взнати це хочеш, послухай, що розкажу тобі. Коли братія монастиря цього хоче варити, чи хліб пекти, чи якусь іншу справу робити, тоді спочатку один із них іде за благословенням до ігумена, після цього вклониться перед святим олтарем три рази до землі, запалить свічку від святого олтаря і від неї вогонь розпалює. І коли воду наливає у котел, говорить старшому: “Благослови, отче!”, і той відповідає: “Бог благословить тебе, брате!” І так всі справи їхні здійснюються з благословенням. Твої ж раби, як кажуть, працюють, сварячись, ганячи й обмовляючи один одного, часто бувають биті наглядачами. І так уся служба їхня з гріхом відбувається”. Почувши те, христюбець промовив: “Дійсно, отче, так є, як ти кажеш”.

Преподобний отець наш Феодосій воістину сповнений святого духу, тому і Божий талант примножив, і заселив місце, яке було порожнім, великою кількістю чорноризців, і монастир славний заснував. То ж ніколи не хотів ніяких скарбів мати у ньому, а з вірою та надією поклонявся Богу, не прагнучи до багатства. Тому часто ходив по келіях учнів своїх, а якщо щось знаходив у кого, чи їжу, чи одяг, що поза статутом, чи щось із речей, забирав це і кидав у піч, як щось вороже і привід до гріха. І так говорив їм: “Не слід нам, браття, монахам, що знехтували усім мирським, збирати речі у келіях своїх. Як же можемо молитву чисту нести Богові, тримаючи багатство у келії своїй? Про це сказав Господь: “Де скарби ваші, там і серця ваші”, а про збирачів їх: “Безумні, у цю ніч душі ваші візьму, а скарби кому залишаться?” Тому, братіє, задовольняйтеся

статутним одягом нашим та їжею, що маємо у трапезній від келаря, а в келії з цього не тримайте нічого, так з великою ревністю і зі всією душею свою чисту молитву принесемо Богові”. І так, і іншими словами він із великим смиренням і зі слізьми повчав їх. Ніколи не був він ні несправедливим, ні розгніваним, ні з лютими очима, а милосердний і тихий, проявляючи милість до всіх. Тому, якщо хто зі святого стада, ослабнувши душею, йшов із монастиря, блаженний перебував із-за нього у великій печалі та сумі і молився Богу, щоб вівця, що відбилася від стада, повернулася назад. Того блаженний приймав із радістю, повчаючи ніколи не піддаватися ворожим підступам, не поступатися їм, а міцно стояти. Говорив, що “не чоловіча то душа, що піддається печальним цим підступам”. Це і багато іншого говорив він, утішаючи того, і відпустив його з миром у келію.

Був там один брат слабкий, який часто залишав монастир блаженного і, коли приходив, блаженний з радістю приймав його, говорячи, що не залишить його так, щоб помер він поза цим монастирем. Якщо і багато раз ішов від нас, але судилося у монастирі цьому кінець життя зустріти. І молив, плачучи, Бога за нього, просячи терпіння для того. І так, залишаючи монастир багато разів, вернувся сюди, просячи великого Феодосія, щоб прийняв. Той же воістину милосердний, і, як вівцю, що прийшла з блукань, приймав того з радістю і причисляв до стада свого. Тоді чорноризець той, сам працюючи, зібрав невелике багатство, бо полотно ткав; принісши його, поклав перед блаженним. А святий сказав йому: “Якщо хочеш чорноризцем бездоганним бути, візьми це, як результат непослуху твого, і кинь у палаючу піч”. Він же, палаючи вірою, поніс за велінням блаженного і кинув у піч, де й згоріло. Сам же відтоді жив у монастирі тому решту свого життя, і так, як сказав блаженний, помер у мирі. Така була любов блаженного, і таке милосердя до учнів своїх мав, щоб ніхто не відбився від стада його, а були всі вкупі, як пастух гарний пасе, повчає й утішає, бесідами заспокоює душі їх, насолоджуючи і насичуючи постійно. Тому і багатьох на Божу мудрість наводив і до небесного царства спрямовував. Але знову звідси поведемо розповідь про отця нашого Феодосія.

Одного дня прийшов келар до блаженного, говорячи, що в цей день нема що запропонувати на обід, бо немає з чого зварити. Сказав йому блаженний: “Іди, почекай трохи, молячи Бога, щоб потурбувався про нас. Або ж звари пшеницю і, перемішавши з медом, подай на трапезу братії, й нехай їдять. Але надіюся на Бога, який у пустелі ремствуєчим людям хліб небесний послав дощем і подарував перепелів. Він і нам зараз може їжу послати”. Почувши те, келар пішов. І блаженний просив Бога про це. І раніше згадуваного боярина Бог надоумив наповнити три підводи їжею: хлібом, сиром, рибою, сочевицею ще й медом, і послати все те блаженному до монастиря. І, побачивши це, блаженний прославив Бога, сказавши келарю: “Бачиш, брате Федоре, що не залишить нас Бог, якщо надіємося на нього усім серцем. Але йди і приготуй обід великій братії у цей день, бо це привітання Боже”. І так блаженний веселився з братією на обіді радістю духовною, але сам їв хліб сухий та овочі, варені без масла, і воду пив — як і завжди. І ніколи не бачили його понурим чи смутним, коли сидів він за обідом із братією, а завжди веселим було його обличчя і сповненим Божої благодаті.

До блаженного привели колись розбійників зв’язаних, яких спіймали в одному із сіл монастирських, коли вони збиралися красти. Блаженний, побачивши їх зв’язаними і в такому сумі, зжалився і, заплакавши, наказав розв’язати їх і дати їм їсти й пити. І довго повчав їх, щоб нікого не кривдили і нікому зла не чинили, а зі своєї праці жили.

Таким було милосердя великого отця нашого Феодосія, який, побачивши бідних чи убогих, у печалі та в злиденному одязі, жалів їх і дуже сумував за ними і зі слізьми облишав їх. І через це створив двір поблизу монастиря свого і воздвиг церкву у ньому святого першомученика Стефана¹⁶, там наказав жити жебракам і сліпим, кривим і хворим, і від монастиря подаючи їм усе необхідне, — десятю частину від усіх монастирських статків віддавав їм. І ще кожної суботи посилав віз хліба тим, що перебували там.

---

¹⁶ За біблійним переказом, Стефан — диякон, який був першим страчений за проповідання християнства за часів римського імператора Гая Юлія Цезаря Калігули.

Одного дня прийшов до преподобного Феодосія священник із міста, просячи вина на службу святої літургії. Й одразу блаженний, покликавши пономаря, наказав налити вина у посудину, яку той приніс, і віддати йому. Той же сказав, що “мало це вина, вистачить тільки на три або на чотири дні святої літургії”. Блаженний же відповів йому: “Вилий усе чоловіку цьому, а про нас Бог потурбується”. Той пішов, але порушивши повеління святого, вилив йому у посудину трохи вина, залишивши на вранішню церковну службу. Священник, принісши, показав блаженному Феодосію, як мало йому дали. І тоді, покликавши пономаря, сказав йому: “Сказав тобі, вилий усе і про завтрашній день не хвилюйся, бо не залишить Бог церкву цю наступного дня без служби, а цей день пошле нам вина багато”. Потім, пішовши, пономар вилив усе вино священнику і так його відпустив. Коли після вечері сиділи вони, як і казав блаженний, привезли три підводи повних корчаг із вином, що послала якась жінка, котра відала всім у домі благовірного князя Всеволода. Побачивши це, пономар прославив Бога, дивуючись пророцтву блаженного Феодосія, який сказав: “У цей день вина багато Бог пошле нам”, — так і сталося.

Коли був день великого і святого Дмитрія, в який прийшов кінець його мукам за Христа, преподобний Феодосій з братією пішли в монастир святого Дмитрія, і тут принесли йому хлібці дуже білі, які повелів келарю подати на їжу братії, що залишилась. І той, не послухавшись, подумав про себе, говорячи, що “наступного дня, коли збереться вся братія, подам цей хліб на їжу їм; зараз же монастирський хліб подам цій братії”. Як подумав, так і зробив. І наступного дня, коли сіли вони за обід, подав той хліб нарізаний, тоді блаженний подивився і побачив такий хліб і, покликавши келаря, спитав у нього, звідки цей хліб. Той же відповів, що “вчора принесений був, але вчора було трохи братії, тому вирішив у цей день всій братії подати на їжу”. Тоді блаженний сказав йому: “Краще було б не думати про наступний день, а зробити за велінням моїм. І зараз би Господь, який завжди опікає нас, потурбувався і подав нам ще більше, що потрібно”. Тут же повелів одному з братії зібрати у корзину ті шматки і, віднісши, висипати в річку їх, того ж епітимією покарав, що непослух допустив.

Таким чином поступав, якщо чув, що якась діло вершать, не взявши благословення спочатку, бо не хотів, щоб святе стадо таку їжу їло, яка без благословення приготовлена і від непослуху йде, і це як щось вороже наказував у піч палаючу кидати, або у потоки річкові метати.

Після смерті блаженного отця нашого Феодосія трапилось дещо від непослуху і, хоч і не слід згадувати це, але згадаємо це і до цього ще слово додамо.

Після відходу з монастиря преподобного нашого ігумена Стефана і прийняття ігуменства Никоном, прийшли дні святого і великого посту. І в перший тиждень такого утримання, коли потрудяться, як справжні подвижники, що було установлено преподобним отцем нашим Феодосієм, у п'ятницю того тижня щоб подавали їм білий хліб, а інший — з медом і з маком спечений. То ж так повелів Никон за звичаєм робити келарю, який, не послухавшись, збрехав, сказавши, що “борошна не маю на випікання такого хліба”. Але Бог не залишив праці і молитов преподобних своїх, щоб не зламалося встановлене божественним Феодосієм. Після святої літургії пішли всі на пісний той обід, але, поки він ще не почався, привезли віз таких хлібів. Побачивши це, братія прославила Бога, дивуючись, що Бог завжди опікає їх, посилаючи все, що потрібно їм, за молитвами преподобного отця їхнього і наставника Феодосія. Тоді через два дві повелів келар, щоб, як завжди, братія хліб спекла із того борошна, про яке раніше він говорив “немає”, тоді пекарі приготувались і тісто змісили, заливаючи гарячу воду у нього, і знайшли там жабу, яка зварилася у тій воді і тим осквернила її, бо від непослуху вершилося діло. Богу було так угодно для збереження святого стада, які такий подвиг звершали — у святий той тиждень не їли таких хлібів. Це, як щось зле і вороже, гадом осквернив Бог, щоб вказати на те. За це хай не засудить мене ніхто з вас, що вписав тут це і перервав розповідь: заради того вписав це, щоб зрозуміли, що не слід нам виявляти непослух наставнику своєму, ігумену, що коли щось утаїмо від нього, то від Бога нічого не сховати, він скоро захистить того, кого поставив над нами старійшиною і пастухом, щоб усі слухались його і за повелінням його все робили.

Але повернемося до попередньої розповіді, що свідчить про блаженного Феодосія.

Настало свято Успіння Пресвятої Богородиці, творили і в церкві свято того дня, але не було дерев'яної олії, щоб влити в лампаду у той день. Надумав пономар із насіння льону вичавити олії і запалити. І спитав про те у блаженного Феодосія, і той звелів так зробити. І коли пономар хотів лити олію, побачив мишу, що впала туди і плавала мертва у ній. Тоді одразу пішов сказати блаженному, що “старанно закрит посуд той з олією і не знаю, звідки залізла миша туди і втонула”. Блаженний зрозумів, що це Божа турбота. Осудивши власну невіру, сказав тому: “Краще нам, брате, покладати всю надію на Бога, який може все дати нам, що хочемо. А не так, зневірившись, чинити, так не слід. Але іди і вилий олію у землю. І трохи почекай, молячись Богу, і він дасть нам у цей день багато дерев'яної олії”. Коли настав час вечірні, хтось від багатих приніс дуже велику корчагу, повну олії дерев'яної. Побачивши те, блаженний прославив Бога, що він скоро почув молитву їхню. І залили, і залишилася його ще велика частина. І зробили наступного дня свято світле Святої Богородиці.

Боголюбивий князь Ізяслав, сповнений справжньої віри в Господа нашого Ісуса Христа і Пречисту Матір Його, який пізніше поклав душу свою за брата свого по Господньому голосу, любов мав велику, як було вже сказано, до отця нашого Феодосія і часто приходив до нього, щоб насолодитися духовними бесідами з ним. Отож одного дня прийшов до того, і сиділи вони в церкві, ведучи духовні бесіди, і час був вечірній. Відтак цей христоробець опинився з блаженным і з чесною братією на вечірній молитві. І з Божої волі пішов дощ великий; блаженний, побачивши, що задощило, покликав келаря і сказав йому: “Приготуй на вечерю князеві страву”. Тоді прийшов до нього ключник: “Господи, Отче! Меду нема, щоб запропонувати пити князю і всім, хто з ним”. Запитав блаженний: “Зовсім нема?” Той відказав: “Ой, отче, ніскільки нема, бо я, — говорить, — і посудину перевернув і поклав набік”. Сказав тоді йому блаженний: “Йди і подивися, може все ж таки щось залишилось”. Той же відповів: “Повір мені, отче, що й посудину ту, в якій було питво, перевернув і поклав набік”. Тоді блаженний, воістину сповнений духовної благодаті, сказав тому: “Йди по слову

моєму і в ім'я Господа нашого Ісуса Христа знайдеш мед у посудині тій". Той же, повіривши блаженному, пішов і, прийшовши в комору, як і сказав святий отець наш Феодосій, знайшов діжку, яку він перевернув, повною меду. Злякавшись, швидко вернувся і розповів блаженному, що сталося. Сказав йому блаженний: "Мовчи, дитино, і не говори нікому про те і слова, а йди і неси, скільки треба князю і всім, хто з ним; ще і братії дай, хай п'ють. Це благословення Боже". Коли перестав дощ, пішов христоробець у дім свій. Було таке благословення на домі тому, що багато ще днів утішалися ним.

Через деякий час одного дня прийшов чернець монастирський до блаженного отця нашого Феодосія, сповістивши, що "в хліву, де зачинають худобу, житло бісівське є, багато пакостей чинять, перешкоджаючи худобі їсти. Багато разів священник молитву читав і водою святою кропив, але намарно: залишилися злі біси, завдають мук і зараз худобі". Тоді отець наш Феодосій озброївся проти них постом і молитвою по Господньому голосу, що говорить: "Цей рід нічим не вигнати, тільки молитвою і постом". Тому вірив блаженний, що прожене їх від місця того, як колись із пекарні. І подався увечері в село, зайшов у хлів той, де купчилися біси і, заперши двері, пробув там до ранку, творячи молитву. Відтоді не з'являлися біси на тому місці і в дворі шкоди вже ніхто не чинив. Молитвами преподобного отця нашого Феодосія, як зброєю, прогнані були всі звідти. І тоді блаженний повернувся у монастир свій, як хоробрий воїн, перемигши злих духів, що шкодили у краю його.

Колись прийшов до блаженного і преподобного отця нашого Феодосія старший серед пекарів сказати, що "борошна немає на випікання хліба братії". Відповів йому блаженний: "Іди подивися у засіці, може трохи борошна знайдеш, доки Господь потурбується про нас". Той же пам'ятав, що змів у куток засіки трохи борошна, — три чи чотири жмені, — тому сказав: "Правду тобі кажу, отче, що я сам підмів у засіку, і немає в ній нічого, хіба трохи лишилось в одному кутку". Сказав йому отець: "Вір мені, дитино, що могутній Бог, і від малих залишків наповнить нам засіку борошном, як і при Іллі учинив удовиці з однієї жмені борошна багато, ним і прохарчувалася вона з дітьми своїми у голодний рік, аж поки не

настав час нового врожаю. Так само і нині могутній Бог також і нам з дещиці багато пошле. Тож іди і зачекай, коли благословення буде засіці тій”. Вислухавши те, він пішов і, зайшовши до комори, побачив засіку, що перше була порожньою, яка молитвами преподобного отця нашого Феодосія наповнилась борошном, що сипалося через краї на землю. Тоді злякався пекар дуже, побачивши таке дивнеє диво і, повернувшись, розповів блаженному. Святий у відповідь йому: “Йди, дитино, і не говори нікому про це, а спечи, як завжди, братії хліб. Це за молитвами преподобної братії нашої послав Бог милість свою нам, додаючи нам на потребу усе, що хочемо”.

Такою була надія на Бога у преподобного Феодосія і таке уповання мав на Господа нашого Ісуса Христа, що не покладав ніяких надій ні на що мирське, не уповав ні на що у світі цьому, а всіма думками і всією душею Богу вклонявся і на нього всі надії покладав, не турбуючись про день завтрашній і Господній голос щодня чуючи у серці своєму, який прорік: “Не турбуйтеся ні про що і дивіться на птахів небесних, які не сіють, а жнуть, не збирають у житниці свої, а Отець небесний годує їх, якщо ви розумніші за них”. Тому кожної ночі молився Богу, про своє стадо промовляючи: “Як зібрав нас, Владико, у місті цьому, якщо жити нам тут довго, будь нам помічником, пошли нам всі блага. Бо в ім'я Пресвятої матері Твоєї воздвигнутий цей дім. Ми ж у Твоє ім'я зібралися у ньому, і Ти захисти нас і збережи від вселукавого ворога й оберни нас набути життя вічне. Завжди вкладай у серця наші страх Твій, бо тих прилучимося благ, які уготував праведникам”. І так проводив він усі дні, повчаючи братію, втішаючи, застерігаючи від нехоті, а щоб міцними були задля всіх трудів чернечих. І так старанно пас своє стадо, оберігаючи його, щоб ніякий злий вовк, прийшовши, не розпустив божественне те стадо.

Тепер про те, як чоловіку якомусь христоролюбивому, який боїться Бога, явилось про блаженного і преподобного отця нашого Феодосія і про його пречисту і непорочну молитву, ще і про святий той монастир, і про те місце, на яке вони (ченці — О.С.) тоді переселилися.

Є маленька гора, що над монастирем тим, і чоловік, який їхав нею вночі, побачив диво, що переповнило його страхом. Ніч була темною,

світло дивне сіяло тільки над монастирем блаженного, і, придивившись, побачив преподобного Феодосія у тому світлі, який серед двору монастирського стояв, звівши руки до неба і молився Богу. Дивився і дивувався з того, й інше диво явилось йому: великий вогонь йшов від верхівки церкви і, вигнувшись дугою, переходив на інший пагорб і опустився там, де блаженний отець наш Феодосій церкву надумав і пізніше почав будувати. І до цього часу стоїть на місці тому монастир славний. Цей же вогонь, що з'явився тому чоловікові, як дуга, торкався одним кінцем верхівки церкви, а іншим названого місця, і його не стало видно аж тоді, коли той за гору заїхав. Про це, що сам він бачив, він розповів одному з братії в монастирі блаженного як істинну правду. Тому і нам слід за божественним Іаковом говорити, що є Господь на місці цьому і святе місце ж, і немає іншого, а це дім божий і це ворота небесні.

Подібне, слід ще додати, описується у житті святого і великого Сави. Коли якось вночі ішов він з келії своєї і молився, з'явився перед ним вогненний стовп до небес. Коли дійшов до того місця, знайшов там печеру і через кілька днів заснував там монастир славний. Так і тут слід розуміти: Бог вказав святому Феодосію місце, на якому з'явився монастир славний, який і до цього часу процвітає молитвами преподобного.

Такою була молитва блаженного отця нашого Феодосія до Бога про стадо своє і про місце те, і такими були його пильність і неспання у всі ночі, і так сіяв, як світило пресвітле у тому монастирі.

Тому його молитвами благий Бог інше диво показав про святе місце людям, які жили поблизу, про що пізніше розповідали вони всій братії. Однієї ночі почувся багатоголосий спів. Чуючи його, люди повставали з ліжок своїх і, вийшовши на високе місце, слухали ті голоси. І сяєво стояло над монастирем блаженного, і бачили юрму чорноризців, які йшли від старої церкви на назване місце, несучи попереду ікону Святої Богородиці. Ті, що йшли слідом, співали і мали всі у руках запалені свічки, попереду них ішов отець і наставник їхній Феодосій. Дійшовши до місця названого, сотворили молитву і співали, потім повернулись назад. Всі, хто дивились, бачили як зайшли вони співаючи до старої церкви. Це спостерігали не хтось один чи двоє, а багато людей, які бачили і розповідали. Це, як ми розуміємо, являлися ангели, а з братії

ніхто про це не чув. Бог так захотів і приховав від них таємницю свою. І коли пізніше почули, прославили Бога, що творить чудеса великі і прославляє місце те і його осяває молитвами преподобного отця нашого Феодосія.

Але слід нам, розповівши це, до іншої розповіді перейти про похвалу блаженного і про його достоїнства істинно розповідаючи, про його прагнення до Господа нашого Ісуса Христа. Мав звичай блаженний часто вночі вставати і потай від усіх йти до жидів, і там, сперечаючись із ними про Христа, докоряючи і дорікаючи, називаючи їх зрадниками і беззаконниками, чекав, що після розповіді про Христа вбитий буде.

І коли йшов він у дні посту у названу печеру, звідти часто, чого ніхто не знав, уночі вставав і, бережений Богом, вирушав в одне монастирське село, і там приготовлена була печера у таємному місці, й ніхто про те не знав, що перебував у ній один до вербної неділі, а коли приходив вночі у згадувану вище печеру і звідти у п'ятницю вербного тижня приходив до братії, вони думали, що там перебував він у дні посту. І там будучи, не давав собі спокою неспанням і молитвами щоночі про стадо своє, молячись Богу і закликаючи його помічником бути у всіх подвигах їхніх, і ходив щоночі двором монастирським, читаючи молитву, і нею огороджував його, як стіною міцною, щоб не зайшов злий лукавий полонити кого з учнів його. І так огороджував всі землі монастирські.

Колись схоплені були мужі, що розбій чинили, тими, які стережуть помешкання свої, і зв'язаних повели їх у місто до судді. І це з волі Божої трапилося їм іти повз одне село монастирське, й один зі злодіїв тих зв'язаних, покивавши головою на те село, сказав, що "колись вночі приходив сюди до одного двору, бажаючи вчинити розбій і пограбувати все, що було, і побачив стіну дуже високу, що не можна було здолати її". Так благий Бог огородив невидимо все, що там було, молитвами праведного і преподобного цього мужа. Тому і божественний Давид, передбачаючи це, говорив: "Очі Господні на праведниках і вуха його чують молитву їхню". Завжди Владика, що сотворив нас, вислухає тих, що звертаються до Нього, і справді, молитву їхню почувши, спасе їх. Тут же за волею їхньою і проханням усе зробить, бо уповають вони на Нього.

Так преподобний і преблаженний отець наш Феодосій пас стадо своє з великим благочестям і чистотою, жив у пості й подвигу, і виникла того часу незгода від вселукавого ворога серед трьох князів, що були братами: хотіли двоє йти війною на старшого свого брата, христоробця і справжнього боголюбця Ізяслава. Той був вигнаний зі свого міста столичного, а вони, увійшовши до нього, послали по блаженного отця нашого Феодосія, запрошуючи його прийти до них на обід і прилучитися до неправедного їх союзу. Той же, сповнений духу святого, преподобний Феодосій, розуміючи, що несправедливо вигнано христоробця, сказав гінцеві, що не прийде на бенкет Вельзевулів і не доторкнеться до їжі тої, що від крові й убивств. І багато ще докорів сказавши, відпустив того і наказав, аби сказане передав тим, котрі послали його.

Та вони, хоч і почули все, не прогнівалися на нього, розуміючи, що його правда, чоловіка божого, але не зважили на нього, а напосілися на брата свого, якого вигнали з землі тої, відтак повернулись назад. І один сів на столі брата свого, інший же повернувся у свою землю. І тоді отець наш Феодосій, сповнившись святого духу, почав того викривати, що несправедливо зробив і не по закону сидить на столі тому, брата, що був, наче батько йому, прогнавши. І так викривав його, коли листи пишучи, посилаючи йому, а коли перед вельможами його, які приходили до нього, ганив того за неправедне вигнання брата і наказував тим переказувати йому. І пізніше написав до нього довге послання, і викривав його твердячи: “Голос крові брата твого кличе проти тебе до Бога, як за часів Авеля і Каїна”. І згадуючи інших багатьох стародавніх гонителів, убивць і братоненависників, притчами йому про все розповів і, так написавши, послав. І коли прочитав той послання те, розгнівався дуже, і, як лев, заревів на праведного, і ударив посланням об землю. І відтоді рознеслася чутка, що заточений буде блаженний. Тоді братія у великій печалі була, умовляючи блаженного полишити ганити його. І від бояр багато приходило. І розповідали йому про гнів княжий на нього, і умовляли його не противитися тому. “Бо, — говорили, — у темницю хоче тебе посадити”. І почувши, що говорять про заточення, блаженний зрадів і сказав їм: “Дуже я радію з цього, браття, бо ніщо не миле мені у житті цьому: хіба хвилює мене позбавлення багатства? Чи

втрата дітей і сіл печалить мене? Нічого з цього не приніс у світ цей, а якщо голими народжуємося, то слід нам голими і піти зі світу цього. Тому готовий я до смерті". І відтоді почав тому докоряти за братоненависництво, бажаючи дуже заточеним бути.

Але князь, хоч і дуже розгнівався на блаженного, не ризикнув ніякого зла і печалі завдати тому, маючи його за мужа преподобного і праведного. Оскільки раніше часто заздрих через нього братові своєму, що таке світило має у своїй землі, як розповідав про те, почувши від нього, чорноризець Павло, ігумен одного із монастирів у його землі.

Блаженний отець наш Феодосій, якого умовляла братія і вельможі, а насамперед же зрозумівши, що нічого не досягне тими словами, облишив його; відтоді не ганив більше, надумавши собі, що краще умовляти його, аби повернув брата свого у землю його.

Через деякий час зрозумів благий князь, що відійшов блаженний Феодосій від гніву, й тішився, що вже не ганить його, і зрадів дуже, давно вже прагнучи побесідувати з ним і духовними словами його насититися. Тоді послав до блаженного, чи дозволить йому прийти у монастир свій, чи ні? Він же повелів йому прийти. Той, зрадівши, прийшов із боярами у монастир його. І великий Феодосій, вийшовши із братією з церкви, за звичаєм зустрів його і вклонився, як і слід, князеві, а той поцілував блаженного. Тоді сказав йому: "Отче, не зважувався прийти до тебе, думаючи, що гніваєшся на мене і не впустиш нас у монастир". Тоді блаженний відповів: "Що, благий володарю, може гнів наш супроти влади твоєї? Але слід нам викривати вас і говорити вам про спасіння душі. А вам треба послухати те". І так зайшли у церкву і, прочитавши молитву, сіли, і блаженний Феодосій почав говорити тому зі святих книг, багато розповідав йому про братолюбство. І він знову переклав провину на брата свого і тому не хотів із ним мир укласти. І після довгої тої бесіди пішов князь додому, славлячи Бога, що обрав його з таким мужем бесідувати, і відтоді часто приходив до нього, насичуючись духовною їжею краще, ніж медом і ситою: такими були слова блаженного, що текли з медоносних вуст його. Часто великий Феодосій ходив до нього, говорячи тому про страх Божий і любов до брата.

Одного дня прийшов до нього благий і богоносний отець наш Феодосій і, зайшовши у дім, де жив князь, побачив багатьох людей, які грали йому: одні грали на гусях, інші на органі, а ще інші на замрі, і так всі грали і веселилися за звичаєм задля князя. Блаженний, сівши поруч із князем, опустивши погляд долу і похилившись, сказав йому: “Чи буде так і на тому світі?” Той же після слів блаженного розхвилювався і заплакав, наказавши тим припинити. І відтоді, коли наказував грати, з приходом блаженного повелівав припинити гру.

Часто, коли говорили йому про прихід блаженного, він, виходив і зустрічав його, радіючи, перед дверима дому, і потім заходили досередини. Якось, звеселившись, сказав преподобному: “Це, отче, правду тобі речу: якби сповістили мені, що батько мій постав із мертвих, не радів би так, як твоєму приходові. І не боявся його так і не бентежився, як перед преподобною твоєю душею”. Блаженний відповів: “Якщо так боїшся мене, то виконай волю мою і поверни брата свого на стіл, який йому благовірний батько твій передав”. Він же промовчав на це, не знаючи, що відповісти, так його ворог розпалив гнівом на брата свого, що не хотів і слухати про нього. Отець же наш Феодосій всі дні і ночі молив Бога за христолюбця Ізяслава, ще і в ектенії велів його згадувати, як столичного князя і старшого з усіх, цього ж, як сказав уже, проти закону осілого на столі тому, не велів згадувати у своєму монастирі. Та умовила його братія, наказав і того разом з ним згадувати, але першим христолюбця, а тоді цього благого.

Великий Никон, бачачи такі чвари серед князів, пішов із двома іншими чорноризцями на вищезгадуваний острів, де монастир полишив, і блаженний Феодосій багато разів просив, щоб не розлучалися вони, аж поки живі, і щоб не йшов той від нього. Але він не послухав його, а, як було сказано, пішов на своє місце.

Тоді отець наш Феодосій, сповнившись Духом Святим, почав благодаттю божою чинити, щоб переселитися на інше місце, і з допомогою Святого Духу, церкву велику кам'яну поставити в ім'я Святої Богородиці і пріснодіви Марії, бо церква була дерев'яна і мала вже була для збирання братії.

На початок такої справи зібралося багато людей, і місце для будови одні одне вказували, інші ж інше, але зі всіх не було кращого

за місце на княжому полі, що лежало поблизу. І з волі Божої благий князь Святослав проїжджав мимо і, побачивши багато народу, спитав, що тут роблять. І як дізнався, повернув коня, підїхав до них і, як Богом напоумлений, вказав їм місце на своєму полі, наказавши там поставити церкву. І після молитви сам поклав початок будівництву. І блаженний Феодосій щодня з братією трудився і старався на будівництві цієї церкви. Але не завершив його за життя, а після смерті його, коли Стефан прийняв ігуменство, Бог допоміг тому молитвами отця нашого Феодосія, і завершено було справу, і церкву збудовано. Переселилась туди братія, а там трохи їх осталося і з ними священник і диякон, щоб щодня і там свята літургія вершилась.

Це життя преподобного і блаженного отця нашого Феодосія, яке від початку і до старості описав. Хто зміг би оповісти доладно добре управління цього блаженного мужа, хто зможе гідно його похвалити! Хоч і спокусився достойно його похвалити, але не зумію — невіглас я і нерозумний.

Часто цього блаженного князі та єпископи хотіли спокусити, перемогти його словесно, але не змогли і, мовби об камінь ударившись, відскакували, бо огорожений він був вірою і надією на Господа нашого Ісуса Христа, і в собі сотворив житло Святого Духа. І був удовицям заступником, і помічником сиротам, і захисником бідних, і, просто кажучи, всіх, що приходили до нього, навчав і відпускав, утішивши, убогим подавав, що їм треба було і на їжу їм.

Багато з нерозумних докоряли йому, але він з радістю сприймав те, як і від учнів своїх часто докори і догани терпів, а завжди молив Бога за всіх. І ще з бідності його одягу багато невігласів насміхались, ганили. Він і з тим не печалився, а радів докорам і, звеселившись, славив за те Бога. Якщо хтось, не знаючи його, бачив його у такому одязі, то не міг подумати, що то сам блаженний ігумен, а сприймав за кухаря. Одного дня йшов він до мулярів, що зводили церкву, зустріла його бідна вдовиця, ображена суддею, і сказала блаженному: “Чорноризцю, скажи мені, чи вдома ігумен ваш?” Відповів їй блаженний: “Що хочеш від нього, бо людина він грішна?” Сказала йому жінка: “Чи грішний, не знаю, тільки те знаю, що багатьох позбавив печалі й напасті, заради цього і я

прийшла, щоб і мені допоміг, бо образив мене не по правді суддя”. Тоді блаженний, довідавшись про це від неї, зжалився, сказавши їй: “Жінко! Зараз іди у дім свій, а коли прийде ігумен наш, я розкажу йому, і він позбавить тебе печалі твоєї”. Почувши таке, жінка пішла додому, а блаженний пішов до судді й поговорив із ним про неї, і той відмінив свій вирок і повернув їй те, що забрав у неї.

Отак цей блаженний отець наш Феодосій багатьом заступником був перед суддями і князями, рятуючи їх, бо не могли не послухатись його, знаючи його праведність і святість. Не через чистий і світлий одяг шанували його, не через багатство велике, а за чисте його життя і світлу душу і повчання його, що кипіли святим духом в устах його. Козина шкура була йому, як цінний і світлий одяг, волосяниця — як велична царська багряниця, і в них, залишаючись великим, ходив і життя богоугодне прожив.

І наприкінці свого життя наперед дізнався, коли відійде до Бога і настане день покою його: бо праведникам смерть є покій.

Тоді ж повелів зібрати всю братію і тих, що в села чи ще кудись пішли, — всіх скликати; почав навчати тіунів, приставників і слуг, щоб виконував кожен доручену йому службу з великою старанністю і зі страхом божим, у покорі й любові. І так знову всіх зі сльозами повчав про спасіння душі й богоугодне життя, і про піст, і про піклування про церкву, і як у ній зі страхом стояти, і про братолюбство, і про покору, не тільки до старших, а й до однолітків своїх любов і покору мати. Сказавши, відпустив їх, сам же, зайшовши у келію, почав плакати, б'ючи себе у груди, падаючи перед Богом і молячись йому за спасіння душі і про стадо своє, і про місце те. Братія ж, пішовши, говорила між собою: “Чого це він так говорить? Чи хоче куди піти, сховатися у таємному місці і жити самотою, щоб не знали ми?” — адже багато разів хотів він так вчинити, але умовляли його князі і вельможі, а особливо братія. І тепер також подумали так само.

У той час блаженного трясло від холоду і палав він у лютому вогні і, вже нічого не можучи, лежав на одрі, промовляючи: “Воля Божа хай буде, і що хоче, те хай і зробить зі мною! Але прошу тебе, Владико мій, зжалься над душею моєю, щоб не зустрілося їй лукавство диявольське, а хай приймуть її ангели твої, провівши її

через перепони темних тих мук і привівши її до світла твого милосердя”. І, сказавши це, вмовк, не можучи більше нічого.

Братія була у великому сумі й печалі через нього. Потім три дні він не міг ні говорити ні з ким, ні очима повести, і багато хто думав, що вже помер, тільки мало хто бачив, що ще у ньому душа його. Через три дні піднявся і всій братії, що зібралася, сказав: “Браття мої й отці! Як уже бачу, мінає час життя мого, сповістив мені Господь під час посту, коли був я у печері, піти зі світу цього. Ви ж порадьтеся між собою, кого хочете, того і поставлю вам на своє місце ігуменом”. Великої печалі і плачу завдало почуте братії, а згодом, вийшовши і порадившись між собою, за згодою всіх обрали собі ігуменом Стефана, який був на чолі церковного хору.

Тоді знову наступного дня блаженний отець наш Феодосій, скликавши всю братію, сказав їм: “Що, діти, вирішили між собою, хто достойний бути у вас ігуменом?” Вони всі відповіли, що “Стефан достойний після тебе ігуменство прийняти”. Блаженний, покликавши його і благословивши, назвав його ігуменом на своє місце, їх довго повчав, щоб корилися йому, і по тому відпустив, назвавши їм день смерті своєї, що “в суботу, коли зійде сонце, душа моя залишить тіло моє”. І покликавши лише Стефана, повчав його, як пасти святе те стадо, і той не відлучався від нього, смиренно служачи йому, тяжко хворому.

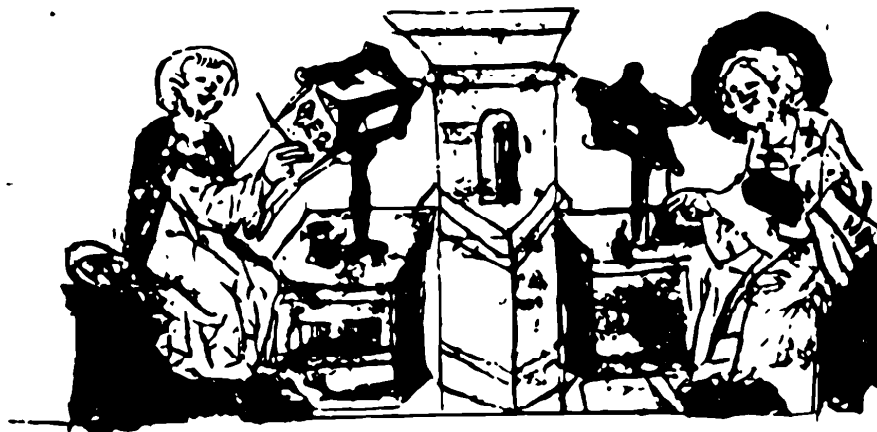
І коли настала субота, і вже світало, послав блаженний покликати всю братію, і по одному всіх цілував, а вони плакали і побивались через розлуку із таким пастирем. Блаженний же сказав їм: “Діти мої любі і браття! Від усієї душі цілую вас, бо йду до Владики, Господа нашого Ісуса Христа. І це вам ігумен, його самі ви обрали. Його слухайтеся і за отця духовного його собі майте, його бійтеся і за велінням його все робіть. Бог же, який усе словом і премудрістю сотворив, хай благословить вас і збереже від лукавого, і непорушну і тверду віру в Нього хай оборонить у вашому одностудстві і в єдиній любові, щоб до останнього подиху були ви разом. Хай спаде на вас благодать, щоб працювали задля Нього бездоганно, і бути вам єдиним тілом і душею у смиренні і послушанні. І будьте бездоганні, як і Отець ваш небесний бездоганний. Господь хай буде з вами! І ще про одне прошу вас і закликаю: у тому одязі, який зараз на мені, покладіть мене у печері, де проводив дні посту я, не

обмивайте убогого тіла мого, і хай ніхто з людей, а лише ви похороните тіло моє у названому мною місці”. Слухаючи це з уст святого отця, плакала братія, і сльози з очей котилися.

Блаженний утішав їх, говорячи: “Обіцяю вам, браття й отці, хоч тілом і йду від вас, але душею завжди буду з вами. І якщо хтось із вас у монастирі цьому помре, чи ігуменом куди буде відісланий, якщо і гріх хто зробить, — я за те буду перед Богом відповідати. А якщо хто піде з волі своєї з цього місця, то я за те відповідальності не несу. І про опіку мою перед Богом ви так дізнаєтеся: коли бачитимете, як усі блага у монастирі цьому примножуються, — знайте тоді, що я поряд із Владикою небесним. Коли бачити будете зубожіння і зменшення всього, — тоді знайте, що далекий я від Бога і не можу молитися йому”.

Після слів цих відпустив їх усіх, жодного при собі не лишивши. Один із братії, який завжди служив йому, лишивши маленьку щілину, дивився у неї. Блаженний звівся і, впавши на коліна, молив зі сльозми милостивого Бога за спасіння душі своєї, усіх святих закликаючи на допомогу, а найбільше — святу владичицю нашу Богородицю, і через неї молив Господа Бога нашого Ісуса Христа за стадо своє і місце те. А після молитви ліг на своє місце і, грохи полежавши, звів очі до неба і гучним голосом і з веселим лицем промовив: “Благословен Бог, що так сталося: вже не боюся, а радію, йдучи зі світу цього!” Можна зрозуміти це так, неначе

Ѹ. вѣстѣ канцлшлвѣрхъ стѣи бѣа . паклови . змочи
вънѣтѣ фѣлѣ . и гѣуминомѣ пѣрѣскаго монастыра .

аѣ ѣ . хѣі . прѣстѣвѣ ѣ ѣу пракси . дшмогволю . што

Феодосія вписують у синодик. Мал. XIII (XV) ст.

видіння якесь побачив він перед сказаним. Після того випростався, простягнув ноги і склав руки на грудях хрест навхрест, передав святу свою душу у руки Божі і відійшов до святих отців.

Тоді братія сотворила плач великий і, взявши його, понесла у церкву і за звичаєм відспівала його. У той час, мовби чудом якимось, зійшлося багато вірних, з готовністю самі прийшли і, сидячи перед воротами, чекали, поки винесуть блаженного. Благовірний князь Святослав стояв недалеко від монастиря блаженного і бачив стовп вогненний аж до неба над монастирем. Цього ніхто не бачив, а лише один князь, і з того зрозумів він, що помер блаженний, сказавши тим, які були з ним: “Я думаю, що зараз божественний Феодосій помер”. Бо перед тим був у нього і бачив хворобу його тяжку. Тоді послав і дізнався, що справді помер, і плакав дуже.

Братія ж ворота зачинила і нікого не впускала за повелінням блаженного, і сиділа над ним, чекаючи, доки розійдуться люди, і тоді похоронять його, як сам він повелів. І бояр багато прийшло, і ті перед воротами стояли. І з волі Божої стало небо хмарним і пішов дощ. То ті так і розійшлися. Відтак одразу дощ перестав і засвітило сонце. І понесли його у згадану вище печеру, поклали там і, похоронивши, пішли, і весь день були без їжі.

Помер же отець наш Феодосій року 6582 (1074), місяця травня гетьього дня, в суботу, як і сам пророкував, на сході сонця.

Ѡснєвы . нпѡтѡ . встѡпнмавєрхъ . аkyкє встѡкѡдн
ць . нпѡтѡмъ нєвнѡмѡ бысть . . .

Вогняний стовп над Києво-Печерським монастирем. Мал. XIII (XV) ст.

Послання смиренного єпископа Симона Володимирського і Суздальського до Полікарпа, чорноризця печерського

Брате! Сядь мовчки, подумай і кажи до себе: “О убогий іноче! Чи не лишив (ти) світ і батьків во плоті заради Господа? Якщо ж і тут, прийшовши задля Спасіння, не духовне твориш, то для чого чернецького імені набув?”

Не звільнять-бо тебе від муки чорні ризи. Знай: поважаний тут від князів і від бояр, і од усіх друзів своїх, бо говорять: “Блаженний є, що зненавдив світ цей і славу цю, і, до того (ж), не піклується земним, а небесного бажає”. Ти ж (натомість) не чернецьки живеш. Дуже соромно мені за тебе. (Що), коли ті, які поважають нас тут, випередять нас у Царствії Небесній і спокій отримають, ми ж закричимо, гірко мучені? І хто помилує тебе, який сам себе погубив? Збудись, брате, і попідуйся подумки про свою душу: працюй Господові зі страхом і з усякою смиренномудрістю. (Адже ти) сьогодні смиренний — ранком лютий і злий, трохи мовчання — і знову наруга на ігумена та на його служителів! Не будь облудний виною тілесною, збору церковного не відлучайся: бо як же дощ ростить сім'я, так і церква кличе душу на добрі справи. Все-бо, що здійсниш у келії — ніщо є (перед тим): якщо Псалтир читаєш чи двадцять псалмів співаєш, то (й це) не уподобиться єдиному соборному “Господи, помилуй!”. Те, брате, зрозумій, що верховний Апостол Петро, сам (від)

церкви Бога Живого, коли арештований був Іродом і посаджений у темницю, то чи не церковні молитви звільнили його від рук Іродових? І Давид-бо молиться, кажучи: “Одного прошу у Господа, (лиш) того шукаю, аби жити в Домі Господньому всі дні життя мого, та побачу красу Господню і відвідаю церкви святі Його”. Сам-бо Господь каже: “Дім мій — домом молитви наречеться”. “Де-бо, — каже, — два чи три зібрані в Моє Ім’я, тут ємо посеред них”. Коли ж таке зібрання — більше ста братій збереться, то ще більше вір, що тут є Бог наш. І на тому божественному вогні їхній обід готується, якого я бажаю одну крупинку більше від усього обіду, який переді мною.

Свідок мені є Господь у тому, що ніякого б не пробував харчу, крім шматка хліба і сочива, приготованого для святої тої братії. Ти ж, брате, сьогодні не похваливши тих, хто присутній на трапезі, а ранком на повара і брата, що прислужує, лаєшся, і цим старшому підлоту твориш, а тому виявляється, що їси кізяк, як (про те) в Отечнику написано: колись-бо один старець бачив, як ті, котрі лають їжу, — послід їдять, а ті, хто хвалить, — мед їдять, як же провидів той старець різницю в харчах¹. Ти ж, коли їси чи п’єш, — благохвали Бога, бо кінець собі творить той, хто лає, за Апостолом: “Що-бо не їсте чи п’єте — все во славу Божу творите”.

Терпи ж, брате, і наругу. Хто терпітиме до кінця — той спасеться. Такий-бо легко спасеться. Якщо ж бо і випадє тобі розізлитися, і, прийшовши, хтось звістить тобі, що “той-то насміхається над тобою злісно”, кажи тому, хто звістив тобі: “Якщо укорив мене, але брат мені є — достоєн я є того. Не сам-бо те творить, але враг диявол спонукав його до того, аби ми посварилися. Господь же та прожене лукавого, брата ж помилує”. Кажеш же: “в обличчя мене лаяв перед усіма!” (Але) не сумуй від того, чадо, ні швидко навертайся на гнів, але поклонись брату до землі, кажучи: “Прости мене, брате”. І виправ (наперед) у собі гріх. І так переможеш усю силу вражу. Коли ж насмішкам противитимешся — найбільш собі погане зробиш. Чи ти більший од

¹ Мова йде про перекладний патерик “Vitae Patrum”, імовірний залишок Великого Лимонаря.

Давида-царя? Його ж Семей лаяв в обличчя, (і) один із слуг царевих, не терплячи сорому царевого, “іду, — каже, — зніму голову його, за що (-бо) пес мертвий проклинає пана мого царя?” Але що відповів йому Давид? “О сину Сарушів, не заважай йому проклинати Давида, аби бачив Господь смирення моє і воздав мені благим за прокльони його”. Подумай, чадо, і більше того: як Господь наш змирив Себе, бувши слухняним Своему Отцю до смерті; лаяний — не перечив, чуючи: “біса (в собі) маєш!”, по обличчю вдарений і битий, і обпльований — не гнівався, але за тих, хто Його розпинав, молився. Так і нас навчив: “Моліться-бо, — каже, — за ворогів ваших, і добро творіть ненависникам вашим, і благословіть тих, хто проклинає вас”.

Достатньо з тебе буде, брате, твоєю дводушністю сотвореного діла. Тому ж тобі плакатися належить, оскільки залишив був святий чесний монастир Печерський святих отців Антонія та Феодосія Печерських і святих отців чорноризців, які з ними, й хотів ігуменити у святих безміздних Козьми і Даміана. Але нині добре зробив, облишивши таке пусте починання, і не підставив плечі врагу своєму, бо враже бажання погубити тебе (тим) хоче. Хіба не знаєш, що дерево, не часто полите, але пересаджуване, скоро засохне?² І ти, (коли) від послуху отчого відлучився та братій своїх, — невдовзі мав загинути. Овечка-бо, перебуваючи у стаді, неушкодженою лишається, а пішовши, невдовзі загибає і вовком з’їдається. Належить-бо тобі наперед подумати: чому захотів піти від святого і чесного і спасенного того місця Печерського, в якому ж прекрасно є кожному, хто хоче спастися? Думаю, брате, що Бог сотворив це, не терплячи гордості твоєї: скинув тебе, як перше сатану з силами відступників, оскільки не захотів (ти) служити святому мужу, своєму пану, а нашому брату, архімандриту Акіндину Печерському. Печерський-бо монастир — море є, і не держить у собі гнилого, але викидає геть. А коли описав мені неприємність свою — горе тобі: погубив єси душу свою! Питаю ж тебе: чим хочеш спастися? Якщо і постник є чи тверезий у всьому, і бідний, і без сну перебуваєш, а наруги не терпиш — не побачиш спасіння! Але радіє за тебе нині ігумен та вся братія, і ми ж, чувши про тебе,

---

² Св. Симон має на увазі добре відомий Полікарпові “*Vitae Patrum*”.

всі втішаємося за тебе і про набуття тебе, оскільки гинув (уже) і знайшовся.

Попущено і ще (раз) твоїй волі бути, а не ігуменовій: захотів (ти) знову ігуменити — у святого Димитрія, хоча не змушував тебе (до того) ні князь, ні я, а це так спокусився. Зрозумій, брате, що невгідне Богу твоє старійшинство, і тому дарував тобі Господь послаблення зору. Але ти не стримався, коли належало казати: “Благо мені, оскільки змирив мене єси, аби навчився оправданням Твоїм”. Зрозумів-бо, що ти — санолюбєць, і слави шукаєш від людей, а не від Бога. Чи не віриш, окаянче, написаному: “Ніхто не візьме честі сам, а (тільки) званий від Бога”. Якщо ж Апостолу не віриш, то й до Христа не матимеш віри. Чому від людей сану бажаєш, а не від Бога, тим (же), хто від Бога (поставлений), не хочеш коритися і мислиш звисока? Адже в давнину подібні з небес скинуті були! “Чи я ж бо, — кажеш, — не достойний довіри такого сану, чи гірший є (від) економа цього чи його брата, який по ньому?” Сам, не отримавши бажаного, метаєшся, хочеш часто переходити з келії в келію, і стравлюєш брата з братом, говорячи непотрібне. “Чому вважають, — кажеш, — цей ігумен і цей економ, що лише тут (можна) Богу вгодити, й у іншому місці неможливо спастися, а нами чому не піклуються?” Це диявольське починання, це — найгірше з поганого (для тебе).

Якщо ж і сам якогось успіху матимеш, так, що стати тобі (доведеться) на вищій щабель, то не забувай смиренної мудрості, аби, коли доведеться спуститись (із того) щабля, — знайшов шлях свій смиренний, не впавши у різні нещастя. Пише ж мені княгиня Ростиславова Верхуслава³, бажаючи тебе поставити єпископом чи до Новгороду на Антонієве місце⁴, чи до Смоленська на Лазареве місце⁵, чи до Юрієва на Олексієве місце. “І якщо (доведеться), я, — каже, — і до 1000 срібних потрачу задля тебе та Полікарпа”. І сказав їй: “Донько моя, Настасіє! Не боговгідну справу хочеш сотворити. Але аби перебував у монастирі безвихідно,

³ Мова іде про княгиню Верхуславу, дочку Всеволода Велике Гніздо.

⁴ Антоній Новгородський — Антоній (Добриня) Ядрейкович — архієпископ Новгородський у 1211—1219; 1225 — 1228; 1229 (з перервами).

⁵ Єпископ Лазар поставлений на Смоленську єпископію 1219 року.

з чистою совістю, в послуші ігумену й усій братії, тверезим будши в усьому, то не тільки в святительський одяг одягнутий, але й Вищого Царства достойний був би". Ти ж, брате, єпископства захотів? Доброго діла хочеш, але послухай Павла, який говорив до Тимофія і мав на увазі пошану. Чи ти що з того зробив, яким єпископу належиться бути? Але якби ти був достойний такого сану, то не пустив би тебе від себе, а своїми руками співпрестольником тебе собі поставив був на обидві єпископії, Володимирську і Суздальську, як хотів князь Георгій⁶. Але я йому заборонив, бачачи твою малодушність. І якщо мене не послухаєшся — якої-небудь влади захочеш, чи на єпископство, чи на ігуменство спокусишся, — буде тобі прокляття, а не благословення. І до того ж не увійдеш у святе й чесне місце, в якому постригся. Як посудина непотребна будеш викинутий геть і плакатимешся довго безуспішно по тому. Не то бо є звершення, брате, аби славленим бути усіма, але щоб жити (належно) і чистим себе зберегти.

З того, брате, Печерського монастиря Пречистої Богородиці багато єпископів поставлено було, як і від самого Христа Бога нашого апостоли в увесь Всесвіт послані були і, як світила, освітили всю Руську землю Святим Хрещенням. Перший — Леонтій, єпископ Ростовський, великий святитель, якого Бог прославив нетлінням, і це був перший престольник. Його ж невірні, багато помучивши, убили. І це — третій громадянин Руського світу, (котрий) із тими варягами увінчаний Христом, ради Якого постраждав.

(Про) Іларіона ж, митрополита, й сам читав у житії святого Антонія, як від того пострижений був і так священства сподобився.

По них же (були): Никола і Єфрем — (у) Переяславі; Ісайя — (у) Ростові; Герман — (у) Новгороді; Стефан — (у) Володимирі; Нифонт — (у) Новгороді; Марин — (у) Юрієві; Мина — (у) Полоцьку, Никола — (у) Тмутаракані; Феоктист — (у) Чернігові; Лаврентій — (у) Турові; Лука — (у)

---

⁶ Георгій Всеволодович — син Володимирського князя Всеволода Георгійовича.

Білгороді; Єфрем — (у) Суздалі⁷. І коли хочеш (про) всіх дізнатися, почитай старий Літописець Ростовський, є бо (там) усіх більше 30, а з тими, що по тому і до нас грішних (жили), гадаю, близько 50.

Зрозумій же, брате, яка слава і честь монастиря того, і посоромся, і покайся: обери тихе і спокійне життя, до якого Господь призвав тебе. Я би радо залишив єпископію і працював на ігумена в тому святому Печерському монастирі. І те кажу тобі, брате, не сам себе величаючи, але (правду) тобі звіщаючи. Святительства нашого владу сам знаєш. Хто не знає мене, грішного єпископа Симона, цієї соборної церкви, краси Володимирської, і іншої Суздальської церкви (будівника), які сам сотворив?⁸ Скільки є міст і сіл (у моїй єпархії), і десятину збирають по всій землі тій — і тим усім володіє наша низість. І це усе б лишив, хоча знаєш, яке велике бажання духовне охоплює мене, і молюся Господу, аби подав мені благий час на управління. Але знає Господь таємне. Істинно говорю тобі, що всю цю славу і честь небавом як за грязюку мав (би). І аби мені сміттям зметеним бути в Печерському монастирі і топталися по мені люди, або одним бути з убогих перед воротами чесної тої Лаври, і стати прохачем, — то краще (було) б мені тимчасової цієї честі. Один день у Домі Божої Матері ліпший од тисячі літ (прожитих в інших місцях), і в ньому хотів би бути більше, ніж жити мені в поселеннях грішних. Істинно говорю тобі, брате Полікарпе: де чув про чудеса, дивовижніші од чудес у тому святому монастирі Печерському? Чи є блаженніші (од) цих отців, які в кінці Всесвіту просіяли, подібно до променів сонячних? Про них же достовірно повідаю тобі цим писанням, до того ж, для тебе написаним. І ось тобі, брате, скажу, задля чого моя пильність і віра до святого Антонія і Феодосія.

⁷ Перераховуються єпископи-постриженці Печерського монастиря: Никола Переяславський, Єфрем Переяславський, Ісайя Ростовський, Герман Новгородський, Стефан Володимирський, Нифонт Новгородський, Марин Юрієвський, Мина Полоцький, Никола Тмутараканський, Феоктист Чернігівський, Лаврентій Туровський, Лука Білгородський, Єфрем Ростово-Суздальський.

⁸ Прп. Симон має на увазі дві церкви, будівництво (точніше, поновлення) яких відбувалося за його безпосередньої участі. Перша — Ростовський Успенський собор, який завалився 1204 року і в 1213 — 1231 рр. був поновлений. Друга — Рождественський собор у Суздалі, який на початку XIII ст. став валитися, і 1222 року тут було закладено церкву Святої Богородиці. 8 вересня 1225 року її було освячено св. Симоном.

Про преподобного Святошу, князя чернігівського¹

Це блаженний і благовірний князь Святоша, на ім'я Николай, син Давидів, внук Святославів, подумавши, що облудним є життя це суєтне і що все тутешнє мимо тече й мимо проходить, майбутня ж Благодать безкінечна (та) вічна є; і Царство Небесне, яке вготував Бог тим, хто Його любить, — безкінечне, — залишив княжіння, честь і славу, і, все те ні за що мавши, прийшов до Печерського монастиря і став монахом року 6614 (1106), 17 лютого².

Про його добродійне життя та послух знають всі тутешні чорноризці. Перебував-бо при поварні 3 літа, працюючи на братію, і своїми руками дерево колов для варіння каші. Багато разів і з берега на своїх плечах носив дрова. І ледве відвернули його брати Ізяслав та Володимир від такого діла. Цей же істинний послушник вимолив, аби ще один рік при поварні попрацювати на братію. І таким (був) цей досвідченим і довершеним у всьому.

І по цьому приставили його до воріт монастирських, і тут пробув 3 роки, не відходячи нікуди, крім церкви. І з тих пір повелено йому служити при трапезі. І лише ігуменовою волею та всієї братії змушений був келії собі набути, що ним збудована, (й) донині зветься Святошиною, (як) і город, який своїми руками насадив.

Оповідать же про нього таке: за всі літа чернецтва його ніколи ніхто не бачив без роботи, але завжди мав (святий) рукоділля в руках своїх, і одягом, заробленим цим рукоділлям, вдовольнявся. В устах же постійно мав молитву Ісусову непрестанну: “Господи Ісусе Христе, сину Божий, помилуй мене!” Не брав у рот нічого

---

¹ Прп. Никола Святоша — син чернігівського князя Давида Святославича, правнук Ярослава Мудрого. Був луцьким удільним князем. До постригу неодноразового згадується у літописі. Оповідь про святого взята св. Симоном переважно із монастирських переказів. Проте, використано й певну літописну інформацію.

² Цю інформацію взято з нині існуючого тексту “Повісті врем'яних літ”, де під 1106 роком говориться: “...Того ж літа постригся Святослав, син Давидів, внук Святославів, місяця лютого в 17 день”.

стороннього, але лише монастирською їжею харчувався. Хоча й багато мав, але те все на потребу подорожнім та жебракам подавав, і на влаштування церкви³. Є (в монастирі) книги його численні й до сьогодні.

Коли ще був на княжінні блаженний князь Святоша, мав лікаря освіченого вельми, сирійця, на ім'я Петро, який супроводжував його до монастиря. Побачивши ж його повну бідність, (як) у поварні і біля воріт сидів, Петро покинув його (і) оселився в Києві, лікуючи людей. Приходячи ж часто до блаженного, (і) бачачи його в тяжкому злостражданні і безмірному пості, умовляв його, кажучи: “Княже! Треба тобі турбуватися про своє здоров'я, аби не згубив плоть свою безмірною працею і воздержанням. Бо якщо коли занеможеш — не зможеш знести накладеного на себе ярма, якого захотів Бога ради. Не хоче-бо Бог через силу поста чи праці, але тільки серця чистого і запечаленого (гріхами). Не звик ти до того тягаря, який маєш, працюючи, немов невільник. Але благочестиві твої брати — Ізяслав і Володимир — вельми коряться твоєю бідністю, що (ти) від такої слави та честі до останнього убозтва дійшов, аби морити тіло своє і захворіти від недоброякісного харчу. Дивуюсь нутрощам твоїм, які колись обтяжені були смачною їжею, нині ж, сирі овочі та сухий хліб отримуючи, терплять. Гляди, бо колись, впавши в недугу і не маючи міці, швидко життя втратиш. Я ж не зможу тобі допомогти, й заповіси плач невтішним братам своїм. Це (ж) бо й бояри, які колись служили тобі, (та) думали при тобі великими стати і славними, нині втратили твою любов: бажань великі будинки збудувавши, сидять у них у великому сумі. Ти ж не маєш де голови прихилити, на смітнику цьому сидячи, і вважають тебе божевільним. Який-бо князь так робив: чи блаженний батько твій Давид, чи дід твій Святослав, чи хто з бояр так робив, чи такого шляху бажав, крім Варлаама, який був тут ігуменом? І коли мене не послухаєшся — перед Судом суд приймеш”. Це ж і багато (іншого) казав йому,

³ Прп. Николі приписується будівництво Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври.

навчений його братами, іноді в поварні з ним сидючи, іноді ж — біля воріт. І відповідав блаженний: “Брате Петре! Багато думав і вирішив не пощадити плоті своєї, аби на майбутнє не повставати на боротьбу з самим собою, аби, зігнута тяжкою працею, змирилась сила, бо, — каже, — брате Петре, в немощі належить перебувати. Ніщо-бо страждання нинішнього часу перед майбутньою славою, якої маємо досягти. Дякую ж Господові, оскільки звільнив мене від мирського рабства і зробив мене слугою рабів своїх, блаженних цих чорноризців. Брати ж мої хай прислухаються до себе, кожен-бо в свій час понесе (свій хрест). І доволі їм моєї влади. Це ж все задля Христа лишив: жінку і дітей, дім і владу, і братів, і друзів, рабів і маєтки. А тому надіюсь успадкувати життя вічне. Збіднів же — задля Бога, аби Його набути. І ти, коли лікуєш, чи не велиш чуратися їжі? Мені ж померти за Христа — набуток, а як на смітнику сидіти — з Йовом це роблю, царствуючи. Якщо жоден князь цього не сотворив до мене — першопрохідцем та буду для них: що, коли хтось буде ревним до цього, і піде услід Йому і мені? Надалі ж здумайте самі: ти і ті, хто підучив тебе”.

І коли розхворювався цей блаженний, лікар, дізнавшись про те, готував зілля, потрібне для лікування на кожен недуг, коли було чи вогняне палення чи тепло жовчне. Проте до його приходу видужував князь, ніяк не даючи себе лікувати. І так бувало не раз.

Одного разу той Петро розхворівся, (і) послав до нього Святоша, кажучи: “Якщо не питимеш зілля — скоро видужаєш. Коли ж мене не послухаєшся — багато страждатимеш”. Той же, вченим себе вважаючи і від хвороби звільнитися бажаючи, мало життя не втратив, настойок випивши. Молитвою ж святого зцілювався. Коли ж знову розхворівся, послав святий сказати йому: “За 3 дні видужаєш, якщо не лікуватимешся”. Послухався його сирієць, (і) за 3 дні видужав, за словом блаженного.

Якось покликав його святий, (і) говорить йому: “Пострижися, (бо), — каже, — по трьох місяцях відходжу від світу цього”. Це ж сказав, назнаменуючи йому смерть. Сиріянин же не зрозумів того, що мало з ним статися, (а тому) упав до ніг його цей Петро

і зі сльозами говорить: “Ой леле, пане мій і добродійнику мій, і дороге моє життя! Хто зглянеться на чужоземство моє і нагодує багатьох нужденних, і хто заступиться за обіжених, хто помилує жебрущих? Чи не казав тобі, о княже, що заповісти маєш плач невітшний братам своїм? Чи не ти мене словом Божим зцілив і силою, якою є твоя молитва? Куди нині відходиш, пастирю добрий? опиши мені, рабу своєму, хворобу смертну, і якщо я (ї) не вилікую, то буде голова моя за голову твою і душа моя за душу твою! Не мовчки піди від мене, але яви мені, пане, звідки знаєш (про смерть), аби дав життя своє за тебе. Якщо ж звістив тобі Господь про те — моли Його, аби я помер за тебе. Якщо ж лишаєш мене, то де сяду поплакати за своєю втратою — на смітнику цьому, чи у воротах сих, де (нині) перебуваєш? Що можу отримати у спадок із твого майна? Сам ти голий є, і, померши, у цьому залатаному рубищі покладений будеш. Даруй мені твою молитву, як же в давнину Ілія Єлиссові милість, аби збудив глибину сердечну і пішов у місця райські під покровом Дому Божого. Знає і звірина, (де) по заході сонця зібратися, і на ложах своїх лягти, і птиця знаходить собі дім, і горлиця — гніздо собі, де кладе пташенят своїх. Ти ж 6 років у монастирі, а місця свого не набув”. Блаженний же каже до нього: “Краще надіятися на Господа, ніж надіятися на людину: знає-бо Господь, як прохарчувати всі створіння, може спасати бідних і заступатися (за всіх). Брати ж мої хай не плачуться за мною, але плачуться за собою й дітьми своїми. Лікування ж за життя не потребував, мертві ж життя (знову) не можуть побачити, ні лікарі не можуть воскрешати”. Пішов з ним до печери, викопав місце для поховання свого і каже сирійцеві: “Хто з нас більше уподобав гроб цей?” Сирієць же каже: “(Не) знаю, чого хто хоче, але ти живи ще, а мене тут поклади”. Блаженний же каже: “Буде тобі, як ти хочеш”. І так, постригшись, (сирієць) 3 місяці провадив день і ніч у плачі непрестанному. Блаженний же, втішаючи його, говорив: “Брате Петре, якщо хочеш, візьму тебе з собою”. Той же з плачем каже до нього: “Хочу, аби мене пустив (наперед), і я за тебе помру, ти ж молися за мене”. І каже до

нього блаженний: “(Що ж), наважся, чадо! Готовий будь: на 3-й-бо день одійдеш (до Бога)!” І так (сирієць), причастившись Божественних і Животворчих Таїн безсмертних, ліг на ліжку і, приготувавшись до смерті, простягнувши ноги, передав Душу в руки Господні.

Блаженний же князь Святоша по тому прожив 30 літ⁴, не виходячи з монастиря, доки преставився у вічне життя⁵. І в день преставлення його мало не все місто зібралося. І, про це дізнавшись, брат його прислав з проханням до ігумена, говорячи: “Прошу собі на благословення хреста з його парамана, і підголовник, і кладки його, на яких поклони бив”. Ігумен же дав йому, кажучи: “По вірі твоїй (та) буде тобі”. Цей же, отримавши (бажане), шанував (його) і дав ігумену 3 гривни золота, аби не дарма взяти знамення братове.

Цей же Ізяслав одного разу розхворівся, і всі вже бачили його при смерті, і не чаяли (його одужання), і сиділи при ньому жона його й діти, і всі бояри. Він же, трохи припіднявшись, попросив води із Печерського колодязя, і далі онімів. Пославши ж, взяли води. Дав же ігумен і власяницю Святошину, брата його, обтерши нею гроб святого Феодосія, аби одягли його в неї. Перш ніж увійшов той, хто ніс, промовив князь: “Вийдіть швидко перед град назустріч преподобним Феодосію та Ніколі!” Зайшов посланий з водою та власяницею, і закричав князь: “Никола! Никола Святоша!” І дали йому пити, і одягли його у власяницю, і негайно виздоровів. І всі прославили Бога та угодників його. Ту ж власяницю (князь) одягав на себе, коли хворів, і так уздоровлювався. Сам же до брата їхати хотів, але був утриманий тодішніми єпископами⁶.

---

⁴ Це твердження неправильне. У Клівському літописному зведенні 1200 р. під 1142 роком є повідомлення, що св. Никола був посланий великим князем Всеволодом на переговори до Ігоря Ольговича та інших князів.

⁵ Смерть святого відносять до 1142 чи 1143 року, бо він прожив у монастирі 36 років, а прийшов сюди у 1106 році.

⁶ Цей Святошин брат — Ізяслав Давидович — був чернігівським князем. Під “єпископами”, які не пустили його на прощу до могили брата, можна розуміти чернігівського єпископа Онуфрія, прихильника Климентія Смолятича і супротивника Печерської обителі, а також самого Климентія.

Цю власяницю одягав у кожній битві й неураженим лишався. Согрешив же він колись, і не смів взяти її на себе, і так убитий був у бою. І заповів, аби в ній похованим бути⁷.

Багато й інших справ того мужа, блаженного князя Святоші оповідають, про що і донині знають тутешні чорноризці.

До Полікарпа. І знову звертаюся до тебе. Що ти подібного зробив? Чи багатство лишив? Але не мав його. Чи славу? Але не набув її, але з убогства до слави прийшов. Подумай про цього князя: такого, як він, ніхто в Русі не сотворив. Волею-бо ніхто не пішов у чернецтво. Воістину цей вищий од усіх князів Руських. Як же порівняти твої докори з його власяницею? Ти-бо до нагоди покликаний — і ось одягом красивим прикрашаєшся, і задля цього роздягнутий маєш бути від нетлінного одягу, і оскільки не маєш шлюбного одягу, тобто смирення, засудженим будеш. Але ось що пише блаженний Іоанн в Лествиці: “Жидовин жадає харчу, аби святкувати за законом”. Ти ж, їм уподобавшись, піклуєшся про пиття та наїдки, і цим ославляєш себе. Послухай блаженного Євагрія: “Мних, якщо согрішить, свята на землі не матиме”. Не розгодовуй тіла свого, аби не вселився в тебе супостат, не почини (підвизу) вище своїх сил: коли не зможеш (так продовжити) — докори на себе приймеш. Будь послідовником святих отців, аби не було забрано у тебе Божественну ту славу. Якщо не досягнеш із довершеними вінчаним бути, постарайся бути похваленим із тими, хто вгодив. Вчора прийшов був у чернецтво і вже обіт даєш, і перш ніж навчишся (монашеству) — на єпископство хочеш; і видаєш себе за міцного законодавця, і перш ніж сам смирення (набудеш), усіх змирити хочеш, мудрствуєш звисока, з гордістю повеліваючи, супротивно відповідаючи. Це все звичне в устах твоїх, оскільки думаєш про земне, а не про небесне, про плотське, а не про духовне; про бажання, а не про воздержання; про багатство, а не про бідність. Від світла відійшов і в пільму вдав себе еси, життя відринув і муку собі вічну вготував і, взявши зброю на ворога, її в своє серце встромив. Збудись, брате, і подумай уважно про своє життя, не сходячи думкою і розумом зі святого місця того.

⁷ Ізяслав Давидович справді загинув 1161 року в бою.

**Друге послання —
до архімандрита печерського
Акіндіна — про святих і
блаженних чорноризців печерських,
братів наших.**

**Написане Полікарпом,
чорноризцем того ж
Печерського монастиря**

Бог сприяє і Слово утверджує твоє благодумання, пречесний архімандрите всієї Русі, панотче мій Акіндіне. Подай же мені благоприйняття свого слуху, аби в нього виголосив життя чудесних і блаженних мужів, діяння і знамення, які були в святому цьому монастирі Печерському, (і) про які чув від єпископа Симона Володимирського та Суздальського, брата твого, колишнього чорноризця того ж Печерського монастиря, котрий оповів мені, грішному, про святого й великого Антонія, який був першоначалником руських мнихів, та про святого Феодосія, і про життя святих та преподобних отців, (що були) по них (і) померли в Домі Пречистої Божої Матері. Та почує твоя благоразумність моє молодорозум'я та недосконалість мислення. Запитав мене колись, велячи мені розповісти про діяння тих чорноризців. (Проте) знаєш мою невченість і не найліпший розум, чому завжди, щось оповідаючи, зі страхом мовлю до тебе, — то як можу ясно оповісти сотворені ними знамення та чудеса преславні? І (тому тільки) трохи дечого оповів тобі (тоді) з тих преславних чудес, а більшість забув зі страху, соромлячись твого благочестя, (або) недобре розповів. (Отже), вирішив писанням звістити тобі про святу блаженну братію нашу, аби й наступні чорноризці дізналися (про) Благодать Божу, яка була на святому цьому місці, і прославили Отця Небесного, Котрий показав такі світильники в Руській землі, у Печерському святому монастирі.

Про святого блаженного Агапіта, безкорисливого лікаря

Був дехто з Києва, (який) постригся під іменем Агапіта за блаженного отця нашого Антонія і який наслідував життя його янгольське, будши очевидцем зробленого ним. Бо як же той, великий, ховаючи святість свою, хворих зціляв своєю їжею, (а) ті вважали, що (ім) лікарське зілля подавали, і так уздоровлювалися молитвою його; так і цей блаженний Агапіт, ревно наслідуючи святого того старця, допомагав хворим. І коли хто з братії хворів, залишав келію свою — не було-бо нічого, що можна було б вкрасти в келії його, — приходив до хворого брата і служив йому: піднімаючи і допомагаючи йому, і на своїх руках носячи, і давав йому свого харчу — варених овочів, і так уздоровлювався хворий молитвою його. Якщо ж тривала його недуга — так Бог благоволив, аби віру і молитву раба свого помножити, — цей же блаженний Агапіт перебував (біля нього) невідступно, молячи за нього Бога безперервно, (аж) доки Господь здоров'я подавав хворому задля його молитв. І через те прозваний був Лікарем, бо дарував йому Господь дар зцілення. І прочули про нього у місті, що (є) якийсь у монастирі лікар, (і) багато хворих приходили до нього і уздоровлювалися.

Був же за часів цього блаженного чоловік один, вірменин за походженням та вірою, умів же лікувати, як ніхто до нього: якщо тільки бачив хворого — дізнавався й говорив йому, що вмре, нарікши йому день і час, — ніколи не виходило проти його слів; і цього вже ніяк не лікував. Один із таких хворих — із перших у князя Всеволода — був принесений до Печерського монастиря¹. Його ж вірменин у відчай ввів, прорікши йому через вісім днів смерть. Блаженний же Агапіт дав йому овочів, які сам їв, і уздоровив його. І рознеслась слава про нього по всій землі тій. Вірменин же уражений був стрілою заздрості й почав капостити блаженному. І одного засудженого до смерті послав до монастиря, повелівши

¹ Князь Всеволод сидів на київському столі з 3.10.1078 по 13.04.1093 року.

дати тому отруйного зілля, аби, перед тим споживши, упав мертвим. Блаженний же, побачивши цього помираючого, дав йому монастирського харчу і уздоровив його молитвою своєю, і від смерті вибавив засудженого до смерті. І відтоді піднявся проти нього іновірний той вірменин. І навчив проти святого Агапіта одновірців своїх — дати йому випити смертоносного зілля, бажаючи його цим зіллям уморити. Блаженний же пив без шкоди, ніякого зла не мавши. Уміє-бо Господь благочестивих від смерті звільнити: “Якщо, — каже, — отруйне щось вип’ють — ніщо їм не зашкодить, на недужих руки возложать, і здорові (ті) будуть”.

У той же час розхворівся князь Володимир Всеволодович Мономах, і служив йому вірменин, лікуючи його, і нічого не міг зробити, але (тільки) сильнішою стала недуга. І (той), уже при смерті (бувши), послав прохання до Іоана, ігумена Печерського, аби наказав Агапіту прийти до нього, бо княжив тоді в Чернігові. Ігумен же, покликавши Агапіта, велить йому йти до Чернігова. І відповів блаженний: “Якщо до князя йду, то до всіх маю ходити. Не буде мені (добра) задля слави людської вийти за монастирські ворота і відступитися обіту свого. Адже обіцяв перед Богом: бути мені в монастирі і до останнього подиху. Якщо ж виженеш мене — піду в іншу землю. Потім повернуся, коли все це минеться”. Не виходив-бо ніколи з монастиря. Посланець князя, побачивши, що не хоче йти, молив мниха, аби хоча б ліків дав. Змушений ігуменом, дав йому овочів зі свого харчу для хворого. І коли князь спожив овочі — зразу видужав. Прийшов же Володимир до Києва і зайшов до Печерського монастиря, бажаючи вшанувати мниха й побачити, хто є той, котрий дарував йому ліки й здоров’я з Богом, бо ніколи його не бачив; думав цього майном обдарувати. Агапіт же, не бажаючи вшанованим бути, заховався. Князь же принесене йому золото віддав ігуменові. Потім же послав Володимир до блаженного Агапіта одного з бояр своїх із великими дарами. Посланий боярин знайшов його в келії і, принісши, поклав перед ним дарунки. І відповів (той): “О чадо! Ніколи ні від кого нічого не взяв — то чи нині погублю свою відплату задля золота,

якого не вимагаю ні від кого?” І відповів боярин: “Отче! Знає той, хто послав мене, що не вимагаєш цього, але задля мене втіши сина свого (духовного), якого в Бозі уздоровив. Прийми це і віддай жебракам”. І відповів старець: “З радістю це прийму задля тебе, оскільки любий ти мені. Кажу ж тому, хто тебе послав: “Все, що мав (ти) — чуже було: ти ж відходив (на той світ і) не міг нічого взяти з собою. Нині ж роздай все, що маєш, нужденним, оскільки задля того вибавив тебе Господь від смерті. Я-бо нічим тобі не допоміг би (без Нього). І не смій не послухатись мене, аби від того не постраждав”. І взяв Агапіт принесене золото, винісши з келії, кинув. Сам же зачинився. І вийшов боярин, (і) побачив кінутим принесене (золото) та подарунки, і, взявши все, віддав ігуменові Іоану, й оповів князеві все про старця. І зрозуміли всі, що рабом Божим є. Князь же не посмів не послухатися старця і все майно своє роздав жебракам, за словом блаженного.

По цьому розхворівся цей чорноризець — Агапіт — і прийшов до нього вищеназваний вірменин відвідати його, і почав сперечатися з ним про мистецтво лікування, говорячи, яким зіллям лікується яка недуга. І відповів блаженний: “Яким Господь подасть здоров’я”. І зрозумів же вірменин, що геть ненавчений він є (лікуванню). І говорить до своїх: “Не знає цей нічого”. І, взявши його за руку, каже: “На третій день цей помре. Це ж істина є, і непомильне слово моє. Якщо ж не збудеться — і я буду мнихом”. Блаженний же з гнівом мовить йому: “Чи такий є спосіб твого лікування: смерть мені провіщаєш, а допомогти не можеш? Якщо є досвідченим, то дай мені життя. Коли ж цим не володієш, то для чого мені дозляєш, засуджуючи померти в третій день? Мені ж звістив Господь, (що маю) померти на третій місяць”. Говорить же йому вірменин: “Коли це вже зрозумів, то уже ніяк не переживеш третього дня”, — був-бо (святий) розхворівся (так) сильно, (що) не міг навіть рухатися. І тут принесли якогось хворого з Києва. Встав же Агапіт, ніби не хворів, взяв овочі, які сам їв, показав лікареві, кажучи: “Це є ліки! Розумій і бач!” Побачивши, лікар говорить мниху: “Це не наші ліки, але думаю, що це з

Олександрії приносять”. Посміявся блаженний невігластву його, дав зілля хворому і того уздоровив. Мовить же до лікаря: “Чадо! Їж, не гнівайся, оскільки убогі єсми, не маємо чим пригостити тебе”. Вірменин же каже йому: “Нині, отче, 4 дні постимося ми цього місяця”. Запитав же його блаженний: “Хто ти і якої віри є?” Лікар же каже до нього: “Чи ти не чув про мене, що вірменином є?” Блаженний же каже до нього: “То як смів увійти і осквернити келію мою і триматися за грішну мою руку?! Вийди від мене, іновірний і нечестивий!” Вірменин пішов, осоромлений.

Блаженний же Агапіт прожив (ще) 3 місяці (і), трохи похворівши, до Господа відійшов. По смерті ж його прийшов вірменин до монастиря і говорить ігуменові: “З цього часу і я буду чорноризцем, і облишу вірменську віру, істинно увірую в Господа Ісуса Христа. Явився-бо мені блаженний Агапіт, говорячи: “Обіцяв прийняти монашеський образ, і якщо збрешеш — загинеш з життям і душею”. А отже — вірую! Але якби цей блаженний хотів довгий час жити тут, Бог не преставив (би) його від світу цього. Якщо ж і прийняв його Господь, то Вічне Життя дарував йому. І думаю, що своєю волею пішов від нас, Небесного Царства бажаючи, (а) міг і ще жити з нами. Я знав: і 3-х днів не пережити йому. І задля того доклав собі 3 місяці, і коли б казав (не) 3 місяці, то і три літа прожив би. Але хоча і помер цей, але вселився в Обитель Небесну, і перебуваючи у Вічному Житті, й там живим є”. Так цей вірменин постригся в Печерському монастирі, і тут життя своє закінчив у доброму сповіданні.

Таке і більше того було зроблено тими святими чорноризцями, чиє добродійне житіє згадав. Дивуюся, як замовчані були великі справи святих отців наших Антонія і Феодосія? Та якщо таке світило згасло від нашого недбальства, то як від нього промені возсіяють?! Цих маю на увазі преподобних отців і братію нашу! Але, як каже Господь, “жоден пророк не прийнятий у Батьківщині своїй”. Як би описати тобі, чесний архімандрите, панотче Акіндіне, вищеназваних святих і преподобних отців чудотворіння, інших же — справи, других же — кріпке воздержання, (ще) інших —

послушливість, інших — прозріння, — та всі знамення і чудеса ці посвідчу з вірою, (чувши) від твого чорноризця, а від мого пана, єпископа Симона. Іншим-бо здається неімовірним сказане, задля величини справ, причина ж невіри — мене знають, грішного Полікарпа. Але якщо повелить твоє преподобство написати — їхній розум сприйме і до пам'яті принесе. Якщо ж не потрібно (це їм) буде, наступним по нас задля (їхньої) користі залишимо, як блаженний Нестор в Літописці написав про блаженних отців: Даміана, Єремію, і Матвія, і Ісакія². В житті ж святого Антонія всі життя їхні вписані є, хоча і коротко сказані. Але сильніше від раніше названих чорноризців ясно кажу, не таємно, як і раніше: “Якщо-бо я промовчу, від мене до кінця забуті будуть і не пом'януться (їхні) імена, як і до сьогодні (є)”. Це ж говорить в 15-е літо твого ігуменства, що не було поминання (їхнього) протягом 100 і 60 років. Нині ж, задля твоєї любові, потаємне почуте було, і пам'ять тих, хто любить Бога, повсякчас вшанована і хвалена. Ті, котрі Йому вгодили, від Нього увінчані. Мені ж такими прикраситися — велич є, і цим надіюсь прикрити погані свої справи: як тільки згадаю почуте — і творю, і думаю, як мені набути (допомоги) чудотворності їхньої. “Як-бо, — каже Господь, — радість буває на небі за єдиного грішника, що кається, то наскільки сильніше за стількох праведних, котрі жили життям небесним, янголи веселяться”. І тих слави належить їм спадкоємцями бути. Адже тут про плоть не думали, а, немов безплотні, земне все відкинули, і все житейське ні за що маючи, аби (лише) одного Христа набути, Того-бо одного возлюбили і (до) любові Його прив'язалися, і Тому волю всю свою віддали, аби від Нього любов прийняти. І Той дарував їм на землі належне праці їхньої віддання — талан чудотворіння. В майбутньому ж невимовною славою прославить. Без Святого-бо Духа нічого людині не дасться на землі, якщо не буде дано їй звище. Тому і я, грішний Полікарп, твоїй волі корячись, державний Акіндіне, це тобі написав.

---

² Полікарп посилається на оповідь про перших чорноризців Печерських, яка у “Повісті врем'яних літ” міститься під 1074 роком.

Про преподобного Спиридона Проскурника та про Алімпія Іконописця

Слово 34¹

Кожна нелицемірна душа, яка не має в собі лукавства, ні підступу в серці — свята є². Хто щирим є до Бога та людей — такий не може согрішити перед Богом, тим більше ж — не захоче. Як посудина Божа є і житло Святого Духа. Від того освячується душа й тіло, і розум, за сказаним Господом: “Я ж і Батько [Мій] до нього прийдемо і обитель у ньому сотворимо”³; “Вселюсь-бо, — каже, — в нього, ходитиму, і буду їм Богом, ті будуть Мої люди”⁴. Апостол же: “Брати, ви є з Церкви Бога Живого, і Дух Святий живе у вас”⁵. Такі, на землі по-янгольськи поживши, на небесах із іншими [святими] довіку радіють: як же бо в житті невідлучні були від тих, так і по смерті з ними веселяться, як у кінці скажемо про це.

Цей-бо преподобний Спиридон був невіглас словом, але не розумом, не з міста-бо прийшов у чернецтво, а з якогось села. І сприйняв страх Божий в серце своє, і почав учитися книгам, і вивчив весь Псалтир напам'ять.

---

¹ Джерелом оповіді про прп. Алімпія є “Повість минулих літ” у авторській редакції (227, с. XIII). Проте, можливо, в слові використані і фольклорні оповіді. До останніх, зокрема, з певною долею вірогідності може бути віднесений сюжет про зцілення прокаженого, оскільки він безпосередньо пов'язаний з фундушем його внука.

Незрозуміло, звідки потрапила до Полікарпового тексту оповідь про прп. Спиридона та Никодима, оскільки вони жили за ігумена Пимена Постника, а, отже, не раніше 40-х рр. XII ст. (227, с. XIII).

² ...Кожна нелицемірна душа, яка не має в собі лукавства, ні підступу в серці, — свята є... Порівн.: “Блажен той, кому Бог вини не залічить і в кого на душі немає лукавства” (Пс. XXXI, 2).

³ “Ісус же озвався до нього, кажучи: “Коли хтось Мене любить, то й слово Мое берегтиме і возлюбить його Мій Отець, і прийдемо Ми до нього, і в ньому закладемо житло” (Іоан XIV, 23).

⁴ “Які взаємини між храмом Божим та ідолами? Ми-бо храм Бога Живого, як сам Бог сказав був: “Я поселюся в них і [посеред них] буду ходити. Буду їхнім Богом, вони ж будуть Моїм народом” (II Корін. VI, 16).

⁵ Див. прим. 4.

За повелінням же ігумена Пимена Постника пік проскури, і з ним брат один, на ім'я Никодим, однаковий з ним розумом і звичаями. Добре послужили в пекарні впродовж довгих літ, чисто і бездоганно роблячи своє діло. Блаженний Спиридон, відтоді, як прийшов до пекарні, не змінив свого подвигу та праці духовної, але свою роботу здійснював із всіляким благоговінням і зі страхом Божим, жертву чисту від своєї праці приносячи Богові. Плід же вуст його — жива і словесна жертва — від нього приносилась за всіх і за все до Всемогутнього Бога: непрестанно-бо Псалтир співав і той повсякдень до кінця [доспівував], — чи дрова рубаючи, чи тісто місячи, — а все безперестанку це в устах мав.

І [коли] цей одного разу повсякденну роботу здійснював із звичайним благоговінням, прилучилося цьому блаженному розпалити, як і завжди, піч для випікання проскур, і від полум'я вогняного загорівся дах будинку. Він же, взявши мантию свою, закрити уста печі. Свितі ж своїй зав'язав рукави і, її взявши, побіг до колодязя, і наливши туди води, швидко побіг [назад], кличучи братію, аби погасили піч і будинок. Братія ж, збігшись, побачила дивовижну річ, оскільки не витекла вода зі свити, [і] нею погасив [святий] силу вогненну.

Багато старання потрібно, аби згадати і похвалити і блажити всіх, хто у Господі помер тут, у блаженному цьому монастирі Печерському. Давидовими [словами] говорячи: “Радійте, праведні, в Господі! Праведним належить похвала! Добре співайте Йому з вигуками на десятиструнному псалтирі!”⁶. Не від першого-бо на десять часу Господу молилися, і Тому вгодне творили, але з юнацьких років Богу себе віддали, і багато літ прожили, і в добрій старості до Господа відійшли, і ні жодного дня і часу правила свого не змінили. Посаджені бо в Домі Божої Матері — розквітнуть у дворах Бога нашого, і ще помножаться у старості маститій, як же і цей блаженний.

Преподобний Алімпій⁷ відданий був батьками своїми на навчання іконописанню — коли-бо грецькі іконописці з Цареграду

⁶ “Прославляйте Господа гусями, співайте Йому на десятиструнній арфі” (Пс. XXXII, 2).

⁷ В рукописній редакції Йосипа Тризни подано дату постригу прп. Алімпія — 6591 (1083). Ця дата є результатом обчислень автора, у джерелі якого початок розписування Великої Церкви Києво-Печерської лаври віднесено до цього року. А тому, виходячи з даних життя, він припустив, що постриг святого відноситься до

волею Божою і Пречистої Його Матері силоміць приведені були писати церкву Печерську, в дні благовірного князя Всеволода Ярославовича, за преподобного ігумена Никона, як же про них сказано в посланні Симоновому: показав Бог і сотворив чудо страшне в церкві Своїй. Майстри-бо мозаїкою вівтар викладали, і Образ Пречистої Владичиці нашої Богородиці й Пріснодіви сам зобразився. Всі ж ці всередині вівтаря були й клали мозаїку, Алімпій же допомагав їм і вчився. І бачили всі дивне та страшне чудо: подивились вони на образ, і ось раптом засвітився образ Владичиці нашої Богородиці й Пріснодіви Марії яскравіше від сонця! І, не мігши дивитися, упали ниць, вжахнувшись. І [по тому] трохи підвели голови, бажаючи побачити чудо. Аж ось із вуст Пречистої Богородиці вилетів голуб білий і полетів угору до образу Спасового і там зник. Ці ж усі дивились, чи вилетів із церкви, і знову голуб вилетів із вуст Спасових і полетів по всій церкві, до кожного святого підлітаючи, одному на руки сідав, іншому — на голову. Злетівши додола, сів за іконою чудотворною Богородичною

того ж року. Ця дата (якщо прийняти на віру час початку розписування — 1083 р.) — є цілком вірогідною коли не для постригу (який міг відбутися в наступні роки), то, в усякому разі, для приходу святого в Печерську обитель.

Житіє прп. Алімпія є першою відомою нам біографією українського іконописця. Тому зрозуміле бажання людей різних часів визначити серед давніх ікон його мистецьку спадщину. Так, до неї традиційно відносили Свенську ікону Богородиці з предстоячими прп. Антонієм та Феодосієм. Проте, це не так.

Та вже в наш час знайдено інші пам'ятки, які з повним правом можемо назвати творчістю святого. Початок сучасному її осмисленню поклала російська дослідниця В. Брюсова, котра у своїй статті "К атрибутации произведений живописи домонгольского времени. Ярославская Оранта ("Богородица Знамение")" висунула і обґрунтувала припущення стосовно приналежності йому т. зв. Ярославської Оранти, знайденої 1919 року серед мотлоху в Ярославському Спасо-Преображенському соборі. Одним із головних доказів атрибутації вона вважає використання автором ікони ефектів, притаманних мозаїчному живопису, що вказує на його знайомство з цим видом художньої творчості: "создавая икону на дереве, художник еще мыслил категориями монументальной живописи". Не виключено, що Ярославська Оранта (насправді це зображення належить до іконографічного типу "Знамення") є описаною в житті святого чудотворною іконою, посланою Володимиром Мономахом до Ростово-Суздальської землі.

Інша російська дослідниця В.І. Антонова вперше звернула увагу на стилістичну схожість "Великої Панагії" з мозаїками Михайлівського Золотоверхого монастиря, чудом збереженими під час знищення собору комуністами (щоправда, частина їх загарбана до Москви). Український вчений Г.І. Логвин розвинув цю ідею, в свою чергу довівши, що два мозаїчні зображення — Дмитрія Солунського та архидиякона Стефана — виконані тією самою людиною, що створювала і "Велику Панагію", отже — прп. Алімпієм (104, с. 17).

намісною. Ті ж, що внизу стояли, хотіли зловити голуба і, приставивши драбину, [піднялися нагору]. І не знайшли ні за іконою, ні за завісою⁸. Оглянувшись навколо, і не бачачи, де заховався голуб, стояли всі, дивлячись на ікону. І ось знову перед ними вилетів голуб із вуст Богородиці й полетів угору — до образу Спасового. І закричали тим, що стояли наверху: “Ловіть!” Вони ж простягли руки, бажаючи його зловити. Голуб же знову влетів до вуст Спасових, звідки був вийшов. І ось знову світло, яскравіше від сонця, осяяло тих, осліпивши погляди людські. Ці ж упали ниць і поклонилися Господові. Серед них же був і цей блаженний Алімпій, який бачив дію Святого Духа, що перебуває в тій святій і чесній церкві Печерській.

Коли-бо закінчили її розписувати, тоді блаженний Алімпій пострижений був за ігумена Никона. Добре навчився мистецтву іконописному — ікони писати умів прекрасно. Цей же мистецтву захотів навчитися не задля багатства, а задля Бога це творив — працював-бо, скільки потрібно було ігумену та всій братії, яким писав ікони. І за це нічого не брав. Якщо ж коли не мав діла собі цей преподобний, то, взявши в борг золота й срібла, які потрібні для ікон, працював для тих, кому заборгував, і віддавав ікону за такий борг. Часто ж просив друзів своїх, аби, якщо в церкві де бачили старі ікони, то йому приносили. І, їх обновивши, ставив на своїх місцях. Все ж це сотворив, аби не байдикувати, оскільки святі отці повеліли монахам рукоділля мати і великою [справою] це перед Богом усталили, як же каже Апостол Павло: “Мені і тим, хто зі мною, послужили руки мої, і ні в кого дарма хліба не їв”⁹.

⁸ Чудо сталося, коли грецькі майстри викладали у вітварі мозаїчне зображення Оранти, подібне до того, яке збереглося, зокрема, в Софії Київській. Як видно з тексту, голуб вилетів із вуст цього зображення і полетів “до образу Спасового”, тобто під склепіння бані. Проте не вилетів назовні у вікна барабана, а, ненадовго зникнувши, знову з’явився, на цей раз із вуст Спасових, і полетів до чудотворної ікони. Остання знаходилась на вітварній перегородці, яка відділяла храм од вітваря і заміняла сучасний іконостас.

В центрі її, там, де тепер містяться центральні, т. зв. “Царські”, врата іконостасу, стояло два стовпи, які виконували ту ж функцію. Ці стовпи підтримували фриз із карнизом (космитанс). На ньому і висіла тоді чудотворна ікона Успіння. Подальша оповідь не зовсім зрозуміла, оскільки не ясно, з вуст якої ікони вилетів голуб — мозаїчної чи намісної. По тому голуб остаточно зник під склепінням бані.

⁹ Дана фраза є поєднанням двох новозавітних цитат: “Ви самі знаєте, що моїм потребам і тих, які зо мною, служили оці руки”. (Діян. XX, 34) та “Ми ж безладдя поміж вами не коїли, ані не їли ні в кого дармо хліба, а вдень і вночі тяжко та гірко працювали, щоб не утруднювати з вас нікого”. (II Сол. III, 8).

Так і цей блаженний Алімпій на три частини розділяв [від] рукоділля свого: одну частину — на святі ікони, а другу частину — на милостиню жебракам, а третю частину — на потреби тіла свого. І так творив із року в рік, повсякдень, не даючи собі спокою: поночі співав та молився, як день же наставав — займався своєю справою. Без роботи ніхто його ніколи не бачив; але і від збору церковного задля роботи не відлучався ніколи. Ігумен же за велике його добродійство й чисте життя поставив його священником, і [святий] в тому чині священства добре й богоугодно перебував.

Один із київських багатіїв хворів на проказу і багато лікований волхвами та лікарями, і в іновірних людей шукав допомоги, й не отримав [одужання], але тільки погіршення зажив. І один із його друзів змусив його йти до Печерського монастиря й молити деяких отців, аби помолилися за нього. Той же приведений був до монастиря, ігумен повелів напоїти його з колодязя святого Феодосія, голову ж та обличчя йому помазали [тою водою]. І негайно скипів увесь гній за зневіру його, так, що втекли всі від смороду. Він же повернувся додому, плачучи й нарікаючи, і не виходив звідти багато днів через сморід, і говорив друзям своїм: “Вкрив сором обличчя моє, чужим став братам моїм, і нерідним — для синів матері моєї, оскільки не з вірою прийшов до святих Антонія і Феодосія”. І [так] перебував, повсякдень чекаючи смерті. І по тому одного разу, опам’ятавшись, обдумав свої гріхи і, прийшовши до преподобного Алімпія, покався йому. Блаженний же говорить йому: “Чадо, добре сотворив єси, сповідавши Богові гріхи свої переді мною, недостойним. Каже-бо пророк Давид: “Виповім свої беззаконня Господові, і Той відпустить нечестя серця мого”¹⁰. І, чимало повчивши його про спасіння душі, взяв вапницю¹¹, і художньою фарбою, якою ікони писав, обличчя його пофарбував і струпи гнійні замазав, і цим до першої подоби та доброго вигляду повернув. Привів його до Божественної Церкви Печерської, дав йому причаститися Святих Таїн та повелів умитися водою, якою священники вмиваються. І тут негайно спали його струпи і зцілювся [від хвороби своєї]. Побачте розум блаженного,

---

¹⁰ “Поклавсь на Господа, нехай його рятує; нехай його спасає, коли він його любить”.

¹¹ Вапниця — мабуть, щось подібне до палітри, оскільки походить від слова “вапъ” або “вапа” — фарба.

Христу-бо уподобився: як же Господь прокаженого зцілив і повелів йому показатися священикам і принести дарунок за очищення його¹², так і цей святий — уникаючи величання. Як же і Христос сліпого зцілив, але повелів йому йти до Силуамової купелі вимитися¹³, так і цей блаженний наперед фарбою прикрашає образ, засмерджений невірою, вшановує ж і служителів Божих, аби й ті стали разом із ним співучасниками чуда. Водою ж того обмивши, не лише від тілесної прокази очистив, а й від душевної. Всі дивувалися швидкому його зціленню. Правнук же того зціленого за очищення того обкував золотом кивот над Святою Трапезою. Каже ж преподобний Алімпій: “Братіє! Послухайте сказане: “Не може раб на двох панів працювати”¹⁴. Так же і цей наперед став рабом врага через чарівництво, наостанок же прийшов до Бога, зневірився-бо раніше у спасінні своєму. Хвороба — проказа — напала на нього через його невіру. “Просіть-бо, — каже Господь, — і не просто просіть, а з вірою просіть, і отримаєте”¹⁵. Коли ж покався перед Богом, і мене свідком зробив, — Скорий на Милість його обдарував”.

І пішов зцілений додому, славлячи Бога й Пречисту Матір, Котра Того породила, і преподобних отців наших Антонія та Феодосія, і блаженного Алімпія. Це-бо новий нам Єлисей, що Неомана Сиріянина від прокази зцілив¹⁶.

Інший якийсь чоловік — христолюбець із того ж міста Києва — церкву собі поставив і захотів сотворити церкві на прикрашення великі ікони — 5 Деїсуса і дві намісні. Цей же христолюбець дав срібло двом монахам [із] монастиря Печерського, аби домовилися з Алімпієм, [і] заплатили йому скільки захоче. Ці ж мнихи нічого не казали Алімпієві, а взяли від мужа скільки хотіли. По певнім часі христолюбець послав до мнихів

¹² ...як же Господь прокаженого зцілив і повелів йому показатися священикам і принести дарунок за очищення його... Див. Марк I, 40—45.

¹³ ... Як же і Христос сліпого зцілив, але повелів йому йти до Силуамової купелі вимитися... Див. Іоанн IX, 1—7.

¹⁴ “Ніхто не може двом панам служити: бо або одного зненавидить, а другого буде любити, або триматиметься одного, а того знехтує. Не можете Богові служити — і Мамоні” (Мт. VI, 24).

¹⁵ “Просіть, і дасться вам; шукайте і знайдете; стукайте і відчинять вам. Кожний-бо, хто просить, одержує; хто шукає, знаходить; хто стукає, тому відчиняють” (Мт. VII, 7—8).

[спитати], чи не готові його ікони. Ті ж сказали: “Ще золота вимагає”. І знову взяли у христолюбця золото й потратили. І ще раз обмовили святого, сказавши: “Ще просить стільки ж, скільки взяв”. Той же христолюбець із радістю дав. І невдовзі знову чорноризці кажуть: “Іще Алімпій стільки ж вимагає”. Христолюбець же каже: “Якщо і вдесятеро попросить, то дам, лиш благословіння його хочу й молитви, і справи рук його”. Алімпій же нічого не знав про зроблене тими мнихами. Присилає [нарешті] чоловік [той] дізнатися, чи написані ікони. Ті ж чорноризці звістили йому, так говорячи: “Алімпій взяв золота й срібла надміру, а не хоче писати ікон твоїх”. Христолюбець же той прибув до монастиря з великим почтом, і пішов до ігумена Никона, бажаючи пожалітися на преподобного Алімпія. Ігумен же, покликавши його, каже: “Брате, що це за неправда була від тебе синові нашому? Не раз вимагав плати, коли маєш звичай безплатно писати”. Блаженний же відповідає: “Отче чесний! Знає твоя святість, що ніколи не лінився в справі цій. Нині ж не знаю, про що говориш”¹⁷. Ігумен же каже: “Три ціни взяв за сім ікон”. І ось, на викриття йому повелів принести дошки іконні [та] покликати монахів, котрі брали плату, аби судилися з ним і викрили його. Послані ж побачили ті ікони написаними надзвичайно красиво і принесли їх до ігумена. Побачивши, всі здивувалися та вжахнулися, і з трепетом уклакли, на землю впавши, і поклонилися Нерукотворному Образу Господа нашого Ісуса Христа й Пречистої його Матері, і святих його. І пішов великий поголос про те всім містом Києвом. Прийшли ж ті два мнихи, які обмовили блаженного, не знаючи про те, [що сталося], нічого, і почали сперечатися з Алімпієм, так мовлячи: “Три ціни взяв, ікон [же] не пишеш”. Відповіли ж усі тим, кажучи: “Ось нині ікони Богом написані є!” Ці ж, побачивши, вжахнулися чуду.

---

¹⁶ ... Це-бо новий нам Єлисей, що Неомана Сиріянина від прокази зцілив...
Див. Лука IV, 27.

¹⁷ Смысл фрази саме такий. Можливо, через якесь давнє псування тексту Полікарпового твору ми зараз не можемо однозначно зрозуміти: за що ж передусім зібрався сварити прп. Алімпія прп. Никон — за потрійну ціну ікон, чи за те, що вони не були ним написані. Наразі, між цими двома фразами могли стояти й інші речення, які логічно переводили розмову з ціни до самих ненаписаних ікон.

Ті ж чорноризці, що обікрали монастир, викриті були і, все здобуте втративши, вигнані були з монастиря Печерського. Але й так свої погані [справи] не облишили, поширюючи брехні про блаженного і всім говорячи: “Ми самі написали ікони, господар же їхній не захотів дати нам плату. І таке вигидавав, аби залишити нас без заробленого: збрехав про ікони, ніби Богом написані є, а не нами зображені”. І так наставляли народ, який приходив подивитися на ті [ікони] й хотів їм поклонитися. Ці ж забороняли. І люди повірили мникам, які оббрехали блаженного Алімпія.

Але Бог прославляє святих своїх, як же Господь каже в Євангелії: “Не може місто заховатися, стоячи на верху гори, й не запалюють світильника і ставлять під посудину, але — на свічнику, аби світив усім, хто проходить”¹⁸. Так же не втаїлося і добродійне житіє цього преподобного Алімпія. Дійшло ж і до князя Володимира чудо з іконами. Було ж так: волею Божою від пожежі згорів Поділ увесь, і та церква, в якій були ікони ті, згоріла. І по пожежі знайдені були сім ікон цілими, а церква вся погоріла¹⁹. І, це прочувши, князь пішов побачити чудесні ікони, за одну ніч написані за Божим велінням. І прославив Творця всіх, що здійснює преславні чудеса

¹⁸ “Ви — світло світу. Не може сховатись місто, що лежить на верху гори. І не запалюють світла та й не ставлять його під посудиною, лише на свічник, і воно світить усім у хаті. Так нехай світить перед людьми ваше світло, щоб вони, бачивши ваші добрі вчинки, прославляли вашого Отця, що на небі”. (Мт. V, 14—15).

¹⁹ . волею Божою від пожежі згорів Поділ увесь, і та церква, в якій були ікони ті, згоріла. І по пожежі знайдені були сім ікон цілими, а церква вся погоріла... В Іпатіївському літописі під 1124 роком знаходимо таку інформацію: “Цього літа не було дощу. Тоді ж погорів Поділ увесь, напередодні свята Різдва Іоана Хрестителя і Предтечі (24 червня — І.Ж.). Наступного дня погоріла Гора і монастирі всі, скільки їх на Горі в граді, і жида”. Дослідники переважно пов’язують інформацію життя саме з цією пожежею. Але тоді виходить, що вона потрапила до Полікарпового писання не з “Повісті минулих літ”, хронологічні рамки якої були вужчими. Наразі, існує і ще одна, набагато вагоміша невідповідність: дана подія відбулась за рік до смерті Володимира Мономаха, а отже, він мав уже небагато часу, аби перенести ікони на схід. Проте у Воскресенському літописі знаходимо інформацію про ще одну пожежу на Подолі, яка сталась (6519) 1111 року: “Того ж літа погорів Поділ Київський, і Чернігів, і Смоленськ, і Новгород”. На те, що це повідомлення потрапило до Воскресенського літопису (а точніше, до Московського літописного зведення 1479 року, яке увійшло до його складу) з українського літописання, що містило авторську редакцію “Повісті минулих літ”, і що саме тут у тексті прп. Нестора містилась оповідь про чудотворні ікони прп. Алімпія, вказує те, що ця ж дата пожежі подана і в рукописній редакції Патерика Йосипа Тризни (хоча тут помилково написано 6019 замість 6519).

молитвами угодників своїх Антонія й Феодосія. Взявши ж одну ікону — Святу Богородицю — Володимир послав її до града Ростова, в тамтешню церкву, яку сам сотворив, де й донині стоїть — сам її бачив. І ось що при мені сталося в Ростові: церква та завалилася, а ікона неушкодженою лишилася й перенесена була до дерев'яної церкви, яка [невдовзі] згоріла під час пожежі, ікона ж та [знову] неушкоджена була, навіть сліду вогню на собі не маючи²⁰.

Переїдемо до наступної оповіді про блаженного Алімпія. Інший христоробець дав цьому блаженному ікону намісну написати. Невдовзі ж розхворівся блаженний Алімпій, ікона ж була не написана. Боголюбець же напирив на блаженного. Каже до нього блаженний: “Чадо, не приходь до мене, не сором мене, але зверни до Господа печаль твою за ікону, і Той сотворить, як же хоче: ікона твоя у своє свято на своєму місці стане”. І зрадив чоловік, оскільки ікона до свята писалася, і, повіривши словам блаженного, пішов додому, радіючи. І прийшов знову боголюбець той напередодні Успіння, бажаючи взяти ікону, і побачив її ненаписаною, блаженного ж Алімпія вельми хворим, і дозював йому, говорячи: “Чому не звістив мені про свою неміч, і я б дав ікону писати іншому, аби свято світле й чесне було. Нині ж посоромив мене й не зробив ікони”. Блаженний же смиренно йому відповідає: “О, чадо, хіба через лінь таке робив? Чи не можна для Бога ікону Своєї Матері словом написати? Я-бо відходжу зі світу цього, як же явив мені Господь, і по моєму відшесті всіляко втішить тебе Бог”. Чоловік же той пішов од нього додому в печалі. Як пішов же — увійшов

---

²⁰ ...І ось що при мені сталося в Ростові: церква та завалилася, а ікона неушкодженою лишилася й перенесена була до дерев'яної церкви, яка [невдовзі] згоріла під час пожежі, ікона ж та [знову] неушкоджена була, навіть сліду вогню на собі не маючи... Володимир Мономах помістив ікону у побудованій не ним, а ще св. Леонтієм дерев'яній церкві. 1161 року ця церква згоріла, і на її місці Андрій Боголюбський побудував нову кам'яну церкву. 1204 року, коли Полікарп, ймовірно, мешкав у Ростові, ця церква справді завалилася і поновлювалася з 1213 року. Полікарп же про пожежу згадує вже після 1204 року. Отже, або він переплутав ці дві події, або чудотворна ікона була перенесена до якоїсь дерев'яної споруди, яка мала слугувати за кафедральний собор до його поновлення, але невдовзі теж згоріла.

[до келії святого] якийсь юнак світлий і, взявши вапницю, почав писати ікону. Алімпій же думав, що розгнівався на нього господар ікони й писця іншого прислав, оскільки спочатку як людина [той] виглядав, але швидкість роботи тої безплотного виказала. То золотом обкладав ікону, то на камені фарби тер, і все писав. І за 3 години ікону написав, і каже: “О, калугере, чи чогось не вистачає, чи щось не так зробив?” Преподобний же каже: “Добре зробив. Бог допоміг тобі дуже уміло написати цю ікону, і ось тобою зробив її”. Як настав вечір, невидимий [юнак] став із іконою.

Господар же ікони без сну перебував усю ніч від печалі, оскільки не було ікони на свято, недостойним себе і грішним називаючи задля [відсутності — ?] такої благодаті. І, вставши, пішов до церкви, аби там поплакатися за своїм гріхом, і відкрив двері церкви, і побачив сяючу ікону на місці своєму, і упав від страху, думавши, що привида побачив. І, трохи оговтавшись від страху, відразу зрозумів, що [то] ікона є, і в трепеті та жахові великому пом’янув сказане преподобним, і, побігши, розбудив своїх домашніх. Вони ж з радістю побігли до церкви зі свічами і кадилами. Побачили ікону, що сяяла яскравіше від сонця, і, попадавши на землю, поклонилися іконі і приклалися з веселою душею. Боголюбець же той прийшов до ігумена і почав оповідати чудо, яке сталося з іконою. І всі разом пішли до преподобного Алімпія, і побачили, що той уже відходить зі світу цього. І запитав його ігумен: “Отче, як і ким написана була ікона?” Той же оповів їм усе побачене: “Янгол, — каже, — що написав її, ось тут стоїть і взяти мене хоче”. І, це сказавши, віддав душу [Богу].

І, його приготувавши, понесли до церкви, звичайний спів над ним здійснивши, поклали його в печері з преподобними отцями²¹. Про Христа Ісуса, про Господа нашого, Йому ж слава з Отцем і зі Святим [Духом, і нині, і повсякчас, і на віки вічні. Амінь].

---

²¹ ...поклали його в печері з преподобними отцями... Прп. Алімпій похований у Ближніх печерах.

Про преподобного Мойсея Угриня

Слово 30¹

Відомо про цього блаженного Мойсея Угриня, що був [він] улюбленцем святого Бориса, був-бо за походженням угорець, брат Георгія, на якого святий Борис одягнув гривну золоту, і якого вбили із святим Борисом на Альті і голову йому відрізали задля [тої] золотої гривни. Цей-бо Мойсей, один будши вибавлений від гіркої смерті й гіркого зачення уникнувши, прийшов до Предслави, сестри Ярославової, і перебував тут. І в ті дні не можна було піти нікуди, і молився той, міцний душею, доки прийшов благочестивий князь наш Ярослав, не стерпівши тепла душевного до братів своїх, на беззаконного, і переміг безбожного, гордого і окаянного Святополка. Цей-бо втік у Ляхи та прийшов назад із Болеславом, і вигнав Ярослава, а сам сів у Києві. І Болеслав, повертаючись до Ляхів, взяв із собою обох сестер Ярославових, і забрав же й бояр його, [а] з ними ж — і цього блаженного Мойсея повів, закованого по руках і ногах кайданами тяжкими, [і] його добре стерегли, бо був сильний тілом і гарний з обличчя.

Побачила його жона одна з-поміж знатних, красива та юна, що мала вдосталь багатства і велику владу. І та, взявши до серця вроду побаченого [бранця], була вражена в серце жагою, бо захотіла цього преподобного. І почала спокусливими словами умовляти його, мовляючи: “О, чоловіче! Дарма такі муки приймаєш. Маючи розум, ним би можна звільнитися від цих кайданів та страждань”. Каже до неї Мойсей: “Бог так зволив”. Жона ж до нього: “Якщо мені покоришся, я тебе вибавлю й знатним зроблю в усій Лядській землі, і пануватимеш наді мною й усією землею моєю”. Зрозумів же блаженний бажання її гидотне, та й каже до неї: “То який муж, взявши жону й покоровшись їй, добре зробив? Адам, коли першоствореній жоні покоровся, із раю вигнаний був. Самсон, силою усіх переважаючи і воїнів перемігши, наостанок жоною був відданий іноплеменним. І Соломон, премудрості глибину

¹ Згадка у попередньому слові про прп. Мойсея Угриня спонукала Полікарпа порушити хронологічний порядок своєї оповіді і подати інформацію про цього святого, взяту, напевне, з життя прп. Антонія.

взнавши, жоні підкорившись, ідолам поклонився. Й Ірод, великі перемоги здійснивши, пізніше рабом став [жінки], [та] Іоану Предтечі голову відсік. То як я, вільним буди, зроблю себе рабом жінки, якої від народження не спізнав?" Вона ж каже: "Я тебе викуплю й знатним зроблю, і паном всього дому мого зроблю, і за чоловіка тебе мати собі хочу, лиш [і] ти волю мою вдовольни й жагу душі моєї втіш. І дай мені добротою твоєю насолодитися. Вдовольнюся, бездумно згублена, твоєю любов'ю, аби сердечне полум'я, яке палить мене, вгасло — не можу [-бо] стерпіти краси твоєї. Я ж радість отримаю від [утілення] бажань моїх, і спочину від пристрасті, й ти насолодишся моїм добром, і паном усього майна мого будеш, та спадкоємцем моєї влади, і зверхником боярам [станеш]". Блаженний же Мойсей каже до неї: "Добре знаєш, що не сотворю волі твоєї, ні влади твоєї, ні багатства не хочу, але ліпшою від усього цього є чистота душевна, а ще більше — тілесна. Не тяжко мені було (? — І. Ж.) погубити 5 років, які мені Господь дарував терпіти у путях цих. Задля цих моїх невинних мук надіюсь бути вибавленим од вічних мук".

Тоді жона, бачачи, що втратила таку красу, отримала іншу раду від диявола, подумавши так: "Якщо викуплю його, якось і неволею покориться мені". Посилає ж до хазяїна його, аби взяв у неї скільки хоче, а Мойсея віддав їй. Той же, бачачи добрий час для набуття багатства, взяв у неї аж до 1000, Мойсея ж віддав їй. І великою неволею безсоромно потягли його на недобре діло. Коли ж [та полька] волю набула над ним — повеліла йому бути при собі й звільнила його від кайданів, і в багатоцінній ризи його одягла, і смачною їжею його годувала, і силувала любити її, до своєї хтивості змушуючи. Цей же преподобний, бачивши шаленство жони тої, [ще] більше навернувся до молитви й посту, ївши [пісне] в неспанні, і зволивши краще сухий хліб [вживати] Бога ради й воду з чистотою, ніж багатоцінний харч та вино зі скверною. І не лише зняв із себе нижню сорочку, як Йосиф, але й увесь одяг [ошатний — ?] із себе зняв, і уникнув гріха, і ні за що мав життя світу цього. І таку лють [цим] викликав у жони, що [захотіла] вморити його голодом. Бог же, [Який] не лишає рабів своїх, котрі вірять Йому, одного з рабів жони тої до милосердя навернув, і [той] таємно подавав йому їжу. Інші ж, його умовляючи, говорили: "Брате Мойсею! Що не дає тобі женитися? Ще-бо юним є, а вона — вдова; була з мужем один рік. І вродливіша від інших

жінок, багатство має незліченне й владу в Ляхах. І коли б вона захотіла за якогось князя, то [і той] би нею не погребував. Ти ж полоненим є та невільником жони цієї, а паном її не хочеш бути? Якщо ж говориш: “Не можу переступити Заповіді Христові”, то чи не каже Христос у Євангелії: “Задля цього залишить чоловік батька свого і матір та приліпиться до жони своєї, і будуть обоє єдиною плоттю, уже-бо не є двома, але плоттю єдиною”². Апостол же: “раніше [належить] женитися, ніж народжуватися”, вдовицям же велить до другого шлюбу йти. Ти ж, не маючи обіту чернечого, але вільний від того, для чого жорстоким і гірким мукам себе піддаєш, чи чого стережешся? Якщо ж тобі доведеться померти в біді сій, то яку похвалу матимеш? Хто ж від перших [людей] і до сьогодні цурається жінок, крім чернеців? Авраам чи Ісак, чи Іаков? Йосиф же, в малому перемигши, однак жоною переможений був. Ти ж нині, якщо життя [не] втрапиш, однак жоні належатимеш. І хто не посміється твоєму безумству? Краще тобі покоритися жоні цій і вільним стати, і паном бути над усім”. Він же говорить їм: “Гей, брати і добрі мої друзі, добро мені радите! Розумію, що краще від шептання зміїного, котре в Раю Єва [чула], пропонує мені. Радите мені покоритися жоні цій, але ніяк вашої ради не прийму. Якщо мені доведеться і померти в неволі цій та в гірких муках — всіляку надіюсь від Бога милість набути. Хоча всі праведники спаслися з жонами, я ж один грішник є — не можу з жоною спасатися. Але якби Йосиф покорився жоні Петефрїїній, то не царствував би по тому: бачив-бо Бог терпіння його й дарував йому царство. Тому в усіх родах хвалений є, як цнотливий, хоча й дітей прижив. Я ж не Єгипетського царства хочу набути й мати владу, чи великим бути в Ляхах, і з честю з’явитися в Руській землі, — але заради Вищого Царства цього не роблю. Якщо ж живим звільнюсь із рук жони цієї, то чернецем буду. Що ж бо в Євангелії Христос каже: “Кожен, хто залишить батька свого, і матір, і жону, і дітей, і дім, той є Моїм учнем”³. Христа ж більше слухати чи вас? Апостол говорить: “Хто оженився — піклується, як вгодити жоні, а хто не женився —

---

² “...Тому покине чоловік батька і матір і пристане до своєї жінки, і будуть вони двоє одним тілом, так що не будуть більше двоє, лиш одне тіло”. (Мт. XIX, 5—6).

³ “І кожний, хто задля Імені Мого покине дім, братів, сестер, батька, матір, жінку, дітей, поле, в сто разів більше одержить і життя вічне матиме у спадщину”. (Мт. XIX, 29).

підкується, як угодити Богу”⁴. Питаю ж вас, кому належить більше рабом бути — Христу чи жоні? Пишеться-бо: “Раби, слухайте панів своїх у благому. А не у погаданому”. Зрозумійте ж ви, які володієте мною, що ніколи не спокусить мене краса жіноча, ні відлучить мене від любові Христової!”

Це почувши, жона, думку лукаву в серці своєму придумавши, садить його на коня і з багатьма слугами велить водити його по містах і селах, які належать їй, говорячи йому: “Це все твоє є, якщо забажаєш. Твори, що хочеш, із цим”. Говорить же і до людей: “Це — пан ваш, а мій чоловік, тож усі стрічні кланяйтеся йому”. Було-бо багато служило їй рабів та рабинь. Посміявся блаженний безумству жони й каже їй: “Дарма трудишся — не можеш-бо мене спокусити тлінними речами світу цього, ні применшити мого духовного багатства. Зрозумій [це] і не трудися даремно”. Жона ж каже йому: “Чи не знаєш, що проданий мені є? І хто звільнить тебе від рук моїх? Живого тебе ніколи не відпущу: по багатьох муках умертвлю тебе”. Він же без страху відповідає їй: “Не боюся сказаного мені, але той, хто продав мене тобі, більший гріх має. Я ж від сьогодні, за Божим повелінням, буду мнихом”.

В ті дні прийшов один чернець зі Святої Гори, саном ієрей. Бог наставив його, і прийшов до блаженного, і одягнув його в янгольський образ, та чимало повчив його про чистоту, як не показати плечей своїх врагу і від тої гидотної жони вивільнитися. І, це сказавши, пішов від нього. Шукали його [по тому], але не знайшли. Тоді ж жона, відчаявшись у своїй надії, рани тяжкі наклала на Мойсея: роздягнувши, повеліла бити його палками, аж земля набухла кров’ю. І, б’ючи, говорила йому: “Покорися пані своїй і здійсни волю її. Якщо ж не послухаєшся, то на частини розірвемо тіло твоє: не думай-бо, що уникнеш цих мук, але, по багатьох гірких стражданнях, віддаси душу свою. Але помилуй сам себе і відкинь це ганчір’я, і одягнися в безцінні шати, і звільнися від мук, які чекають на тебе, доки не доторкнулися до плоті твоєї”. І сказав Мойсей: “Брати! Повелене вам творити — творіте негайно. Мені ж неможливо відректися чернецтва й любові Божої. Ніякі тортури: ні вогонь, ні меч, ні рани не можуть мене відлучити від Бога та цього великого янгольського образу. А ця безсоромна і божевільна жона показала

⁴ “...Хто нежонатий, клопочеться про господні справи, як подобатися Господові; а хто жонатий, клопочеться про справи цього світу”. (1 Кор. VII, 32—34).

безсоромність, не лише не побоявшись Бога, але й на людський сором не зважила, безсоромно змушуючи [мене] до осквернення й блуду. Ні покорюся їй, окаяній, ні волю її не здійснию”.

Велику печаль мала жона, як би себе відомстити за сором. [І ось], посилає до князя Болеслава, таке говорячи: “Сам знаєш, що чоловік мій убитий був на війні, [ходивши] з тобою, ти ж дав мені волю, аби, кого захочу взяла за чоловіка. Я ж полюбила одного гарного юнака з-поміж твоїх полонених і, викупивши, взяла його в дім свій, давши за нього золота багато, і все, що було в домі моєму: золото і срібло, і владу подарувала йому. Він же це все ні за що має. Багаторазово ж і ранами та голодом мучила його. І не достатньо було йому. 5 років закований був у того, хто полонив його, і ось шосте літо перебуває у мене, і чимало катований був мною через непослух, що сам на себе накликав жорстокосердістю своєю. Нині ж пострижений [в чернецтво] якимось чорноризцем. Ти ж, що повелиш із ним сотворити, те сотворю”. Той же повелів їй приїхати до себе й Мойсея привезти з собою. Жона ж прийшла до Болеслава і Мойсея привела з собою. Побачивши преподобного, Болеслав чимало напучував його взяти жону. І не вмовив. І каже до нього: “Хто настільки нечутливий, як ти, котрий такі блага та честь втратив і віддав себе на гіркі ці муки? Віднині знай: [вибір] життя або смерті належить тобі — або, волю пані своєї здійснивши, отримаєш від нас честь і велику владу, або, не послухавшись, по багатьох тортурах смерть приймеш”. Говорить же й до жони: “Ніхто із куплених тобою полонених не вільний, але, як пані раба, роби що хочеш, аби й інші не насмілилися не слухатися панів своїх”. І відповів Мойсей: “Що-бо говорить Господь: “Яка ж користь людині, якщо і всього світу набуде, чи що дасть за зраду душі своєї?”⁵. Ти ж, — що мені обіцяєш славу і честь, яку сам скоро втратиш, і домовина тебе прийме без майна. І ця гидотна жона негідно вбита буде”. Так же і було за пророцтвом преподобного. Жона ж, отримавши на нього владу більшу, безсоромно спонукала його на гріх. Одного разу повеліла його насильно покласти на ложі своєму з собою, цілуючи й обнімаючи, але не могла його цією спокусою навернути на бажане. Каже ж до неї блаженний: “Даремна праця твоя. Не думай-бо, що я —

---

⁵ Бо яка користь людині здобути світ увесь, а занепастити свою душу? Що б то людина може дати за власну душу? (Марк VII, 36—37).

божевільний, чи не можу цього діла зробити. Але задля страху Божого тобою гидую, як нечистою”. І, це почувши, жона повеліла йому по сто ран завдавати щодня, наостанок же повеліла йому гаємні члени відрізати, говорячи: “Не пощажу його доброт, аби не наситилися інші його красою”. Мойсей же лежав, немов мертвий, од втрати крові й ледь дихав.

Болеслав же, посоромившись знатності жони й любові давньої, потакавши їй, почав гоніння велике на чорноризців та вигнав усіх зі своїх земель. Бог же скоро відомстив за рабів своїх. Одної-бо ночі Болеслав раптово помер, і були заворушення великі по всій Лядській землі, і, повставши, люди побили єпископів своїх, і боярів своїх, як же в “Літописці” описано. Тоді ж і сію жону убили. Преподобний же Мойсей, зцілившись від ран, прийшов до Святої Богородиці в Печерський святий монастир, несучи на собі мученицькі рани і вінець сподівань, як переможець хоробрий Христів. Господь же дарував йому силу на пристрасті. Один-бо брат, борений бувши блудом, прийшов, молячи цього преподобного допомогти йому: “і якщо мені, — мовить, — що накажеш — буду цього обіту дотримуватися до смерті”. Блажений же наставив його: “Та ніколи не промовиш слова жодній жоні за життя свого”. Той же обіцяв з любов’ю. Святий же мав патерицю в руці своїй, бо не міг ходити від тих ран. І цим ударив його в лоно, і негайно омертвіли члени його, і звідтоді не було гіді брату. Це [все] про Мойсея вписано є в житті святого отця нашого Антонія, був-бо прийшов блаженний за днів святого Антонія і помер у Господі, в доброму сповіданні, пробувши в монастирі літ 10, а в полоні постраждавши — в кайданах 5 літ, 6-те літо — за чистоту. Пом’януте ж і вигнання ченців у Ляхах, задля постриження преподобного, який [бажав] вдатися Богові, Котрого возлюбив. Це ж вписано до життя святого отця нашого Феодосія. Коли вигнаний був святий отець наш Антоній князем Ізяславом через Варлаама та Єфрема, княгиня його, ляшкою будши, перестерегла його, кажучи: “Ні думай, ні роби цього. Таке-бо сталося колись в землі нашій: з певної причини вигнані були чорноризці за межі землі нашої, і багато зла було в Ляхах”. Задля цього Мойсея це сталося, як же вище написав. І, що дізнався, те написав про Мойсея Угриня та Іоана Затворника, що судив їм Господь у славу Свою, прославляючи їх задля їхнього терпіння, і дарами чудотворіння збагатив. І Тому слава нині і [повсякчас, і навіки-віків. Амінь].

Про Прохора чорноризця, котрий з молитвою із трави, що називається лободою, пік хліб і з попелу сіль [робив]

Слово 31

Чоловіколюбець Бог на всі часи і літа провидить [долю] роду людського та користь дарує творінням Своїм згідно зі Своїм бажанням. Чекаючи нашого покаяння, наводить на нас: іноді — голод, іноді ж війни — за неуправство нинішнього властителя. Цим-бо наvertsає Владика наше людське недбальство на добродійство, [змушує] пам'ятати справи негідні, бо хто робить погані й негідні справи — задля наших гріхів віддані будуть поганим та немилостивим властителям. Але й ті не уникають суду: суд-бо без милості [належить] немилостивому.

Було-бо [це] в дні княжіння Святополкового в Києві¹. Багато насильства людям вчинив Святополк — доми-бо знатні до ноги без вини викорінивши, майно численне відняв. Задля цього попустив Господь поганим силу мати над ним, і були битви численні з половцями, а до того ж і котора була в ті часи, голод сильний і бідність велика в усій Руській землі.

У ті дні прийшов якийсь чоловік зі Смоленська до ігумена Іоана, бажаючи стати монахом, якого і постриг [ігумен], Прохором його назвавши. Цей же, ставши чорноризцем, віддав себе в послух і воздержання безмірне, так, що й хліб у себе відібрав. Збирав лободу і, своїми руками розтираючи, хліб собі робив. І цим харчувався. І такого [харчу] готував на рік, і наступного літа теж заготовляв, так, що достатньо йому було [і] без хліба протягом усього життя свого². І, бачачи терпіння його та велике воздержання, Господь

¹ ...в дні княжіння Святополка в Києві... Йдеться про Святополка-Михайла Ізяславовича, сина київського князя Ізяслава і внука Ярослава Мудрого (1050 — 1113). Київський князь з 1093 по 1113 р.

² Спекти хліб із самої лише сушеної лободи не можна. Її, як будь-який харчовий додаток, можна лише додати в борошно, та й то небагато... Можливо, святий використовував певну борошняну суміш, до складу якої входили різноманітні дикоростучі їстівні рослини.

перетворив йому гіркоту ту в солодощі, і по печалі була йому радість, за сказаним: “Увечері буде плач, а ранком — радість”³. І задля того прозваний був Лободником, бо ніколи хліба не попробував, крім проскури, ні овочів ніяких, ні напоїв, але тільки лободу та воду, як про те й вище сказано. Цей же не печалився ніколи, але завжди радісно служив Господові. І не боявся ніколи наближення війни, оскільки було житіє його, як одного із птахів — не набув-бо ні маєтків, ні житниць, де зберігав добро своє. Цей [уже] не скаже, як багатий: “Душе, маєш багато доброго, що лежить на багато літ: їж, пий, веселися!”⁴. Іншого-бо не мав, крім лободи, але й це готував тільки на наступний рік, кажучи до себе: “Чоловіче! Цієї ночі душу твою заберуть від тебе янголи, а заготовлена лобода кому буде?”. І цей на ділі виконував Господом речене слово: “Погляньте на птахів небесних, що ні сіють, ні жнуть, ні до житниці збирають, але Отець Ваш Небесний харчує їх”⁵. Це ревно роблячи, сей преподобний Прохор легко обходив місця, де росла лобода, та звідтіля на своїх плечах, як на крилах, [її] в монастир приносячи, собі на їжу готував: на незораній землі несіяний харч був для нього.

Голод же великий настав і голодна смерть чигала на всіх людей, блаженний же страви своєї дотримувався, збираючи лободу. Його побачив якийсь чоловік, як збирав лободу, [і] почав і той збирати лободу: для себе і своїх домашніх, аби тим прохарчуватися в голодний час. Цей же блаженний більше помножив [збирання] лободи на харч і більшу працю собі творив у ті дні, збираючи таке зілля, як же і раніше казав, і своїми руками розтираючи, робив хліб та роздавав бідним і тим, що від голоду знемагали. Багато тоді до нього приходили в голодний час — він же всім роздавав, і всім солодким здавався [той хліб], ніби з медом був, і дехто не так хотів хліба, як від рук цього блаженного сотворений із дивовижного

³ “Бо на хвилину гнів його, ласка ж його — поки життя”. (Пс. XXIX, 6).

⁴ “...Душе моя! Маєш добра багато в запасі на багато років! Спочивай собі, їж, пий, веселися!” (Лука XII, 19).

⁵ Мт. VI, 26.

зілля скуштувати. Кому-бо дав з благословенням, то світлим і чистим здавався, і солодким був той хліб; коли ж хто брав потай, відчував, що хліб, — як полин. Один-бо з братів таємно вкрав хліба, [аби] без того повеління з'їсти, і не міг їсти, оскільки став у руках його, як полин, і гірким здавався у надміру. І так ставалося багато разів. Соромився ж, [і] від сорому не міг повідати блаженному про свій гріх. Голодним же будши і не мігши терпіти потреби природної, бачачи смерть перед очима своїми, прийшов до Іоана-ігумена, оповідаючи те, що сталося, [і] прощення просячи за свій гріх. Ігумен же, не повіривши сказаному, повелів іншому братові це сотворити: потай хліба взяти, аби достеменно зрозуміти, чи справді так є. І принесений був хліб, і вийшло так само, як і оповідав брат, який украв. І не міг ніхто скуштувати його через гіркоту. Коли ж цей [хліб] ще був у руках його, послав ігумен попросити хліба. “Та з його рук, — каже, — візьміть, а йдучи від нього, і другий хліб украдіть”. Ці ж принесли. Вкрадений хліб перед ними змінився і був, немов земля, гіркий, як і перший; а хліб, взятий із рук його, — був світлим і ніби мед. І, як відбулося це чудо, прославився цей муж повсюди, і багатьох прогодував голодних, і багатьом на користь був.

Коли Святополк з Давидом битву почали за Василькову сліпоту, якого осліпив Святополк, послухавши Давида Ігоревича, — з Володарем і самим Васильком⁶, і не пустили купців із Галича, ні лодій із Перемишля — не було солі по всій Руській землі. Такі неуправства були, до того ж і грабунок беззаконний, як і пророк каже: “З'їдають людей своїх замість хліба, Господа не закликаючи”⁷. І можна було бачити тодішніх людей у великій печалі, і знемогли [вони] від голоду та війни — і не мали ні пшениці, ні навіть солі, аби чимось нестачу перебути. Блаженний же Прохір

---

⁶ Василько був осліплений 7.XI.1097 р., що стало першопочатком дворічних которів, у які були втягнуті всі можновладці Русі.

⁷ “Невже не схаменуться всі ті лиходії, що поїдають мій народ, начебто хліб їли? Вони Господа не призивають?” (Пс. XIII, 4).

годі, маючи [вже] келію свою і зібравши безліч попелу з усіх келій, [так], що не знав про це ніхто, роздавав це тим, хто приходив, і всім була чиста сіль, молитвами його. І скільки роздавав, стільки помножувалося. І нічого не брав [за те], але дарма всім подавав — скільки хто хотів. І не лише монастиреві доволі було, але й миряни до нього приходили, досхочу беручи потрібне сім'ям своїм. І видимо занепадало Торжище, монастир же був повний тими, хто приходив по сіль. І цьому позаздрили продавці солі, [оскільки] не вдалося отримати бажаного. Думали собі в ті дні багатства великого набути на солі. На їхній [превеликий] жаль, що дорого продавалося — по дві голови за куну, нині ж — по 10 [збували], і ніхто не брав. І усі продавці солі, зібравшись, прийшли до Святополка і натравили на мниха, кажучи: “Прохір, чернець Печерський, забрав у нас багатство велике — дає сіль безборонно всім, хто до нього приходить, ми ж збідніли”. Князь же, бажаючи їм догодити, інше про себе намислив: аби існуючий заколот серед них пригасити, собі ж багатства набути. Цей задум маючи в голові своїй, обговорив зі своїми радниками велику ціну солі, яку, взявши у мниха, сам продавати буде. Тоді заколотникам тим пообіцяв, говорячи: “Задля вас пограблю чернеця”, а сам маючи на думці набуття багатства. Цим же бажаючи трохи вгодити їм, [натомість] же велику перепону їм творячи. Заздрість-бо не дає [себе] пересилити, аби корисне [будь-кому] сотворити. Посилає ж князь, аби взяли сіль усю у мниха. Привезена ж була сіль. І прийшов князь із тими заколотниками, які намовили [його] на блаженного, бажаючи бачити її. І всі побачили очима своїми попіл! Довго ж дивувалися: “Що, — кажуть, — це буде?” І не знали, що думати. Бажаючи ж достеменно побачити, що буде [з] цією справою, [князь], проте ж, повелів його зберегти до 3-х днів, аби зрозуміти істину. Одному ж повеліли скуштувати, і виявився попіл на устах його.

Приходило ж, зазвичай, безліч народу [до Печерського монастиря], бажаючи взяти солі у блаженного, і, побачивши

пограбування старця, поверталася з порожніми руками, проклинаючи того, хто сотворив це. Блаженний же каже їм: “Коли викинута буде, тоді, пішовши, розбирайте її”. Князь же, тримаючи її до 3-х днів, повелів поночі висипати її. Як висипаний був попіл, і негайно перетворився на сіль. І як це дивовижне чудо сталося — вжахнувся винуватець насильства: не міг приховати [тієї] речі, оскільки усі міські жителі його свідками були. І почав досліджувати, що сталося. Тоді оповіли князеві іншу річ, яку сотворив блаженний, годуючи лободою безліч народу, і в устах їхніх хліб солодким бував; деякі ж взяли одну хлібину без його благословення, і виявився [той], мов земля, і гіркий, ніби полин в устах їхніх. Це почувши, князь засоромився скоєного, і пішов у монастир до ігумена Іоана та покався йому. Був-бо спершу ворогував із ним, оскільки [ігумен] викривав його зажерливість до багатства і насильства. Схопивши його, Святополк до Турова ув’язнив, і якби Володимир Мономах за нього не заступився, — [там би й лишився]. Злякавшись же втручання того, Святополк швидко повернув із честю ігумена до Печерського монастиря⁸.

Задля цього чуда вельми полюбив [князь] монастир Святої Богородиці [Печерський] та святих отців Антонія і Феодосія. Чорноризця ж Прохора звідтоді вельми шанував і блажив, знаючи, що той воістину рабом Божим є. Перед Богом присягся з того часу не сотворити насильства нікому. Це ж, і це слово потвердив до того [Прохора] князь: “Якщо я, за промислом Божим, раніше від тебе відійду зі світу цього, — ти своїми руками в домовину поклади мене, аби цим явилася на мені незлобивість твоя. Якщо ж ти раніше за мене представишся й підеш до Непідкупного Судді, то я на плечах своїх до печери внесу тебе, щоби задля того

---

⁸ Саме на підставі цієї фрази О. О. Шахматов і приписав літописне зведення 1093 року ігуменові Іоану, оскільки політичне вістря цього твору було явно спрямоване на викриття князівської “неправди”.

Господь подав мені прощення за численні сотворені мною перед тобою гріхи". І, це сказавши, пішов од нього.

Блаженний же Прохір багато літ прожив у доброму сповіданні, богоугодному, чистому й бездоганному житті. По цьому розхворівся святий, князь же на війні був. Тоді святий послання посилає до нього, говорячи: "Наближається час відходу мого з тіла; коли хочеш — прийди; прощення отримаєш і здійсниш обіцянку свою, аби отримати воздаяння від Бога. І своїми руками покладеш мене в домовину. Нині-бо чекаю твого приходу, якщо ж пробавишся, і я відійду — не так вийде тобі на війні, як коли прийдеш ти до мене". І, це почувши, Святополк негайно розпустив воїнів і невдовзі прийшов до блаженного. Преподобний же, чимало повчивши князя про милостиню та про майбутній Суд, і про вічне життя, і про безкінечні муки; давши йому благословення й прощення [гріхів], і, цілувавши весь пошт княжий, підніс руки догори і віддав душу [свою Богу]. Князь же взяв [тіло] святого старця і поніс його до печери, і своїми руками в домовину поклав.

І по похованні блаженного пішов на війну, і велику перемогу отримав над безбожними агарянами, і полонив усю землю їхню, і привів їх до своєї землі. Це-бо була проречена преподобним, Богом дарована перемога в Руській землі⁹. І звідтоді Святополк, коли ходив на рать чи на лови, приходив до монастиря з подякою поклонитися Святій Богородиці і гробу Феодосієвому, і заходив у печеру до святого Антонія і блаженного Прохора, і, всім преподобним отцям поклонившись, ішов своєю дорогою. І добре жило Богом опікуване князівство його. Сам свідком будши, ясно сповідував чудеса та знамення преславного Прохора й інших преподобних, і з ними та отримують всі милість во Христі Ісусі, Господі нашому. Йому ж слава з Отцем і зі Святим Духом, нині і повсякчас, і навіки-віків. Амінь.

⁹ Прп. Прохір помер, імовірно, 1107 року.

Про преподобного Марка Печерника, повелінь якого мертві слухалися

Слово 32

Наслідуюємо ми, грішні, писання про давніх святих: що їх [давні автори] виклали, з великим трудом розшукавши в пустинях, горах та проваллях земних. Одних-бо самі бачили, [про] інших же чули. Життя та чудеса, і справи богоугодні преподобних мужів описали, і інше, що чули раніше про попередніх [святих] — життя ж, і чудеса, і діяння, що є патериком, який же уклавши, оповіли про них ті духовні слова, що ними ми нині, читаючи, насолоджуємося. Я ж, недостойний, ні розуму істинного не досяг, і нічого ж такого не бачив, але згідно з почутим — розказаним мені преподобним єпископом Симоном — це написав до твого отцтва. І ніколи не обходив святих місць, ні Єрусалима [не] бачив, ні Синайських гір, аби з того що додати до оповіді, як тим зазвичай прикрашаються хитрословесники. Мені ж не можна тими [далекими землями] похвалитися, а тільки тим святим монастирем Печерським, і його святими чорноризцями, тих житієм і чудесами, які, поминаючи, радію, жадаю-бо і я, грішний, тих святих отців молитви.

Звідсіля-бо початок покладу оповіді про преподобного Марка Печерника. Жив-бо цей святий Марко у печері, і при ньому перенесений був святий отець наш Феодосій з печери до Святої й Великої Церкви [Печерської]¹. Цей же преподобний Марко чимало ходів у печері своїми руками викопав, на своїх плечах землю виносячи, і дні та ночі трудився на справу Божу. Викопав же і багато місць для поховання братії², і нічого за це не брав, але коли хто сам що давав йому — жебрущим роздавав.

---

¹ ...при ньому перенесений був святий отець наш Феодосій з печери до Святої й Великої Церкви [Печерської]... Тобто, 1091 року.

² Ми не знаємо, в яких печерах трудився св. Марко, оскільки в його житті це не вказано.

Одного разу копав, за [своїм] звичаєм, і, втомившись, знеміг — залишив місце вузьким та нерозширеним. Прилучилося ж того дня одному братові хворому до Бога одійти, і не було іншого місця [для поховання], крім того, вузького. Принесений же був мертвий до печери, і ледве його поклали через тісноту. Лаяла братія Марка, оскільки не могли мертвого приготувати, ні масла на нього возлити, бо місце було вузьке. Печерник же, смиренно всім кланяючись, говорив: “Вибачте мене, отці, через неміч не закінчив”. Вони ж ще більше докоряли, дозволюючи йому. [Тоді] Марко каже мертвому: “Оскільки вузьке є місце се, сам, брате, окропись та, взявши масло, вилий на себе”. Мертвий простяг руку, трохи зігнувся, взявши масло, полив себе хрестоподібно: на груди й на обличчя; посудину ж віддав. Сам же перед усіма приготувався [і], лігши, [знову] помер. І коли це чудо сталося — пройняв від того всіх страх і трепет!

По тому інший брат, багато хворівши, помер. Котрийсь із друзів, його губкою обтерши, пішов до печери, бажаючи бачити місце, де має поховати тіло друга, і запитав [про те] блаженного цього. Відповів йому преподобний Марко: “Брате, іди, скажи братові: “Почекай до ранку, доки викопаю тобі місце, і тоді одійдеш у спокій іншого життя”. Брат же, котрий прийшов, каже йому: “Отче Марку, я і губкою обтер тіло його мертве, кому мені велиш говорити?!” Марко ж знову каже: “Це місце, як бачиш, не закінчене. Велю тобі, аби пішов і сказав померлому: “Брате! Говорить тобі грішний Марко: перебудь цей день [на світі сьому], доки приготую тобі місце на покладення і пришлю по тебе”. Брат же, котрий приходив, послухав преподобного, [і] пішов до монастиря, і знайшов усю братію, [яка вже] належний спів над ним відправляла. І, ставши біля мертвого, каже: “Брате! Говорить тобі Марко, що нема готового місця для тебе. Але зачекай ще до ранку”. І здивувалися всі словам його. Коли ж сказав те брат перед свідками — негайно відкрив очі мертвий, і душа його повернулася в нього, і пробув день той і всю ніч, відкриті маючи очі, але нічого нікому не говорячи. Назавтра ж брат той, котрий приходив раніше, пішов

до печери, бажаючи побачити, чи готове місце. Каже до нього блаженний: “Піди й кажи померлому: “Говорить тобі Марко: лишай життя це тимчасове і переходь до вічного, бо є ось місце, вготоване тобі на прийняття тіла твого. Віддай же Богові дух твій, тіло ж твоє зі святими отцями покладене буде тут, у печері”. Прийшов же брат, все те розповів ожилому, і той негайно закрив очі свої і віддав дух — перед усіма, котрі прийшли відвідати його. І з честю був покладений у вищеназваному місці в печері. І цьому чуду всі дивувалися: як [за] словом блаженного ожив мертвий, і потім [за] повелінням [його] преставився.

Також інших двоє братів було в тому ж великому монастирі Печерському, поєднаних з молодості любов’ю сердечною: єдину думку мали і єдину волю до Бога. Ці попросили блаженного Марка, аби їм влаштував місце спільне, аби тут обидва покладені були, коли Господь повелить. Пройшло чимало часу, і Феофіл, старший брат, відлучився [кудись із монастиря] у справах, молодший же розхворівся і пішов до життя [вічного] спокою. І покладений був на вготованому місці. Через декілька днів повернувся Феофіл [і], дізнавшись про брата, жалів за ним вельми, і, узявши з собою кількох [братів], прийшов до печери, бажаючи бачити померлого, де і на якому місці покладений був. Побачивши, що того покладено на вищому місці [вготованому для старшого брата], гнівався і нарікав багато на Марка, говорячи: “Чому поклав його [тут]? Адже я старший од нього є. Ти ж поклав його на моєму місці”. Печерник же, муж смиренний, поклонився йому і каже: “Пробач мені, брате, согрішив перед тобою”. І, це прорікши, говорить померлому: “Брате, встань, дай місце непомерлому брату, сам же ляж на нижчому місці”. І тут негайно, [за] словом преподобного, на очах усіх присутніх устав мертвий і ліг на нижньому місці. І всі бачили чудо страшне й жаху виповнене. Тоді ж брат, котрий нарікав і сварився на блаженного через покладення брата, припав до ніг Маркових, говорячи йому: “Отче Марку! Согрешив [я], посунувши брата з місця! Молю тебе, повели йому, аби знову ліг на своє місце”. Блаженний же каже йому: “Господь забрав ворожнечу між нами.

Це сотворилося через нарікання твоє, аби не мав увік ворожості до мене. Але й тіло бездушне виявляє любов до тебе, віддаючи тобі й по смерті [честь] старійшинства. Належало б, аби [ти] не вийшов звідсіля, а, своє старійшинство відстоявши, нині тут покладений був. Але оскільки не готовий [ти] на відхід [із світу цього], то йди, потурбуйся про свою душу, а через декілька днів сюди перенесений будеш. Бо мертвих піднімати — Боже діло є, я ж — чоловік грішний. Цей же, [хоча] й мертвий, боячись твого дозolenня, та докорів твоїх мені не стерпівши, залишив тобі півмісця спільного, для обох вас вготованого. Бог-бо може підняти його, я ж бо не можу казати померлому: “встань” і по тому “ляж на вищому місці”. Заборони йому ти: кажи, тоді тебе послухає, як же і нині”. Це почувши, Феофіл засмутився дуже від страшних слів Маркових, і думав, що тут негайно упаде мертвим, не знаючи, чи й дійде до монастиря.

І, прийшовши до своєї келії, заплакав невтішно. Роздав же все своє [майно], аж до нижньої сорочки, лишень залишив собі одну свиту й мантию. І чекав часу смертного. І ніхто не міг втішити його гіркого плачу, і ніколи ніхто не міг змусити смачного харчу попробувати. Бо [коли] день наставав, говорив собі: “Не знаю, чи доживу до вечора”, [коли] ж ніч приходила, плакався, говорячи: “Що робитиму? Не знаю, чи й доживу до ранку? Багато-бо з тих, які вставали — вечора не досягли, і [ті], котрі на ложах своїх лягли — не встали з лож своїх: то тим більше [це стосується] мене, який вість про близьку смерть отримав од преподобного!” І молився Богові зі сльозами дарувати йому час на покаєння. І так творив повсякдень, морячи себе голодом, молячись і плачучи. І повсякчас чекав останнього дня і часу смертного, чекав відлучення від тіла. І настільки плоть свою стончив, аж і всі суглоби порахувати можна було. Чимало [братів] хотіло втішити його, але тільки до більших ридань спричинили. І згубив цей від того великого плачу зір.

І так перебував протягом усього життя свого у великому воздержанні, Богові догоджаючи добрим життям. Преподобний

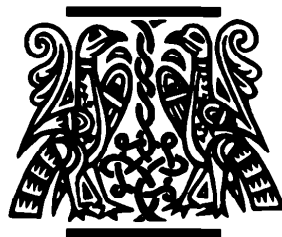

же Марко, дізнавшись про час свого відходу до Господа, покликав Феофіла і каже йому: “Брате Феофіле! Прости мені, оскільки запечалив тебе на багато літ! Ось-бо вже відходжу зі світу цього. Молися за мене. Я ж, якщо отримаю сміливість [перед Богом] — не забуду тебе. [І] та сподобить нас Господь невдовзі зустрітися в місці отців Антонія і Феодосія”. Феофіл же з плачем відповів йому, говорячи: “Отче Марко! Чому мене лишаєш? Чи візьми мене з собою, чи даруй мені прозріння!” Марко ж йому каже: “Брате, не печалься [тим], оскільки задля Бога осліпнув очима тілесними, але духовними на розуміння Того прозрів еси. І я був, брате, винуватцем твого осліплення: пророкував тобі смерть, бажаючи душі твоїй користь сотворити і зверхні твої думки до смирення привести: серця-бо журні та смиренні Бог не зневажить”. Феофіл же каже йому: “Бачу, отче, що задля гріхів моїх упав би перед тобою, [і] помер у печері, коли мертвого підняв, але Господь задля святих твоїх молитов дарував мені життя, чекаючи мого покаяння. Нині ж прошу у тебе: або з тобою відійду до Господа, або даруй мені прозріти”. Марко ж каже: “не потрібно тобі бачити малочасний цей світ. Проси у Господа, аби там побачити Славу Його, ні смерті не бажай — прийде-бо, якщо й не захочеш. Але ось буде тобі знамення твого відшестя: за три-бо дні до свого преставлення прозрієш, [і] так до Господа відійдеш, і там побачиш Світло безкінечне і Славу невимовну”. І, це промовивши, блаженний Марко преставився в Господі, і покладений був у печері, де сам собі викопав [місце]. Феофіл же ще більше плакати став і рану в серці мав через відсутність зору, і проливав джерело сліз, яке ще більше помножилося.

Мав же посудину, і коли молився, [й] приходили йому сльози — ставив посудину й над нею плакав. І наповнив її за багато літ сльозами: повсякдень-бо чекав проречення преподобного. Коли ж зрозумів свою, в Бозі, смерть — молився Богові старанно, [аби] прийнятим бути задля сліз його перед Ним. І, піднявши руки догори, почав молитися, таке говорячи. **Молитва.** “Владико Господи, чоловіколюбче Ісусе Христе, мій Царю Пресвятий,

[Котрий] не хоче смерті грішникам, але чекає навернення, знає немічність нашу; Утішителю Благий, здоров'я — хворим, грішникам — спасіння, знеможеним — укріплювач, тим, хто падає — підняття! Молю Тебе, Господи, в час цей вияви мені, недостойному, милість Свою! І вилий благоутробності Твоєї невичерпні витокі, аби не спокуситися мені від вишніх князів митарств, і не оволоділи вони мною задля молитв угодників Твоїх, великих отців наших Антонія і Феодосія, і всіх святих, які від віку вгодили Тобі. Амінь.”

І тут негайно хтось прекрасний став перед ним і каже до нього: “Добре помолився, але чому печалишся марнотою сліз?” І взяв посудину, набагато більшу від тої, виповнену пахощів, немов миро благовонне: “Це, — каже, — твої сльози, які в молитві Богу вилив від [чистого] серця, [але] котрі рукою чи рушником, чи одягом витер, чи на землю впали з очей твоїх. І це все зібрав у цій посудині й зберіг, велінням Творця нашого, і нині посланий є повідати тобі радість, і весело підеш до Нього. Той-бо каже: “Блаженні, хто плаче, оскільки втішаться”. І, це сказавши, невидимий став для нього. Блаженний же Феофіл покликав ігумена й оповів йому появу янгола і сказане [ним], і посудини дві показав йому: одна виповнена сльозами, [вміст] іншої [ж] був кращим від найкращих благовонь, — які й повелів вилити на тіло своє [по смерті]. Сам же на третій день до Господа пішов. І його достойно поклали в печері біля Марка Печерника, помазавши з посудини янголової, аж уся печера виповнилася пахощами; і слізну посудину на нього виливши, аби той, хто сіяв із сльозами, пожав снопи своєї радості. “[Хто] плакався-бо, — сказано, — кидаючи насіння своє, ті во Христі втішені будуть”. Йому ж слава з Отцем і зі святим Духом нині [і повсякчас, і навіки-віків. Амінь].

Питання благовірного князя Ізяслава про латинян

Слово 37¹

Прийшов одного разу благовірний князь Ізяслав, син Ярославів, внук Володимирів, до святого отця нашого Феодосія, ігумена Печерського, і каже йому: “Розкажи мені, отче, віру Варязьку, яка вона є”. Преподобний же отець наш Феодосій каже: “Послухай, благочесний княже, оскільки [вже] запитала знатність твоя [у] нашого смирення. Віра їхня лиха, і закон їхній нечистим є: в Савелієву віру², і в інші впали ересі, і всю землю осквернили. Ти ж, благовірний самодержцю, бережи себе од них. Ось-бо їхня ересь: по-перше — ікон не цілують³; по-друге — мощі святих не цілують; по-третє — хрест на землі написавши, цілують, а вставши, ступають ногами⁴; по-четверте — в піст м'ясо їдять⁵; по-п'яте — на опрісноках служать⁶; по-шосте — попи їхні хрестять через одне занурення, а ми — через три⁷; ми ж мажемо похрещеного миром і маслом⁸, а вони похрещеному сиплють сіль у вуста⁹; в ім'я ж святих не нарікають, а як назвуть батьки, в те ім'я і хрестять¹⁰.”

Тому слід цуратися віри латинської. [І] ні звичаїв їхніх дотримуватися, [ні] причастя їхнього приймати, і не слухати, що кажуть вони, оскільки неправедно вірують і нечисто живуть. Їдять- бо із псами, із кішками¹¹, п'ють свою сечу¹² — зло є і прокляте це — і їдять черепах, і диких коней, і ослів, і удавленину, і ведмежатину, і бобровину¹³.

Першого ж тижня Великого Посту, у вівторок їдять м'ясо¹⁴, і мнихи їхні їдять сало¹⁵. В суботу ж постяться¹⁶. Християнам же своїх доньок не слід давати за них, ні брати у них за себе, ні брататися з ними, ні кумитися, ні цілувати їм хреста [у чомусь]; ні їсти з ними, ні пити з однієї посудини. Тим же, що просять у вас, давати Бога ради їсти, але в їхньому посуді; якщо ж не буде у них посуду, дайте у своєму, а потім, вимивши, молитву над ним прочитати.

А за гріхи свої не від Бога пробачення просять, але прощають їх попи за дари їхні¹⁷. Попи ж їхні не женяться законним шлюбом, але з рабинями блудять, і службу здійснюють, гріха за собою не знаючи. Єпископи ж їхні мають наложницю¹⁸, і на війну ходять¹⁹, перстень на руці носять²⁰. Мертвих кладуть на захід ногами, а головою на схід, і руки в довжину кладуть, очі, вуха ж і ніс воском заліплюють²¹. І, одружуючись, беруть сестер²². І мертвим тілом служать, бо Господа вважають мертвим, ми ж Службу творим живим Тілом, самого Господа бачачи, що сидить одесну Отця, і знову прийде судити живих і мертвих. Вони — латиняни — мертві, бо мертву службу здійснюють; ми ж, Богу живу Жертву чисту і бездоганну приносячи, отримаємо життя вічне. Пишеться бо: “Воздасться кожному по ділах його”²³. Харчу ж їхнього не приймати, бо багато в них зла і несправедливості. Розпусна і погибельна віра їхня. Того і жиди не роблять, що творять вони. Багато у Савелієву єресь вступили. Найгірші і найзліші з усіх народів є, бо не можна вберегтися їх, а поган можна. Латиняни [бо] Євангелію і Апостол мають, і ікони святі, і до церкви ходять, але віра їхня і закон — нечисті. Багатьма єресями своїми весь світ заразили, оскільки в усіх землях варяги є. Велика печаль од них правовірним християнам, котрі живуть серед них. А коли хто вбережеться від них, принісши віру чисту, перед Богом стане одесну, радіючи, коли ж хто за власним бажанням наблизиться до них, то з ними стане ошую, плачучись гірко. Нема-бо життя вічного для тих, хто живе у вірі латинській чи в сарацинській, ні честі зі святими в майбутній вік.

Не годиться віру їхню хвалити: бо хто хвалить їхню віру, той, виходить, свою гудить; або почне хвалити непрестанно чужу віру, од якої одреклося православне християнство, то такий стає двовірцем, і близький до єресі. Ти ж, чадо, од таких діянь бережи себе, і не спілкуйся з ними, але уникай їх, свою віру непрестанно хвали і, скільки можеш, підвижайся в ній добрими справами. Милостивим же будь, христолюбче, не лише до своїх домочадців, а й до чужих. І коли бачиш нагого — одягни його; чи голодного,

чи в біді — помилуй їх. І якщо [навіть] буде іновірець — єретик і латинянин, всякого помилуй, і з біді виручи. І не погрішиш перед Господом. Бог бо сам годує всіх — поганих, як і християн. Поганами ж та іновірними [теж] піклується Бог, [та] в майбутній вік не прилучаться до воздаяння благих. Ми ж, хто живе в праведній вірі, і тут під опікою Бога, і в прийдешньому віці врятовані будемо Господом нашим Ісусом Христом. А кому доведеться по вірі сій святій ради Бога померти, то [хай] сміливо не лишає правої віри, а умре за Христа. “Святі-бо, — сказано, — що за віру померли, оживуть во Христі”²⁴. Ти ж, сину, як побачиш іновірних, що з вірними борються і спокусою бажають звести од православної віри правовірних, ти ж, який істинно прийняв православ’я, не змовчи, але поможи правовірним проти зловірних. І, якщо можеш, як добрий пастир вівцю, маєш врятувати від уст левових. Коли ж змовчиш, то, як віднімуться у Христа і передадуться сатані, відповідатимеш за них у День Судний. І коли тобі каже хтось: “Сію віру і ту Бог дав”, ти ж відкажуй: “Хто ти є, кривовірцю? Вважаєш Бога двовірцем? Чи не чув, окаянний і розбещений злою вірою, написано: “Так каже Господь: один Бог, одна віра, одне Хрещення”²⁵. І Господь мовить так: “Належить нам виконувати усю правду”²⁶. І, це все виконавши, по тому зійшов на небеса, і учнів Своїх послав проповідувати в усі кінці Всесвіту. Ти ж, зловірний, стільки років тримався православної віри, а тепер спокусився на зловір’я та повчання сатани. То чи не чув Апостола Павла, котрий казав: “Деякі баламутять вас і бажають перекрутити Благую Вість Христову. Коли й ангел, зійшовши з небес, благовістити вам краще, але не так, як благовістимо ми, то буде проклятий”²⁷. Ви ж, відкинувши проповідь Апостольську і святих отців настанови, прийняли неправу віру і вчення зіпсуге та сповнене погібелі. Тому від нас, врешті, й були відлучені. Тому нам з вами недостойно жити й Пречистих Таїн прилучатись: ні причащатись, чи брати вам участь у нашій Божественній Службі, бо незліченні ересі ваші”.

Примітки

¹ Це послання є найпопулярнішим твором прп. Феодосія і дійшло до нас у багатьох списках, які розпадаються на декілька редакцій. Незважаючи на такий широкий розголос, відомий російський історик Є. Є. Голубінський все ж висунув гіпотезу про приналежність даного твору печерському архімандриту XII ст. Феодосію Греку. Значний вплив на питання про авторство прп. Феодосія справили також студії західноукраїнського дослідника початку XX ст. В. А. Пархоменка, який, виходячи з описаних нижче систематичних контактів великого князя Ізяслава з католиками, а також із близьких взаємин цього князя з прп. Феодосієм Печерським, висунув досить одіозну теорію про приналежність цього святого та прп. Антонія до різних “політичних течій”, причому взагалі далекого від будь-якої політики анахорета прп. Антонія проголошено “візантієністом”, а прп. Феодосія — прихильником єднання з Заходом, ледь не уніатом. Всі ці цілком академічні дослідження спричинилися до обплывування імені прп. Феодосія в уніатських агітаційних брошурах, де він виявився надзвичайно зручним “науковоподібним” доказом існування в Печерському монастирі якоїсь прокатолицької партії. Це судження повторюють усі уніатські агітки, розраховані на різні верстви населення — від “наукових досліджень” — духовного харчу для інтелігенції до безкінечної кількості “товару для народу”, де взагалі ніякі докази не наводяться, а обидва засновники Печерського монастиря **автоматично віднесені до католицьких святих** (напр., стереотипне видання “Пізнай свій обряд”, яким у величезній кількості засмічені книжкові полиці України). Майже вся ця писанина (хіба що крім роботи М. Чубатого) зводиться до “одкровення” приблизно такого змісту: “Треба проте підкреслити, що українські монахи, так з Печерської лаври, як із інших монастирів, які були вогнищами культури, освіти, а передусім християнської побожності, від самих початків тяжіли до джерела первісного та чистого православ’я, до катедри св. Петра в Римі... Князі були часто під їхнім впливом. Тому поруч стремління до незалежності, самобутності та до самоуправи, — продовжують, з малими перервами та незамітними виїмками, глядіти на Рим”.

Звичайно, всі ці одіозні твердження не мають нічого спільного з правдою. Мало яка людина і мало яка обитель зарекомендували себе більшими поборниками ортодоксального православ’я, як прп. Феодосій Печерський та створений ним монастир. І найбільшим та найвагомим доказом цього є послання святого про латинян. Ще Августін у своєму великому ґрунтовному дослідженні давньоруських антикатолицьких творів довів, що саме він є автором твору, бо за тих часів висвітлені в ньому питання набули особливої гостроти, оскільки в. кн. Ізяслав був жонатий на польці і, зрозуміло, мав постійні зносини зі своїми родичами-католиками. Крім того, Августін пов’язав написання твору з подіями 1069 р., коли Київ був наводнений поляками, приведеними князем задля повернення свого престолу. До того ж висновку незалежно від першого дослідника дійшов пізніше І. П. Єрьомін.

Дійсно, хоча православно-католицькі стосунки за княжої доби не набули ще гостроти, притаманної наступним століттям, саме події цього часу (як і інтервенція поч. XI ст.) мали започаткувати той, уже не богословський, не церковно-політичний, але всенародно-національний антагонізм українців до католиків, який був притаманний кращій частині нашого народу в наступні епохи. 1068 року, вигнаний з Києва боярами та підбурюваними ними міськими низами, Ізяслав шукав притулку в Польщі, звідки прийшов наступного року до Києва з великою допомогою. Зрозуміло, що така нагода не могла не бути використана католицьким духовенством для посилення пропаганди в Києві. До того ж, як ми знаємо тепер (втім, невідомо, чи довідався про це за життя прп. Феодосій), в. кн. Ізяслав дійсно пізніше схилився до католицизму. Як відомо, жінка Ізяслава — Гертруда — була сестрою польського короля і ревною католичкою. Коли 1073 року Ізяслава прогнали з київського престолу брати і прп. Феодосій, ризикуючи волею та навіть життям, гнівно викривав узурпатора Святослава, “боголюбивий” князь Ізяслав вів відповідні переговори з папою, до якого послав свого сина Ярополка, який був католиком, чи, в усякому разі, до того схилився. Про зміст переговорів ми можемо судити з папської булли, датованої 17 травня 1075 року. Як пише М. Шайтан: “...Ярополк от имени отца просил у папы признания за собою прав на киевское княжение в качестве дара св. Петра, обещаая верность римскому престолу. Папа удовлетворяет просьбу и передает “бразды правления русского государства” Изяславу и его сыну, прибавляя: “Дабы это и многое другое, о чем не упоминается письменно, сильнее запечатлелось в ваших сердцах, мы посылаем наших послов, из коих один — наш хороший знакомый и верный друг; они точно объяснят вам содержание нашего письма и дополнят устно то, чего в нем не содержится. Ради почтения к святому Петру, пребудьте к ним благосклонны; и все, что они скажут вам от нашего имени, выслушайте терпеливо и с полным доверием. Все, что они пожелают обсудить и решить властью апостольского престола, не дайте нарушить ничьим злым умыслом, но помогите искренно-любовной поддержкой”. Последние слова имеют, очевидно, в виду не только вопросы устроения русской церкви...

Признавая свое княжение леном св. Петра, Изяслав получал покровительство власти, авторитет которой был далеко не пустым звуком на Руси и совершенно непререкаем в Польше... С другой стороны, если папа надеялся подчинить Русь католической церкви, то для него прежде всего было необходимо обеспечить себя от постоянных колебаний киевской церковной политики; утверждение непрерывности прямого наследования киевского стола явилось к тому первым шагом”.

Нам невідомо, чи встиг прп. Феодосій, котрий помер 1074 року, дізнатися про ці переговори, які, на думку Августина, спричинили появу іншого тогочасного антикатолицького твору, написаного київським митрополитом, але зрозуміло, що база можливості таких переговорів була, безперечно, закладена ще в шістдесятих роках.

Нагла смерть Святослава привела до того, що Ізяслав зумів посісти престол без допомоги папи. Та й у будь-якому разі великий князь не встиг нічого зробити ні за

бажанням папи, ні всупереч йому — ледь посівши престол 15 червня 1077 р., він 3 жовтня 1078 року був убитий, і в Києві сів його молодший брат Всеволод, грекофіл і стійкий поборник православ'я. Задум папи не був утілений в життя, хоча й по тому папський престол допомагав Ярополкові. Втім, Шайтан вважала, що й син Ізяслава не був особливо твердим у обіцянках папі.

І. П. Єрьомін виділяє дві основні редакції “Послання про латинян”, що вперше були опубліковані Макарієм. Проте різноманітних списків та редакцій твору, як уже мовилось, існує дуже багато. Ось що пише з цього приводу Августин: “...в самом исчислении латинских ересей и заблуждений по одним спискам преподобный Феодосий представляется более плодовитым и находчивым, по другим — гораздо меньшим, так что даже известное учение латинян о Св. Духе, это важнейшее их заблуждение, влагается в уста Феодосию только в списках первой редакции. А в некоторых списках приписываются преподобному такие выходы на счет латинян, которые из приличия и нравственного чувства даже не печатаются”. Приведена в Патерику редакція, на наш погляд, має уже хоча б ту перевагу, що вона — печерського походження, а, отже, має в основі оригінальний протограф святого. До речі, різниця у вченні про Святого Духа тут також не відмічена, як і чимало інших ключових питань антикатолицької пропаганди. Але це не означає, ніби прп. Феодосій не розбирався у тих питаннях. Просто він писав те, що здатен був зрозуміти адресат послання, не надто обізнаний у богослов'ї.

“Послання про латинян”, хоч і є оригінальним твором, але стоїть у ряду численних грецьких та українських антикатолицьких писань, які користування одними й тими ж грецькими першоджерелами, а також творами своїх попередників, зробило досить схожими за змістом.

Що ж стосується змісту твору, то, справді, не всі вини, які зводить на латинян святий, об'єктивно існують. Деякі “ходячі” сюжети, взяті прп. Феодосієм у своїх літературних попередників, насправді є скоріше результатом непорозуміння та різниці в мирських звичаях, ніж дійсно суцєю ерессю (нижче, в примітках ми постараємось розібрати кожну з них). Як уже говорилося, прп. Феодосій, пишучи не надто освіченому в цих питаннях князеві, зосередився не так на дійсних богословських питаннях, як на зовнішніх богослужбових та звичаєвих відмінностях, про які його адресат не міг не знати. Послання написане дуже гостро, що є наслідком як вищеописаних причин, що зродили цей твір, так і, загалом, традиції написання подібних творів. Латиняни були, на думку православних письменників, страшними єретиками, а ставлення до єретиків у церкві ніколи поблажливим не було, та, зрештою, й не може бути. Причому католики у прокляттях своїм опонентам аж ніяк не відставали від православних, навіть більше — слід згадати хоча б інквізицію. Проте твір прп. Феодосія в цьому плані відрізняється од писань його попередників. Традиційна відраза боролася в душі святого з християнською любов'ю до ближнього. І саме для нього характерне закінчення твору, в якому прп. Феодосій нагадує князеві, що, не приймаючи жодних настанов католицизму та якомога менше спілкуючись із представниками цього віровчення, він все ж мусить бути милосердним до всіх людей, незалежно від їхньої віри. Печерський ігумен, на відміну од більшості своїх сучасників (і нащадків!) не визнавав силових методів у міжконфесійних стосунках.

- ² ...в Савелієву віру, і в інші впали єреси... Прп. Феодосій має на увазі єретичне вчення III ст., згідно з яким Св. Трійця є не єдиною в трьох особах, а різним виявом одної особи Бога. Це вчення було засуджене Олександрійським (261 р.) і Римським (262 р.) соборами. В даному випадку порівняння з савеліанами, на думку єп. Макарія, означає констатацію того факту, що католики зливають в одно дві Божественні іпостасі, Отця і Сина, кажучи, що Дух Святий походить від Отця і Сина (в православ'ї — лише від Отця).
- ³ ...ікон не цілують... Католики, звичайно, ніколи не були іконоборцями. Наразі, певна рація в цьому твердженні є. Свого часу Карл Великий не прийняв висновків VII Вселенського собору стосовно іконоборства, зібравши з цього приводу свій власний собор у Франкфурті-на-Майні (794 р.), який постановив, що ікони можуть бути в церкві лише для її прикраси і як нагадування різних подій з історії християнства, але що їм не належить поклонятися. 825 року ці постанови були підтверджені Паризьким собором. І хоча вони не мали загальноканонічного значення, та за їхнім прикладом на Заході потроху розвинувся погляд на ікони, лише як на прикрасу церкви й певну "Біблію для неграмотних". Наслідки цього дуже добре видно при порівнянні православних та католицьких ікон — останні здебільшого дуже красиво й точно виписані, проте не мають тої духовності, яку бачимо навіть у неоковирно написаних народних православних іконах.
- ⁴ ...хрест на землі написавши, цілують, а вставши, ступають ногами... Такі дії категорично забороняються православною церквою. Малювати хрест на землі заборонено 73-м правилом VI Вселенського собору. Існували у Візантії й мирські закони того ж змісту. Августин цього чомусь не відмічає, коментуючи дане твердження так: "Обычай изображать крест на земле (пальцем) и целовать его можно и теперь еще кое-где встретить у католиков; но полемисты наши в этом своеобразном выражении христианского благочестия нашли повод укорять латинян в неуважении к кресту Господню".
- ⁵ ...в піст м'ясо їдять... Дане твердження прп. Феодосія пов'язане з тим, що у католиків дещо відрізняється перелік пісних днів (особливо це стосується Великого Посту), так, що деякі дні, коли православні постять, у них виявляються не пісними. Див. також прим. 14 до цього слова. Інші чинники, які приводили до цього ж результату, — порівняно проста система відпуску постів та різниця в календарі — постали пізніше.
- ⁶ ...на опрісноках служать... Питання про здійснення Літургії не на квасному, а на прісному хлібі — опрісноках — є одним із найважливіших об'єктів критики (і критики цілком слушною!) православними католицької богослужбової практики. Адже в Євангельській оповіді про Тайну Вечерю мова йде саме про квасний хліб, а не про прісний. Спаситель здійснив Тайну Причастя раніше іудейської пасхи, коли іудеї традиційно вживали прісний хліб. Звичай же вживати опрісноки для здійснення Літургії виник набагато пізніше. Ось як коментує це Августин: "Сами западные писатели далеко не согласны между собою в решении этого вопроса. Крайние приверженцы латинства (например, кардинал Гумберт, Цезарь Бароний, Фома Аквинский, ученый Мабиллон) старались доказать, что употребление

опресноков веде своє начало від самого Ісуса Христа і Його Апостолів і йде через всі часи церкви на заході. Іезуїт Сирмонд, кардинал Бона і інші не погоджувалися з цим, — і перший з них доводив, що до самого Х в. всюди в Євхаристії хліб квасний; останній — що безрозлично вживався, по крайній мірі в західній церкві, і хліб квасний і хліб прісний. Цей останній хліб, по думці Бони, став входити в вживання на Заході з тих часів, як припинився у церкві старий звичай, по якому віруючі щодня приносили з своїх домів хліб для Євхаристії і щодня причащалися їм, і тому, звичайно, приготування хліба для Таїнства доручено було клірикам. Клірики спочатку змінили стару величину цього хліба, тому що тепер стали причащатися кожен раз майже тільки священнослужителі; а потім — стали пекти його прісним, тому що це було легше і швидше, і в той же час ніде прямо не було заборонено”. Православні письменники одночасно визнавали опресноки пізнім латинським нововведенням, до того ж спорідненим із такою ж практикою представників деяких єресей — євонітів та вірмен. Проте, щодо часу цього нововведення вони не одночасні. “Одни относят его ко временам папы Григория великого (Иоанн Клавдиопольский, Григорий из Корфу, Симеон солунский); другие — ко временам Карла Великого... (Никита Сейд, Петр Антиохийский, Афанасий Кидоний, Марк Ефесский и т. д.)”.

В іншому місці святий поминає “мертве тіло”, також маючи на увазі опресноки.

⁷ ...попи їхні хрестять через одне занурення, а ми — через три... У давньохристиянській церкві було раз і назавжди встановлено, що хрещення має здійснюватися у три занурення: в Ім'я Отця і Сина, і Святого Духа. Хрещених інакше належало перехрещувати. Про це однозначно свідчать як Апостольські правила (№№ 49 та 50), так і постанови II (прав. 7) та VI (прав. 95) Вселенських соборів; Вселенського собору Лаодокійського (правило № 8). Наскільки важлива була ця проблема — видно з того, що Церква не веліла перехрещувати аріан та македонян, оскільки вони, хоч і були єретиками, але хрестилися вищевказаним способом. Зате перехрещували євноміан (по суті, таких самих аріан), які хрестилися в одне занурення. Проте, подібні звинувачення на адресу католиків — не зовсім об'єктивні. Хрещення в одне занурення здійснювалося (в усякому разі до ХІХ ст.) лише в Іспанії.

⁸ ...ми ж маємо похрещеного миром і маслом... Православні, освячуючи воду для хрещення, ллють у неї єлей. Католики цього не роблять.

У православних, як і в давній церкві, Хрещення звичайно пов'язане з другою Таїною — Миропомазанням, і вони здійснюються одна за одною. В даному разі прп. Феодосій наголошує, що цього Таїнства католики не здійснюють. Проте це не так. Проблема полягає в певній різниці між здійсненням Таїни Миропомазання православними та католиками. Останні вважають, що вона може бути здійснена лише архієреєм (у православних — і священником, хоча освячувати миро може тільки єпископ). Тому католикам доводилося чекати зі здійсненням Миропомазання до того часу, як до місця їхнього проживання прибуде єпископ, що, зрозуміло, відтягувало цю подію на невизначений строк.

⁹ ...похрещеному сиплють сіль у вуста... “Это, по учению римских богословов, символ мудрости, которая должна блистать в христианине, или же — изображение того, что через учение веры и дар благодати крещаемый освободится от порчи греховной, получит вкус в добрых делах и будет наслаждаться божественною мудростию”.

¹⁰ ...в ім'я ж святих не нарікають, а як назвуть батьки, в те ім'я і хрестять... Справді, такий звичай у католиків є. Проте і в Греції ніколи не наголошувалося на однозначному праві священника нарікати дитину. “И полемисты наши, говоря о латинском наречении имен, видят зло, кажется, не столько в том, что даются имена по воле родителей, сколько в том, что они даются без молитвы и благословения со стороны священника”. Крім того, дане судження могло виникнути й від того, що на той час у католиків було вже багато святих, які православними не визнавалися, а отже, їхні імена не були для православних іменами святих.

¹¹ ...Їдять бо із псами, із кішками... “Нечего говорить об этом кроме того, что это — дело самое обыкновенное у некоторых людей, и полемисты наши, кажется, нарочно пропускают, что сосуды после подобного лизания их собаками и кошками обыкновенно измываются”.

¹² ...п'ють свою сечу... Хоч як це дивно, але це твердження має під собою підґрунтя. “У некоторых греческих писателей говорится, что это делают латиняне для того, чтоб быть здоровыми и красивыми... Мы не знаем, что сказать на это; знаем только, что некоторые западные соборы налагали известную епитимью на тех, которые пьют урину (напр., собор Wormatiensis (XI в.). Может быть, у варварских народов, вшедших в западную церковь, и в самом деле существовали подобные гигиенические и косметические секреты”.

Існування в минулому такого варварського й антигігієнічного заходу знайшло своє підтвердження, коли нині на брудній хвилі різноманітних “цілителів” впливали й такі, які всерйоз пропонують легковірним пити свою сечу!

¹³ ...і їдять черепах, і диких коней, і ослів, і удавленину, і ведмежатину, і бобровину... Церква однозначно забороняє вживати кров тварин, як окремо (Ап. прав. № 63), так і в складі будь-яких страв (VI Всел. соб. № 67). Виходячи з цього — не можна їсти також і удавленину, оскільки в такому випадку кров із забитої тварини не зливається. Наразі, припис невживання крові систематично порушувався і порушується вірними і католицькими, і православної церков (в тому числі, і в Україні).

Що ж стосується поділу тварин на чистих і нечистих, то тут все далеко не так однозначно. Ця традиція — східного походження і широко представлена, зокрема, в Старому Завіті. “Но в христианстве мы не находим ни одного последования, которое бы запрещало употреблять в пищу животных нечистых; напротив даже — с самых первых времен его встречаем следы употребления этих животных. Так ап. Варнава в ветхозаветном запрещении нечистых животных находил уже смысл нравственный, аллегорический... Постановления апостольские тоже не говорят о нечистых животных и считают позволёнными все роды пищи, кроме крови и

удавленины... Василий Великий в свое время называл смешным обет некоторых — не есть свинины, повелевая в мясах, как и в растениях, различать только полезное и вредное, и строго запрещал аскетам излишние различия в пище, производящие, по его словам, только соблазн и разделение. Пахомий великий... держал в своем монастыре свиней и мясом их кормил даже монахов (старих та хворих — *І. Ж.*)”.

Таким чином, обмеження стосовно вживання м'яса нечистих тварин первісно не регламентувалися церквою, а впливали із національних традицій даної місцевості, і, зрозуміло, ці приписи не скрізь збігалися. “Правда, в греческих требниках издревле существовала “молитва о скверноядящих”, посредством которой церковь примиряла с собою этого рода преступников: можно поэтому думать, что греческая церковь считала преступлением вкушение нечистых животных. Но, во-первых, молитва о скверноядящих, по всем соображениям, есть остаток той молитвы, которою древняя церковь примиряла с собою принужденных во время гонений вкушать “идоложертвенных”, во-вторых, по окончании гонений на христиан молитва эта могла читаться над вкусившими крови и удавленины, и ничто не заставляет думать, что она назначалась для чтения над ядущими именно нечистых животных. Были и есть в греческих требниках и другие чинопоследования по поводу скверного и нечистого, например, если что нечистое упадет в колодезь, в сосуд с вином или медом и т. п. ; но и эти чинопоследования, как видно уже из одного их названия, показывая только снисходительность церкви к людским немощам, ничего не говорят о том, будто церковь различала животных чистых и нечистых. Итак, если греки порицали латинян за ядение нечистых животных, то это происходило только из любви к спорам и из желания указать у них как можно больше заблуждений и ересей”.

Попри вищенаведене судження Августіна, мусимо зазначити, що проблема “чистих” та “нечистих” тварин і, зокрема, вживання їхнього м'яса в Україні ще з перших віків по Хрещенні стояла дуже гостро, хоча, можливо, ця гострота була пов'язана більше з дохристиянськими узвичаєннями народів, які входили до Київської Русі, і пізніше лише отримала додаткову “ідеологічну підтримку” в вигляді старозавітних суджень. Пережитки цих варварських приписів виявляються і до сьогодні, зокрема, в упередженому ставленні до собак та інших домашніх тварин, невживанні у їжу деяких морських продуктів тощо. Проте перелік “нечистих” тварин у нас із самого початку відрізнявся од старозавітного. Зокрема, ніколи й ніхто не забороняв українцям-мирянам їсти сало та м'ясо свині (крім пісних днів).

¹⁴ ...Першого ж тижня Великого Посту, у вівторок їдять м'ясо... Католики, як і православні, дотримуються посту під час Чотиридесятниць, яка разом із Страсним тижнем складає Великий Піст. Проте обрахунок днів цього посту католиками ведеться інакше. Зокрема, існує у них і та відмінність, про яку пише прп. Феодосій: “Так как семь седмиц пред Пасхою составляет более сорока дней, то римская церковь выделила из этого числа семь воскресных дней чотыредесятницы и еще два первые дни первой седмицы — понедельник и вторник. Таким образом, римская чотыредесятница начинается со среды нашей первой седмицы...”.

¹⁵ ...і мнихи їхні їдять сало... Звичай католицьких ченців вживати сало був і є постійним об'єктом критики православних, так само, як перші завше докоряли останнім за вживання молока та яєць.

¹⁶ ...В суботу ж постяться... У католиків дійсно існує такий піст.

Цей день відмічали ще іудеохристияни, причому по-різному: одні постилися, інші — навпаки святкували; здійснювали величні богослужіння. Гностики також постилися в суботу, оскільки, в тому числі, виражали так своє презирство до іудаїзму. Для протидії цим єретикам Церква заборонила цю практику, дозволивши поститися тільки Страсної Суботи. Згідно з цими настановами — у суботи, як і в неділі, піст полегшується навіть під час Чотиридесятниці, яку перші християни проводили в щонайстрогішому пості. Проте це, звичайно, жодною мірою не означає святкування субот в іудейському розумінні цього слова. Навпаки, 29 правило Лаодокійського собору піддає християн, котрі хотіли б її так святкувати, анафемі.

Такої саме практики трималась первісно і західна церква. Проте уже в IV ст. у Римі був звичай поститися в суботи. Це пов'язувалося з легендою про запровадження цього посту Апостолом Петром у пам'ять його диспуту з Симоном волхвом, який відбувався в неділю, а напередодні Апостол зі своїми учнями постився. "Блаженный Августин в свое время, рассуждая о посте в субботы, писал, что почти во всей церкви вселенской от востока до запада нет обычая поститься в субботу, — что так как этот пост не имеет основания в предании, то постящиеся в субботу производят в церкви соблазн, — что предание, будто апостол Петр учредил субботный пост, сомнительно и проч. Кроме того, Августин прямо говорит, что в его время субботный пост был только местным обычаем римской церкви, — что в Африке одни постились по субботам, а другие нет, а в Медиолане совсем не держали этого поста".

Проте з розвитком папства цей звичай вкорінився, причому суботній піст не розрішається (не відмінюється), як пости у середи та п'ятниці, навіть на Різдво Христове та Богоявлення.

Втім, суботній піст у католиків полягає лише в утриманні від м'яса. Вживання молочного харчу не обмежувалося.

¹⁷ ...А за гріхи свої не від Бога пробачення просять, але прощають їх попи за дари їхні... Маються на увазі індульгенції. Звичай відкуплятися од гріхів грішми існував на Заході ще у VI ст., а до VIII уже повністю розвинувся, отримавши навіть богословське й догматичне "підтвердження" на Тридентському соборі. "В полном своем развитии и всецелом приложении к жизни, индульгенции действительно ведут к отвержению таинств покаяния..."

¹⁸ ...Єпископи ж їхні мають наложниць... Ще одною вагомою відмінністю між католиками та православними є їхнє ставлення до безшлюбності духовенства. "Древняя церковь, как известно, не требовала от своих священнослужителей ни брака, ни безбрачия; она требовала только, чтобы те из них, которые желают жениться, женились до рукоположения своего в священнические степени, после чего они не могли уже вступить ни в первый, ни во второй брак". Бл. IV ст. з'явився звичай, аби єпископи розлучалися зі своїми дружинами. Інших священнослужителів це не

стосувалося. За Юстиніана визнано за краще обирати на єпископські посади ченців або безшлюбних, чи, в усякому разі, бездітних. Підтверджений Трульським собором, цей звичай утримується у православних до сьогодні. Інакше було в західній церкві. В IV—VI ст. все більшої сили набувають правила, які вимагали для кандидатів на всі ступені ієрархії, аж до іподияконів, повної безшлюбності, або, принаймні, розводу з дружинами. Втім аж до XI ст. ці правила виконувалися не дуже сумлінно. І лише папа Григорій VII (кін. XI ст.) зробив їх обов'язковими. “Причиною такого распоряжения западной церкви были сначала — в основании своем верные, но в своем развитии доведенные до крайности — представления о высокой должности священного сана... Но впоследствии, когда созрела идея папства, когда папы боролись со светскою верховною властью за право первенства, и западная церковь усиливалась выделиться из гражданского общества и оставить в нем особое общество с правом господства над ним, — безбрачие духовенства явилось лучшим и вернейшим средством к достижению папских стремлений как отрывавшим духовенство от всех связей с обществом...”.

Таке становище, безперечно, породжувало безліч зловживань, найменшим із яких була ситуація, коли офіційно розведений клирик продовжував жити зі своєю дружиною. Ще гірше ставало, коли почали поставляти переважно нежонатих. Результатом стала система утримування наложниць, так зване “конкубінацтво”, яка набула такого поширення, що стала вважатися нормою! Кожен священник міг за певну суму купити собі право тримати наложницю, законним актом обіцяв їй подружню вірність і передавав приход своєму незаконнонародженому синові. Єпископи також відкрито їздили по єпархії з наложницями. На час початку Реформації розклад духовенства досяг такого ступеня, що деякі приходи не хотіли приймати у себе священників без наложниць, оскільки це могло загрожувати цноті місцевих жінок.

¹⁹ ...і на війну ходять... “Хождение латинских епископов на войну и личное участие в ней — факт общеизвестный, обуславливавшийся всем ходом и строением средневековой жизни западного духовенства”, — коментує це твердження Августин. Проте такий стан речей однозначно забороняється Апостольськими правилами (прав. 83).

²⁰ ...перстень на руці носять... Такий звичай справді існував, і наші полемісти надавали йому якогось символічного значення, хоча, як правильно свідчили греки, в ньому можна бачити лише відсутність простоти та смирення.

²¹ ...Мертвих кладуть на захід ногами, а головою на схід, і руки удовж кладуть, очі, вуха ж і ніс воском заліплюють... Схід завше користувався у християн величезною повагою, як:

1) місце Раю;

2) місце життя Спасителя, його Гробу, Голгофи тощо.

Туди, зокрема, завжди орієнтована вівтарна частина храму. Звідси — православних ховали ногами на схід, аби, піднявшись під час Страшного Суду, вони були обличчям до сходу. На Заході ж ще у V ст. папа Лев Великий заборонив молитися на схід.

Відтоді там і храми орієнтують, і мерців ховають ногами на захід. “Этим старались отвлечь мысли западных христиан от Востока, и матери церквей — Иерусалиму — противопоставить Рим, столицу Запада”.

Щодо іншої інформації про особливості поховальної практики католиків, то Августін коментує її так: “Мы не знаем, действительно ли когда-нибудь так делалось у латинян, но знаем, что в настоящее время ничего подобного у них не делается”.

- ²² *...І одружуючись, беруть сестер...* Ступені спорідненості, за яких не можна одружуватися, закладено ще в Старому Завіті. “Церковь в союзе с государственной властью до самого XII в. в числе других благодетельных распоряжений и узаконений по делам брачным постоянно заботилась и о строгом и точном употреблении степеней родства, препятствующих браку, и решительно запретила браки в кровном родстве неограниченно, а в линиях боковых до четвертой степени включительно”.

Наразі, папи присвоїли собі право дозволяти ледь не будь-який шлюб, як дозволили і четвертий шлюб, що однозначно відкидається православними.

- ²³ “Син Чоловічий має прийти у Славі Отця Свого з Ангелами Своїми, й тоді віддасть кожному згідно з його ділами” (Мт. XVII, 27).

- ²⁴ *...Святі-бо, — сказано, — що за віру померли, оживуть во Христі...* Подібні цитати можна знайти ледь не в кожного християнського письменника. Можливо, прп. Феодосій має на увазі одне з повчань прп. Федора Студита. Порівн. також у Новому Завіті: “Як-бо в Адамі всі вмирають, так у Христі й оживуть всі” (1 Кор. XV, 22).

- ²⁵ “Одне-бо тіло, один дух, а в одній надії вашого покаяння, яким ви були визвані. Один Бог, одна віра, одне Хрещення. Один Бог і Отець усіх, що над усіма і через усіх, і в усіх” (Ефес. IV, 4–6).

- ²⁶ “...залиши це тепер, бо так личить нам здійснити всяку правду...” (Мт. III, 15).

- ²⁷ “Та коли б чи ми самі, чи ангел з неба проповідували вам іншу, більше за те, ніж ми вам проповідували були, нехай буде анатема! Як ми казали перше, так і нині повторюю: “Коли хтось вам проповідує іншу Євангелію, ніж ту, що ви прийняли, — нехай буде анатема!” (Гал. I,8).
-

Галицько-Волинський літопис

Остання, третя частина “Літопису руського” — Галицько-Волинський літопис. Нині він просто приєднаний до Київського літопису. Початок його було втрачено ще в протооригіналі Хлебниковського списку. Тут немає відомостей про важливі події 1199—1204 років, а відразу йде згадка про смерть Романа Мстиславича, який загинув 19 червня 1205 року. Закінчується літопис 6800 (1292) роком (фактично — зимою 1289/90 року).

Це було окреме літописне зведення. Як доводять, над ним працювало не менше п'яти авторів-укладачів (чи редакторів). Перший, що трудився десь у 1255 році, довів розповідь до 1234 року включно (за датуванням Іпатського списку); другий продовжив літопис до 1265 чи 1266 року, а писав близько 1269 року; десь у 1286 році працював третій укладач, який закінчив виклад 1285 роком включно; четвертий автор трудився близько 1289 року і до цього ж року включно довів літопис, але ґрунтовно переробив, починаючи з 1261 року, матеріали другого і третього редакторів; п'ятий автор написав кілька сторінок на початку XIV ст. і 1292 роком закінчив остаточну редакцію Галицько-Волинського літопису. Є спроба встановити імена редакторів. Та поки що вияснюється одне: перший і другий літописці належали до оточення Данила Романовича і діяли головним чином у Холмі; переважно із середовища Володимира Васильковича були третій і четвертий редактори, хтось, можливо, з духівництва Перемишля та Любомля; п'ятий міг бути жителем Пінська.

Перша частина Галицько-Волинського літопису (по 1260 рік включно) розповідає про події насамперед у Галицькій землі і в науці називається Галицьким літописом. Виклад тут зосереджено навколо яскравої постаті Данила Романовича, але подано немало відомостей і про інші землі Давньої Русі. Саме тут детально змальовано трагічну і героїчну картину оборони Києва в грудні 1240 року від навали татаро-монгольських орд Батия. З 1261 року йде друга, Волинська частина Галицько-Волинського літопису. На перший план тут виходить Волинська земля і волинські князі.

Укладачі-редактори Галицько-Волинського літопису збирали й оформляли літописні записки-нотатки, що склалися при князівських дворах та монастирях цих земель, використовуючи також інші літописні матеріали, де були, зокрема, відомості про татаро-монголів, про окремі події у північно-східній Русі; записували вони й свідчення очевидців. Під рукою у них була “Повість минулих літ”, Київський літопис, численні історико-літературні твори (“Хроніка” Іоанна Малали, твори Йосифа Флавія, повість “Олександрія”, “Слово о законі і благодаті” Іларіона тощо). Характерною рисою третьої частини “Літопису руського” є її суто світське спрямування. Тут значно менше біблійно-євангельських цитат, ніж у частинах попередніх (особливо у “Повісті минулих літ”). Виклад подій у багатьох місцях образний, художній.

Леонід МАХНОВЕЦЬ

(Уривок із передмови до видання: *Літопис руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. — Київ, 1989*)

[Про князя Романа Галицького]

[...]

Неділя 14.4.1168. У тім же році прислали новгородці [послів] до Мстислава, прохаючи сина в нього, і він дав їм Романа.

[...]

Того ж року наприкінці розболівся князь Мстислав Ізяславич у Володимирі, і недуга в нього була тяжка. І став він слати [послів] до брата Ярослава, щоб урядитися про дітей своїх. Урядившись як слід із братом, — той хреста цілував, що не буде він зазіхати на волость дітей його, — преставився князь Мстислав місяця серпня в дев'ятнадцятий [день]. І, опрятавши тіло його, з честю великою і зі співами гласохвальними положили тіло його у святій Богородиці, в єпископії, що її він сам спорудив у Володимирі [-Волинському].

У рік 6681[1173]. 1170—72. Лютий 1170. Ходив Роман Ростиславич із братом Мстиславом на Романа на Мстиславича до Великого Новгорода. Андрій же [Юрійович] послав сина Мстислава з усією дружиною і з усіма військами ростовськими і суздальськими. І рязанських князів він послав, і муромських князів послав із полками, і Бориса Жидиславича, воеводу-таки свого. І таке було множество воїв, що й числа [їм] нема.

І як тільки прийшли вони в землю їх, багато лиха вони вчинили: села взяли і попалили, і людей посікли, а жінок, і дітей, і майно забрали, і скот зайняли, і прийшли тоді до города. Новгородці тим часом заперлися в городі з князем Романом і кріпко билися з городських стін. Війська ж, прийшовши, стали здалеку од города. І, приходячи, війська завзято билися коло города, а Мстислав [Андрійович] в'їхав був у ворота і, заколовши декількох мужів, вернувся назад до своїх.

І настав мор великий серед коней і в військах, і не вдіяли вони нічого городу їх. Серeda 25.2.1170. І вернулися вони назад до себе, і ледве до своїх домів добралися пішки, а інші люди померли з голоду. І не було ж ніколи такого походу людям сим, а деякі з них навіть конину їли і у великий піст.

Сталось ж се за гріхи наші. Чували ми три роки тому про знамення, яке було в Новгороді [і] яке всі люди бачили. У трьох

же церквах новгородських плакала на трьох іконах святая Богородиця, бо побачила Мати Божа пагубу, що мала бути над Новгородом і над його волостю. Тож молила вона Сина свого зі сльозами, аби він їх ніяким чином не скоренив, як ото колись Содом і Гоморру¹, а, яко ніневітян, помилував. Так воно й сталося. Очевидно ж: Бог і Мати Божа терпеливим ізбавили [їх] милістю своєю, тому що вони християни є. Пише ж Давид, говорячи: “Караючи, покарай мене, — сказав він, — Господи, [та] смерті не оддай мене²”. Отак і сих людей новгородських покаравши, він смирив їх сильно. За переступ [цілування] хресного і за гордість їхню він навів на них [рать, а] милістю своєю ізбавив город їх. Але ми не говоримо: “Праві є новгородці, бо здавна вони є звільнені прадідами князів наших”. Адже лиха невірність у них вкоренилася — хреста князям переступати, а князів — онуків і правнуків — безчестити і осоромляти, а хрест чесний, їм цілувавши, переступати. То доки Господеві бути до них? За гріхи він навів [рать] і покарав [їх] по заслuzі рукою благовірного князя Андрія.

Вересень 1170. Того ж року наприкінці прийшла вість Романові [Мстиславичу] про смерть отця, і Роман дав знати [про це] дружині своїй і приятелям своїм новгородцям. І, порадившись, дружина сказала йому: “Не можемо ми, княже, уже тут бути. Піди-но ти до братів у Володимир”. І він послухав дружини своєї, поїхав до братів.

[...]

Кін. січня 1171. У тім же році послали Давид і Мстислав [Ростиславичі посла] по стрія свого [Володимира Мстиславича до города] Дорогобужа, запрошуючи його в Київ на стіл. І він, переступивши хреста спільникам своїм, Ярославу [Ізяславичу] і Мстиславичам [Роману, Всеволоду і Святославу], пішов до Києва, потаївшись, а сина Мстислава посадив у Дорогобужі.

[...]

У рік 6696 [1188]. Коли Володимир [Ярославич] княжив у галицькій землі, то любив він пити багато, а думи не любив із мужами своїми. А взяв він [був ще раніш] у попа жону і зробив

¹ Ідеться про міста Содом і Гоморру, які, за Біблією, Бог спалив за гріхи їхніх жителів.

² Псалом СХVІІ, 18.

собі жоною, і родилося в неї два сини, [Василько та Володимир-Іван]. І Роман Мстиславич Володимирський сватався з ним, і оддав дочку свою [Федору] за сина його за старшого [Василька]. Та ось, коли довідався Роман, що мужі галицькі недобре живуть із князем своїм, про його насильство, — тому що, уподобавши де жону або чию дочку, він брав [її] насильно, — то слав Роман [послів] без опасу до мужів галицьких, підбиваючи їх на князя свого: “Княже! Ми не на тебе повстали єсмо. Але ми не хочемо кланятися попаді і маємо намір її вбити. А ти — де хочеш, ту за тебе візьмемо”. А се казали вони, знаючи, що він не пустить попаді, але аби їм якось прогнати його, то цим вони йому пригрозили.

Він же, убоявшись [і] взявши золота й срібла багато, і жону свою [попадю] взявши, і двох синів, поїхав з дружиною в Угри до короля [Бели]. Галичани ж Романову Федору одняли у Володимира [і] послали по Романа. Роман тоді оддав братові Всеволоду [город] Володимир назовсім і хреста йому цілував: “Більше вже мені Володимир без надоби”. І в’їхав Роман у Галич, і сів у Галичі, князюючи.

І прийшов Володимир до короля [Бели], а король узяв Володимира і з усіма своїми військами рушив до Галича. А коли почув Роман, що король за Горою³ вже, то він побіг, не маючи змоги стати супроти нього. Отож, забравши весь добиток Володимирів, він із галичанами втік із Галича у Володимир, але тут, у Володимирі, заперся од нього брат Всеволод. І сам [Роман] пішов у Ляхи, а жону [Передславу] послав із галичанками у [город] Вручий на Пінськ. Та не було Романові і в Ляхах підмоги, [і] пішов він до Рюрика [Ростиславича], до тестя свого, в Білгород із мужами тими, котрі ото ввели були його в Галич.

Король же [Бела] в’їхав у Галич, [але] не посадив у нім Володимира, а дав увесь уряд галичанам і посадив у ньому сина свого Андрія. А Володимира він узяв із собою назад в Угри, силоміць, одняв добиток і всадив його в башту з жоною його, — король, отож, великий гріх був учинив: він хреста цілував Володимиру, але Бог ізбавив його [Володимира] од такої біди.

---

³ Тобто по цей бік Карпат.

Роман тим часом випросився у тестя свого у Рюрика [піти] на Галич, кажучи йому: “Ведуть мене галичани до себе на княжіння. Пусти-но зі мною сина свого Ростислава”. І Рюрик послав із ним сина свого і Славна Борисовича, воєводу. Роман тоді вперед послав воїв до [города] Пліснеська, щоб вони спершу напали на Пліснеськ. Але вони [городяни] заперлися, а угри й галичани заскочили їх [воїв Романових] коло Пліснеська, — тих захопили, а другі втекли.

Роман же, це почувши, пустив шурина свого [Ростислава] додому, а сам поїхав у Ляхи до [князя] Казимира [Справедливого]. Із Ляхів же він прийшов до [города] Володимира, та не пустив його брат [Всеволод] у Володимир. Роман-бо прийшов був на брата з ляхами, з [князем] Мешком [Старим], вуєм своїм, але, не вдіявши йому нічого, пішов до Рюрика, до тестя свого. Рюрик тоді дав йому [город] Торчський, а на брата його на Всеволода наслав [військо] з погрозою. І Всеволод убоявся Рюрика і одступив брату Романові [город] Володимир. Роман, отож, поїхав у Володимир, а Всеволод — у Белз.

[...]

Літо 1195. Того ж року прислав Всеволод [Юрійович], князь суздальський, послів своїх до свата свого Рюрика, кажучи йому так: “Ви есте нарекли мене у своїм племені, у Володимировім, старшим. А нині ти сів еси в Києві і мені частки не вділив еси в руській землі, а роздав еси іншим, молодшим братам своїм. Навіть частки мені в ній нема, а як тобі — то й Київ, і Руська область. Тож кому ти еси в ній частку дав, то з тим же її і гляди, і стережи. Але як ти її з ним удержиш, то я те побачу, бо мені без надоби”.

Коли ж почув се Рюрик од послів од Всеволодових, що жаліються на нього через волость, що він дав був ліпшу волость зятеві своєму Романові Мстиславичу, то став Рюрик думати з мужами своїми, як би йому дати [ту] волость Всеволоду, котрої ото волості він у нього просив. Бо Всеволод просив у нього Торчський, Треполь, Корсунь, Богуславль, Канів, а їх він дав зятю своєму Романові і хреста йому цілував, що од нього не віддасть нікому. Рюрик, отож, стараючись додержати хресного цілування, не хотів дати [Всеволоду] волості з-під Романа і стояв кріпко за нею, а йому давав іншу волость. Але він [Всеволод] нею нехтував, а хотів Романової, котрої ото він був просив. І постала межи ними

звада велика і свари, і хотіли вони один проти одного стати на рать.

Рюрик тим часом прикликав митрополита Никифора і сказав йому все [про] хресне цілування Романові щодо волості, через що й рать постає із Всеволодом. І сказав митрополит Рюрикові: “Княже! Ми приставлені єсмо в Руській землі Богом удержувати вас од кровопролиття. Якщо ж пролитися крові християнській в Руській землі тому, що ти дав єси волость молодшому в обхід старшого і хреста єси йому цілував, то нині я знімаю з тебе хресне цілування і беру на себе. А ти послухай мене: узявши волость у зятя у свого, дай же старшому, а Романові даси іншу, замість тої”.

Рюрик тоді послав [посла] до Романа, повідомляючи його: “Всеволод просить з-під тебе волості і жаліється на мене через тебе”. А Роман послав [посла] до Рюрика [і] сказав йому: “Отче! То чи через мене тобі не жити зі сватом своїм і не помириться? А ти мені або іншу волость замість тої даси, або кунами даси за неї, у що вона там буде”.

І Рюрик порадився з братами і з мужами своїми і послав до Всеволода мужів своїх, кажучи йому: “Оскільки ти, брате, жалівся на мене через волость, то ось тобі волость, котрої ти і просив єси”. І дав Рюрик Всеволоду п'ять городів: Торчський, Корсунь, Богуславль, Треполь, Канів, і присягнулися вони хрестом чесним про свою повну злагоду.

А Всеволод дав Торчський зятеві своєму Ростиславу Рюриковичу, а в інші городи послав посадників своїх. Коли ж Роман почув, що Всеволод взяв його волость у Рюрика і Торчський, належний йому, дав знову шурина його, [Романа], то став Роман слати [послів] до тестя свого [Рюрика], жаліючись через волость [і] подумавши, що той, змовившись із Всеволодом, одняв у нього волость задля сина свого. І тому почав він винити тестя свого, хресне цілування споминаючи йому.

Рюрик тоді сказав йому: “Я поперед усіх дав тобі волость сю. Але ж Всеволод наслав на мене, жаліючись через тебе, що ми йому насамперед честі не склали єсмо. Я тобі заявляв про всі речі його, а ти мені одступив єси її по своїй волі. Адже нам якось треба було йому її дати, бо нам без Всеволода не можна бути. Ми, всі браття,

признали єсмо за ним старшинство у Володимировім племені. А ти мені свій, син, і ото тобі волость інша, рівна тій”.

Але Роман знехтував ту волость, стараючись знайти звинувачення тестю своєму і не хотючи з ним приятні. І став він радитися з мужами своїми, слав [послів] до Ольговича, до Ярослава до Всеволодовича, в Чернігів, і цілував із ним хреста, підбиваючи його на Київ, на тестя свого.

Коли ж почув це Рюрик, що Роман одступився од Ольговичів і підбиває Ярослава на старшинство, то став Рюрик думати з братами своїми і з мужами своїми і послав [послів] до Всеволода, повідомляючи його: “Роман прислав до Ольговичів і підбиває їх на Київ і на все Володимирове плем’я. А ти, брате, у Володимировім племені старший єси нас, тож думай і гадай про Руську землю, і про свою честь, і про нашу”. А до Романа, до зятя свого, він послав мужів своїх, обвинуватив його і кинув йому хресні грамоти.

Роман же, остерігаючись тестя свого, який кинув йому хресні грамоти, поїхав у Ляхи задля підмоги до обох Казимировичів⁴. Але сказали йому Казимировичі: “Ми б тобі радо помогли, та зобиджає нас стрій наш Мешко. Він хоче забрати в нас волость. Тому ти спершу захисти нас, щоби всі ляхи були не нарізно, а щоби усі за одним були щитом із тобою і одомстили б за обиди твої”.

І Роман, уподобавши раду їх і послухавши їх, поїхав на Мешка [Старого] із синівцями його, з Казимировичами. Він, порадившись з мужами своїми, сказав: “Якщо покорю сих і Бог мені проти них поможе, то тоді, зібравши всіх разом, я удовольню з ними честь свою і прагнення помислу свого здійсно”.

Вересень 1195. І, це задумавши в серці своїм, він поїхав проти Мешка битися. Мешко ж, приславши [мужів] назустріч йому, не хотів битися з ним, а велів Романові, аби він уладив його із синівцями його. Але Роман, не послухавши їх, ані мужів своїх, дав йому бій.

13.9.1195. І зітнулися ляхи з руссю, і потоптали ляхи русів, і переміг Мешко Романа, і побили вони у війську його русів багато і ляхів, своїх. А сам Роман утік до Казимировичів у город [Краків], і звідти, взявши його, дружина його однесла до [города] Володимира.

⁴ Малолітніх синів недавно померлого Казимира II Справедливого — Лешка Білого та Конрада I.

Звідтіля ж послав він посла свого до Рюрика, до тестя свого, кланяючись йому і благаючи, і складаючи на себе всю вину свою. І до митрополита він слав [послів], до Никифора, велячи йому благати за нього і просити за всю вину його, щоби він [Рюрик] прийняв його до себе і облишив би гнів на нього.

Отож Никифор, митрополит київський, благав Рюрика за Романа, і Рюрик, послушавши митрополита, облишив на нього гнів, бо не хотів бачити кровопролиття. Він, порадившись з мужами своїми, сказав їм: “Якщо він уже мене благає і кається за вину свою всю, то я його прийму, і до хреста поведу, і наділок йому даю. Якщо він на сьому стоятиме, і за отця мене буде мати вправду, і добра мені буде хотіти, то я його матиму за сина собі, як ото й раніш я його мав і добра йому хотів”. І, це все обдумавши з мужами своїми, він послав до нього посла свого, сказавши йому: “Я облишаю на тебе гнів”.

І водив він його до хреста про все, чого сам волив, і дав йому [город] Полоний і половину області Корсунської.

[...]

Поч. осені 1196. Тої ж осені Роман Мстиславич, зять Рюриків, послав людей своїх пустошити волость Рюрикову і Давидову, помагаючи Ольговичам, про що він їм і хреста цілував був потай од тестя свого, — хоча тестеві своєму Рюрикові він хреста був цілував перед тим, що надалі він Ольговичів лишить, а буде в його волі і слухатиметься його. Рюрик же був і гнів на нього облишив, [спонуканий] Никифором, митрополитом київським, і Полоний йому дав, ймучи йому віри за хресним цілуванням. А Роман увіслав людей своїх у Полоний і звідти повелів їм, їздячи, пустошити.

Коли ж почув Рюрик, що вони, виїхавши із Полоного, пустошили волость брата його Давида і сина його Ростислава [Рюриковича], то через це він хотів іти на зятя свого, а синівця свого Мстислава [Мстиславича Удатного] послав у Галич до Володимира [Ярославича], кажучи йому: “Зять мій переступив умову і пустошив волость мою. Так ти, брате, звідти із синівцем моїм пустоште оба волость його. Я й сам хотів уже йти до Володимира, та є мені вість, що Всеволод, сват мій, сів на коня, як мені обіцяв був, допомогти проти Ольговичів і стати коло Чернігова. І мені твердять, що він уже з’єднався з братом моїм Давидом, і вони обидва волость їхню палять, і вятицькі городи забрали й попалили. Отож я сиджу, приготувавшись [і] ждучи од них правдивої вісті”.

[1] Володимир [Ярославич], поїхавши з Мстиславом [Мстиславичем], спустошив і попалив волость Романову довкола [города] Перемишля, а Ростислав Рюрикович, поїхавши звідси з Володимировичами [Мстиславом, Ростиславом і Святославом] і з чорними клобуками, спустошили і попалили волость Романову довкола Каменця. І тоді, набравши здобичі челяддю і скотом і відомстивши, вернулися вони до себе.

[...] Зима 1196/7. Тої ж зими ходив Роман Мстиславич на Ятвягів мститися, бо вони пустошили були волость його. І, отож, Роман увійшов у землю їхню, а вони, не маючи змоги стати супроти нього, втекли у свої твердині. А Роман, попаливши волость їх і відомстивши, вернувся до себе”.

[...]

Повстав Рюрик на Романа й привів до себе Половців до Києва, збираючись іти до Галича на Романа. Але Роман випередив його і, зібравши полки галицькі й володимирські, в'їхав до Руської землі. [Тоді] й Володимировичі [Рюрикові свояки], відступивши від Рюрика, поїхали до Романа, і чорні клобуки, зібравшись всі, їхали до Романа, і з усіх городів руських люди їхали до Романа. І з усіма полками своїми Роман наборзі пішов до Києва; кияни відчинили йому подільські ворота, в Копиревім Кінці, і він в'їхав на Подолля і послав на Гору до Рюрика і Ольговичів. Водив до хреста Рюрика і Ольговичів, і сам їм хрест цілував. Відправив Рюрика до Вручого, а Ольговичів за Дніпро до Чернігова, а в Києві Роман посадив Інгваря Ярославича.

Тої ж зими ходив Роман-князь на Половців, і взяв вежі половецькі, і привів полону багато, і душ християнських відполонив від них множество, і була радість велика в землі Руській. [Але] місяця генваря в 2 день, на пам'ять св. Сильвестра папи римського, взято Київ Рюриком і Ольговичами і всею землею Половецькою. Вчинено велике зло в Руській землі, якого не було над Києвом від охрещення Руської землі. Були-бо напасті і взяття, але не такі, як тепер се зло сталося. Не тільки одно Подолля взяли й попалили, але й Гору взяли, митрополію св. Софії пограбували, і Десятинну Богородицю пограбували, всі монастирі. Ікони пообдирали, а інші забрали, і чесні хрести, і святі сосуди, і книги, і одежі блаженних давніших князів, що повішали були на пам'ять по собі в святих церквах, — все то взято в полон. Чернеців і черниць порубали, попів також: старих, сліпих, кривих, слабих і хорих — всіх посікли, а молодих чернеців і черниць, попів і попадей, киян і доньок та

синів їх — всіх повели іноплеменники до себе в вежі. Взяла тоді дружина Ростислава Ярославича Мстислава Володимировича й повела до себе до Сновська.

При кінці ж року, фебруа в 16 [день], приходив під Вручий Роман до Рюрика, відводячи його від Ольговичів і Половців. Цілував Рюрик хрест вел. кн. Всеволодові і сином його — Костянтинові та його братам... В літо 6712 прислав Роман мужа свого до в. кн. Всеволода, просячи за Ольговичів, аби прийняв їх в мир і до хреста привів; в. кн. Всеволод послав мужа свого Михайла Борисовича, і він водив Ольговичів до хреста, а Ольговичі послали мужів своїх, і ті водили Всеволода до хреста, а Романа на Русі. І настав мир.

В літо 6713 ходили руські князі на Половців: Рюрик київський, Ярослав переяславський, в. кн. Всеволода син, Роман галицький Мстиславич та інші князі. Була тоді люта зима, і Половцям була велика тягота, наслана на кару од Бога. І взяли руські князі багато полону, і зайняли їх стада, і вернулись додому з великим полоном. І була радість велика всім християнам Руської землі, тільки диявол був сумний, що не хоче добра народові християнському. В Треполі з'їхались Рюрик і Роман, Ростислав приїхав, будши у свого шурина в Переяславі, і тут були переговори про волості [відповідно тому], хто що послужив Руській землі ["терпель за Руськую землю"]. І диявол учинив велике замішання. Роман ухопив Рюрика і відіслав до Києва і постриг у ченці, також жінку його і доньку його [свою жінку давнішу], котру був відправив [до Рюрика], а Ростислава, Рюрикового сина, і брата його Володимира — теж забрав з собою..."

[...]

По смерті ж великого князя Романа, вікопомного самодержця всеї Русі, який одолів усі поганські народи, мудрістю ума додержуючи заповідей божих. ... Він-бо кинувся був на поганих, як той лев, сердитий же був, як та рись, і губив (їх), як той крокодил, і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як той тур, бо він ревно наслідував предка свого Мономаха, що погубив поганих ізмаїльтян, тобто половців, вигнав (хана їхнього) Отрока в Обези за Залізні ворота, а (хан) Сирчан зостався коло Дону, рибою живлячись.

Тоді Володимир Мономах пив золотим шоломом із Дону, забравши землю їх усю і загнавши окаянних агарян. По смерті ж

Володимировій остався у Сирчана один лише музика Ор, і послав він його в Обези, кажучи: “Володимир уже вмер. Тож вернися, брате, піди в землю свою”. Мов же ти йому слова мої, співай же йому пісні половецькїї. А якщо він не схоче, — дай йому понюхати зілля, що зветься євшан”.⁵

Той же не схотів (ні) вернутися, ні послухати. І дав (Ор) йому зілля, і той, понюхавши і заплакавши, сказав: “Да лучче єсть на своїй землі кістьми лягти, аніж на чужій славному бути”. І прийшов він у землю свою. Од нього родився Кончак, що зніс Сулу, пішо ходячи, котла носячи на плечах.

Отож Роман-князь ревно наслідував (Володимира) в цім і старався погубити іноплемянників. [...] велика смута постала в землі Руській. Зосталися два сини його, один, (Данило), чотирьох літ, а другий, (Василько), двох літ.

Однак Володимир (Ігорович) і безбожні галичани, які (йому) помагали, іще ж хотіли скоренити плем'я Романове. Тому послав Володимир за радою галицьких бояр до володимирців попа з погрозою, кажучи їм: “Не зостанеться города вашого, якщо ви мені не видасте обох Романовичів (і) якщо не приймете брата мого Святослава княжити у Володимирі”. Володимирці ж хотіли вбити попа, (але бояри) Мстибог, і Мончюк, і Микифор сказали: “Не подобає нам убити посла”, — бо вони мали обман у серці своєму, тому що вони хотіли видати обох володарів своїх і город, — і спасли вони попа.

А назавтра княгиня (Анна), довідавшись (про це), вчинила раду з (воєводою) Мирославом, із дядьком⁶, і на ніч утекли вони в Ляхи. При цім Данила узяв дядько перед себе (і) вийшов із города, а Василька взяв піп Юрій з кормилицею (і) вийшов із города дірою городської стіни.

І не знали вони, куди втікати, бо Роман убитий був в Ляхах, а (князь лядський) Лєстько миру не вчинив. Та Бог став на поміч: Лєстько не спом'янув ворожнечі, а з великою честю прийняв ятрівку свою і дітей, зжалившись, і сказав: “Як диявол, він увергнув ворожнечу осю межи нами”, — бо Володислав, (князь лядський), увів їх обох в обман, заздрість маючи до приязні його (з Романом).

---

⁵ Полин.

⁶ Кормильцем, вихователем.

Воїнська повість про Данила Галицького¹

У рік 6711 (1203). У ті ж роки Лестько послав Данила в Угри і з ним послав посла свого В'ячеслава Лисого, кажучи королеві (Андрієві): “Я не спом'янув звади Романової, бо тоді він другом був і ви клялись були оба мати приятнь до племені його, що лишилося в живих. А тепер прийшло на них вигнання. Тому нині підім і, взявши, передаймо удвох їм отчину їх”. Король же, ці слова прийнявши, пожалкував про те, що сталося, і залишив Данила у себе, а Лестько княгиню (Анну) й Василька — у себе.

[...]

У рік 6716 (1208). Ігоревичі тим часом учинили змову проти бояр галицьких, щоб вибити їх, (і) при нагоді вони були побиті. І був ото вбитий Юрій Вітанович, Ілля Щепанович (та) інші великі бояри; убито ж було їх числом п'ятсот, а інші розбіглися.

При цім Володислав Кормильчич утік в Угри, і Судислав (Бернатович), і Філіпп. Знайшли вони Данила в Угорській землі, що був дитиною, і просили в короля угорського: “Дай нам отчича Данила в Галич, хай ми з ним одберемо його од Ігоревичів”. Король тоді з великою охотою послав воїв, многе-множество, (Данила) і великого двірського Пота, поручивши йому воеводство над усіма військами. Імена ж воевод, що були з ним, (такі): перший — Петро Турович, другий — Банко, третій — Міка Бородатий, четвертий — Лотохарот, п'ятий — Мок'ян, шостий — Тибрець, сьомий — Марцел, та інших багато, що про них неможливо сказати, ані списати.

Отож, зібравшись усі, спершу пішли вони на город Перемишль. І, прийшовши до города, Володислав (Кормильчич) сказав їм (перемишлянам): “Браття! Пощо ви вагаєтесь? Хіба не сі² побили отців ваших і браття ваше? А інші майно ваше розграбували і дочок ваших оддали за рабів ваших. А отчинами вашими заволоділи інші пришельці. То чи за тих ви хочете душі свої

¹ Всі уривки з Галицько-Волинського літопису друкуються за виданням: Літопис руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. — Київ, 1989.

² Ігоревичі.

положити?» І вони, пожалкувавши про те, що сталося, здали город. А князя їхнього Святослава (Ігоревича) схопили.

Звідти ж пройшли (угри з Данилом) до Звенигорода. Але звенигородці люто боролися з ними і не пускали їх до города, навіть до острожних воріт. І вони стояли довкола города.

Василько ж, (син Романів, тоді) княжив у Белзі. І прийшли од нього із Белза (на поміч уграм і Данилові) великий боярин В'ячеслав Товстий, і (воєвода) Мирослав, і (тисяцький) Дем'ян, і (боярин) Воротислав, (і) багато інших бояр і воїв. А од (князя лядського) Лестька із Ляхів (прибув) Судислав Бернатович із багатьма полянами, і од Пересопниці прийшов Мстислав (Ярославич) Німий з багатьма воями, (і) Олександр (Всеволодович) із братом (Всеволодом прийшов) од (города) Володимира з багатьма воями, а Інгвар (Ярославич) послав сина свого (Ярослава?) із Луцька з багатьма воями з Дорогобужа і з Шумська.

Але приїхали також і половці на підмогу Романові (і) з ними Ізяслав Володимирович. І хоча угри не перемогли воїв (цих), та гнали їх з їхніх становищ. А Міка заколов (хана) Тобаша і голову йому стяв. Половці ж, побачивши їх (угрів), сильно налягли на них, і вони їхали перед ними до ріки Лютої, — тому що не приїхали були (ні) ляхи, ні русь³, і, зійшовши (з коней), ледве переправились вони через ріку Люту, бо половці й руси⁴ стріляли на них. Тоді ж Марцел хоругов свою покинув і руси взяли її. І ганьба велика була Марцелові, і вернулися (угри) у вежі свої, тобто в шатра.

Роман тим часом вийшов звідти, з города (Звенигорода), помочі шукаючи в руських князях. Та коли він був у Шумську на мосту, його схопили (вої) Зернько і Чюхома, і його приведено в стан до князя Данила, і до всіх князів, і до воєвод угорських. І послали вони (послів) до городян (Звенигорода), кажучи: “Здавайтеся! Князя вашого схоплено”. Але ті не йняли їм віри, допоки (це) не стало відомо їм напевне, і (тоді) здалися звенигородці.

---

³ Руські війська, що мали допомагати Данилові й уграм.

⁴ Руські війська, що стояли на боці Романа Ігоревича.

Звідти ж пішли вони до Галича. І втік Володимир (Ігоревич) із Галича і син його Ізяслав, і гнали вони його до Нізди. Ізяслав при цім бився з ними (коло) Нізди-ріки, і вони одібрали від нього в'ючних коней, а потім вернулися в Галич.

Тоді ж приїхала (Анна), велика княгиня Романова, побачити сина свого рідного Данила. Тоді ж бояри володимирські й галицькі, — В'ячеслав (Товстий) володимирський, і Володислав (Кормильчич, боярин) галицький, і всі бояри володимирські й галицькі, — і воєводи угорські посадили князя Данила на столі отця його, великого князя Романа, у церкві святої Богородиці пріснодіви Марії. Так що король Андрій не забув своєї ранішої приязні, що її він мав до брата свого, великого князя Романа, а послав воїв своїх і посадив сина свого (Данила) в Галичі.

Князів же, що були схоплені, — Романа, Святослава (і) Ростислава (Ігоревичів), — угри хотіли, ото ж, вести до короля. Але галичани просили їх, щоби вони їх повісили задля помсти. І угри, переконані бувши великими дарами, (згодилися). (Князі) оддані були на повішення, місяця вересня.

Данило ж, який став княжити в Галичі, був такий малий, що й матері своєї не впізнав⁵. А коли минув час, то галичани вигнали Данилову матір із Галича⁶. Данило ж не хотів зоставити матір свою і плакав за нею, ся дитина. Але, приїхавши, Олександр, тивун шумський, узяв (коня) за повід, і він (Данило), видобувши меча, ударив його, та рубнув коня його під ним. Тоді мати, взявши меча із рук (і) умовивши його (Данила), зоставила (сина свого) в Галичі, а сама пішла в Белз, лишивши його в невірних галичан за порадою Володислава (Кормильчича). Вона-бо хотіла княжити сама, і король (Андрій), довідавшись про вигнання її, пожалкував.

[...]

30(?).V.1223 Звідти ж ішли вони вісім днів до ріки Калки. (І) зустріли їх сторожі татарські, і сторожі (ці) билися з ними, і вбитий був (воєвода) Іван Дмитрійович та інших двоє з ним, а татари од'їхали звідти.

⁵ Данила одвели в Угри, коли йому було лише п'ять років, і відтоді минуло лише ще неповних чотири роки.

⁶ Галицькі бояри сподівалися, що вони, маючи в руках малого Данила, будуть самі правити Галичем. Але Анна, у жилах якої текла кров візантійських імператорів та угорських королів, рішуче прагнула володарювати сама, і тому її вигнали.

На ріці Калці татари встріли їх, війська половецькі і руські. Мстислав Мстиславич тим часом повелів Данилові попереду перейти з полками ріку Калку й іншим полкам (піти) з ним, а сам після нього перейшов. Сам же поїхав він у сторожі, і, коли побачив полки татарські, він, приїхавши, сказав: “Оружіться!”

Мстислав же (Романович) і другий Мстислав (Святославич), сиділи у стані, не знаючи (цього), тому що Мстислав (Мстиславич) їм обом (нічого) не сказав — через зависть, бо велика незгода була mezi ними.

Коли зітнулися війська між собою, то Данило виїхав наперед, і (воєвода) Семен Олуйович, і (воєвода) Василько Гаврилович. Ударили вони в полки татарські, і Василько був збитий (з коня), а сам Данило поранений був у груди. Але через молодість і одвагу він не чув ран на тілі його, — був-бо він віком вісімнадцяти літ⁷, був-бо він сильний, — і Данило кріпко боровся, побиваючи татар. Мстислав (Ярославич) Німий, бачивши це (і) подумавши, що Данило збитий був, помчав і сам між них, бо був муж той дужий, (і) тому, що він (був) родич Романові, із племені Володимира, на прозвище Мономаха. Він-бо, велику приязнь маючи до отця його, йому й поручив по смерті свою волость — оддав князю Данилові.

Татари ж утікали, а Данило побивав їх своїм військом, і Олег (Святославич) курський. Кріпко вони билися, (але) інші полки (татарські) зітнулися з ними, (і) за гріхи наші руські полки було перемажено. Данило, бачивши, що все сильніше в битві налягають вороги (і) стрільці їх стріляють сильно, повернув коня свого на втечу — через те, що кинулися (за ним) противники. І коли він біг, то захотів води (і), пивши, відчув рану на тілі своєму, — в битві не помітив він її через силу й мужність віку свого. Був-бо він смілий і хоробрий, “од голови й до ніг його не було на нім вади”.

[...]

У рік 6735 (1227). Почнем же розповідати про незчисленні битви, і про страждання великі, і про часті війни, і про многі крамоли, і про часті заворушення, і про многі заколоти, — бо змалку не було їм обом (Данилові й Васильку) спокою.

⁷ Насправді Данилові було 22 роки.

Початок грудня 1227. Коли ж сидів Ярослав (Інгваревич) у Луцьку, поїхав Данило в Жидичин поклонитися і помолитися святому Миколі⁸, і звав його Ярослав до Луцька, і сказали йому бояри його: “Візьми Луцьк, схопи тут князя їх”. Але він (Данило) відповів: “Я приходив сюди молитву вчинити святому Миколі і не можу сього вдіяти”. І пішов він у Володимир.

Кін. 1227. А звідти, зібравши рать, послали вони обоє (Данило й Василько) на нього (двірського) Андрія, (боярина) В'ячеслава (Товстого), (воєводу) Гаврила (Душиловича), (сідельничого) Івана (Михалковича). І коли той (Ярослав) виїхав (із Луцька), він був схоплений із жоною своєю. Схоплений же він був (боярином) Олексою Орішком: під ним-бо був борзій кінь, (і), погнавшись за ним (Ярославом), він узяв його поблизу города.

І заперлися лучани, але назавтра прийшов Данило й Василько, і здалися лучани. Брат тоді дав Василькові Луцьк і Пересопницю, а Берестій він йому раніше був дав.

[...]

1229. Данило ж і Василько прийшли до Кондрата. І, порадившись, рушили вони до (города) Каліша, і ввечері прийшли до (города) Варти. А назавтра, коли світало, перейшли вони ріку Просну і рушили до города, і тої ночі був великий дощ. Побачивши ж, що ніхто не чинить спротив, вони пустили (воїв) пустошити і грабувати. Руси тоді домчали (до города) Милича і Старгорода, і кілька сіл воротславських⁹ зайняли, і взяли здобич велику, і вернулися. І прийшли вони в стани, гадаючи, як піти до города на бій, бо ляхи не хотіли битися.¹⁰

Назавтра ж Данило й Василько, узявши воїв своїх, пішли до города. Кондрат теж, який любив руський бій, заставляв ляхів своїх (битися), але ті все одно не хотіли. Тим часом вони обидва (Данило й Василько) пішли приступом до воріт калішських, а (воєводу) Мирослава й інші полки послали в тил города. Город же обступила вода і сильні лози й верби, і вони самі не знали, де ото

---

⁸ У Жидичинському монастирі, що недалеко від Луцька, була церква Миколи Мирлікійського чудотворця, вельми поважаного на Русі святого. Природно, що на “зимового Миколу” (6 грудня) сюди приїхав на прощу Данило.

⁹ Села поблизу города Воротславля.

¹⁰ Ідеться про військо Конрада I мазовецького.

хто бився, — тому, коли ці (руси) відступали од бою, то ті (руси) налягали на них (городян), а коли ті (руси) одступали, то ці налягали на них. Через те, що вони не бачили (одні одних), не був узятий город у той день. Із забрал же йшло каміння, як дощ сильний, (і) вони стояли у воді, доки не стали на суші, на накиданім камінні, і (тоді) підпалили звідний міст і журавель¹¹. Ляхи ж ледве погасили ворота городські.

Тим часом Данило й Василько ходили коло города, деякі стрільці стріляли на городські стіни, і було поранено мужів, що стояли на заборолах, сто і шістдесят. А коли настав вечір, вернулися вони у стани свої, і (боярин) Станіслав Микулич сказав: “Де ото ми стояли, там нема води, ні валу високого”. Данило тоді, сівши на коня, поїхав сам оглянути город і побачив, що так воно і є. І приїхав Данило до Кондрата, і сказав йому: “Якби ми сперва знали місце се, то город був би узятий”. І Кондрат просив їх обох, щоб назавтра вони знову пішли приступом до города.

Назавтра ж Данило й Василько послали людей своїх, і ті стояли і розчищали ліси довкола города, а городяни ні каменя не одважувалися вергнути на них. Вони просилися, щоби Кондрат прислав до них Пакослава (Войцеховича) і Мстиуя. Пакослав тоді сказав Данилові: “Перемінивши одіж свою, поїдь із нами”. Оскільки ж Данило не хотів, сказав йому брат: “Іди та послухай віче їх”, — бо Кондрат не довіряв Мстиуєві.

Отож, Данило, узявши на себе шолом Пакославів, став за ними обома (Пакославом і Мстиуєм). А на заборолах стояли мужі, і вони говорили: “Так скажіте оба великому князю Кондрату: “Сеї город хіба не твій є? А ми, мужі, що знемогли в городі сьому, хіба ми які приходні єсмо? Ми ж люди твої єсмо і ваше браття єсмо. Чому ж ви над нами не зжалитесь? Якщо нас руси захоплять, то яку славу Кондрат здобуде? Якщо руська хоругов стане на заборолах, то кому ти честь учиниш? Чи не обом Романовичам? А свою честь ти принизиш. Нині ми брату твоєму служим, а завтра твої будемо. Не дай слави русі, не погуби города сього!” І багато інших слів вони говорили.

---

¹¹ Журавель — пристрій для піднімання моста.

Пакослав тоді сказав: “Кондрат би радо милість учинив вам, та Данило дуже лютий є. Він не хоче од нас одійти звідси, не взявши города”. І, розсміявшись, він сказав: “А ось він стоїть сам, говоріте з ним”. Князь же ткнув його древком і зняв із себе шолом, а вони закричали з городських стін: “Прийми нашу покору. Ми благаємо — вчини мир”. І той, багато сміявшись і багато говоривши з ними, узяв од них двох мужів і приїхав до Кондрата.

І вчинив Кондрат із ними мир, і взяв у них заложників. Руси ж узяли були в полон багато челяді і бояринь. І поклялися межі собою руси і ляхи: якщо після цього буде коли межі ними усобиця, (то) не брати ляхам руської челяді, ні русам — лядської.

Потім же вернулися вони обидва од Кондрата до себе додому з честю, тому що Бог їм поміг. Учинили вони удвох йому (Кондрату) поміч велику і ввійшли зі славою у землю свою. Ніякий же князь (руський) не входив був у землю Лядську так глибоко, окрім Володимира Великого, що охрестив землю (Руську).

14.IV.1230. Потім же, коли минув час, поїхав Василько в Суздаль, до великого князя Юрія (Всеволодовича), на весілля шурина свого (Всеволода Юрійовича), узявши (воеводу) Мирослава з собою та інших.

Коли ж Данило перебував у (городі) Угровську, прислали (до нього) галичани (послів), кажучи: “Судислав пішов у Пониззя, а королевич у Галичі зостався. Піді-но боржій!” І Данило спішно зібрав воїв, послав (тисяцького) Дем’яна на Судислава (Бернатовича), а сам рушив із невеликою дружиною до Галича з Угровська. У третій день на ніч він був коло Галича, а Судислав не встояв перед Дем’яном і побіг у Галич.

Лютий-березень 1230. Коли ж Данило приїхав до Галича, а Галич заперся був, то Данило узяв двір Судиславів, — а що там (було) вина, і овочу, і харчу, і списів, і стріл — дивно дивитися. Потім же Данило, побачивши, що люди його понабирали повно всього, не схотів стати коло города, а пішов на ту сторону Дністра.

Тої ж ночі, коли Судислав вбіг у город, із війська його були схоплені люди, і вони сказали, що Судислав уже в Галичі. (А) Данило стояв (у городі) Угольниках на березі Дністра. Тим часом виїхали (з Галича) галичани й угри, і перестрілювалися вони на льоду. А коли настав вечір, то піднявся лід і ріка наводнилася, (і)

беззаконний лихий (боярин) Семюнко (Чермний), подібний до лисиці рудизною, запалив моста на Дністрі. Але прийшов також Дем'ян зо всіма боярами галицькими — з Мирославом і з Володиславом (Юрійовичем), і з багатьма боярами галицькими. І Данило цьому зрадив, а за мостом жалкував: “Як Дністер перейти?” Однак, помчавши до моста, Данило побачив, що кінець моста погас, і настала радість велика.

А назавтра прийшов Володимир Інгваревич, і перейшли (війська) міст, і стали на березі Дністра. Назавтра ж, уставши, об'їхав Данило город і, зібравши землю Галицьку, став, (розділившись) на чотири частини, довкруги нього, — а зібрав він (людей) од (ріки) Бобрки і аж до ріки Ушиці і Пруту. І обложив він їх (угрів) силою великою, і вони, знемігшись, здали город.

Березень 1230. Данило ж, узявши город, спом'янув приязнь короля Андрія і пустив сина його (Андрія). І провів він його до ріки Дністра, і вийшов із ним один Судислав (Бернатович), а на нього кидали каміння, кажучи: “Іди геть з города, баламуте землі!”

Коли ж Андрій прийшов до отця свого і брата (Бели), то Судислав говорив безперестану: “Виступіте на Галич і візьміте землю Руськую. Якщо ти не підеш, то вони укріпляться проти нас”.

Літо 1230. Виступив тоді Бела-рикс¹², себто король угорський, з великою силою. Він сказав: “Не останеться города Галича. Нема того, хто ізбавить його од рук моїх”. Та коли увійшов він у гори Угорські, послав на нього Бог архангела Михаїла одкрити потоки небесні, — так що коні (їх) потопали і самі вони вибігали на високі місця. Але він усе одно подався узяти город (Галич) і (Галицьку) землю. А оскільки Данило молив Бога, ізбавив його Бог од руки сильних.

Отож обступив (Бела) город, і послав посла, і заволав посол голосом гучним, і сказав: “Слухайте словеса великого короля угорського! Хай не заспокоює вас Дем'ян, говорячи: “Із землі нашої викине (їх) Бог!” І хай не уповає ваш Данило на Господа,

---

¹² Рикс — грецька вимова латинського слова *rex* — цар, король; Бела IV тоді був співправителем Андрія II, свого батька.

говорячи: “Не буде оддано город сесь королеві угорському”. Я стільки ходив на інші землі, — то хто може вдержатися од рук моїх і перед силами полків моїх?”

Дем’ян же все одно стояв кріпко, погрози його не убоявся, — Бог пособником був йому. Данило тим часом привів до себе ляхів і половців Котяневих, а в короля були половці Бігбарсові.

(І) напустив Бог на них (угрів) кару фараонову, — город же стояв кріпко, — і (король) Бела знесилювався, і пішов од города. Покинув же він людей за собою, оружників многих і кінників, і напали на них городяни, (і) багато (їх) попадало в ріку (Дністер), а інші побиті були, інші були поранені, ще інші схоплені були. Як в іншому місці говорить: “Скирт-ріка злу гру зіграла городянам”, — отак і Дністер злу гру зіграв уграм.

Звідти ж пішов король до (города) Василева, і перейшов Дністер, і пішов до (ріки) Пруту, бо наслав Бог на них кару і ангел побивав їх. Вони так умирали: в одних одпадали підшви, як од черевиків, а інші, вилізши на коней, померли, ще інші вмирали, зійшовшись довкола вогню і м’ясо піднісши до рота. Від багатьох ото різних недуг вони помирали, а потоки небесні все одно топили їх.

Отак пішов він (Бела) через невірність бояр галицьких, а Данило за божою волею вдержав город свій Галич.

[...]

Літо 1245. Потім же Ростислав (Михайлович) благав тестя свого, короля (Белу), щоб той послав йому воїв на Данила. Узнявши воїв, він пішов у Лядську землю, і благав (удову) Лестькову (Гремиславу), і умовив її, щоб вона послала з ним ляхів. І вона послала з ним воїв. Визначні ж бояри й інші ляхи втекли були із землі (її), маючи намір іти до Данила. Але, довідавшись про виступ (у похід) Ростислава, захотіли вони дістати милість у Лестьковича (Болеслава) і в матері його (Гремислави). Пішли вони йому (Ростиславу) на підмогу, а через деякий час старший їх Творіян (Войтихович) схоплений був Данилом.

Отож Ростислав, кинувшись, прийшов на город Ярославль. Але в городі були Данилові й Василькові люди, і бояр багато. (І) він, побачивши, що город укріплений, пішов до Перемишля. І, зібравши багато тамтешніх жителів, знадобів ратних, і для взяття города, і

пороків, він, спорядивши воїв своїх, знову пішов до Ярославля, а за собою залишив город Перемишль. Він думав: “Якщо цього я не візьму, то сей удержу”.

Але коли стояв він біля города і ладнав пороки, щоб ними взяти город, то великий був бій перед городом. І він звелів своїм прикритися, щоб вої його не були поранені городянами, доки він не наладнає зряддя-пороки. І нахвалявся він перед воями своїми, і казав: “Якби я навідав де Данила й Василька — поїхав би на них. Навіть би з десятком воїв я поїхав би на них”.

І вигорджувався він, і затіяв гру перед городом, і зітнувся він з (рицарем) Воршем. І впав під ним кінь, і вивихнув він плече. І не на добро прилучилось йому (це) знамення.

Данило ж і Василько, почувши, що він прийшов раттю, помолилися Богу (і) стали збирати воїв. І послали вони (послів) до Кондрата, кажучи: “Із-за тебе виступили на нас обох ляхи, бо ми тобі помічники ємо”. І послав він (їм) підмогу. А тим часом Данило й Василько послали (послів) у Литву, помочі прохаючи. І послана була од Миндовга (князя литовського) поміч. Та не встигли вони обидва (зі своєю поміччю), а Бог явив їм поміч свою, тому що не од підмоги людської (буває) перемога, а від Бога. Скоро зібравши воїв, вони рушили, а (двірського) Андрія послали удвох, щоб він розвідав їх (противників). І піддержав город (Ярославль), тому що вже близько є спасіння їх.

І коли вої (ще) не дійшли до ріки Сяну і зісли в полі (з коней), щоб оружитися, то сталося таке знамення над військом: стільки налетіло орлів і багато воронів, як хмара велика. І птахи вигравали, а орли клекотали, і ширяли крильми своїми, і шугали в повітрі так, як ото іншим разом і навіть ніколи не було. І се знамення не на добро було.

Данило тим часом, оружившись (і) взявши воїв своїх, пішов по ріці Сяну. Але брід був глибокий, і вперед (ріку) переїхали половці, і, переїхавши, побачили вони стада їх (противників). І хоча не було сторожів їхніх коло ріки, та половці не посміли розграбувати їх (ці стада) без повеління княжого. А вони (противники), побачивши (половців), утекли зі стадами своїми у стани свої.

Данило й Василько також не забарилися, а скоро перейшли ріку і, приготувавши до бою кінників з пішими воями, спокійно

пішли на битву, бо серця їх обох завзяті були до бою і рвались до бою. Лев же був (іще) дитиною, (і Данило) поручив його Василькові (Гавриловичу), хороброму і сильному бояринові, щоб він оберігав його в бою.

Коли ж побачив Ростислав прихід противників, він теж, приготувавши до бою воїв своїх — русь, і утрів, і ляхів, — підійшов до них насупроти, а піших воїв залишив навпроти воріт города: стерегти ворота, щоб не вийшли (ярославці) на підмогу Данилові і не порубали пороків.

Ростислав, отож, виладнавшись до бою, перейшов глибокий яр, — він-бо йшов супроти Данилового полку, — але Андрій-двірський постарався, щоб він не зітнувся з Даниловим полком. Прискоривши (хід, Андрій) зітнувся з військом Ростиславовим кріпко: списи так ламалися (об броню), наче це були удари грому, і з обох же (сторін) мно́гі, упавши з коней, померли, а інші поранені були сильними ударами списів.

Данило тоді послав на поміч йому (Андрієві) двадцять вибраних мужів. (І) хоча (боярин) Василь Глібович і (князі) Всеволод Олександрович (та) Мстислав (Глібович), не маючи змоги (помогти) Андрієві, побігли назад до Сяну, але Андрій, що залишився з невеликою дружиною, в'їжджаючи, кріпко боровся з ними.

І коли побачив Данило, що ляхи кріпко ідуть на Василька, “керліш”¹³ співаючи, (і) сильним голосом ревли у війську їх, коли ж побачив Данило зблизька битву Ростиславову і Філю (воєводу угорського), що стояв у задньому полку із хоругвою (і) казав: “Руси скорі є на битву, але вистіймо перед натиском їх, бо вони не видержують довгий час у січі”, — Бог, однак, не послухав нахваляння його, — (то) рушив на нього Данило зі (стольником) Яковом Марковичем і з (боярином) Шелвом. Шелв тоді був збитий (списом), а Данила (Філя) схопив. Він вирвався з рук його і виїхав із битви, але, побачивши угрина, що йшов на поміч Філі, списом збив його, і (спис), загнаний в нього, зламався, (а) він упав (з коня) і спустив дух. А об того гордого Філю Лев, ся дитина, зламав списа свого. І знову Данило скоро прийшов на нього (Філю), і розтрощив військо його, і хоругов його роздер

---

¹³ Керліш — сполонізована форма грецького “киріє елейсон” — Господи, помилуй.

навпіл. Побачивши ж це, Ростислав побіг, і повернули угри навтікача.

Василько тим часом зітнувся з ляхами, які повернули (на нього). І дивилися обидва (війська) одні на одних, а ляхи лаялися, казали: “Поженемо на великі бороди!” Василько тоді сказав: “Брехня є слово ваше. Бог єсть наш помічник”. І вдарив він коня свого, і двинув (на них), і ляхи, не видержавши, побігли од нього.

Данило ж гнав через яр глибокий на угрів і русь, бив їх (і) журився про брата, не знаючи, (що з ним). Але, побачивши хоругов його, що мчала вслід за ляхами, він був сильно радий. І став він на могилі навпроти города, і приїхав Василько до нього. Данило тим часом хотів гнати вслід за ними, але Василько заборонив йому. Ростислав же, збагнувши (поразку), пустив коня свого навтіки.

Угри ж і ляхи многі побиті були і схоплені були; і з усіх (військ) багато схоплено було. Тоді ж і Філя гордий схоплений був Андрієм, двірським, і приведений був до Данила, і вбитий був Данилом. А (боярин) Жирослав привів (тисяцького) Володислава (Юрійовича), лихого баламутника землі (Галицької). У той же день і той убитий був, і багато інших угрів побито було в гніві.

Данило й Василько не пішли тоді в город, і Лев став на місці (бою), як воїн, посеред трупів, знаменуючи побіду свою. Воїни тим часом ганялися і приїжджали навіть опівночі, і вели багато здобичі, так само всю ніч не переставав крик тих, які шукали один одного.

17.VIII.1245. Явив же Бог милість свою і дав побіду Данилові напередодні (дня пам'яті) великих мучеників Фрола і Лавра. Данило тоді запалив укріплення, що його Ростислав зробив, і пішов із багатьма колодниками в (город) Холм, що його спорудив був сам.

Литва теж приїхала, і ляхи Кондратові прибули до нього (Данила) на битву і вернулися до себе. А Ростислав утік в Ляхи і, взявши жону свою (Анну), пішов в Угри, — із Угрів-бо він прийшов був у Лядську землю з жоною через те, що в умі своєму замишляв узяти Галич і володіти ним. Але Бог за високодумність його і не сповнив того, що він замишляв.

Вересень (?) 1245. Тим часом (хан) Могучій прислав посла свого до Данила й Василька, коли вони обидва були в (городі)

Дороговську: “Дай Галич!” (І Данило) був у печалі великій, тому що не укріпив він був землі своєї городами. І, порадившись з братом своїм, поїхав він до Батия, кажучи: “Не дам я півотчини своєї, а їду до Батия сам”.

26.Х.1245. Вибрався ж він на празник святого Дмитрія (Солунського), помолившись Богу. І прибув він до Києва, — Київ держав (тоді) Ярослав (Всеволодович) через боярина свого Єйковича Дмитра, — і, прийшовши у храм архістратиґа Михаїла, тобто Видобич, скликав чорноризців і (весь) монаший чин. І коли він сказав ігумену і всій братії, щоб вони вчинили молитву за нього, то вони вчинили, щоб він од Бога милість дістав. І було (сповнено) так, і, упавши (в поклони) перед архістратиґом Михаїлом, вирушив він із монастиря у човні, бачачи біду страшну і грізну, і прибув до Переяславля.

І зустріли його татари. І звідти поїхав він до (хана) Куремси і побачив, що нема в них добра. Відтіля ж став він іще дужче скорбіти душею, бачачи, що володіє ними диявол. (Він бачив) нечестиві їх чаклунські суєслів'я і Чингісханові насланя, нечестиві його (Куремси) кровопиття, мноґі його волхвування. Цесарів, і князів, і вельмож, що приходять (до них), вони водили навколо куца, (заставляли) поклонятися їм, сонцю, і місяцю, і землі, і дияволу, і померлим, (що тепер) у пеклі, отцям їх, і дідам, і матерям. О нечестива облудо їх! І, се чуючи, вельми він став скорбіти.

Поч. січня 1246. Звідти ж прибув він до Батия на Волгу. (І) коли він збирався поклонитися (ханові), то прийшов чоловік Ярослава (Всеволодовича) Сонгур, (і) він сказав: “Брат твій Ярослав кланявся куцу, і тобі кланятися”. І сказав йому (Данило): “Диявол говорить із уст ваших. Бог запре уста твої, і не буде почуто слово твоє”. І в той час він покликаний був Батиєм: ізбавив його Бог і од лихого їх біснування, і од чаклування.

І поклонився він за обичаєм їх, і ввійшов у вежу його. Він (Батий) сказав: “Данило! Чому ти єси давно не прийшов? Але якщо нині ти прийшов єси, — то й се добре. Чи п'єш ти чорне молоко, наше пиття, кобилячий кумис?” І він сказав: “Досі я не пив. А нині ти велиш — я п'ю”. Він тоді сказав: “Ти вже наш-таки, татарин. Пий наше пиття!” І він (Данило), випивши, поклонився за обичаєм їх, (і), промовивши свої слова (подяки), сказав: “Я їду

поклонитися великій княгині Баракчиновій”. (Батий) сказав: “Іди”. Пішовши, він поклонився їй за обичаєм. І прислав (Батий) вина дзбан, і сказав: “Не звикли ви пити молока, пий вино!”

О, лихіша лиха честь татарська! Данило Романович, що був князем великим, володів із братом своїм Руською землею, Києвом, і Володимиром, і Галичем, і іншими краями, нині сидить на колінах і холопом себе називає! А вони данини хотять, і погрози ідуть, (і) він життя не надіється! О, лиха ти, честь татарська!

Його ж отець був цесарем у Руській землі, який покорив Половецьку землю і воював проти інших усяких країн. (І коли) син того не дістав честі, то інший хто може дістати? Адже лиходійству їхньому і облуді немає кінця. Ярослава (Всеволодовича), великого князя суздальського, (труй-)зіллям вони уморили.

30.IX.1246. 20.IX. 1246. Михайла (Всеволодовича), князя чернігівського, який не поклонився куцу, із його боярином Федором вони ножем закололи, — як ото ми раніш сказали про заколення їх, котрі вінець дістали оба мученицький, — і інші многі князі побиті були, і бояри.

Січень 1246. Пробув же князь у них днів двадцять і п'ять, (а тоді) одпущений був (із тими), що були з ним, і поручена була земля його йому.

Квітень 1246. І прийшов він у землю свою, і зустрів його брат (Василько) і сини його. І був плач через обиду його, але ж більша була радість, що він є здоров.

[...]

Весна 1252. А потім послав (Бела послів) до Данила, кажучи: “Ти родич мені і сват єси. Поможи мені проти чехів”. І умовив він його, і пішов на (город) Опаву своєю дорогою, сам ото грабував він землю Моравську, і багато городів розорив, і села попалив, і велике побоїще вчинив землі тій.

Данило тим часом, зібравшись із Болеславом (Стидливим, князем лядським), радився, як пройти (в) землю Опавську. А тому що Болеслав не хотів (воювати), то жона його помагала Данилові порадами, бо вона була дочкою короля угорського (Бели), на ймення Кінга. А Данило-князь хотів (піти на Чехів) і заради короля, і слави бажаючи: не було ж у землі Руській раніше (нікого), хто воював би землю Чеську, — ні Святослав (Ігоревич) хоробрий

(не ходив сюди), ні Володимир (Святославич) святий. І сповнив Бог його бажання, бо прагнув він і поривався на війну. Тож, узявши сина свого Льва і підмогу од брата Василька, тисяцького Юрія (Домажирича), (і) з'єднавшись з Болеславом, він рушив із Кракова.

(І) прийшли вони на ріку Одру до города, що зветься Козлій. І приїхав до нього Володислав, (князь лядський), син Казимирів, (онук) Лясконського Мешка, і, взявши кінників та піших воїв, прийшли вони до ріки Псини. І вчинив тоді раду Данило і Лев з Володиславом, куди б (піти) воювати, але він правди не сказав і дав (їм) проводаря для обману. І послав князь Данило Льва, і Тевтивила, і Єдивида, і двірського (Андрія), і всіх воїв, а сам зостався з невеликою (дружиною), зі старими боярами, з Юрієм, тисяцьким.

Лев, отож, пішов і воював, але побачив він, що обманюють проводарі, і не послухав їх: він рушив у лісисті гори і взяв здобич велику.

А коли йшов Данило з Болеславом (Стидливим) до Опави, пославши (уперед) сторожів своїх, ляхів, то виїхав із Опави (воєвода чеський) Андрій з чехами. І зустрілися вони, і зітнулися, (і) одолів Андрій, (бо) мало було ляхів, — одних він побив, а інших захопив, і найшов великий страх на ляхів.

Данило тоді, приїхавши, сказав їм: “Чого ви лякаєтесь? Хіба ви не знаєте, що війна без полеглих, мертвих не буває? Хіба ви не знаєте, що на мужів на ратних ви прийшли есте, а не на жінок? Якщо муж убитий є в бою, то яке (тут) диво є? Інші ж і вдома умирають без слави, а сі зі славою померли! Укріпіте серця ваші і здійміть оружжя своє на ворогів!”

І сими словами укріпивши їх, і багато іншого говоривши їм, він рушив до Опави. Побачивши ж, що околишні села біжать у город, многе ж множество, і не було йому кого послати (на них), він сказав тоді Володиславу: “Мені ти вчинив еси несправедливо і себе еси погубив. Якщо б Лев і люди мої тут були всі, то великого збитку ми б землі сій учинили і город сей, ачей, був би взятий”.

І пожалкував він, що одіслав сина свого Льва і воїв, бо ляхів він заставляв їхати до города, але вони все одно не хотіли. Побачивши се, він зажурився. Не знав він (також нічого) про сина свого, ні

про воїв, де вони є. Ляхи ж не хотіли їхати до города, а хотіли подалі стати од города, хоча збір було призначено всім воям, здатним воювати, — вони мали приїхати до города.

Данило тоді сказав: “Якщо ви й підете звідси, то я зостануся сам, з невеликою дружиною, і дожду воїв моїх”. І, послухавшись, Болеслав і ляхи стали нижче города на ріці Опаві, бо не сміли вони одлучитися від нього.

Того ж вечора прийшов Лев із воями, маючи здобич велику з собою. Того-таки вечора вчинили вони раду, щоб на завтра перейти ріку, і оточити город, і попалити все підгороддя — дома, і обори, і стодоли.

І коли настав ранок, вони учинили так. Але Болеслав не виступив за ріку, а став на горах, приготувавшись до бою. Володислав тим часом пішов.

І, прийшовши до перших воріт, вони спалили (все коло них). Тоді прийшли вони на другі ворота, але виїхали (з города) чехи, і вони декількох їх убили, а інших вигнали. Хоча (воевода) Бенеш стояв перед воротами з хоругвою, вони і довкола других воріт попалили околиці города. А коли вони прийшли до третіх воріт, сказав Данило зсідати (з коней) і палити околиці города. Але люди раптом пустилися до города, і німці, побачивши, як сильно ринули русичі, побігли, і декількох їх убили у воротах. І воріт вони не заперли, втікаючи.

Данило ж тяжко болів на очі, і не бачив він, що сталося у воротах. Але бачив він, що люди його біжать, і видобув він меча свого, одігнав їх, і через те не взяв город. А потім, побачивши, що сталося, він жалкував, що не взяв города, і, недугою зневолений і струдившись, сказав він синові своєму: “Ти попали всі околиці города, а я піду в колимагу свою”, — тобто в шатро. Він-бо всю війну болів на очі, і многі заставляли його вернутися, але він не зробив сього.

Назавтра ж, зібравшись, пішов він у верхів'я (ріки) Опави, грабуючи і палячи, і став поблизу города, що зветься Насилля, почувши, що є захоплені руси і ляхи в городі тому. А на другий день, приготувавшись до бою, він пішов до нього, і (городяни), побачивши, що ринула сила-силенна війська, не видержали і здалися. Узявши город, (Данило) випустив колодників і поставив

хоругов свою на городській стіні на знак побіди, а самих (городян) помилував. І, одійшовши, став він на німецькому селі.

А коли почув Данило, що Бенеш поїхав у (город) Глубичичі, то на другий день, приготувавшись (разом) із Болеславом (Стидливим) до бою, він пішов, грабуючи і палячи, до Глубичичів. Володислав тим часом, пославши (воїв), попалив усі села поблизу, тобто околиці, і зле вчинив, бо через це не взяли вони города.

Коли ото Данило й Болеслав прийшли до города, усі вої збиралися взяти город, підкидаючи (вогонь), бо вітер сильно віяв на город, а городські стіни зроблені були з ялиці, і вал вони бачили невеликий. Але шукали вої, їздячи сюди й туди, дерева й соломи, щоби підкинути під городські стіни, (і нічого) не знайшли, бо все попалив був Володислав — околиці і поблизькі села, і тому не був підпалений город.

Серпень 1253. Того ж вечора вони думали: “Куди ми підемо? Чи до Особологи, чи на Герборта¹⁴, чи вернемося до себе додому?” Але Герборт прислав Данилові меча і (висловив цим) покору свою; і Данило, і Болеслав, і Лев, порадившись, (сказали): “Всю землю ми повоювали єсмо”. І на завтра, повернувшись до себе, перейшов (Данило) ріку Одру і пройшов землю Володиславову.

Кін. серпня 1253. Тоді ж у Кракові перебували послы папині, що принесли (Данилові) благословення од папи (Іннокентія), і вінець, і сан королівський. Вони хотіли бачити князя Данила, але він сказав їм: “Не подобає мені бачитися з вами в чужій землі, нехай потім”.

8.IX.1253. Звідти ж пройшов він землю Судомирську і прибув у город Холм із честю і зі славою у храм Пречистої (Богородиці). Упавши, поклонився він і прославив Бога за те, що сталося: жоден-бо князь руський не воював землі Чеської.

14.IX.1253. І, побачившись із братом своїм (Васильком), він вельми радувався. І перебував він у храмі святого Іоанна в городі

---

¹⁴ Ідеться про город Особолугу і про замок воеводи Герборта Фульштейн.

Холмі, з веселістю прославляючи Бога, і Пречистую Його Матір, і святого Іоанна Златоустого¹⁵.

Вересень 1253. У той же час прислав папа послів достойних, що принесли (Данилові) вінець, і скіпетр, і корону, які означають королівський сан, кажучи: “Сину! Прийми од нас вінець королівства”. Він-бо перед цим прислав (був) до нього біскупа веронського і каменецького (Якова Браганца), кажучи йому: “Прийми вінець королівства”. Але він (Данило) у той час не прийняв був вінця, сказавши: “Рать татарська не перестає. Зле вони живуть із нами. То як можу я прийняти вінець без підмоги твоєї?”

Тим часом Опізо, (посол папський), прийшов, несучи вінець (і) обіцяючи: “Ти матимеш поміч од папи”. Але він (Данило) все одно не хотів, та умовила його мати його (Анна), і (князі лядські) Болеслав (Стидливий) та (Сомовит), (син Кондрата), і бояри лядські, кажучи: “Прийняв би ти вінець, а ми (готові) єсмо на підмогу проти поганих”.

Грудень 1253. Він, отож, прийняв вінець од Бога, од церкви Святих апостолів, від престолу святого Петра, і від отця свого, папи (Ін)нокентія, і від усіх єпископів своїх. (Ін)нокентій же проклинав тих, що хулили віру грецьку православну, і збирався він собор учинити про істинну віру (і) про возз'єднання церкви.

Прийняв же Данило од Бога вінець у городі Дорогочині, коли він ішов на війну (проти ятвягів) із сином Львом і з Сомовитом, князем лядським. Брат же його (Василько) вернувся, бо в нього рана була на нозі, але послав він із братом воїв своїх усіх.

Кін. 1253. Коли ж король Данило прийшов на землю Ятвязьку і пустошив (її), то Лев, довідавшись, що Стекинт (князь ятвязький) у лісі укріпився засікою і з ним (були) ятвяги, помчав на нього, захопив людей і прийшов до засіки. Але коли ятвяги вибігли на

¹⁵ За польськими джерелами, зустріч Данила з папськими послами відбулася наприкінці серпня 1253 року; враховуючи відстані й повільний темп повернення додому, можна твердити, що Данило прибув до Холма на свято Другої пречистої (8 вересня); день пам'яті (успіння) Іоанна Златоустого, Данилового патрона, припадає на 14 вересня.

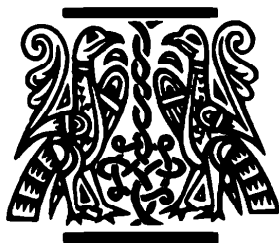
нього із засіки, то кінники, що були з ним, утекли. Лев тоді один зсів із коня і бився з ними кріпко, і вони, (кінники), побачивши, що Лев один б'ється, вернулися невеликим (загоном) на підмогу йому. Лев тим часом увігнав сулицю свою у щит його (Стекинта), так що не міг він прикритися, (і тоді) Лев Стекинта мечем убив і брата його пронизав мечем. І вони (ятвяги) побігли, а він гнав їх пішки, і вони (вершники), на конях ганяючись, побивали їх і кололи їх.

Коли ж Данило-король став у домі Стекинтовым, (то) приніс до нього Лев оружжя Стекинтове і брата його на знак побіди своєї. І отець його король був у радості великій од мужності і одваги сина свого.

[...]

Літо (?) 1264. Коли ж Войшелк княжив у Литві, то став йому помагати Шварно-князь і Василько, бо він назвав був Василька отцем собі і володарем. А король (Данило) впав тоді у недугу велику, і в ній він і скончав живоття своє. І положили його в церкві святої Богородиці в Холмі, що її він сам був спорудив.

Сей же король Данило (був) князем добрим, хоробрим і мудрим, який спорудив городи многі, і церкви поставив, і оздобив їх різноманітними прикрасами, і братолюбством він світився був із братом своїм Васильком. Сей же Данило був другим по Соломоні.

Іоанн

Про його життя даних нема. В передмові до “Посольства до папи римського Сікста IV” автор про себе пише: “Благочесний, світлий у божественних писаннях книголюбець кир (отець) Іоанн, брат їхній (тих, що підписали “Посольство”) молодший, вибраний нині підскарбієм вищим земським Великого князівства Литовського. Послужив вірно духом у цьому посланні”. Писав старослов’янською мовою.

Посольство до папи римського Сікста IV¹ від духовенства, і від князів, і панів руських. З Вільни, року 1476, місяця березня, 14 дня²

Всі ми святих і всесвятого великого Бога призволенням дихаючи,
Сю епістолію посилаємо вашій святості,
Вселенському папі, великому сонцю,
Всесвітньому світильнику, церковному світлу,
Всесвітлому і всенайсвятійшому отцю отцям
І всеначальнійшому пастирю пастирям,
Блаженному Сіксту, святої вселенської соборної церкви
також вікарію найдостойнішому...

Ми всі суцї із країни далекої
Од двору Його святого,

---

¹ Уривки з “Посольства до папи римського Сікста IV” перекладено з старослов’янської мови за виданням: “Архив Юго-Западной России”, VII, ч. I. — К., 1887. Послання до папи підписали: київський митрополит Мисаїл, архімандрит Києво-Печерської лаври Іоанн, архімандрит віденського Троїцького монастиря Макарій, князь Михаїл, брат польського короля Казимира, князь Феодор з Білої Русі, князі Дмитро Вяземський та інші достойники з земель Київської, Волинської, Білої Русі та Литви. Твір є однією з найдавніших пам’яток нашої полемічної літератури і спрямований проти католицької експансії на Україні та в Білорусії.

² Сікст IV (1414—1484) — римський папа.

Словеснії вівці того ж стада Христового,
Святої соборної тої ж апостольської церкви,
Од чотирьох євангелістів вселенських
Пресвітлих патріархів грецьких³,
Од уставу, і звичаю, і заповіту
Наученням їхнім грецьким у житті породжені,
Од купелі святої і живоначальної трійці обновлені
банею вишнього світу,
Вищою благодаттю духа добре пасемося ними
У істиннім благовір'ї на пажитях живоносних,
На доброцвітних тих горах північної країни,
З країни, що є з ребра сіверова⁴, з града самого царя великого⁵.
Оскільки тут Бог у ваготах його знаний є,
Який заступає од всякого насилля ворожого,
Од супостата — старого змія-диявола,
Повітряного князя тьми, злоби піднебесного,
Що захотів престол свій поставити на наших північних країнах,
Щоб був він подібний вишньому⁶.
Через те Бог і скинув униз його,
Нам сю країну подарував,
Сам пасе нас у місцях оцих паственних,
Тут нас Він на водах спокійних виховує,
Душу нашу повернув Він до себе,
Наставляючи нас на стежки правди заповідей святих
Імені свого заради — в ній же хрестилися,
Прийнявши печать святого мира.
Маємо написане на чолах наших
Вишньою благодаттю святого духа.

---

³ Чотирьох... пресвітлих патріархів грецьких — тобто патріархів константинопольського, александрійського, антіохійського та єрусалимського.

⁴ Очевидно, це образний вислів на означення північного краю.

⁵ З града самого царя великого — біблійний вислів, що означає Єрусалим, тут треба розуміти Вільно, столицю Великого князівства Литовського.

⁶ Щоб був він подібний вишньому. — Тут маємо відгук легенди про повстання ангелів проти бога і зверження їх. Мається на увазі охрещення Литви.

Адже ж тіло члени має численні в собі,
Всі-бо члени єдиного тіла многі є різністю,
Хоч єдине є тіло в Христі і в єдиному духу всі ми,
У єдине тіло ми хрестимся.

І чи то іудеї, чи, може, елліни,
Чи раби, а чи вільні,

А чи ми то — руські сини і всі наші великородні

й численні слов'янської мови —

Ми всі єдиним питвом духовним наповнюємося.

Адже все тіло не є один член, їх багато.

Коли рече нога: я не рука й не від тіла, —

То чи справді вона не від тіла?

Коли рече вухо: я не є око, то чи око не від тіла?

А коли б було все тіло око, то де буде слух?

Коли все слух, то де тоді буде нюх?

Нині поклав Бог члени одного в тіло кожного, як захотів,

А коли б були всі тільки члени, то де тоді тіло?

Нині багато є членів, а тіло єдине.

Не може-бо око сказати руці: не треба мені тебе,

А тим більше голова ногам: не треба мені тебе,

Бо члени тіла, що зарозумілися, ослабілими стають,

Бо потрібні вони всі є.

А коли гадаємо, що не достойніші вони за тіло,

Цим ми честь велику пригортаємо,

І не добропрстойніші вони в нас,

А добропрстойність загальну беруть.

І наші нехай за добропрстойніші не беруть,

Таж Бог розчинив тіло:

Біднішому більшу дав честь, хай не буде незгоди у тілі,

А хай дбають у собі члени всі.

Бо коли страждає один член, то з ним страждатимуть

члени усі,

А коли славиться один член, то з ним радуються члени усі.

Всі ми є тіло Христове, члени його часткові.

Тож нащо ті розлади, і незгоди, і розколи в єдиному
тілі діються?

Суди все це, найсвятійший отче, праведно,

Чи Бог повеліває отакому бути неладу й заздрості,

Що діються в тілі Христовому,

А чи бути любові, що є союзом всякої досконалості,

Без неї-бо не ввійде нічого до господа...

І це кажемо для того лиш,

Хай би дав гречину⁷ східної церкви грецької,

Щоб самі закон і устав хоронили,

А всі устави зберігали не лицемірячи.

А інші хай західної римської церкви закон свій оберігають —

Обидві хай будуть світильники премудрії,

Навчительні і не соромлені,

Щоб не соромилися лиця людського заради правди божої,

А правдиві були, законолюбительні,

Миролюбці і миротворці,

Милостиві, боголюбиві,

Мир люблячі і любов,

І мали щоб братськеє в спокої пробування.

І хай буде цілковито од вашої всесвятійшої святині

їм подано миротворіння,

Щоб у любов їх більше приводити.

І нехай же кожен із них своєї церкви звичаї й устав

непорушено береже і має,

Кожен із них у своєму хай стоїть,

І хай своє середостіння огородить,

І хай буде знищена ворожнеча, яка поміж ними є...

⁷ Гречин — тобто сповідник православної віри.

ПЕРЕКЛАДНА
ЛІТЕРАТУРА
ЕПОХИ
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Перекладна література Високого Середньовіччя

Переклади, які робили давньоруські книжники з грецьких оригіналів чи староболгарських перекладів, мали ознаки виразного авторського втручання, сповнювали їх національним елементом Русі. Перекладна література “дала надзвичайно багато для розвитку літератури оригінальної: мова, стиль, композиція, зміст діставали численні продуктивні спонуки від перекладної літератури.

Дух перекладної літератури значною мірою був духом старохристиянським та гелліністично-християнським; специфічно “візантійські” впливи були, але не переважали” (Чижевський Д. Історія української літератури. — Тернопіль, 1994, с. 50)¹. Себто сприйняття чужої літератури було не механічним, а творчим, активним.

“Ця (оригінальна русько-українська. — О. С.) література одкидала одні деталі, приймала натомість інші й таким чином потроху входила органічною часткою в наше письменство” (Єфремов С. Історія українського письменства. — Л., 1997, с. 77).

Прихід нової літератури на Русь почався ще до офіційного прийняття християнства і посилювався після 988 року. В українському літературознавстві усталилась думка, що література Середньовіччя починалась перекладною літературою. Це не цілком так. То не були переклади з грецької чи болгарської мов у сучасному розумінні цього слова. Помітне прагнення осмислити нову літературу,

інтерпретувати її, дати власне розуміння та оцінку, а головне — вписати її у контекст руського духовного життя і світогляду, значно доповнити переклад місцевим матеріалом та інформацією з інших книг. Цей період — своєрідна передісторія оригінального письменства епохи Високого Середньовіччя, його колисковий, дитинний час, коли робилися не переклади, а апікації. І це риса всієї літератури.

У російському літературознавстві (Д. Лихачов, Л. Дмитрієв, О. Творогов та ін.) утвердилось поняття “трансплантації” текстів грецької і болгарської писемності. Але ж ця “пересадка” не була механічною. Перенесення відбувалося через апікацію тексту. Цей термін вживав уже в XVII столітті Іоанікій Галятовський (“Ключ розуміння”), закликаючи казnodіїв апікувати свої казання відомостями з різних книг.

Першими на Русі почали перекладати окремі книги Біблії. Так постали апракосні (святкові) євангелія та апостоли, які використовувалися під час богослужіння. До найдавніших апракосних євангелій належать кирилична частина так званого Реймського Євангелія (було вивезене Анною Ярославною до Франції, на ньому ще й у XVIII ст. присягалися французькі королі), Остромирове Євангеліє (1056—1057). Із книг Старого Завіту особливого поширення набув “Псалтир”. Священники постійно користу-

¹ Далі вказуємо автора і сторінку за цим виданням.

валися “Служебником” і “Требником”, які давали науку про відправу богослужб і треб. У цей час особливого поширення набула молитва — як яскравий і неповторний зразок релігійної красномовності.

У духовний і релігійний обіг входили церковні пісні та акафісти — зразки традиційної християнської пісенної творчості.

Релігійну літературу часів Київської Русі поділяють на **агіографічну (правовірну)** та **апокрифічну**. До правовірної належать канонічні життя святих — житійні, агіографічні твори, присвячені подвижницькому життю святих. Вони перекладалися безпосередньо з грецьких оригіналів. Д. Чижевський писав: “Життя” почасти дуже широкого обсягу, змістом надзвичайно різноманітні та подають велику галерею типів “християнських героїв”. Гарно написані та цікаво викладені, вони не стоять нижче від світського роману. ...Поруч з історично обґрунтованими біографіями святих знайдемо серед мінейних житій деякі оповідання легендарного характеру, що використовують мандрівні сюжети світової літератури: напр., споріднену з “Фаустом” легенду в житті Філарета Милостивого, казкове оповідання про чортів, що служать святому за його наказами, в житті Канона тощо. Цей різноманітний матеріал читався і для повчання, і як цікава лектура” (Чижевський, с. 52).

Згодом постали збірники календарних житій, тобто розміщені за порядком днів пам’яті мартирологи святих (четьї-мінеї, синаксари, про-

логи). Поширеною на Русі була збірка коротких житій на кожен день року з додатками повчальних оповідань (прологи, синаксари, менології). Існували й некалендарні житія — отечники чи патерики, де житія розташовані в алфавітному (азбучний патерик) чи географічному (Сінайський патерик, Єгипетський патерик) порядку. Найбільшим здобутком цього жанру, витвореним давньоруськими книжниками, був Києво-Печерський патерик (початок XIII ст.).

Серед масиву християнської літератури постала й активно розвивалася проповідницька література. Проповіді (слова, казання, повчання) призначалися як для читання, так і для виголошення. Вони формували систему християнських моральних принципів і християнської філософії. На Русі перекладалися проповіді Іоанна Златоустого, Єфрема Сиріна, Василія Великого, Григорія Богослова, Федора Студита, Кирила Олександрійського та ін. Особливою любов’ю у книжників користувалися суто богословські теоретичні твори, зокрема “Ліствиця” Іоана Ліствичника і “Богословіє” Іоанна Дамаскина. Популярними були також “Учительні Євангелія” — виклад християнської науки.

У 364 році відбувся Лаодикійський собор, на якому при канонізації Біблії зі Старого завіту було вилучено кілька десятків книг, в основному апокаліптичного змісту, а з Нового завіту — близько 30 євангелій, біля 10 “откровень”, низку “послань”, “діянь” тощо. Таким чином, Біблія стала дже-

релом для апокрифів (від гр. *апокрифос* — таємний, прихований). Згодом апокрифічну літературу культивували прихильники секти маніхейців, болгарська секта богомилів, а у X—XII ст. вона поширюється у слов'янських країнах. Апокрифічні перекази прийшли на Русь із Візантії, Болгарії, Палестини. Згодом вони увійшли у “Толкову Палею” і “Палею історичну” — своєрідний сурогат Біблії зі скороченим викладом старозавітної історії, вставками церковних і апокрифічних легенд. Отже, апокрифи — це твори на біблійну тематику, що доповнювали або уточнювали Святе письмо, але з різних причин не були канонізовані церквою. Виникли вони в основному у народному середовищі, а наявний у них художній вимисел сприяв їх значному поширенню. Руські апокрифи походили від болгарських оригіналів, що, в свою чергу, спиралися на візантійську апокрифічну традицію, набуваючи у давньоруських перекладах оригінальних рис і виявів.

Тематично апокрифи поділяються на три основні групи: старозавітні (народні розповіді про Створення світу, про Адама і Єву, боротьбу Бога з сатаною, про передбачення євангельських подій); новозавітні (апокрифічні євангелія Якова, Хоми і Никодима, що дійшли до нас у списках XIV—XVII ст. У них розповіді про життя і діяння Ісуса Христа набули форми повісті чи роману); есхатологічні (від гр. *есхатос* — крайній, останній), які містили цікаві розповіді про кінець світу

і Страшний Суд, про потойбічну долю праведників і грішників.

Найбільш відомими новозавітними апокрифами є “Ходіння апостола Андрія”, яке Нестор увів до “Повістей врем'яних літ”, “Ходіння Богородиці по муках”. Вагомий внесок у вивчення апокрифів зробив І.Франко, підготувавши 5-томне видання “Апокрифи і легенди з українських рукописів” (Львів, 1896—1910) зі своїми розвідками про них (Зібрання творів у 50 томах. — Т. 38. — К., 1983, с. 7—293). На думку Франка, апокрифи мали суттєвий вплив на староруську літературу. Учений наголошував: “Ми мусимо слідити глибше, брати на увагу ту літературу, ті прояви духового і артистичного життя, де проявлявся протягом століть той вплив, а тоді побачимо, який він був глибокий і широкий, зрозуміємо всю важність дослідів на тім полі. Ми побачимо, що так, як у Західній Європі, були і у слов'янських народів апокрифи, а головне апокрифічні євангелія тим мостом, що провадив розвій національного письменства з-під виключного панування церковщини і більш або менш мертвої церковної мови до свободнішого руху, до світських тем і інтересів” (І.Франко. Зібрання творів у 50 т. — Т. 38, с. 106).

Певну подібність з апокрифами мають різні книги для ворожіння, зокрема “Громник”, “Молніянин”, “Колядник”, “О часах добрих і злих”, “О днях добрих і злих”, ряд “астрологій”, “сонників”, “чаровників” тощо. Вивченням цієї літератури займався В.Перетц.

Світська література: наукова, повістева, віршова

До світської перекладної літератури належать наукові праці, історичні твори, повісті, вірші. На думку Д. Чижевського, “світськість перекладної... літератури, є лише релятивна. В 10—11 ст. остільки сильне було загальне переконання, що повна гармонія між релігією та іншими сферами духовного життя існує та повинна існувати, що для розв’язання більшості питань достатньо було послатися на віронауку та її джерело — св. Письмо” (Чижевський, с. 59).

“Шестоднев”, “Фізіолог” та твори енциклопедичного характеру — “Збірники” 1073 та 1076 рр. та “Бджола” користувалися особливо великою популярністю і справляли вагомий вплив на формування наукових знань і уявлень.

Переклад та рецепція цих творів давньоруськими книжниками являють систему суспільних, наукових, географічних, природничих та естетичних уявлень, характерних для перехідного періоду від язичництва до християнства, від античності до середньовіччя, себто часу, коли формувалися нова суспільна свідомість, світогляд, позначені впливом нової державної релігії — християнства.

Із введенням християнства постає проблема створення і так званої християнської літератури. Значний вплив на її розвиток мали не лише книги Біблії, а й природничо-наукові твори, які користувалися великою популярністю серед книжників.

Насамперед, це — “Шестодневи” — популярні у візантійсько-слов’янській літературі твори, які трактують походження світу. Воно має яскраво виражений суспільний і

літературно-художній характер. Поряд із християнськими догмами бачимо прояви і власне авторської думки. Дмитро Чижевський назвав “Шестодневи” викладом “природознавства в формі коментаря до шести днів творення світу”. “Шестодневи” синтезували у собі елементи світської науки та філософські вчення про рух небесних світил, про тварин, рослини тощо. Тут містяться всілякі моральні та релігійно-повчальні висновки.

Історія світової літератури знає чотири найвідоміших “Шестодневи”: “Бесіди на Шестоднев” Василя Великого (IV ст.), “Шість слів про сотворіння світу” Северіана, єпископа Гавальського (V ст.), “Похвала Богу про сотворіння всієї тварі” Георгія Пісида (VII ст.), “Шестоднев” Іоанна Екзарха Болгарського (X ст.).

“Бесіди на Шестоднев” Василя Великого складаються з дев’яти бесід, кожна з яких присвячена окремій темі. Так, перша бесіда становить собою коментар до слів Біблії: “Спочатку Бог сотворив небо і землю”. Друга бесіда присвячена біблійній тезі: “Земля була невидима і невлаштована”. Бесіди третя — дев’ята відповідно присвячені походженню і виникненню окремих елементів світу природи: землі, води, рослин, небесних світил, плазунів, птахів, тварин. Крім того, цей “Шестоднев” включає до свого складу численні повчальні моменти.

Праця “Шість слів про сотворіння світу” Северіана, єпископа Гавальського, що ще приписується Іоанну Златоусту, являє собою звичайну переробку твору Василя Великого. Особливо цікавим є твір Георгія

Пісіда “Похвала Богу про сотворіння всієї тварі”. Георгій Пісід був дияконом Софійської церкви у Константинополі й близькою до імператора Гераклія людиною. У VII столітті він написав віршовану поему розміром у 1910 рядків — “Шестоднев”. За майстерністю виконання її ставили в один ряд із творами Софокла та Еврипіда. У 1385 році “Шестоднев” Георгія був перекладений на давньо-болгарську мову під назвою “Похвала Богу про сотворіння всієї тварі” Дмитрієм Зографом. Очевидно, цей переклад знали і давньоруські книжники.

Найбільш відомими у Київській Русі були “Шестодневи” Василія Великого та Іоанна Екзарха Болгарського. Іоанн Екзарх Болгарський — болгарський письменник і перекладач кінця IX — початку X століття. Він переклав “Богословіє” і “Філософію” Іоанна Дамаскина, написав “Слово на Вознесіння господа нашого Ісуса Христа”.

“Шестоднев” Іоанна Екзарха Болгарського являє собою синтез компілятивних та власне авторських частин. Компілятивні частини “Шестодневу” Іоанна Екзарха Болгарського — це переклад-аплікація зі значними скороченнями та адаптуванням до нових історичних умов “Шестодневу” Василія Великого, Северіана Гавальського, а також окремих місць із творів отців церкви (Григорія Богослова, Григорія Ниського, Іоанна Дамаскина, Феодорита Кирського). Компілятивні частини складають також уривки із творів Арістотеля, Парменіда, Демокрита, Діогена, Фалеса, Платона та ін. Власне авторські, самостійні частини “Шестодневу” Іоанна Екзарха Болгарського являють собою цінні відомості про древній побут слов’ян і

хозар. Так, наприклад у шостій бесіді бачимо надзвичайно цікавий опис розкішного паладу болгарського царя Симеона та літературний портрет його самого. “Шестоднев” Іоанна присвячено цареві Симеону.

“Шестодневи” знайомлять читача із суспільними, науковими, філософськими, естетичними уявленнями їх авторів та світосприйняттям епохи. “Шестодневи” перейняті духом та ідеологією християнства. Їх суспільна роль — впливати на формування нового світогляду, відповідного до становища християнської держави.

“Фізіолог” користувався серед давньоруських книжників особливою популярністю. Створений він був в Александрії між II і IV століттями. Як головний твір символічної зоології “Фізіолог” знайшов поширення у різних європейських і східних країнах. Символізм “Фізіолога” був популярним засобом для репрезентації християнського світогляду, для вираження ідеології, котрої вимагала християнська церква.

“Фізіолог” — це і популярна зоологія, і популярний теологічний твір, що в алегорично-символічній формі викладає важливі положення християнської науки й, описуючи дійсні та вигадані прикмети звірів, подає зразки для наслідування і повчання. Це своєрідний збірник відомостей про звірів, птахів, комах, риб, дерева, каміння і т. п. Ці відомості черпались із Біблії та творів античних і східних письменників.

Кожна стаття “Фізіолога”, присвячена окремому звірові чи птахові, поділяється на дві частини: в одній описуються властивості звіра, птаха, а в другій викладаються символічні тлумачення цих властивостей і вво-

диться якась морально-дидактична настанова. Авторами “Фізіолога” називали знаменитих отців церкви — Василія Великого, Іоанна Златоустого, Амвросія, Ієроніма. Приблизно у V столітті було здійснено переклади цього трактату латинською, сирійською, ефіопською мовами. Пізніше з’явилися слов’янські списки “Фізіолога”, відомі і давньоруським книжникам.

“Фізіолог” є компіляцією християнських поглядів на оточуючий світ, вираженням символіко-поетичного

ставлення людини до природи. Упродовж століть “Фізіолог” зазнавав змін, пов’язаних з особливостями різних епох, зі змінами ідеологічних і наукових уявлень. Людина акцентувала увагу на образах тих звірів, символічна роль яких здатна найбільш точно передати настрої певної епохи. “Фізіолог” ілюструє характерні риси середньовічного мислення та світогляду, виражає середньовічний спосіб роздумів про речі шляхом аналогій, що наближався до художнього мислення образами і вираження ідеологічних переконань символами.

“Збірники” 1073 і 1076 рр.

“Збірник” 1073 р. (Ізборник Святослава 1073 р.) є однією з найдавніших датованих давньоукраїнських збірок енциклопедичного характеру. Містить ця своєрідна давня енциклопедія близько 380 статей приблизно 40 авторів. **Це й давньоруська хрестоматія зі світової літератури, книга для читання, навчання і виховання, розрахована на широке коло читачів.** Вона містить відомості з богослов’я, філософії, історії, медицини, біології, географії, астрології та багатьох інших галузей знань. Цікаве своєрідне “житіє” цієї пам’ятки.

Її було знайдено ученими XIX ст. К.Ф.Калайдовичем та П.Строевим 1817 року. До 1834 року “Збірник” 1073 р. залишався у монастирі, де його було знайдено. Тоді ж викрали цінну давньоруську мініатюру з книги — портрет князівської родини, на якому зображені Святослав Ярославич, княгиня та їхні діти Гліб, Олег, Роман, Ярослав, Давид. Після цього президент Академії мистецтв О.М.Оле-

нін через митрополита Філарета (Дроздова) попросив Синод віддати “Збірник” на зберігання у Московську Синодальну бібліотеку, що й було зроблено. Після революції 1917 року “Збірник” 1073 р. разом із іншими рукописними книгами було перевезено до Державного Історичного музею у Москві, де він зберігається і донині. Викрадена ж мініатюра наприкінці 1834 року невідомою особою була повернена міністру освіти графу Уварову, який передав її в Оружейну палату, а в рукописі вона заміненена копією. Нині копія також зберігається в Історичному музеї.

1880 року “Збірник” 1073 р. було видано у Петербурзі фотолітографічним способом тиражем 260 примірників. 1983 року у Москві твір було видано як факсимільне видання.

Традиційною є версія про те, що збірку було перекладено у X ст. для болгарського царя Симеона. Водночас існує й інша, за якою книгу було перекладено з грецької безпосередньо київськими книжниками.

Рубіж IX—X століть у Болгарії ознаменований розквітом літератури, її жанрової системи. У цей час було створено низку проповідей, похвальних слів, догматичних творів, канонічних збірників, філософських трактатів, віршованих творів, літописів. Такому активному розвитку літератури сприяла політика царя Симеона (893—927), який увійшов в історію Болгарії як покровитель культури. За вченість та досконале знання грецької мови візантійці назвали його “напівгреком”. За правління царя Симеона у Болгарії було створено багато визначних праць. З іменем Симеона пов’язують також виникнення “Збірника”. Очевидно, цей збірник було створено у столиці Болгарії Преславі, де він зберігався близько 50 років. Потім, як і багато інших, книга потрапила за кордон, де стала основою для ряду списків.

Л. Жуковська називає три ймовірні шляхи, якими “Збірник” Симеона міг потрапити на Русь: “1) “Збірник” був захоплений чи куплений давньорусами під час завойовницьких походів у Болгарію, які інколи замінялися роками співпраці з Болгарією у періоди об’єднання слов’янських сил проти Візантії; 2) він міг бути отриманий через візантійців, які захопили цінну болгарську книгу, а потім продали чи подарували Русі під час мирних торговельних контактів і династичних зв’язків між візантійськими імператорами і давньоруськими князями; 3) переданий (подарований, проданий) самими болгарами, які тікали на Русь від візантійців, котрі захопили їхню країну” (Жуковська Л.П. Ізборник 1073 р. Доля книги, стан і завдання вивчення // Ізборник 1073 р. Збірник статей. — М., 1977, с. 11).

Більшість учених схиляються до думки, що цей збірник царя Симеона був вивезений із Преслава на Русь під час другого болгарського походу Святослава (969—971 рр.). Пізніше на Русі з’явилися нові списки твору, найдавнішим з яких є список 1073 року. Цей рукопис містить 383 статті. Створений він був 1073 року дяком Іоанном для київського князя Святослава Ярославича (1027—1076), сина Ярослава Мудрого. Нині, коли мова йде про “Збірник” Симеона — Святослава, маємо на увазі саме даний список 1073 року. Усього списків пам’ятки біля двадцяти. Учений Шевирьов С.П. у праці “Поїздка у Кирило-Білозерський монастир...” (М., 1850) довів, що під час переписування болгарського оригіналу похвала Симеону була переприсвячена київському князю. Ймовірно, що спочатку Ізяславу, а потім Святославу, який змінив свого брата на Київському столі 1073 року, і його ім’я було написано у тексті Похвали на підчищеному місці. Сам текст похвали був залишений без змін.

За своїм складом і типом “Збірник” 1073 р. нагадує, як пише О.І. Подобедова у названому вже збірнику 1977 р., антології ранніх пам’яток патристики, які були популярними у VII—VIII століттях. Своєрідна добірка мала цілком конкретну мету: дати пояснення широкому колу читачів, не обізнаних у тонкощах догматики і богослов’я, основних істинах християнського віровчення, запобігти основним непорозумінням, які могли виникнути при читанні книг Нового і Старого завіту, викласти основи розуміння деяких закономірностей світобудови. Інакше кажучи, ввести новонавернених християн у коло ідей та уявлень, пов’язаних із прийнятою

ними вірою, а головне — у досить короткій і легкій формі допомогти їм освоїти рівень просвіти, який наблизив би їх до візантійської освіченості. Саме тому Симеон та книжники, які працювали на його замовлення, залишають осторонь все те, чим цікавляться їхні сучасники, а звертаються до найбільш ранніх пам'яток патристики, перш за все IV—VI ст. Таким чином, до складу “Збірника” потрапляють не Симеон, Новий Богослов чи Філіп Монотроп, а Василій Великий, Афанасій Александрійський, Іустин Філософ, Іоанн Златоуст, Єфрем Сирін, Іоанн Дамаскин і, головне, Анастасій Синаїт, дуже популярний своїми питаннями і відповідями.

Окремо слід сказати про статтю Георгія Хуровського в “Збірнику” 1073 року, яку в історії південнослов'янської писемності називають текстом, “без якого неможливо характеризувати початковий етап складання системи спеціальних слів, специфічних для області, що називається поетикою”. Трактат Хуровського відображає результати тривалого розвитку античної та візантійської літератур, а через їх конкретні твори — практику художнього використання слова у Біблії. Стаття “Про образи” подає тлумачення не священних текстів, а поетичних форм. Зокрема, тут подано 27 тропів і фігур: алегорія, метафора, катахрезис, металепис, хіпербатон, анастрофа чи інверсія, синекдоха, силепис, оноματοпея, пемпименон, антономазія, метономазія, антифразис, перифразис, еліпсис, плеоназм, екзоха, гіпербола, енігма, парабола, антаподосис, просопопея, парадигма, іронія, сарказмос, азеїзм, гістерологія.

У грецькому оригіналі стаття Георгія Хуровського називається “Про тропи”, а в латинському перекладі — “Про фігури”. У списку 1073 року вона названа “Про образи”. Чому руська назва саме така? О. Востоков у праці “Опис руських і словенських рукописів Рум'янцівського музеума” (Спб., 1842, с. 503) обстоював думку про те, що зміна назви статті пов'язана з тим, що київський дяк Іоанн заміняв деякі незрозумілі болгарські слова руськими на вимогу князя.

Детальне дослідження статті “Про образи” зробив учений Г.К.Вагнер у праці “Стаття Георгія Хуровського “О образех” в Ізборнику Святослава 1073 р. та руське мистецтво XI ст.” (У книзі: Ізборник 1073 р. Збірник статей. — М., 1977, с. 139 — 152). Дослідник зазначає, що у руському варіанті статті алегорія і метафора не тільки висунуті на перше місце, а й трактуються як певні символічні образи, адже автор, запитуючи, що таке інослів'я (алегорія), відповідає, що це, коли говоримо одне, наприклад змії, а маємо на увазі інший образ — диявола. Г.Вагнер пише, що є всі підстави вважати, що стаття Георгія Хуровського, в якій алегорія і метафора тлумачаться як образи-символи і висунуті на перший план, відобразила гривалу еволюцію у розумінні образу. Саме тому переклад назви “О образех” є більш адекватним, а назва самих поетичних форм “творчими образами” підтверджує, що такий переклад був теоретично осмисленим. Дослідник робить висновок, що стаття Георгія Хуровського “О образех” в “Збірнику” Святослава 1073 року названа саме так не тому, що у переписувача не було у вжитку слів “троп” чи “фігура” (відповідно до грецької наз-

ви “Про тропи” та латинської “Про фігури”), а тому, що у давньоруському мистецтві відбулося семантичне та гносеологічне поглиблення таких категорій, як алегорія, метафора, втілення, які наповнилися образно-символічним значенням. З огляду на це київського дяка Іоанна можна вважати причетним до складання старокиївської поезики, першої з нам відомих на Русі.

“Збірник” 1073 року — це книга великого формату, написана на пергамені гарним уставним письмом. Текст прикрашено кольоровими заставками — фронтисписами, кінцівками, зображеннями євангелістів, сім’ї князя Святослава, орнаментами та малюнками на берегах. Художнє оформлення рукопису — на високому рівні, не поступається Остромировому Євангелію й має спільні з ним риси. У будь-якому разі “Збірник”, де б його не перекладали, був переписаний у Києві нашими книжниками для князя Святослава Ярославича.

“Збірник” 1076 року у науковій літературі іменується як Изборник (Збірник) Святослава 1076 р.

Його першими дослідниками були О.Оленін, А.Єрмолаєв, О.Востоков, М.Карамзін. Дата 1076 рік була встановлена дослідником А.Єрмолаєвим. Тривалий час вивченням “Збірника” 1076 року займався К.Ф.Калайдович. У полеміці з Хр.Шлецером (сином), який відносив пам’ятку до XIV століття, Калайдович обстоював думку про те, що твір належить до XI століття. О.Х.Востоков у праці “Роздуми про слов’янську мову” використав “Збірник” 1076 року як одне з джерел для вивчення мовного питання. 1828 року Востоковим було надруковано уривок зі “Збірника” 1076 року “Слово якогось калугера про читання книг” із науко-

вим коментарем. Першою роботою, присвяченою вивченню складу “Збірника” стало дослідження О.Новицького “Про первісний переклад священного писання на слов’янську мову” (Київ, 1837). 1848 року з’явилася праця І.Сахарова “Слов’яно-руська бібліографія”. Це був перший детальний палеографічний опис зовнішнього вигляду “Збірника” 1076 року.

“Збірник” 1076 року був уведений у науковий обіг наприкінці XVIII століття істориком М.М.Щербатовим. 1791 року “Збірник” 1076 р. перейшов до бібліотеки Ермітажу.

У 1852 році “Збірник” було передано з Ермітажної бібліотеки до Рукописного відділу публічної бібліотеки. Тут над ним працював О. Бичков, хранитель рукописів публічної бібліотеки. На жаль, текст “Збірника”, який він готував до друку, так і не з’явився. 1861 року у Москві Ф.Буслаєв видав “Історичну хрестоматію церковнослов’янської та давньоруської мов”, куди включив 5 статей зі “Збірника”. Уривки із цієї древньої пам’ятки було вміщено також у хрестоматіях А.Галахова, І.Порфир’єва та ін.

1887 року “Збірник” 1076 р. був виданий В.Шимановським разом із дослідженням “До історії давньоруських говорів”. Це видання викликало ряд критичних зауважень. Так, О. Соболевський писав, що видавцю цієї пам’ятки “перш за все необхідно виділити у друкованому тексті те, що незаперечно належить перу писця 1076 р., і вказати, де у виправленому пізнішим пером тексті бачимо сліди старих написань. Тільки при виконанні такого важкого завдання видання пам’ятки може мати ціну

з наукової точки зору” (ЖМНП. — 1888. — Ч. 255, лютий, с. 525). 1894 року вийшло друге видання “Збірника”, підготовлене Шимановським, але без наукового дослідження.

Детальний бібліографічний нарис “Історія вивчення Святославового збірника 1076 р.” (Казань, 1902) належить В.Боброву. Учений звірів друкований текст з рукописом і вніс корективи, виправивши понад дві тисячі помилок, допущених Шимановським. Крім того, Бобров знайшов відповідні тексти-оригінали в “Патрології” Міня і склав повний словник усіх слів пам’ятки. Після смерті Боброва у 1908 році його напрацювання по “Збірнику” (близько трьох томів) були куплені II Відділом Академії наук. Повне наукове видання “Збірника” 1076 року було здійснено у Москві 1965 року.

Порівнюючи “Збірники” 1073 та 1076 років, учені прийшли до висновку, що “Збірник” 1073 р. може бути майже повністю зведений до візантійсько-грецького архетипу. Натомість “Збірник” 1076 р., очевидно, був складений уже на слов’янському ґрунті; до цього часу з повною достовірністю можуть бути зведені до грецьких оригіналів тільки близько половини вміщених у ньому статей, і при цьому багато використаних у ньому джерел існувало вже не на грецькій, а на слов’янських мовах (Мещерський М. Взаємовідношення Ізборника 1073 р. з Ізборником 1076 р. // Ізборник 1073 р. Збірник статей. — М., 1977, с.91). Залежність текстів Ізборника 1076 року від їхніх болгарських оригіналів лише опосередкована. Дослідники М.І.Попов, а пізніше більш детально І.У.Будовниць (І.Будовниць. “Ізборник Святослава 1076 року” і “Повчання”

Володимира Мономаха та їх місце в історії руської суспільної думки // ТОДРЛ. — Т. X. — М.-Л., 1954, с. 44—75) висунули гіпотезу про руський, оригінальний характер пам’ятки.

У кінці рукопису “Збірника” 1076 року міститься запис: “Закінчено цю книгу рукою грішного Іоана. Вибрано з багатьох книг княжих”. На основі цього запису можемо говорити про те, що книгу було переписано в Києві за редакцією Іоана, ігумена Печерського. Очевидно, саме цей давньо-руський книжник добрав тексти відповідно до тогочасних політичних і суспільних орієнтацій і культурно-естетичних смаків своїх співвітчизників. Існує також припущення, що книга готувалась для князя Святослава. Русь вимагала книги, де читач міг знайти відповідь на питання: “Як жити людині?”. Іоан користувався цим принципом як визначальним і формував свою “хрестоматію”, аби вона сприяла духовному зросту читачів, формуванню їх етичної свідомості. Існує також думка, що пам’ятку було замислено як підручник для княжих дітей, але все ж імовірнішим є те, що призначення її було значно ширшим. На сьогодні знайдено грецькі паралелі приблизно до половини текстів цієї рукописної книги. Інші статті, вірогідно, складені на слов’янському ґрунті.

Ф. Буслаєв, працюючи над “Збірником” 1076 р., охарактеризував зміст твору як морально-релігійний. Крім того, дослідник відзначив, що “Збірник” 1076 року був значно доступнішим нашим предкам, ніж “Збірник” 1073 року. Мову першої збірки він назвав простішою і зрозумілішою.

Робота книжника Іоана над “Збірником” 1076 року ще раз засвідчує, що перекладна література була своєрідним аплікаційним періодом у

розвитку старої української писемності. Так, учений А.С.Архангельський ("Творіння отців церкви у давньоруській писемності. Витяги з рукописів та історико-літературні вивчення" — Казань, 1889), детально простудіювавши статтю "Питання і відповіді" Афанасія Александрійського, прийшов до висновку, що невідомий укладач "Збірника" абсолютно вільно поводить з грецьким оригіналом: включає сюди ж Анастасія Синаїта, міняє порядок питань-відповідей, замість буквальної передачі дає більш простий і доступний для читача виклад. Крім того, він доповнює текст власними думками.

Д.І.Абрамович у статті "До питання про джерела Ізборника Святослава 1076 року" (Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменств та мови. — Т. 2. — К., 1929, с. 65—74) відзначив, що одні дослідники вважають "Збірник" 1076 року перекладом з грецької мови чи копією якогось південнослов'янського оригіналу (зокрема болгарського), інші — компіляцією, що була складена одним із перших книжників київських на основі матеріалів із бібліотеки великого князя Святослава. Для вирішення цього питання Абрамович пропонував детально з'ясувати джерела, на основі яких творився "Збірник" 1076 р. Одним з таких джерел він вважає "Збірник" 1073 року. Так, питання I і V Анастасія Синаїта взяті повністю звідти із незначними змінами. У питаннях II і XVIII є значні відхилення, доповнення, скорочення, заміни порівняно зі "Збірником" 1073 року. Очевидно, це результат роботи редактора Ізборника 1076 року.

"Збірник" 1076 року складається із таких частин: три "повчання" батьків

дітям ("Слово одного батька до свого сина" і "повчання" дітям Ксенофонта та "святої Феодори"); "Атанасієві відповіді", завданням яких є пояснення важких місць Св. Письма; оповідання про "милостивого Созомена"; різні сентенції, речення, прислів'я, згруповані за темами. Структура твору є чітко продуманою і концептуальною. Починається "Збірник" "Словом" про читання книг. Можливо, це була передмова руського книжника Іоана, його настанови щодо того, як слід читати цю хрестоматію тогочасної літератури.

О.Востоков висловив припущення, що ця стаття є "оригінальним твором слов'янським, а не перекладом з грецької; і, може бути, належить до X чи ще до IX століття: саме тому вона особливо цікава як вираження думок новопросвіченого слов'янина про дорожню науку книжну, яку він набув разом із християнством" (Слов'янська хрестоматія... — СПб., 1828, с. 252). Думку про слов'янське походження даної статті поділяв і Ф.Буслаєв. "Слово якогось калутера про читання книг" перегукується з похвалою книзі у "Повісті врем'яних літ".

"Слово якогось отця до сина свого" було складене на основі візантійського твору імператора Василія "Повчання, дані синові його Льву", яке стало взірцем для Володимира Мономаха. І.Франко виділив у "Слові" вступ (звернення до сина), спеціальні повчання про спосіб життя приватного і публічного, про товариське і релігійне життя, характеристику змагань чоловіка у великій життєвій боротьбі, приписи товариського і громадського альтруїзму, зауваження про приятельство і контраст між бідними і багатими; а завершується твір урив-

ком про князівську владу та обов'язки городян щодо князя.

Белетристикою чи новелами в “Збірнику” І.Франко назвав оповідання про суд Божий та оповідання про милостивого Созомена, що завершує збірку. На думку Франка, це оповідання взяте з якогось Патерика і в “Збірнику” було подано у скороченому вигляді.

“Бджола”. Збірки афоризмів під назвою “Бджола” були складені у Візантії ченцем Антонієм у XI ст. На Русь вони прийшли разом із іншими творами і були перекладені з грецької мови вже у XII—XIII ст. на території Київської або Галицької землі. “Бджола” — антологія афоризмів і прислів'їв із Біблії, творів євангелістів, отців церкви,

апостолів, античних письменників і філософів (Плутарха, Демокрита, Сократа, Менандра, Еврипіда), укладених за тематичним принципом: добродійне життя, правда, цнотливість, мужність, дружба і т.п. Протягом XII—XVII ст. “Бджола” була улюбленою книгою для читання, її цитували письменники, філософи, державні діячі. Про неабияку популярність книги говорить величезна кількість рукописних списків, що зберігаються у книгосховищах України та Росії. Збірка була велика за обсягом. Вона містить понад 70 статей або ж розділів (слів), а також близько 2,5 тис. афоризмів. Призначення цих цитатій — дати відповідь на питання: як жити у цьому світі?

Перекладні наукові та історичні твори

Руські книжники знали й активно використовували твір візантійського письменника VI ст. Козьми Індикоплава (той, хто був в Індії) “Християнська топографія”. Це своєрідна географічна енциклопедія, що містить реальні й фантастичні відомості про Індію, Китай.

Світову історію наші предки знали у викладі візантійських істориків Іоанна Малали (із сирійської — проповідник) та Георгія Амартола (з грецької — грішник). Їхні хроніки — твори, які знаходяться на межі історіографії та белетристики. Історичний матеріал у них покликаний

підтверджувати християнські принципи. **Хроніка Іоанна Малали** складається з 18 книг, які репрезентують історію людства від Адама і Єви до історії Ассиро-Вавилонії, Єгипту, Персії, Греції, Риму, Візантії. **Хроніка Георгія Амартола** складається з 4 частин. Перша містить опис подій від Адама і Єви до смерті Олександра Македонського. Друга частина — це історія євреїв. Третя — історія Римської імперії. Четверта — історія Візантії. Обидва історичні твори використовували давньоруські літописці.

Повісті

Першим романом в українській літературі І.Франко назвав “Життя святих Варлаама і Йоасафа, царевича індійського”, якому присвятив свою докторську дисертацію.

Популярною на Русі була “**Александрія**” — історія життя і походів Олександра Македонського, до яких ще додано фантастичні, казкові сюжети. Роман про Олександра Маке-

донського було створено грецькою мовою на межі II—III століть. Приписують його сучасникові Олександра — Калістенові. У V ст. роман було оброблено латинською мовою та наново грецькою. Пізніше виникла грецька християнська версія твору. Повість була вміщена у Хроніці Іоана Малали і так прийшла на Русь й увійшла до різних “Хронографів”. У XIII ст. виникла нова версія твору, метою якої було посилити християнський елемент.

Знали давньоруські книжники і повість про Трою, що прийшла на Русь у складі Хроніки Малали.

Вплив на формування давньоруської епічної літератури мав твір під назвою “Девгенієве діяння” — переклад грецького епосу про Дігеніса Акріта — розповідь про діяння сина християнки та аравітського царя Аміра, який охрестився. Д. Чижевський писав про цей твір: “Історія Девгенія — не лише цікавий приклад епічного твору, що мав вплив на київський епос, але й, мабуть, найрозкішніший та найпишніший стилістичний твір старої київської літератури. Зображення надзвичайно мальовниче, переобтяжене золотом та барвами... Ця мовна розкіш помітно позначилася на пишноті такої історичної та епічної літератури, як Галицький літопис, “Слово о полку Ігоревім” тощо. Переклад постав не пізніше 12 ст. в Києві” (Чижевський, с. 66).

Знали книжники Русі й так звані “ідеологічні” повісті, метою яких було повчання: “Повість про премудрого Акира”, “Стефаніт та Іхнілат”, ідеологічний і філософський роман “Варлаам та Йоасаф”.

Отже, “склад старої перекладеної повістєвої літератури дуже різноманітний. Тут і авантюрний героїчний роман-епос, і роман типу “життя”, і по-

вісті “ідеологічні”, і повісті військові. З них можна було вчитися і вміння викладу, і пишноті мови, і мистецтва байки, і стислості виразу. Вплив цієї літератури чималий. Учні в Києві та в Галичині знайшлися добрі. Цікаво, що вплив повістярства захопив і такі літературні гатунки, як, напр., літопис” (Чижевський, с. 69).

На XIV—XV ст. припадає новий етап приходу на Русь перекладної літератури. Це був “свіжий подув візантійської культури в оновлених формах т. зв. південнослов'янського відродження” (М. Гнатишак. Історія української літератури. Кн. 1. — Прага, 1941, с. 110—111). Відродження Русі після гніту монголо-татар починалося із переписування тієї літератури, котра існувала в XI—XII ст., — як оригінальної, так і перекладної. Традицію “Збірників” Святослава і “Бджоли” продовжував і розвивав збірник “Книга, звана Золотий ланцюг, на науку всім християнам”, що містив повчання і проповіді на теологічні, морально-етичні теми. До творів візантійських авторів руські перекладачі додавали і праці своїх предків — Кирила Турівського, Серапіона та ін. Популярним був і інший збірник — “Книга, названа Ізмарагд”.

У цей час значно збагатилася перекладна лектура на історичну тематику. На Русь прийшли пізньовізантійські хронографи, чи “літописці”, як називали їх наші книжники, — огляди всесвітньої історії.

Перекладна література в історії давньоруського письменства відіграла роль своєрідного каталізатора, який інтенсифікував розвиток оригінального письменства як на рівні форми, так і на рівні змісту. Перекладна література була тією основою, на якій творилися нові для давньої української літератури жанри.

Із “Шестоднева” Іоанна Екзарха Болгарського¹

Пролог

Що прекрасніше, що солодше для боголюбивих, воістину прагнучих вічного життя, ніж завжди триматися думкою Бога і пам'ятати благі діла Його? І оскільки ти, пане мій, славний князю Симеон-христолюбце, безперестанку пізнаєш заповіді Його і творіння Його, аби тим прикрасити і прославити себе, того ж і ми дотримуємося правила. А щиросердний раб, бачачи добрі справи пана свого, не тільки сам би хотів, про це знаючи, радіти і веселитися, але бажав би, якщо можливо, щоб і світ про це почув. Які рум'яні, радісні й веселі бувають ті, хто насичують себе їжею і питвом! Але ще більше — той, хто живить себе думками, зважаючи на справи Божі й радіючи їм! Хоче той, щоби й інші бачили і полюбили їх. У таких людей, як говорить Писання, крила виростуть, як у орлів, і полетять вони без труду, бо радість не знає тягот і крила вирощує. І як же їм не радіти, шукаючи й усвідомлюючи, для кого це небо прикрашено сонцем і зірками, заради кого земля покрита садами, дібровами і квітами й увінчана горами, для кого море і ріки і всі води наповнені рибою, кому рай і саме те царство приготовані? Як їм не радіти і не веселитися, славославлячи, розуміючи, що це — не для кого іншого, але для них самих! А треба ще і про те помислити, яким чином самі вони створені, який їхній сан, для чого вони покликані. І помисливши так, нехай вони на ділі й не такі, як їм не радіти і не веселитися! Я ж тут швидко у шести коротких словах все це нагадаю. А про добре це творіння побесідувавши, належить і прослідкувати за ним.

---

¹ Перекладено за виданням: Памятники литературы Древней Руси. XII век. — Москва, 1980, с. 185—195.

Творив Бог не так, як люди, що зводять будівлі чи будують кораблі, чи мідники, чи золотих справ майстри, чи ткачі шерсті, чи кожевники, чи, скажімо, художники. Ті створюють свої вироби, які їм треба, за готовими зразками, запасаючись матеріалом і беручи знаряддя праці один в одного. Богу ж достатньо щось помислити, щоб те сотворити, чого раніше не було. Оскільки Богу для творіння нічого не потрібно, а людські мистецтва потребують одне одного. Керманичу потрібен кораблебудівник, і дроворуб, і коваль, і смолокур; також і сіячеві потрібні земля, рослини, насіння і вода для поливання; і ковалеві для роботи потрібен матеріал і той, хто збудує кузню. І своє знаряддя потрібне для кожної справи — яке кому більше годиться. А Творець великий ні знаряддя не потребує, ні матеріалу, ні взагалі будь-чого. Іншим творцям потрібні матеріал і знаряддя, а також час, праця, уміння, старання, а Богу — тільки Його воля. Бо все, що захотів Господь, те і сотворив — у морі та всіх безоднях, як говорять чисті слова. Захотів же Він сотворити не стільки, скільки міг би, але стільки, скільки знав, що потрібно. Міг би Він легко сотворити всесвітів таких, що звуться світом, і десяток тисяч, і два десятки великих світил. Це й означає: творіння набагато легше хотіння. Нам ось легше за все захотіти що-небудь, а не сотворити, бо ми не можемо творити все, що хочемо. А Богу-творцю під силу все, що Він би не забажав. Оскільки боже бажання пов'язане з силою сотворіння того, що хочеться. Зі створеного ж одне бачимо ми і відчуваємо, інше мислимо. Область мисленневих творінь — ефір і небо. Одне — земне, інше — небесне. Як і належало, Він і живих істот сотворив: одні чуттєві, а інші мисленневі. Мисленневим дав Він для життя небо й ефір, а земним — землю і море. Деякі ж із мисленневих творінь зійшли на зло і були вигнані з небесного житла, і Він виділив їм частку у повітрі й на землі — не для того, щоб вони чинили зло, яке замислять на людей: перешкоджає їм у цьому ангельська охорона і сторожа, — але щоб за цією зміною було зрозуміло, яке зло тягнуть за собою гордия і неправда. І сотворив Він рід чуттєвих, поділивши його надвоє, зробивши одних осмисленими і словесними, а інших без смислу. І підкорив першим

других. Проте деякі із безсловесних пакості творять і, чинячи спротив, повстають на своїх володарів. Але ж і володарі їхні те ж саме роблять: прийняли почесь володіння смислом і словом і повстають на Творця свого. Тому і безсловесні ці повстають, що вони самі так чинять. Звідси зрозуміло, яке зло будь-кому порушувати свій чин і без боязні переступати встановлені йому межі. Слід знати, як бездушні речі дотримуються цих установлених меж.

Так збурене море, піднімаючись на сусідку землю, соромиться піску і не любить переступати визначених меж; але, як кінь, що біжить, утримується вуздечкою, так і море, бачачи неписаний закон, піском накреслений, повертається у свої межі. І ріки, як влаштовані спочатку, так і течуть, і джерела б'ють, і колодязі дають потрібне чоловікам і жінкам. І всі пори року по порядку одна за одною проходять; за тим же законом і дні, і ночі зберігають той чин і коли подовжуються, не хваляться, а коли скорочуються, не сумують; але, один від одного приймаючи пору, знову без суперечок віддають належне і приймають. І ось що показує премудрість і силу Творця: адже ні земля, що тисячі років обробляється і засівається, і засаджується і годує плоди, і копається, і дощами поливається і снігом й опалюється, зовсім не збідніла, але приносить землеробам багаті плоди; ні море, звідки хмари беруть водяну стихію і дощі народжують, і землі дають, не зменшилося, не висохло ніскілечки; і так само не вирросло, приймаючи численні ріки, що впадають у нього. І ось що скажу: а звідки джерела рік течуть? Незрозуміло мені й таке явище: чому сонце не може з великою легкістю висушити все те, що мокре? Адже не сушить воно ні болота, ні водоймища, минає і наші тіла. Річки здаються меншими, коли воно, залишивши південні країни, переходить у північні і творить літо. Тому і наводнення Нілу, вважають, відбувається не в той час, що в інших річок, бо він напоює Єгипет у середині літа, у той час, коли сонце ходить по північному поясу і пригнічує інші річки, а від цих країв віддаляється. Хоча існують й інші думки про те, чим це пояснюється, але зараз вони тобі ні до чого.

Дивуюсь я і тому, як не закінчується, не біднішає повітряна сутність, коли стільки людей, а крім того і безсловесних тварей,

дихають безперестанку, і стільки проміння сонячного, такого гарячого, проходить крізь неї, а ще є і місяць, і зірки. Найвище із чудес чудо! Але, смію сказати, не дивне чудо. Адже коли Бог творить щонебудь, нам не дивуватися слід, але швидше хвалити і славити Його. Бо Він з легкістю творить, що Йому треба. У творіння ж ті Він уклав силу достатню, щоб вони існували стільки років, скільки Він їм повелів. Тому і земля перебуває такою, якою вона від початку створена, і море не меншає і не збільшується, і повітря, як від початку прийняло сутність, так до цього часу її й зберігає, і сонце розтопити не може небесну твердь, і водяна не розлилася твердь, що була раніше, але перебуває твердь у тій участі, яку дав їй Творець. І протилежне за природою — мокре і сухе, а також холодне і тепле — совокупив Творець воєдино заради сотворіння і любові. Кожне із цих творінь бачачи: сонце, що ходить то по північній стороні, то по південній, то посеред небес, місяць, що росте і зменшується, зірки, які у свій час заходять і виходять, які вказують час збирати урожай і сіяти, які передвіщають бурю і тишу тим, що по воді плавають, — все те спостерігаючи, пане мій, ми хвалимо Творця, що всі блага ці сотворив, і через це видиме ідемо до невидимого.

Але не сходження нам потрібне, а віра, бо завдяки їй ми можемо побачити Його. Коли ж ми побачимо Його, що у свій час приступає і дощ землі дає, а її — розквітлу і травами вкриту, і ниви, що хвилюються, і зелені діброви, і порослі лісом гори, і зрілі плоди, то восхвалимо Бога і скажемо з божественним Давидом, заспіваємо з ним, кажучи “Возвеличились справи Твої, Господи! Все премудрістю сотворив еси!” Коли чуємо, як півчі птахи співають різними голосами прекрасні пісні, солов’їні співи, голоси дроздів і сойок, іволг і дятлів, коників і цикад, ластівок і жайворонків, та інших птахів, а вони безчисленні, — тоді ми, розчулюючись, славимо Творця.

Не як всі інші творці, що створюють з готової матерії, Цей усе вивів із небуття і дав буття небувшим. Легко-бо йому з небуття творити. Так Він у древності світ сотворив, так, просто кажучи, і

всякий день творить. І не з готових тіл творить Він тіла живим, а з небуття творить душі, але не всім живим, а тільки людині. І робить птахів птахами а плаваючих плаваючими, і інших родів кожного — відповідно до його роду. Так само і земні плоди, що сіють і садять, приносить людям. Перш ніж почали пахати і засівати землю, Він проростив всі види рослин і створив плазунів і чотириногих, і водяне створіння народив таким, яким слід йому бути, і тих, що у воді живуть, й істоти, що пересуваються у повітрі. А самі ці землю, небо, повітря, воду, вогонь не матерії Він повелів створити, але сам їх, що ніколи не були, вивів із небуття у буття, сам творцем ставши цьому великому кораблю, тобто творінню цьому, сам же і керує кермом корабля. Так нам сказав верховний Його пророк Мойсей, сприйнявши це від премудрого Творця, Господа Бога і володаря, на Синайській горі.

Ці ж шість слів, пане мій, не сам я придумав, але інше взяв із вірних слів Шестоднева святого Василія, а інше за смыслом у нього запозичив, також і в Іоанна, а інше в інших: що мені будь коли доводилося читати, те я і поєднав.

Це схоже на те, як би хто-небудь, бачачи, як пан його, ходячи мимо, минає його, захотів би хороми йому збудувати. Не маючи ж із чого будувати, пішов би він до багатих людей і попросив би у них — в одного мрамур, в іншого колоди, і звів би стіни, а мрамуром, випрошеним у багатих, вимостив би підлогу. І захотів би ті хороми покрити. Але не маючи матеріалу, достойного колоди стін і мрамору підлоги, сплів би сітку на тому домі і покрив би його соломою, а двері сплів би з лозин і такий самий зробив би замок. Так-бо залишається вчинити тому, хто не має у своєму домі нічого.

Такий же і бідний розум наш: не маючи у себе вдома нічого, будує він із чужих слів, додаючи потроху зі свого бідного дому. Але на зразок соломи і лозин — свої слова. Якщо владика, помилувавши його, всі ці труди його прийме, то дай, Господь Бог, над владиками владика, владиці тому догодити тобі у цьому житті і з усіма преподобними мужами до раю дійти.

Амінь. [...]

Слово шостого дня

Як смерд і бідна людина чи мандрівник, прийшовши здалеку до огорожі князівського палацу і побачивши його, дивується і, підійшовши до воріт, захоплюється, розпитуючи, і всередину увійшовши і бачачи з обох сторін хороми, прикрашені камінням і деревом різьбленим, а потім у палац увійшовши і побачивши високі палати і церкви, багато прикрашені камінням, деревом і малярством, а зсередини мармуром, міддю, сріблом і золотом, не знає, до чого їх прирівняти, бо не бачив він у своїй землі нічого, крім нещасних і бідних халуп, і наче безумний дивується цьому тут. А якщо грапитья йому і князя побачити, що сидить в убранні, обсипаному бісером, з гривною прикрашеною на шиї та обручами на руці, поясом красним підпоясаний і з мечем золотим, що на поясі висить, з двох сторін його бояр, які стоять у золотих гривнах, поясах і браслетах, тоді якщо хто спитає його після повернення у свою землю, кажучи: “Що ти там бачив?”, — скаже: “Не знаю, як вам розповісти про те. Лише своїми очима можна достойно подивуватися тій красі.” Так само і я не можу достойно сказати про той гарний устрій і чин, але кожен із вас сам, очима тілесними бачачи й умом безтілесним додумуючи, більше і з кращим знанням справи може дивуватися собі. Свої ж бо очі нікому не збрешуть, хоча й ті інколи помиляються. Проте і вони промовлять краще за інше. Побачивши ж небо, прикрашене зірками, сонцем і місяцем, і землю — злаками і деревами, і море, рибами різними наповнене, бісером і різними чудесами, і переходячи до людини, ніби розум втрачаю від подиву і не можу зрозуміти, звідки в такому малому тілі така висока думка, здатна обійти всю землю і вище небес піднятися. До чого прив’язаний розум той? Як, виходячи з тіла, минає він сфери одну за іншою, проходить повітря і минає хмари, сонце, місяць, і всі пояси, і зірки, ефір, і всі небеса, і в той же час знову опиняється у тілі своєму? На яких крилах він злетів? Яким шляхом прилетів? Не можу простежити. Тільки і знаю, що говорити разом із Давидом: “Здивувався розум твій, мною зміцнився, не зможе проти нього”, “Возвеселив мене, Господи, творінням Твоїм, і справам рук Твоїх я возрадуюся”, бо “Звеличилися справи Твої, Господи; все премудрістю сотворив”.

Фізіолог

Слово і сказання про звірів і птахів¹

Фізіолог про лева. Три властивості має лев. Коли левиця народить, то приносить мертве і сліпе дитя, сидить вона і береже його до третього дня. Через три дні приходять лев, дуне йому в ніздрі і дитя оживе. Те ж саме і з вірними народами. До хрещення вони мертві, а після хрещення очищаються святим духом.

Друга властивість лева. Коли спить, очі його відкриті. Так і Господь наш говорить іудеям: “Я сплю, а очі мої божественні і серце не сплять.”

А третя властивість лева, — коли левиця біжить, то сліди свої замітає своїм хвостом і мисливець не може відшукати її слідів.

Так і ти, людино. Коли твориш милостиню, то нехай ліва рука не знає, що робить права. Нехай не завадить диявол справам помислу твого.

Про антилопу. В антилопи два роги. Живе вона біля річки-океану на краю землі. Коли ж захоче пити, то вип’є з річки й упивається, упирається в землю і рие її рогами своїми. І є там дерево, що називається таніс, яке дуже нагадує виноградну лозу широкими гілками і густими лозинами, — і, продираючись крізь лозини, антилопа заплутується у них, тоді мисливець її ловить і долає.

Так і людина. Замість рог Бог дав їй обидва Завіти, Старий і Новий. Роги — це спротив силі; як говорить пророк Давид: “З тобою заколемо рогами ворогів наших”. Річка океанська — це багатство. Таніс же — житейські насолоди. Заплутується у них людина, яка не турбується про віру, і знаходить її диявол і долає її.

---

¹ Перекладено за виданням: Физиолог. Слово и сказание о зверях и птицах // Памятники литературы Древней Руси. XIII век. — Москва, 1981, с. 474—485.

Про слона. Слон живе у горах. Слониха знаходить траву, що називається мандрагорою², і поглинає її. Так само і слон; і сходиться з нею. А коли слониха народжує, то входить у ріку до вимені і народжує у воді. Спить же слон, стоячи біля дерева. А якщо впаде, то волає, і приходять великий слон, але не може підняти його, і після того приходять інші дванадцять. Але й вони підняти не можуть. І тоді заволають усі дванадцять слонів. І приходять маленький слон, і підставляє хобот свій, і піднімає його.

Таким чином, перший слон — це Єва, другий Адам. Трава — дерево непослуху. І якщо спробував, то здійснив злочин. А якщо, жаль мені, то згрішив (?) А що таке озеро? — Різдва рай. А що таке схилені дерева? — Опора райська. І хто з сокирою, той диявол. А що сокира? — Це мова змії. І коли упав, то був вигнаний. А хто великий слон? — Мойсей. А хто дванадцять слонів, які не могли підняти його, і хто підняв його?³ — Христос, який вивів того Адама з пекла.⁴

Про оленя. Олень живе п'ятдесят років. А потім іде у долини і гірські ліси, і почує запах змії, і де знайде її, що тричі змінила шкіру, обнюхує її й відкидає її. І після цього йде і п'є воду. Якщо ж не п'є, то помирає. Якщо ж вип'є, то живе інші п'ятдесят років. Про це говорить пророк: як прагне олень до джерел водних.

Так і ти, людино, маєш у собі три оновлення: хрещення, покаяння і нетління. А коли згрішиш, то йди до церкви, і до живого книжного джерела, і до пророчого сказання, і випий живої води, тобто святого причастя.

Про орла. Орел живе сто років. І росте кінчик дзьобу його. І осліпнуть очі його, так що він не бачить і не може полювати. Тоді він злітає у висоту, кидається на скелю, і відломиться кінчик дзьобу його; і покупається у золотому озері. А потім сідає на осонні. Коли ж зігріється, з нього сходять луска, і він знову стає пташеням.

² Мандрагора — багаторічна трава, що росте у Середземномор'ї.

³ Очевидно, маються на увазі дванадцять апостолів.

⁴ Посилання на біблійний сюжет про гріхопадіння Адама і Єви в раю і на апокрифічне сказання про виведення Христом Адама та Єви з пекла.

Так і ти людино, якщо багато нагрішиш, піднімися, тобто звернися до віри, й оплакуй прояв гріха, і вмийся слізьми своїми, відігрійся в церкві і скинь із себе гріхи.

Про фенікса. Фенікс — найкрасивіша пташка з усіх інших, і красивіша за павича. У павича в образі немає ні золота, ні срібла, а у фенікса — іакінфи⁵ й багатоцінне каміння. Голова у нього прикрашена вінцем, а на ногах — чоботи, як у царя. Мешкає ж фенікс недалеко від Індії, біля Сонячного міста⁶. Лежить він років п'ятсот на кедрах ліванських без їжі. Живиться ж він від Святого духу. І по п'ятсот років наповнює крила свої благовоннями. І б'є у било ієрей Сонячного міста, і та пташка іде до ієрея, і входить у церкву. Ієрей же сідає на солії⁷ з пташкою. І перетворюється пташка на попіл. А на завтра приходить ієрей і знаходить пташку у вигляді малого пташеняти. А через два дві він знаходить її зрілою, якою вона була раніше. І цілує її ієрей, і вона знову іде на своє місце.

А нерозумні іудеї не вірять у триденне воскресіння Господа нашого Ісуса Христа. І що цю пташку він сам оживляє і нібито сам себе не воскрешає. Цього ради пророк Давид говорить: “Праведник процвітає, як фенікс, як кедр ліванський, примножитьься насадження у домі господньому.”

Про куріпку. Куріпка кладе багато яєць у гнізді своєму. Вона дуже чадолюбива. І навіть іде до чужих гнізд і таскає звідти яйця. Тільки щоб збільшити кількість пташенят своїх.

Так і ти, людино: коли збираєш багатство, не можеш насититися, і все тобі мало.

Про горлицю. Горлиця — пташка-однолюб. Якщо загине одна з пари, то друга летить у пустелю, сідає на сухому дереві й оплакує дружину свою. І вже не парується більше ні з ким ніколи.

Так і ти, людино, якщо розлучишся з дружиною своєю, то не приліпись до іншої.

---

⁵ Іакінф — назва дорогоцінного каменя.

⁶ Мається на увазі африканська Індія та Геліополь у Єгипті.

⁷ Тобто на вівтарному підвищенні.

Про пелікана. Пелікан — чадолюбива пташка. Самка прокльовує ребра пташенят своїм. А самець прилітає з кормом, роздирає дзьобом груди свої і кров'ю, що витекла, оживляє пташеня.

Так і Господь наш. Його ребра прокололи іудеї списом. Виступили кров і вода. І оживив він всесвіт, тобто померлих. Цього ради і говорить пророк, що подібний пеліканові у пустелі.

Про ластівку. Гніздо ластівки у пустелі на роздоріжжі. Коли осліпне одне із пташенят її, вона відправляється у пустелю і приносить трави, і кладе їх на очі його. І воно прозріває.

Так і ти, людино, коли згрішиш, то звернися до молитви і прийми покаяння, і заради єдиносущної трійці ти позбавишся того гріха.

Про одуда. Одуд в'є гніздо своє і вигодовує пташенят своїх. А потім птахи линяють і стають голими. Тоді виходить одне із їхніх пташенят і приносить їжу батькам своїм, поки вони не оперяться і не злетять обидва.

Так і ти, людино. Коли постарієш, не втрачай надію, а, йдучи до церкви, помолися й отримаєш милість.

Про дятла. Дятел — яскрава пташка, живе вона в горах, сідає на кедри і стукає дзьобом своїм. А де знайде м'яке дерево, там робить собі гніздо.

Так і диявол бореться з людьми. І коли у комусь знайде слабкість і нехтування молитвами, то увійде у нього і вгніздиться. Якщо ж у іншому знайде міць, то тікає від нього.

Про лисицю. Лисиця, коли буде голодна, іде на сонячне місце, і лягає на осонні, і стримує своє дихання. Побачивши це, птахи, думаючи, що вона мертва, злітаються, щоб довбати її. Коли ж вони наблизяться до неї, вона підхоплюється, хапає яку-небудь із них і з'їдає. Так і харчується⁸.

Про дружину і чоловіка. Дружина на заході, а чоловік на сході. І ось вони сходяться, і дружина з'їдає голову свого чоловіка, і зачне, і народить двійню. А як народить, відразу тут з'їдає своїх дітей. І відразу помирає. І йде чоловік на схід, а дружина на захід.

⁸ Очевидно, далі пропуск у списку.

Так і ти, людино. Коли спіткає тебе житейська біда, йди до церкви, просльозися і плач. І відступить від тебе біда.

*Про Горгону*⁹. У Горгони обличчя красивої жінки і блудниці. Волосся ж на голові її — змії. А погляд її — смерть. Грає вона і весь час сміється. Живе вона у горах на заході. І коли приходить її шлюбна пора, встане вона і почне кликати. Починаючи від лева та інших звірів, від людини до домашніх тварин і птахів і змії, кличе, кажучи: “Ідіть до мене!” Тільки-но вони почують її поклик, то йдуть до неї. А побачивши її, помирають.

І знає вона мову всіх звірів. Яким же чином долає її волхв: він своєю мудрістю за зірками визнає день її шлюбної пори. І йде на місце її, волхвуючи здалеку. Вона стане кликати, починаючи від лева та всіх інших звірів.

Коли ж дійде до мови волхвів, то він їй відгукнеться так: “Викопай на цьому місці яму і поклади у неї свою голову, щоб я не бачив її і не помер. Тоді я прийду і ляжу з тобою.” І вона зробить так.

Тоді волхв, прийшовши, вб’є її, не дивлячись на неї і не бачачи голови її, тому і не помирає. І ховає голову у посудину. А якщо він побачить змію, чи людину, чи звіра, то покаже їм голову Горгони, і відразу вони заціпеніють; і Олександр¹⁰ же мав ту голову і переміг усі народи. І ти людино, май повагу до Господа й обов’язково подолаєш ворожі сили.

Про змію. Коли змія йде пити воду, то отруту свою у гнізді своєму залишає. Щоб не отруїти тих, що питимуть після неї.

І ти, людино, коли ідеш у церкву святу, всяку злість лиши вдома.

І ще: коли постаріє змія і не бачить, влізає у вузьку ущелину в скелі, і поститься сорок днів, і затаїться, і полиняє, і знову стане молодою.

І ти, людино, постилася сорок днів, щоб скинути із себе лестощі диявола і прийняти новий вид, оновлений у Христі.

---

⁹ Стаття є переказом античного міфу про Медузу Горгону.

¹⁰ Олександр Македонський (356—323 рр до н.е.)

І ще: коли змія бачить одягнуту людину, то тікає від неї. Якщо вона побачить її роздягнутою, то нападає і бореться з нею. Якщо ж вона захищена вірою, то тікає від неї.

Цього ради Господь говорив: “Будьте мудрі, як змії, і чисті, як голуби.”

Про голуба. Голуб — найславніший з усіх птахів. Розрізняй білу і чорну голубку, як ходять білі, і яскраві, і чорні, і червоні й годують пташенят своїх по-голубиному. Не можуть вони самі злетіти, — поки червона голубка не з’явиться і не подасть їм їжу, вони не злетять.

Так і Спасове пришествя передбачили пророки Мойсей і Аарон, Самуїл, Даниїл, Малахія, Ісайя, Ієремія та інші пророки про Ісуса. І не могли удостовірити своє слово, поки не прийшла червона голубка — Іоанн Хреститель, він же й охрестив Ісуса, кажучи: “Це ягня Боже, прийнявше гріхи всього світу.” І ти, людино, не віддаляйся від церкви, щоб не почути: “Не знаю вас”.

Про єхидну. Єхидна від пояса і вище має людський образ. А від пояса і нижче — образ крокодила. Ідуть же і самець і самка на парування. І коли розігріється самка і хоче зійтися із самцем, вона йде до самця, з’їдає лоно його. І починає, і відразу помре самець. А коли наблизяться роди у самки, з’їдають черево її діти. І вона помирає. І потім виходять убивці батьків і матерів, як і іудеї убивці батьків і матерів.

Вони вбили батька, тобто Христа, вбили матір, тобто церкву. Того ради Іоанн хулив їх, кажучи: “Породження єхидни! Хто велів вам тікати від прийдешнього гніву?”

Про лелеку. Лелека — чадолюбива пташка. І коли самець приносить їжу, то береже самка його пташеня. І по черзі годують пташенят. І стережуть гніздо своє.

Так і ти, людино, ні ввечері, ні вдень не забувай молитися, не забувай і церкви. І ніколи не здолає тебе диявол.

Про водяного коня. Від пояса і вище має образ коня, а нижче пояса образ риби кита. Плаває ж у морі й воєвода над усіма рибами. На околиці ж землі стоїть золота риба і не сходить зі

свого місця, щоб не потрапити рибалкам на шляху до водяного коня. А він як воєвода над рибами іде на околичні землі до тієї золотої риби. Оближе її, і потім її облизують всі риб'ячі самці. І йдуть на свої місця спочатку самці, а потім самки. І самці мечуть сім'я, а самки, йдучи за ними, приймають його і стають череватими. І через сім днів народжують. Коли ж вони ходять на околичні землі, то рибачки ставлять сіті свої на шляху риб. Поки ж будуть череваті, їх не ловлять.

Водяний кінь тлумачиться: Мойсей почав пророцтва. Море ж — увесь світ, а риби — люди. Золота риба тлумачиться як вхід правовір'я. Ідуть же спочатку пророки і прилучаються до святого духу. Люди, які прилучаються до вчення пророцтва, від них отримують духовну благодать. Рибачки ж — це біси. Сітка ж — це згуба й улесливі похоті, — якщо не йдуть за водяним конем, тобто Мойсеєвим законом, тоді віддаляються і потрапляють у сітки тих рибалок і гинуть. А тих, що йдуть за пророками, не наздожене ні сітка, ні невід.

Про лелеку і про інших птахів. Лелека — добра пташка. Коли настане весна, зберуться всі разом із іншими багатьма пташками, з гусьми і качками і з різними пташиними родами, з Єгипту, і Лівії, і з Сарацин¹¹. І злітають усі, і прибудуть у Лукію на річку, що називається Ксанфон¹², і вступають там у бій з воронами, воронами і галками і скільки є хижаків.

Слід і тим знаючим час бути там усім. Та пеліканове воїнство, і журавлине, й інших водяних птахів і травоїдних вишикується по берегу на одній стороні річки. А воронове та всіх інших хижих птахів — на другому березі річки.

Шикуються ж шість місяців і зберуться на бій. Знають же і дні, в які хочуть битися. І чути до небес шум, і тече кров птахів, які змагаються у битві, і випадає пір'я без ліку.

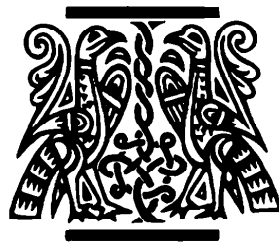
¹¹ Маються на увазі араби.

¹² Лукія — Лікія у Малій Азії, головне місто Ксанф, що на річці Ксанфон.

Тому лукіани всі мають перини на постелях своїх. Після закінчення бою того бачать ворон поранених та інших хижих птахів багато, а також і лелек. І пеліканів немало, й інших птахів. Багато ж із них у тому бою падає замертво.

Бій же їхній між собою і перемога однієї зі сторін являє собою знамення усім людям. Якщо лелече воїнство переможе, то буде достаток зерна та інших усіх злаків. Якщо ж воронове воїнство переможе, то буде багато овечок, і корів, й інших чотириногих.

Лелеки ж мають й іншу прикметну властивість. Коли постаріють їхні батьки і не можуть уже літати, тоді їхні діти, підтримуючи з обох боків і під пазухи, переносять їх з місця на місце. Так і годуються. А якщо почнуть сліпнути, то їхні діти кладуть їжу їм у рота. І такі їм винагорода і відплата.

Книги “Бджола”¹:

Промови і мудрості од Євангелія і од Апостола, і од святих мужів, і розум зовнішніх філософів²

Слово 1. Про життєву доброчесність і злобу

Не сотвори зла, і не прийде до тебе зло (Пр. 11, 27).

[Богослов]. Уславляють не лише діяння праведних, але й злобу, що долає гріховне.

Златоуст. Тож не скажемо, що цей єством благий, а он той — злий, бо хто єством благий, той ніколи злим не може бути.

Златоуст. Кожен, хто добродійства тримається, не може без багатьох ворогів бути.

Як ось на гусях не повинно однією струною пісню творити, а по всіх проходити згідно з порядком чинним, так і в духовній доброчесності не лише один закон до спасіння приводить, а належить усіх законів дотримуватись у повноті їх.

Ніський. Припинення зла — початок доброчесності.

Дидім. Усяка творима благостиня сенс має, коли постійно твориться, а не коли вже створена суть.

З Патерика. Чотирма речами душа опаскуджується: по місту вештанням, когось вишукуючи, і з жінками зближенням, і до славетних любов'ю, тілесною хтивістю і марнославними нахилами.

---

¹ Перекладено за виданням: Семенов В. Древняя русская Пчела по пергаменному списку // Сборник Отделения русского языка и словесности АН. — СПб., 1893. — Т. 54. — № 1, с. 1—444.

² Зовнішніх філософів — традиційне і усталене позначення представників нехристиянської культури, античних письменників, філософів тощо. Афоризми, що містяться у «Бджолі», не обов'язково належать тим, чиє ім'я зазначене у заголовку кожного з них. Численні переписувачі та перекладачі з грецької спотворювали імена авторів так, що їх досить важко ідентифікувати. Деякі вислови приписано іншим авторам. У квадратних дужках — грецькі імена

Демонакс сказав. Скільки до доброчесності додаси, стільки віднімеш від насолоди.

Демокрит. Має те, що писано: твердим бути, а справами світлим, і рівним будеш із Богом, та не створи нічого, що Його недостойно.

Статую образ викрашує, а мужа — діяння.

Ти так бажай жити, щоб більш сильні тебе не кривдили, але й ти не страхай слабших за тебе.

Сократ мовить. Належить основі храму й корабля твердому бути, так і початку справи істинним та вірним.

Диоген. Коли лихословив його хтось, що нечистими місцями він ходить, відповідав: “Сонце також нечисті місця освітлює, та не оскверняється”.

Еврипід. Сліди від славних мужів не згладжує час, велич із померлими сяє.

Людій рече. Належить благочестя зберігати і з громадянами кращими радитись, і зі солодкістю керувати; жодних насильств не чинити; людського ворога за свого ворога мати; служок п'яних не карати, а як сам живеш так, то набудеш слави п'янюги.

Арістотель сказав. Бог може створити, що схоче, людина ж та добра, яка корисне обмірковує.

Не місце доброчесність, а доброчесність місце прикрашає.

Лакон. Його хтось спитав, чому без стін місто Спарта, відповів той: “Праві ви, обгороджене (місто) добротою взаємною мешканців.

[*Прокопій ритор*] Чоловічій добродійності знак є не початок справ, а завершення.

Слово 2. Про мудрість

З Євангелія. Рече Господь: “Будьте мудрі, як змії, і чисті, як голуби” (Мт. 10, 16).

Соломон. Най не зваблять тебе мужі нечестиві, не ходи одним шляхом із ними, а відхили ноги свої від стезі їх, ноги ж бо їх до зла простують, і швидкі вони на пролиття крові. (Пс. 1, 1).

Філон. Мудрість над усіма чеснотами царює. Один же мудрець вільний та цар, хоча б і тисяча владик було над тілами їх.

Демонакс. Ті, що далекими землями блукають, прагнуть повернутись до батьківщини своєї, а любомудреці до мудрості.

Розумом можна вдачу набути, удача ж розуму не здобуває.

Сократ. Коли думаєш, поміркуй спершу про колишнє і приклади те до нинішнього, тож усе неявне явним одразу виявиться.

Соломон рече. Як бачення над усім єством царює, так і мудрість над усією благодаттю.

Діодор. Мудра порада ліпше багатьох рук, і мудрий ліпше дужого.

Арістид рече. Перемагати в боях і простодушним не раз доводиться, розумом і мудрістю ж здолати лише ті можуть, хто добре думати здатний.

Піфагор сказав. Ні коня без вуздечки не втримати, ані багатства без розуму.

Коли запитали *Біанта*, хто добрий дорадник, той відповів: “Час”.

Геродот рече. Рівними перед очима моїми, царю, здаються й ті, хто добре мислить, й ті, хто промовця, що добре говорить, здатні вислухати.

Діон Римський. Кожному, хто бажає щось сказати тобі, дай таку можливість: якщо до душі тобі слова його — користь велику набудеш, не дослухаєшся — не біда. Хто ж істину осягнув, тих вихваляй і шануй, бо задумами їх славен ти; тих, хто ж не осягнув, не свари й не докоряй, думки їх належить розглянути, а не докоряти, бо ж розум один не охопить всього.

Арістотель рече. Поради ніщо інше є, як брак розуму. Бо, не відаючи, що робити маємо, а чого не маємо, потребуємо поради. Воля ж бо будь-кого не дає вчинити як належить.

Слово 3. Про чистоту й цнотливість

З Євангелія. Рече Господь: “Кожний, хто дивиться на жінку з пожадливістю, той вже вчинив перелюб із нею у серці своїм” (Мт. 5, 28)

Йов. Якщо серце моє звабилось жінкою одруженою і сиджу я перед дверима її, то хай і моя дружина жаданою іншому буде. (Йов. 31, 9-10)

Ксенофонт. Ніяке зло не зачепить мужа, що поклав в основу свого життя цнотливість і чистоту.

Епіктет. Як від рабства вільним хочеш бути, себе від рабства звільни. Вільним станеш — позбався прагнень.

Демокрит. Не кожного задоволення бажати належить, а тільки корисного.

Арістип рече. Утримується від пороку не той, хто з ним назавжди розлучається, а той, хто потребує пороку, обмежуючи себе. Отак і стерновий чи кіннотник не той майстерний, хто переміщується, а той, хто вчасно переміститься, куди захоче.

Демокрит. Батьківська доброчесність — для дітей чудовий приклад.

Антіфон. Хто не торкався справ лихих, не є доброчесним. Доброчесний — хто вкусив гріха й солодоців і справ лихих, та утримався від них через час певний.

Софокл. Народженому в роду доброму сором жити з ганьбою.

Медем сказав. Коли юнак один промовив: “Гарна річ, коли хто отримає все, чого прагне”, — той відповів йому: “Та краще, коли не прагнеш некорисного”.

Слово 4. Про мужність і міць

Сирах сказав. До того, хто за тебе сильніший, не доторкайся: який уже дотик горшка до котла — сам доторкнеться, сам і розсиплеться (Сир. 13, 3)

Святий Василь. Задля кого жити хочеш, заради них і загинути не бійся.

Іоанн Богослов. Хоробрість й зухвалість, хоча й близькі одне з одним, та різниця між ними велика: одне — твердість, інше — залякування, бо себе не жаліють там, де варто застерігатись.

Златоуст. Ні ухилятися від битви не можна, ні самому битви шукати. Тоді й перемога буде славнішою, і над дияволом перемога для нього ганебна. Почнемо ж, станемо міцно, не кликатимуть нас, тож мовчимо й чекаємо часу звитяжного.

Сократ. Він побачив ворота Коринфу міцно зачиненими, сказав: “Чи жінки тут мешкають”?

Менандр. Могутність, що не має розуму, веде в домовину того, хто набув її.

Лакон, немічний тілом, на бойовище йшов. Спитали його: “Куди йдеш”? Відповів він: “За Батьківщину хочу вмерти”.

Арістотель сказав. Міцніший той, хто бажання перемагає, а не ратників. Лише той лютий та хоробрий, хто себе подолає.

Олександр. Коли благало його військо вночі на супостата напасти, так сказав: “Не царської мужності така перемога”.

Він же, коли зустрів свого тезку, лясливого вельми, сказав: “Юначе, або ім’я, або норів переміни”.

Лакон сказав. Коли дорікнули його за те, що вийшов, кульгавий, в похід, відповів: “Не ті, що бігають, потрібні нині, а стійкі; не ногами копати час нині, а руками бити міцно”.

Сократ сказав. Могутність істинна — розум досконалий. Сила з розумом велику користь приносить тим, хто має їх. Без розуму ж тільки шкодить.

Леонід сказав. Цей Леонід Лакедемонський, що мало мав воїнів, все ж ішов на персів, і хтось спитав його: “Як із військом малим ідеш на таку силу?” — відповів: “Із малим іду, та з тими, хто хоче і є достатніми для битви.”

Слово 5. Про правду

З Євангелія. Блаженні голодні та спрагли правди, бо вони наситяться. (Мт. 5, 6)

Соломон. Хто копає яму для ближніх своїх, упаде в неї. Хто камінь кидає на друга, в себе кидає. (Пр. 28, 10)

Багато правил не є правими, бо не випробувані судом розуму.

Ніський. Боже правосуддя нашим норовам уподібнюється, які вони, такі і Бог подарує.

Платон. Чесний той, хто нічого неправдою не творить. Чесніший же удвічі той, хто сваволі не допустить неправду творящих. Той одного вінця достойний, а цей — багатьох.

Соломон. Терези справедливості й міра справедливості, і земля справедливості най буде вам.

Малий Демосфен сказав. Належить суддям ні додавати людинолюбства до законної постанови, ні робити її суворішою, засуджуючи. Бо хто додасть до засудження чи зменшить від милосердя свого, те беззаконне суть.

Клітарх. Як несправедливо вчинив, а потім уперто цього тримаєшся, то подвійну кривду маєш.

Мосхіон. Ліпше за правом судити й від засудженого спаплюженому бути несправедливо, ніж, неправдиво судити та еством справедливості спаплюженим бути.

Геперід сказав. З двох причин люди від правди відступають: від остраху чи від сорому.

Піфагор. Більш страждає катований пристрастями й совістю, як кого скривдив, ніж побитий з ранами на тілі і шматований.

Слово 6. Про братолюбність і дружбу

Соломон. Ліпше од вірного друга рана, ніж поцілунок ворога.

Сирах. Кожен, хто ненавидить брата убогого, той далекий від любові.

Ліпше у пільмі перебувати, ніж без друга.

Фірім. В іншому міри дотримуйся, а в любові чим більше любиш, тим боголюбивішим будеш.

Майстерність коня у битві перевіряється, а друг вірний — в біді.

Усе нове краще: і посуд, і одежа, а дружба — стара.

Багато хто дружить із багатими, та не з кращими.

Сократ. До друзів приймай не всіх, хто хоче, а тих, хто твого ества гідний.

Сократ. Він спитав Круса, яким чином здобув царство. Коли ж той відповів: “Ворогам мстився, а друзів дарами звеселяв”, — так сказав: “Ліпше б учинив, аби ворогів схилив до дружби”.

Ромул сказав. Коли хтось пожалівся на нього, бо з лукавими людьми живе, він сказав: “Лікарі посеред болящих ходять, а самі здорові”.

[*Олександр.*] Коли спитали його: “Де скарб ховаєш?” — простягнув руку, показав на військо й мовив: “У цих!”.

Слово 7. Про милостиню

Василій. Наскільки образиш, настільки маєш змогу дати, та не даєш.

Богослов. Добро творити краще, ніж брати, і милостиня чесніша, ніж набування.

[*Златоуст*]. Якщо нагодуєш убогого, вважай, себе нагодував. Таку властивість ця річ має: те, що ми даємо, до нас повертається.

[*Демосфен*]. Коли хтось жалівся йому, що на суді неправого підтримували, він відповідав: “Невинні захисту не потребують.

Біант. Цей суддею був, засудив винного до страти і пустив сльозу, і коли спитав хтось “Як ти, сам, засуджуючи, плачеш?”, — відповів: “Належить еству милість віддати, а закону — службу”.

Розбійник якийсь у морі тонув і голий на берег вибрався. *Ісократ* побачив, що від холоду той потерпає, і вдягнув, і взяв його, і їжу дав, і відпустив його. Коли ж паплюжити його почав один через те, що незнаного розбійника захистив, відповідав: “Не як людину вшанував розбійника, а ество людське вшанував”.

Слово 8. Про вдячність

Плутарх сказав. Блудливому дати і мерця прикрасити — однаково.

Вдячність, мов місяць: коли уповні, тоді — прегарний

Демосфен сказав. Коли спитали його, що в людині схоже з Богом, відповів: “Милостиня й істина”.

Забудь про те, що дав комусь; про те, що взяв, завжди пам’ятай.

Діоген сказав. Коли спитав хтось, чому люди жебракам подають, а мудролюбцям — ні, відповідав він: “Бо кульгавості й сліпоти та інших вад собі очікують, а мудрості — ні”.

Кратіл. Не від кожної людини те, що дає, приймай. Благому недостойно годуватися злом.

Діон Римський. Благочинність швидше в розумі людському вкорінена, а не з необхідності походить; не з незнання, не з пристрастей, не з облуди, а самовільно, душею, що прагне, і щирістю.

Слово 9. Про владу й княжіння

Святий Василь. Часто безумство людей до влади найгірших приставляє.

Плутарх. Притча говорить: дітям ножа не давай; я ж реку: ані дітям багатства, ані мужам-невігласам силу й владу не можна давати.

Коли хочеш над іншими володарювати, то перш учись сам собою володіти.

Князеві належить володіти: у скруті — розумом, із ворогом — міццю, а до дружини — любов'ю.

Платон. Велику владу приймати — великий належить розумати.

Муж, розумний і мудрий, най не відступить од влади. Беззаконність — розумного віддалити, а беззаконного наблизити. Нерозумні ті, що злою владою володіють. Люто є гірко, як злі добрими володіють, а нерозумні — розумними.

Еврипід. Князі й судді не повинні піддаватись умовлянням про виправдання чи осудження.

Олександр. Коли його спитали, який цар ліпший, відповів: “Який військо дарами набуває, ворогів вдячністю замирює, а слуг своєю сумирністю й любов'ю”.

Кір. Як не є шляхетніший за всіх суцix під ним, най не володарює.

Фукідид. Єство людське: завжди володарює над слабшими за себе, а від сильних хорониться.

Агафон. Князю гідно три речі пам'ятати: перше — що людьми править, друге — що закон йому доручений від Бога, третє — влада ця тимчасова і зотліє.

Епамінонд із Фів зустрів багато воїв без доброго воеводи й вигукнув: “Великий звір, а голови не має”.

Епіктет. Як хочеш дім свій добре улаштувати, уподібнуйся спартанцю Лікургу. Той не стінами обгородив місто, а мужністю тих, хто в ньому мешкає, і тим зберіг їх честь до кінця. Ось так і ти, не великими стовпами місто обгороджуй, стіни високі не вибудовуй, а тих, хто тут живе, собі милістю приваблюй, вірою й смиренням зміцнуйся.

Муж розумний і мудрий най не відкине владу. Беззаконно ж бо розумного відсунути, а беззаконного наблизити. Нерозумні й ті, хто під владою є злих. Люто й гірко, як злі над добрими панують і невігласи над розумними.

Демосфен. Влада нерозумна причиною зла буває.

Слово 10. Про неправду й обмову

[Сирах]. Не перевірявши, не свари людину; спершу перевір та зрозумій і лише тоді осуджуй.

[Богослов]. Ліпше зле слухати, ніж зле мовити.

Мосхіон. Коли й багато лихих тебе обмовлять, то не бійся їх. Ніколи не будуть слова їх збігатись, бо не істинні вони. Коли ж два добродії ганять тебе, то бійся, бо істина за ними стоїть і тобі користь, бо викриття від них іде.

Слово 11. Про лестощі

Муж, що викриває, ліпший за облесника.

Клімій. Багато хто звичку має не князям годити, а їх маєтностям.

Слово 12. Про багатство, і про бідність, і про користолюбство

Жахливо бідувати, та ще гірше багатство злом здобувати.

Ніський сказав. Ліпше мале мати з добром, ніж велике зі злом.

[Плутарх]. Срібллюбця життя учті уподібнюється, де бенкетуючі мертві: усім насичені, а радості бракує.

Багатство природне — достаток хліба і води, одежі простої, а хто зайвого бажає достатку, той душу свою мучить.

Демокрит. Коли його спитали, як можна набути багатство, відповідав він: “Як усі бажання відкинути”.

Діон. Той говорив, сміючись, про тих, хто жадає збагатитись: багатство талан приносить та жадобу породжує, помірність губить.

Філістіон. Хоча багатьма землями володієш за життя свого, помер — трьома ліктями володітимеш.

Слово 13. Про помірність

Ліпше хліб із сіллю у тиші та без печалі, ніж жадання наїдків багатоцінних із безладдям і жахом.

Не той багатий, хто багато має, а той, хто не потребує того, що вже має.

Ніл рече. Міра наживанню є потреба тілесна, а хто переступить її, то безчинства собі набуде великого.

Климент. Усе надмірне капосне.

Сократ. Коли його спитали, кого вважати найбагатшим з усіх, сказав: “Хто малим задовольняється”.

Плутарх. Привчай тіло до важкого життя: хто малого потребує, велике найде.

Слово 14. Про молитву

[*Євсевій*]. Перше молись за спільне спасіння, а згодом за своє.

Епікур рече. Якби дослухався Бог молитов усіх людей і сотворив би відповідно молінню їх, то увесь рід людський загинув би, бо багато зла одне одному вимолюють.

Златоуст сказав. Хіба ж не зле це, коли просимо у Бога кращого, а самі не силкуємось творити добро, що його так Бог любить?

Слово 15. Про навчання й бесіду

Богослов. Негласне діло ліпше, ніж слово недовершене.

[*Іоанн*] *Богослов.* Ліпше на собі узду носити та іншим вправним наїзникам коритись, ніж інших загнuzдати і вершником бути.

Фотій. Слово схоже на дзеркало. Як дзеркало образ тіла й лиця показує, так і бесідою душевного образу особливість виявляється.

Дій так, як кажеш, а не кажи діяння.

Філон. Ні знань без єства й праці втілити неможливо, ані єство не вдосконалюється без навчання й праці, ані праця не укріплюється, яка не заснована на єстві та навчанні.

Солон. Скільки в бою залізо може, стільки по містах законне слово, добре написане.

Солон. Він же казав, що слово — образ є справи.

Ойнопід. Цей каже: яке єство людини, такі й слова її.

Філон. Тіло росте трудом помірним, душа ж — мудрою ретельністю.

Слово 16. Про навчання

Евріпід. Усі ми майстри навчати, а самі не відаємо, що творимо.

Демосфен. Коли його спитали, як може людина сама себе навчати, відповідав: “Що забороняє іншим, те хай і собі заборонить.”

Езоп. Цей каже: “Кожен із нас два міхи носить: один перед собою, а інший ззаду. У передній кладе чужі гріхи, а в задній — свої.

Слово 17. Про філософію й навчання дітей

Апостол. Як комусь із вас здається, що він мудрий у цім віці, най стане нерозумним, щоб бути мудрим. Бо мудрість цього світу — глупота є перед Богом. (1 Кор. 3, 18 — 19)

[*Богослов*]. Філософських догматів сила сумирним зброєю може бути для благодіянь, а лукавим — жалом до злоби.

Златоуст. Скажи мені, хто з вас, додому повертаючись, узяв книги християнські у руки і прочитав, і обміркував написане? Ніхто не може цього сказати. Ось карти та шахи в багатьох у вас є, а книг ні в кого, хіба в небагатьох, та й ті такі ж, як і ті, що книг не мають. Закриють їх та кладуть у скриню. Ось і все намагання на книжну витонченість і на грамоти красу, а про читання ж не піклуються. Не душевної користі ради набувають книги, а прагнуть виявити багатство своє і гордість. Отак прибільшується в них марнославство, і немає нікого, хто почув би: “Відаю книжну силу!”

Неможливо велике знання набути, мало навчаючись.

Климент. Мудрість простує за діяннями, мов за тілом тінь.

Платон. Будь-яка істинна наука, відлучена від правди та іншої благодаті, то не наука, а лукавство.

Ісократ. Отак як бджолу бачимо, що по всіх садах і квітах літає та від кожного користь приймає, так і юнаки, навчаючись філософії і на вишину мудрісну воліючи підвестись, звідусіль найцінніше збирають.

[*Капіонон філософ*]. Якийсь філософ мав двох учнів, одного тупого, але книголюбця, а іншого кмітливого, та ледачого, то й каже: “Ідіть обидва під землю, бо ти хочеш учитись, та не можеш, а ти можеш, та не хочеш”.

Коли спитали його, яку користь отримав він від філософії, відповідав: “Як самовільно чинити те, що дехто чинить із страху перед законом”.

Філістіон. Навчайся необхідним законам, а як старим навчаєшся, то не соромся: ліпше пізно навчитись, ніж ненавченому бути.

Хлібороб землю м'якшить, а філософ — душу.

[Демокрит]. Коли зустрів юнака, що книг накупив багато, він сказав: “Не в книгосховище клади, а в груди”.

Коли його питали, що солодке в житті цім, сказав: “Знання й навчання, і відання перших речей”.

Стільпон. Цей був мегарійським філософом. Дмитро-цар захопив спадщину його і на поталу віддав. А як полонили того філософа і поставили перед царем, той спитав його: “Що забрали в тебе воїни?” Він же мовив: “Мого нічого не взяли, бо моє надбання — мудрість і знання, які в мене обоє є”.

Ласус сказав. Коли спитали його, що є мудрістю, відповідав: “Досвід”.

Не вдавай із себе мудрого, а воістину мудрствуй. Отак і хворий муж видає себе за здорового, а справжнього здоров'я не набуде.

Клеанф. Він сказав: “Неосвічений від звірів різниться лише виглядом своїм”.

Слово 18. Про багатство й злиденність

[Богослов]. Один рік чотири зміни має, а один поворот часу змінює багато речей.

Успіх схожий на несамовитого володаря: багато разів переможеного увінчує.

[Фаворін]. Зраду слави та успіху терпи з упованням.

Епіктет. Освічені на борців схожі: якщо й упадуть, то швидко й вправно підхопляться.

Успіх вважаю овочем: мине час — засохне.

Ніл сказав. Коли справи твої улаштовуються, перемін очікуй, і навпаки, як обступлять тебе напасті несподівані, сподівайся на краще життя.

Слово 19. Про лютість і гнів

[Соломон]. Гнівливий проповідує смерть, а муж мудрий відмолить його.

Еврипід. Соромливість краще, ніж лютість, допомагає людині.

Демонакс. Карай судом, а не гнівом.

Слово 20. Про мовчання й таїну

Святий Василь. Належить знати, що гідно мовити, про що гідно мовчати. Не все божественне вимовляється мовою. Ось так і розум як прагне побачити єство сонячне, загине, як сам не просвічений.

Сирах. Мудрість прихована і скарб незримий — яка від обох користь? (Сир. 20, 30)

Секст. Той мудрий муж, що, мовчазний, Бога шанує, відає, задля чого мовчить.

Зенон філософ. Коли мучив його цар Дмитро, силуючи виказати якусь таємницю його батьківщини, відкусив язика свого і, розжувавши, виплюнув на того.

Слово 21. Про суєтність і спокій

Сократ. Коли спитали його, хто спокійно живе, відповідав: “Ті, хто не уявляють себе тими, хто зло чинить”.

Геріон. Цей, зустрівши людину, яка на небо дивилась і зорі запитувала та в провалля впала, сказав: “По заслuzі отримав, бо, земного не відаючи, у неба питаєш”.

Слово 22. Про грабунок та образу

Святий Василь. Хто чужого прагне, той скоро за своїм голоситиме.

Платон. Не в тім убогість, коли добро зменшиться, а в тім, що жадоба збільшується.

[*Філімон.*] Красти власність низько, привласнювати — ганебно.

Слово 23. Про вшанування батьків

З Євангелія. Шануй батька свого і матір свою, і люби ближнього свого, як себе.

[*Філон.*] Батьки посеред божественного єства і людського перебувають, торкаються обох. Людського роду, бо створені і знов зотліють, а божественного, бо народили і небуттєве до буття привели. І як Бог до тварі, так і батьки до чада, бо мов Бог

несущим існування подарував, також ці силі його уподібнюються, рід безсмертний зберігають. Блаженний, хто, залишаючи життя це, нащадка залишить свого і від себе народженого господаря роду й дому. Коли й єством людським розпадається, та продовженням дітей живий він.

Арістотель. Належить синові рабом бути отцю своєму і більше, ніж справжньому рабу, бо єством син уже раб отцю, а раб — за законом.

Слово 24. Про страх

З Євангелія. Бадьорий дух, а плоть немічна. (Мт. 26, 41)

Біант. Коли спитали його, що в житті цім без страху є, відповідав: “Совість правдива”.

Слово 25. Про нетривке і покаяння

[*Святий Василь*]. Ніхто, хто у гріхах живе, хай у відчай не впадає. Відомо ж бо, що обкопування й присаджування змінюють посаджене єство, а душевний устрій може стримувати всяку недугу.

Епіхарм. Мудрому мужу не гідно каятися, а помислити.

Слово 26. Про гріх і спокуту

З Євангелія. Кожен, хто чинить гріх, той раб гріха. (Ів. 8, 34)

Сирах. Благі благим споконвічно створені були, так і грішні злим.

Слово 27. Про тих, хто понад міру череву догоджають

Коли їси, пригадай, що подвійне сприйняв ти: душу й тіло. Що тілу даєш — то вилив, а що душі — то завжди збережеш.

Сократ. Цей сказав: дехто задля того живе, щоби змогу мати пити та їсти, я ж не так: їм та п'ю, бо на цім життя стоїть.

Слово 28. Про печаль і безпечальність

Златоуст. Час скорботи не той, коли эле страждаємо, а коли чинимо зло.

Мосхіон. Приходить за солодким печаль.

Плутарх. Дороги шукай рівної, життя ж спокійного й безтурботного.

[*Еврипід*]. Не знайти життя без смутку ні в кого.

Слово 29. Про сон

Філон. Наречено філософами печаль смертю. Я ж кажу, що тінь і образ смерті все ж сон є. Бо як хто покладе тіло своє, щоби спати, отак і коли смерть: тіло з душею розлучаються і знову разом піднімуться. Сон ніщо інше, як смерть.

Слово 30. Про пияцтво

[*Святий Василь*]. Уживання вина за мірою та потребою на користь тілу.

Софокл. Цей у відповідь сказав: “Лоза три паростки родить: перший — солодощів, другий — пияцтва, третій — божевілля”.

Слово 31. Про зухвалість і викриття

Соломон. Влада надає словам відбиток правди.

Фокіон. Коли в думі він говорив не солодке, а корисне, і Дімад сказав: “Уб’є народ тебе, коли розлютяться!” — відповідав він: “А тебе уб’ють, як не розлютяться”.

Демокрит. Краще свої гріхи викривати, ніж чужі.

Слово 32. Про працелюбність

[*Святий Василь*]. Ненависті гідне та огуди неробство, що робить людину гіршою за бджолу. Адже одвіку створена і в рай уведена була людина поліпшувати й зберігати його. Оце й відомо, що в людини своє призначення, бо єство надане їй, щоби про справу турбуватися, а неробство поза єством суть.

[*Іоанн*] *Богослов*. Філософові страждання корисне: як водою залізо міцніє, загартовуючись, отак і філософ напастями укріплюється.

Демосфен. Коли його спитали, як риторику вчив, відповідав: “Витратив олії [для лампи] більше, ніж вина”.

Слово 33. Про клятву

Апостол. А найперше, браття мої, не клянїться, ні небом, ані землею, і ніякою іншою клятвою! І най буде слово ваше: “Так, так”, “ні, ні”. (Як. 5, 12).

Філон. І не кажи: неможливо мені за короткий час висмикнути те, вже віддавна укорінилось.

Сократ. Добрим, благим людям слід довірятись норовом і словом, а не клятвою.

Сократ. Клятву вимушену давай у двох випадках: коли собі велику провину прощаєш чи друга від великої напасті рятуєш.

Слово 34. Про марнославство

З Євангелія. Той, хто істину творить, іде до світла, щоб явлені були діла його, бо в Бозі вчинені” (Ів. 3, 12).

Святий Василь. Марнославство — це, коли задля мирської слави чинить або каже.

[*Євгарій*]. Буйство відбирає буття мудрісне.

Філон. Як хибної уяви позбавитись про міських людей, марнославство знайдеш, та без розуму.

Слово 35. Про істину й брехню

[*Богослов*]. Істина єдина, а брехня багатолика.

Євагрій. Коли хтось мовчить щодо істини, уподібнюється тому, хто золото закопує.

Плутарх. Міра гирею, а істина мудрими словами перевіряються.

Харіклеї. Неправда іноді на добро, як на користь вона глаголячим, а душі не пакостить.

Слово 36. Про похвалу

Феофілакт. Істинна хула краща за лицемірну славу.

Георгій. Краса місту — мудрість із мужністю, а тілу — прикраса, душі — слово мудре, справі — добродійство, слову — істина, а противник їх — безчестя. Годиться мужам і жонам слово й діло, гідне похвали, вихваляти й ушановувати, а все ганебне гудити. Однаковий гріх — гідне хвали гудити і ганебне вихваляти.

Слово 37. Про красу

[Богослов]. Красою вважай благий розум.

Златоуст. У чому користь очей? Чи у вологості і швидкому обертанні, чи в округлості і синьому кольорі, а не у швидкому та далекому баченні? А світильника яка користь? Світло випромінювати та освітлювати увесь дім, а не в тому, що круглий і витончений. Не створенням, а призначенням краса визначається. А цього творива складеного краса ніщо інакше, як кров та жовч і жовчний міхур, і їжа перетравлена. Тому ж бо й очі й щоки, та всі інші частини живляться. А як не щодня приймають напування те, що йде від черева і печінки, то їх шкіра висихає і очі заглибляться, і одразу вся краса особиста зникне. А коли розумієш, яке добро усередині в очах лежить, або за прямим носом, або в устах, або в щоках, нічого іншого не знайдеш, окрім гробу повапленого, а в середині наповненого мноюю скверною. Потім по одежі вбачиш — віскряки лежать або харкотиння, то не схочеш і краєм пальця торкнутись і лице відвертаєш од нього. То ж нащо очі і помисли, і серце своє попускаєш на оте сховище усілякої скверноти? Слухайте ж допитливі, на чужу красу зрячі, глаголячи: “Зримо, та не пакостимось”. Давид пакість прийняв, а ти не пакостишся? Він переможений був, а ти ще хочеш храбритися? Він, маючи таку благодать духовну, ураженим був, то ж чи повірю тобі, що звір не шматував тебе? Чи кам’яна єси, чи залізна єси, людино, від звичайної немочі єства страждаюча? Вогонь тримаючи, чи не обпечешся? Приклади свічку до сіна і чи можеш сказати, що не спалахне? То, що відповіси? <... >

Сирах. Не краса доброобразним робить лице того, хто [на когось] дивиться, а [його власні] почуття.

Менандр. Як природний образ прикрасиш норомом добрим, то вдвічі благодать його осяє.

Слово 38. Про суд вічний

Соломон. Усю твар приведе Бог на суд.

Діонісій. Не тут мука жахлива, а вічна мука страхітлива.

Слово 39. Про славу

Від Євангелія. Шукайте Царство Боже і славу Його, і те все докладеться вам. (Мт. 6, 33)

Соломон. За славою мудрі прямують. (Пр. 3, 35)

[Богослов]. Безчестя стерпіти — велично й могутньо, а як слави набути прагнеш, то це величній душі потребує і значного розуму, щоби, отримавши її, не втратити. То як хочеш слави зазнати — оджени славу, а як її вишукуєш — утратиш, бо така слава — подоба слави.

Слово 40. Про балакучість

[Євгарій.] Говори, що гідно, і коли гідно, і про тих, хто гідний. І не почувеш того, що негідно.

Платон. Він, зустрівши Антісфена в школі, де той продовжував навчатись, сказав: “Чи не відаєте, що міра слову — не мовець, а слухач ?”

Слово 41. Про промисел

Святий Василь. Ніщо без промислу не існує перед Богом. Усе бачить безсумнівно, так і прийде, роздаючи кожному спасіння.

[Златоуст]. Коли побачимо безчинні речі та розлад, не покладаймо провину на Бога і не вважаймо, що без промислу є мирські сили.

Слово 42. Про смиренність

Від Євангелія. Рече Господь: “Усяк, хто себе підносить, упокориться, а смиренний піднесеться” (Пс. 146, 6)

Ніл. Блажен муж, що життя має високе, а розум сумирний.

Ісократ. Значно краще підкорятись законові й князю, мудрішому за себе.

Слово 43. Про лікарів

З Євангелія. Не потребують здорові лікаря, лише хворі. (Мт. 9, 12; Мк. 2, 17; Лк. 5, 11)

Сирах. Мистецтво лікаря підносить для всіх голову його, і з боку вельмож йому подив належиться. (Сир. 38, 3)

Святий Василь. Не варто нехтувати мистецтвом лікувальним, ні більш за те всю надію на нього покладати. Адже, як потребуємо

врожаю, то у Бога просимо плоди, стерновому доручаємо стернове весло, та Богові молимося, щоб від пучини морської врятуватись. Ось так і коли лікаря до себе запрошуємо, то сподівання на Бога не облишимо.

Невіглас-лікар, якщо до недужих приходить, то здоров'я не дасть їм, а ті малі рештки сили, що збереглися, — загубить.

Богослов. Наше лікарювання потужніше, ніж лікарювання, що тіло лікує, і більш чесне. Адже лікар лише глибину серцеву прагне зцілити, ми ж духовну суть людини шукаємо, і вся наша ретельність саме на це спрямована.

Златоуст. Думаю, давні лікарі не без розуму закон установили: демонструють людям усе мистецтво лікувальне, лікарські трави, інструменти залізні, але щоби усім тим настрахати здорових, говорять їм, які з них знадобляться, як за здоров'ям не слідкувати.

Неправому лікареві краще не приймати і не мати зілля. Бо як не має його, то не врятує і не погубить, а як має, то погубить, не відаючи, що до чого прикладати потрібно. Адже не в естві земному спасіння лежить чи загибель, а в мудрості того, хто приносить, і не той є лікарем, що лікарем називається.

Ніський. Наскільки є душа ліпша за тіло, настільки лікар, що душу оздоровлює, ліпше від лікаря, який тіло лікує.

Дідім. Досконалим лікарем назвемо не просто того, хто лікує, а того, хто згідно з книжним вченням творить, як книги лікарняні навчають.

Трофіл. Спитали цього лікаря: “Кого можна назвати досконалим лікарем?” Відповів він: “Того, хто здатний міцного він немічного відрізнити”.

Єрон. Лікарем і другом вважай того, хто до тебе при потребі негайно прийде.

Никоклій. Коли почув від поганого лікаря, який говорив, ніби велику силу має, сказав: “А як інакше тобі говорити, якщо стількох людей загубив і мов невинний ходиш!”

Він говорить: яка велика удача випала лікареві, бо кого вінвилікує — той сонце бачить, а того з них, хто помер, — земля покриє.

Стратонік. Той до лікаря підлизувався, так промовляючи: “Хвалю твоє мистецтво, котре не дає недужим повільно тліти, швидко їх видаляючи з життя!”

Слово 44. Про віру

Святого Василя. Хай буде тобі віра початком божественних слів, віра, а не мудрість напоказ і дискусії, віра, яка вища від словесних хитрощів, — та, що веде за собою душу до сприйняття слів, віра, що не геометричними вправами народжена, а духовним і божественним.

Арістотель. Як в мистецтві лікувальному, де лікар зцілити хоче тіло хворе, більше йому нашкодить, шкоди, додавши, так і душа, навчена хибним догматам, що є зловірними: скільки не намагайся перевчити її, лише спаскудиш, ще більше підстав для зловір'я їй додаючи.

Слово 45. Про пам'ять

Апостол. Пам'ятай Ісуса Христа, що встав із мертвих (2 Тим. 2, 8)

Платон рече. Діти і старі однаково безпам'ятні: ті — зростаючи, ці — знемагаючи. Що є пам'ять? Утримання баченого й почутого, пригадування їх спомином називається. Тому тупі пам'ятливі, а мудрі володіють мистецтвом [необхідне] пригадувати.

Слово 46. Про душу

Іоанн Богослов. Душе моя, спитаю тебе, що хочеш од чесних людей? Спитай, тільки ясно, і відповім одразу.

Філістіон. Душа мудрого приліпиться до Бога. Не смерть душі губить, а зле життя.

Слово 47. Про заздрість

Апостол. Де заздрість і звада, там безчинство й усіляка зла річ. (1 Тим. 6, 4)

[*Плутарх*]. Слави краса від заздрощів, як од хвороби, перемінюється. Заздрість — струп на істині.

Агафон. Аби не було в людях заздрощів, то всі б рівними були.

Анахарсіс сказав. Коли спитали цього скіфського філософа, чому завжди люди сумні, відповів: “Бо не лише від своїх напастей сумують, але й від чужого талану”.

Слово 48. Про вільне й невільне

[Святий Василь]. Ліпше самохіть у печалі бути, ніж підневільно радіти.

Теагон. Невільне не без печалі й страху, як вільне не без веселощів і благочестя.

Епіктет. Якщо хочеш спокійно жити, намагайся з тими, що з тобою живуть, мирно жити. Чини так, як їм вільно, а не насильно.

Слово 49. Про розуміння себе

Від Євангелія. Чого ти дивишся на скалку в оці брата свого, а у своїм колоди не добачаєш? (Мт. 7, 3)

[Апостол]. Хто думає зрозуміти щось, той ще не розуміє, що саме слід розуміти.

Дідім. Хто розуміє, що не відає нічого, той воістину мудрим є. А як відає, що образив когось, той правду возлюбив.

Платон. Початок знання — розуміння невігластва свого, а ми, не відаючи нічого, вважаємо себе всезнавцями.

[Іраклій]. Коли юнака цього привели до вчителя, що філософії навчав, і той спитав у нього: “Чому, юначе, навчився?” — той відповідав: “Се вчив був, що не відаю нічого”. Почувши це, вчитель зачудувався і всі, що навкруги стояли, вигукнули: “Воістину цей юнак розумніший за всіх нас”.

Слово 50. Про благість

[Богослов]. Благодаті правило просте. Таким будь із ближнім своїм і чужим, як ти хочеш, щоби вони з тобою були.

Ніський. Коли єством благий, то й благим подателем буде.

Фемістокл. Він, коли землю продавав, звелів оголосити, що добрі сусіди поруч.

Слово 51. Про закон

Апостол. Як беззаконно згрішили, беззаконно й загинуть, а як у законі згрішили — законом засуджені будуть. (Рим. 2, 12)

Соломон. Коли закон розуміти, тоді розум — благо.

Діон. Належить усталений закон твердо зберігати і жодного з них не змінювати. Бо ліпше давнього дотримати закону, ніж нового, навіть якщо і ліпшим здається.

Кір. Коли його спитали, хто ображає, сказав: “Хто відкидає закон”.

[*Теофраст*]. Благі малого закону потребують, бо не річ до закону, а закон до речі буває.

Біант. Та влада тверда, при якій усі бояться закону, як учителя.

Соломон. Ті гради стоять добре, де городяни князя слухають, а князь — законів.

Архесілай. Де ліків та лікарів багато, там і хвороб багато, а де законів багато, тут і неправд багато.

Слово 52. Про словесне й сердечне

Святий Василь. Від словесного й безсловесного за еллінським вимислом і фізіологічним утворив сотворитель усе тіло, людське від голови по груди, верхній частині надав людського образу. А від пупа до ніг кінським єством упорядкував, червною солодкістю. І на хтивість безсловесне спрямовується, й обидва єства зливаються до купи. Тож не безсловесне хай вабить словесне до себе, а словесне хай прилучає безсловесне і випрямляє на природну потребу з премудрістю.

Климент. Не діяння спрямовують правильність думки, а чистота розуму.

Демокрит. Коли ми були дітьми, батьки передали нас годувальникам і вчителю на навчання, щоб не зіпсувались не від кого. Коли ж стали ми дорослими, Бог довірив нам совість на збереження, якою не можна нехтувати. Саме тому незадоволені та залежимо від свого сумління.

Слово 53. Про нерозум

[*Соломон*]. З нерозумними не приумножуй розмови, а до безрозумного не ходи.

Філон. Притаманно безрозумному не затримуватись на одній думці і рішення свої змінювати, перестрибуючи з одного на інше, і справи свої переробляти, і того, кого любив сьогодні, вранці

ненавидіти, і позірного друга голубити більше, ніж душевного друга. Життя його потаємне, й основа жодна відсутня.

Зенон. Один юнак недоумкуватий в Академії сперечався про душу, а *Зенон* сказав: “Що сперечаєшся? Не умочивши язика в розумі, дуже у словах схибиш”.

Слово 54. Про хибні думки

Апостол. Не впивайтеся вином, бо в ньому розпушта. (Еф. 5, 18)

[*Богослов*]. Жахливо набувати добро, котрого не маєш, жахливіше ж, уже набувши, його зберігати.

Діоген сказав. Він підійшов до юнака одного, що порозтринькував батьківську спадщину, і попросив у того десять золотих монет. Коли ж спитав юнак: “Чому у інших дрібні монети просиш, а у мене десять золотих?” — відповів *Діоген*: “В інших сподіваюсь щось отримати, а у тебе нічого”.

Феофіл. Важко дуже зібрати велику купу майна за багато років, а за один день роздати легко.

Слово 55. Про звичай і норів

Від Євангелія. Народжене від плоті є плоть, а народжене від Духа дух є. (Ів. 3, 6)

Златоуст. Світлого та славного мужа не вишина батьківська творить, а душевна доброчинність.

Діоген. Шляхетними людьми ті є, що нехтують багатством, славою, насолодою, вбогістю, безславністю, хворобою та смертю.

[*Святий Василь*]. Ні на воску не зможеш писати, не розгладжуючи те, що було написано, ані в душу вкласти божественні вчення, давнього звичаю не вигнавши.

Слово 56. Про шляхетність і ницість

Святий Василь. Не кажи мені: “Прадідів мав славних і батьків”, — істинний закон велить кожному своїм життям вихвалитися.

Еврипід. Не може добрим бути від злого батька народжений.

Зенон. Не шукай людину, котра роду славного, а гідну життя у величному місті.

Склірій. У багатьох людей вигляд шляхетний, а розум худий мають: а яка доля сліпого дзеркала?

Слово 57. Про сміх

З Євангелія. Горе вам, що смієтеся, бо будете ридати і плакати (Лк. 6, 25; Ів. 16, 20).

Златоуст. Недостойно ні насмішником бути, ні промови неподобством поганити — бо скоро переміниться все.

Мосхіон. Хто разом із дітьми сміятися хоче, докір та огуду набуде.

Епіктет. Сміх віджени і сміху джерелом не будь: легко до хули скотитися.

Катон. Схильний до кпинів у справах чоловічих посміховиськом буде.

Слово 58. Про сон

Сирах. Отак, як хтось хапає вітер і жене тінь, так і той, хто дослухається снів.

[*Святий Василь*]. Сонні видіння денних помислів є відлунням: як уві сні побачить улюблене, тим і втішиться.

[*Богослов*]. Пихаті багатіють швидше сном, ніж багатством.

[*Аісхінон*]. Понадміру спати належить мертвим, а не живим.

Слово 59. Про незлобливість і незлопам'ятність

[*Соломон*]. Незлобливий вірує усякому слову і весь той час, доки тримається незлобливої правди, — не осоромиться.

Святий Василь. Зле не бачить, що є злом.

Ніл. Коли віддячить злом за благе, то й від дому його не відніметься зле.

Плутарх. Гідно уподібнюватись піфагорійським філософам. Ті ж бо, коли посваряться зі своїми родичами або з людьми чужими, ще до того, як сонце сяде, подають правицю одне одному і, замирившись та розцілувавшись, розійдуться нарізно.

Епікур. Ворогові, який просить щось у тебе, не відвертай обличчя: анічим не відрізняється він від пса.

Слово 60. Про непостійність життя

Соломон. Мов дим, дихання в ніздрях наших і швидкоплинне життя наше, мов стовпи хмарні. Тінь-бо мимохідне життя наше.

Демокрит. Схоже життя це на іподром: на ньому добрі нерідко гинуть, а гірші кращі місця посідають.

Еврипід. Немає нічого твердого у породі смертних: бо ніхто не живе, як хоче.

Біант. Цей сказав: життя вимірюй малим і великим часом.

Слово 61. Як належно шанувати благодать і злоби позбуватися

Від Євангелія. І повиходять ті, що чинили благе, на воскресіння життя, а котрі зло чинили — на воскресіння Суду. (Ів. 5, 29)

Сократ. Коли спитали його: “Який град добре стоїть?” — відповідав: “Де за законом живуть, а кривдників карають”

Соломон. Те місто міцне, в котрому добрі люди у честі. Те слабе, де злих ушановують.

Демокрит. Дві причини спонукають людей до страху божого: мука безчестя й відплата благочестя.

Слово 62. Наскільки проста злість і важке для людей доброчинство

Сирах. Дорога грішників ніби камінням викладена, а на її кінці прірва пекельна. (Сир. 21, 10)

Листвичник сказав. “Великим трудом і потом виправляється в нас норів добрий і сталий. І все ж можливо за одну мить порушити все, що многим потом здобули.

Діоген. Цей удень свічку запалив та за нею ходив по місту і, коли хтось спитав його: “Навіщо робиш це, о філософе?” — відповідав “Людину шукаю!”

Слово 63. Про самолюбство

[Богослов]. Зіллємось одне з одним духовно й будемо братолюбцями більше, ніж самолюбцями.

[Златоуст.] Ніхто ні друг, ніхто ні брат: про себе кожен дбає. Та тим самим своє відкидаємо, немічні легко піддаємось і людям і дияволу — адже не захищаємо одне одного. Адже і в бою, і в поході, як воїн лише про те мислить, як би міг один утекти, то усіх інших із собою погубить. Якщо ж ні себе, ані зброї не щадить за себе й за військо, той сам вирятується і всі друзі його.

Платон. Коли посміємось над іншими, тоді на себе погляньмо, а чи не ми в такому глузуванні повинні: бо багато покриває самолюбство.

Диоген. Деякі люди інших повчають, а самі своїх повчань не виконують, то вони гуслам уподібнюються, котрі для людей красиві звуки дають, але самі себе не чують.

Слово 64. Про правду й кривду

Апостол. В Церкві волю п'ять слів зрозумілих сказати, аніж десять тисяч слів [чужою] мовою. (1 Кор. 14, 19)

Арістотель [Сирах]. Краще один праведник, ніж тисяча грішників. (Сир. 16, 3)

Селевк. Недовге царствування краще за довготривалу владу насильників, і мала частина з правдою ліпше за набування злочинське й душогубне, а мале світло — за велику пітьму.

Олександр сказав. Він, дізнавшись, що Дарій міг утримувати тридцять тисяч воїв, до бою готових, сказав: "Один кухар тисячу вівців не запам'ятає". Коли ж доповіли йому, ніби у Дарія багато воїнів, відповідав: "Один вовк або два багатьох овець переловлять".

Слово 65. Про смерть

Євангеліє. Хто вірує в Мене, якщо й помре, живим буде, і усякий живий, хто вірує в Мене, не умре повік. (Ін. 11, 25-26)

Демосфен. Кожній людині, яка помирає, вся земля домовина: кожен-бо, хто від землі, — земля є і до землі повертається.

Фаворін. Аристід праведний, коли його спитали, скільки ж років людині жити добре, відповідав: “Допоки зрозуміє, що смерть ліпша за життя”.

Амас, єгипетський цар, втішаючи друга, що над сином плакав, сказав: “Коли не сумував, як його не було, то й зараз не сумуй, що однині не буде”.

Діон. Ліпше посеред міста вбитому лежати, аніж бачити Вітчизну захопленою й повойованою.

Сократ. Коли сказали йому люди, що афіняни засудили його на смерть, відповідав: “А до них природа”.

Коли ж його спитали, що є пекло і що є в ньому, сказав: “Ні я там не був, ані зустрів нікого іншого, хто б повертався звідти”.

Слово 66. Про мир і війну

Від Євангелія. Як увійдете в дім, то передусім скажіть: “Мир дому цьому!” (Мт. 10, 12)

Син Фабія сказав батькові: “Нападемо на ворогів, і сотня від нас не загине”. Той відповідав: “А хто відає, можливо, ти будеш одним із тієї сотні”.

Демосфен. Справжні вої не ті, що часу служать, а ті, яким час служить.

Славна війна ліпша, ніж мир нетривкий.

Каллімах, коли побачив якогось, що з бойовища утікав, звелів голову тому відтяти. Коли ж той узявся благати та обіцяв надалі не грішити, він сказав: “У бою двічі не грішать!”

Демокрит. Справжня перемога, як хтось себе переможе, а як переможений собою — сором і ганьба.

Геродот. Наскільки ж той нетямущий, котрий замість миру війну обирає.

Слово 67. Про надію

Богослов. Не занадто сподівайся, ані вельми зневіряться, бо послаблений тим будеш, цим же — знищений. І в печалі не втрачай надії на славу, і в славі — на печаль: кожен рік чотири пори року має, і кожна миттєвість багато змін у справах приносить.

Ніський. Скорбота — квіт благ очікуваних: заради плодів і квіти гідно зривати.

Ніл сказав. Неочікувана біда обурює кожну людину, коли зненацька приходить. Коли ж очікуєш її, готовий до цього розум, що зазнав випробовувань, полегшує пригніченість.

Діон. Очікування напастей ще до біди зміцнює того, хто очікує, щодо прийдешніх напастей.

Левкіп. Задоволення, навіть заочні, звеселяють надією. Тих, хто надію полишив, — полишить душа.

Слово 68. Про жінок

З Євангелія. І прийшли до Нього учні, і дивувались, що Він розмовляє з жінкою. (Ін. 4, 27)

[*Сирах*]. Ліпше жити у пустелі з левом і гадюкою, аніж жити з жоною лукавою і язикатою.

Діоген. Той побачив жінок, що лаялись, й промовив: “Зритель: змія у гадюки отруту просить”.

Кліт. У нього дружина лежала в жару, а сам він у печалі спитав у лікаря, як вона себе почуває, і той відповів: “Ліпше їй нині”. Він запитав: “Звідки ти знаєш?” — той відповів: “Пустив їй кров із вени”. Спитав він: “Котрою рукою?” — той відповів: “Десницею”. Він же взяв меча і відтяв десницю його.

[*Плутарх*]. Чужу дружину милувати й цілувати не соромно, та соромно навіть думати про неї.

Так *Геродот* сказав: “Жінка, коли сорочку знімає, і сором відкидає, розумна ж і тоді одягнеться у цнотливість”.

Слово 69. Про перекір й зарозумілість.

[*Соломон*]. Вітер північний наганяє хмари, а обличчя божевільного язика збуджує. (Пр. 25, 23)

[*Сирах*]. Перед полум'ям пара й дим підноситься, а перед кров'ю — сварка.

Богослов. У звичаї чоловічому прямо насильнику противитись, так само як вогонь вітром роздмухується.

[*Філон*]. Вінець виховання — якщо сам соромиться, як і верх нечемності — інших не соромитись.

Теофраст. Соромся сам себе, тоді й інші тебе не присоромлять.

Слово 70. Про старість і юність

Од Євангелія. Коли був молодший, то ти сам підперезувався і ходив, [куди бажав]. А коли постарієш, — руки свої простягнеш й інший тебе підпереже, і поведе, куди не захочеш” (Ів. 21, 18)

[Соломон]. Не свари чоловіка старого, бо від нас він постарів. Святий Василь. Старечий розум за сивину вагоміший.

Ніл. Приємно зістаритися з милим другом і з добрим ученням.

Фаворін. Ератосфен Кіренайський сказав: “Юнацька міць подібна до весни, а середнього літами — осені, старість — до зими”.

Слово 71. Про терпіння й терплячість

Від Євангелія. Терпеливістю вашою здобудете душі ваші. (Лк. 21, 19)

Соломон. Терплячий чоловік гасить сварку, гнівливий же розпалює ще більше. (Пр. 15, 29)

[Златоуст]. Коли тебе хтось дратує або шкодить тобі, не на нього дивись, а на біса, котрий увергся в нього і рухає ним, і гнів свій на нього вилий, Саму ж людину прости, бо біс спонукає її.

Солон. Коли плюнув на нього хтось, стерпів. Та коли інший докоряти почав йому за це, сказав: “Рибалки вологість морську терплять риби заради, то невже ж я не стерплю слину, щоби людину набути?”

Подаємо короткі відомості про авторів так,
як вони розташовані в тексті

Іоанн Златоуст (бл. 350—407) — видатний візантійський православний церковний діяч, проповідник, письменник, константинопольський патріарх

Ніський Григорій (335—394) — Отець Церкви, православний мислитель, діяч і письменник

Дидім — 1) Дидім з Олександрії (2-га пол. I ст. до н.е) — відомий грецький графік та енциклопедист; 2) Дидім Сліпець (бл. 313—398) — християнський богослов

Патерик — збірка морально-повчальних оповідань аскетичного характеру про життя й учинки християнських подвижників

Демонакс (бл. 90 — ? до н.е) — давньогрецький філософ, державний діяч

Демокрит (бл. 480—406 до н.е) — відомий давньогрецький філософ

Діоген — 1) Діоген Лаертський (499/498—428/427 до н.е) — давньогрецький письменник, філософ і вчений; 2) Діоген Синопський (бл. 400 — бл. 325 до н.е) — давньогрецький філософ-кінік

Еврипід (бл. 480—406 до н.е) — відомий давньогрецький драматург

Ліодій — невідома особа

Арістотель (384—322 до н.е) — видатний давньогрецький філософ

Філон Олександрійський (бл. 25 до н.е. — бл. 50 н.е) — іудейсько-елліністичний релігійний філософ

Богослов — 1) Іоанн Богослов — у християнстві один з Апостолів, автор Євангелія, трьох Послань і Одкровення; 2) Григорій Богослов — (бл. 330 — бл. 390) — Отець Церкви, відомий християнський церковний філософ і письменник

Лакон — невідома особа

Прокопій Ритор (бл. 500 — опісля 565) — римський юрист і ритор, історіограф

Соломон (бл. 1033 — ? до н.е.) — цар Іудейсько-ізраїльської держави, релігійний діяч і письменник

Діодор — 1) Діодор Кронос — давньогрецький філософ мегарської школи; 2) Діодор Гірський — давньогрецький філософ, перипатетик, шостий правитель арістотелевої школи; 3) Діодор Аспендський (кін. IV — поч. IV ст.) — представник філософської піфагорійської школи; 4) Діодор Сицилійський (бл. 90—21 до н.е.) — давньогрецький історик; 5) Діодор Тарський (? — бл. 394) — християнський письменник, єпископ Тарський

Аристід Мілетський (II чи I ст. до н.е.) — давньогрецький письменник і ритор

Піфагор (бл. 580 — бл. 500 до н.е) — видатний давньогрецький філософ, математик і політичний діяч

Біант (бл. 590—530 до н.е.) — давньогрецький філософ, один із Сімох мудреців Греції

Геродот (бл. 484—425 до н.е.) — визначний давньогрецький історик

Діон Римський (бл. 40—120) — грецький філософ кіничного й стоїтичного напрямку, оратор

Йов — біблійний персонаж, праведник, історію життя якого викладено в “Книзі Йова”

Ксенофонт (бл. 430/425 — опісля 355 до н.е.) — давньогрецький історик і письменник

Епіктет (бл. 50 — бл. 130) — давньогрецький філософ, послідовник школи стоїків та еkleктиків

Арістип (бл. 435—355 до н.е.) — давньогрецький філософ, сократик, засновник школи кіренаїків

Антифонт — давньогрецький софіст, опонент Сократа

Софокл (496—406 до н.е.) — визначний давньогрецький поет-трагік

Венедім — невідома особа

Сирах — давньоєврейський автор біблійної книги “Мудрість Ісуса, сина Сирахова”

Святий Василь (Василь Великий) (бл. 330—379) — Отець Церкви, християнський діяч, філософ і письменник, єпископ Кесарії Каппадокійської

Менандр (бл. 342 — 293 до н.е.) — відомий давньогрецький драматург і комедіограф

Олександр Македонський (356—323 до н.е.) — видатний давньогрецький полководець і завойовник

Геракліт (бл. 520 — бл. 460 до н.е.) — відомий давньогрецький філософ, представник іонійської школи

Леонід Лакедемонський (кін. I пол. I ст. до н.е.) — спартанський цар, що героїчно боронив свою державу

Платон (428 або 427—347 до н.е.) — видатний давньогрецький мислитель, засновник власної філософської школи

Демосфен (бл. 384 — 322 до н.е.) — видатний давньогрецький оратор і політичний діяч

Клітарх — давньогрецький біограф й історик

Мосхіон (Мосх) (бл. 150 — ? до н.е.) — давньогрецький граматик і поет.

Гіперід (390—322 до н.е.) — відомий давньогрецький оратор і політичний діяч

Фірім — невідома особа

Ромул — вірогідно, Ромул Августул (середина V ст. до н.е.) — римський імператор

Плутарх (бл. 46—127) — відомий грецький письменник, історик і філософ

Кратіл (IV ст. до н.е.) — давньогрецький філософ, учитель Платона

Кір II Великий (правив з 558 до 529 до н.е.) — цар і засновник персидської держави, завойовник

- Фукідід* (460—396 до н.е.) — давньогрецький історик політики
- Азафон* (бл. 447 — бл. 405 до н.е.) — давньогрецький поет-трагік, який перебував під впливом софістів
- Епамінонд* (середина IV ст. до н.е.) — давньогрецький державний діяч і полководець
- Климент* — 1) Климент Римський (I ст.) — Отець Церкви, богослов, єпископ Римський; 2) Климент Олександрійський Тіт Флавій (кін. II — поч. III ст.) — Отець Церкви, богослов і письменник
- Філістіон* (Філіст Сіракузький) (бл. 430—356/355 до н.е.) — давньогрецький історик і політик
- Ніл* (кін. IV — сер. V ст.) — християнський богослов і письменник, префект Константинопольський
- Євсевій Кесарійський* (бл. 260—339) — римський християнський письменник, богослов і історик
- Епікур* (бл. 342 — ? до н.е.) — давньогрецький філософ, засновник школи
- Фотій* (бл. 810/820 — бл. 891/897) — візантійський християнський учений, богослов і політик, константинопольський патріарх
- Солон* (бл. 640—560 до н.е.) — відомий давньогрецький політичний діяч і законодавець
- Ойнопід* — невідома особа
- Езоп* (VI ст. до н.е.) — відомий давньогрецький поет і байкар
- Апостол* — один з 12 християнських Апостолів, авторів євангельських текстів
- Ісократ* (436—338 до н.е.) — давньогрецький філософ, публіцист і ритор
- Капіонон* — невідома особа
- Стільпон* — давньогрецький філософ, представник мегарської філософської школи
- Ласус* (бл. 560 — ?) — давньогрецький поет, теоретик музики й віршування
- Клеанф* (бл. 330 — бл. 230 до н.е.) — давньогрецький філософ, учень Зенона
- Фаворін* (поч. II ст.) — грецький ритор й історик
- Секст Емпірик* (кін. II ст.) — давньогрецький лікар, філософ-скептик й історик філософії
- Зенон* (бл. 490 — бл. 430 до н.е.) — давньогрецький філософ, логік, засновник філософської школи стоїків
- Геріон* — невідомий автор
- Філімон* (365/360—264/263 до н.е.) — давньогрецький автор комедій
- Епіхарм* (бл. 550—460 до н.е.) — давньогрецький філософ, послідовник Піфагора, актор і драматург
- Фокіон* (402 — 318 до н.е.) — афінський державний діяч
- Євагрій* — 1) Євагрій Понтійський (346 — бл. 400) — християнський письменник, диякон константинопольської церкви; 2) Євагрій Схоластик (536/537 — бл. 600) — візантійський юрист, історик церкви

Харіклеї — невідомий автор

Феофілакт — 1) Феофіл (Теофіл) (385—412) — єпископ олександрійський, християнський письменник; 2) Феофіл Антіохійський (II—III ст.) — ранньохристиянський апологет

Георгій [Горгій] (485—380 до н.е.) — відомий давньогрецький філософ-софіст, оратор і учитель риторики

Діонісій Ареопагіт (I ст.) — відомий християнський богослов і містик

Трофіл — невідома особа

Єрон — невідома особа

Нікоклій — невідома особа

Стратонік — невідома особа

Анахарсіс (VI ст. до н.е.) — скіф царського роду, давньогрецький філософ

Теагон (Теаген Регінський) (VI ст. до н.е.) — давньогрецький теоретик релігії

Іраклій — невідома особа

Фемістокл (524—459 до н.е.) — давньогрецький державний і військовий діяч

Теофраст (372—288 до н.е.) — видатний давньогрецький філософ, географ, біолог, зоолог, фізіолог, психолог, ритор, теоретик музики й мистецтва

Архесілай (315—241 до н.е.) — давньогрецький філософ-скептик

Склірій — невідома особа

Феофіл [Діфіллон] — невідома особа

Катон — 1) Марк Порцій Цензорій (Старший) (234—149 до н.е.) — римський політичний діяч і літератор; 2) Марк Порцій (Молодший) (95—46 до н.е.) — римський філософ-стоїк, політичний діяч

Аісхінон [Есхіній, Есхін] (389 — бл. 314 до н.е.) — давньогрецький оратор і політичний діяч

Листвичник Іоанн (бл. 525 — опісля 600) — відомий християнський письменник і самітник

Селевк — 1) Селевк I Нікатор (бл. 356—281 до н.е.) — давньогрецький полководець, засновник царства Селевкідів; 2) Селевк із Селевкії (поч. I ст. до н.е.) — вавилонський астроном і учений

Амас [Амазіс] (570—526 до н.е.) — єгипетський фараон, підтримував добрі стосунки з греками, покровитель ремесел і торгівлі

Фабій Максим Веррукос (? — 203 до н.е.) — давньоримський диктатор і полководець

Каллімах (бл. 300 — бл. 240 до н.е.) — елліністичний поет і учений

Левкіп (бл. 460 — ?) — давньогрецький філософ, учень Зенона і учитель Демокрита

Кліт — 1) Кліт (?—328) — командувач Олександра Македонського; 2) Кліт (сер. IV ст.) — командувач македонським флотом

Ератосфен Кіренайський (бл. 282—202 до н.е.) — давньогрецький учений, філолог, грамати́к, математик, астроном, географ й історик літератури.

ПОВІСТЕВА
ЛІТЕРАТУРА
ЕПОХИ
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Українська повістева література епохи Середньовіччя

У 20-х роках ХХ ст. Всеукраїнська Академія Наук створила Комісію давнього українського письменства, яка планувала видати багатотомну серію “Давня українська повість”. Академічна Комісія українськими повістями вважала “тексти, українською мовою писані, чи то цілком оригінальні українські твори, чи справжні переклади з чужих мов на українську, чи такі списки, що мають лиш чимало українізмів, які свідчать за мову та національність їхніх переписувачів і таким чином уводять їх (ці повісті) у коло пам’яток давнього українського письменства”. (Степан Гаєвський. “Александрія” в давній українській літературі. — Київ, 1929, с. V-VI). Редакція серії “Давня українська повість” у передмові до “Александрії” називає 29 повістей в українських перекладах і застерігає, що цей перелік “не вичерпує геть усього запасу українських повістевих текстів”. Репертуар давньої української повісті уклав секретар академічної Комісії професор О.А.Назаревський, глибокий знавець давньої української повісті. (Див. його праці в Записках Іст.-Філ. Відділу: “Повістевий репертуар київських рукописних збірок” (кн. ХХV), “До студій над давньою українською повістю” (кн. ХVІІІ, 1928). Цей репертуар у 1929 р. виглядав так:

1. Александрія.
2. “Сказаніє” про Індійське царство.
3. “Стефаніт і Іхнілат”.
4. Варлаам та Йоасаф.
5. “Сказаніє о Дракулэ”.
6. Преніє живота й смерти.
7. Про царя Давида та царя Соломона.
8. Історія сімох мудреців.
9. Велике Зерцало
10. Римські історії (“Римські дэянїя”).
11. Петро — Золоті ключі.

12. Історія про римського цесаря Отона.
13. Про графиню Альтдорфську.
14. Про Бову Королевича.
15. Повість про папу Григорія.
16. Про Андрія Критського.
17. Повість про Юду зрадника.
18. Про гордого царя Агея.
19. “Гисторія о вибавленю от смерти богобойного млодзіенца”.
20. Повість про царя Сонхоса.
21. Про царя, що ходив красти.
22. Повість про “премудрого младенца”.
23. Повість про бражника.
24. Приповѣсть о трехъ млоденцахъ, како ошукала ихъ одна вдова.
25. Переробка (віршова) Боккачієвої новелі.
26. “Сказаніє о женской злобѣ”.
27. “Книга о побоищи Мамаѣ”.
28. Задонщина.
29. “Сказаніє о вѣломъ клобѣкѣ”.

Як бачимо, у цьому списку ідуть поруч перекладні й оригінальні тексти українських повістей.

“Повість про Акира премудрого” та “Девгенієве діяння” містилися у “Хронографі”, де було й “Слово о полку Ігоревім”. Цей український список, як відомо, втрачений. “Памятники літератури древней Руси” (XII век, XIII век) подають зведений текст за кількома староруськими списками. Ця компіляція досить-таки зрусифікована і не доносить особливостей оригіналу, через це подаємо їх тільки в перекладах сучасною українською мовою за текстами ПЛДР (XII век, XIII век). “Александрію” подаємо мовою давнього українського списку-перекладу, без будь-якого втручання, за виданням: Степан Гаєвський. “Александрія” в давній українській літературі. — К.: ВУАН, 1929, с. 1—85.

Оригінальні староруські повісті пізнього Середньовіччя — “Задонщина”, “Літописна повість про Куликовську битву” подаємо в перекладі сучасною українською мовою.

Книга

глаголомая Александрѣя Александръ сынъ бога Гамона и Олимпіи царицы жони Филиповы

Частина перша

I. 1. Был нѣкоторый царь Анектонав египетской науки чернокнижской; и пришѣл до Олимпіи царицы и совокупився с нею чернокнижскою наукою; который противъ неприятелей своих не войском і не жадною битвою противился, только хитростию и зрадою чернокнижскою.

I. 2. Потом околичные цари, собравшись до одного мѣста, і радилися промежду себе щоб мѣли учинити тому египетцкому царю Анектонаву, который то пожитки і скарбъ іеземае их, выбрал до своей землѣ, чернокнижскою хитростию привернул. І такъ болшо тому не терпячи, ізобрались всѣ до одного туфу і мыслили собѣ іхати великою потужностею до Египту на царя Анектонава; когды вѣдали то добре, же Анектонав потомства не мѣл. А такъ заложивши себѣ рокъ і час і стачалися зо всѣх сторон от западі і от востоку, то естъ перси аравитине, ефиопляне і болгаре і иншие многие языки до границу египетцких до единого войска. Услышавши ж то воевода Анектонавов а не малом войну на Египет ідучи; і заразом приступивши воевода до своего царя Анектонава і з великим плачем мовил ему: “О, горе тебѣ, царю египетцкій, о горе тобѣ, великий граде Египте! Або вем до небесъ поднеслься еси был, а тепер до пропасти зидешь; або вем, руки твои были на всѣх сторонах і народах, а тепер руки всѣх народовъ на тебе будут роскошовати”.

А потомъ рекъ: “Ведай, о ты царю, іжъ смертию злою умерти маешь. Гды ж великий войско на себя притягнули, і для того кажи зобрати увес люд свой і вытягнувши противъ имъ до битвы; або вемъ не великим числом люду воюют, толко мощными і смѣльями рицерствы вийграна бивает”. Такъ рекъ воевода Верех до Анектонава царя.

Отповедь царя Анектонава до своего воеводы Вереха

Слышавъ Анектонавъ і барзо ся фрасовал і почал просити воеводы своего, як бы мог дойти до войска того і вѣдомость взяти певную, якъ есть велико; бо око обачити і невмешканѣ о том повѣсти. І тое рекши, послав воеводу шпигом до войску того, гды ж не мѣвѣ вернейшего над него.

І. 3. А сам зараз по всему царству своему Египетцкому пописавши листи, разославъ, аби зараз днемъ і ночью к битвѣ якъ найлѣпше готоватися могли. І разославши листы, мисливъ самъ себѣ: “Чево кому Богъ не дастъ, чоловікѣ сам себѣ помочи дати не может”. А потом Анектонавъ, пошедши в ложницу свою і наливши в двѣ меднице воды, і почнет ворожити хитростию чернокнижскою. І учинивши два войска на воде, і пустил войско на войско і познал, іжъ войско ево от перскаго царя побиено било і боги египетцские тонут на дно; і в великую мысль впал, і не вмѣвѣ ради о мочи себѣ дати; плакався вельми і почавъ сам себѣ мовити: “О горе тобѣ, великій граде Египте, іжъ на многие лѣта славим еси былъ, а топер ва в одном часу спасти маешъ, якъ некоторый мудрецъ о томъ пишет: “Не маешъ на земли радости, которая б не пришла до жалости; так же і слава чоловіччая в малий часъ являетца, а потомъ хитро погибает. І такъ, горе тому чоловіку, который ся сподѣваетъ на свою силу і на фалчливую помочь, а на моцъ не дбает, а такъ в том без часу погибает”.

Выход Анектонава з мѣста

А такъ Анектонавъ, впадчи в фрасунокъ, не хотячи болше во Египте мешкати, і оголивъ себѣ бороду і голову і воставши от полночи, і из города вышед, а идучи, у ложницы своей над постелею написавъ тими словы: “Мужеве великого Египте, для навальности, которая пришла на мене и на вас, пошел есми из Египту, стар будучи, а по тридцатех лѣтех прійду к вам молод і помщюся кривды своей персяномъ, індияном, ефиопляном, иным народом”. І вышед из Египту, без вѣсти пойшол і шел до Макидоніи; там же о себе славы і справи не оповѣдаючи никому, за простого і невмѣстного себе показавъ, а потом по колко дни можи людьми в мѣсте

Макидонском лѣкарем досконалимъ і звездочетником себе показавъ.

Потомъ египтяне, собравшись всѣ до замку, пошли, і царя Анектонава не обачивши в царскихъ полацахъ, і велми ся затривожили і зафрасовали, жалуючи господаря своего, иж без вѣсти от них отишовъ; а потомъ у ложницы ево над лужкомъ нашли такъ написано: “Люболми мой Египте, вашего непослушенства і упору далей терпѣти не хотячи, у незнаемою сторону топер от вас ста хожю а по тритцатехъ лѣтехъ приду к вамъ молод і будут во Египте знаки о приходе моемъ”. Египтяне, прочитавши оный написъ, і дивовалися не помадъ що мовит: “Іду от вас стар, а приду к вамъ молод”. І такъ посродку города царского поставили столпъ високий на всѣ стороны и на море видитъ было, на которомъ столпѣ образъ Анектонавовъ от злата виливши і корону золотую на голову наложивши и на востокъ солнца поставили і ту написъ в руки ему отдали, а сами шедши до бога своего Пахидона, и молилися ему, аби имъ ознаймилъ Анектонава царя, гдѣ бы от них обернутись мѣлъ. И тогда богъ ихъ Гамонъ явився имъ през сонъ і рече имъ: “Многа лѣта маєте быти в неволе, а по ритцатехъ лѣтехъ придетъ царь новий, который перси індияне поразити маєт”.

**Анектонав мешкаєть у Макидоніи,
нихто ево там не знаєть.
Отповедь царицы Олимпіи
і отходъ царя Филиппа і слугамъ ево**

І. 4. Потомъ царь Филиппъ макидонский, которой имѣл жену красную Олимпию, с которою от колка десяти лѣтъ мешкаючи, потомства не имѣл; і для того немалою жалостию наполненъ былъ для оногo неплодства. И такъ одного часу царь Филиппъ со всеми рицерами своими доброй мысли былъ; а потомъ приказалъ призвати царицу Олимпию жену свою і почавъ ей мовити, тими словами рече ей: “Моя наймильшая царица, если у тебя потомства до приѣзду моего не будутъ, тогда не борзо мене в Макидоніи обачишь”. Тое рекши, назавтрее выбрався со всѣмъ войскомъ своимъ на войну і отъѣховъ.

Услышавши то царице Олимпия от мужа своего царя Филиппа, і велми смутна, і не ведала, якъ себе порадити; тогда нѣкоторая служебка ее, видячи царицу смутную, і приступивши молвила ей: “Госпоже царице моя, есть в нашем мѣсте чоловѣкъ египетцкій, і слышала я от многих людей, что он не глупый і в лекарских хитростях досконалый; если мнѣ расскажешь, я пойду по него, азалибы що отнял фрасунку сердца твоего”. Услышавши то царица от служебки своей, і послала по оного лекаря, рассказуючи, аби е не бавячися до ней былъ. Услышавши то Анектонавъ, и скоро пришол до Олимпіи царицы; і zarazом рекла ему: “Чоловѣче; слышала я о тебѣ, что многимъ людемъ помогаешь своим лекарством, а такъ можеш ли своею мудростью і лѣкарством ради и помочи мнѣ дати, за которою если бы могла плод імѣти, то б я своему царю і мужю Филипу сердце утѣшила, а мою великую жалость в радость обернула; тогда от меня подарки великие одержишь і от макидонян болшим будешь”. Тогда Анектонавъ, обачивши безмѣрную и невимовную твари ей чудность і задивовавшись, смотрѣл на не ей пилно і мыслил с нею грѣх телесный учинить. Царица, разумѣвши мысль ево, і рекла ему: “Если что умѣешь чинити — без омешкания”. Тогда Онектонавъ, будучи запаленный до милости, і рекъ: “Вижду, царице, что боги твои Гамон и Пинеса хочют быть до тебе, тогда великому царю мати будешь”. Тогда услышавши царица, велми радовалась от того смутку, каторого преж имѣла. А потом рекъ Анектонавъ: “Прикажи, царица, подле покою царева комнату уготовати”.

І. 5. І Анектонавъ, обачивши собе часъ темный, к ней в ноче пришол вместо бога Гамона, который былъ кшталтом — голова орлова, на голове імѣлъ роги базилисковы, крылѣ аспидовы, ноги лвовы, а самъ якъ левъ, своим мастерством напустивши на царицу великий сонъ, і учинивши с нею пожадливость свою. Царица, возбуждвшеся от сна своего, і в великий страх і распочъ впала, і мыслила нѣкакое прелшение на бога своего Гамона. А такъ Анектонавъ на завтришний день пришедчи и рече: “Царице, будь похваленная промежи невестами, або вѣмъ зачала еси во чреве своемъ не меншого царя славою земскою на весь свѣтъ поднесеного, а какъ если часъ приїдет рождение оного младенца, чтоб не забыла о мнѣ вѣдомости дати”.

І. 6. Царица, розумѣвши і обачивши себе непорожною, а потом того добре во шести мѣсяцех досвѣдтилася, что то дитя в ней ожило, а так пред рокомъ прийдет часъ рождению, что познавшися царица, по Анектонава послала, который того ж часу к ней пришед, рекъ: “Задержися, царице, аще можеш, поки планети на свои кола перейдут; я вѣмъ, аще на сей години родиш, людем непотребный будет, а аще тот час і година зойдет і планиды небесные на своем постановленію станут, тогда родишьъ царя над всѣми царями, великого и славного Александра”.

Нарождение великаго Александра, яко ся уродиль

Родися царь Александеръ мѣсяца марта второго надесять дня десятой години; тогда Олимпия, пришедши до способного здоровья і взяли она дитя, несла ево до боговъ своих к Адафану і Полону, которые оповѣдали и рекли царицы: “Сие дитя всей вселенней і подсолнечной царь будетъ, моцю и мудростію великою наполнитца, а отца своего смертию поразити маеть і в четыри десятех лѣтах і самъ смертию живот свой изменить маеть”.

І. 7. Тогда царь Филипъ і с людомъ своим будучи в далних сторонах на войнѣ, не мало превзыскавше битвы, до Макидоніи вернулся. Явился ему богъ Гамон во образе лвовом, которой оповѣдал ему: “Радуйся, царю Филипе, иж над неприятельми своими звѣгязство одержал еси; а царица Олимпия, жона твоя, породила сина Александра”. Тогда царь Филипъ от сна возбудился и мыслил о сонном видѣнїи, а потом двом философом своим Аристотелю і Менанду повѣдал; а в той часъ орел великий летел над шатромъ царским і выпустивши яйцо над постелею царскою. І царь устрашился і скочилъ ис постеле, а оное яйцо, подле лужка упадши на землю, и розбилося яйце, а ис того яйца ужъ выполоз и под Филиповы ноги пролѣзши і потом к той скорлупѣ прилѣзши і взвился и здох. Тогож часу Аристотель ево молвил: “Заправду, царю, сон такой видѣл еси”.

І. 8. І в той часъ скоро уз Макидоніи с новою вѣстію до царя Филипа приѣхаль і повѣдает ему о новорожденном сыну ево Александре. Тогда царь Филипъ великой радости наполнен былъ, и скоро пошолъ до своей столицы Макидонской, и скоро приѣхаль

до замку; и скоро Алимпия царица приказала вынести сына своего Александра противъ царя Филипа; и царь Филипъ с великою радостию принял и рекъ: “Второй мой прекрасны фетоперва мнѣ от бога великій дар пришел, гдѣ бы мнѣ из сего свѣта пойти, топерва и смерти не боюсь; от бога заступника и дѣдича имѣю”. И то рекши, царь Филипъ мудраго Аристотеля и филозофа к себѣ призвал і в научение сына своего Александра ему отдал.

Егдаж будет Александер до колко роковъ, тогда Ористотель философъ почел Александра читанию и писанию учить книжному; и Александер острость прироженою в себѣ имѣлъ, и в малый часъ писанию и мудрости земской научился; еще ж видяше иные дѣти земские, тому дивовалися и молвили: “Пойди, Александре, до Анектонаву; он тебя может научить хитрости египетцкой и круга ныбеснаго хоженію, и планид преступленію”. И то услышавъ Александер, и говорил Олимпіи, царицы матері своей, чтоб ему позволила до Анектонава ходити на науку небесных звездъ хоженію учиться; тогда царица, втайне пославши по Анектонава и призвавъ, рекла ему: “Научи, Анектонаве, от своих штукъ и мастерства египетцкого и не повѣдай никому”. Услышавъ же то царь Филип макидонскій, что сынъ ево Александер ко Анектонаву на науку ходитъ, и дивился тому: “Заправду сей от бога дарованный сынъ мой, ижъ научился в малых лѣтах отъ Аристотеля книжной грамоте, а тепер уже до филозни египетцкой ходитъ”. И Анектонавъ Александра многимъ старанамъ научил хитростей египетцких и научил ево в лѣтах малых.

І. 9. Филосовъ Аристотель собрал четыреста хлопят на науку Александру в розных с нимъ лѣтах, хотя у него вѣдати смѣлость военным обычаем; двесте на двесте расправиль; в одномъ полку Александра старшимъ учинил, а в другомъ Птоломея; і велѣл ударитися полкъ на полкъ, и какъ сошлись оба полки, ударилися межи собою, и тутъ всякъ на то смотрел, ижъ слушная была игра их, а которой был промеж их роскривавленный, той ис полку ходил, больше не гонил, а промежи всѣх их было видети переднейшего Александра, которой от всех младенцов царемъ прославился. Все то видя Аристотель и дивился тому непомаду и рекъ: “Счастливому чоловіку и Богъ помогаетъ, а злому и приятели не помогут”. А потомъ Аристотель Александру молвил: “Великій царю Александре, если Богъ тебе на столицы посадить царемъ,

что добра учинишь своему мастеру?” Александеръ молвилъ: “Каждому чоловѣку мудрому не подреба наперед обѣтницею тѣшити; а если Богъ мене поввышит, тогда ты у меня первым чоловѣком будеш”.

А Александер таков обычай имѣлъ: до обѣда ходит до науки Аристотелеви, а по обѣде ходит до Анектонавоы; и научивъся от него всю египетцкую хитрость, и двенадцет небесных бѣговъ, и седмъ планид хождения; имена им: и розсафере ффѣръ прѣган великій. И Александер великой мудрости наполненъ былъ, и когда Олександр вшол на гору камяную и високою, гадати ся хотя с мастеромъ своимъ Анектонавомъ о ночних планицахъ бѣгучихъ и о звѣздахъ, и молвить мастеру своему: “Повѣж ми, Анектонове, яко великого божия промысла знати Богъ чоловѣку даль и якъ ся объявилъ чоловѣкомъ и народомъ земнимъ?” И отповѣдал ему Анектонов: “Богъ есть великий и невидомый и непостижимый, промысль чоловѣческому уму обявися роду християнскому, яко прави есть Богъ и нѣсть неправди в немъ, хотячи твар свою познание истинное привести”. Тогда Александер, розгнѣвавшись, да Анектонова мовил: “Все повѣдаешъ; а смерть твоя от кого мает бити і которою смертию живот свой доконаешъ”? Тогда Александер мыслилъ собы, ижъ Анектоновъ майстеръ и отецъ его; не вѣрилъ тому и такъ з великого гнѣву пхнул его из оноі високой скалы и рекъ ему: “Согрѣшил есиі, мастеръ, перед Богомъ и передо мною”. Анектонавъ, лежачи под горою, праве иж былъ смертній, і молвил: “Не утаився еси, сыну моі Александре, а того жаденъ чоловѣкъ не вѣдаетъ, тилко мати твоя, царица Олимпия, которое можешъ потаемне от ней вѣдати; а уже отхожу до темнаго мѣста ада, где есть всѣ наши елинские боги, от великого бога Саваофа”. И тое рекши, и умре. Тогда Александер, слышавши тое от Анектонава, иж его сыномъ назвалъ, и всявши его на свої руки и принесши, на скритом мѣсцу положилъ его и пошов до матки своей, да покою; тамъ же всю таемъницу по достатку сповѣдал еі и мовячи: “Повѣжъ мы справедливе, хто есть отецъ мой?” Тогда Олимпия, услышавши тоі, устрашилася вельми и рекла: “Сыну мой, щось ся учинилъ?” І всему по достатку сповѣдала, якъ ся тое стало. Тогда Александеръ уразумевши, повѣжъ матцѣ своей і рекъ за правды, иж есть ли отца забилъ, и плакався того много и вѣкопавъ ево в землю великою честью и поношева намъ.

I. 10. А в той час пришла вѣсть к отцу Филиппу, повѣдаючи ему: “Иж во стаде твоём родился конь велми чюднїи і дивнїи; голова в него якъ у бовола і рох на гловѣ на локот, і других речей немало дивних”. Тогда царь Филипъ велми дивавался кросотѣ коня того і росказав поробити грати желѣзние і тамъ его ховати росказаль; а которые били люде повинни на смерть, тих да того коня велѣвъ укидати в пасть, якъ долго того звѣря. А такъ одного ходил Александер часто до оног коня. А коли оно колувекъ пришов, тогда той конь велми спокойне стоял і голову да него прихилил. Такъ же въ едень час Александер, приходчи до оног коня, і обачив его барзо покорного, і взявъ его за гриву і гладивъ, а он стоял тихо. Тогда Александер, отламавши замокъ, і ссѣвъ на коня і ихавъ барзо тихо до отца своего царя Филипа; тогда царь Филипъ стоял на високихъ полацахъ з бояры своими и дивился барза тому, і велможи его, же Александеръ идетъ на такомъ конѣ страшномъ и дивном, и будучи еще неучонномъ; тогда велможи и царство все зишовши с полацов царских и поклонилися Александру, яко царевѣ. Видѣчи то царь Филип таковаго младенца на неукому кони издячого, и разомъ зобраль чтириста младенцовъ, которые были научены в рицерских штукахъ добре, и давъ их Александру и мовиль: “Идите на ловъ во олимпиядския острова”, — хотячи Александра спробовити.

I. 11. А такъ били в одномъ островѣ двѣ кола уроблены от елинской хитрости і на тих колах младенцы смѣлие чтири ігри чинили. Слїшачи тое Александер, і хотѣвъ на тих колах спитати своей ігры, которому рекъ царь Филипъ: “Не подобаеть тобѣ, сыну мой, такъ молодому на тих колах іграти, а такъ з радостью, сыну мой, дуды утвердися нѣкимъ богомъ”. Тогда Александеръ, потреби свої справивши и прощение отцовские взяти, и царские потреби побравши, ишовъ до острова того Олимпиядскаго зо всѣми рицерами своими, которїи ему отецъ поручивъ, и смילו поихавъ да острова и обачивъ млоденцов, которые играютъ на двох колах.

I. 12. Тогда Александеръ приїде к нимъ и рицареви его, и повелель возити на оние кола младенцамъ своимъ. Александеръ на другое коло з воеводичемъ своимъ Птоломѣемъ, а скоро тие кола завернули одно на другое, тогда Александеръ Скитовнуша убиль а Птоломей Ламендуша убиль. Видячи тое елины, которые

завше бивали на тих колах, такъ прудкое ихъ рицерство, заразом еденъ филозофъ на имя Дурникъ рече: “Открыл есть, которого есмо слыхали в писаны пророческомъ, ижъ повстати маеть отецъ от Макидоніи царства Филипова Александер, град нашъ поразитъ, всѣ царие поганские, которые поднеслися пихою на востокъ, погубит; а если ти теж Александеръ буди милостивъ над нами и граду нашему”. Сливши то Александеръ, и розсмѣявся и рекъ: “Такъ, отче, не моею волею, але навишшаго бога Саваофа промислом”.

І. 13. И рекши то, Александер отиде в Макидонию. И пришедши до отца своего царя Филипа, распустивши я знайшол з маткою его, а другую за себя взял; і веселие оное отправуют. Скоро пришедши, Александеръ да отца своего и обачил сидячую изо отцемъ своим инъшую невѣсту сидячую, а матку его оттогналъ; тогды Александеръ великаго гнѣву напулненній и не весело сидѣвъ, иж матку его отогналъ, а другую за себя взял; и тогды а нѣкоторіи велможа приступивши ко Филипу и рекли: “Радуйся і веселись, царю Филипе, царицу намъ взял еси другую, жену лѣпшую, нѣжли первую”. Сливши то Александеръ, и рекъ отцу своему: “Отче, чему отпустилъ еси матку мою, а другую поймешь?” І вирекъши то, позапалився гнѣвомъ, якъ левъ срогий, и порвавши столокъ и забыл трех велмож, а инъших с полацавъ поскидавъ.

І. 14. Видячи тое царъ Филипъ, устрашився не помалу. Тогды Александеръ, взявши матку свою, и пришол до отца своего знову на царство, а тую знову отдослал. И потомъ царъ Филипъ в немоч в великую увпал; і в той хоробѣ Александер сынъ его велми потѣшал и матцѣ своей кривды не допушал.

Первый початокъ битвы Александровы с царемъ кумянскимъ Алтомишемъ

І. 15. Того ж часу пришла вѣсть до царя Филипа, что царъ Алтемишь з ордою своею идетъ на Макидонское царство с Кумянской стороны. Услышавши то вѣсть царъ Филипъ, и призвал сына своего Александра и рече ему: “Уже час тебѣ есть битися за отчину свою; возми войско и пойди противу, а тебѣ богъ помощник будетъ”. И Александер, взявши войско макидонское, и пойде противъ имъ і видевъ их не порядку стоячихъ, и противъ

себе идущих, тогда Александр приказалъ рицеромъ своимъ, чтоб ѣшли на них, не боясь в скорости и страхом; і велѣлъ за ними гнати и бити, какъ могучи; тогда осмотрѣша кумяне над собою тот страх, от ково не чеели, нача с полночи бѣгати до солнечного восходу; а Александр за ними гнал со всѣми макидоняны своими, а скоро и сточилась битва; скоро убили кумянского войска сто тысячей и три десят; а гнал их Александръ три дни и три нощи; а поймал Александръ кумян десять тысячей и двѣсти рицеровъ и царя их убилъ Алтемиша; а скарбовъ их без числа много побрал и привел рицеровъ кумянских множество до отца своего и рекъ имъ: “Видите, рицерове, что божиї промыслъ даль мнѣ васъ в руки макидонские. Хотите ль животъ свой одержати? И землю вашу к Макидонской землѣ приложити маю”. Тогда кумяне всѣ крикнули: “О великий царю Александре, кому богъ помогает, а мы и поготову того послушницы будемъ; ты царя нашего убилъ, а мы всѣ твоей землѣ помощники; дай намъ царя, а нас всѣх в нашу землю отпусти; повинни мы царству твоему Макидонскому служити, а имя твое на весь свѣтъ прославляти”. Тогда Александр видех их покорных, дал им царя именем Ванцентура; а тотъ Ванцентур мал был тѣлом, але побжині был в рицерскихъ делах; і отпустил их с великою честью и дары многоцѣннымъ надаривъ их и отпустилъ до землі их; и так скончалось царство кумянское.

О царѣ пелагинскомъ Анаскарханосу

І. 16. Анаскарханосъ пелагинской царь, услышавши то, что кумяне пошли на Макидонское царство и Александр противъ их пошел, и помыслилъ Анаскарханос, что царь Филипъ при старости, а царица у него молода і велми красна, и собрав на макидоняне, рекучи: “На помощь Александру на кумяни воевати”. А мыслил царицу Олимпию ухватити и до Пелагинского царство уйти. И пришолъ до Макидонии с войскомъ своим, и поиде с малымъ людомъ, и поиде до города царского а войско поставил под мѣстом. Услышавши ж то царь Филипъ, и с радостию великою встрѣтилъ ево, а хитрости от него не вѣдал; и скоро увидевъ царицу Анаскарханос на спотиканю, и рече: “На помощь есми я пришол царю Филипу ваевати на кумяни”, — а помышлял, какъ

бы умѣлъ царицу Олимпию ухватити. І витаючись с нею, и посадил царицу на коня и сам вспаде на конь и побѣжал до войска своего. Тогда царь Филипъ видять і валале побѣже за ним. Видя ж Анаскарханос, что с Филипом силы мало и ранит ево смертною раною. І в то число Александер пришол до Макидоніи, и услышавши то Александер, і великим гнѣвом возярился и погналъ в слѣд за царемъ Анаскарханосом; і скоро догнавши, войско ево розбилъ до конца, а самага царя Анаскарханоса догнавши, поймал и привель к отцу своему живого связаннаго, и матку свою Олимпию царицу пред отцем своим поставил, и едва живого найде на поли Синаринском. И рекъ Александер отцу своему: “Встань, отче мой, помстися великой кривды неприятелю своему”. И Филип едва очи свои поднес; і взявъ Александер мечъ и ударивъ Анаскарханоса в серцы и убил ево до смерти. А потом царь Филипъ призвал к себѣ Александра и рече ему: “Руки твои и сердце твое нехай смѣло будет от востоку и да западу солнечного, буди благословен, сыну мой Александре, царствуй со Олимпиею, маткою своею”. И то рекши, царь Филипъ макидонский и умре. И Александер плакався и matka ево Олимпия царица: і взявши ево, проводили до царских полацовъ.

Початок Александрова царства

І. 17. Александер по смерти отца своего по всему царству своему листы розослалъ, чтоб всѣ до Макидоніи собралися; а как собралися, почал говорит: “О друзи мои и братия моя, старшие мои макидоняне! Царь вашъ, а мой отецъ Филипъ умер, мене на царстве своем, ведлуго обычая царствавати посадил. Прето ж питаю васъ, какъ мнѣ тим царством обладати?” Тогда едень философ на имя Ариспотель рекъ ему: “Цару великий Александре, каждый возрасть царьскіи замолоду праці потребуеть”. Другиі нѣкоториі велможа на имя Селевкушъ, виступивши, рекъ: “Цару Александре, Соломонъ великий во мудрости своей пишетъ: царьство множеством людей держитъся и потужность биваетъ”. Затимъ третій велможа Антиохъ рекъ: “О цару Александре, старим людемъ подобаетъ домовое житие і в покою заживати, а молодимъ рицером воевати потреба; коториі в молодости будет ся трудити, тоі на старость покою будетъ заживати”. Потом виступившы

Филон и рекъ: “Царю, подобаетъ намъ на ближнихъ царей воевати, а если тих примирим, то ѿ в покою будемъ жити”. И еще нѣкоторый от велмож воевода Птоломей рекъ: “Царю великій Александре, уже намъ час есть войско переменить во свѣтлое оружие и твої знамена на всѣхъ зброяхъ класти”. Тогда Александер велми ся с той поради тѣшился, и того ж часу по всему царству своему казалъ зброй готовити; имя свое каждому написовати и каждому ся на войну готовати.

І. 18. Услышавши то царь Даріи великіи перскіи, же царь Филипъ умре макидонскіи, заразомъ послал посла своего до Макидоніи з листом, а пишучи Макидоніи тимъ обичеемъ: “Даріи перскіи, царь над царѣ, земниі богъ, по всему свѣту сонцемъ сияеть от востока и до запада, земнимъ царемъ царь с небеснимъ богомъ еднаков, всѣмъ будучимъ у Макидоніи пишу, иж мнѣ вѣдомость пришла, же царь вашъ Филип умрѣ, а сына оставил молодого на царствѣ Макидонскомъ укрѣпленого лѣти молодыми і в разумѣ еще недосконаліи; прето ж смерти Филиповы жалую, а млodenца того жалую, же ся молод остал от отца своего; прето жъ повѣлеваю вамъ млadenца того во свой царскіи дворъ взяти и скоро дайдетъ лѣтъ у дворѣ моемъ царском и будетъ в досконаломъ разумѣ, геди его знову верну вамъ, а тепер посилаю моего велможу Кандарнуша на Макидонскомъ царствѣ царствовать; дань теж мою первую принѣсите, а Филипово дитя скоро ко мнѣ привѣдите, або вѣмъ у моемъ дворѣ чтири десять царскихъ дѣтей мешкающихъ”.

Тогда Кондаркушъ приіде до Макидоніи и принесть листь от перскаго царя Дарія; и заразом макидоняне, услышавши то і взявши посла того, повели ево до воеводи Птоломая; и Антиохъ взялъ царскую прилбицу Александра великаго, і винес противу оного посла Дариева, и повелѣвъ вперед поклонитися копию Александрову, и поцѣловати прилбицу царскую. И рече имъ посел Дариевъ Кондаркушъ: “Есть ли ся копию Александрову поклонюся, тогда вы не послушны будете господаря моего царя Дарія, а я не смѣю очи господарскихъ вѣдети”. И рекли макидоняне: “О безумниі чоловѣче! Если ти не поклонишся копию госпадаря нашего великаго царя Александра, тогда живота своего збудешъ, а царя нашего видети не можешъ”. Тамъ же Кондаркушъ помишлялъ много и приступил до копій и падши поклонился. И

заразомъ взявъ ево Антиох и поставил ево пред царя Александра; и пришедши Кандаркушъ в царьскій палац и обачивъ Александра на столиці царской сидячего; мѣсцѣ ево било украшено златомъ арабским и многоцѣннѣмъ слоновими костями, а около его множества рицарства стояло и на галовѣ ево корона от злата чистаго и от камня коштовнаго; тогда Кандаркушъ дивился, стоячи и оглядаючи дивное і красное обличчя его, ізумѣвся, не вѣдають, кому листъ отдати, або вѣмъ не до Александра писанъ был, але до велможъ его. Тогда Александеръ, взявши листъ из рукъ послових, и прочте его пред всѣми велможами своими, и прочитавши з великомъ гнѣвомъ зодраль его и рекъ: “О безумній, а не мудрій царю Дарию! Видячи главу, а к нагамъ пишешъ; не так бо вѣмъ макидоняне есть, як ся Дарию видит. И такъ рѣкши, розказавъ до Дария листъ писати тими словами.

Поселство царя Александра до царя Дария перскаго

“Александеръ макидонскій, сынъ бога Гамона і Олимпіи царицы жоны Филиповы. Листъ прочитал есми ко людемъ моимъ, теды тебе выхваляю за тое, же ся фрасуешъ мною, хочешъ у дворѣ своемъ годовати мя, прето ж, Дарию, пожды мнѣ, поки ся ю правлю от матки своей и такъ до твоей роскоши перской прииду не тилко самъ, але зо всѣми макидоняни своими; хочу ся вселитися у царство твое. Прислалъ еси намъ царемъ быти Кандаркуша, али то не твоя есть рѣчь до нас его слати и царемъ у нас быти”. Тогда Александеръ Канаркуша доровалъ зброєю макидонскою и конемъ и рекъ ему: “Та сѣ бежи от царства моего, а носи на собѣ тую зброю; и коли битву будемъ мѣти с першены, тогда тебѣ познають макидоняне и не убьютъ”. И с тимъ Кандаркушъ до Дария отихавъ и листъ Дарию от Александра падалъ. Тогда царь Даріи почалъ тому листу смѣятися и рекъ да Кандаркуша: “Чему еси от молодихъ и неразумнихъ листъ принялъ”. І заразомъ Кандаркушъ рекъ: “Не потреба, царю, такому листу смѣятися; в малолѣтній молодости видѣл есми многолѣтнюю старость”.

І. 19. О которомъ царь Даріи нѣчего на дбалъ и знову послалъ вѣрнѣйшого велможу своего на імя Клитовнуша з великимъ

гнѣвомъ до Александра з листомъ, а Олександрю послал лѣску и коло деревеное и два карабли порожнихъ і два мехи великих маку; і пишеть листъ до Александра тими словы.

Поселство Дариево до царя Александра макидонскаго

“Дарії перскій царь над царѣ, богъ, дитяти макидонскому Александру, тобѣ радоватись. Пишу до тебѣ; не вѣдалъ есми разуму твоего дитячого і в том есми кривду учинилъ; прето молодихъ мудрость... послал есми тобѣ леску; будешъ собѣ повертати; а колом теж молодие дѣти іграють; а два караблѣ порожних, же бисмо их наполнилъ третоголѣтними данми, которие дани еще отецъ твой не давал; а два мѣхи маку посылаю, если тот макъ перелѣчишь, тогды увѣдаешъ число войска моего, а если дани не наполнишь тихъ двох кораблей, тогды звязан до царьства моего приведен будешъ, а милости от мене імѣти не будеш”. И с тими рѣчьми поїде посел Дариевъ до Александра царя макидонскаго. Александер в той часъ войско свое переписывал; тогды ж Клитовнушъ пришедши поклонилъ и листъ Александру подал. І заразомъ Александер листъ прочитавъ Дариевъ і подал Клитувнушъ подаркиі, которие послал Дарії Александру.

І. 20. Видячи то Александер подарки такіе, і розсмѣявся и рѣкъ: “О безумниі і пихою надутій Дарию! Ровняешъ ся богу небесному, а не стоиш за земного чоловѣка; не есть ти годенъ, поневаж до небесъ возносилъ, а до аду снідешъ”. Потом Александер, взявши то макъ, почав ево жовати а караблѣ велевъ розбити, а да Дария велѣвъ листъ писати тими словы: “Александеръ макидонскій, сынъ бога Гамона і Олимпіі царицы, жоны Филиповы. Царю Перскій Дарию, всякая честь царя чтит, а ты до меня пишеш, як до якого хлопца, а ти самъ и хлопячого разуму в себе не мѣешъ; меня обсилаешъ играми хлопчеми, а я есть самъ державца по отци моемъ царьства моего, а тот кругъ коло твоего всю землю царьства Перскаго окружити маеть, а я зо всѣми макидоняни царьство твоем обихати маю, у котором я црѣствѣ не сокриешъ, а в руках моих быти маешъ; макъ твой барза есть солодкиі и мякиі; такъ разумѣю і о рицерехъ твоих, же есть слобие. Макидоняне першенъ поедят і пожрутъ, гды есть ведлугъ твоего маку не потужние; а караблѣ твои казалемъ розбити,

гды ж есть порожные; хучу, жебись наполнивши прислал; а хочеш ли покою зажити, будь ти волен над першены, а матидонскаго царьства стережися”. И тогда Александер Дариево посла с тимъ отправил, а войску своему зобратись казалъ.

О царю сидонскомъ Пахидону и о пристю его за Александромъ

І. 21. В той же час Пахидон царь селунскіи услышов, ижъ Александеръ идетъ з войскомъ своимъ на Дария царя перскаго, і заразомъ писал листъ до Александра и дари ему послал, просячи тимъ обичаемъ: “Великому царю Александру макидонскому, о бозѣ радоватися. Слѣшалисьмо приходу твоємъ і радостен биль есми тому и посилаю до тебя листъ и дари; будь милостивъ на мена, а дай ми на царьствѣ моемъ царьствовати, яко найнижшому служебникувѣ своему”. Тогда Александеръ, взявши листъ и прочитавши его, і з великою радостію принявъ его и заразомъ казалъ призвати его Поликатуша, і писал листъ тими словы: “Моему наймилшому брату Пахину, царю Селунскому, о богу радаватися, Александер макидонскій, сынъ бога Гамона и Олимпіи царицы, жоны Филиповы. Листъ твои прочитал есмо и розумѣю о покорѣ твоей; теди я не подарѣкамъ твоимъ радуюся, але тѣшуся о покорѣ твоей великой; прото сынъ нехай иде зо мною, а ти на царьствѣ сиди с покоемъ; а мнѣ дванадцать тысячей войска пошли, где мнѣ потреба будетъ, а триста талантов золота давай царьству моему”. И такъ селунское царство примирилъ и принял.

О мѣстѣ литинскомъ і о великомъ порядку его

І. 22. Потомъ царь Александер до великого мѣста Антина притягнул з войскомъ своимъ; а тое мѣсто барзо великое било, и великим людомъ обсижено било, і дванадцать рицаревъ судовних держави его; услышавши то приход Александровъ под мѣсто свое, і не хотѣли ему поддатися, ани до мѣста его припустити не хотели; тогда антиняне учинили великий семъ; і рекъ еденъ Софоклит: “Не подобаеть намъ со Александромъ битися; Александеръ бо кумян побил; Нанаскамъ ранаса, пелагинского царя, убилъ і землю его взялъ. Пахидон же, кнунскіи царь, примирия з ним узялъ, и

там Александеръ на отчизниі его і на царьствѣ его посадилъ, которіи мешкаеть покойне”. Потомъ же другіи филозовъ рече: “Откул же Антинъ град зачелся і скої давно сталъ, а одинъ царь его не взял, тилко великиі царь Даріи на Антинъ приходил и много на мѣсте был, а нѣчего ему учинити не могъ, але завше самъ побииеніи бывал; не подобает такъ силнимъ рицеремъ Александру, сыну Филипову, покоритися, гды ж маемо потужно есть противъку ему”. Гедион тежъ нѣкоторіи, вышъше всѣхъ филозовъ розумомъ, і рече: “От самага часу за три лѣта ходилъ есми во Олимпиядскіи островъ и там Александра видехъ на Олимпиядскомъ поле, пробуючи рицерства и розуму своево; і обачил есми великое его мудраство шътуки рицерьские; прето ж, мужие антинъские, Александра царя нѣ гнѣвайте, а поклонитися ему, яко царевѣ; або вѣмъ если молодъ есть тѣломъ, але великиі есть славою и мудростю. Теди подарки ему настрѣтъ пошлѣте, а он яко благочестивий царь и намъ злая не учинитъ, а до Риму пойде, минувши наше великое мѣсто”. Тогда тая речъ филозофова не сподобалася антиняном; почали за тое карати филозофа. А Гедион тежъ филозовъ з великою жалостю пошов з мѣста і пришовъ до царя Александра і повѣжъ ему, що ся дѣяло у мѣсте Антинском.

Тогда Александеръ великимъ гнѣвомъ порушонниі был і заразомъ войско свое порядне расправил і пустился до мѣста Антинъского і послалъ у мѣста посла своего кумянина родомъ; а они того языка не розумѣли а во всемъ мѣсте своемъ ледво едънаго нашли, которіи языкъ кумянский мовил; і заразомъ его просили, абы отповѣжъ пословы Александрову, о шо був посланниі от царя своего. І почал имъ повѣдати от Александра мовячи, якъ Александер макидонский: “Мужие антинъские, повѣдаю вамъ, дайте ми данъ і войску царьству моему, а сами поклонитися мнѣ, а если того не вчините, тогда вас всѣхъ і мѣсто ваше през мѣчь пустошити буду і скарбы ваши поневоле намъ отдасте”. Услышавши тую повесть антиняне от Александра, і насмевалися с того і с тимъ отправали посла Александрова мовячи: “Не подобает намъ антиняном под твою милость поддатися, або вѣмъ лѣпшиє царь бывали, а предъця Антиною не обладали, або вѣмъ лѣпшихъ рицеровъ і филозовъ, нѣжли у вас, маемо, а ти владний макидоняниі и царьству над ними, а если до нас по волѣ пришол еси, то не по воле отидешъ”. Тогда Александер, услышавши такую от нихъ повѣсть, і окрутним гнѣвомъ запаленниі былъ, і

рекъ: “О горѣ землѣ той, которую многие панове обладают и радятъ”. І тое рекши, войску на бой виправлятися і казалъ на мѣсто оное быти на чтири стороны; тогда было убивство великое; видячи то сторожѣ, которіи у воротъ стояли і змовившись всѣ і отворили браму антинскую, або вѣмъ видѣли над мѣстом стрѣли летячіи, якъ облак темниі, і отворивши вискочили з мѣста. И убил Александер антинян осмъ тысячей з единое стороны, а на другой сторонѣ макидонян чтириста коней хитростю огнемъ попалили; а гды вечер былъ, Александер заразомъ отпустил войско свое от мѣста до наметов своихъ і сторожу великую около войска поставилъ і рекъ велможам своимъ: “Шо учинимо злимъ і лукавим антиняном і мѣсту их?”. Тогда виступивши филозофъ антинѣскіи Гедион і рече: “Цару Александра, мѣста того не можеш і взяти, або вѣмъ многими и хитрыми людьми обсажено есть, иж з ними мусимо хитрыми штуками становити”. Тогда Александер пустився з войскомъ своимъ на далеко внѣ которую луги, а при наметах оставилъ тму волов и великое множество овецъ, а на столпѣ написав тими словы: “Мужие антинѣские, не видав есми смѣлих боговъ вашихъ, а пришлиси били до мѣста вашего добивати, но видѣвъ есми в сюю ночь во снѣ боговъ ваших грозу великую, и убоявся есми и знову до своей землѣ вернулисьмося; и такъ за проступку мою оставил есми на офѣру богомъ вашимъ воли і овци”. І тие слова написавши, отидеть от того мѣсца за шесть мѣлъ легъких. Приихавши, стал межи лугами. І обачивши тое антинѣняне, вишли з мѣста і радовалися тому; а видячи из луга войско виступающее и трубы согласне зо всѣхъ старон, тогда антиняне впали в великиі страх і кликали великимъ гласомъ: “О горе намъ, уже погибаемъ; нашли есмо собѣ, чого ся не сподѣвали, иж нас хитрей пролстил Филипъ сынъ; уже антиняне не могут пред Александромъ позбити”. І заразомъ Александеръ на нихъ ударив зо всѣхъ сторонъ; а они не постановили противку ему, утекаючи по антинѣскихъ полях. Александер за ними гонил чрез все поле, биючи і стинаючи без милости. И такъ замешавшихся, всѣ макидоняне і антиняне і убѣгли до мѣста Антинскаго і Александер з ними. Тамъ же било видение жалосное, иж на стрѣт вибегали жени і дѣти противку отцу своему; і замешались макидоняне и антиняне посеред города биючися; і Александер, на своемъ конѣ Дасюпалѣ издячи, рѣкъ: “Трудно ми есть устати от битвы и от гнѣву наполненаго слови вашими и грозбами”. Жени

же антинские из великимъ плачемъ кричали до Александра, мовячи: “Милостивъ намъ буди, цару Александре!” Тогда Александер не мог уступить от гнѣву своево и розказал запалити мѣсто огнемъ. Тогда антиский дивниі богъ згорѣл з иньшими богами своими. Сливши то Александръ и рекъ: “Если бы то боги были, сами собѣ помочи и ротуньку дали и не погорѣли бы; а потом рекъ: “Нынѣ макидонское оружие, окривавилось божиімъ промыслом”. А Гедион филозоф рекъ: “О горе, которие не приімуот мудрихъ слов”. І плакався град Антиньский и отроци елинъские і царие, жалуючи того.

Тогда Александер направил войско із собою... тысячу тысячей і до ста тысячей... Тогда Александр... Стрѣтоша его царие кракийские, и поморские, і пулинстие і гедионстии і дари ему великие принесли і войска ему много дали. И такъ примирихъ мѣсто великое Антиньское, і отиде во мѣста Римские зо вѣмъ войскомъ своимъ.

О мѣсте великомъ Риму и о пристю Александра да него

И оттуль Александер пошов да римскихъ краевъ. Услышавши то римляне Александра ідоного до ихъ краевъ, і устрашилися о приходѣ его, и великимъ страхомъ обдержаниі были; яко антиняне собрали собѣ семь і радились, що мѣли учинити, иж Александер до ихъ краевъ ідетъ и мовили: “Добра есть намъ пустити Александра до Риму из честю и подарками”. И пошедши да бога своего Гамона, просили его великимъ стараном, жеби имъ през сонъ объявилъ о царѣ Александрѣ. Тогда богъ их Гамон отказався и рекъ имъ: “Мужие великаго Риму, не бойтеса Александра, або вѣмъ сынъ мої есть, иж одного часу пришов есми в Македонию и матку его Олимпию примусиль своей волѣ и оттого часу родился Александер. Тди з великою честю поклонитеса ему, яко царевѣ”.

А скоро приблизился Александер до Риму, тогда римляне з великою честію стрѣтили его, і чтири тысячи потужнихъ рицеровъ, і чтири тысячи панѣй в коронахъ золотихъ, і чтири тысячи поповъ римскихъ, носячи великие свѣчи и кадилы, и принесли ему конору многоценную царя Соломона еврейскаго, і дали ему два камени, которие были в церкви Соломоновой; принесли ему венець Соломонов, в которомъ были три камени дванадцать мудростей, и принесли ему самъ свѣтихъ камней тысячу; принесли ему

написание дванатцать именъ сыновъ Израилевыхъ написаны; принесли ему корону златую с каменіемъ коштовнимъ; принесли ему щит римскаго царя, кожею аспидовою покритий. І вядячи то Александер, і радовался невимовне. И заразомъ войско свое коштовне нарядил и самъ на своего Дачупала сѣлъ і венець на себя взялъ Клеопатри египетцої цари, в которомъ било такъ же дванатцать каменей коштовнихъ, и скоро ся приближил, тоди всѣ людие, которіе обрани били на стрѣтение цару Александру макидонскому, і всѣ падши поклонилися до земли і всѣ едностайне рекли: “Буди благословенъ, цару Александре макидонскій; потомъ стрѣтили его цариє і попове римские”.

Тогда Александеръ изіде с коня своего і поклонився имъ і витався з римскими цари і благословение взялъ, ишовъ пѣшей до мѣста Римскаго; і привели его во храмъ бога своего Апалона, и тамъ Александеръ благословение взял. І веселился макидоняни і римляне. И пришли к нему цариє от западу и дари ему коштовные принесли, просячи его, абы во землю ихъ не тегнулъ з войскомъ своимъ. И Александеръ над ними змилование учинил, и дари от нихъ принял, и роскозав имъ, аби ему дани давали і войска на помочъ привели, которому заразомъ тритцать тысячейъ збройнаго люду прислали; и давъ имъ нѣкотораго царя именемъ Клитовнуша, а в Рамѣ поставилъ царя Коликракуша і всѣмъ полуднимъ царемъ рассказалъ его слухати.

Кгда пошовъ Александеръ во страну полудную и находивъ тамъ дивныхъ людей

Оттуль Александеръ поїде на полудние сторониі зо всѣмъ войскомъ своимъ і тамъ в нѣкоторихъ земляхъ на Тарсискомъ полю, і тамъ найде в той землѣ челоуѣческимъ образомъ а конские ноги мають а зовутся китовраси; і с теми Александеръ битву чинил, и поразил ихъ, бо звѣрята били безобороние. А потомъ нѣкоторої горы дошли барзо великой і високой і под тоєю горою стали, і с той гори вишлы нѣякиєсь дивные жони крилатіє и косматіє, а ногѣтъ в нихъ акъ серпы великій, а тверди, якъ желѣзо, і заразомъ рушилися на воїско Александрово; великое множество налѣтѣло, і налетаючи поразили Александровихъ рицеровъ, которымъ войнове не могли нѣчого учинити. Тогда Александеръ учинил

на них хитрость; розказавъ тростину запалити, а тие страшние жони огню нѣвѣдали і горячостиі огненьної не знали, і прилѣтали на поломя дивоватись агню, и такъ налетѣло ихъ много і попалили себѣ крила і падали на землю, а в томъ ихъ Александер великое множество тихъ невѣсть крилатихъ похваталь і оттюль рушився до моря окианъского.

О окиянъскомъ морю і о царех поморских

И оттул Александер зо всѣми рицерьями своими ишовъ до окиян маря великаго, і розказавъ тамъ воіску своему спочивати і приказавъ акиянъскимъ царемъ і поморским кораблѣмъ справляти на окиянъ море поіти на восточние страни за всѣмъ войскомъ своимъ, аже бы било дванадцять тысячей кораблей изготованнихъ, а кождий корабль великий і широкий, якъ бы по три тысячу люду с коньми и зброями і зо всѣми потребами своими і воевними. Тогдъ царие поморские за чотири мѣсяцѣ всѣ караблѣ зготовали. Александер розказовъ воіску своему на караблѣ уступати, а самъ з макидоняни своими у великие караблѣ уступивъ; і приказавъ Александер пойти моремъ на великую Варварию; розказав землю примѣряти, і дани великие от чистого злата і от камено коштовного караблѣмъ наполняти і войко великие к себѣ приводить, а которие бы не хотели покоритися, тамъ и тих розказавъ убиват, і землю их спустошити, і мѣста их розбивати; а над тремя тысячами кораблей великого воеводу Птоломея поставилъ і всему войску своему розказав ево слушати. Тогды отправивъшися Александер на Окиянско море на чтири части к востоку. Вѣтру великому сѣверскому повѣнувшу, пошли на море, раздѣлились гетмани моремъ на чтири части, кождий во свою сторону поплинул; сами о собѣ не ведали тритцать дний і тритцать нощей, адин другаго не вѣдаючи.

І. 23. Александеръ с войскомъ своимъ макидонскимъ в нових кораблех поплыли к Египту і припливли пред Египет за дванатцеть дней, где река Нылъ стекает в море, и тут Александер з войском своимъ стал, і заложилъ і нарекъ ему имя во свое имя — Великая Александрія. А Селевкуш припливе з войскомъ своим под Нилискую, которий ся называет Птоломей; и той свой город поставилъ і нарекъ имя ему Селевкия во свое имя. Антиохъ припливе с войском своимъ межи акияне і тивиряне и той город поставил во свое імя, і нарекъ имя ему — Великая Анѣтиохія.

Византъ припливе з воіскомъ своимъ в тесноту Тарсинскаго моря, и то город поставил во свое имя, и нарекъ имя ему — Великая Визатия. А Олександр о своих гетманех не вѣдалъ, гдесъ который оборочаль из воскомъ своим; имѣлъ мисль о них, фрасовал, ижъ по тридцяти днехъ увѣдал о первомъ гетмане Птоломей, который ся називает Селевкушъ и о городе его Селевкиї; и такъ теж и Онтиохъ, и о мѣсте его Антиохіи, и о Вийзату, и о мѣсте Визайтій, і велми радосни был, ижъ услышал о воеводахъ своих царь Алексанъдеръ. Потомъ по тридцять дні зобрались всѣ кораблѣ до купи на едно мѣсцѣ до царя Александра; и барзо ся веселили и заложили горю и нарекли имя ему Великий Сеймъ. Тамъ же поведали все, що ся дѣяло имъ у поморских краех и як бивались битви с царями поморскими, з варнавскими, ефиопскими, окиянского моря, которых войско побивали и скарби ихъ побрали, а свой кораблѣ наполнивши, и царей самих поймовши, и привезли ихъ до своево царя Александра. Тогди оние царие поклонилися Александру, и просячу ему учинили служили вѣрне; которыхъ Алексанъдер надаривши и знову отпустилъ до землѣ и рассказавъ давати войска сто тысячей збройних людей, где тилко хочеть Олександр рушиться до якої колвекъ землѣ.

О тройскомъ мѣсте великомъ и о примирью ихъ

І. 24. Оттюль Олександр рушився з войскомъ своимъ под Троское мѣсто великое, которое било великими мудростями обмудровано. И услышавши то трояне, ижъ Олександр подийшовъ до мѣста ихъ, и заразомъ вишли противъ его з великими дари, и поклонились ему до землѣ, и царемъ его прославили, и приняли его за царя з великою честью и радостью. И заразомъ Олександр наставил у Тройскомъ мѣсте Селевкуша царемъ; і розкозавъ всѣмъ трояномъ послушнимъ ему бити.

І. 25. А самъ Олександр вернулся и пошов на восточные стороны, і избравъ макидонян на вибор сто тысячей ровних в рицтерствѣх, так тежъ и зброних, а кождий рицтеръ макидонскій свой намѣтъ мѣвъ і всѣ около царьского намета стоновились, кождий свой огонь кладовал; и инъшимъ войскомъ жадному мешатись до макидоння не казалъ; а воеводою был над ними Птоломей, который был верній и любими Александрови. А скоро забытій былъ з макидонского войска, теди заразомъ избравши

потужного рицера из инъшаго войска и доложат макидонскаго, аби ся негды не вмалили по тих сто тысячей. Тогда Александер отиде на восточные стороны, на Дариево царства; теди которіи колвекъ до него пришли и поклонились ему, тиі от него честь и отпущение приняли, а которіи ся противили и тих мѣста разбивал и самих стинал и землю их пустошилъ.

І. 26. А в том часѣ восточная сторона велми ся тривожила их; без страху били, которіи стах видячи царие поластинские і еврейские и ерусалимские и египецкие; тиі всѣ царю Дарию подданіе били, и приходячи до своево царя Дария, и з великимъ плачем жиловалися, мовячи: “Александер, макидонскій царь, всѣ наши землѣ восточные порушив и до своей землѣ Макидонской привернул, а свой царѣ посажалъ”. Которую жалость і скаргу слишачи, царь Дарій от своих царей восточных и заразомъ казалъ послову ихати до царя Александра и написал листъ до него тими слови мавячи и грязячи.

Поселтво царя Дария до Александра царя макидонского

“Дарій перскій, царь над царѣ, великій и силній славою, тилко з богомъ небесним ровній есть, слонцемъ сияеть от востоку и да заподу. Вѣдомость ми пришла о Филипову сыну, Александре, иж еси заподній стороны забрал, и до великаго Риму дошовъ, і всѣ заподние стороны до себя привернул, і всѣх аж до конца окиянскаго моря дошовъ, і всѣ поморские царѣ позбил еси; такъ теж и скарби их позабирал, а еще еси тим не наситився, а тепер на восточные стороны моего царства наступилъ еси, и многа богатства забралъ; не доситѣ оного, не наситився еси, але еще не Фригию маемож царство, а зали не вѣдаешъ, иж доситѣ било тобѣ отдноею Макидонинею владнути отчизною своею, а другихъ не сягатись; пред цямъ над тобою змиловался, даны тобѣ тие отпустил, которые отецъ твой моему царству принашовалъ, а если ти, Александре, не поклонишся мнѣ, тогда мечем моим коранъ будешъ, а до мене звязан и приведенъ будешъ, и от меня милости не сподевайся.

І. 27. Тогда Александер прочитав листъ той царя Дария и заразом подралъ его, і великим гнѣвом порушоній был, и розказавъ того посла стяти. Тогда макидоняне приступивши до Александра и рекли: “Великій царю Александре, не подобаеть царевы убивати

посла царева, бо посла николи не забивают”. И Александер рекъ имъ: “Той посел не до царя есть прислан, але до розбойника”. И тое рекши, велѣвъ его пустити, и рекъ пословы: “На мене не дивите, але на царя своего глупого. Я за царя его маю, а он меня за гусаря и разбойника маеть; с послы до розбоника прислалъ васъ; тогды он самъ погубилъ вас, але я николи посла не вбиваю, а разбойникъ завше забиваетъ”. Тогды послове рекли цареви: “Если нас погубишь, самъ себе разбоником назовешъ, а Дарию малую шкоду учинишь. И такъ просимо, змилуйся над нами, абисмо твое имя прословляли”. Тогды Александеръ отпустив их до царя и листъ написавъ, мовячи тими словы.

Отпис царя Александра до царя Дария Перского

“Александеръ макидонскій, сынъ бога Гамона и Олимпіи царицѣ, жоны Филиповы, цару Дарию пишу радоватись. Листъ твой прочитал есми и разумѣлъ писание твое, иж повѣдаешъ, же смо стороны заподни і царьства приняли и розвоевали, теди вѣдай о томъ, Дарию, иж всякіи чоловѣкъ хочеть от нижних на вышшей взити; о том, Дарию, разумѣй, же мѣ заподни стороны принявъ есми, а тепер на востокъ идемо; ти мошь, Дарию, яко подсолнечная укротилось и от тебе не маеть, а я помочу божію иду но тебе, або вѣмъ полна вся вселенъная имяни моего, а ти нас кажешъ имати и гнати, якъ неволников, а ми до тебе сами идемо; а кажеш наж молодими и неразумними, а ми тобѣ окажемъ ся горвъ лвовъ пустинних; ровняешъ ся богу небесному, а я иду не на бога, але якъ на простого чоловѣка”.

Даріи листъ Александровъ прочитавши і великимъ гнѣвом наполнился, и питавъ послов своих: “Повѣжте мнѣ, яков есть Александер той взростом, и которими лѣтми, і які розумомъ, и много войска маеть?” Тогды отповѣли ему послове его: “Александер есть в лѣтехъ молодыхъ, але разумом старъ, а велмиі есть красенъ и потужний в рицерскихъ справах, и ростропний”. Даріи то услышавши, и не вѣрил тому и розказавъ по всему царьству своему войска переписовати, до Ерусалима и до Египта и да Вовилона мовячи такъ: “Не доватесь татиеви и разбойниковы Александру, або вѣмъ я силою перскою хочу вас боронити от рукъ Александрових”.

Частина друга

II. 1. І в той час на Єрусалим потягнув з войскомъ своимъ. Тогды євреи учинили собѣ збор. Межи ними былъ старшиє во Єрусалиме пророкъ архирей вышняго бога Сафаофа Иеремѣя. Тогды царь Александер приближился под Єрусалим и пославъ до них листъ, написавши тими словы.

Кгды Александер пришовъ до Єрусалима з войскомъ своимъ, написавъ листъ до них

“Александер макидонскій, сынъ бога Гамона и Олимпіи царицы, жоны Филиповы, всѣмъ будучимъ во Єрусалиме. Вѣдомо чиню вамъ, яко вишний богъ сотворил мене царя над всѣ царѣ земскіи; теди отзноймую вамъ, мужие иерусалимские, ижъ отдержавемъ стороны заподние, хочу, абимъ одержал і восточние; тиди посилаю до вас, абисте посла моего рихло отправили и даны мнѣ прислали, а живот свой ховайте”. Услышавши то єрусалимляне, листъ от Александра приняли, і прочитавши отписалы до них, такъ мовячи: “Александру макидонскому, славному і великому царю! Во Єрусалим пишеш. До твоей велможности, иж есмо листъ твой прочитали, і з великою радостию приняли. Такъ теж кгды смо прошли през Чермное море, теди смо не били нѣ одному царю подданиі. А потомъ напослѣдокъ лѣтов разгнѣвался на насъ господь богъ Саваофъ и подавъ насъ у поругание і в руки великому царю Дарию і тепер подручние смо ему і всѣ восточние царѣ под моцу его. А если Дария избиешь, всей вселѣннѣй нозовешся царемъ”. И тимъ способомъ до Александра отписали. Александер другіи листъ отписав, мовячи: “Писалисте до мене, иерусалимене. Теди зичю вамъ, абисте Богу живому служили, не оному болвохвацѣ, а я с помочу Бога Саваофа от Дариевих рукъ хочу вас висвободити і не дамъ вас у поругание перскому царю; прето не розмивляючи много, дани ко мнѣ привлоте, і войска на помоч за мною пришлите, а я пойдем на Дария моцѣ бога Саваофа; [иду на супорцу божія и своего врага”. И такъ скоро лист пославши, и самъ подъ Іерусалимъ пошоль.

**Повѣсть єгда Іерусалимъ весь
и пророкъ Іеремія царя Александра почестно
и славно стритоша єго и поклонишася
и введоша во градъ Іерусалимъ]**

Тогди иерусалимлене, Иерѣмѣя пророкъ, на собор зобравшись и умислили Александра во Иерусалим спокойне пустити, и дари ему дали барзо кошѣтовниі; або вѣмъ оттул през сонъ видѣли пророка Данила, которіи рекъ имъ: “Иде до вас заподниі страни царъ, о которомъ писмо повѣдало, ижъ що есмо от Дария царя терпѣли, то нимъ Александер послатити будетъ”. Тогды Александру во снѣ явися пророкъ Иеремѣя и мовиль до него: “Пойды, Александре, с покоемъ до Ерусалима, а тамъ поклонися господу Богу Саваофу и на Дария пошедши и того поразити маешъ. А кѣгда Александеръ возбудился от сна, повѣдал вельможам своим и радостю великою радовалися, и разом ишли до Ерусалима, и обачили дивное и невимовное стрѣтение противку себя, и поклонился Александер пророку Иеремѣю до землѣ. И благословил єго пророкъ і взявши за руку і введе єго во церковь, во святая святыхъ, и тамъ Александер поклонился господу богу Саваофу, і вѣриль у него, которому вѣрили иерусалимлене. И разомъ Александру дари принесли, которих даров Александер не хотѣл принять, але ихъ вместо дару і въ офѣру богу Саваофу обещал дати; которому рекъ пророкъ Иеремѣя: “Возмѣте для любви”. Тогды Александер рекъ пророку Иеремею: “Що ми, отче, велишь, то учиню”. Тогды далъ ему Иеремея камень на имя лихтарский, а на том камени написано бога Саваофа. Тот камень нашол Исусъ Навинъ на палцу, и далъ ему млуч Голиядовъ, тогды Голияда убил пророкъ Давид. И давъ ему мисурку сильного Сомсона з нагтями змиевыми, и копие Самсоново адияменя камня, и далъ ему щит Киссова сына Слулай царя жидовского; а мужеве иерпилимские дали ему сто тысячей кубковъ и мигдаловъ и дали ему три тысячей камней барзо коштовнихъ. Тогды пророкъ Иеремѣя благословиль Александра и рекъ ему: “Иди, Александре, с покоемъ, имѣй собѣ помощника Бога Саваофа и часто єго призывай на помочь, поразишь перского царя Дария, и поразишь индійского царя Пора, і називишся всѣмъ сторонам царемъ, и пойдешъ под Египеть, и там будешъ у великой хоробѣ, але заступит тя Господь Богъ Саваофъ, а коли поразишь Пора царя, тогды

блиско раю будешъ и муки обачишъ, а самъ цѣль и здоровъ будешъ”. И тое рекши, отпустил его на восточные стороны под Египеть.

II. 2. И скоро приближился под Египеть, тогда египтене Александру не хотѣли поддаться, а Александр увесъ Еипеть обихалъ и положился зо всѣмъ войскомъ своимъ и росказавъ зо всѣх сторон бити и добивати Египта. А в той часъ горячости великие били, аж войско не могло стерпѣти от великаго зноя. И било близъ Египта озеро барзо холодное. Тогда Александр, не терпячи горячости, и хотѣв ся ухолодити, наперед од войска своего купався; тогда водная студность перемогла сердца его теплоту і впаде у великую хоробу; тогда все войско Александрово у великомъ перестраху било, будучи в чужихъ старанах і в делекихъ краяхъ.

О великомъ мѣсту Египту, кгда Александр приихав з людомъ своим и тамъ ся росхорѣлъ

Слишавши то египтене, ижъ Александр около мѣста их облегъ и тамъ загорѣлися великою хоробою, тогда все войско Александрово у великом страху било, будучи в чужихъ старонахъ. Египтяне то услышавши, ижъ Александеръ есть хорой, і велми тому радовались и послали хитрость свою покозовати, написавши листъ и послали до доктора Александрова да Филипа тими словы: “О, великий доктору, Филипе, можешъ ли уморити Александра лѣкарствомъ якимъ? Тогда бы еси билъ Египту царемъ”. Которое писание Филипъ прочитавъ и борзо на тое розсмѣявся и розодравъ той листъ, а пойсказал писати тими словы: “О безумный и глупий скоти египетские! Если бымъ я царства вашего хотѣлъ, заразомъ би мнѣ господар мой царство ваше далъ, але я собѣ того ни за що вaju, токмо господаря своего за великий скарбъ маю, або вѣмъ болшихъ царей збивалъ и болший мѣста мечемъ достовал; такъ теж и тое мѣсто безядной вимовки достати маеть, а есть з ласки божеї здоровъ и завтра его увидѣте коло своего Египта издячого, который есть здоровъ и весоль”. Тогда египтене, прочитавши той листъ, і велми убояли и писали другой листъ потаємне, мовячи: “Великий цару Александре, ознаймуем тобѣ, ижъ врагъ твой докторъ Филипъ

хочет тебе умарити ядовитимъ зелиемъ”. И скоро принесли листъ до Александра, которій листъ принявши Александер и прочитавши, и билъ велми смутенъ. І в той час принесъ ему Филип повенъ кубокъ зѣля с цилимъ корѣнямъ парено и рекъ до Александра: “Пый, цару, здоровъ будешъ”. І взявъ Александер из рукъ кубокъ и рече з великимъ жалемъ ко Филипу: “Намилшиї мої Филипе, на смерть мою важешъ, ижъ мнѣ той кубокъ даешъ пити”. Тогда Филипъ на тое нѣчого не отповѣдалъ, и зрозумѣвши Филипъ мисль, и заразомъ узявши кубокъ, і випилъ до половицы и отдавъ Александровы. Александер, то видячи, і випилъ остатокъ. І дал Александер Филипу листъ египетцкїї; а Филипъ листъ прочитавши и почаль з великим плачемъ мовити: “О великиї цару Александре, на твоей головѣ всѣ царие земские лежать, а если бымъ я тое учинилъ, вся бо подсолнечная смутилася по тобѣ. “ А волѣлъ бимъ самъ умерте, нижли твоею смертию увесь свѣтъ замути”. Тогда Александер, напивши я того зеля, а легъ спати; аж к вечеру устал і веселився много з макидоняни.

II. 3. І всю ночь спокойне спалъ, а на завтрешний день казалъ направитись войску изо всѣх старон росказов бити на Египеть. И много людей у мѣсте побили. Єгиптене увесь день з мѣста не могли смотрѣти, иж стрѣли, якъ облакъ темниї, летѣли у мѣсто. Тогда у великом страху били и кричали из города великими голосами: “Помилуй нас, Александре, сыну царя Анектонова, ижъ николи царъ нашъ отишолъ от насъ страхъ, а ты теперъ сынъ его пришолъ еси до нас молод”.

II. 4. Тогда Александер, слишавши тие слова, и казал перестати бити на городъ и питавъ у Египта: “Которимъ обичеемъ отишол от вас страхъ, а теперъ прихожу молод?” А они отповѣдали ему: “Царъ нашъ Анектонавъ оставилъ намъ писмо, ижъ “Отхожу от васъ старъ, а под тритцатихъ лѣтехъ приду до вас молод и буде великої знаме о приходу моего; а если ти Александер царъ макидонскїї, такъ же смо і во пророчествѣ наши о тебѣ писание, иж ти маешъ всему бити свѣту царемъ; иди, приступи до образа Анектоновова, ижъ есть в нашемъ городѣ на столпѣ стоитъ от тридцати лѣтъ”. Тогда Александер, обачивши образ, и дивился тому; и заразом венець от образа оторывавшия и упаль на голову Александрову. Єгиптены, видячи то, и рекли всѣ, мовячи: “Воистиньну ти еси царъ его перскїї, сыну Анектонавовъ!” И поклонились ему ввѣ, прославили его царемъ бити. Тогда

Александр посродку города Египетца по чотири столпи великихъ і високихъ казалъ поставити, жебы на всѣ стороны на море видети било; а на одномъ столпѣ Антиоха воеводу своево, на другомъ столпѣ Птолемея, а на третьемъ столпѣ себѣ у золотѣ чистом, на четвертомъ столпѣ Филона поставил. И тамъ Александр во Египтѣ мѣсяць былъ зо всѣмъ войскомъ своимъ, и многие скарби многихъ царей первыхъ изнашовъ и от чистаго злата, и тое все войску своему роздал, а в Египту царемъ поставил доктора своего Филипа.

II. 5. И затимъ вѣсть пришла да Александра, повѣдаючи ему, ижъ царь Даріи перскіи зо всѣми восточними сторонами на рѣку Ефрафта потягнулъ. И дошовши той реки, велѣвъ гетманом все войска свое переписати; и било шесть сотъ тысячей збройнихъ людей, а двѣстѣ тысячей сагайдачных, а сто тысячей пѣшихъ людей. И того ж часу сторожу Дариеву поймали и до Александра привели, а Олександр казавъ повѣшати, устрашаючи ихъ, жеби повѣли число войска перского; тогда аны все справедливе повѣли Александровы; много било войска перского. И расказавъ Александр до вечера ихъ держати при собѣ, а у вечер росказав каждому воевниковы своему огонь класти і велевъ извести на високие гори сторожовъ Дариевихъ, жеби войска оглядали Александра, которіе видячи много войска и огнѣ, нѣгды конѣца не обачили, и дивились тому непомалу. Тогда Олександръ, доровавши ихъ, и на завтрии день из великою честию отпустилъ и рекъ до нихъ: “Законъ есть макидонскіи; если кого но войнѣ ухватятъ, тогда смерть дарую и никого живого не пустят, а если ми начнемъ битву з Дариемъ, тогда ви на бой не выходите; лѣпше бо есть чоловѣку свой живот, нижли всего свѣта”. И отпустил их да Дарія; а скоро пришли Дариева сторожи і всему справедливе повѣли і велми Александрове войско хвалили. Сливши то Даріи от своихъ сторожовъ, и казалъ имъ языки резати, жеби межи его войскомъ не хлали Александрова войска, и расказавъ направитись войску своему ис собою противъ Александра. Такъ же виступивши некоторіи велможа Дариевъ на имя Верхуль и рекъ да царя Дарія: “Не подабаеть тобѣ, цару, самому на Александра поти. Александр бо гусаръ есть и от малихъ царь есть, а в тебѣ много такихъ царей служат, а ты, цару, болши всѣхъ царей з богомъ толко ровнижъ”. Тогда Дарію тое

слова барзо ся подобало, и рад бил невимовне, и того жъ часу казать позвати воеводу своего великаго Александра и рекъ до него: “Возми за собою шесть сотъ тисячей першанъ виборнихъ воевников, а двѣстѣ тисячей мѣдянъ, а двѣстѣ ефиоплянъ, а двѣстѣ тисячей пѣшихъ людей, і всѣхъ тихъ вземши и перейди рѣку Тигръ. Александра помайте, а ко мни живого приведите, а если перед вами повѣжитъ, тогды все войско его побейте, а самого не оставте и поймайте его, а звязавши ко мнѣ приведите, боги перскими умоцѣненни будте”.

Кгды Даріі перскіі царъ пославъ царя Александра имати до рѣки Тигра и Еффрафта

Тогды воевода Дариевъ Макандръ, перешедши рѣку Тигръ і обачивъ войско Александрово и барза на боі ишовъ, або вѣмъ здало му ся било войско Александрове барзо невеликое и малое и, уфаючи на свою потужность, ижъ мѣвъ люду по достатку, которому ледво и личьба била, и такъ з великимъ гнѣвомъ рушився до Александрова воіска мислячи войска его побити, а самаго Александра поймати и до своего царя Дарія перскаго привести. Тогды тежъ, не терпячи тоі великоі запалчивости оного воеводу Дариева Вархула, заразом Александер зобралъ войско свое и до всѣхъ великих гласом мовиль: “Рицореві моі макидонскіі, с помочю великаго Бога Саваофа всему заподу господарѣ назвалисмо ся, и острови поморские розваевалисмо, і в Ерусалиме Богу небесному помолилисмо ся, Египетъ великіі взялисмо, а если и сего убиемъ, всѣмъ старонам востачнимъ господарѣ будемъ, або вѣмъ лѣпше нам тутъ умерти, нѣжли перед першены бѣгати”. Тое рекши Александеръ, и на три части розделилъ войско свое, а самъ у макидонскіі полкъ уихал, а з двома полками Антиоха и Птоломея послал на боі. И каѣаль играти вѣдлугъ войскога обичаю велми жалосно и зараз изихавшись войско з Дариевимъ войскомъ. Александер розказав зо всѣхъ сторон ударити на першанъ, которіи страхъ першане обачили, и заразомъ стривожилися, и полякались, и стали утекати. Александер межи ними умешавшись, и окрутнѣ ихъ забивал, и гонивъ за ними яж под Дариевъ город. Даріі то обачивши, ижъ Александер войско его побилъ і упадши на коня

своего барзо прудкого, и перебѣгъ за рѣку Тигръ; которого обачивши Александер Дария, погнавъ за нимъ ажъ до полацов его, и не могъ его догнати, ижъ билъ конь его барзо прудкиї. Много першан побил і воеводу великого Макундра убиль. Тогда перского войска убито шесть тысячей тысячъ и чтириста.

II. 6. Дарии, прибѣгши до своихъ полацовъ, и заразом по всѣх старонах своихъ листы розославъ, расказуючи имъ, аби щонарѣхлѣи збиралися до Вавилону; и зобрал Дарии войска двѣстек тысячей тысячей; і велѣвъ имъ вийти на Синарское поле. Александер то услышавши, иж Дарии перскиї великое множество войска ведеть на наше войска — всѣ поганские языки восточниї. Тогда Александер убоявся велми, і вийшовъ барзо на високое мѣсце, и мовиль великимъ гласом до своихъ рицеровъ: “Всякиї утекаючи прудко бѣгаетъ, а нам такавимъ потреба смѣле гонити, або вѣмъ кди рикнетъ один левъ у пистили, тогда зверята и страху умирають; и такъ подобаеть першаном утекати, а намъ подобаеть за ними гонити”. То рекъши, положилъ спать; которому заразомъ пророкъ Иеремѣя явився през сонъ и рекъ ему: “Пойди, Александре, на Дария без всякого страху, а мѣи собѣ на помочь Бога Саваофа, і всѣ неприятели восточниї не могутъ противитися тебѣ”. И скоро Александер от сна своего возбудился и барзо потѣшенъ билъ тою навиною, и казавъ всему войску своему на конѣ всѣдати, и казав зо всѣхъ сторонъ трубити велми жалосно, і в бубны вдарити, и на войско Дариево находити зо всѣхъ сторонъ.

Кгда самъ царь Дарий перскиї вишовъ на бои з Александромъ битись

Тогда зихавшия войско з войскомъ, и ударилися велми мощно; тогда от пороху силного сонъце затмилося; от поранку аж до вечера билися велми потужно, а патом Александеръ з макидонскимъ войскомъ впоперекъ Дариева войска ударивъ, и заразом першены великимъ страхомъ огорнены били от макидонского войска, и почали бѣжати, а макидоняне хонили, биючи першанъ; тогда убито чтириста тысячей, а поганыхъ убито двѣстѣ тысячей и три тысячи, а сто тысячей Александер живихъ поймалъ першенъ. Александровихъ убито двананцать тысячей и чтириста, а макидонского полку двѣстѣ убито. Тогда Александер першан из великою честю отпустилъ до земли ихъ и рекъ имъ: “Такъ другиї

раз не виходите на битву, або в'їмъ видите, иж ми богъ небесный помогаетъ і вас в руки свои поймал". А самъ Даріі царь перскіі барзо з малимъ людомъ до своего города перскаго утекъ.

II. 7. І видячи Александер, ижъ Даріі з малим людомъ ут'їкъ и не противился дале, и пустився заразомъ Александер под Вавилон великое м'їсто.

Кгды Александер притягнул под Вовилонъ

Кгды Александер притягнул на границы Вавин'їские, тогды вавилоняне не хот'їли припустити до города своего Александра; а той город билъ барзо великіі, а през него идут чтири р'їки на имя Фисотъ, Геонъ, Тигръ, Ефрафтъ. И такъ великіі воевода Александровъ Птоломей посеред войска своего на поли Динаріі розказав великіі и силніі ровъ копати от р'їки до р'їки, аж до самого моря; а вавилоняне тої ночи зобрались. Александер, зобравшись з войскомъ своимъ, і вивель р'їку Ефрафтъ от города Вавилонского в поле тимъ ровомъ аж до моря, и якъ по суху перешли з войскомъ своимъ да Вавилону; и розказав хитре стр'їляти, и городъ запалити стр'їлями. Тогды вавилоняне велми устрашились, видячи великую неволю, чого ся не сподевали на себ'ї, и кликали великими голосами, мовячи: "Великіі цару Александре, помилуй нас". Тогды Александер розказавъ огонь загасити. Изшедши из города своего Вавилонского, и поклонилися ему до земли, и прославили его перскимъ царемъ и дари ему барзо коштовніі дали и вивели ему коней Дариевихъ велми много дв'ї тисячей, вивели ему бойволовъ, тристра лвовъ на золотихъ ретязях, тысячу и пятсотъ фризов аравійских, винесли ему сто мис столнихъ от чистаго злата и камен дарамъ украшени, винесли ему 1000 роговъ слоновихъ золотом окованих, винесли ему в'їнецъ Согхоноса царя еврейскаго, винесли ему столицу от санфира каменя царя Дарія, которим подаркамъ велми Александер был рад и ут'їшився. И давъ имъ великіі покої и розказавъ имъ давати дань і войска посылати, где будетъ потреба; машкавъ Александер у Вавилона м'їсяцъ единъ для опочивку войску своему, а злата и скарбовъ барзо великихъ знашовъ и роздавъ то всему войску своему, а царемъ поставиль у Вовилон'ї Алхакса. [И таковымъ обычаемъ и мудростію Александер Вавилона достал].

**[Повѣсть єгда цар Дарїи услышал,
и жь Вавилонъ город стоялныи
добыль цар Александеръ
и великимъ жалемъ значенъ былъ]**

II. 8. Услышавши то царь Дарїи, и жь Александер Вавилонъ узялъ столниї его город, тогды жалости великой наполненъниї былъ и рекъ самъ до себя: “О, я окояниї и неволниї всего свѣта, отсталъ в животѣ моемъ, а не било мнѣ ровнѣ, тилко з богомъ есми бил ровниї, а тепер не достойнъ есмъ земному чоловѣку. Макидонскиї царь от малих, а силу мою порушивъ и чести моеї поровнялся; за правди которїи мудрецъ рече: “Сѣючи неправдою со плачемъ пожнит; абовѣмъ и я чюжие бравъ радуючися, а тепер свое даю из жалостю; прето лѣпше било от макидон умерти, нежли зле живучи, албо Персидою царьствоват; першене бо вѣм от многихъ лѣтъ от макидонян дань брали, а тепер першане макидоняном головами своими дань даютъ”. И услышавши то першене токовую жалость своего царя Дария, и почели ему мавити: “Великиї царю Дарию, кораблемъ великиї бивает на мори упадокъ, гди я отбурить вѣтръ і волниї марские, абовѣмъ от великого вѣтру древа от кореня ламятся; не фрасуй ся о томъ, царю, вчера бо нас Александеръ поразил, а ми завтра его поразимо. [Немало бо еще есть, коли ся порушат велемоцнїе першане от своих перскихъ отчизнѣ от востоку”].

II. 9. Потомъ виступивши его нѣкоторїи любимїи филозовъ на имя Аввистъ и рече: “О, великиї царю Дарию, вижу тя нынѣ смутного и жалосного; теди живот свої за тебя кладу, а твою жалость на радость оберну; Александра животом своим убути хочу”. И такъ билъ царь Дарїи розвеселился барзо мило и рече Дарїи: “О любимїи мой Еввисте, если бисъ тое учиниль и Александра и убиль, тогды бы еси всю землю от напасти визволилъ, а смерть твоя во мѣсто живота бы моего била и царьство Перское от рукъ твоихъ дати я мнѣ, а ты велми прослависся”. Тогды Аввистъ поклонилъся царю Дарию, і взявъ на себе зброю свою и нашить макидонскаго на имя положиль, и поихаль до Александрова полку и приихавъ в Макидонїи полкъ. А в тотъ час Александеръ воїсько свое переписоваль, — же конецъ.

Кгди Аввисть любимїї слуга царя Дария умисливъ самъ Александра убити

Тогда Аввисть приихавъ до Александрова войска і приступил до Александра конемъ. Александер былъ в тот часъ у зброї; и зарозом Аввисть, побочивши конемъ своимъ к нему, і добилъ меча и тьнетъ Александра по очима и стял уполъ прилбицу по верху головы; тогда Александер зрозумѣвъ, жеби его макидонская рука, якъ тепер макидонская. И Аввисть повторити хотѣлъ; и зароз замахнул, и знову на Александра; тогда его макидоняне за мечъ ухватили і видрали из рукъ и зброю с него сняли; и Александер к нему рече: “Що ты есть за чоловѣкъ и якъ имя тобѣ есть?” Которому отповедь: “Я есть чоловѣкъ перскїи, имя ми есть Аввисть, любимїи естемъ слуга царя Дария, и тебѣ, Александре, хотѣлемъ убити, а государя своего жалость на радость хотелѣмъ обернути”. И Александер к нему рече: “О безумнїи, Аввисте, государя своего хотѣво есть волю учинити, а свой живот на смерть дати. Богъ оборонил, а ти у маих рукахъ умер еси, але я тебѣ, Аввисте, животомъ дарую; нынѣ поиды до госпадаря своего царя Дария и отповѣжь ему, такъ от мене мовячи: “Коли богъ не вхочетъ, всѣ руки чоловѣческой того убитїи не могутъ. А коли богъ схочетъ, тогда і всѣмъ свѣтом оборонити не можетъ. И такъ покори ти, Дарию, непокорное сердце свое, а мнѣ давай данъ из великимъ поклонемъ і войска посилаи на помочь, а самъ с покоемъ живи на царствѣ своемъ”. Тогда Аввисть поклонився до землѣ Александровы и прииде до своего царя Дария и повѣвъ всѣ, що ся дѣяло у войску Александрову и якъ ему Александер животь даровал. Дарїи, слишавши то, велми смутнїи былъ и рече: “Що богъ хочетъ, ниhto не зборонитъ”. Аввисть рече ему: “Нынѣ, цару Дарию, всю службу явил есми тобѣ мечем и животом служивемъ тобѣ, абовѣмъ през тя, цару, билъ мертвъ, а през царя Александра живъ естемъ. Нынѣ, цару, тобѣ кланяюся; Александровы хочу послужити, иж ми животь даровалъ”.

Дарїи з великої жалости рече к нему: “Кому богъ противится, тому и честь на безчестие переменяется; кого люблю і вѣрнїи слуги отмѣтаются; добре нѣкоторїи мудрецъ мовить: якъ тяжко з брениемъ против горы ити, такъ же тяжко правды стояти. Я билъ всему свѣту царь, а тепер есми от своихъ поддинних побить былъ, и нѣкоторїи царь Соїхонос тотъ былъ поднесся пихою на

запод и от дивних людей побить был, другий царь инъдинский поднесся на полночие стороны и он от Дафана побить былъ, а я ся поднесся да запода и от макидонянь побить еси от своих подданиковъ и данъников, прото лѣвше намъ есть царством нашим и богатством смерть поднати, нѣжъли подданому своему служити, абовѣмъ не годно мнѣ Александру поклонитись, прето жъ, Александре, буди готовъ зо мною по пяти десятихъ дни на битву. Иду на тебя з остатними першены и з мощными инъдѣяны". И такъ мовячи, отъ себя Аввиста отправивши, Аввистъ, до Александра приихавши, і все ему по достатку отповѣвъ, и Александер уготовився на бой противъ Дария.

II. 10. А в тую ночь явился ему през сонъ пророкъ Іеремѣя с Аофоналиемъ архиеремъ иерусалимскимъ и мовиль ему: "Не бойся Дария, Александре, а вчини самъ себе посломъ, иди до Дария и розбачъ все войско его; абовѣмъ ведеть на тебе великое войско инъдиское, але с помочу великаго бога Саваофа не бойся жадного страху". И потомъ возбудився от сна своего и сталъ повѣдати Анѣтиоху и Птоломею и Филону и рече имъ: "Есть ли божиим повелѣниемъ приходит мнѣ смерть, тогды всѣ земские царства розделите маете, а макидонское царство добре заховуйте". Которое они слышавши, з великимъ плачемъ до Александра мовили: "О великий цару Александре, силний и славний, перве номъ всѣмъ головы постинай, нѣжъли тамъ подешъ у поселство". Александер к нимъ рече: "Если богъ меня хочет убити, всѣ вы не оборонитесь".

II. 11. И тое рекши, і всяде на коня своего Дачюпала и поиде да Персиды до царя Дария въ поселство з листом, а вложивъ не себя сукну перскую, плащъ финический, клубук макидонский со аспидовыми роги и златими печатми, [а зброи жадной не было].

Кгди Александер до Дария пришов в поселство

Кгды Александер до Дария пришов и листь Дарию подалъ и почаль де него мовити: "Господаръ мой великий царъ Александеръ тобѣ, цару Дарию, мною Онтиохом листь той приславъ". И тое рекши и умовкъ. И заразом Дариі, принявши листь и прочитав его, сидячи на високом мѣсцу, на майстатѣ царскомъ, а около его

аггелы с крилами учинены были со свѣчами, якъ богу предстояли, а вся полата била его от чистаго злата украшенъна, а столпи залотії насажено камѣнямъ барзо коштовымъ, а в том полацу чтири столпы золотії насажено каменямъ барзо коштовнымъ, а в томъ полацу чтири столпії камены дорогих, а в чотирех углехъ постановлены, от которих в ночѣ свѣтлость великая; имена тимъ каменямъ змаздись. Тогда Даріі дивился, позираючи на Александрово поношение, на клабукъ и на печати золотие, ижъ били на змена тихъ земель, которіі за себя зобралъ, и почаль листъ Александровъ читати во слух усѣхъ своимъ першаном; а в листѣ пишеть: “Александр макидонскіі, царь над царѣ, сынъ бога Гамона и Олимпіі царицы, жоны Филиповы, цару Даріе пишу; помиш ли ти, ижъ еси у отца моего з макидоняни дани бралъ, а по смерти отца моего хотѣлесь мене з Макидоніі и отчизніі моі вигнати, а инаго царя на Макидонию наставити; тогда богъ не хотѣлъ мене отлучити; а тепер даль ми богъ царство твое отчизное і вчинив мене богъ цару всего свѣта, и ти, Дарію, мене молодого будучи, хотѣвъ еси гнати і водити до своего двора, albo царства, а теперь самъ пришовъ доброволно до тебѣ. И якъ ты хотѣлъ, Дарію, всему свѣту назватись и царству моему господаремъ, такъ же я тепер всему твоему царству господаремъ буду. Теди, Дарію, покори свою непокорную голову и поклонися мнѣ, и давай даны, і войска посилаи мнѣ, где ми будетъ потреба. Абовѣмъ еще сусѣд твой не покорился мнѣ индііскіі царь Пор и тепер маю з божіею помощію пойти на него и покорити его маю мечем своимъ, а если ти, Дарію, не поклонишся мнѣ, тогда самъ персомъ своимъ зрядца назовешся, гды ж самъ приводишь ихъ на смерть, а затимъ, рече, буди готов, Дарію, на битву зо всѣми силами своими на Мерсилонскую рѣку”. Даріі, отбернувшись до своихъ рицеровъ і велможъ, и рекъ имъ: “В надѣі естесмо вси макидонскіі мрць, бо бити маема, азали бы всѣмъ свѣтомъ не обладали макидоняне”. І виступивши нѣкоторіі велможа на имя Реклеі и повиль: “Боги наши укрѣплениі будемо, и побити ихъ маемо, а ти, царю, не все людми робиі на битвѣ, але пускай дви на них, гды ж маешь ихъ много”. А Александр, перед Даріемъ стоя, рече: “Не дивуйся тому, Дарію, ижъ макидоняне всѣмъ свѣтомъ владнуть, абовѣмъ макидоняне сами есть якъ лви срогие, не вуймешъ ихъ, бо они есть своеволніі, а смерть себѣ за животъ купують, а всѣ суть едени станы и мудріі своимъ великимъ царемъ Александромъ, а войска макидонскаго без числа много”.

Тогда, вступивши першанин един и рече: “Не подобаеъ послови мовити перед таковым царемъ нашимъ”. Которому Александер рекъ: “Чому ся тому дивуешъ, ижъ господаря царя Александра волниі сей поселъ и слуга смѣлиі, що хочетъ, то мовить, а никого ся не боит”. И то рекши, и отступил назад. И рече к нему Даріи: “Будъ в нас на вечери, покул листы до Александра отпишу”.

II. 12. А било к вечеру близко, а била рѣка под городомъ Дариевымъ Мерсилон, которая на каждую ночь померзала, а на кожди день ростоявала. Потомъ Дарий ж сѣлъ за вечерю з велможами своими и казалъ Александера посадити за столемъ на поселскомъ мѣсту, где послове сидѣли. И казалъ Даріи перед него чашу золотую вина налити и поставити перед него. Александеръ, чашу выпивши полную, и заложивъ за пазоху; тогда перед него другую чашу наливши поставитъ, а онъ и другую выпивши чашу, за другую позоху заложил. Видячи то нѣкоторые велможа, и рекли: “Не подобаеъ за столом царскимъ того брати”. Александер к нимъ рекъ: “Не дивуйся тому малому; у царя моего великаго царя Александра таковойі есть обичаі, если которой поселъ от велможного царя придет, теди выпивши чашу другую и третею, то за подарокъ собѣ беретъ”. Слившиши то першане и дивилися тому. Тамъ жа нѣкоторый велможа Кондаркушъ всталъ от вечери, которой напервеі послававъ Даріи до Макидоніи царемъ бити, и позналъ его, ижъ есть власний Александеръ макидонский, и приступил ко царю Дарию и рече: “Заправды повѣдаю тобѣ, царю Дарию, ижъ то есть власний Александеръ”. Тогда Даріи радости великой наполненъ былъ и рече: “Если то Александер, то всему свѣту уже есть царь”. И Кондаркушъ рече: “Если, царю, мнѣ не вѣришъ, нехай буду осуженъ чести і вѣри твоей”. Александер домислився, ижъ его познали и заразомъ перстенъ винявъ с кишейнѣ, которой ему дала Клеопатра троцкая царица, а в томъ персне камень великую моцъ мѣвъ; скоро би его вложивъ на палецъ, то ни хто его не обачитъ. Тогда Даріи радости великой наполнился и рече до Александра: “Питаю тебе, якъ тобѣ имя есть?” А онъ рече ему: “Мнѣ есть имя Антиох, господаря моего царя Александра любимий і вѣрний слуга”. И рекъ Дарий: “Повѣдают мнѣ, ижъ ти есть Александер?” И заразомъ рекъ Александер: “Правду, царю, мовишъ, ижъ природилемся ко Александру, и многие мнѣ людие приходячи кланяютьца вместо господаря моего царя Александра”. И знову рече ему Даріи: “Повѣж ми, яковъ есть Александеръ рожаемъ?” А он рече ему: “Таковъ,

якъ и я”. И питаль: “В которих лѣтех и повставѣ?” А он мовить: “В таких же лѣтехъ, і в постави, якъ и я, и елкъ би ево видяв, таков и я”. Даріи упаде въ великую мысль и не казав его и зараз имати, и розодравъ не себѣ сукню до землѣ и пошов в ложницу свою радитися, которим обичиемъ поймати его мѣвъ. Тогда свѣчи великие за Дариемъ отнесли. Александеръ, будучи межи великимъ людомъ, и знявъ из себя коштовниі плашъ и макидонскіі клубокъ; и перстен на палець вложив з волхвобною мудростию. Тамъ же Александеръ межи многимъ людомъ, помолившись господу богу Саваофу, і вишовъ с царскаго палацу и пришов до воротъ, і винавши чашу и давъ воротному, и рекъ ему: “Государь нашъ царь Даріи послалъ меня утвердити сторожу для посла Александрова, а назад вернувшись, возму тую чашу, абовѣмъ не волно било жадного пустити без знаку царского”. А онъ зась до другихъ воротъ пришедши и другую чашу давъ воротному; и такъ повѣвъ: “Идучи назадъ возму ихъ”. І выпустивъ его той воротниі из города. Александер, вишовъши ис того города, и радъ бысть і всѣвъ на коня своего Дочепала и поихавъ до рѣки Мерсилонскої; и застав еще замерзлую, которую переѣхавъ у цѣлости. И того ж часу рѣка раступилася, бо южъ был свѣтъ. Тамъ же стрѣтили его верниі слуги и гетманове великиі — Антиох, и Птоломей, и Филонъ з великимъ веселиемъ и радостию, абовѣмъ не сподѣвались, якби Александер оттуль вिति мѣвъ. Вишедши Даріи, будучи в градѣ з велможамы своими, и умисливъ Александра поймати и мовил: “Нынешниі посель самиі есть Александер; уже боги наши умилосердилися над нами, уже естемъ царь всему свѣту”. И рече Кондаркушъ Акрипсу царю ладонскому: “Идѣте, а ведѣте его до меня рихла”. А оние свѣчи великие позажигавши, пошли Александра искати і не нашли его, тилко нашли клубокъ его макидонскіі и обачили хотрость Александрову и побѣгли до воротного, питаючи, если бувъ якиі чоловѣкъ в сукнѣ перскої; которимъ воротниі отповѣлъ, ижъ “билъ таковіі чоловѣкъ и давъ намъ чашу перскую на знакъ, а мовилъ: назад идучи, возму ихъ. И пустилисмо его”. Тогда оны зрозумѣвши хитрость Александрову, и заразомъ шесть коней зобравшись и побѣгли за ним до рѣки Мерсилонскої, а вже сонце зиходило, а рѣка юж ся распустила, и обачили Александра по другой сторонѣ издячего и не мели собѣ порадити. Александер к ним мовил: “О рицореве перские, чему вѣтра у поле имаете, которого не можете поймати, вернетесь до своего царя Дария и дякуйте ему от мене за честь, которую мѣлъ у дому его, и аповидите сами, ижъ макидонскихъ

коней и рѣка Мерсилонская не возметъ, а Дарию сукную финическою и клубукомъ макидонскимъ дарую царя вашего, а он мене подаруетъ всѣмъ царьствомъ своимъ Перскимъ; і велите ему искати мене до девятого дня на берегу Мерсилонской реки зо всѣми войсками своими". И то рекши, поихав до войска своего. А Дариевы слуги вернулись такъ же до своего царя Дария и повѣли ему все, що имъ Александер сказалъ. Тогда Даріи, слышавши то, и жалостно велми заплакали и рекъ: "Видите, слуги мои вѣрніи, которою хитрость перелстил насъ Александер мокидонскій; землю нашу звоевалъ и царства великие і богатства за себе забрал, нас исходилъ, в наших руках былъ и наше войско розбачилъ, а остатний и самъ от нас вийшовъ".

II. 13. Тогда Дарій з великимъ плачемъ писав листъ до индинского царя Пора, тими словы мовячи ему и просячи его о помоче.

Кгди Дарій царь до Пора индийского царя писавъ, просячи ево о помоче противъ Александра

"Во бозе великому богу, царю Пору индийскому, Даріи перскіи окоянный и не волний и унилий пишу до тебе, великий царю, иж подданний нашъ, макидонскій отрокъ, на наше государство наихал і всѣ стороны и землѣ аж до Вавилонского царства до своей землѣ привернул и два разы войско мое перское побивалъ; теды прошу, з великимъ жалем и плачемъ, оборони мене от тих лютих макидонян, дай ми на них помочь, абимъ твоею силою и твоимъ величествомъ побыл Александра, который есть от лвовъ пустынных, абовѣмъ индийска сила незочтенна суд по всемъ свѣте. Претожъ будь милостивъ на мене, царю, а пошли мнѣ войска на помочь противъ Александра подданного нашего". Тогда царь Пор листъ Дариевъ принявъ и прочитавши рекъ: "Не маеть на земли радости, которая бы не пришла до жалости, абовѣмъ Дарій былъ со мною однаковъ и ровний, а ныне от макидонян побить есть". И призвал Пор индийски велможи и рекъ им: "Возмете чтириста тысячей конних и чтириста тысячей пѣших людей со стрѣлами и пойдете на помочь Дарию и побийте войско Александрово, а самого Александра не забивайте; живого ко мнѣ приведѣте; повиненъ есть такового младенца видети, ижъ ми повѣдают о немъ, же есть мудрый и потужний і не боитца нѣкого". Тогда войско

Порово до царя Дария притягнуло. Сливши то Дарий, иж к нему войско индиское притягнуло на помочь, тогда Дарий тѣшившиися с того не помалу, ижъ великий люд видѣвъ при собѣ, а потомъ Дарий першаномъ зо(б)ратися казал, и зобравъ першан, кром индійского войска, тысячу тысячей и такъ поиде на Александра.

Кгда царь Дарий с першаны, индиане вийшовъ противъ Александра битись

Кгда Дарий перский, зобравши войско немалою суму, и потягнул противъ Олександра; и пославъ наперед килко рицеровъ, жеби розбачили войско Александрово; тогда Александрова сторожа поймала Дариевих сторожовъ и привели их до Александра; и Александер их казавъ на високие гори звести, абы оглядали мокидонского войска, а в то число велѣвъ усемъ у зброю убиратись і в полѣ стати воевнимъ обичаемъ, и казавъ в трубы і в бубны вдарити и на шоломаех зо всѣхъ сторон велми жалосно играти, и заразомъ тих пословъ надаривши и отпустивъ до землѣ их и рече: “Видиве слуги Дариеви, яко великими силами иду на Дария, а вы на бой не выходѣте”. И отпустивъ до землѣ ихъ. Тогда послове ко Дарию пришедши, и повѣдали першаномъ и индианом, иж видели войско Александрово велико и силно и сердито, и на бой идут, не боячись нѣкого, а барза есть збройниї, а кони имъ прикрити, иж таково бо войска очима нашими не виделисма; не можемъ видети и не зрозумѣти. Тогда индиане и першане великимъ страхомъ одержаны били и не смѣло поступовали на бой. А кгда войско на войско блиско приступовало промежску себе и стали ся бити войско з войском, тогда от сильного пороху солнце померкло, а свѣта не видать било; также одного часу повѣнул барзо силний ветер; Александер разказавъ трубити і в бубны вдарити и на шоломаех зо всѣхъ сторон играти и стало ся битва великая — макидоняне, и индиане, першане. Александер еще былъ из своим войскомъ мокидонскимъ не вдарил на них. Так же Александер не могъ истерпѣти і вдарилъ на них своим войскомъ; тогда индиане и першане, видячи над собою таковой страхъ, и почали бѣгати.

II. 14. I видель то Дарий, иж войско ево побиваютъ; индиане не толко подают и забивают их напрасно, ижъ якъ солома от буйного вѣтру упадет, такъ перское войско от Александрових

рицеровъ упадают; а видячи то Дарий, і в забитие разума своево уполе и не розумѣл, що собѣ чинити; и оставилъ войско и побѣг полемъ перскимъ и мовил самъ к собѣ: “Охъ мнѣ окоянному, якъ есми чинился богу небесному ровний бити, а ныне есми и простого чоловѣка не дойшовъ; вчера всѣмъ свѣтомъ владнул, а ныне всего царства отступил”. И бѣг перскимъ полемъ; там же догонили ево два велможи Кандаркушъ и Ризван и еденъ з одной стороны, а другой з другой стороны и ударили ево копиемъ. И зоразомъ с коня спавъ; которого ледво живого оставили на поле. Индиан и першан мало остало. Тогда Александер приказавъ воеводе своему Птоломею, абы закликавъ на индійское войско, иж бы не бѣгали. Тогда Птоломей кликавъ, рекучи: “Царь вашъ Дарий ест ли есто живъ, а вы станте, не бѣгайте, а если будете бѣгати, всѣ ю макидонянь помрете; а если станете, и с честью великою отпустит васъ Александер царь нашъ до землѣ вашей”. Тогда першане, индиане покидали на землѣ корогви и спадши с коней, поклонились Олександрови до землѣ і всѣ крикнули великими голосамъ: “Будь милостивъ, великий царю Александре”. Александер зброи познимати казавъ. І Филон индійску люду мовил: “Приказа намъ царя моего Александра да пойдѣте с покоем каждый у свою землю”. И отпускаючи, рече и Филонъ такъ ю: “Повѣйте царю своему Пору: будь, Поре, волен индійскими землями і царством своим, а на макидонян не давай помочи Дариеви, а вѣдой то, царю Поре, иж я, Филон, з ласки господря своево царя Александра перскимъ господаремъ назваем ся, а тобѣ близкий сусѣд буду”. Першане то слышавши, и от индианъ отдѣлились и приступили до макидонян, і великой радости наполнени били. І в той часъ Александер погнавъ зо всѣмъ войскомъ своимъ макидонскимъ за тими, которіи повтекали з войска Дариева — першане, индиане, аж по самый город перский; и прибѣгаючи ко горуду, нашовъ Дария Александер лежачого с конемъ своимъ ледво живого. Тогда Дарий, поднесши очи свои, і вола л великимъ голосомъ мовячи: “Царю Александре, услыши гласъ мой, а приступи ко мнѣ”. Тогда Александер обернувшись и рече: “Що за чоловѣкъ зоветъ мя именемъ?” И рече Дарий: “Александре, ти еси самовиденъ мой, приступи ко мнѣ и обачь мя; я естъ перский царь, бил если всему свѣту царь знакомитий от многих царей, а ныне якъ простий чоловѣкъ на поле лежю покиненний, и тепер от великой славы спадохъ і видши мя, Александре, которою смертию умираю, прето не остави мене в

томъ пороху лежачьго умерти, абовѣмъ не даешъ ты зла за зло никому. Вѣдаю, иж ты еси милостивъ, не такъ якъ першане немилостий; каждому даеш за злое доброе, [и за то тя богъ помиловаль и помогаетъ тебѣ]”. Тогда Александер, слышавши Дариеви жалосливий слова, и заразомъ изсѣвъ с коня и, знявши плашь из себе, и прикриль Дария, и роскозавъ макидоняном на злоцѣстий котчий вложити тѣло ево; и повезли ево в город царский; і взяв ево Александеръ на свои руки і внесе ево до ложка ево и положивъ ево живого и рече до Дария: “Тобѣ, царю Дарию, честь чиню ведлугъ царского обичая, [да гды жив будешъ, чести сподивайся, а ежели умрешъ, тѣло твое по достоянїю упоаю в землю царским обычаемъ и погребу честно”. То рекши, вынесъ его внутръ палацавъ царскихъ и положилъ Дарїя на златои ложѣ вдачне, которїи розными квѣтами и перлами украшенъ].

А на себе вложивъ сукнѣ барзо кошовниї Александер [и взложилъ на себе вѣнецъ] царя Соломона и лѣску золотую в руки свои взял и сѣвъ на столице Дариевой. Тогда першане пришедша всѣ поклонилися ему до землѣ и рекли: “Много лѣт, великому царю Александрови макидонскому и перскому господарю!” А потомъ привели перед него царицу Дариеву и дочку ево единородную Роксанну. Обачивши Дарий, великой жалости наполненъ былъ и плакал, смотрячи на них, а жалаючи смерти своей, і рекъ дочке своей Роксанне [и взялъ за руку, пригорнулъ к сердцу своему и рече: “О душе моя, свѣте очїю моею, возлюбленная дочко моя Роксанно], нашов еси тобѣ мужа несподеванного от западной стороны, великаго царя Александра мокидонского, [не по моем хотѣнїи, але божїимъ изволенїемъ], которого богъ позволил и перскимъ царствомъ обладати, абовѣмъ не такъ есмы хотель весели твое чинити, але хотев еси зо всего свѣта царѣ и князе и рицеров зобрати на твоей веселе; тепер вмѣсто веселиї твоего многихъ царей, и князей першан, и индиан, і макидонян, и иных многих восточнихъ, и западныхъ языковъ на твоємъ веселю головы положили и кровь свою проляли и я самъ на твоємъ веселю умираю вомѣсто радости моей, [тобѣ вмѣсто печали моя, дочко моя, радость зычу] и приказую, жебы з ним у великой любвѣ мешкала и царствовала”. Потом рече до Александра: “Прийми, Александре, единородную дочку мою Роксанну, абовѣмъ з великимъ радостью родилъ еси еи, а тепер в жалости великой тебѣ оставляю; прийми, Александре, за служебницу собѣ і за жону, абовѣмъ красна есть і велми мудра и царского роду великого”. Александер, слышавши то, всталъ з мѣсца своего царского и

Роксанну зо руку взялъ, и посадил на царском мѣсту, и неши венець з головы своей, и вложивъ на Роксанну, и рекъ до царя Дарія: “Отвори очи свои и обачь, иж Роксанна, дочка твоя, со мною до живота моево царьствовати мае”. Сливши то царь Дарій, і велми с того тѣшился и рече: “Царствуй во вѣки зо Александромъ, дочко моя Роксанно, абовѣмъ не естъ годенъ увесь свѣтъ Александровы”. И тое рекши, царь Дарій царицу свою взялъ зо руку и рече Александру: “Се мати твоя, нехай будет вомѣсто Алимпіи царицы, и до смерти еи почти на царстве Перскомъ”. И озирнувшись, рекъ першаном: “Будьте вѣрние господаря своево царя Александра, а помстись, сыну мой милий Александре, моимъ першаном Кондоркушу и Ризвану, котори мене копиями пробилы”. А то рекши, великий царь Дарій и тогож часу умер.

[Повѣсть о погребенію Даріеву, яко Александер честно погребъ его]

II. 15. Тогда Александер зо всѣмъ войскомъ своимъ проводили до гробу Дарія из великою честью и плачемъ і вкопали ево в землю ведлугъ царского обычая; и роскозавъ Александер призвати Кандаркуша и Ризвана и рече имъ: “Чому господря своего отчизного убили есте?” А они рекли: “Смерть ево тебе намъ дала”. Александер имъ рекъ: “Если господря своего отчизного убили есте, а мене и поготову убиете чужого чоловѣка, абовѣмъ проклятый той господарь, который царского убийцу ховае”. И то рекши, казавъ их постинати; а потомъ Александер з Роксанною шлюб приняв. И былъ Александер в Персиде рокъ и чтири мѣсяце [из царицею своею].

II. 16. А потомъ Александер переменив макидонян в перское ношение ведлугъ обичаевъ земль тих, а посродку города Перского поставити казол столпъ великий і високий, и украсити ево казаль от чистого злата; і [казаль всимъ персомъ городовымъ, и воевникомъ малымъ и великимъ женамъ и дѣтем до того столпа приходити]; взишовъ Александер на стопъ оний и кликав на всѣ сторони такъ мовячи: “Я естемъ Александер великий царь макидонский и перский, индискому Пору цару блиский сусѣд, проклиная поганские боги, которие естъ нѣми и глухи, [и тыхъ проклиная, которіе в нихъ вѣратъ и имъ кланяются, а я] кланяюся великому Богу Сафаофу, который сотворилъ небо и землю, на

херувимех почивая, и серафими прославляя, [и неописанный, и неисказанный, Боже буди ми помощникъ который Еси в Троицѣ Святѣи славимый], а всѣ поганские боги викоренити маю, а одного бога небеснаго хвалити маю, [который Един господь Саваофъ от початку свѣта и до нынѣ; и вамъ приказую, абы есте всѣ вѣрили"]. И тое рекши, и нишовъ из оного столпа; тогда отворивъ скарби всѣ Дариевы і обачивъ скарбив незлачонное множество; тогда Александер всему войску своему даровал скарбовними речами и зобравъ всѣхъ першан и казан имъ виехати в поле и стати воевним обичаем и переписавъ першан виборних и збройних чтири тысячей тысячъ; тогда Александер прикозав малому і великому слухати, якъ собѣ самого, Филова, абовѣмъ царемъ перскимъ поставилъ его і всѣмъ сторонам восточним росковав ево слухати. І так ся скончив царство Дариево, Александер принял царство Перское.

О царстве Индийскомъ.

Кгды Александер притягнув з войскомъ своим

II. 17. Потомъ Александер потягнув на Индийское царство, которому индийский царь Поръ не хотель покоритися; тогда Александрово войско поймали Крися и привели ево до Александра, взязавши, а тот Крисъ былъ старшимъ воеводою у мѣсте Индийском; тогда Александер Крися казавъ стяти; и заразомъ скарбъ в него без числа нашли; и той скарбъ увесь войску своему роздалъ. Индийское царство далъ некоторому велможи макидонскому, а самъ Александер зо всѣмъ войскомъ своимъ потягнул на правую сторону востока и тамъ нашовъ в той землѣ нѣмх людей образами зверячими, а трои очи в персет мають, а космати, якъ свинѣ, а очи свѣтятца, якъ звезды. Ис тими Александер великою битву мѣвъ; и побивъ их барзо много, иж били без обороны жадной. И от того мѣста Александер не долеко перейшовъ, изнову дивние жони нашов, которые били барзо високи и косматие, а очи мѣли, якъ кошетиі, котори ими блискають якъ огнемъ палачимъ, и на войско Александрово позирали; тогда Александер велѣвъ их на бой вибавляти; а тие жони почали великимъ голосом вищати; тогда мужава их на тот вискокъ всѣ з гори вибегли и почали барзо моцно бити и на войско Александрово деревом, и каменямъ, и много Александрових

рицеровъ поразили; а коли мокидонское войско на них ударило, тогда без числа ихъ поразили, а остатокъ повтекали в гору.

[Повѣсть о моравкахъ]

II. 18. Тогда Александер шесть дний шовъ и пришовъ до некоторой землѣ пѣсочной, а в той землѣ і в той песочной нашли муровю великою, иж една мурашка ухвативши коня і въ яму несет; тогда Александер казавъ тростия и соломы волоčiti, и казав запалити; тогда тая муровя погорѣла вся аж до нащадку, [и пороху их не осталось, все попало].

О горахъ сѣверскихъ. І о краихъ озера живущаго, о людехъ дивнихъ тихъ краевъ

II. 19. И оттол Александер пошел на сѣверские горы и пришовъ на нѣкоторое поле велми великое и широкое, а на том поле нашовъ озеро бистрое и холодное, а на край того озера образ чоловѣчий у золоте постановленнй билъ, а тое поле полно костей чоловѣчих било, ижъ не могъ ступити конем. Тогда Александер наперед усех прибѣгъ к тому столпу, гдѣ бил образъ чоловѣчий постановлен, и посмотрѣвъ на той образ, и найде в того образа написано елинскимъ языкомъ: “Чоловѣче, если хочешъ на край свѣта извѣдати, дошедши того столпа, вернися, абовѣмъ не може чоловѣкъ дойти далей от того поля. А я если царъ Навходоносор бивъ, иж всему свѣту царемъ бил, и хотевъ есми край свѣдати, і взишовши есми на тое поле великое з войском своимъ, теди встали на мене дивные люде и розбили войско мое, и мене самого на сем поле убили”. И тие слова Александер прочитавши, и закривъ письмо для того, иж би войско ево писма того не обачили, ажеби ся не лякали письма. Тогда макидоняне, приступивши до Александра, и питали мовячи: “Великий царю Александре, повѣжъ намъ, что указывает письмо на томъ образе”. Александер им рече: “Сладкую и обфитую указывает наперед нами дорогу, куди мает пойти”. А они ся тому радовались.

II. 30. И подле того озера Александер стал зо всѣмъ войскомъ своимъ. Тогда Александровъ кухар, взявши риб золоних, и пошов до озера мити ихъ, и скоро у воду обмочив, и заразомъ рыбы оние ожили і, вирвавъшися из рукъ, і в озеро побѣгли; видячи тое кухар, и пошовъ до Александра и повѣвъ ему все, що ся дѣяло у томъ

озерѣ. Сlishавши то Александер, дивився тому барзо, и заразомъ пошов наперед всѣх до озера и купався и бивъ велми здоровъ; потом росказавъ і всему войску своему купатись ис конми; также всѣ окупалися і всѣ моцны и здоровы стали от таго живущего озера; и конѣ их также и люде старіи всѣ стали молодими и моцними; и хорие, которіе били, вовсѣ оздоровели. И тамъ Александер в того озера три днѣ и три ночи змешкавъ для опочивку войска своего.

II. 20. А от того озера Александер пошовъ зо всѣмъ войскомъ своимъ. И дошли до некоторой гори велми високой и страшной; и блиско гори не дошовши, стал зо всѣмъ войскомъ своимъ, и обачили на той горѣ дивніе люде и страшливіе; от мѣста на мѣсто переходят и грозно велми на войско Александрово позирали; тогды Александрово войско видевши, иж не бѣгають, але видѣнием велми страшны — двоухъ сажон довги, а космати, якъ свинѣ; що обачивши Александер, дивився имъ и убоявся оних людей лютих и страшних, и помисливъ собѣ мовячи: “Се заправди ти ето люде суть иж Навходоносора царя на семь полѣ убили і войско ево розбило”. Потомъ казавъ Александер войску своему направитись и на них ударити, пробуючи тих людей; и пошлет до них жонку, которая пришла блиско гори и сѣла; тогди вискочивши единъ от тих людей, и поймал жонку, и притиснувши, казавъ кусаты; а жонка великимъ голосомъ закричала; тогды Александровъ рицер, вискочивши, и ударивъ ево копиемъ, а услышавши той голосъ ево, дивних людей великое множество с той гори вышли и на войско Александрово, и почали бити деревом и каменям и много Александрових рицеровъ убили; а потом Антиохъ своимъ войскомъ ударивъ на них. Александеръ не терпѣвъ і всѣвъ на коня своего Дучюпала, и зараз до битвы побѣгъ, и умешався межи них, и зараз одного дивного мужа ударивъ копиемъ, и ухвативъ ево за верхъ головы, которого принес у войско свое, а той мужа былъ такъ молод, десяти лѣтомъ, еще дитя било, а выше всякого чоловѣка был. И убито тих людей дивних тысячу тысячей; Александрових убито двѣсте тысячей и триста коней. А в тих людей дивних таковий обичай билъ, коли они вѣдѣли межи собою раскрововленного, тогды похвативши сами межи собою изъедятъ, а жадного раскровавленного межи собою не оставят. Тогды на завтришний день приступивши до Александра велможи его и рекли ему: “Царю великий Александре, часъ би нам отчизнѣ наших наведити, иже есмо по милости божий и по

твоему приказаню всему свѣту, западу і востоку, гасударѣ назвались есмо, і всѣмъ полуднимъ и полночнимъ сторонамъ господарѣ назвались есмо, а тепер, царю, отъ пяти лѣтъ завел еси насъ воевати, уже есми в далекиі землѣ зашли и многих дивних людей и зверей побили. Теди годилося би намъ отпочинути, и отчизнѣ наших навести; не позволяешъ нѣжли тут в чюжих руках и от дивних людей погинути без памяти, а если намъ отчизнѣ наших наводити не позволяешъ, дай же намъ на едином мѣсту”. Ласково рекъ: “О любимыи мои воеводы макидонские, увѣсь свѣтъ приняли есмо, и многих битвъ висквалисте, и тих дивних людей божею помочию побилисмо, а если намъ богъ поможет сего великого индійского царя Пора побити, тогды і всему свѣту господарѣ назовемся і в покою будемъ мешкати”. Тое рекши, велѣвъ имъ отпочинути, и учинивъ барзо великиі банкет, и даровав их невимовними подарками.

II. 21. А потомъ у землѣ нашовъ два столпы велми великиі и високиі от злата вилитие, и каменямъ барзо коштовнимъ украшены, а на тих столпах образи стоят от чистого злати Реклея царя и царици ево Спрамариди; и Александер посмотрѣвъ на письмо и на образ и рече: “Дивный еси былъ Реклею царю и царица твоя, абовѣмъ лѣпше всѣх царей царствовал еси, и тепер ваша память стоит; и по смерти вашей пришовемъ я, Александер, ко царству вашему просто в царство ваше”.

[Повѣсть о Ракліевомъ царствіи, егда цар Александеръ прїиде зо всимъ войскомъ своимъ]

[Гдыжъ Александер ко царству Раклиеву приде], и зо всѣмъ войскомъ своимъ стоял в немъ шесть дний; и тут многих полацовъ пустих нашлисмо, в которых полацах бес числа скарбовъ было еще первых царей; и казавъ войску своему брати все, що одно нашли там, [и много ся тому дивовали, же в томъ пустомъ царствіи такіи скарбъ былъ, иж от камене многоцѣнныхъ, от злата чистаго, розныхъ маргаритовъ]. А от того царства Реклеева шесть дний шли и пришли в нѣкотою землю ужную, которая била полна гаду лютого и дивних аспидовъ.

**[Повѣсть о людех о шести руках и шести
ногахъ, яко звоевалъ Александръ**

А гды пришлоъ Александер в тую землю], и нашли в той землѣ людей дивних и страшних, якъ лютиє звѣри о шести руках и о шести ногах великие и сильные, и барзо смѣло на Олександра пошли, а во всѣх руках полно оружия и оборони. Тогда Александер казавъ зо всѣх сторон трубити і в бубны вдарити, [и в мусикійскія пищалкі, и во всякіє кимвалы ударить], и на шоломаях велми жалосно играти; тогды тие люде страшливіє того грому и труб не слыхали, и того велми устрашились, и замешались, и побѣгли в луговіє мѣста, і в мешканя гадовая. Александер гонилъ за ними, и побивъ их двѣсте тысячей, и сто тысячей живих ухвативъ, і вивел их у свою землю, и научивъ их чоловѣчимъ обичаем ити и мечи носити, тилко не вѣдал, що они едят, а якъ на них вѣтер повѣнуль, тогды всѣ померли; а оттюл Александер осмь дний шовъ, аж ко инымъ мѣстамъ зо всѣмъ войскомъ своимъ.

**[Повѣсть о земли нужной и безводной,
гдѣ китоврасы пребываютъ, в которыхъ песіи
голови]**

И пришовъ в нѣкоторое мѣсто безводное, и барзо в нужную землю, где били китовраси, дивніє звѣри крилатіє.

А в той землѣ нашовъ поганскіє людей, а головы пєси, а ноги скотинии, а мовит слово чоловѣчєє, а другое, якъ пєс, брешет; и тих великое множество побил Александер; а они ся ему не противили; а землю их перейшовъ за шесть дний.

**[Повѣст о раках морских, що коней хватали у
море**

Потом оттоля поиде Александер на восточные краины], и прииде Александер на восточное море окіянское, и ставъ тамъ зо всѣмъ войскомъ своимъ; там же едного велможи конь здох, которого отволокли под морской берегъ; і вийшед ракъ з моря, и взяв ево на берегу, уволокъ в море; тогды инших раковъ побудивъ на тое; тогды иншіє раки вишедши з моря и многихъ коней живих похватали; тогды Александер казавъ войску своему на иншое

мѣсце перейти, и подле того ж моря опочинути казавъ всему войску своему.

**[Повѣсть о островѣ барзо красном,
которїи на мори акїянскомъ, гдѣ люде нагіе,
тамо Александер был**

II. 22. Около тогожь мора Акїянскаго стоялъ Александер не мало]; и обачили на морю остров велми красный всякими овоцами размножении; тогда Александер обачивъ той островъ і зараз умислив плисти на той остров [и довѣдатися, що ся там дѣеть; казалъ лотки робить, в которой поплисти]; которому Филон рекъ: “Великий царю Александре, не ходи к тому острову, абовѣмъ не вѣдаешъ, що ти ся тамъ дѣеть”. И Александер к нему рекъ: “О любимий мой Филоне, если ти тамъ згинешъ, тогда и я с тобою, бо ништо мене не можетъ после тебе утѣшити; [глава бо твоя великая мнѣ есть цѣна незочтенная, болшей всихъ головъ земныхъ]”. Которому рекъ Филон: “Великий царю Александре, если я то наперед згину, другаго и третаго Филона найдешъ у себе, а если ти, царю, умрешъ, другаго Александра не найдемъ, а Филона і всѣ макидоняне тобѣ найдут”. И то рекши Филон, и попливъ к тому острову моремъ, а пливъ от поранку, аж до вечера и, припливши ко тому острову, нашовъ тамъ дивние люде нагіе, а мовят грецким языкомъ, и мудри суть велми, и никому не противятца; видявши тое Филон, и зараз вернувся назад.

II. 23. Александер, не терпячи, приплив до войска своего за Филоном, иншою дорогою попливъ; а Филонъ, не вѣдаючи, приплив до войска своего. Александер, не вѣдаючи о Филону, иж Филон назад вернувся, приплил Александер до острова того; и зараз стрѣтили Александра люде от острова того, и поклонились ему до землѣ и мовили елинским языкомъ: “Многа лѣта, великому царю Александру! [Суетнаго сего свѣта царю Макидонскому]”. А питали, по що би мѣвъ прийти: “Хочеш ли, щобисмо того дали скарбовъ; тогда и сами их не маемо; видишь иж есмо люди нагіи, а скарбовъ свѣтцких не маемо и не вживаемо; есмо сами самими овоцами острова сего живимося”. И Александер им рече: “Взяти у вас ничего не хочю, толко к вамъ оглядати васъ пришовъ. А якимъ способом мене знаете, иж мене именовъ зовете?” А они рекли до него: “Твое имя от многих лѣтъ прославилося; напервей возвестилъ намъ о имени твоёмъ, якъ макидонскїи

царь нарекся от востока и до запада і всей подсолнечной землѣ”. Тогда то слышавши Александер, рад был и рече до них: “Хочет ми ся далее пойти в середину острова вашего”. И они к нему рекли: “Не можешь далее поступити посеред города нашего, абовѣмъ мы не знаемъ телесного греху, а ти есть плотский чоловѣкъ; поиди назад с покоем, откул еси пришовъ”. Тогда Александер назад вернулся с того острова до войска своего, и найде войско свое великимъ страхомъ одержано било, абовѣмъ всѣ разумѣли, же Александер не вийде с того острова, а скоро обачили, тогда великой радости наполнилися.

Кгда Александер нашовъ дивних людей окованных ланцугами великими

II. 25. И оттюл Александер на полночную сторону пошовъ зо всѣмъ войскомъ своим подле того ж моря и пришли до гори великой і високой; тамъ знашовъ за горою чоловѣка барзо великого, окованного великими ланцугами тысячу сажень увышки, а двѣ сажень вширшки, а змий великий около его обвился отъ ногъ аж до головы; і взявъ ево за уста, не дастъ ему промовити жадного слова. Александер, видячи тоє такового чоловѣка дивного, и дивився тому барзо, и не смѣвъ к нему приступити; и зараз того дня ишов от той гори и слышавъ стогнание того чоловѣка; а потом изихавши на иное поле велми широкое, и обачили гору так же великою, а за тою горою обачили невѣсту прикованную ланцугами великими тысячу сажон висока, а двѣсте сажон широка, а змий так же великий обвився около ней от ногъ аж до головы и держит еѣ зо уста, не допускает жадного слова мовити; і Александер дивився тому барзо, а не смѣвъ приступитъ, дивячися тому, хто бы их оковал, і за которою вину такъ терпят; и обихав далеко тую гору.

[Повѣсть егда Александер зо всимъ воискомъ своим вышоль оттоля на акіянъ море, где Ниль рѣка втикает в море, и тамо птаха возвистила Александру, где ити

II. 30. От тоеи земли и онои горы, где тїе привязанные стоятъ, ишол Александер] и оттол ихавъ з войскомъ восьмъ дний и притягнувъ на Окианское море, гдѣ река Ныл уходитъ в море, и

там сталь; так же Александер подле море ишов берегомъ, тогда прилетѣвъ к нему птах на имя Финиксъ чоловѣческим образомъ и рекъ ему: “Царю Александре, чему в наших землях гнѣвъ себѣ примаешъ, хочешъ з нами воевати, пойдѣ на правую сторону востока, абовѣмъ жде тебе индійскій царь Пор і вся Индья великая; обачишъ тамъ дивнѣйшіе sprawy, нѣжли першихъ, а поразити маешъ Пора индійского царя”.

[Повѣст ѣгда Александра мало рыба не зѣла]

II. 31. Сливашѣ то Александеръ, иж ему птах объявилъ таковую рѣчь, и пошовъ на правую сторону востока и пришовъ до одного озера, а в того озера солодая вода барзо била, як цукар нойлѣпшій; тогда Александер зо всѣмъ войскомъ своимъ у того озера стал и пошовъ берегомъ, мислячи в томъ озерѣ мѣсце знайти окупатися зо всѣмъ войскомъ своимъ.

Кгди Александер край озера ходиль и тамъ гонила за нимъ рыба и тамъ слишавъ дивнѣе спевание от невестъ озоревихъ в ночи

Кгди Александер ходивъ край озера, и тамъ вишовши нѣкоторая рыба барзо великая з озера, як звѣр лютій, и погналась за Олександромъ по землѣ; тогда Александер, обачивши тую рибу, иж за нимъ женет, и добыл меча, и забивъ оную рибу, и черево ей распоровъ, хотячи вѣдати, шо вона идала; и нашовъ в ней камень з гусиное яйце, а свѣтло било, якъ солнце; тогда Александер той камень на конецъ копій своей приправил, а коли которая ночь темная била, тогда копие свое поставил, и бивает свѣтло мало не якъ у день; а кгди Александер гналъ на кого с тим копием, тогда нѣхто не могъ стрѣлити на него през ясность великую онога камня, а он каждого видель. І в тую ж ночь трафилося Александру подле того ж озера з войскомъ своимъ стояти; тогда нѣкоторіи жони с того озера и простоволоси выходили и барзо красно и жалосно спѣвали, ходячи около войска его. І слышавши Александеръ и макидоняне дѣвились красному спѣванію ихъ, а скоро пѣсни запоютъ, тогда оны зараз у воду хватилися і не выходят, аж знову до ночи. А оттюль Александер шесть дни шовъ.

Кгди Александер пришовъ до землѣ ліговато і тамъ нашовъ дивно сотворенних людей

І оттюль Александер пришов в некоторою землю, а там на него повстали дивные чоловѣцы — до пояса чоловѣчески стан, а ноги конские, а мѣли в руках луки і стрѣли, а на стрелах вмѣсто желѣзца камень диаментовъ, аж ни одна збруя не могла их видержати. Тогда Александер, видевши тое, і до макидонян рече: “Учинѣмо на них хитрость, а побимо их, а иних живихъ поймаймо”. Тогда на томъ мѣсцу макидоняне викопали ровъ борзо широкий и глубокий около войска своего, и тростию и травою прикрили; и почали оних людей визивати на бой, тогда тие люде велми скоро и смѣло пошли на бой, а хитрости Александровы не знали и битву зачали подле рову; тогда великое множество онихъ людей попадало у ровъ, а инших не мало тамъ побили; і вивел их Александер из рова десет тысячей; и росказавъ их Александер кормити, а они ево послушни были, а били такъ борздие, иж не мог перед ними нихто на землѣ утечи; а таковие стрелцы были, же николи не минули руками своими; и были тие люде у Александра три мѣсяце и шесть дний, и много Александрови помогали на битвах. А оттюль Александер потягнул на индійские границе противъ царя Пора индійского.

Частина третя

Кгди услышавъ Пор, иж Александер до границъ ево притягнул з войскомъ своимъ

III. 1. Слившиши то царь Пор, иж Александер притягнул на границе ево, и заразомъ послал до Александра, написавши листъ тими слови: “Индійский царь Пор, над всѣми боги богъ, от востока и до запада царь над царѣ, тилко богу небесному ровень. Александру макидонскому царю пишу, иж пришла вѣсть до мене, индійского царя Пора, подносит тебе на мое царство и на границе землѣ моею, яко би не вѣдаешъ грози моею, иж перед силою моею утечи не можешъ, Александре, и увесь свѣтъ не может тя укрити; а если мене разгневишъ, тогда и у Макидоний укритись не можешъ передо мною; тогда будь волен, Александре, Макидониею отчизною своею, а от мене отпущение возми, и поклонися мнѣ, и давай дани

от всѣхъ земль, що еси за себе забралъ, и то со страхом принеси, а самъ до Макидоніи барзо бежи, а о животе своемъ промишляй, а если за тимъ не покоришся, и не будешь мнѣ послушен, тогда звязан до царства моего приведенъ будешь”. Тогда Александер лист принявши и прочитавъ, и зараз до Пору отписавъ, мовячи [такимъ обычаемъ]:

[Повесть о послу Александровомъ и написано листъ до царя Поря индискаго]

“Александер макидонский и перский, сынъ царя Филиповъ и Олимпіи царици, индискому Пору царю пишу, иж писалисте до мене, яко Дариево убиение поднесло мене на твое царство. Теди вѣдай о томъ, царю, иж пожди хочет за малимъ великого достати; а Дария убилъ за тое, же ся чинил богу небесному ровен бити, яко и ти топер називаешся богу небесному ровний бити, а я боги ваши побилъ, и ти за ними остерегайся. А если богъ над боги, чому ж еси Дарию помочи не давъ? Але я из божию помочию пойду не як на бога, але якъ на прастого чоловѣка; прето, царю, иду на тебе зо всею силою своею и смѣлимъ сердцемъ розбити тебе маю; і все твое царство Индійское не поможет тебе укрыти”.

III. 3. И такъ отписавши листъ до Пору, а самъ козаль войску своему направитися противъ царя Пору ити. А Пор, Александровъ листъ прочитавши, і великого гнѣву наполнен былъ; и того ж часу войско свое зобрати и переписати казал; и било войска Порова тысяча тысячей, а сто тысячей лвовъ, которіи били навчоны добре ходити на бои. А услышавши то макидоняне, [такъ сильное войско Порово и лвы сердитые, устрашилися], и помислили утекати от Александра. И заразомъ великий воевода Антиохъ, и слышавши тую их раду, ижъ ся оны полякалы индійского войска, и повѣвъ тое Александру. Тогда Александер дивился тому барзо, и зараз всѣмъ воеводамъ велѣвъ зобратися и до всѣхъ рекъ: “О любиміи мои воеводи и рицерове силние, [всихъ языковъ силнѣйшіе великіе царіе Макидонскіе], якъ есмо увѣсъ свѣтъ приняли, і великихъ царей побили, и дивнихъ людей и звѣрообразнихъ китоврасъ побили, і всему свѣту господарѣ назвались есмо, а ныне непотребнихъ индиан убоялися есте; не такъ бовѣмъ нас поядят, якъ ся вамъ видит, [що ся устрашили; а коли вы не хочете з ним битися, то уже скоро узрите, що ся с Поремъ зачну, занеже я добра вашего, вас дѣля, самъ пойду к Пору на бой]; абовѣмъ я иду на Пору не для своего

добра; але для вашого покою; а если мене отступите, а забиють мене, тогда і всѣ вы в чужих руках погинете, будучи в неволе, а своей землѣ николи не дойдете; [але вси в чужихъ рукахъ зостанете, и в неволи померти маєте; а мнѣ досить трех сажень земли]; прето ж даю вамъ вѣдомость иж я з божиєю помочією иду на Пора воевать и хочю ево самого забить, а если сего забю, тогда всему свѣту царѣ будемъ”. Сливши то макидоняне, [много пред Александромъ плакали и ко Александру рекли]: “О великий царю Александре! Хотемъ с тобою всѣ померти, а тую зраду и невѣрность не ми порадили, але они невѣрние и несмѣлие першане, бо суть сусѣди индианом; а они страшат насъ; прето, великий царю Александре, добре нас познають индиане”. И с того ся барзо насмѣвали. Сливши тое, Александер розгнѣвався на першаны і в женское одѣяние оболокаться казалъ для несмѣлости их; также на битву и головы обрусамы завивати казалъ для несмѣлости их.

III. 4. Потом на битву направитись казал и войско свое переписал, которого било войска Александра шесть тысячъ тысячей; и написавъ листъ до перского воеводи, до Филона, который ся зостал при жоне ево Роксанне, царице в Персиде. А писавъ до него листъ тими словы: “Александер макидонский, царь над царѣ, моему вѣрному и любимому Филону. Нехай будет вамъ вѣдомо, иж есмо всѣ земле принявши, і в добромъ здоровю зо всѣмъ войскомъ пришли есмо до Индиі — сторон индийски воеватися. А которого часу листъ мой придет, того ж часу аби еси зо всѣмъ войскомъ своимъ тянул до Индиі; а мнѣ вестъ що найрехлѣй давай”. А отправивши Александер до Филона листъ в Персиду, а самъ на битву зо всѣмъ войскомъ своимъ на Пора пошовъ. Тогда Поръ, направившись противъ Александра, и наперед войска своево пустил дватцять тысячей лвовъ, которые навчоны были на битву ходити. Александер противъ лвовъ буйволовъ наученнихъ, также дватцеть тысячей пустивъ и на нихъ болвани приправил; тогда лвы з буйволами зойшовшися и поразилися, и назад почали вступати лвы у войско. Александер на три части розделивъ войско свое, и на битву смѣло приступили. И росказавъ Александер трубити і в бубны вдарити зо всѣхъ сторон, и на шоломаях играти велми жалосно, и зихалося войско з войскомъ, и сталася великая битва от поранку, аж до вечера. Тогда индиане почали бѣгати; Александер их моцно билъ; и заразом Пор побѣгъ до своих наметовъ; тогда Порова войска убито двѣсте тысячей и тритцат

тысячей; Александрових убито дватцать тысячей. Видевши то Пор, иж войско ево много побито, и отишовъ до своих полацовъ и призвав к себѣ великих рицеровъ индийскихъ и рече имъ: “Видите ли, рицерове мои, иж з макидоняни билися есмо, да що противъ того учинило?” А они к нему рекли: “О великий царю Поре, не все людми роби, але пушал на них звѣрей дивних и сердитыхъ лвовъ и слоновъ великих”. Тогда Пор сто тысячей слоновъ, а на каждомъ слоне якъ вежи деревяниї, а в каждой вежи по десяти чоловѣкъ збройних; тогда противъ Александра пошовъ.

Александр всему войску своему приправитися казав прапорци, звонками малими, а тие слонове брязку звонного не слыхали. И пошли на них з вѣтру макидоняне, а двѣсте тысячей пѣших людей пославъ Александр, слономъ подсѣкати ноги казавъ. Тогда слонове, слышавши брязкъ звонни и шумъ прапорцовъ, и влекалися, и замешалися, почали еден з одним збегатися и битися еден з однимъ, и почали оние вежи ламатись, а люде, которые были у вежах, тие всѣ побились, а перское войско слоном ноги подсѣкли. Тогда Порова войско убито чтириста тысячей; що били у вежах, сами побилися; Александрових убито дватцат тысячей и триста. Видевши то Пор, иж войско ево розбито конское и слоновое, тогда Пор з малым людомъ за реку перебѣгъ до своих полацовъ.

А в той час Филонъ, великий воевода, притягнувъ до Александра с персидскимъ войскомъ, которих било тысяча тысячей збройного люду; и привели с собою сто тысяч коний кормних и даровъ барзо коштовних принесли Александру от Роксани, царицы ево. И рече Филон: “О великий царю и силний, а силний Александре макидонский, не подобает тобѣ противъ царя Пора индийского стояти и битися з нимъ, але мнѣ, слузѣ своему, роскажи ити противъ индийского царя Пора на битву”.

Видѣвши то царь Пор и индиане, в великий страх упали; а Александр о приѣзду Филонову велми рад былъ. Филонъ рече до Александра: “О великий царю Александре, поки будет Пор стояти противъ тебе, пусти мене до него з моим опришним людомъ”. Александр к нему рече: “Войско Порова силно есть велми, а рѣка тая непроходима конним ногами”. И Филон к нему рече: “Макидонским конемъ ни одна рѣка постояти не может. Да благослови мене пойти на него, абимъ твоим благословением поразили ево маю; абовѣмъ онъ есть царь индийский, а я есть з ласки твоей царь перский, а перское царство индийскому равно

есть”. Александер Филону рече: “Якъ реку тую перейти маешъ? И Филон рече: “Ты, царю, обачишъ”. Тогда Александер Филону дасть тысячу тысячей збройних людей, а тысячу тысячей пѣших людей з мечами и щитами. Тогда Филон приказав конним пѣших людей у забедра брати, а в той час на той стороне реки Поровъ войско все зобрано было, также Филон зо всѣмъ войскомъ своимъ пустився в реку; тогда передние плили, а задние якъ по суху перешли, винесли бовѣмъ на собѣ і вибили конними ногами воду на поле из реки; и так скоро наихавши на воиско Порово, пришли, зараз великою битву учинили с Поровим воискомъ. Александер, видевши смѣлость Филонову, здивився тому барзо, и не стерпѣхъ дале, так же зо всѣмъ войскомъ своим макидонским до реки, которою Филон перешов, і вдаривъ войском своимъ впоперек широкого поля; видѣвши то індіане, і велми устрашилися и почели бѣгати от солнца всходу, аж до вечера. А видячи то царь Пор войско свое розбитое, і падши на коня и побѣгъ, тяжко плачючи и молвячи: “Увы мнѣ, окоянному, чему дужий упали, а немовни повстали; якъ же макидонский царь силу Дариеву розбилъ, и Синай река не одержала ево”. Александер на Поровы намети нападе, и Пор из них утек до своей столице индийской.

Кгди Пор з великимъ жалем писавъ по всѣх старонахъ сѣверских просячи

Тогда Пор писав листи по всѣхъ старанах индийскихъ и сѣверскихъ, молвячи: “Великий богъ Пор, царь над царѣ, ознаймую вам, иж макидонский царь всю подсолнечною приняв і царя Дария убивъ и еше до нас пришов, который о причи людей моих побил, і Синай реку перешовъ, и землю мою спустошивъ; теды прошу вас з великою жалостью, придѣте мнѣ на помочъ, бо если мене Александер убьет, і вы не поможете побити перед силою ево”. Сливши то, многие языки от сѣверских сторон і пошли Пору на помочъ, которих без числа било — шесть тысяч тысячей. І направился Пор на бой против Александра.

III. 5. Александер послав Филона з листом, который был царемъ персидским; тогда Александер писавъ листъ тими словы: “Александер макидонский і перский, царь над царѣ, Пору індискому

царю пишу явно, абись готовії билъ на битво, а если хочешъ покоритися, а живот свои мѣти, поклонися мнѣ і дань давай мнѣ і войска посилаѣ, где потреба будетъ; а если тобѣ индияне, теди, Поре, из своей то войска виедь, а я з своего, а биймося сам на самъ, а войска наши нехай на сторонѣ стоятъ; а если ти мене убиешъ, тогды всему свѣту господар будешъ, а если я тебе убью, токъ же теж всему свѣту господар буду”. И Филон да Поре с тимъ писаниемъ пошовъ, и листъ од Александра подалъ. Тогды Пору листъ Александровъ прочитавши, и радовался тому непомаду, иж битися маеть за Александромъ самъ на самъ, абовѣмъ уфал на свою силу и потужность, иж былъ великого тѣла и моцного; і рече Пору до Филона: “Ти еси перский воевода?” Которому рек Филон: “я естем з ласки господаря моего царя Александра Перскому царѣству воевода і урияномъ, і фиником, і Людской земли, і всѣмъ восточним старонамъ”. Тогды Пору до Филона рекъ: “От ныняшняго дня Александер не маеть царѣствовать, але убить маеть быти от рукъ моих, а ти, Филоня, о животѣ своемъ промишляѣ, і буди першаном воевода, и от индиен дамъ тобѣ четвертую часть, тилко будь, Филоне, моим слугою”. Филон к нему рекъ: “Я есми з ласки господаря своего перской землѣ і всему востоку воевода, а ти мнѣ четвертою часть индиин даешъ, а мой господарь Александер, убивши тебѣ, і в твое индиин мене царемъ поставит”. Сливши то индияне, і рекли Филону: “Чему смѣло молвишъ, абовѣмъ не подобает послови много молвити, толко справляти посланцѣве”. І Филон рече к нимъ: “Не дивитися тому, индияне, абовѣмъ царя Александра вѣрній слуга, и посел волни, що хочеть, то молвит, а нѣкого ся не боить”. Которой смѣлости дивилися индияне велми много. Тогды еще Пору до него рекъ: “Дочку мою за тебѣ дамъ, а по смерти моей всеи Индиї господар будешъ, тилко будь моимъ слугою”. Тогды Филон ему рекъ: “Вѣдай о том, Поре, іжъ от ласки господаря моего Александра увесь свѣтъ отлучити не можетъ мене, абовѣмъ за одинъ волос царя моего увесь свѣтъ не годенъ”. [І рече Филон Пору: “Поспѣшайся скоро на бои; ждет тебе великий царь Александер во своей зброи на великом конѣ Дучупали, то той тебе так тне, щобъ тобѣ, Поре, и флюндыры опали”]. І то рекъши, и поклонився Пору, і отиде от него. И скоро Филонъ пришов да Александра, заразом Александер питав ево,

яковъ есть чоловікъ Поръ рожаемъ, а Филонъ к нему рекъ: “Тѣла есть великого і моцного, а не вертний на коню; [пойди на него, царю, у воли твоей богъ поможетъ, убити его маешъ”]. Тогда Александеръ, слишавши то і зоднувъ [и рече, и призвалъ Бога Савоффа, мовячи: “О великій Боже, на святыхъ почиваяи, помощникъ ми буди на сего Індинскаго Пора царя, Єденъ Богъ Адонаи Саваофъ, сотворивый небо и землю, и вся видима и невидима”. И то рекши], и положився спати; и заразомъ явился ему пророкъ Иеремѣя през сонъ, и рече ему: “Александеръ макидонскій, пойдѣ на Пора безъ всякаго страху, а носи на собѣ той камень, которій далемъ тебѣ во Иерусалиме, на которомъ написанъ господа бога Саваофа; и маешъ его смертю даровати. [Пора убити маешъ; у воли твоеи Богъ тебѣ поможетъ, а маешъ его заколотъ смертною раною подъ лѣвую паху”. Тогда] Александеръ возбужденъ отъ сна своего, и радъ былъ, мислячи о сонномъ видѣннѣ, і взявши копье свое и вѣхалъ зъ войска своего самъ, а Поръ зъ своего войска, — изъ обоихъ сторонъ, жеби имъ войска не помогали.

**Кгди Поръ за Александромъ
на герець вѣхалы.
Тамъ же Александеръ забилъ
Пора царя**

Ставши Александеръ на герцу, і визвалъ Пора индийскаго, и ударилъ копьями; тогда копий поломалися имъ до рукъ; и заразъ добили мечовъ, и поломалися имъ до рукъ и мечѣ. Александеръ, обачивши, ижъ Поръ моцній, ударивъ коня острогами и побачивши да Пора и рече ему: “Такова ли есть присяга, Поре, ижъ войска твое приступаетъ на помочъ тебѣ?” А Поръ азирнулъся и хотѣвъ войска свое іспинити; Александеръ прудко до него конемъ вернулъ и добивши кончера и ударивъ его подъ лѣвою руку, а конъ Александровъ и до смерти Пора ногами убилъ. Тогда индияне, обачивши, и почали бѣгати. Александеръ погнавъ за ними презъ все поле великое, побилъ ихъ три тысячи тысячей и много живыхъ поймалъ. А остатокъ, спадши с коней, поклонилися Александровы, и крикнули: “Буди милостивъ, великій царю Александре”. И Александеръ бою казалъ перестати, а тѣло Порово на котчій

злочѣстнїи взяты; и проводили да полацовъ его; царица его Тимищра до землѣ волос простирала, жалуючи господаря своего; тогда осмь тысячь индѣйскихъ владыкъ тѣло Порова до гробу его провадили з великимъ плачемъ и риданиемъ, и корону царьскую барзо кошовную вложили на голову его; такъ же и зо всѣмъ войскамъ своимъ Александер оплакалъ Пору и з великою честью поховавъ его. Тогда оттворили скарбы Александру Поровы; и обачивъ таковие скарбы, которихъ на семъ свѣте не видимо; барзо кошовнїи рѣчѣ; і всѣ цариє первїи, почавши от Адама, тихъ всѣхъ битвы от злата виписано било, дванатцать мѣсяцей челоуѣческихъ образовъ животной и переступной немалованно било от самага злата; а привели до Александра тысячу коней Поровихъ и тысячу фризовъ зо всѣмъ нарядомъ убранныи; привели тысячу перед него лвов на золотихъ ретязях, которые на битву навчены были; и принесли ему корону Порову, барзо кошовную от акиянта каменя, и перстень Поровъ; принесли ему настолнихъ майсках от самага злата сто тысячей; кубков от чистаго злата дватцать тысячей и три тысячи, и роговъ слонових злотам окованных дванатцать тысячей, иншихъ скарбов, которимъ и личби не било. А потомъ пришли до Александра многие цариє и князи околничие, и поклонилися ему до землѣ, и царемъ его прославили индийскимъ.

III. 6. Тогда Александер мѣшкав у Индиї два мѣсицы и царемъ поставилъ индийскимъ Антиоха, вѣрного своего воеводу. И тим обичаемъ Александер Индийское царьство приняли, а оттюль рушився зо всѣмъ войскомъ своимъ — з макидоняни, индияне и першани на Мастридонское царьство.

О Мастридонскомъ царьствѣ, где била царица невѣста на томъ царьствѣ і всѣ невѣсты

А оттюль рушився Александер да царьства Мастридонского. И услышавши то мастридонские невѣсты, ижъ Александер до них притягнул зо всѣмъ войскомъ своимъ, тогда онъ послали до Александра в поселство сто девиць краснихъ и дари барзо кошовнїи понесли, и листъ написали тими словы: “Вѣсть нѣкоторая пришла до нас, ижъ естесь Александер макидонскїи, и

перській, індійській, царь над царѣ; увесь свѣтъ узял еси, а тепер на остатку з нами хочешъ битву мѣти — иж жонами. Прето ж не подабаеть тобѣ з нами битися, абовѣмъ не вѣдаешъ, що ти ся от нас придасть, а мудримъ не потреба з нами, бо еси, Александре, нас розбиешъ, не много чести собѣ дабудешъ, а если ми тебѣ розбиемъ, великая соромота будетъ и ганоба будетъ; прето ж просим тебѣ, не остави нашей прозьби, а, написавши образ своей, пришли к намъ, нехай не царьствуеть нѣхто. А послалисмо тобѣ от золота чистаго и от камня барзо коштовного великие скарбы, при которыхъ і венець царицы нашей Клеопатри; послалисмо тобѣ девиць красних сто; а просим — умилосердися над нами, великій цару Александре, дари от нас прийми, якъ от невѣрнихъ людей”. Тогда Александер листь ихъ принялъ и дивился красотѣ от нихъ панян.

III. 7. А прочитавши листь, и зараз отписав до нихъ, такъ мовячи: “Александер макидонский и перский, індійский, царь над царѣ, мудримъ жонамъ мастридонскимъ пишу. Листь еси вашъ принялъ, и писмо ваше зрозумѣв, и за дари вамъ дякую, прето послал еси копие до вас, нехай царьствуют вмѣсто меня. А вамъ не подобает красних дѣвиць слати, бо смо всѣ жонатіі; вам одослал, а вы царьствуйте с покоемъ и на копие взирайте, а данъ мнѣ давайте, і войска посилайте на помочь двадцять тысячей жонъ, кгда ж маю на Мерселонское царство пойти на Евремитра царя, не хочет ми ся ему поклонитися и покоритися”.

О Мерсилонскомъ царствѣ и о смерти его от царя Александра

III. 8. Кгда Александер притягнувъ да царства Мерсилонского, тогда царь Евремитръ, услышавши, и зобравъ войска сто тысячей и седмъ тысячей, и вишовъ противъ Александра. Александер, то услышавши, и послав тысячу тысячей войска, и казовъ Селевкушу утаитися в нѣкоторомъ мѣсте тѣсномъ, и луговатомъ. Тогда Евремитръ з войскомъ своимъ на Александрово войско наихавъ, а Селевкушъ его без вѣдама своимъ войскомъ стрѣтилъ его и розбилъ войско его, и самага живого поймалъ, и до царя Александра привель. Тогда Александеръ казавъ его стяти; и такъ ся сконъчало царство.

**Кгда Александр
загнав поганские языки
за гори сѣверские
и тамъ мѣшкати мають**

III. 9. Сливашви то многіе поганские языки на сѣверской сторонѣ Порово убивство и мерсилонского царя Евремиттра, і велми ся убояли, и до Сѣверских гор утѣкали. Александр за ними гонилъ аж до великихъ и высокихъ гор, а тие Сѣвери зовутся, иж оттюль Сѣверъ вѣтръ выходитъ. И видѣвъ Александр мѣсто велми подобно, як бы ихъ закрепить мѣвъ, аби с тих горъ не выходили оние поганские языки, которіе тамъ забегли, [абы за тих горъ не вышли нигды; в том же мѣсти ставши, поклонился Богу и рече: “О Боже Богомъ и Господи, всим видимымъ и невидимымъ тваремъ творче, услышы мя в час сеи; ты еси предвѣчный Богъ Единъ, твоимъ именемъ и твоимъ повелѣниемъ создал еси мене и подаль еси в руки мои весь свѣтъ, да хвалю имя твое всесвятое; выслухай, Господи, прозбу мою, вели, Господи, сим горам иступитися в едно мѣсто”. В той час двѣ горы велми великіе и высокіе в мѣсто иступилися межи себе на двацѣть локоть. Александр, то видѣвши, прославил Бога], и ставши казал сипати горы барзо высокіе, и засипали мурами, жебы оттюль николи не вишли; и нарядивъ ворота промежку онихъ горъ мѣдѣние, великіе, и замазовъ ихъ сунклитом, а того сунклита ни огонь не жжетъ, ни желѣзом не можетъ его добити; и тамъ поганские языки закрепил; а на тихъ воротахъ поставилъ трубы барзо великіе; а скоро сѣверьскіи вѣтеръ повѣнетъ, то оны сами трубят от вѣтру сѣверского, и тие поганские языки не смѣют выходить, боячися Александра; а скоро тие труби услышат, то порозумѣють, же Александр стоитъ з войскомъ своимъ; а тие труби стояти будутъ аж до суда страшного. Тимъ языкомъ имена суть таковыя: Гоголфи и Магофи, Анасеси и Дръваси, Фотины и Фарзини, Наиматри, Аграматри, Пѣсийголови. Тие суть людие поганские языки, для великого ихъ поганства загналъ у пустіе гори Александр и закрепил барзо моцно. И оттюль рушився к нѣкоторимъ горамъ, которіе били над морем окиянскимъ, и став там зо всѣмъ войскомъ своимъ под тими горами, а тие гори над моремъ висят, а на тихъ горах мешкают дивніе люде бога.

**Кгди Александер
нашовъ людей дивнихъ
об одной нозѣ и об одной руцѣ**

II. 32. Тогда Алекоандер, ставши под тими горами, и обачивъ людей дивнихъ з одною ногою и з одною рукою; тогда, смотрячи на них, барзо дивился, и сказал гори оступити войску своему и многихъ поймали; и привели их до Александра, которых било три тысячи; и питаль их Александер, що би то за люди, и откул вселилися в тие пустие гори; а они, боячися Александра, и рекли ему: “Великий цару Александре, для великой немочи нашей вселилися есмо в сие пустие гори, якъ увидешъ нас, иж есмо калѣки, помочи тобѣ нѣякої не дамо; пусти нас, а ми повинные естьмо имя твое прославляти, мешкаючи в тих горах”. Тогда Александер умилосердився над ними и пустивъ ихъ; а они полезли в свои мѣста, і взишовши на гори и стали кликати великими голосами: “О безумній и неразумній Александре, якъ еси увесь свѣтъ обходив мудростию своею, а нынѣ мы тебѣ, калѣки будучи, овидели и перехитрили; а в нас скарбу без числа больше тебѣ, а кожи наши такъ тверди, иж ни однимъ оружиемъ не пробиет ихъ”. Тогда Александер, почювши, що они говорили, і великимъ гнѣвомъ наполнился и рекъ: “Каждая птаха от своего языка погибаетъ”. И то рекши, розказавъ войску своему оступити гори около, и казавъ пустити звѣровъ на гори, которіи називалися пардуси крилатие, а ногтѣ у нихъ, якъ серпы остри велми, аж у камень грузнуть; тогда налетѣвши, похватали ихъ барзо много, і виносли с той гори; Александер казал з нихъ кожи драти и мясо ихъ першаном индьяномъ казалъ исти, абовѣмъ барзо било смачно; жадная звѣрина не била смацнѣй ихъ; и тамъ без числа скарбу в нихъ нашлы, где оны мешкали. А отгюль Александер три днѣ ихав и приихавъ на границы Мастридонские.

**[Повѣсть о мастридонской
царици Кандакїи, о сынехъ ея, яко завоеваль
Александеръ зо всеми землями и царствами ея,
и посломъ былъ]**

III. 10. Сливши то царица Кондакия, иж Александер притягнув з войскомъ своим на границы ихъ, и послала нѣкоторого

зуграфа, майстра велми хитраго, і велѣла ему у войско Александрово умешатися, Александрово виписати, яков естъ чоловікъ Александер, аби его добре знала их; и онъ рад былъ ходити в поселство, где потреба; и заразомъ поихавши зуграфъ до войско Александрово и писав образ подобію его, и принес до царицы Кондакиї; и для того виписал его, иж часто себя посломъ чинилъ. И поставила его образ в ложниці своей и мислила, якъ би его ухвотити могла. А тая царица индискому царю Пору повинная била, ижъ ей сынъ Кандикторъ Порову дочку понял. Александер приближился к царьству Мастридонскому.

О царю ограмскомъ и о сыну Кондакиї царицы Кондавлюсу

Слишавши то царъ ограмскій Кандавлюсь, царицы Кондакиї сынъ, и боячися Александра, и побѣгъ из жоною и дочкою до матери своей Кондакиї царицы у Мастридонъ. Такъ же нѣкоторіи Еврагрит, царъ селенскій, видевъ бѣгучего для страху Александрова, і вдаривъ войскомъ своим на него, и жону и дочку его взял і всѣ скарбы его побрал, а то Кандавлюс тилко у сту коней утѣкъ, и бегучи трафилъ на сторожю Александрову; тогды сторожа Александрова поймала его, и привели его до Александра. Слишавши то Александер, ижъ поймали Кандавлюся, сына Кондакиї царицы, и Александер утаился, же бы его не знали царемъ, а велѣвъ себе назвати Антиохом, а на своемъ мѣсцу посадилъ Антиоха царемъ. Александер, якъ нѣкоторіи велможа, перед Антиохомъ стоял; а все хочачи самъ собою сходити Мастридонские царьство, Антиоху рече: “Пошли мене, царю Александре, Кандавлюса перед себя привести и о всѣмъ ти его питай, а мнѣ его дай стеречи”. И такъ Антиохъ казав Александру Кандавлюса привести. Александер привел его перед Антиоха, которого Антиохъ питал, сидячи на столицы Александровой, и питаль его: “Откул еси бѣгъ, Кандавлюсе, ижъ еси упал у руки старожі?” И Кандавлюсь к нему рече: “От страха твоего бѣгъ есми, царю, до матки моеи Кондакиї царицы в Мастридонъ; и Еврогрит селунскій царъ сусѣд мої повстал на меня и розбилъ

мене, і все имѣние мое побрал, и жону, и дочку мою взялъ, а я, великий царю, самъ у сту коней утѣкъ, и на твою старожю набѣгъ есми; а они мене поймавши, до тебя привели, [и твоя, царю, пригода на мнѣ стала: от злого чоловѣка яко от волка отбѣгль, да трафил на медведя], за которимъ будь милостивъ, а помѣстися кривди моеи”. И Антиохъ к нему рече: “Если не мене трафилъ еси, теди я жону твою, и дочку отищу, и верну тебѣ, и все имѣние твое, а мене гостя и приятеля у себя сподѣвайся”. И то рекши, Антиохъ призвав к собѣ Александра и рече во слухъ перед всѣми: “Антиоше, войска... килко тысяч, а иди с Кондавлюсомъ на Еврагрита, селунского царя, а если не верне з ласкою Кондавлюсову жону и дочку его, и все имѣние его, тогда приведи его ко мнѣ”. И велѣвъ ему тимъ обичеемъ говорити: “Александр, царь над царѣ, уже увесь свѣтъ приняв, и до тебя прышов есми, и розказую — поклонися мнѣ, и данъ принеси ко мнѣ, и Кондавлюсову жону и дочку верни з ласкою, и зо всѣмъ имѣниемъ его, а если того не вчинишь, тогда смертию лихою умроти маешь”.

III. 11. Тогда услышавши то Еврагритъ, и послалъ сторожу свою, аби ся вѣдали, если много войска Александрова; и видели тилко одну сторожу Александрову, а потаемного войска не видели, и рекли, пришедши: “Мало войска Александрова”. И Еврагритъ тому рад былъ и хватился на войско Александрово скоро барзо, а хитрости Александровой не зналъ. И Александр потаемное войско из лугу вивель і на Еврагрита царя ударив, и розбилъ ажъ до конца войско его. Еврагритъ страху Александрова убоявшись и пробѣл самъ себя мечемъ своимъ и умре. Александр, пришедши до города его, жону и дочку Кондавлюсову взялъ, и спустошивши землю Еврагритову, и пошов з войскомъ своимъ да Антиоха Александеръ с Кондавлюсомъ, и поклонилися Антиоху. Антиох, сидячи на столицы царьской, и рече Кондавлюсу: “Возми все свое имѣние, и пойди до матери своей Кандакии царицы”. И Кондавлюсь к нему рече: “О великий царю Александре, всю прозбу мою учинил еси, уычини жъ еще хотѣние мое, пошли, царю великий, со мною сего великаго воеводу своего Антиоха, да матери моей Кандакии царицы в посельство, абовѣмъ онъ всю землю твою учинил, и всѣ потреби твои справить у матери моеи, и дани всѣ отберет, бо Антиохъ воевода твои велми мудрий, абовѣмъ видѣвъ

есмо его на битвѣ велми рыцаря смѣлого и милосердного, [которіи жену и дочку мою от рукъ Евгаритовыхъ избавилъ; имѣи мнѣ вѣру, царю Александре, же жедного зла оному послу не сотворить матери моя; знаю, же честно и вдячне прїиметь, яко розкажу матери своєї по достоянію о всеи пригоди своєї, що єси, царю, мене и жену и дочку от рукъ Евхаритовыхъ вызволилъ; разумѣю, же поклонится тебѣ матери моя, великіи царю, и вся царствїя наша под власть твою поддастся и дани тебе дамо". Потомъ Антиохъ рече до Кандавруса: "Не бойся, Кондаврус; ніякого зла не будетъ тебѣ от мене, ни женѣ, ни дочцѣ твоєй; и пушу васъ живыхъ с почестїю до матери твоєи и посла своего пошлю з тобою, великаго воеводу Антиоха, которіи жену и дочку отніялъ от рукъ Евгаритовыхъ; а все по достоянію розкажи матери своєї, що ся тебѣ прилучило от Евгариды и от мене, Александра"]. Потомъ Антиохъ рече до Александра: "Пойди, Антиоше воевода, да сестры моєї Кондакїи царицы в поселство в Мастриндонское царство со сином еѣ Кандавлусомъ". [Потомъ Антиохъ пирь великіи вчинилъ и чествовалъ Кандавруса]. И рече ему такъ: "Александр, царь над царѣ, мовилъ тобѣ такъ, ижъ стоит на границы земли твоєй и дани от тебя ждетъ, а если дани до мене не пришлешъ, тогда зо всѣмъ войскомъ своимъ у твою землю пойду". Александръ, перед нимъ стоя, рече: "О великіи царю Александре, листъ до царя напиши". И Кандавлус, стоячи, рече: "Не подабаеть, царю, да матери моєй писати, если таковїи чоловѣкъ и мужъ посломъ идетъ; якъ ты справишъ, такъ и онъ". [А самъ царь Александръ поѣхавъ за нимъ в поселствѣ вмѣсто Антиоха и листъ написалъ Антиохъ до царицы Кондакїи таковымъ обычаемъ: "Радоватися! Тебѣ пишу, царице Кондакїе, из сынами твоими; ознаймую тебѣ, жемъ я, царь Александръ Макидонскїи, по милости Божєи Бога Савоофа, царь царемъ на всю землю от востока до запада и на вси концы розныхъ языковъ. Слышала єси, царице, о мнѣ, ижъ Пора царя силнаго убилемъ за его непокору. И тутъ на границы Мастриндонскаго царства пришодемъ зо всима силами войска моєго и послалемъ до тебе вѣрнаго и хоробраго великаго воеводу своего Антиоха и з сыномъ твоимъ Кандаврусемъ во поселство, котораго от рукъ и неволи Евгариды, сумежника твоего, отнялъ и животь его даровалъ. Буди жъ тебѣ вѣдомо, царице,

если миру хоцеши, да поклонишися мнѣ и дани будешь давать, которыхъ сорокъ лѣтъ не давала, то сама с покоемъ живи и царствуй; а ежели не хоцешь покоритися и дани мнѣ давати, заразъ вѣрнаго моего воеводу посла до мене отсылай... самага со всѣми силами сподивай ся мене до себе". Тотъ листъ написавши, Антиохъ подалъ Александру и рече Антиохъ до Александра: "Такъ мовь, Антиоше, за тымъ листомъ до Кандукіеи: Александеръ цар Макидонскіи по милости Бога Саваофа цар над цари от востока до запада, и всему свѣту господарь, тебѣ царици Кандукіеи: Радоватися! затымъ и с покоемъ жыти". То рекши, отпустилъ ихъ Антиохъ, Конадавруса со Александромъ]. И поклонилися Антиоху до земли. Антиохъ казал принести дари коштовниї, якъ цару, и даровал Кандавлюса, и доровавши из честию отпустихъ ихъ от себя [до Мастридоніи].

Кгди Александер себя посломъ учинив до Кондакиї царицы мастридонскої

III. 12. Тогда Александер и Кандавлюс обадва пошли до Мастридонского царьства. И Кандавлюсь Александровы рекъ: "Заправды, Антиоше, яко на всем свѣтѣ таковаго чоловѣка подобнаго тебѣ не видѣвъ". Александер к нему рече: "Вѣр ми, царю Кандавлюсе, ижъ много есть людей старших, нѣжли я, у царя моего Александра; Филонъ — воевода, а я меншиї слуга Антиох". И Кандавлюсь к нему рече: "Я тих видѣвъ на сей битвы, але ты лѣпшей всѣхъ, потужнии билъ, и милосердний до людей, абовѣмъ достоинъ еси бити всему свѣту царемъ". Александер почал себѣ мишляти, если не догадается Кандавлюсь, ижъ онъ Александер, и рече ему Александер: "Если нам що трафится в той дорозѣ, не видай ти мене, Кандавлюсе". И рекъ ему Кандавлюс: "Антиоше, любимиї мої товарищу, смерть собѣ за животъ прийиму, и тебя не оставлю". И такъ идучи, обадва дошли нѣкоторой гори и пещери великої, где били елинские боги во мукахъ, коториї називалися богами на семь свѣте. Александер да Кандавлюса рече: "Спитатись и пойти в пещеру тую хочю". И рече ему Кандавлюс: "О великиї мої Антиоше воевода, коли хочешъ увѣрити, що есть в той пещерѣ, теди немного уступивши, обачиш

дива много, але ознаймую тобѣ, далей хто поступит в тую печеру, гої отгюл не вийдетъ”. Александер рече Кандавлюсу: “Товарышу мой, такава лих вѣра твоя ко мнѣ, ижъ не хочешъ зо мною в пещеру ити?” Кандавлюс рече ему: “Антиоше, если ти в пещеру пойдешъ, не будетъ тобѣ никокого зла, абовѣмъ великиї маешъ разумъ и щастя маешъ великого царя Александра, бо смѣло хочешъ вступити в тую пещеру, если бимъ вѣдалъ тамъ пойти умерти, нежли би одинъ волос от волос главы твоеї згинути мѣлъ”. Которому рекъ Александер: “Кандавлюсу, прошу тебѣ, товаришу мої милый, пожди меня тутъ, а я пойду в тую пещеру, гилко скажи дорогу”. И указав ему Кандавлюс дорогу. [Кандаврусь со женою и дочкою своею с плачемъ говорили до него: “Любимый нашъ Антиоше, воеводо сильный, не иди тамо у тую подземность, бо не можешъ оттоля выйти”. И много плачуше, его втишали и унимали. Рече к нимъ Александеръ: “Аще Богъ возхощетъ, то явить мнѣ, що ся тамъ дѣеть, и здрава и цѣла мя оттоля вынесетъ за помощію Бога Саваофа; бо я из своимъ великимъ царемъ Александромъ весь свѣтъ сходилъ, и до мора пришлисмо, и розніе языки поганскіе повоевалисмо, и край свѣта былисмо, а теперъ за помощію божію пойду у тую тму и подземность глубокую. Аще буду живъ, то вы мене третяго дня оттоль чекайте”].

Кгди Александер до пещери пошовъ, где мучилися царѣ, который називалися елинскими боги

Тогда Александер прощався с Кандавлюсом, и пошовъ до пещери, и молився господу богу Саваофу, и скоро вступилъ в пещеру, тогда обачивъ дивнихъ людей, звѣрообразниї и велми страшниї показовались ему. Александер ихъ не мало не боявся, и поступил далей у пещеру, и обачивъ тамъ Крисѣ и Ермосека, которые називалися елинскими боги. Тихъ Александеръ видѣчи, дивився непомаду, и приступивши до единого и рече: “О дивние чоловѣцы, що есте за люде?” А они реклы: “О великиї цару Александре, ми били царие земниї, якъ и ти тепер, Александре, але за гордость и подношение наше, ижъ есмо називалися елинскими боги, и возгнѣвался на нас господь богъ небесниї, и звязал нас великими

оковами, и укинулъ нас у сию пещеру, где души наше мають до концанія вѣка бити”. Александер к нему рекъ: “О звѣрообразній людие, що есть...?” “Тие то суть людей, ижъ не мислили тие на семь свѣтѣ мешкаючи”. И Александер к нему рекъ: “Якъ бихъ ты видѣвъ где, чоловѣче, пред тимъ бивал?” И онъ к нему рекъ: “Ходивъ есми кались на дивниі людей, где бивал. И тиі тамъ дивние люди розбили мене, и тамъ на столпѣ образ моі”. И рече к нему Александер: “Якъ имя тобѣ есть?” Рекъ ему ониі чоловѣкъ: “Я есми Сосхонос индиискій царь, бывал есми всему свѣту царь от востока и да запада, и поднесся есми великою пихою, и хатѣвъ есми на краі свѣта вѣдати, и билъ тамъ на востоку; тогды встали на меня дивние люде, и все войско мое розбили, и мене самаго на том полю убили; тогды ангели лютиє душу мою звязавши, и в сую пещеру вкинули, и тутъ маю мучитися за мое великое безумие и возношение”. Тогды Александер, вислухавши, и пошов далей и обачивъ Дария, тестя своего, и дивился тому барзо; которому рекъ Даріі, обачивши: “О премудриі и славниі во чоловѣцѣх сыну моі Александре, чи й ти з нами осуженъ бити маешъ, пришевъ еси до сих мукъ?” Александер к нему рекъ: “Не з вами пришовъ есми тутъ бити, але пришовъ есми тилко вас навидати, а навидивши, хочу знову от вас пойти”. Даріі к нему з великимъ плачем мовиль: “О премудриі и великиі цару Александре, пожды еще, скажу тобѣ дивние и чюдние sprawy, а наперед ознаймою тобѣ, сыну мою, ижъ Кандакия Мастрадонская царица писала образ твой, а скоро да неі приїдешъ, познати ты маеть по образу твоему; але не бойся, сыну моі, пойди, поможет тобѣ господь богъ Саваофъ, и оборонит тебя от рукъ еѣ”. А потом Даріі велми плакалъ и рече ему: “Сыну моі Александре, питає тебе, якъ тамъ Перское царство стоит и якую дочка моя маеть любовь с тобою?” И Александер к нему рече: “Персида з макидоняни с покоемъ царствуетъ, у великомъ покою стоитъ межи всѣхъ царствъ земскихъ, якъ кринь цвѣтетъ, а дочка твоя Роксанна зо мною добре живеть, якъ райская рожа квѣтнетъ межи всѣхъ земских царствъ”. Сливши то царь Даріі, и велми жалосно плакал, и рече ему: “Пойди, сыну моі, обачишъ индийскаго царя Пора и Реклея”. Тогды Александер, поступивши далей, и обачивъ Пора такъ же звязанного ланцугами желѣзными. И рече ему

Александр: “О великій цару Поре, якъ ровнялся еси богу небесному ровен бити; нынѣ якъ негуршиї чоловѣкъ теперъ”. И рече ему Поръ: “Александрѣ, всѣ терпѣти мають, которіи земскою славою и силою подносятъца, прето ж и ти, Александрѣ, не подноси пихою, абы с нами не биль осужденниї; а прошу тебе, пойдѣ от насъ с покоемъ, а жалуй царицу мою Клѣврету, якъ матку свою”. Александр к нему рече: “Не фрасуйся ти, умерли”. И то рекши, Александр пошов от них с печери; а скоро вийшовши с печери, знашов Кадавлюса, которіи его чекаючи, горко плакал, умишляючи, ижъ не вийдетъ с печери тоѣ. А Кандавлус скоро обачивъ Александра, великої радости наполнился и рече ему: “Чему в сей печеры такъ давно мешкал еси заправды, Антиоше? Великое щастя маешъ, ижъ с тои печери вишовъ еси в целости. А повѣж ми, що еси видѣвъ тамъ?” И онъ ему повѣвъ все, що ся дѣяло тамъ.

III. 13. И шли оба два да Кандакиї царицы. Тогда Кандакия царица, слышавши о приходу сына своего Кандавлуса и велми рада тому била; а скоро сынъ еѣ пришовъ, и посел Александровъ з ним, тогда царица, уставши з мѣсца своего, и далеко ихъ стрѣтила, абовѣмъ слышали, ижъ Александр сына еѣ оборонилъ. Тогда царица великої радости наполненна била и питала его, що ся ему пригодило в дорожѣ. И Кандавлус все розказал, шо ся над нимъ дѣяло. И взявши Кандавлус Александра за руку, и привел его к матере своєї и рече: “Матко моя, сей Антиохъ, посел Александровъ, той мнѣ живот даровал, жону мою и дочку мою от Еврагрита царя от нас еси, и все имѣние мое вернул, прето, матка моя, вомѣсто сына своего прими, абовѣмъ болшиї есть Александра и от всѣхъ слухъ его”. Слышавши царица Кандакия и рекла: “Добре, ижъ пришов еси ко мнѣ от великаго царя Александра в поселствѣ”. И дивовалася красотѣ лица его, и рекла ему: “Трех сыновъ мают, а от сего часу ти мнѣ четвертиї будь”. Александр, ставши, поселство правил; [далъ листь ей, царице Кандукее, и рече: “Царъ мой Александръ Макидонскій през мене, Антиоха, казалъ тебѣ радоватися много; да если хочешъ у покою жити з нимъ, дани казалъ давати, которыхъ еси сорокъ лѣтъ не довала. А если не хочешъ, заразъ мене отсылай до господара моего великаго царя Александра; то самаго его сподивайся до себе со

всими Макидоняны”]. А Кандакия царица дамислилася, мовячи: “Се заправди самий Александер”. И рекла ему: “Хотела бихъ, Антиоше, абис з синами моими царьствовал, да Александра южь не ходиль”.

Кгди Кандакия царица повела Александра до скарбы и до образа его

И потомъ рекла ему: “Пойди в царьские скарбы а огляди, що маю послати великому цару Александру”. И взявши его за руку, привела в царьские скарби и показала ему незличьние скарбы, а патомъ привела его в ложницу свою и на образъ его сматрѣла, и рекла ему: “Що, Антиоше, дорогшого видѣлъ еси в полацахъ моихъ? А образ тотъ знаешъ, хто есть? Тогда Александер зякалься, и рекъ царицы: “Мнѣ имя есть Антиохъ, верний слуга Александровъ”. Царица к нему рекла Александру: “Тебѣ в рукахъ своихъ маю; а если мнѣ не веришь, посмотри на образ своей, кому подобенъ есть?” Александер хотѣвъ образ свой змѣнити и рекъ да царицы: “Заправды природилемъся к нему, и за то мя любитъ госпадар мой царь Александеръ, и многие ми люди кланяются вмѣсто господаря моего царя Александра”. И рекла ему царица: “Заправди ти еси самий Александеръ; уже я нынѣ всему свѣту царица, гды ж тебѣ в руках своихъ маю, а вѣдай о томъ, Александре, ижъ по воле пришов еси, але отсюль южь не увидешъ”. Александер помислявши и хотѣвъ царицу ухватити и с полацов скинути, и тамъ грозно сматрѣл на нея; царица то пообачивши, и розмишляла, ижъ зменився образ его, и грозно на неѣ позираючи. И розмишляв собѣ Александер, приступивши к ней, и взявъ еѣ за руку, и рече еѣ: “Не маешъ, царица, отсюль вийти, аж тебѣ убью, и вишовши с покою твоего, сына твой обидва убью, и самъ з ними чесно умру”. Царица то слишавши, и веселимъ сердцемъ приступила к нему и рекла велми радосно: “О великий цару Александре, сыну мой, госпадарю, не тужи ани мисль собѣ жадного от меня зла, и смерти от меня не будетъ, абовѣмъ я тебѣ не мишлю никому объявити, а ни сином своимъ казати, але многими дары почтити маю и до войска твоего отпущу тебе, и с честю великою, несть бо вѣмъ годено мнѣ такаваго чоловѣка загубити, а если бихъ тебе, великий цару, убила, а хто би тому свѣту защитник был? [Глава бо твоя и

животъ весь свѣтъ держитъ. Не подобаеть мнѣ, царю, всему свѣту головы отсѣцати; але хощу тебе за сына мѣть себѣ. Да о всѣмъ не печалень буди, великіи царю Александре]. И такъ разумѣю, иж не есть увесь свѣтъ годенъ на земли... прето ж, Александре, самъ посломъ не вчини себя, бо не вѣдаешъ, що ся тобѣ пригодить”. Александер то слышавши, и поклонился еї до земли и рекъ еї: “Нынѣ, царице, будешъ мнѣ matka вомѣсто Алимпіи царицы Филиповы”.

III. 14. А Кандакия, его взявши, вивела с полацов еѣ царьскихъ. И в той час пришов еѣ сына Дарифъ от Александровихъ сторожей побить былъ; тилко самъ ледво угѣкъ; и услышавши то Дарифъ, ижъ Александровъ посел есть Антиохъ от матки его Кандакий царицы, и хотѣвъ Александра забиты, розумѣючи, иж то есть Антиохъ. А Кандакия то услышавши, и рекла сыну своему Дорифу: “Не подобаеть тобѣ Александрова посла убити Антиоха. Александер бовѣмъ брата твоего от великого зла вибавил, и жону и дочку его отнялъ, і все имѣние его вернулъ, и живаго ко мнѣ с честью отпустилъ, и посла да нас прислалъ любимаго своего Антиоха воеводу, просячи от нас покою и даны от нас жадаючи. Лѣпше бовѣмъ, сыну, тобѣ самому умерти, нежели Александрова посла убити”. Дорифъ к ней рекъ: “Ти мнѣ одного чоловѣка Александрова не хочешъ дати убити, а онъ моих килко тысячь людей побилъ, и тестя моего индійскаго царя Пора убилъ; прето о том matka моя вѣдай, ижъ Антиохъ отсель не видит живъ”. Слышавши то Кандавлюсова жона и зараз сказала Кандавлюсовы, ижъ Дорифъ товарища его любимаго Антиоха убити хочеть. Кандавлюс то слышавши и зараз побѣгъ до матери своей, и застав Дарифа з голимъ мечемъ, а хотѣлъ Александра убити, которого matka одержала, рвучися о голий мечъ. Тогда припадши Кандавлюс, отнял у Дорифа мечъ и хотѣвъ его самага убити, и много напоминал, мовячи: “О непотребний чоловѣче, если ся кажешъ дужимъ бити, пойдѣ у войско и убий его, абовѣмъ коли возметъ мечъ свой, тогда однимъ замахомъ такихъ сто убиеть, ижъ я и ти не можемъ постояти перед силою его”. И Кандакия царица много напоминала сына своего. Александер стоялъ покорне, ничего ни мовячи. И взявши царица Александра за руку, вивела его с полацов на двор. Александер обачивъ, ижъ Доривъ хочет его

убити, и zarazом взялъ мечь свої в руки свои и рече Дорифу: “Вижу тя, иж мене хочешъ убити, прето ж вѣдай о том, ижъ смерть моя первѣя уморить тебѣ самага, абовѣмъ не такъ макиданяном смерть страшна, якъ вамъ; а если нынѣ посла Александрово убити маешъ, в томъ цару моему не великую кривду учинишъ, а господаръ великий царъ Александер на помсту приїдетъ, где би ся скрити маешъ пред нимъ; вѣдай о томъ, иж во утробе матернѣ укрытися не можешъ; а если би вѣдал господаръ мой о томъ, ижъ Кандакия царица послы убиваетъ, не мене б тут славъ, але самъ би своею головою со всѣмъ войском своимъ пришовъ в твоей поселство”. А Кандакия царица и сынъ еѣ Кандиктор и Кандавлюсь [ко Александру говорили: “О мудрїи и премудрїа, и славнїи, сердечный, и страхо язычный покрываетъ мудрость”. Тогда Кандукїея царица и сынъ ея Кандаврусь и Карторъ, похвативши Александра за выю, облобызаючи его и цѣлующи], з великую прозьбою и зеднали Александра з Дорифомъ, а потом его отпустили и барзо коштовними подарками даровали. И рекла Кандакия тихимъ гласомъ: “Отнеси, Александре, дочцѣ моей Роксаннѣ перстень”. [Потомъ другїи дала ему перстень] щотирми камени хитростю матницъкою урублениї; и дала ему оружие от Ксанефы гвоздия урублена аспидовой кожѣ; [даровала ему фарижъ, бѣлымъ арпагинскимъ беркомелскимъ седломъ осѣдланна, Фрагинской странны; дала ему шоломъ орол орлу на персяхъ сидячи, слова пишутъ], и инъшихъ скарбовъ бес числа надавала ему, и з великою честью отпустила его, и дани ему дала, которихъ даниї Александер не хотѣв взяти; а Кандакия ему рекла: “Если дани не возмешъ, тогда тебя познают, ижъ еси Александер”. И то рекши, велми силно заплакала, и мовила: “Пойди з богомъ, а з нами примирѣе возми”. А рассказала своимъ сыномъ Кандавлюсу и Кандикштору и Дорафу отправодити до сторожи его.

Кгда Александер о поселства пришовъ от Кандакиї царицы

Тогда Александер пришов с поселства от Кандакиї царицы мастридонской; тогда велможи стрѣтили его и велми радоснїи били. Александер Кондовлюсу рекъ: “Вѣдай о томъ, Кандавлюсе,

ижъ самїи Александер есть”. А они то слышавши, рекли: “Если ти Александер, тогды ми всѣ помремъ от тебе”. А Олександр к нимъ рекъ: “Не бойтеса мене, я вамъ живот дарую и з великую честию отпускаю вас”. И честовах ихъ, великими дары надарив, и дари ихъ вернулъ, и отпустивъ ихъ до матери Кандакии царицы.

III. 15. Тамъ жа Александра стрѣтили великии воеводи Птоломей, и Анѣтиохъ, и Филон рекли ему: “Чаму, господарю, животомъ своимъ хочешъ увесъ свѣтъ замешати, и непочесно маешъ в чюжихъ земляхъ умерти, и насъ всѣхъ в поганскихъ рукахъ оставити?” Александер, тѣшачи ихъ, великое учинивъ веселие, и всѣмъ повѣдал, що ся ему трафило в той дорозѣ у Кандакии царицы. И пиръ великии вчинивъ войску своему, [и такъ веселилися много. Потомъ спочивалъ с покоемъ през всю тую ночь и на завтрей таки принялъ вси царства земскіе всего свѣта, которимъ нѣсть конца на вѣки вѣковъ аминь].

**[Повѣсть и пророчество
о смерти Александровой,
и яко отшедъ от Амастридонїи до Персѣды,
жены своей Роксанны царицы,
зо всимъ войскомъ своимъ
и яко роздѣлилъ царства
вси велможамъ своимъ]**

III. 16. А назадъ трее рушився з войскомъ своимъ до Перского царства до жены своей Роксанны царицы, и барзо великие тамъ радости вчинивъ, и земские царства всѣ ведлугъ порядку расправил. Антиоху далъ Индийско царство; Филону далъ Перское царство и Ливия и Киликию. Птоломею далъ красную землю Иерусалимъ, Египеть, и Полестину всю, Межиречее, Фичийскїи островъ. Селевкушу далъ Римское царство; и все ведлугъ обичия розделив, а з Роксанною царицою своею рокъ мешкавъ з великою радостю; а отгюль Александер потягнулъ зо всѣмъ войскомъ своимъ; которое било и дворѣ его, до великого Вавилону, такъ же исходивъ Мастритонское цорство и все ведлугъ обичаю расправил.

Кгди Александру явився пророкъ Иеремѣя во снѣ, ознаймуючи ему конецъ вѣка

III. 17. Той ж ночи явився Александру пророкъ Иеремѣя во снѣ и рекъ ему: “Пойди, Александре, на уреченное мѣсто до великаго Вовилону, абовѣмъ уже число литъ твоихъ сходитъ, вже тобѣ земля роступитя маеть, откул еси вийшовъ, абовѣмъ земля еси, в землю пойдешъ; а вѣдай о томъ, ижъ отчизни своей не узриш, а от слуги своего маешъ умерти, от потравного яду; прето що-нарѣхлѣї иди до Вовилона и тамъ земские царьства расправъ ведлугъ обичая, и землю упокої”.

III. 18. Тогда Александер от сна своего возбуждшися, и у великій страхъ упалъ, мишлячи о сонномъ видѣнїи и смерти своєї, и велми сильно плакалъ, сидячи на лужку своемъ, тогда пришли к нему Филонъ, и Птоломей, и Антиохъ, и нашли его плачущагося, и сердце его великою жалостью обнято било, [яко якїй корабль глубинами морскими обятъ от волны обуреваеть; также Александеръ у многіе и великіе мысли гналъ, страшно сонно видѣнїе помышлялъ, и на постели лежащи плакалъ]; тогда велможи, видячи его смутного и жалосного, и заразом царьские кароны поскидали з голов своих и землею главы свои покрывали, и до Александра з великимъ плачемъ мовяли: “О великій цару Александре, чему радость мешаешь у великую жалость”. Тогда Александер ставъ повѣдати сонъ свой, а они слишавши дивние слова его о сонномъ видѣнїи, устрашилися велми; такъ же они видячи господаря своего смутного, и хотѣли еше потѣшити, и мовяли до него велми потѣшними словы: “О великій цару Александре, намъ такъ ся сонъ разумѣеть, ижъ от многого спания, и от великой мисли страх великій на каждого чоловѣка приходитъ, и мозокъ головнїи розжигаетя; тиди о томъ, цару, не тужи”. А Олександр, то слышавши, и рече: “Слава тобѣ господи, иж есиї чуднїй, и дивнїй, непостижимїй, и неописаннїй, и недовѣдомїй, и неислидованѣне, все от небития во битие привелъ еси, но не яко я, господи, хочу, але якъ ти мнѣ позволишь”.

III. 19. И то рекшиї, знову до воевод своих рекъ: “Если мене смерть постигнетъ, хто будетъ память мою по смерти чинити, гды ся душа с тѣломъ ростанеть?”.

III. 20. И то рекши, Александер зараз поихавъ до Вовилону. От того часу завше смерть свою споминал и смутенъ бивальъ, а скоро приихавъ на великое поле на Синар и ставъ наметом своимъ. Тогда велможи Александровы, видячи его смутного, и хотѣли его розвеселити, а рассказали войску его всему на поле стати воевнимъ обичаемъ, яко би на битву пойти, и глядячи на войско и рекли: “Алекса̀ндре, силниї цару, чему в жалость и смутокъ великъ сердце свое потопляешъ; видишъ, цару великиї, якому люду учинив тебѣ богъ господаремъ? Теди, цару, подобно тобѣ веселитися, а не смутковати”. А Олександръ велми плакахъ и рекъ: “Всѣ тие в пятидесятихъ летехъ побити мають”. А в той час било зобрано без числа языков: персиї, инъдѣяне, сурусияне, римляне, иерусалимляне, мѣдяне, финицы, иселафы, аравиты, мидницы, египтяне, ефиопляне, вовилоняне, елини, халдеякияне, трояне, кумяне, макидоняне силниї, и всѣ восточние поганские, и полудениї стороны, властители царие и царицы, князи великие и потужниї рицорове, которихъ не можетъ чоловікъ сказати, а ни виписати от множества языковъ войска Александрова. И в той день приїде к нему от макидонян и от матки его царици Олимпиї учитяль Аристотель и казавъ премудриї.

Кгди до Александра приїхав посел от Макидоніи и от матки его Олимпиї царицы

III. 21. Услышавши Александер, ижъ приихавъ поселъ Аристотель, Александръ велми рад былъ, и велми ми ся кохал в немъ, и радуючися к нему рекъ: “Пришов есиї, негасиміи свѣтилнику мої, и казателю разуму моему, филозофе великиї, всей мудрости, Аристотелю, небесной и земной; великой твое мудрости дивились елини твоему разуму, дивились твоей хитрости, дивились египтяне, волсви і звѣздохетники великиї, 40 мудрецѣ и лудниї”. И пита его Александер, мовячи: “А премудриї Аристотелю мои, повѣж ми, якъ тамъ Макидонское царьству стоитъ, а жива ли есть matka моя, любимая Алимпия царица? Слышали есте а мнѣ, яко все земли приняла есмо, і великихъ битвъ взысковалисмо, и царей великихъ восточнихъ и полуднихъ убили есмо, и

Макиринскихъ островов дошли есмо и мукъ земнихъ, где суть елинские боги во мукахъ, дошли есмо; тамъ виделисмо, во прапостехъ земнихъ мучатся”. Тогда Аристотель, слышавши то, и дивился тому барзо, и рекъ: “От всего свѣта цару великій Александре, силній и славній во чоловѣцѣхъ, вся подсолнечная земля тобѣ дивится, и не можешъ сказати от великої твоей мудрости, ижъ тебѣ богъ дароваль; тим же ни одному чоловѣку не даль еси вигратъ, а Макидонские царство радуется и веселится и цвѣтет, якъ благоуханній кринъ межи всѣми царствы земскими, и бога за тебя непрестанно просятъ, а matka твоя Олимпия царица благодарственно царствуетъ, и жалосно тебя позираетъ, якъ би могла тебе видети, або слышати о тобѣ, и проситъ тебе вселюбезная matka твоя: “Послухай, сыну мої любимий, ти мене не послушаешъ, а я не могу тебѣ видети, если тобѣ, сыну мої, нѣякъ до нас приїхаты, теди ми до тебе приидемо, тилко намъ повели, где би смо мѣли знати”.

III. 22. От тихъ словесехъ Александер рожжаловався и рекъ: “Хвалю всякого сына, ижъ которой слышаетъ отца своего”. И то рекши, Аристотеля взялъ за руку, и посадивъ его за столомъ, и все велможи его и князи, царие земские, и моцние рыцорове по достоянию за столомъ сѣли, а Филонъ, и Птоломей, и Антиохъ, и Селевкушъ за другимъ столомъ сѣдали, близко стола царьского. А гды южъ било по столу, тогда Аристотель поселство правил и листъ подалъ да Александру от матки его, которой листъ писал тими словы: “Всесладкий и любезний свѣту, сыну мої Александре, всего свѣта цару силній, я, любимая matka твоя, Олимпия царица, пишу, ознаймуючи тобѣ, ижъ есть тому килко лѣтъ, якомъ видѣла светлое лице твое; прето, сыну мої, не такъ немилостива я, якъ тобѣ ся видить; а если тобѣ не годно приити, тогда мнѣ годно приїти до тебе, и с тобою видѣти”.

III. 23. И зараз Александер листъ от матки принял, и прочитавши велми весел был, а видячи тое велможи его, царие и князи, и великие рыцорове его, убиралися барзо въ коштовній сукнѣ, и весели били, видячи своего великого царя Александра и радости великої наполнилися. Тогда премудрий Аристотель Александра питал, мовячи: “О великій цару Александре, зо всего свѣта скарби

великие зобрал еси, а где ж суть оние скарбы?” А Олександр посмотрив на велможи стоя и рече: “Ото есть товаришу мої и вѣчние скарби мої, то есть царьские скарбы и честь моя земная, и великая слава”. И такъ Олександр в тотъ часъ барзо ся веселивъ, и опочивъ.

В той часъ одинаго воевника першенина, от велмож земских, а на томъ мѣсцу оголивъ собѣ голову и бороду, былъ уже велми старъ. Тогда Олександр, обачивши его, і рекъ: “О любимїи мої Менсуре, чему [честь мою так обругаль еси, але и свою честь и старость и с псомъ змешаль, и старость свою зганбилъ], за псом еси честь свою отказал”. И росмѣявся ему Олександр. И рече тотъ Мерсуль: “Великїи царю Олександре, для того жъ тое учинил [в старости лѣтъ своихъ, абымъ тебе господара своего великаго цара тою честїю возвеселилъ, видячи тебе такъ фрасобливаго], аби старостью своею увеселил”. И много ся то Олександръ смѣялъ.

Того ж часу привели до Александра три тысячи разбойниковъ; тогда Олександр казав ихъ заразомъ повѣсити, а велможи приступивши и рекли ему: “Судиямъ достойно есть судити, а царю недостойно убити, але милосердие над ними чинити”. Тогда Олександр починивъ з нихъ ловци и пустилъ ихъ.

И того ж дня привели до Александра чоловѣка халдеенина, токоваго стрѣльца, ижъ ничего своими руками не отминул, и скрозъ перстень стрѣлялъ; тогда Олександръ казавъ ему перед собою стрѣляти, а онъ не хотѣвъ, и другиї раз рече ему, абы стрѣлял, а онъ не хотѣвъ; а Олександр казавъ его стяти; а гды вели его тратити, тогда рекли ему: “О безумниї чоловѣче, чему живот свої выдаешъ за одно стрѣляние?” Халъдеенинъ рекъ к нимъ: “Десять дней лука в руках своихъ не мав, теди бояся стрѣляти перед таковимъ царемъ вашимъ, жеби не змилиты”. Тогда тое Олександру повѣли, а Олександр не казав его тратити и с честю великою отпустилъ его да Халъдейской земли.

[Тогожде дня приступивши еденъ воевникъ и рече: “Великїи царю Олександре, єдину дочку маю от роду моего и тую замужъ хощу отдать; споможи мя на веселїе”. Олександръ казавъ єдину тысящу дат ему талантовъ злата. И той же рече: “Много ми есть,

царю!” Александеръ рече к нему: “Царскимъ даром не горди. А если болшей требуетъ, возми себѣ”. И тотъ воевникъ за тотъ подарунокъ поблагодарилъ и, взявши, пошоль во своя си].

III. 24. А потомъ Аристотеля Александер з великою честю и с подарками коштовними да матерѣ своєї Олимпії царици отправил, а рассказавъ приихати в Палястинскую землю, в Египецкие острова.

III. 25. Того ж дня приступил ко Александру нѣкоторий риболовъ его и рече ему: “Великий цару Александре, юж третій день, якомъ ловихъ рибу краі моря, и нашовем скарбу великое множество злата, и камня коштовного; и так, цару, побери”. Александер разсмѣявся и рече ему: “Злато есть у божийхъ рукахъ, то если хотѣвъ богъ дати мнѣ, тогды би ся мнѣ то отказало, а если тобѣ его, бери до себя, бо твое есть, а не мое”. Тогды рибалов рекъ: “О великий цару Александре, не потреба мнѣ больше того, бо носихъ три дни и три ночи з жоною и з детьми до дому своего; и такъ непотреба мнѣ больше”. А Олександеръ дивился тому і, всѣвши на коня, ихавъ на тое мѣсце, где былъ они скарбы, и обачивъ великое множества злата и камня коштовнаго, и дивился, [и рече Александеръ: “Подобно, ижъ то есть злато и каменіе дорогое перскихъ цареи нѣкоторых вселенскихъ”. И велѣлъ тое злато и каменіе дорогое] войску своему все тое браты; тогды каждой воевникъ бралъ, що тилко занесе, и еще застало сто мѣръ; тогды Александер казавъ тое убогимъ роздавати.

А потомъ до Александра matka его приїхала Олимпия, царица з Макидоняниі.

Кгди до Александра приихала matka его Алимпия царица з Макидоніі

III. 26. Того ж часу приихала до Александра matka его, Алимпия царица. Тогды Александер и всѣ царѣ, и князи, и всѣхъ рицеровъ, и вельможъ своих виправил противъ матки своєї на стрѣтъ, и казавъ зо всѣх сторон вельми красно играти розманилимы играми, и самъ виехал на стрѣтъ матки своєї, а наперед себя пославъ царицу свою Рокъсанну, и наперед царицею пославъ три тысячи

владыкъ, и стрѣтили еѣ з великимъ пошанованнѣмъ. Тогда било великое веселие и плач, и радость неисказанная владыкъ; и попы розмаитие запахи и кадили еи, и кланялися до земли [и пошли полемъ великимъ з тимпаны розмаитыми и псалми, поюще доброгласно и пѣснь матери Божей: Радуйся царице матеремъ дѣвать слово]. Тогда Александер из цари своими і князи, и з воеводи матку свою стрѣтили издалека; ис коня своего сосѣвши, пришовъ да матки своєї, и поклонился до земли, и рекъ: “Пришла еси ко мнѣ, matka моя наймилшая, царице всего свѣта”. И велми радуючися и веселичися, привели в царьскій город до Вовилону, а перед ними и за ними князи и цари, и великое множество воевод было.

**[Повѣсть яко отруили Александра
велможи его;
и о смерти его и жены
его царици Роксанны,
яко скончили]**

III. 27. При нихъ тогда два велможи у Александра велми знатние били, из молодых лѣтъ при Александрѣ мешкали, а матеръ свою мѣли в Макидоніи; обадва били врядниками; одинъ, Левкадушъ, конючимъ былъ у Александра, а другіи, Вреовнуш, подчашимъ билъ, і от тритцати лѣтъ матери своєї не видели от великої ласки Александровы. Тогда matka ихъ, видячи, ижъ не могутъ побувати в неї, и такъ послала яду смертенного и писала листъ до нихъ, такъ мовячи: “Моимъ сыномъ наймильшимъ, Вреовнушу и Левкадушу, вселюбезная matka ваша Тимицра пишу до вас, ижъ есми тритцать лѣтъ васъ не видала, а вы мене забыли, скарби ваши и злато ваше в землѣ вашей чесно, а в чужихъ земляхъ смерть ваша есть; и такъ заклинаю вас, аби сте у мене били, а если Александер не пуститъ вас, тогда тое зелье посилаю, жеби сте Александрѣ дали вкусити, а скоро он тое вкуситъ, зараз вас до меня пуститъ”. Тогда оны листъ матки своєї прочитавши, Левкадушъ тому листу смѣявся, а Вреовнушъ оно зелье, взявши, сховал; и Левкадушъ к нему рекъ: “Брате, не потреба намъ царю своему зла чинити”. И рече Левкадушъ: “Если того не покинешъ, объявлю тебе царѣве”. И Вреовнушъ великого гнѣву наполнился, и мисливъ самъ собѣ мовячи: “Если царя тимъ зельемъ уморю, тогда

я буду макидонскимъ царемъ”. И пошедши да Александра Вреовнушъ и рече: “Царю Александру, всѣ царства розделилъ еси, а мнѣ ни одного не далъ еси; даі мнѣ Макидонское царство”. А Олександръ к нему рекъ: “Мої любиміи Вреовнушъ, дамъ тобѣ Ливию, и Киликию, и всю Антиохію, а Макидоніи никому не дамъ до смерти свое, бо если бихъ кому далъ, тогда би мене не звали макидонскимъ царемъ, але бы тебе звали; прето ж три царства возми собѣ, а мнѣ Макидонія. Вреовнушъ розгнѣвился на Александра. Олександр о томъ не вѣдалъ, ижъ би от слуги своего смерть принял. Того ж часу приступивши Вреовнушъ до Александра, ониі дати ядъ смертній пити, и, смотрячи на красоту лица его, одержался, не хотѣвъ еще дати, а братъ его Левкадушъ завѣжды напоминал, мовячи: “О злиі проклятіи чоловѣче, не убиваі царя своего, [такого чоловѣка умнаго, мужа дивнаго и хитраго, ему же подивилися вси языцы поганскіе и восточные силы, мудрости и хитрости его вси убоялися: первей індіане и перси, и вся подсолнечная земля и западная странна, и южная и сиверная, і порстія, и островы дивныи, вси поганстіи убоялися]; а если его убиешъ, увесь свѣтъ смертию его засмутишъ, и самаго себе и мене убити маешъ”. [Потомъ хотѣлъ Левкодушъ объявить Александру тое и помыслилъ в себѣ: “Ежели повѣмъ я тое, ижъ Вриявнушъ хошетъ отруить Александра, тогда посполу з братомъ моимъ забитый буду”. И убоялся повѣсти царю. И много такъ Вриявнуша повстягль от того, жебы господара своего, цара Александра, не отруиль].

III. 28. Такъ же некоторого дня учини Олександр великую честь матери своеи и всѣмъ велможамъ своимъ. А в той час принесли баръзо коштовній дари зо всѣго свѣта; а он тие дари роздавъ велможамъ своимъ. Заразъ весел былъ и пилъ до матери своєї з некоторого кубка каменного, которіи кубокъ жадной трутизны в собѣ не одержал. А Вреовнушъ наливши тої кубокъ виномъ і розбил его, несучи, о камень, а мислив у иншомъ кубку дати ему пити. Тогда Олександр, видевши то, и карал его за тое, а Вреовнушъ тогда великого гнѣву наполнился, [и мыслилъ в себѣ, рекучы: “Да если Александра уморю, то всему свѣту царь буду”].

III. 29. И приступивъ Вриявнушъ до Александра и мовить: “Царю Олександрѣ, дай мнѣ Макидонское царство. Олександръ рече к нему: “Братѣ Вриявнуше, я естемъ всему свѣту царь: мене люде зовутъ Макидонскимъ царемъ. Возмѣ себѣ три царства: Ливию, Киликию и всю Антиохію”. Того Вриявнушъ не восхотѣлъ, толко помышлялъ Александра уморить]; и взявши смертній ядъ, и

ростворивъ в золотой чашѣ и подасть пити Александру в солодкомъ винѣ. Александер якъ скоро випиль, такъ скоро в великую студень упаль.

Кгды Александру слуга его Вреовнушъ трутизну дал пити

Тогды Вреовнушъ розгнѣвался на Александра, ижъ ему не дал Макидонского царьства, и далъ ему, ростворивши в солодкомъ винѣ, трутизну, которой якъ барзо випил, такъ скоро в студень впаль и зараз до себя казал призвати доктора своего Филиппа, і призвавши рекъ ему: “О великий доктору, ведай о томъ, ижъ еси в солодкомъ винѣ випил трутизну смертною”. А Филипъ, слышавши, ударився о землю, і корону царскую с себе скинул, і плакал велми, лежачи на землѣ, которому рекъ Александер: “О любимий мой Филипе, можешъ ли викупити отої смерти?” А Филипъ к нему з великимъ плачемъ рекъ: “О великий цару Александре, не могу юж тобѣ помочи в томъ даты, гды юж ядовитая трутизна есть; тилко тобѣ помогу, ижъ пять дни живъ будешъ, поки земские царьствы расправишъ. Слышавши то Александер и рекъ, тяжко плачючи: “О прожняя слова чоловѣцеское, якъ на малиї час явилася еси, а рихло погибаетъ. О землѣ, сонце и люди, вся тварь, — плачьте ныне зо мною; на малиї часъ явился есми, а тепер до землѣ отъхожу”. Потомъ пришли к нему велможи, великие воеводы и потужний рицореве, а Олександр, посмотревши на нихъ, и рече имъ: “О великие царие и велможи макидонские, увесь свѣтъ взялисмо, почавши от востока и да запада, звѣри чоловѣческимъ образомъ, и люди звѣрообразний, и скоти, и птахи, и дивние гади, всѣ насъ устрашилися, и не могли противити намъ, а теперь ми ся смерть противит и хочеть мя взяти от васъ, от которой не могу втечи жаднимъ способомъ; и для того прошу вас, не выдавайте мене, бийтеса за мене, уже бо вѣмъ пришла и стала, не боячися, перед до мною”. Тогды слышавши макидоняне, и з великимъ плачемъ рекли, боячисъ в землю Макидонскую, жеби не била спустошена, и рекли до Александра: “Если бисмо могли тебе от тое смерти викупити, сами бисмо животъ свой дали за тебе”. И слышавши то Левкадушъ, братъ Вреовнушев, о смерти Александровой, і окрутне плакал от великой жалости, взявши свой мечъ и пробивъ самъ себе, і такъ скончавъ живот свой.

III. 31. Тогды пришли до Александра Филон, и Птоломей, и Анътиохъ. и нашли Александра плачущаго на постелѣ его, котрым Александеръ зараз рекъ: “О вѣрний мой слуги і братия, жону мою и

матер мою нынѣ вамъ отдаю и прошу вас, абихъ есте ихъ до смерти заховали і чесно ихъ держали до смерти ихъ, а царьства Макидонское никому не отдавайте; сами его добре ховайте; а прошу вас з великимъ плачемъ тѣло мое у Александрѣї положите, ознаймою теж вамъ, ижъ на посродку лѣтъ перси Макидонию обладати мають”. И то рекши, казал позвати матку свою і жону свою Рокъсанну и з великимъ плачемъ рекъ имъ: “О наймилшая matka моя Олимпия и любимая жона моя Роксанна, царице всего свѣта, всѣ таемницы и любов наша мают ся нынѣ розлучити з нами, абовѣмъ до земли от вас отхожу, откул пришов; не есть годная. А вы оставайтесь з богомъ на семь свѣтѣ, matka моя и жена моя наймилшая; приказую вас чесно вѣрнимъ и любимимъ своимъ воеводамъ, жеби вас чесно ховали до смерти вашей”. Тогда matka его, Олимпия царица, и жона его Роксанна до земли волоси свои распустили и, биучися о землю, до Александра мовили: “О Макидонское царьство, всего свѣта царю Александре, коли би смо живот своі наперед землѣ отдали и тебѣ бисмо николи не розлучилися!”.

А Олександр в той час зо всѣми прощался и потом рекъ: “О любиміи моі макидоняне, неже другого Александра знайдете токоваго”, й розказав до себе привести коня своего Дочюпала. Тогда конь, обичивши Александра, и великою жалостю наполнился, ставъ копитами землю кидати, а Олександр рекъ до него: “О вѣщій моі коню Дучюпале, неже другіи Александр всядеть не тебѣ?” И казавъ отвести его от себя, жеби сердце его не полало в жалости, видячи оног коня. А потом пришов до него Вреовнушъ, просячи его перед смѣртию от якое царьство. А Олександр, обачивши его, и рече Вреовнушу: “Слуго моі вѣрний и дивний, и много есми тобѣ добраго чинивъ от молодыхъ лѣтъ своих, а тепер еѣ мене здравил, дал ми еси мнѣ за добраго и злого, ижъ еси мене напоивъ трутизную смертную; и такіи царь проклят каждіи, которіи ховаеть господарского убийцу, и проклятий той царь, которіи зрадливаго слугу ховаеть при собѣ”. И потомъ казав знову коня своего Дучупала привести. Такъ же ониі конь грозно позирав на Вреовнуша и, ухвативъ его за голову и ногами де земли, розбилъ его аж до смерти. Александр, видячи то, и рекъ: “Випил еси, Вреовнуше, тую ж чашу, которую еси мнѣ послуживъ”. А Птоломей казавъ его розсѣчи на штуки и псомъ пометати. Тогда жъ Александр, зобравши всѣхъ вельмож своих, и плакал перед ними, жалуючи матки своей і иншихъ всѣх, и рече до нихъ.

Кгди Александер перед смертне своею расправил всѣх велмож своих и самъ третяго дня умеръ

Тогды Александер до всѣх вельмож своих рече: “О любимиї мої вельможи и потужниї мої рицореве, увесь свѣтъ узjali есмо, и раю дошли есмо, где был праотецъ нашъ Адамъ, и край свѣта били есмо, и мукъ земнихъ дошли есмо, а нынѣ я самъ до земли отхожу, от коториї естемъ взятъ, а вы остовайтеся з богомъ, [а мене до смерти поминайте; вѣдѣтесе з вами буду, гды мертвыи от гробовъ востанутъ”. Тогды великиї царъ Александер, мудриї и славниї, умеръ в землѣ, называемої Гергасинскої, в повѣтехъ Халдейскихъ, недалеко от Египта над рекою Ниломъ, гды на том мѣсте Есифъ Прекрасный седмь полацов учинилъ был фараону, цару египетскому. И стался тамъ крикъ и плач великиї, жалуючи господара великого, царя Александра, [всего свѣта господарю, ижъ не можна сказать, а ни описать].

А потомъ взявши тѣло Александрово велможи его и попроводили его да Александрѣи. Тогды Рокъсанна жона на собѣ роздрала сукнѣ царьские, и волосы свои до земли распустила, и кричала великимъ плачемъ до Александра, мовячи: “О великиї царю Александре, чему ж еси мене в чужих земляхъ оставил, а самъ от мене, якъ сонце, за гору заходишь. [Мѣсяцъ, горы и холми плачте со мною днесъ! Очи мои, плачте, источници слезныи, да гдыжъ езера пополнятся кривавыхъ моихъ слезъ”]. И то рекши, казала велможамъ своимъ на дворъ виступити, а сама, [Александра яко живаго на коня Дучопала усадивши и облобызавши, рече к нему, якобы ко живому: “О, Александре, Макидонскїи царю, слонце и свѣте мои, чому от мене, якъ свѣтъ, заходишь, а мене оставляешь? Лучшей же мнѣ тутъ подле тебе умерти, нежели от тебе тутъ остатися”. И сіе рекши], порвавши мечъ Александровъ, и пробила сама себе, и тамъ скончала животъ свой, не хотячи остатись мужа своего.

[Птоломей же и Филонъ тѣло Александрово и царици, его жены Роксанны, посреди града Антіохїи, великиї столпъ создавши, и на немъ у ковчезѣ златомъ тѣло Александрово и Роксанныно положиша]. И такъ сполне понесено тѣло ихъ до Александриї и положено в одномъ гробѣ — Александра и жону его Рокъсанну; [тамо жъ и до днесъ стоитъ. А велможи его вси во своя царства кождый отѣхаль. Александрія его Птоломею прилучилася]. Олимпия царица, matka его, до Макидонїи з макидонини поихала, и била такъ час немалий, и докончала животъ свой в покою. И такъ ся скончало царство великого царя и славнаго Александра. Жил Александер тритцать и осмь лѣтъ.

Конецъ

Повість про Акира Премудрого

У часи Синагрипа, царя Адорської і Наливської землі, був я, Акир, у нього радником. І було повідомлено мені від Бога: “У тебе син не народиться”. Багатства ж я мав більші за всіх інших людей, узяв дружину собі і облаштував дім свій, і прожив шістдесят років, а не було у мене сина. І поставив жертовники, і запалив вогонь, і спитав: “Господи Боже мій! Якщо помру і не залишу спадкоємця, то скажуть люди: “Акир був праведником і Богу чесно служив. А помре, і не виявиться ні сина, який би постояв біля гробу його, ні дочки, щоб його оплакала, нікого, хто б власність його прийняв і став би його спадкоємцем”. І тепер прошу тебе, Господи Боже мій, даруй мені дитя чоловічої статі. Коли помру, нехай він посипе прахом очі мої”. І відгукнувся Господь на молитву мою, і глас зійшов до мене з неба, і сповістив: “Акир! Будь-яке прохання твоє виконаю, а про сина не проси мене. Але ось племінник твій Анадан, його і візьми собі замість сина”. І як почув я глас Бога мого, то знову заволав: “Господи Боже мій! Якби був у мене син, у день смерті моєї посипав би прахом очі мої. Якби до дня смерті своєї щоденно витрачав би він по пуду золота на потреби свої, то й тоді не спустошив би багатства мого”. Але не відповів мені глас, і послухав я слова Бога, і взяв племінника свого Анадана замість сина. Був він іще юний тоді, і повелів ростити його, і вигодував його медом і вином, і одягнув його у шовк і в парчу, а коли він підріс, навчив його всякої премудрості.

І цар мені сказав так: “О, Акир, премудрий книжник і радник мій! Коли зістаришся ти і помреш, хто ж тоді стане радником моїм?” І я так відповідав: “Царю мій, живи вовіки! Є у мене син, на мене самого подібний: розумний він, і всякої премудрості й наукам я навчив його”. І відповідав мені цар: “Приведи до мене сина свого, щоб я побачив його, і якщо зможе він догодити мені, тоді відпущу тебе у дім твій, і у спокої проведеш ти дні старості своєї”. Взяв я сина свого Анадана і привів його до царя. І побачив його цар, і сказав мені у відповідь: “Благословенний хай буде день цей, бо представив ти, Акир, сина свого мені за життя мого”. І поклонився я цареві: “Ти сам відаєш, як служив я отцю твоєму і

тобі. А нині почекай, поки возмужає отрок цей, і да буде милість твоя зі мною у всі дні старості моєї”. І коли почув цар ці слова мої, пообіцяв мені, так кажучи: “Ніхто інший не стане твоїм спадкоємцем”.

І я, Акир, не переставав навчати сина свого. Коли ж, наче хлібом і водою, наситив його настановами своїми, то сказав йому так:

“О людино, послухай слова мої, пане мій Анадан! Всяку пораду уважно вислухай у будь-який день життя свого. Якщо почувеш що від царя чи побачиш що у домі його, то хай стліє це у серці твоєму і не повідаєш про це нікому з людей. Якщо ж проговоришся, то стануть ці слова твої, як вугілля розпечене, і обпалять потім тебе, і тіло твоє зранене буде. Сину мій, що почув ти, про те не кажи нікому, а що побачив, те збережи у таємниці. Зав’язаного вузла не розв’язуй, а розпутаного не зав’язуй. Сину мій, не спокушайся красою жінки і в серці своєму не забажай її. Якщо і всі багатства віддаси їй, і тоді ніякого блага від неї не здобудеш, тільки ще більше згрішиш перед Богом. Чадо моє, не будь черствим, як тверда кістка людська, але будь м’яким, наче біб. Сину мій, схили очі свої долу, а голосу не підвищуй; якби криком будували будинки, то осел би ревом своїм по два будинки споруджував би на день. Сину мій, краще з розумним каміння носити, ніж із дурним вино пити. При розумному не роби дурниць, а перед дурнем не показуй розуму свого. Не будь солодким надміру, бо з’їдять тебе, але не будь і надзвичайно гірким, щоб не відхилився від тебе друг твій. Сину мій, якщо чобіт на твоїй нозі, ламай терни і топчи шлях для синів і дочок своїх. Сину мій, багача син змію з’їв, і сказали про нього люди: “Щоб зцілитися, з’їв він її”, а син бідняка з’їв змію, і сказали про нього люди: “Голодний був, от і з’їв”. Сину мій, свою долю їж, а чужого не чіпай. Якщо чоловік не слухає порад, з таким не вирушай у дорогу, і з брехуном не сідай бенкетувати. Чадо, якщо опиниться у немилості той, хто знатніший за тебе, не дуже радій і не кажи про нього нічого друзям своїм, щоб не згадав він тобі слів тих, коли знову піднесеться, і не помстився тобі. Сину мій, коли муж у честь увійде, не заздри йому, а коли обрушаться на нього нещастя, то не радій. Сину мій, не наближайся до жінки дурної і балакучої, і гордячки і не забажай краси жіночої: краса жінки в її скромності. Сину мій, якщо друг твій зненавидить тебе, і почне проклинати тебе, і кидати у тебе камінням, то ти все одного його хлібом-сіллю зустрічай, а за справами вашими обом

вам повернеться у день судний. Сину мій, дурного чоловіка чекає приниження, а праведника — шана. Сину мій, не утримуйся від покарання сина свого, бо побої сину, наче дощ, що зрошує сад. Син же від побоїв не помре, а якщо станеш зневажати виховання його, то яке-небудь горе накличе на тебе. Чадо мое, сина свого з дитячих років змиряй, якщо ж не змириш норову його, то раніше строку він зістариться. Сину мій, не купиуй ні раба зухвалого, ні рабині злодійкуватої, щоб вони багатств твоїх не розікрали. Чадо, якщо хтось почне обмовляти друга твого, не слухай його, бо і про твої гріхи іншим розповість. Чадо, якщо хто, зустрівши тебе, звернеться до тебе, то відповідай йому, подумавши, бо людина поспішить кинути слово, а потім кається. Чадо, брехливу людину спочатку всі люблять, а потім над нею ж сміються і докоряють їй. Мова брехуна, наче пташиний щебет, і тільки дурні її слухають. Чадо, отця свого шануй, бо все багатство своє він тобі залишає. Сину мій, бійся, щоб не прокляли тебе батько і мати, бо і ти від своїх дітей не матимеш радості. Коли в гніві ти, не кажи грубого слова, інакше дурнем тебе назвуть. Сину мій, не ходи вночі без зброї, бо хто знає, з ким ти зустрінешся. Чадо, дерево, обтяжене плодами, схиляється, хоч і могутній стовбур у нього, — у цьому і є краса його; таким і ти будь, оточений ріднею і друзями. Як лев страшний силою своєю, так і мужа шанують через родину його. Чий рід малий, у кого мало дітей і рідних, той і перед лицем ворогів своїх слабкий, і подібний до дерева, що росте біля дороги, яке обламують усі, хто не пройде повз нього. Сину мій, не кажи: “Пан мій дурний, а я розумний”. Послухай поради пана свого і милості його удостоїшся, а на розум свій не розраховуй. Скільки можеш терпіти — терпи, а грубого слова не кажи. Сину мій, не будь балакучим, інакше згрішиш перед паном своїм. Чадо, якщо тебе послом пошлють, не затримуйся, бо інших пошлють за тобою слідом. Сину мій, хай не скаже тобі пан твій: “Відійди від мене і будь у печалі”, але хай краще скаже тобі: “Стань поряд зі мною і возрадуйся”. Сину мій, у святковий день не оминай церкви. Чадо, якщо у чиємусь будинку горе, то, залишивши їх у біді, не йди на бенкет до інших, але спочатку відвідай тих, що сумують, а потім уже йди бенкетувати і пам’ятай, що і тобі суджена смерть. Сину мій, не маючи коня, на чужого не сідай, якщо скине тебе він, то посміються над тобою. Якщо ти не голодний, не наїдайся, бо матимеш славу ненажери. З тим, хто сильніший за тебе, не сварися,

ти ж не знаєш, що задумав він проти тебе. Сину мій, якщо дім твій надто високий, нехай стіни його будуть нижчими, і до такого заходь, а розумом своїм злети угору. Сину мій, гнів свій приборкай і за стриманість свою удостоїшся благодаті від Бога. Сину мій, не бери від інших з більшою вагою і не віддавай з малою вагою і не кажи — “у цьому прибуток мені”, дурна це справа. Хто знає: побачить це Бог, розгнівається на тебе і розорить дім твій як беззаконника. Чадо, божим іменем не скріплюй неправдивої клятви, щоб не скоротилися за це дні життя твого. Сину мій, якщо попрохав щось у Бога, не забувай про це, не будь до того неуважним, а пам’ятай і слухай його, і будеш благословенний ним. Чадо, старшого сина люби, а молодшого від себе не відштовхни... Якщо тобі не дано чогось від Бога, то як не намагайся — не отримаєш; і бідний багатим може стати, а багач — збідніти, і знатний впасти у приниження, а низький родом — підвестися. Чадо, прийди до сумуючого зі словом розради — це дорожче, ніж купа золота. Сину мій, не оббріхуй кого-небудь, зазіхнувши на золото і срібло, проти цього і Бог і всі люди. Сину мій, не пролий крові безневинного, бо Бог помститься за це. Сину мій, утримай язик свій від хули, а руки — від злодійства: однаково соромно, якщо хто вкраде золото чи одяг. Сину мій, уникай блудниць, а особливо — заміжніх жінок, щоб не прогнівив ти цим Бога. Сину мій, якщо хто послухає слова розумної людини, то, наче знемагаючи від спраги, нап’ється холодної води. Сину мій, якщо горе і печаль обрушаться на тебе, не докоряй Богу, даремні проти нього твої зусилля, а він почує докори твої і поверне тобі належне. Сину мій, будь суддею справедливим і до старості будеш у пошані. Сину мій, нехай слова твої приємні будуть, а вуста відкривай тільки для доброго слова. Чадо, розумному чоловіку що не скажеш — прийме це у серце своє, а дурного, хоч батогом його бий, нічому не навчиш. Сину мій, розумного чоловіка, посилаючи кудись, не обтяжуй порадами, а якщо дурного послав, сам іди за ним слідом, бо посоромить тебе він. Сину мій, друга свого не спокушай наїдками і вином, інакше він і більшого забажає. Сину мій, якщо покличуть тебе на бенкет, то за першим закликком не йди, а якщо знову покличуть тебе, тоді знай, що тебе там шанують і достойно приймуть. Сину мій, не бери хабарів, бо хабар засліплює очі суддів. Куштував я і гірке, і кисле, але ніщо не може зрівнятися з бідністю. Сину мій, легше нести сіль чи олово, ніж віддати борг, тобою взятий. Сину мій,

піднімав я і камінь, і залізо, і здавалося це мені легше, ніж чоловіку, знаючому закони, судитися з ближнім своїм. Сину мій, якщо сидиш у колі знайомих, не дай їм узнати про бідність твою, бо посміються над тобою і не прислухаються до слів твоїх. Чадо, люби дружину свою всією душею, бо вона — мати дітей твоїх і насолода життя твого. Чадо, коли почнеш виховувати сина свого, то понад усе вчи його повстримності; як буде він вихований, так і життя своє проведе. Сину мій, якщо немає до того приводу, не починай сварки у домі своєму, бо посміються над тобою сусіди твої. Сину мій, краще послухати п'яного мудреця, ніж тверезого дурня. Чадо, краще сліпий очима, ніж сліпий серцем: незрячий, ходячи по дорозі, звикне і навчиться сам знаходити свій шлях, а сліпий серцем зіб'ється зі шляху свого і заблукає. Сину мій, для жінки краще, щоб її син помер, ніж чужого годувати, бо якщо вона йому добро зробить, він їй злом відплатить. Сину мій, краще вірний раб, ніж брехливий вільний. Чадо, краще друг, який живе поряд із тобою, ніж родич, який живе далеко. Сину мій, добре ім'я і слава почесніше для людини, ніж краса обличчя його, бо слава вічно живе, а обличчя після смерті зотліє. Сину мій, краще людині померти у славі, ніж жити у нужді. Сину мій, краще бараняча нога у твоїх руках, ніж лопатка бараняча у руках чужих, краще вівця поряд, ніж віл далеко. Краще один горобець, але у твоїх руках, ніж тисяча пташок, які летять під хмарами. Краще посконний одяг, але твій, ніж шовковий, але якого ти не маєш. Сину мій, коли покличеш друга свого на бенкет, то зустрічай його з веселим обличчям, тоді і він веселим повернеться до себе додому. Коли бенкетуєш з другом, не сиди з незадоволеним обличчям, і не буде бенкет цей на сором тобі й не назвуть тебе нечемним. Сину мій, не вихваляй одного і не засуджуй іншого, не знаючи суті справи, але, лише про все дізнавшись, кажи про них. Сину мій, краще у лихоманці лежати, ніж жити зі злою дружиною: не побачиш і світла у домі своєму, а того, що на серці у тебе, їй не відкривай. Сину мій, якщо хочеш комусь сказати слово, то не поспішай, а подумай у серці своєму і скажи те, що потрібно: краще-бо ногою спіткнутися, ніж язиком. Сину мій, коли будеш серед друзів, не смійся: у сміху народжується глупство, а з глупства — сварка, і зі сварки — свара і бійка, а в бійці — смерть, а смерть — це тяжкий гріх. Сину мій, якщо хочеш мати славу мудрого, то, напившись вина, не балакай зайвого, і тоді розумним тебе назвуть. Сину мій, якщо не будеш судити справедливо, то матимеш славу

лицеміра і дні твої скоротяться. Сину мій, над дурнем не смійся, але відійди від нього, і над нещасним не смійся, бо він така ж сама людина. Сину мій, грошей своїх без свідка не віддавай даремне, бо втратиш їх. Сину мій, якщо хочеш розумного послухати, не клич дурного, не потрібен він тобі. Сину мій, старого друга від себе не проганяй, якщо він не завинив перед тобою, бо і нові друзі покинуть тебе. Сину мій, сидючи на бенкеті, не думай поганого про друга свого, бо не відчуєш смаку їжі на губах своїх. Сину мій, пана свого шануй, знатних не принижуй, а незнатних не піднось, але що каже пан, те й роби. Сину мій, не ходи у сад судді та з дурною жінкою не знайся і не радься з нею. Сину мій, неправдиве слово лише на перший погляд важке, наче олово, а потім спливає. Сину мій, випробуй друга свого: довір йому таємницю свою, і коли мине немалий термін, посварися з ним, і якщо він збереже твою таємницю, то возлюби його всім серцем, бо він справжній друг, якщо ж викриє таємницю твою, відвернися від нього і не повертайся до нього. Чадо, краще, якщо хтось у тебе вкраде, ніж тебе назвуть злодієм. Сину мій, якщо перед царем за друга свого заступишся, будеш подібний до того, хто з пащі лева вирвав вівцю. Сину мій, коли вирушаєш у дорогу, не розраховуй на чужу їжу, а свою май, а якщо підеш, свого не маючи, всі тобі докорятимуть. Сину мій, якщо помре друг твій, який тебе не полюбив, не радій: краще, якби він залишився живий і кару прийняв від Бога, а ти б простив його і допоміг би йому; і за це отримав би ти благодать від Бога. Сину мій, побачивши старця, стань перед ним, а якщо він і не подякує тобі, то Бог тебе благословить. Сину мій, якщо кличеш друга на бенкет, з іншою справою не підступай до нього, бо брехуном тебе вважатимуть. Сину мій, коли вода угору потече чи пташка хвостом уперед полетить, ефіоп чи сарацин посвітляють, і жовч стане солодкою, як розбавлений мед, — тоді дурний стане розумнішим. Сину мій, якщо до сусіда покличуть тебе, то, зайшовши у дім його, не розглядайся по кутках: це не робить тобі честі. Сину мій, якщо Бог пошле кому багатство, не заздри йому, але ще більше, як можеш, шануй його. Сину мій, коли входиш у дім, де сталося горе, то не говори про їжу і питво, а якщо сидиш на веселому бенкеті, то не згадуй про сумне. Сину мій, очі людські — наче озера: скільки не кидай у них злата — не наситяться, а помре людина, і пилом сита буде. Сину мій, якщо ти багатий, не мори себе голодом і спрагою: помреш ти, все іншому відійде, і

почне він розкошувати, а ти — виявиться — всує трудився. Сину мій, якщо людина від бідності украде, то прости її, бо не вона це зробила, і бідність її до того змусила. Сину мій, прийшовши на бенкет, довго не засиджуйся, бо, не діждавшись, коли ти сам зберешся піти, проженуть тебе. Сину мій, до друга свого не ходи дуже часто, бо перестануть тебе поважати. Сину мій, коли ти нарядишся у новий одяг і всім будеш видаватися пригожим, іншому нарядному не заздри; у кого одяг вишуканий, у того і слова повинні бути красивими. Сину мій, чи маєш ти щось чи не маєш, все одно не сумуй: яка користь тобі від печалі? Сину мій, якщо пес, покинувши свого господаря, піде слідом за тобою, то обернися, візьми камінь і кинь у нього каменем, бо і тебе також залишивши, за іншим побіжить. Сину мій, якщо сусід тебе розлюбить, то ти ще більше його люби, щоб, розсердившись на тебе, не вчинив раптом чогось поганого. Сину мій, якщо недруг твій захоче облагодіяти тебе, не поспішай йому довіритися, бо, обдуривши тебе, всю злобу свою на тебе обрушить. Сину мій, якщо людина грішить через дурний норов свій, то не кажи, що його безневинно карають, бо і сам так само згрішиш. Сину мій, хай краще тебе поб'є розумний, ніж дурний помастить тебе єлеєм, бо якщо розумний ударить тебе, то почуває себе так, наче сам себе б'є, і почне потім роздумувати, як би тебе розрадити, а дурний, витративши на тебе наперсток єлею, розраховує отримати взамін купу золота.

Сину мій, за все, чому навчив я тебе, поверни мені сторицею, поєднай свою мудрість з моєю”.

І всьому тому навчив я, Акир, племінника свого Анадана. Я, Акир, так сказав собі у серці своєму: “Син мій Анадан поради мої засвоїть і буде замість мене служити цареві”. Не думав я, щоб Анадан не послухав слова мої. Я намагався наставити його, а він думав про смерть мою. І так казав: “Отець мій старий, і вже близький до смерті, вже розумом збіднів”. І почав Анадан бездумно витрачати багатства мої, і жорстоко катувати рабів моїх, і рабинь, і улюбленців моїх на очах у мене, і коней і віслуків моїх безжалісно мучити. Коли ж побачив я, що творить Анадан, обурився, і засумував, і пожалів багатства свої, і сказав: “Син мій, не витрачай багатств моїх, воістину в Писанні говориться: що не своєю працею зароблено, того і не жаліють”.

Пішов я і розповів про все Синагрипу, царю своєму, і відповів мені цар так: “Поки живий ти, Акир, ніхто інший не стане

господарем у домі твоєму”. Анадан же став думати про брата свого, якого я також виховував у домі своєму, і почав з того часу заздрити йому, кажучи: “Що якщо Акир, отець мій, прожене мене і тому спадщину залишить?” Коли здогадався я, що він задумав, то став докоряти йому, кажучи так: “Чому зневажив ти всі настанови мої і багатства мої витратив?” Почувши ці слова мої, син мій Анадан розгнівався, відправився до царського палацу і, вибравши зручний час, написав дві грамоти. Ворогу нашому, царю персидському, ім’я якого Алон, так написав: “Царя Синагрипа мудрець і радник, я, Акир, пишу: перському царю Алону радити! У той день, коли прийде до тебе ця грамота, підготуй військо своє. Я віддам у твої руки Адорську землю. І заволодієш нею без бою”. І іншу грамоту написав до єгипетського царя Фараона, а в ній говорилося: “Коли прийде до тебе грамота моя, будь готовий прийти на поле Єгипетське місяця серпня у двадцять п’ятий день, і я введу тебе у Налівське місто і заволодієш ним без бою”.

А в цей час цар розпустив воєвод своїх, і залишався тоді цар зовсім один. І грамоти написав Анадан моїм почерком, і запечатав моїм перснем, і залишив їх у себе, чекаючи, коли б пред’явити їх цареві. І написав ще таку грамоту: “Від царя Синагрипа до Акира, радника мого. У той день, коли прийде до тебе ця грамота, збери воїнів моїх, і воєвод моїх, і споряди полки. І будь готовий місяця серпня у двадцять п’ятий день явитися на поле Єгипетське. А коли я прибуду, вишукуй полки, наче готуєшся до бою, бо перебуває у мене посол Фараона і хочу я, щоб він побачив військо моє”.

І віддав син мій Анадан грамоту цю двом юнакам і відіслав її до мене ніби від імені царя. А сам Анадан, син мій, став перед царем і віддав ті два листи царю, які написав до ворожих нам царів, і сказав: “Царю мій, живи ввіки! Ось грамоти отця мого Акира, але я не погодився із задумом його і приніс тобі його грамоти, бо я їм хліб твій і не подобає мені зло замислювати проти тебе. Послухай, що скажу я, пане мій царю! Ти отця мого Акира підніс і звеличив більше за всіх вельмож своїх, і ось подивися, що задумав він проти тебе і проти царства твого”. І, сказавши так, передав цареві грамоти.

Як почув все це цар, то засмутився надмірно і вигукнув: “Господи Боже! Яке ж зло вчинив я Акиру, якщо він таке злодійство задумав проти мене і царства мого?” Відповів йому Анадан: “Царю мій! А що якщо він оббріханий? Але якщо у місяці серпні прийдеш

ти на поле Єгипетське, то тоді й побачиш, чи правда все це”. І послухав цар сина мого. Прийшов цар на поле Єгипетське, і син мій Анадан був із царем. І коли побачив я, що наближається цар, то вишикував полки, наче готуючись до бою, як і було наказано мені у тій грамоті. І не подумав я, що син мій Анадан піді мною рів копає. Як тільки побачив цар мене із готовими полками, охопив його страх, і вирішив він, що все сказане Анаданом — правда. І сказав йому Анадан: “Пане мій, царю! Ось ти і побачив своїми очима, що зробив отець мій Акир. І поспіши піти звідси, а я піду до отця мого Акира, і розрушу його злий замисел, і розпущу військо, і його самого, улестивши, приведу до тебе, і тоді засудиш його за все вчинене!”

Повернувся цар, а син мій Анадан прийшов до мене і, поцілувавши мене, сказав: “Будь здоровий, отець мій Акир! Ось цар мій прислав мене до тебе і велів передати так: “Будь благословенний, Акир, бо догодив мені сьогодні й показав військо моє, як я тобі повелів. І постав я в усій славі перед послами Фараоновими. Ти ж сам до мене прийди”. І після цього повеління розпустив я воїнів і з сином своїм Анаданом відправився до царя.

Побачивши мене, сказав цар: “Чи це ти прийшов, Акир, радник мій і мудрець мій? Я тебе підніс і прославив, а ти військо підняв проти мене”. І, сказавши так, віддав мені ті послання. І побачив я, що почерк схожий на мій і запечатані вони моїм перснем. Коли ж прочитав я їх, то підкосилися ноги мої і важким став язик мій. І звернувся я до мудрості своєї і не знайшов її, бо охопив мене великий жах. І тоді син мій Анадан, якого я ж представив цареві, звернувся до мене зі словами: “Старець безумний! Чому не відповідаєш цареві? Ось тепер за ділами твоїми і буде тобі!” І так сказав мені син мій Анадан: “Ось що наказав цар: руки твої хай будуть зв’язані, ноги твої — оковані, і потім відсічуть голову твою від тіла твого і віднесуть на сто ліктів від тіла твого і кинуть у прах”. І, почувши волю царя, упав я, і поклонився йому, і сказав: “Пане мій, царю! Вовіки живий будь! Як може мене згубити, не вислухавши мого виправдання? Але бачить Бог, що не винуватий я перед царем моїм. Нехай же здійсниться суд твій, накажи лише, щоб стратили мене у домі моєму і щоб похоронене було тіло моє”.

І наказав цар передати мене в руки мужа, з яким віддавна пов’язувала нас любов, і приставив воїнів своїх, і відправив мене на

страту. Я ж послав у дім свій, щоб попередити дружину мою: “Вийди мені назустріч і візьми тисячу дівичь із рабинь моїх, які не знали мужа, й одягни їх у шовки і в парчу, щоб оплакали мене, бо засуджений я царем на смерть. І накажи, щоб приготували бенкет для домочадців моїх, і нехай зберуться вони у домі моєму, щоб я, прийшовши у дім свій, спробував із ними наїдків і випив вина і потім уже прийняв би смерть”. І зробила все дружина моя, як я їй наказав. І прийшли ми, і зустріли нас, і увійшов я у дім свій, і розставлені були наїдки, і стали всі пити і пригощатися, і, перепившись, лягли спати.

І тоді я, Акир, застогнав із глибини серця мого і, звернувшись до друга свого, якому цар доручив мене стратити, сказав: “Подивися на небо, побійся Бога, згадай у цю мить, що багато років єднала нас дружба, згадай, як цар, Синагрипів батько, наказав мене тебе стратити, і був засуджений ти, але я врятував тебе, довівши твою невинність, і зберіг тобі життя до того часу, поки не згадав про тебе цар. А от тепер прошу тебе, оскільки переданий я у твої руки, і нині молю: не погуби мене, а врятуй, як і я тебе врятував, зжалься наді мною, а царя не бійся. Є муж у моїй темниці на ім'я Арпар, з виду він схожий на мене і приречений на смерть. Так зніми з мене одяг мій, і одягни його у нього, і виведи його з темниці, і повідай друзям своїм, і коли будуть наближатися вони, відрубай йому голову і віднеси її на сто ліктів, як наказав тобі цар”.

І коли він почув ці слова мої, сповнив його душу сум і сказав мені: “Боюсь я суду царського, як мені не послухатися його? Але за любов твою до мене зроблю так, як ти сказав. Сказано в Писанні: “Якщо любить друг друга свого, то покладе душу свою за нього”. І я тепер врятую тебе. А якщо дізнається цар, то загину з тобою”. І сказавши так, узяв одяг мій, і одягнув у нього Арпара, і вивів його, й оголосив друзям своїм: “Бачите, я страчую його”. І ще до того, як підійшли вони, відрубав тому голову і відніс її від тіла на сто ліктів. І не дізнався ніхто, що то був не я, а подумали, що моя то голова.

Рознеслася по всій землі Адорській та Наливській звістка, що страчений Акир-мудрець. І тоді друг мій і дружина моя приготували мені схованку в землі: чотири лікті у довжину, чотири у ширину, чотири у глибину, і принесли мені туди хліб і воду. І пішов друг мій і сповістив Синагрипу-царю, що страчений Акир за його наказом. І всі люди, почувши про це, заплакали, і дружини їхні сумували, і

казали всі: “Акир премудрий, мудрець землі нашої, страчений, а був він — стіна міст наших, а тепер страчений, наче злочинець. Віднині нам такого більше не знайти”.

І тоді сказав цар сину своєму Анадану: “Іди у дім, оплач батька свого, а коли минуть дні трауру, повернешся і прийдеш до мене”. І прийшов син мій Анадан у дім мій, але не став сумувати і зовсім не згадував про смерть мою, але, зібравши музикантів і співаків у домі своєму, почав пирувати з пишнотою і веселощами. І над рабами моїми знущався — почав страчувати їх стратами страшними і катувати людей муками. І цього йому було мало й до дружини моєї став приставати, щоб вона віддалася йому. І я, Акир, лежав у темряві й могильному мороці, чув, що творить син мій Анадан у домі своєму, і зітхав від сердечної муки, і не міг нічого зробити. Засохло моє тіло від бід, які я побачив. А потім друг мій прийшов відвідати мене. І заліз він до мене, сів біля мене і став втішати. І сказав я другу своєму: “Коли вийдеш ти звідси, то помолися за мене Богу”. І сказав я так: “Свят ти, Господи, і справедливий та істинний. І згадай нині про раба свого, і виведи з темниці цієї, на тебе поклав надію свою. Коли був я у славі й честі, то биків жирних і баранів жертвував тобі, Владико. І ось тепер, наче мрець, у землі похований і не бачу світла твого. Нині, Господи Боже, згадай про мене, виведи мене з рову цього, почуй молитву цю, з якою звертаюся до тебе”.

Коли ж дізнався єгипетський цар Фараон, що Акир убитий, то зрадив дуже. І відправив Фараон до царя Синагрипа грамоту, написав у ній так: “Від єгипетського царя Фараона Адорському і Наливському царю, радіти! Хочу збудувати дім між небом і землею. Так пришли ж до мене вмілого будівника, нехай зроблять і влаштують все так, як мені треба. І на інші розумні питання мої нехай відповість. Якщо ж мені пришлеш такого умільця, який все зможе зробити, що йому не скажу, то трирічні прибутки свої пришлю тобі. Якщо ж не знайдеш такого мудрого мужа чи не зможе він відповісти на мої питання, то надішлеш трирічні прибутки своєї землі”. І коли прочитали цю грамоту перед царем Синагрипом, то скликав він мудреців своєї землі й прочитав перед ними грамоту, прислану Фараоном. І сказав їм цар: “Хто з вас піде у землю Єгипетську до царя Фараона і зуміє достойно йому відповісти?” І відповіли йому мудреці землі його: “Ти сам, царю, відаєш: у дні царювання твого і в дні отця твого у всіх важких справах допомагав премудрий Акир. А зараз ось син його Анадан,

навчений ним усій премудрості книжній, нехай він і йде”. Як почув це Анадан, закричав на повний голос: “Пане мій, царю! Те, про що Фараон просить, одні боги можуть звершити, а як же зможуть люди?”

Почувши це, дуже засмутився цар, і зійшов з престолу свого золотого, й одягнувся у грубий одяг, і почав тужити у горі: “О, як же згубив тебе, Акир, премудрий книжник землі моєї, юнака послухав! В одну мить згубив тебе. А тепер не можу знайти рівного тобі, кого б послати до Фараона. Де тепер знайду тебе, о Акир! І як це я, не роздумуючи, погубив тебе!” Коли почув друг мій ці слова царя, пав долілиць, поклонився цареві й сказав: “Хто не виконає повеління пана свого, той достойний смерті. Порушив я, царю, наказ твій, і накажи нині, щоб мене стратили: бо ти велів мені згубити Акира, а я врятував його, і він живий”. І вигукнув цар у відповідь: “Кажі ж, кажи, спасителю мій! Якщо кажеш ти правду і представиш мені Акира живим, то одарю тебе — дам сто кентинаріїв злата, тисячу — срібла, і п’ять убрань, розшитих золотом, подарую тобі”. І друг мій у відповідь сказав царю: “Поклянися мені, царю, що не покараєш нічим його за ту провину, в якій він звинувачений нині! Якщо ж ще у чому перед тобою провиниться, то тоді нехай сам і відповідь за справи свої”. І поклявся йому цар, і в той же час послав за Акиром і повелів його привести.

І я, Акир, постав перед очима царя, і пав долілиць перед царем. І виросло волосся на голові моїй нижче стегон моїх, і борода моя спадала нижче грудей. І тіло моє у землі висохло. Нігті мої стали подібними до нігтів орла. Як побачив мене цар, заплакав плачем великим, і засоромився цар вигляду мого, бо раніше дуже шанував мене. І потім звернувся до мене цар зі словами: “О, Акир! Не я винуватий, але все син твій Анадан — це він оббріхав тебе”. І я у відповідь сказав цареві: “Пане мій, царю! Оскільки вже я бачу лице твоє, то вже не пам’ятаю ніякого горя”. І відповідав мені цар: “Іди зараз у дім свій, і пробудь там сорок днів, і тоді знову прийдеш до мене”.

І я, Акир, пішов у дім свій і пробув там сорок днів. І змінило вигляд свій тіло моє, і знову став я таким, яким був раніше, і прийшов до царя. І сказав мені цар: “Чи чув ти, Акир, що писав єгипетський цар нам, в Адорську і Наливську землю, і що всі люди, почувши про це, злякалися і залишили будинки свої?” І сказав я у відповідь: “Пане мій, царю! У дні царства твого я так чинив: якщо була винна у чомусь людина, то приходив до тебе і виправдовував її. І

коли почули люди про страту мою і про те, що немає більше такого їх заступника, тоді всі розбіглися. А нині накажи, царю, нехай повідомлять людям, що Акир живий і знову перед царем, і, почувши про мене, всі повернуться. А про послання, яке написав тобі Фараон, не сумуй, бо я піду і відповім йому, і трирічний прибуток із землі його отримаю і принесу тобі”. Як почув все це цар, прийшов у радість велику, і скликав мудреців землі своєї, і підніс мені дари багаті, й друга мого, який позбавив мене смерті, посадив вище всіх вельмож своїх.

Тоді я, Акир, послав до домочадців своїх і наказав їм: “Знайдіть мені двох орлиць і вигодуйте їх. І скажіть сокольничим моїм, щоб навчили їх злітати вгору. І виготовте клітку, і відшукайте серед домочадців моїх розумного хлопчика, і посадіть його у клітку, що носять орлиці. І навчіть їх злітати з кліткою, а хлопчика навчіть кричати: “Несіть вапно і каміння, вже будівельники готові”. А до ніг орлиць прив'яжіть мотузку”.

І зробили слуги мої все так, як я наказав. І після цього повернулися жителі Адорської та Наливської землі у свої будинки. Я сказав: “Тепер відправляй мене, царю, піду до єгипетського царя Фараона”. Послав мене цар, і взяв я з собою воїнів своїх, і коли прийшов у країну Фараона, то, ще не дійшовши до його міста, наказав принести орлиць і побачив, що все зроблено так, як я і хотів. І зайшов у місто, і послав до Фараона, і сказав: “Повідомте царю Фараону: “Писав ти колись до Синагрипа-царя, вимагаючи: “Пошли до мене мужа, який би відповів на будь-яке слово моє, про що б я не спитав”. І ось він прислав мене”. І наказав цар показати мені місце, де я можу зупинитися. І наказав завести мене до себе, і вітав я царя. І звернувся до мене цар і спитав: “Яке ім'я твоє?” І не назвав йому імені свого, а сказав: “Ім'я моє Обекам, я один із конюхів царських”. Коли почув Фараон слова мої, то розгнівався і сказав так: “Хіба я гірший за царя твого, що він шле до мене своїх конюхів? Та з тобою мені й говорити немає про що”. І відпустив мене цар у пристанище моє, і сказав мені: “Прийдеш завтра і тоді відповіси на питання мої. Якщо ж не відгадаєш загадок моїх, тоді віддам тіло твоє птахам небесним і звірам земним”.

І вранці наказав мені цар постати перед ним. Сам він сів на своєму престолі золотому, одягнувши одяг червлений, а вельмож своїх одяг у барвистий одяг. І коли став я перед ним, сказав мені цар: “Обекам! Скажи мені зараз: на що схожий я і на що схожі

вельможі мої?” І відповів я царю: “Ти, царю, подібний до сонця, а вельможі твої подібні до сонячних променів”. Почув слова мої цар і, помовчавши, сказав мені: “Обекам! Воістину мудрий цар твій, що прислав тебе, бо відгадав ти”, І інші загадки також запропонували мені: то уподібнював себе місяцю, а вельмож своїх — зіркам, то уподібнював дереву, а вельмож своїх — квітучій траві. І багато подібних загадок запропонував він мені, і я їх відгадав.

І нарешті сказав мені цар: “Обекам! Писав я царю твоєму, щоб збудував мені палац між небом і землею”. Тоді повелів я, і принесли мені навчених орлиць. І на очах у царя і всіх наближених його випустив я орлиць у небо і хлопчика з ними. Коли ж злетіли орлиці, то закричав хлопчик, як його навчили: “Ось будівельники готові! Несіть каміння і вапно”. І тоді сказав я цареві: “Накажи, царю, нехай принесуть каміння та вапно, щоб не затримувати майстрів!” Але заперечив мені цар: “Хто ж може на таку висоту підняти?” А я відповів цареві: “Я майстрів відправив, а якщо ти каміння та вапна не подаси їм, то це не наша провина”. І не зміг мені цар нічого відповісти. А хлопчик кричав: “Ось уже будівельники готові, так несіть каміння, і плити, і глину”. Вони ж не могли підняти ні каміння, ні плит, ні глини. І я, Акир, узяв палицю, став їх бити, і кинулася тікати дружина Фараонова і бояри його. І бачачи це, розгнівався на мене Фараон і сказав мені так: “Сам ворожиш, а людей моїх б'єш без причини. Хто ж може підняти туди каміння й глину?” І сказав йому так: “Я не ворожу: але ти сам доручив мені зайнятися такою нечуваною справою. Якби захотів цар Синагрип, то в один день два палаци збудував би, і то йому не диво: що хоче, те й зробить”. І сказав мені Фараон: “Полишимо цю справу із зведенням палацу”. І додав: “Іди до пристанища свого і приходь завтра вранці”.

І я прийшов рано-вранці й увійшов до Фараона, і сказав він мені: “Акир, розв'яжи мені таке завдання: коли коні твого повелителя ржуть в Адорській і Наливській землі, то наші кобилиці лошат народжують у нашій землі”. І як тільки почув я ці слова, вийшов від Фараона і вів отрокам своїм: “Спіймавши живого тхора, принесіть мені”. І отроки, відправившись, спіймали живого тхора і принесли мені. І наказав я їм: “Бийте його, поки вся Єгипетська земля того не почує”. І почали отроки мої бити його. Люди ж, почувши про це, сказали Фараону: “Акир буянить на наших очах: ображає наших богів, перед нашими жертвниками робить

безчинство”. Як почув про це Фараон, покликав мене до себе і сказав мені: “Для чого ти на наших очах знущаєшся над нашими богами?” І відповів так Фараону: “Будь завжди живий! Але тхір цей велике зло вчинив, а не мале. Цар мій Синагрип подарував мені півня, і того ради подарував мені його, що дуже добре він співає... Коли я захочу, тоді й співає, і прокидаюся я, і йду перед очі свого повелителя. І за весь час я жодного разу не спізнився. А в цю ніч твій тхір добіг до Наливської й Адорської землі, відгриз півню моему голову і повернувся сюди”. І сказав мені Фараон: “Бачу, що постарів ти, Акир, і розумом подурнів: від Єгипту до Адорської землі тисяча і вісімдесят верст, тож як тхір міг дійти туди за одну ніч, відгризти голову твоєму півню і повернутися назад тієї ж ночі?” І відповів я йому так: “А я так чув, що коли в Адорській землі коні ржуть, то тут твої кобили лошат народжують. Але ти ж говориш, що від Єгипту до Адорської землі тисяча і вісімдесят верст”. Почув Фараон слова мої і здивувався.

І сказав мені Фараон так: “Відгадай таку мою загадку. Є одна колода дубова, а на тій колоді дванадцять сосен із тридцятьма колесами кожна, а на кожному колесі по дві миші — одна чорна, а друга біла”. І відповів я йому так: “Те, про що ти запитуєш мене, у Наливській землі і в Адорській землі навіть конюхи знають”. І так сказав йому: “Те, що називаєш ти колодою, це рік, а далі говориш, що дванадцять сосен на ньому, так це дванадцять місяців у році. А що ти кажеш про тридцять коліс, то тридцять днів у місяці, що ти називаєш двома мишами — одна чорна, а інша біла — так це день і ніч”.

І так мені сказав Фараон: “Акир! Звий мені дві мотузки з піску, довжиною по п'ять ліктів, а товщиною у палець”. І сказав я йому: “Накажи ключникам своїм, нехай винесуть мені таку ж мотузку з дому, тоді і я за її зразком сплету”. І сказав мені Фараон: “Не слухаю я заперечень твоїх. Не зів'єш мені такої мотузки, тоді й не віднесеш данини єгипетської своєму царю”. Потім я, Акир, подумавши, пішов у храм Фараонів і провертів у стіні його дірочку на сонячній стороні, так щоб палець у неї входив. І коли зійшло сонце і потрапило проміння його в дірочку, тоді я, Акир, узяв жменю м'якого піску і висипав у отвір. Закружився пісок у сонячному промені, наче мотузка. І тоді покликав я всіх і сказав Фараону: “Пішли отроків своїх, щоб віднесли мотузку цю, а я другу тим часом зів'ю”. Як побачив це Фараон, посміявшись, сказав мені так: “Сьогодні приходь до мене, Акир, усім ти взяв перед Богом, і

радий я, що побачив тебе живого, що наставив ти мене своїми мудрими словами”. І потім влаштував мені Фараон бенкет великий, і дав мені трирічну данину з Єгипту, і пошанував мене, і відпустив мене до мого царя Синагрипа.

І повернувся я до царя, і коли почув він про мій прихід, то вийшов мені назустріч, і влаштував велике свято, і, посадивши мене вище за всіх вельмож своїх, сказав мені: “Акире! Все, що хочеш, то дам тобі. Проси ж у мене!” І сказав я йому так: “Царю мій, прошу я тебе, щоб скарби свої, якими хочеш ти мене нагородити, віддав ти Набугинаїлу, другові моему: той зберіг мені життя. І дай мені сина мого Анадана, адже я вчив його мудрості своїй і повідав йому знання свої, а тепер бачу, що забув він слова мої колишні і всю мудрість”.

І потім наказав цар, і привели його до мене. І сказав мені цар: “Ось племінник твій Анадан, віддається у руки твої, що тобі до душі, те і зроби з ним, бо ніхто не посміє забрати його з твоїх рук”.

І потім я, Акир, узяв сина свого, і привів його у дім свій, і поклав на нього ланцюг залізний вагою дев'ять кентинаріїв, і руки його поклав у колодки, і на шию йому прив'язав дерев'яний обруч, і завдали йому тисячу ударів по спині і тисячу по животу. І посадив його під ганком своїм, і дав йому хліба і води скільки потрібно, і доручив стерегти його отроку своєму, на ім'я Анабугіл. І наказав йому так: “Якщо я, заходячи до дому чи виходячи з нього, скажу щось Анаданові, то ти все це записуй”. А потім я почав говорити Анадану, сину своєму:

“Хто не почує вухами своїми, той шиєю своєю нехай слухає”. І на це Анадан так мені відповів: “То ж для чого племінника взяв замість сина?” Я відповів так: “Я посадив тебе на престолі почесному, а ти мене скинув на землю з мого престолу. І лише потім врятувала мене невинність моя від задуманого тобою зла. Був ти для мене, сину, як змія, яка, побачивши голку, вкусила її, і сказала їй голка: “Вкусила мене, а я ж гостріша за тебе”. Був ти для мене, сину, наче коза, яка почала їсти червону траву, і сказала їй трава: “Для чого ти їси мене? Коли ти помреш, чим стануть руно твоє фарбувати?” Відповідала траві коза: “Тому я тебе їм за життя свого, бо коли помру я, то, викопуючи коріння твоє, почнуть ним мою шерсть фарбувати”. Був ти для мене, сину, як та людина, яка вистрілила у небо, і стріла та до неба не долетіла, а тільки згрішила ця людина перед Богом. Був ти для мене, сину, як той,

хто, побачивши друга свого, який замерзає, приніс і вилив на нього глек води холодної. То ж знай, якщо і буде свинячий хвіст довжиною у сім ліктів, то й тоді не зможе зрівнятися з хвостом коня. Якщо і буде щетина м'якша за папір, то все одно не зможуть з неї бояри одяг шити. Сину мій, так думав я, що ти займеш місце моє, і дім мій успадкуєш, і майно моє збережеш, але Бог не захотів, щоб здійснився твій злий задум, і не послухав злих намірів твоїх. Подібний ти, сину, до того хижого звіра, який зустрів віслюка і сказав йому так: "Чи здоровий ти, що прийшов сюди?" І відповів йому віслюк: "Тому я бажаю здоров'я, хто ноги мої не міцно сплутав, щоб мені тебе більше не побачити". Сину мій, лежало якось сильце на піску, і підійшов до нього заєць і сказав: "Що робиш тут?" І відповіло йому сильце: "Кланяюся Богу". І сказав йому заєць: "А що тримаєш у роті своєму?" І відповідало сильце йому: "Шматок хліба тримаю". І потім наблизився заєць, хотів узяти шматок хліба, і заплуталася у сильці нога його. І сказав заєць: "Якщо шматок цей такий підступний, то молитов твоїх ніколи не послухає Бог". Сину мій, уподібнився ти до оленя, який, б'ючи скалу, ріг свій зламав. Сину мій, був ти у мене, наче котел, прикутий золотими кільцями, а дно його не уникне чорноти. Сину мій, ти наче орач, який зорав поле і посіяв на ньому дванадцять мір. І сказав орач полю своєму: "Не добув на тобі більшого, а що посіяв, те й зібрав". Був ти для мене, сину, наче пес, який зайшов у теплий дім зігрітися, а коли зігрівся, почав на господаря свого гавкати. Уподібнився ти, сину мій, до свині, яка пішла з боярами митися у лазню, а коли дійшла до калюжі, то й лягла у неї, і сказала боярам: "Ви йдіть у лазню митися, а я тут хочу помитися". Був ти для мене, сину, як те дерево, якому сказали: "Хочу тебе зрубати". Воно ж відповідало: "Якби не було мене у руках твоїх, то ніколи б ти не прийшов до мене". Сину мій, був ти, наче пташеня, яке упало з гнізда на землю, і підбіг до нього тхір, і сказав йому: "Якби не я, то худо було б тоді". І відповіло йому пташеня: "Якби не я, то що б ти їв?" Був ти мені, сину, наче злодій, якому сказали: "Кинь злодійство своє". І відповів їм: "Якби були у мене очі із золота, а руки зі срібла, то й тоді не залишив би свого промислу". Сину мій, бачив я, як приведуть вівцю зі стада різати, а якщо не настав ще час забивати, то відпускають назад, щоб побачила вона ягнят своїх. Сину, не бачив я лошати, яке б згубило матір свою. Сину мій, усім,

що є на світі солодкого, тим тебе я годував, а ти влаштував мені, що я і хліб свій їв у підземеллі; і я поїв тебе старим вином, а ти не давав мені й води напитися досхочу; і я змащував тебе дорогими маслами, а ти тіло моє в підземеллі висушив; я тебе виростив, наче сосну, а ти прагнув побачити домовину з кістками моїми. Сину мій, я бачив у тобі фортецю свою і говорив сам собі: “Якщо вороги прийдуть, то увійду у неї і там знайду свою силу”. А ти, побачивши ворогів, кинув мене у руки їхні. Був ти, сину мій, наче кріт, який ліг на сонці, а орел прилетів і схопив його”.

І відповів син мій Анадан, і сказав так: “Не достойно тебе, Акире, пане мій, далі говорити слова подібні, але пощади мене! Коли чоловік згрішить перед Богом, то простить його Бог. А ти також мене прости: гній після коней твоїх буду прибирати, чи свиней твоїх пасти буду”. І відповів йому так: “Був ти, сину мій, наче дерево явір, росло воно над рікою, і ягода, що на ньому визрівала, вся падала у річку. І прийшов до дерева господар його і сказав: “Хочу тебе зрубати”. І відповіло дерево: “Наступного року вишні на мені виростуть”. І так сказав господар йому: “Своєї ягоди не зберігши, чи зможеш ти чужу ягоду на собі виростити?” Сину мій, казали вовку: “Що ти ходиш слідом за овечим стадом, а пил від нього летить тобі в очі?” Він же відповідав їм так: “Пил від стада овечого на здоров’я очам моїм”. Сину мій, вовчєня віддали навчатися читанню і сказали йому так: “Скажи — “аз”, “буки”. Він же відповідав: “Ягнята, козенята”. Сину, із того, чому я тебе навчив, ти все і повернув проти мене. І Бог проти такого, а хто добро творить, тому і благо буде, я правий залишуся, а тебе, за твої злодійства, погубить він. Голову віслюка покладали на золоте блюдо, й упала вона на землю, у пил. І сказали їй так: “Не бачиш ти, де благо для тебе, якщо з почесного місця падаєш у пил”. Сину мій, як говориться у притчах: “Кого народив, того сином звати, а кого за гроші набув, того холопом зви”. Бог, який повернув мене до життя, той і буде між нами суддею”.

І тоді надувся Анадан, наче глечик, і луснув.

Хто добро робить, тому і благо буде, а хто під другом своїм яму копає, той сам у неї і впаде.

Задонщина*

Слово про великого князя Дмитрія Івановича¹ і про брата його князя Володимира Андрійовича², як перемогли супостата свого царя Мамає³

Князь великий Дмитрій Іванович зі своїм братом, князем Володимиром Андрійовичем, і зі своїми воеводами були на учті у Микули Васильовича⁴: “Відомо нам, браття, що цар Мамаї біля швидкого Дону прийшов на Руську землю і йде до нас у Заліську землю”⁵.

Ходімо, браття, у північний край — що судився синові Ноя Яфету⁶, від котрого народилася русь (у значенні руський народ. — О.С.) православна. Зійдемо на гори київські і поглянемо на славний Дніпро, і на всю землю Руську. І звідти на східний край — що судився сину Ноя Симові, від котрого народилися хинове⁷ — погані татари, бусурмени. То ж вони на річці Каялі⁸ й подолали рід Яфетів. З тих пір земля Руська невесела; від Калкської битви⁹ до Мамаєвого побоїща тугою і смутком охоплена, плаче, синів своїх поминаючи — князів, і бояр, і відважних людей, котрі залишили домівки свої і багатства, жінок і дітей, і худобу і, честь і славу світу цього заслуживши, голови свої поклали за землю за Руську і за віру християнську.

Минуле і жаль землі Руської описав я за книгами, а далі опишу жаль і похвалу великому князю Дмитрію Івановичу і брату його, князю Володимиру Андрійовичу.

Зберімося, браття і друзі, сини землі Руської, складемо слово до слова, звеселимо землю Руську і відженемо смуток на східний край — що судився Симові, і восхвалимо перемогу над поганим Мамаєм, а великого князя Дмитра Івановича і брата його, князя Володимира Андрійовича, прославимо! І скажемо так: краще нам, браття, почати розповідати іншими словами похвальні ці нинішні повісті про похід великого князя Дмитрія Івановича і брата його, князя Володимира Андрійовича, нащадків святого великого князя Володимира Київського¹⁰. Почнемо розповідати за ділами і за переказами... Не говоритимемо просто слів, а по суті. Згадаємо давні часи, возвеличимо віщого Бояна¹¹, талановитого гусяра в

---

* Переклад пам'ятки здійснено за виданням: *Памятники литературы Древней Руси. XIV — середина XV столетия.* — Москва, 1981. — С. 96—111.

Києві. Адже той віщий Боян, поклавши швидкі свої персти на живі струни, співав руським князям славу: першу славу великому князю київському Ігорю Рюриковичу¹², другу — великому князю Володимирі Святославичу Київському, третю — великому князю Ярославу Володимировичу¹³.

Я ж згадаю рязанця Софонія¹⁴ і прославлю піснями під гусел буйні словеса нашого великого князя Дмитрія Івановича і брата його Володимира Андрійовича, нащадків святого великого князя Володимира Київського. Оспіваймо князів руських, що стояли за віру християнську!

А від Калкської битви до Мамаєвого побоїща 160 років¹⁵.

Це князь великий Дмитрій Іванович і брат його, князь Володимир Андрійович, помолившись Богу і Пречистій його Матері, зміцнивши розум свій силою, загартувавши серця свої мужністю, сповнившись ратного духу, зібрали собі хоробрі полки у Руській землі й пом'янули прадіда свого, великого князя Володимира Київського.

О жайворонку, літня пташко, блаженних днів утіха, полети до синіх небес, поглянь на могутнє місто Москву, заспівай славу великому князю Дмитрію Івановичу і брату його, князю Володимирі Андрійовичу! Наче бурею занесло соколів із землі Заліської у поле Половецьке!¹⁶ У Москві коні ржуть, дзвенить слава по всій землі руській, труби трублять у Коломні¹⁷, бубни б'ють у Серпухові¹⁸, стоять стяги руські біля Дону великого на березі.

Дзвонять дзвони вічові у Великому Новгороді, зібралися мужі новгородські біля святої Софії¹⁹ і кажуть так: “Невже нам, браття, не встигнути на допомогу до великого князя Дмитрія Івановича?” І як тільки слова ці промовили, вже наче орли злетілись. Ні, то не орли злетілися — виїхали посадники з Великого Новгорода²⁰, а з ними сім тисяч війська до великого князя Дмитрія Івановича і брата його, князя Володимира Андрійовича, на допомогу.

До славного міста Москви з'їхалися всі князі руські і мовили таке слово: “Біля Дону стоять татари погані, і Мамай-цар біля ріки Мечі²¹, між Чуровим і Михайловим, хочуть річку перейти і загинути в ім'я слави нашої”.

І сказав князь великий Дмитрій Іванович: “Брате, князь Володимир Андрійович, підемо туди, прославимо життя своє, подивуємо землі, щоб старим була розповідь, а молодим пам'ять! Випробуємо героїв своїх і річку Дон кров'ю сповнимо за землю Руську і за віру християнську!”

І сказав усім князь великий Дмитрій Іванович: “Брати і князі руські, гніздо ми великого князя Володимира Київського! Не народжені ми на образі ні соколу, ні яструбу, ні кречету, ні чорному ворону, ні поганому цьому Мамаю!”

О соловей, літня пташко, ось би ти, соловей, проспівав славу великому князю Дмитрію Івановичу і брату його князю Володимиру Андрійовичу, і землі Литовської двом братам Ольгердовичам²², Андрію і брату його Дмитрію, та Дмитру Волинському²³! Адже ті — сини хоробрі, кречети у ратний час і полководці прославлені, під звуки труб їх сповивали, під шоломами викохували, з вістря списа вони годовані, з гострого меча поєні у Литовській землі.

Мовить Андрій Ольгердович своєму братові: “Брате Дмитрій, два брати ми з тобою, сини Ольгердові, а онуки ми Гедимина, а правнуки ми Сколомендові²⁴. Зберемо, брате, улюблених панів хороброї Литви, мужніх молодців, і самі сядемо на своїх баских коней і подивимося на швидкий Дон, нап’ємося шоломом води, випробуємо мечі свої литовські на шоломах татарських, а сулиці²⁵ німецькі на кольчугах бусурменських!”

І сказав йому Дмитрій: “Брате Андрію, не пошкодуємо життя свого за землю за Руську і за віру християнську, і за образу великого князя Дмитрія Івановича! Адже вже, брате, стукіт стукає і грім гримить у білокам’яному граді Москві. То ж, брате, не стук стукає, не грім гримить, — стукає могутня рать великого князя Дмитрія Івановича, гримлять молодці руські золоченими обладунками і червленими щитами²⁶. Сідлай, брате Андрію, своїх баских коней, а мої вже готові — раніше за твоїх осідлані. Виїдемо, брате, в чисте поле і оглянемо свої полки, — скільки, брате, з нами хоробрих литовців. А хоробрих литовців з нами сімдесят тисяч латників”.

Ось уже, браття, повіяли сильні вітри з моря до гирла Дону і Дніпра, принесли суворі хмари на Руську землю, із них виступають криваві зорі, і в них мерехтять сині блискавки. Бути стуку і грому великому на річці Непрядві²⁷, між Доном і Дніпром, падати тілам людським на полі Куликовому, пролитися крові на ріці Непрядві!

Ось уже заскрипіли підводи між Доном і Дніпром, ідуть хинове на Руську землю! Набігли сірі вовки з гирла Дону і Дніпра, і виють, затаївшись на річці Мечі, хочуть накинутися на Руську землю. То не сірі вовки були — прийшли погані татари, хочуть пройти військовою усю Руську землю.

Тоді гуси загелготали і лебеді крилами заплескали. Але то не гуси загелготали і не лебеді крилами заплескали: то поганий Мамай прийшов на Руську землю і воїнів своїх привів. А вже на загибель їх чатують крилаті птахи, ширяючи попід хмарами, ворони часто кричуть, а галки своєю річчю говорять, орли клеочуть, а вовки грізно виють, а лисиці на кістки брешуть. Руська земле, ти тепер як за царем за Соломоном побувала²⁸.

А вже соколи, і кречети, і білозерські яструби рвуться із золотих колодок²⁹ із кам'яного міста Москви, обривають шовкові пута, злітаючи до синіх небес, дзвонячи золоченими дзвіночками на швидкому Доні, хочуть ударити на незліченні стада гусей і лебедів, а богатирі та молодці руські хочуть ударити на великі сили поганого царя Мамаю.

Тоді князь великий Дмитрій Іванович вступив у золоте своє стремено, сів на свого баского коня, і взяв свій меч у праву руку, і помолився Богу і Пречистій його Матері. Сонце йому яскраво на сході сяє і вказує шлях, а Борис і Гліб³⁰ молитву чинять за подібних собі.

Що шумить, що гримить рано перед світанком? Князь Володимир Андрійович полки установлює і веде їх до великого Дону. І мовив він брату своєму, великому князю Дмитрію Івановичу: “Не піддавайся, брате, поганим татарам — адже погані вже поля руські топчуть і вотчину нашу віднімають!”

І сказав йому князь великий Дмитрій Іванович: “Брате Володимир Андрійович! Два брата ми з тобою, а онуки ми великого князя Володимира Київського. А воєводи у нас поставлені — сімдесят бояр, і сміливі князі білозерські Федір Семенович і Семен Михайлович³¹, та Микула Васильович, та обидва брати Ольгердовичі, та Дмитро Волинський, та Тимофій Волуєвич, та Андрій Серкизович, та Михайло Іванович³², а воїнів з нами — триста тисяч латників. А воєводи у нас надійні, а дружина випробувана, а коні під нами баскі, а обладунки на нас золочені, а шоломи черкаські, а щити московські, а сулиці німецькі, а кинджали фрязькі³³, а мечі булатні; а шляхи їм відомі, а переправи для них наведені, а хочуть сильно голови свої покласти за землю за Руську і за віру християнську. Наче живі тріпочуть стяги, прагнуть воїни собі честі та славного імені”.

Вже ті соколи і кречети і білозерські яструби за Дон швидко перелетіли і вдарили по численних стадах гусей і лебедів. Але то були не соколи і не кречети, то ринули руські князі на силу татарську. І вдарили списи гартовані по обладунках татарських, заgrimіли мечі булатні по шоломах хиновських на полі Куликовому на річці Непрядві.

Чорна земля під копитами, кістками татарськими поля засіяні, а кров'ю їх земля залита. Це сильні раті зійшлися разом і розтоптали горби і луки, а ріки, потоки й озера помутніли. Гукнув Див³⁴ у Руській землі, повеліває послухати грізним землям. Понеслася слава до

Залізних Воріт³⁵, і до Орнача³⁶, і до Риму, і до Кафи³⁷ морем, і до Тирнова³⁸, а звідти до Царгорода на похвалу руським князям: Русь велика подолала рать татарську на полі Куликовому, на річці Непрядві.

На тому полі грізні хмари зійшлися, а з них часто блискавки мерехтіли й гриміли громи великі. Адже то зійшлися руські сини з поганими татарами за свою велику образу. То блищали обладунки золочені, а гриміли князі руські мечами булатними об шоломи хиновські.

А билися з ранку до полудня в суботу на Різдво святої Богородиці³⁹.

Не тури заревли біля Дону великого на полі Куликовому. Адже то не тури побиті біля Дону великого, а посічені князі руські, і бояри, і воеводи великого князя Дмитрія Івановича. Переможені поганими татарами князі білозерські, Федір Семенович і Семен Михайлович, та Тимофій Волуєвич, та Микула Васильович, та Андрій Серкизович, та Михайло Іванович і багато інших з дружини.

Пересвіта-чернець⁴⁰, брянського боярина, на місце суду привели⁴¹. І сказав Пересвіт-чернець великому князю Дмитрію Івановичу: “Краще нам убитими бути, аніж у полон попасти до поганих татар!” Скаче Пересвіт на своєму баскому коні, золоченими обладунками поблискуючи, а вже багато лежить посічених біля Дону великого на березі.

У такий час старому слід помолодіти, а сміливим людям мужність свою випробувати. І говорить Осляб-чернець⁴² своєму брату старцю Пересвіту: “Брате Пересвіте, бачу на тілі твоєму рани важкі, вже, брате, летіти голові твоїй на траву ковилу, а сину моєму Якову⁴³ лежати на зеленій ковилі-траві на полі Куликовому, на річці Непрядві, за віру християнську, і за землю Руську, і за образу великого князя Дмитрія Івановича”.

І в той час по Рязанській землі біля Дону ні орачі, ні пастухи у поле не кличуть, лише ворони, не перестаючи, крячуть над тілами людськими, страшно і боляче було це чути тоді; і трава кров'ю залита була, а дерева від печалі до землі похилилися.

Заспівали птахи жалісні пісні — заплакали всі княгині й боярині і всі воєводські дружини за вбитими. Дружина Микули Васильовича Мар'я рано-вранці плакала на забралах стін московських, так промовляючи: “О Доне, Доне, швидка річка, прорила ти кам'яні гори і течеш у землю Половецьку. Принеси на своїх хвилях мого пана Микулу Васильовича до мене!” І дружина Тимофія Волуєвича Феодосія також плакала, так промовляючи: “Ось уже веселість

моя померла у славному місті Москві, і вже не побачу я свого пана Тимофія Волуевича живим!” А Андрія дружина Мар’я та Михайлова дружина Аксенія⁴⁴ на світанку плакали: “Ось уже для нас обох сонце потьмяніло у славному місті Москві, долетіли до нас зі швидкого Дону сумні вісті, несучи велику печаль: скинені наші молодці з баских коней на судженому місці на полі Куликовому, на річці Непрядві!”

А вже Див кличе під шаблями татарськими, а руським богатырям бути зраненими.

Щури⁴⁵ заспівали жалісні пісні в Коломні на забралах⁴⁶ місцевих стін, на світанку у неділю, у день Акіма й Анни⁴⁷. Адже то не щури рано заспівали жалісні пісні — заголосили жінки коломенські, промовляючи так: “Москва, Москва, швидка річка, чому понесла на своїх хвилях ти чоловіків наших від нас у землю Половецьку?” Так казали вони: “Чи можеш ти, пане князю великий, веслами Дніпро загородити, а Дон шоломами вичерпати, а Мечу-річку тілами татарськими запрудити? Замкни, пане князю великий, Оки-річки ворота, щоб більше погані татари до нас не ходили. Адже вже чоловіки наші побиті на ратях”.

Того ж дня, у суботу, на Різдво святої Богородиці, розгромили християни полки поганих на полі Куликовому, на річці Непрядві.

І, гукнувши клич, ринув князь Володимир Андрійович зі своєю раттю на полки поганих татар, золоченим шлемом блискаючи. Гримлять мечі булатні по шоломах хиновських.

І возвеличив він брата свого, великого князя Дмитрія Івановича: “Брате Дмитрій Іванович, у злий час гіркий ти нам міцний щит. Не поступайся, князю великий, зі своїми великими полками, не потурай крамольникам! Адже вже погані татари поля наші топчуть і хороброї дружини нашої багато побили — стільки тіл людських, що баскі коні не можуть скакати: у крові по коліно бродять. Жаль, брате, бачити стільки крові християнської. Не зволікай, княже великий, зі своїми боярами”.

І сказав князь великий Дмитрій Іванович своїм боярам: “Браття, бояри і воєводи, і діти боярські, тут ваші солодкі меди і великі місця! Тут і здобудьте собі місця і жонам своїм. Тут, браття, старий повинен помолодіти, а молодий честь здобути”.

І гукнув князь великий Дмитрій Іванович: “Господи Боже мій, на тебе уповаю, хай не буде на мені сорому ніколи, хай не посміються наді мною вороги мої!” І помолився він Богу, і Пречистій його Матері, і всім святим, і просльозився гірко, і витер сльози.

І тоді, як соколи, швидко полетіли на швидкий Дон. Але ж то не соколи полетіли: поскакав князь великий Дмитрій Іванович зі своїми полками за Дон зі всією силою. І сказав: “Брате, князь Володимир Андрійович, — тут, брате, вип’ємо медові чари кругові, нападємо, брате, своїми полками сильними на рать татар поганих”.

І почав тоді князь великий наступати. Гримлять мечі булатні об шоломи хиновські. Погані прикрили голови свої руками своїми. І ось погані кинулись назад. Вітер реве у стягах великого князя Дмитрія Івановича, погані рятуються втечею, а руські сини широкі поля криком огородили і золоченими обладунками освітили. Вже встав тур на бій!

Тоді князь великий Дмитрій Іванович і брат його, князь Володимир Андрійович, полки поганих назад повернули і почали їх бити і сікти безжально, печаль над ними сіючи. І князі їхні попадали з коней, а трупами татарськими поля засіяні й кров’ю їх ріки потекли. Тут розсипались погані в замішанні й побігли непротореними шляхами у лукомор’я, скреготали зубами і роздирали обличчя свої, так примовляючи: “Уже нам, браття, у землі своїй не бувати, і дітей своїх не бачити, і дружин своїх не голубити, а голубити нам сиру землю, а цілувати нам зелену мураву, а в Русь раттю нам не ходити і данини з князів руських нам не брати”. Ось уже застогнала земля татарська, бідами і горем наповнившись; пропала охота у царів і князів їх на Руську землю ходити. Вже веселість їх похилилася.

Тепер же руські сини захопили татарські узороччя, й обладунки, і коней, і волів, і верблюдів, і вина, і цукор, і дорогі убрання, тонкі тканини і шовки везуть жонам своїм. І ось уже руські жінки забряжчали татарським золотом.

Уже по руській землі рознеслася веселість і святкування. Подолала слава руська хулу поганих. Уже повергнутий Див на землю, а грози великого князя Дмитрія Івановича і брата його, князя Володимира Андрійовича, по всіх землях пронеслися. Стріляй, княже великий, зі своєю хороброю дружиною поганого Мамає-хиновина за землю Руську, за віру християнську. Уже погані зброю свою покидали, а голови свої схилили під мечі руські. І труби їх не трублять, і засумували голоси їхні.

І метнувся поганій Мамаї від своєї дружини сірим вовком і прибіг до Кафи-міста. І мовили йому фряги: “Що ж це ти, поганій Мамаю, заришся на Руську землю? Адже побила тепер тебе орда Заліська. Не бути тобі Батиєм-царем⁴⁸: у Батия-царя було

чотириста тисяч латників, і полонив він усю Руську землю від сходу і до заходу. І наказав тоді Бог Руську землю за її гріхи. І ти прийшов на Руську землю, цар Мамай, з великими силами, з дев'ятьма ордами і сімдесятьма князями. А нині ти, поганий, тікаєш з вісьмома воїнами до лукомор'я, немає з ким тобі зиму зимувати у полі. Мабуть, тебе князі руські добре пригостили: немає з тобою ні князів, ні воевод! Мабуть, добре хильнули біля швидкого Дону на полі Куликовому, на траві ковилі! Біжи-но ти, поганий Мамаю, від нас за темні ліси!”

Як миле немовля у матері своєї земля Руська: його мати голубить, а за непослух різкою січе, а за добрі справи хвалить. Так і Господь Бог помилював князів руських, великого князя Дмитрія Івановича і брата його, князя Володимира Андрійовича, між Доном і Дніпром, на полі Куликовому, на річці Непрядві.

І став великий князь Дмитрій Іванович зі своїм братом, із князем Володимиром Андрійовичем, і з іншими своїми воеводами на кістках на полі Куликовому, на річці Непрядві. Страшно і гірко, браття, було у той час дивитися: лежать трупи християнські, наче копиці сіна біля Дону великого на березі, а Дон-річка три дні кров'ю текла. І сказав князь великий Дмитрій Іванович: “Порахуйте, браття, скількох у нас воевод немає і скількох молодих людей не вистачає?”

Тоді відповідає Михайло Олександрович⁴⁹, московський боярин, князю Дмитрію Івановичу: “Пане княже великий Дмитрій Іванович! Немає, пане, у нас сорока п'яти бояр московських, дванадцяти князів білозерських, тридцяти новгородських посадників, двадцяти бояр коломенських, сорока бояр серпуховських, тридцяти панів литовських, двадцяти бояр переяславських, двадцяти п'яти бояр костромських, тридцяти п'яти бояр володимирських, п'ятдесяти бояр суздальських, сорока бояр муромських, двадцяти трьох бояр дмитровських, шістдесяти бояр можайських, тридцяти бояр звенигородських, п'ятнадцяти бояр угличських. А посічено безбожним Мамаєм двісті п'ятдесят три тисячі. І помилював Бог Руську землю, а татар загинула величезна кількість”.

І сказав князь великий Дмитрій Іванович: “Браття, бояри і князі і діти боярські, суджене вам те місце між Доном і Дніпром, на полі Куликовому, на річці Непрядві. Поклали ви голови свої за святі церкви, за землю за Руську і за віру християнську.

Простіть мене, браття, і благословіть у цьому віці і в майбутньому. Ходімо, брате, княже Володимире Андрійовичу, у свою Заліську

землю до славного міста Москви і сядемо, брате, на своєму князюванні, а честі ми, брат, здобули і славного імені!”

Богу нашому слава.

Примітки

- ¹ Дмитрій Іванович (1350—1389) — великий князь володимирський і московський з 1359 року. Проводив політику зміцнення Московського князівства, спрямовану на підпорядкування Москві руських князівств, централізації державного управління та військової справи. 1378 року під його керівництвом були розгромлені війська хана Мамаю. Після перемоги у Куликовській битві Дмитрія стали називати Донським.
- ² Володимир Андрійович — двоюрідний брат Дмитрія Донського. Князь серпуховський.
- ³ Мамай — темник (воєначальник) при ханові Золотої Орди Бердибеку. Був одружений із дочкою хана, тому фактично керував Ордою. 1379 року він повністю захопив владу. Але іменуватися ханом не міг, бо не був нащадком Чингісхана.
- ⁴ Микула Васильович — московський воєвода. Загинув у битві на Куликовому полі.
- ⁵ Заліською землею спочатку називалися землі Володимиро-Суздальського, а потім і Московського князівств.
- ⁶ За біблійною легендою, під час всесвітнього потопу Бог врятував Ноя із сім'єю. Після потопу земля була поділена між синами Ноя. Яфет отримав північні та західні країни, Хам — південь, Сим — схід.
- ⁷ Хинове — узагальнена назва східних народів, кочівників.
- ⁸ Каяла — річка, на якій герой “Слова о полку Ігоревім” князь Ігор потерпів поразку у битві з половцями 1185 року. Ця назва зустрічається тільки у “Слові о полку Ігоревім”, літописній повісті про похід Ігоря на половців і “Задонщині”.
- ⁹ Від битви на річці Калці у 1223 році — першого зіткнення руських військ із половецькими.
- ¹⁰ Володимир Київський — Володимир Святославич I, князь київський з 980 року. Запровадив християнство як державну релігію у 988—989 рр.
- ¹¹ Боян — дружинний співець другої половини XI — початку XII століть, якого автор “Слова о полку Ігоревім” називає своїм попередником.
- ¹² Ігор Рюрикович — київський князь (912—945 рр).
- ¹³ Ярослав Володимирович — син Володимира I Святославича Ярослав Мудрий, великий князь київський у 1016—1054 рр.
- ¹⁴ У двох списках “Задонщини” Софоній Рязанець названий у заголовку як автор твору. Проте у тексті пам'ятки автор говорить про нього як сторонню особу.
- ¹⁵ 160 років після Калкської битви було у 1383 році. На думку російського вченого академіка М.Н.Тихомирова, така помилка у літочисленні може бути свідченням того, що 1383 рік — час написання “Задонщини”.
- ¹⁶ Землі, котрі займали монголо-татари, називались Половецьким полем.
- ¹⁷ Коломна — важливий опірний пункт у боротьбі Москви з монголо-татарами, тому Дмитрій Донський і призначив Коломну збірним пунктом військ.
- ¹⁸ Серпухов — укріплений опорний пункт південної околиці Московського князівства.
- ¹⁹ На площі біля храму Святої Софії, у новгородському кремлі, збиралось новгородське віче.
- ²⁰ Посадники — правителі Новгорода, котрі обиралися на віче із представників заможної знаті.

- ²¹ Річка Красива Меча — права притока Дону.
- ²² Андрій і Дмитрій — сини великого князя литовського Ольгерда, котрі перебували на службі у московського князя.
- ²³ Дмитро Волинський — Дмитро Боброк-Волинський — син литовського князя з Волині Коріата-Михайла Гедиміновича. Талановитий військовий діяч, що брав участь у всіх походах Дмитрія Донського.
- ²⁴ Гедимин — один із перших литовських князів (князував з 1316 по 1341 рр.). Сколоменд — очевидно, мається на увазі литовський князь XIII століття Ердивіл-Скирмунт (Скилмонт).
- ²⁵ Сулиці — короткі металеві списи, дротики.
- ²⁶ Черлені щити — щити, пофарбовані черленю, яскравою рожево-червоною фарбою, яку виготовляли зі спеціальної комахи — червеця.
- ²⁷ Непрядва — притока Дону, що впадає у нього із заходу. З півночі вона обмежує Куликове поле, що знаходиться у верхів'ях Дону.
- ²⁸ Дана фраза, очевидно, є ремінісценцією фрази зі "Слова о полку Ігоревім": "О Руська земле! Вже за шеломянем еси". Автор "Задонщини", очевидно, переосмислив слово "шоломя" (пагорб), пов'язавши його з популярним на Русі іменем Соломона (біблійний Соломон — символ мудрості).
- ²⁹ Колодка — пристрій для соколиного полювання.
- ³⁰ Борис і Гліб — сини великого князя Володимира I Святославича. Після смерті батька були вбиті братом Святополком, який захопив князівський стіл у Києві. Коли Ярослав Мудрий 1019 року розгромив Святополка, Борис і Гліб були канонізовані. Від того часу вони вважалися покровителями Русі та руських князів.
- ³¹ Білозерські князі Федір Іванович (у тексті помилково Семенович) та його син Іван загинули у Куликовській битві.
- ³² Тимофій Волуєвич, Андрій Серкизович, Михайло Іванович — воєводи.
- ³³ Фрязькі — генуезькі.
- ³⁴ Диво (у "Слові о полку Ігоревім" — Див) — остаточно не з'ясоване значення цього слова. Більшість дослідників вважає, що Див — якась міфічна істота.
- ³⁵ Залізні Ворота — або Дербент, або тіщина у середній течії Дунаю.
- ³⁶ Орнач — літописне місто.
- ³⁷ Кафа — сучасна Феодосія.
- ³⁸ Тирново — столиця Болгарського царства.
- ³⁹ Різдво Святої Богородиці — 8 вересня.
- ⁴⁰ Пересвіт — монах Троїцького монастиря. Разом із монахом Ослябею був відправлений ігуменом монастиря Сергієм з військами Дмитрія Донського на Куликове поле.
- ⁴¹ Битва, поєдинок трактувалися як "Божий суд", тому за волею Бога перемагав правий.
- ⁴² Ослябя — називається братом Пересвіта у "Сказанні про Мамаєве побоїще". Очевидно, мається на увазі те, що обидва були монахами Троїцького монастиря.
- ⁴³ У деяких варіантах "Сказання про Мамаєве побоїще" серед воїнів, які були відправлені у першому сторожовому (розвідувальному) загоні, називається Яків Ослябятєв.
- ⁴⁴ Говорить про дружин воєвод Андрія Серкизовича і Михайла Івановича.
- ⁴⁵ Щур — пташка.
- ⁴⁶ Забрало (забороло) — захищена галерея, що йде по верху стіни фортеці.
- ⁴⁷ Акіма та Анни день — 9 вересня.
- ⁴⁸ Батий — онук Чингісхана. Очолював навалу монголо-татар на Східну Європу у кінці 30—40-х рр. XIII століття. За його правління було утворено Золоту Орду, а також розпочалося монголо-татарське правління на Русі.
- ⁴⁹ Підрахунок убитих на полі Куликовому має перебільшений характер.

Літописна повість про Куликовську битву¹

*Про битву на Дону і про те,
як великий князь бився з ордою*

Прийшов ординський князь Мамай з однодумцями своїми, і з усіма іншими князями ординськими, і з усіма силами татарськими і половецькими, найнявши ще до того ж війська бесермен, вірмен, фрягів, черкасів, і ясів, і буртасів². Також зібрався з Мамаєм, однодумний з ним та єдинодушний, і литовський князь Ягайло Ольгердович³ з усіма силами литовськими і польськими, і з ними ж заодно Олег Іванович, князь рязанський. З усіма цими спільниками пішов Мамай на великого князя Дмитрія Івановича і на брата його князя Володимира Андрійовича. Але людинолюбний Бог хотів врятувати і звільнити рід християнський молитвами Пречистої Його Матері від поневолення ізмаїльтянського, від поганого Мамає, і від зборища нечестивого Ягайла, і від велеречивого і нікчемного Олега Рязанського, що не дотримався своєї віри християнської. І стане йому, породженню пекла та єхидні, день великий господній останнім днем!

Окаянний же Мамай загордився, уявив себе царем, почав злу змову плести, скликати своїх поганих темників-князів⁴ і сказав їм: “Підемо на руського князя і на всю землю Руську, як було за Батия. Християнство погубимо, а церкви божі спалимо, і кров християнську проллємо, а закони їхні знищимо”. І це тому, що нечестивий люто гнівався через своїх друзів й улюбленців, через князів, убитих на ріці Вожі. І почав несамовито і спішно сили свої збирати, у нестямі піднявшись і в силі великій, бажаючи полонити християн. І тоді рушили всі племена татарські.

---

¹ Переклад тексту здійснено за виданням: Памятники литературы Древней Руси. XIV—середина XV века. — Москва, 1981. — С. 114—131.

² На думку російського вченого М.Тихомирова, черкеси, яси — це черкеси й осетини Північного Кавказу, буртаси — різні племена Середнього Поволжя, фрязи (фряги) — італійці, які торгували з Поволжям, вірмени — вірмени у війську Мамає; бесермени — мусульмани.

³ Князь Ягайло Ольгердович — Литовський великий князь (1377—1392), у 1386—1434 рр. — король польський.

⁴ Темні князі (темники) — керівники великих загонів воїнів.

І почав Мамай посилати у Литву, до нечестивого Ягайла, і до хитрого сотонщика, спільника диявола, відлученого від Сина божого, затемненого пільмою гріховною і не бажаючого зрозуміти — Олега Рязанського, помічника бесерменського, неправдивого сина, як сказав Христос: “Від нас вийшли і на нас піднялись”. І уклав старий злодій Мамай безчесну угоду з поганою Литвою і душогубцем Олегом: зібратися їм біля Оки-річки у Семенів день⁵ на благовірного князя.

А душогубець Олег почав зло до зла прикладати: послав до Мамаю і до Ягайла свого боярина-однотумця, антихристового предтечу, іменем Єпіфана Кореева, наказавши їм прийти у вказаний день, і ту ж угоду підтвердив — зібратися біля Оки з триголовими звірами-сироїдцями⁶ і кров пролити. О ворог і зрадник Олег, лиходійства являєш приклади, а не відаєш, що меч божий загрожує тобі, бо пророк сказав: “Зброю оголили грішники і натягнули лук, щоб убивати у темряві праведників. І зброя їх потрапить у серця їхні, і луки їхні знищаться”.

І коли настав серпень, прийшли з Орди звістки до христолобивого князя, що піднімається на християн ізмаїльтянський рід. Олег же, що вже відступив від Бога, бо злу угоду уклав з поганими, послав до князя Дмитрія з оманливою звісткою: “Мамай іде з усім своїм царством у мою землю Рязанську на мене і на тебе, а знай і те, що іде на тебе і литовський Ягайло з усіма силами своїми”.

Князь же Дмитрій, почувши, що настав недобрий час, що ідуть на нього всі царства, які чинять беззаконня, і сказавши: “Ще у наших руках сила”, — пішов до соборної церкви Матері Божої Богородиці⁷ і, обливаючись слізьми, промовив: “Господи, Ти всемогутній, всесильний і твердий у битвах, воістину Ти цар слави, що сотворив небо і землю, — помилуй нас молитвами Пресвятої матері, не залиши нас, коли у відчаї! Адже Ти Бог наш, і ми — люди Твої, подай руку свою з височини і помилуй нас, посором ворогів наших і зброю їхню затупи! Могутній Ти, Господи, і хто противиться Тобі! Згадай, Господи, про милість свою, яку віддавна чиниш роду християнському! О багатоіменита Діва, пані, цариця чинів небесних, вічна володарка всього Всесвіту і всього життя людського годувальниця! Піднеси, царице, руки свої пречисті, в яких носила Бога втіленого! Не зневаж нас, християн, позбав від сироїдців і помилуй мене!”

⁵ 1 вересня, день пам'яті Симеона Стовпника.

⁶ Сироїдці — натяк на те, що татари їдять сире (в'ялене) м'ясо.

⁷ Успенський собор у Кремлі.

І, вставши з молитви, вийшов із церкви, і послав за братом своїм Володимиром, і за всіма князями руськими, і за великими воєводами. І звернувся до брата свого Володимира і до всіх князів і воєвод: “Підемо проти окаянного, і безбожного, і нечестивого, і темного сироїдця Мамає за правовірну віру християнську, за святі церкви, і за всіх немовлят і старців, і за всіх християн, жійвих і померлих. І візьмемо з собою скіпетр царя небесного — нездоланну перемогу, і наслідуймо Авраамову доблесть”. І, звернувшись до Бога, сказав: “Господи, прислухайся до молитви моєї, Боже, на допомогу мені поспіши! Нехай посоромляться вороги, і зневажені будуть, і визнають, що ім'я твоє — Господь, що Ти — один Всевишній на землі!”

І, об'єднавшись з усіма князями руськими і з усіма силами, скоро виступив проти них із Москви, щоб захистити свій уділ. І прийшов у Коломну, зібрав воїнів своїх сто тисяч і сто, окрім князів і воєвод місцевих. Від початку світу не було такої сили руської — князів руських, як при цьому князеві. А всіх сил і всіх ратей числом у півторасти тисяч чи двісті. До того ж іще підоспіли у той ратний час здалеку великі князі Ольгердовичі поклонитися і послужити: князь Андрій Полоцький із псковитянами і брат його — князь Дмитрій Брянський⁸ з усіма своїми мужами.

У той час Мамає став за Доном, з усім своїм царством, бушуючи, і хизуючись, і гніваючись, і стояв три тижні. Прийшла до князя Дмитрія ще одна звістка: сказали йому, що Мамаєве військо за Доном зібралось і в полі стоїть, чекаючи на допомогу Ягайла з литовцями, щоб, коли об'єднаються, отримати разом перемогу. І послав Мамає до князя Дмитрія данину просити не за своєю угодою, а як було за царя Джанибека⁹. Христоролюбивий же князь, не бажаючи кровопролиття, хотів йому виплатити данину, посильну для християн, за своєю угодою, як було встановлено з ним. Той же не захотів і бундючився, чекаючи свого нечестивого спільника литовського.

Олег же, відступник наш, приєднавшись до зловірного і поганого Мамає і до нечестивого Ягайла, став данину йому платити і військо своє до нього посилати на князя Дмитрія. Князь же Дмитрій дізнався про хитрість підступного Олега, кровопивці християнського, нового Іуди-зрадника, що скаженіє на свого повелителя. І, тяжко

⁸ Андрій і Дмитрій — сини великого князя литовського Ольгерда. У 1378 р. князь Андрій Полоцький втік у Псков, а потім приїхав у Москву до великого князя Дмитрія Івановича. Дмитрій Брянський перейшов на службу до Дмитрія Івановича у 1379 р. і князював у Переяславлі-Заліському.

⁹ Хан Золотої Орди Джанибек (1342 — 1357), син Узбека.

зітхнувши, князь Дмитрій промовив із глибини серця свого: “Господи, змову неправедних подолай і тих, що почали війну, погуби, не я почав кров християнську проливати, але він, Святополк новий! Воздай же йому, Господи, сім по сім разів, бо у темряві ходить і забув благодать твою! Загострю, як блискавку, меч свій, і прийму суд у руки свої, воздам помсту ворогам і тим, що ненавидять мене, воздам, і напою стріли мої кров’ю їх, щоб не говорили невірні: “Хто Бог їх?” Відверни, Господи, лице своє від них і покажи їм, Господи, все зло їхнє нарешті, бо рід їхній розбещений і немає віри в них у Тебе, Господи! І вилий на них гнів Твій, Господи, на народи, які не відають Тебе, Господи, й імені Твого святого не кличуть! Який Бог більш великий, ніж Бог наш! Ти один Бог, що творить чудеса!”

І, помолившись, пішов до Пречистої і до єпископа Герасима¹⁰, і сказав йому: “Благослови мене, отче, піти на цього окаянного сироїдця Мамаю, і нечестивого Ягайла, і зрадника нашого Олега, що відступив від світла у темряву”. І єпископ Герасим благословив князя і воїнів його всіх піти на нечестивих агарян.

І вийшов із Коломни великим числом проти безбожних татар місяця серпня двадцятого дня, покладаючи надію на милосердя боже і на Пречисту його матір Богородицю, на пріснодіву Марію, закликаючи на допомогу святий хрест. І, пройшовши свій уділ і велике своє князівство, став біля Оки у гирлі Лопасні¹¹, перехоплюючи вісті від поганих. Сюди ж приїхав Володимир, брат його, і великий його воєвода Тимофій Васильович, і все інше військо, яке залишалося у Москві. І почали переправлятися через Оку за тиждень до Семенова дня, у день недільний. І, переїхавши за річку, вступили на землю Рязанську. А сам князь у понеділок переїхав ріку бродом зі своїм двором. У Москві ж залишив він воєвод своїх у великої княгині Євдокії¹² та у своїх синів, у Василя, у Юрія та у Івана — Федора Андрійовича.

І коли почули в місті Москві, і в Переяславлі, і в Костромі, і у Володимирі, і в усіх містах великого князя і всіх руських князів, що пішов князь великий за Оку, то настала у Москві і в усіх її межах туга велика, і піднявся плач гіркий, і рознеслися звуки ридань. І чути було ридання безутішне, — ніби Рахіль, яка, оплакуючи дітей своїх з великими сльозами і зітханням, не могла

¹⁰ Герасим, єпископ коломенський.

¹¹ Річка Лопасня — ліва притока Оки.

¹² Євдокія Дмитрівна — дружина (з 1366 р.) володимирського і московського князя Дмитрія Івановича.

утішитися, — бо пішли з великим князем на гострі списи за всю землю Руську! Та й хто не заплаче, бачачи, як ридають і гірко плачуть жони ці, адже кожна з них бідкалася: “Горе мені! Бідні наша чада, краще для нас було б, якби ви не народилися, тоді б цю злісну і гірку печаль про вашу смерть не відчули б! Чому ж винні ми у гибелі вашій!”

Князь же великий підійшов до річки Дону за два дні до Різдва святої Богородиці¹³. І тоді прийшла грамота з благословенням від преподобного ігумена Сергія, від святого старця¹⁴: у ній же писане благословення його — щоб бився з татарами: “Щоб ти, пане, так і пішов, а допоможе тобі Бог і свята Богородиця”. Князь же сказав: “Ці на колісницях, а ці на конях. Ми ж до Господа Бога звернемося з молитвою: “Перемогу даруй мені, Господи, над супостатами, а допоможи нам зброєю хресною, подолай ворогів наших; на Тебе надіючись, перемагаємо, молячись старанно Пречистій Твоїй матері”. І, сказавши так, почав полки шикувати, і одяг їх у одяг належний. Подібно до великих ратників і воеводи озброїли свої полки, і прийшли до Дону, і стали тут, і довго радилися. Одні говорили: “Піди, князю, за Дон”. А інші заперечували: “Не ходи, бо дуже побільшало ворогів наших, — не тільки татари, але й литовці, і рязанці”.

Мамай же, почувши про прихід князя до Дону і вбитими своїх воїнів побачивши, розлютився, і помутнів розум його, і запалав він лютою злістю, і роздувся, наче аспид який, гнівом дихаючи, і сказав: “Рушимо, сили мої темні, і володарі, і князі! Підемо, станемо біля Дону проти князя Дмитрія, поки не прибуде до нас союзник наш Ягайло зі своїми силами”.

Князь же, почувши нахваляння Мамаю, сказав: “Господи, не велів ти у чужі межі вступати, я ж, Господи, не вступив. Цей же, Господи, окаянний Мамай, що прийшов, як змії до гнізда, нечистий сироїдець, на християнство пішов, і кров мою хоче пролити, і всю землю осквернити, і святі церкви божі розорити”. І сказав: “Що є велика лють Мамаєва? Наче яка єхидна, пирскаючи, з’явилася з якоїсь пустині і поглинути нас хоче! Не зрадь же мене, Господи, сироїдцю цьому Мамаю, покажи мені велич свою божественну, Владика! Де ж сонм ангельський, де херувимське предстояння, де серафимів шестикрилих служіння? Перед Тобою тремтить всяке створіння, Тобі поклоняються небесні сили! Ти сонце і місяць

¹³ День Різдва Богородиці відзначається 8 вересня.

¹⁴ Сергій Радоніжський — засновник, а потім ігумен Троїцького монастиря (нині Троїце-Сергієва лавра у м. Загорську).

сотворив і землю прикрасив всіма красотами! З'яви, Боже, велич свою і нині; Господи, зміни печаль на радість! Помилуй мене, як помилував слугу свого Мойсея, що в горі душевному волав до тебе, і вогненному стовпу повелів ти йти перед ним, і морські глибини у суходіл перетворив, як Владика і Господь, Ти страшне збурення на тишу перетворив”.

І, все це сказавши, звернувся до брата свого і до всіх князів і воєвод великих: “Прийшов, браття, час битви нашої, і настало свято цариці Марії, Матері божої Богородиці і всіх небесних чинів, пані всієї вселенної, і святого її Різдва. Якщо залишимося живі — ради Господа, якщо помremo за мир цей — ради Господа!” І наказав мости мостити на Дону і броди шукати у ту ніч, напередодні свята Пречистої Божої Матері.

Вранці ж у суботу рано, місяця вересня у восьмий день, на саме свято Богородиці, під час сходу сонця, була пільма велика по всій землі, і туманним був той ранок до третьої години¹⁵. І наказав Господь пільмі відступити, а світлу пришестья подарував. Князь великий зібрав полки свої великі, і всі його князі руські свої полки приготували, і великі його воєводи одягли одіж належну. І ворота смертні розкрилися, страх великий і жах охопив зібраних здалека, зі сходу і заходу, людей. Пішли за Дон, у далекі краї землі, і скоро перейшли Дон у гніві й люті, і так стрімко, що основа земна здригнулася від великої сили. Князя, що перейшов за Дон у поле чисте, у землю Мамаю, до гирла Непрядви, вів один Господь Бог, і не відвернувся Бог від нього. О, міцна і тверда відвага мужності! О, як не злякався, не смутився духом, побачивши таке велике число воїнів! Адже на нього піднялися три землі, три війська: перше — татарське, друге — литовське, третє — рязанське. Проте ж він усіх їх не злякався, але, вірою в Бога озброївшись, силою святого хреста укріпившись і молитвами святої Богородиці огородившись, Богу молився, промовляючи: “Допоможи мені, Господи, Боже мій, спаси мене милістю своєю, бачиш, як примножилося число ворогів моїх. Господи, за що примножилися ті, що досаждають мені? Багато піднялося на мене, багато бореться зі мною, багато переслідують мене, мучать мене, всі народи обступили мене, але іменем Твоїм господнім я противлюся їм”.

¹⁵ У Древній Русі відлік годин починався від сходу сонця. Тому перша година залежно від пори року і сходу сонця за сучасним численням могла відповідати різному часові: з третьої години ночі до восьмої години ранку. Оскільки події відбувалися у вересні, то три години у Древній Русі — це близько восьмої години ранку за сучасним численням.

І о шостій годині дня¹⁶ з'явилися погані ізмаїльтяни у полі, — а було поле відкрите і широке. І тут вишикувалися татарські полки проти християн, і зустрілися полки. І, побачивши один одного, рушили великі сили, і земля гуділа, гори і пагорби здригалися від незчисленної кількості воїнів. І оголили зброю — з обох боків гостра у руках їхніх. І орли злетілися, як і написано — “будуть трупи, так зберуться й орли”. У визначений час спочатку почали з'їжджатися сторожові полки руські з татарськими. Сам же князь великий напав першим у сторожових полках на поганого царя Теляка¹⁷, що називався втіленням дияволом Мамає. Проте скоро після того від'їхав князь у великий полк¹⁸. І ось рушила велика рать Мамаєва, всі сили татарські. А з нашого боку — князь великий Дмитрій Іванович з усіма князями руськими, підготувавши полки, пішов проти поганих половців з усією раттю своєю. І, поглянувши на небо з молитвою і сповнившись смутку, сказав словами псалму: “Браття, Бог нам пристанище і сила”. І відразу ж зійшлися на багато годин обидві сили великі, й покрили полки поле верст на десять — так багато було воїнів. І була січа люта й велика, і битва жорстока, і грохот страшний; від створення світу не було такої битви у руських великих князів, як при цьому великому князі всієї Русі. Коли билися вони, від шостої години до дев'ятої¹⁹, наче дощ із хмари, лилася кров і руських синів, і поганих, і величезна кількість полягла мертвими з обох сторін. І багато русі було побито татарами, і татар — руссю. І падав труп на труп, падало тіло татарське на тіло християнське; то там, то тут можна було бачити, як русин за татариним гнався, а татарин переслідував русина. Зійшлися разом і перемішалися, бо кожен хотів свого супротивника перемогти. І сказав сам собі Мамає: “Волосся наше повидиране, очі наші косніють, і моє горло пересихає, і серце зупиняється, чересла мене не тримають, коліна слабшають, а руки мої ціпеніють”.

Що нам сказати чи про що говорити, бачачи злострасну смерть! Одні мечами перерубані, інші сулицями проколоті, інші ж на списи підняті! І відчай охопив тих москвичів, які не бували на ратях. Бачачи все це, злякалися вони, і, простившись з життям, кинулися тікати, і побігли, а не згадали, як говорили мученики один одному:

¹⁶ Шоста година дня — близько одинадцятої години ранку за сучасним численням.

¹⁷ Очевидно, мова іде про золотоординського хана Тулунбека (у руських джерелах називається Тюляком).

¹⁸ Великий полк — полк, який очолює великий князь.

¹⁹ Від одинадцятої години ранку до другої години дня за сучасним численням.

“Браття, потерпимо трохи, зима люта, але рай солодкий; і страшний меч, але славний вінець”. А деякі сини агарянські кинулися тікати від покликів голосних, бачачи жорстоку смерть.

І після цього о дев'ятій годині дня²⁰ поглянув Господь милостивими очима на всіх князів руських і на мужніх воєвод, і на всіх християн, що наважилися встати за християнство і не злякалися, як і слід славним воїнам. Бачили добродієсні о дев'ятій годині, як ангели, борючись, допомагали християнам, і святих мучеників полк, і воїна Георгія, і славного Дмитрія²¹, і великих князів тезоіменитих — Бориса і Гліба. Серед них був і воєвода досконалого полку небесних воїнів — архістратиг Михаїл. Двоє воєвод бачили полки поганих, і трисонячний полк, і вогненні стріли, що летіли на них; безбожні ж татари падали, перейняті страхом божим і від зброї християнської. І воздвиг Бог десницю нашого князя на подолання іноплеменників. А Мамай від страху затремтів і голосно заволав, закричавши: “Великий Бог християнський і велика сила його! Брати ізмаїльтяни, беззаконні агаряни, біжіть не готовими дорогами!” І сам, повернувши назад, швидко побіг до себе в Орду. І, почувши про це, темні його князі і володарі також побігли. Бачачи це, й інші іноплеменники, гнані гнівом божим і одержимі страхом, від малого до великого, кинулися тікати. Християни ж, побачивши, що татари з Мамаєм побігли, погналися за ними, б'ючи і рубаючи поганих без милості, бо Бог невидимою силою злякав полки татарські, і, переможені, кинулися вони тікати. І у погоні цій одні татари впали від зброї християн, а інші у річці потонули. І гнали їх до річки до Мечі, і так незчисленну кількість втікачів побили. Князі ж гнали полки содомлян, б'ючи, до стану їхнього, і захопили велике багатство, і все майно їх, і всі стада содомські.

Тоді ж на тому побоїщі були вбиті у битві: князь Федір Романович Білозерський і син його Іван, князь Федір Таруський, брат його Мстислав, князь Дмитро Монастирів, Семен Михайлович, Микула Василів, син тисяцького, Михайло Іванів Акинфович, Іван Олександрович, Андрій Серкизов, Тимофій Васильович Акатъевич, що його називають Волуй, Михайло Бренків, Лев Морозів, Семен Меликів, Дмитро Мининич, Олександр Пересвіт, колишній боярин брянський, і ще багато, імена яких не записані у книгах цих. Тут же названі тільки князі й воєводи, і знатних і старійших бояр імена, а

²⁰ Дев'ята година дня — близько другої години дня за сучасним численням.

²¹ Маються на увазі святи — покровителі християнського воїнства — Георгій Побідоносець і Дмитрій Селунський.

інших бояр і слуг пропустив я імена і не написав через велику кількість імен, бо число їх дуже велике для мене, бо багато у тій битві вбиті були.

У самого ж великого князя всі обладунки були зім'яті, пробиті, але на тілі його не було ран, а бився він з татарами лицем у лице, будучи попереду всіх у першій битві. Багато князів і воевод не раз говорили йому: "Пане князю, не прагни попереду битися, але позаду будь чи на крилі, чи десь у сторонньому місці". Він же відповідав їм: "Так як же скажу — брати мої, підемо всі разом до одного, а сам своє лице сховаю і стану ховатися позаду? Не можу я так вчинити, а хочу як словом, так і ділом першим бути і на виду у всіх голову свою покласти за свою братію і за всіх християн. Нехай і інші, бачачи це, будуть відчайдушні у своїй відвазі". І як сказав, так і зробив, б'ючися тоді з татарами попереду всіх. І скільки разів справа і зліва від нього його воїнів били, і самого оточували, наче вода, з усіх сторін! І багато ударів завдали йому по голові, і по плечах його, і по утробі його, але Бог захистив його у день битви щитом істини і зброєю благовоління осенив голову його, десницею своєю захистив його і рукою міцною, і силою високою врятував його Бог, що дав міць йому. І так, опинившись серед багатьох ворогів, він залишився непошкодженим. "Не на лук мій надіюся, і зброя моя не врятує мене", — як сказав пророк Давид. — "Всевишнього зробив пристанищем твоїм, і не прийде до тебе зло, і ран не буде на тілі твоєму, бо заповідає своїм ангелам берегти тебе на всьому шляху твоєму і не злякаєшся стріли, що летить во дні".

Це через наші гріхи приходять з війною на нас іноплеменники, щоб ми відступилися від своїх гріхів: від братоненависництва, і від сріблоловства, і від неправедного суду, і від насильства. Але милосердний Бог-людинолюбець не до кінця гнівається на нас, не вічно пам'ятає зло.

А звідси, від країни Литовської, Ягайло, князь литовський, прийшов з усіма силами литовськими Мамаю на допомогу, татарам поганим на поміч, а християнам на горе. Але від тих Бог позбавив, бо не встигли небагато до часу, на один день чи менше. Але тільки почув Ягайло Ольгердович і всі воїни його, що у князя великого з Мамаєм бій був і князь великий подолав, а Мамай утік, — тоді без будь-якого замешкання литовці поспішно повернули назад, не будучи ніким гнані. Не бачили вони тоді ні князя великого, ні раті

його, ні зброї його, одного імені його литовці боялися і тремтіли; а не те що у нинішні часи — литовці над нами знущаються і поглумляють. Але ми цю розмову відкладемо і до попередньої розповіді повернемося.

Князь же Дмитрій із братом своїм Володимиром, і з князями руськими, і з воеводами, і з іншими боярами, і з усіма воїнами, що залишилися, став у ту ніч на обідищах поганих, на кістках татарських²², витер піт свій і, відпочивши від трудів своїх, велику вдячність возніс Богу, що подарував таку перемогу над поганими, що позбавляє раба свого від зброї лютої: “Згадав ти, Господи, про милість свою, позбавив нас, Господи, від сиродців цих, від поганого Мамаю і від нечестивих ізмаїльтян, і від беззаконних агарян, воздаючи честь, як син, своїй матері. Дав нам прагнення пристрасне, як дав слугі своєму Мойсею, і древньому Давиду, і новому Костянтину, і Ярославу, родичу великих князів, на окаянного і на проклятого братовбивцю, безголового звіра Святополка. І ти, Богородице, помилувала милістю своєю нас, грішних рабів своїх, і весь рід християнський, умолила вічного Сина свого”. І багато князів руських і воевод достохвальними похвалами прославили Пречисту матір божу Богородицю. І ще христолюбивий князь похвалив дружину свою, яка завзято билася з іноземцями, і стійко оборонялася, і виявляла доблесну мужність, і наважилася з волі божої встати за віру християнську.

І повернувся князь великий звідти у богохранимий град Москву, у свій уділ з перемогою великою, подолавши противників, перемігши ворогів своїх. І багато воїнів його зраділи, захопивши здобич велику: пригнали з собою стада коней, і верблюдів, і волів, яким немає числа, й обладунки захопили, і одяг, і все добро їхнє.

Розповіли князю великому, що князь Олег Рязанський посилав Мамаю на допомогу свої сили, а сам на ріках мости зруйнував. А хто з Донського побоїща поїхав додому через його уділ, Рязанську землю, бояри чи слуги, то тих наказав він хапати і грабувати і обібраними відпускати. Князь же Дмитрій за це хотів на Олега послати рать. І ось раптово приїхали до нього бояри рязанські й повідали, що князь Олег залишив свою землю і сам побіг і з княгинею, і з дітьми, і з боярами. І просили великого князя про те, щоб на них раті не посилав, і самі били йому чолом, і погоджувалися

²² “Стати на кістках” — зайняти після перемоги над ворогом поле бою.

бути під його владою. Князь же послухав їх, і прийняв їх поклін, раті на них не посилав, а на Рязанському князюванні посадив своїх намісників.

Тоді ж Мамай з небагатьма утік і прийшов у свою землю з невеликою дружиною. І, бачачи, що він розбитий, і змушений тікати, і осоромлений, знову запалав гнівом і зібрав сили, що залишилися, щоб знову напасти на Русь. Коли він так вирішив, прийшла до нього звістка, що йде на нього зі сходу якийсь цар Тохтамиш із Синьої Орди. Мамай же, підготувавши військо проти нас, із тим військом готовим і пішов на нього. І зустрілися вони на Калках, і була у них битва. І цар Тохтамиш подолав Мамаю і прогнав його. Мамаєві ж князі, зійшовши з коней своїх, били чолом царю Тохтамишу, і принесли присягу йому за своєю вірою, і стали на його сторону, а Мамаю залишили осоромленим; Мамай же, побачивши це, швидко тікав зі своїми прибічниками. Цар же Тохтамиш послав за ним у погоню воїнів своїх. А Мамай, гнаний ними і рятуючись від Тохтамишевих переслідувачів, прибіг в околиці міста Кафи. І вступив він у переговори з кафинцями, умовляючись з ними про свою безпеку, щоб прийняли його під захист, поки він не позбавиться переслідувачів своїх. І дозволили йому. І прибув Мамай у Кафу з великим багатством, золотом і сріблом. Кафинці ж, порадившись, вирішили обдурити Мамаю, і тут він був убитий ними. І так прийшов кінець Мамаю.

А сам цар Тохтамиш пішов і заволодів Ордою Мамаєвою, і захопив жінок його, і казну його, і улус²³ увесь, і багатство Мамаєве роздав дружині своїй. І звідти послів своїх відправив до князя Дмитрія і до всіх князів руських, повідомляючи про свій прихід і про те, як воцарився він і як противника свого і ворога їхнього Мамаю переміг, а сам сів на царстві Волзькому. Князі ж руські посла його відпустили з честю і з дарами, а самі тією зимою і тією весною надіслали в Орду до царя кожен своїх киличіїв²⁴ з великими дарами.

---

²³ Улус — стан, табір, а також уділ, володіння у кочовиків.

²⁴ Киличій — посол, гінець, толмач.

Сказання про убивство в Орді князя Михайла Чернігівського та його боярина Феодора¹

Слово про новосвятих мучеників, Михайла,
князя руського, та Феодора,
першого воєводу у князівстві його.
Складене коротко на похвалу
цим святим отцем Андрієм

У рік 6746 (1238), з гніву Божого, за примноження гріхів наших, було нашестя поганих татар на землю християнську. Тоді одні закрилися у містах своїх, інші втікали у далекі землі, а другі сховалися у печерах і тріщинах земних. Михайло ж утік в Угорщину. Ті, що закрилися у містах, каялися у своїх гріхах і зі слізьми молилися Богу, і були вони поганими безжально перебиті; з тих же, хто ховалися у горах, і в печерах, і в ущелинах, і в лісах, мало хто уцілів. І цих через деякий час татари розселили по містах, переписали їх усіх і почали з них данину брати.

Почувши про це, ті, що розбіглися по чужих землях, вернулися знову у землі свої, хто залишився у живих, князі та інші люди. І почали татари насильно прикликати їх, кажучи: “Не годиться жити на землі хана і Батия, не поклонившись їм”. І багато приїздило на поклін до хана і Батия.

І ось такий звичай був у хана і Батия: коли приїде хтось на поклін до них, то не веліли одразу приводити того до себе, а наказано було волхвам, щоб пройшов він спочатку через вогонь і поклонився кущу та ідолам. А з усіх дарів, що привозили з собою для царя, частину брали волхви і кидали спочатку у вогонь, а вже потім до царя допускали і тих, що прийшли, і дари. Багато ж князів з боярами своїми проходили через вогонь і поклонялися сонцю, і кущу, й ідолам заради слави світу цього, і просив кожен собі володінь. І їм безборонно давалися ті володіння, які вони хотіли отримати, — нехай спокусяться славою світу цього.

---

¹ Переклад здійснено за виданням: Памятники литературы Древней Руси. XIII век. — Москва, 1981. — С. 228—235.

І ось у той час, коли блаженний князь Михайло перебував у Чернігові, Бог, бачачи, як багато спокушаються славою світу цього, послав на нього благодать і дар Святого Духу, і вклав йому в серце думку їхати до царя і викрити неправдивість його, що спокушає християн. Запалавши благодаттю божою, блаженний князь Михайло вирішив їхати до Батия. І, прибувши до отця свого духовного, повідав йому, так кажучи: “Хочу їхати до Батия”. І відповідав йому духовний отець: “Багато тих, що поїхали, виконали волю поганих, спокусившись славою світу цього, — пройшли крізь вогонь, і поклонилися кущу та ідолам, і погубили душі свої. Але ти, Михайло, якщо хочеш їхати, не чини так: не йди через вогонь, не поклоняйся ні кущу, ні ідолам, ні їжі, ні питва їх не бери в уста свої. Твердо стій за віру християнську, оскільки не слід поклонятися християнам нічому створеному, а тільки Господу Богу Ісусу Христу”. Михайло ж відповів йому: “За молитвою твоєю, отче, як Бог захоче, так і буде. Я б хотів кров свою пролити за Христа і за віру християнську”. Так же і Феодор сказав. І промовив отець духовний: “Ви будете у нинішньому віці новосвятими мучениками на укріплення духу іншим, якщо вчините так”.

Михайло ж і Феодор пообіцяли йому так вчинити і благословились у духовного отця свого. Тоді він дав їм із собою причастя і, благословивши їх, відпустив, сказавши: “Бог укріпить вас і дасть вам свою допомогу, — адже за нього ви хочете постраждати”. Після цього Михайло відправився у дім свій і взяв із володіння свого все необхідне у дорогу.

Проїхавши через багато земель, прибув Михайло до Батия. Повідали Батиеві: “Великий князь руський Михайло приїхав поклонитися тобі”. Цар Батий велів покликати волхвів своїх. І коли волхви прийшли до нього, то сказав їм цар: “Все, що потрібне за вашим звичаєм, сотворіть і з князем Михайлом, а потім приведете його до мене”. Тоді вони, прийшовши до Михайла, сказали йому: “Батий кличе тебе”. Він же, взявши Феодора, пішов разом із ним. І ось дійшли вони до того місця, де були складені палаючі вогнища з обох боків дороги. І всі погані проходили через вогонь і кланялися сонцю та ідолам. Волхви також хотіли провести Михайла і Феодора через вогонь. Михайло ж і Феодор сказали їм: “Не подобає християнам проходити через вогонь і поклонятися йому, як ви поклоняєтеся. Така віра християнська: не велить поклонятися нічому створеному, а велить поклонятися тільки Отцю і Сину і Святому Духу”. Михайло ж сказав Феодору: “Не можна нам поклонятися тому, чому вони поклоняються”.

Тоді волхви, залишивши Михайла і Феодора на тому місці, куди привели їх, пішли і сказали цареві: “Михайло повеління твого,

царю, не слухає: через вогонь не йде і богам твоїм не кланяється, каже, що не подобає християнам проходити через вогонь і поклонитися нічому створеному, сонцю та ідолам, а слід поклонитися тільки тому, хто створив усе це — Отцю і Сину і Святому Духу”. Цар сильно розгнівався, і послав одного з вельмож своїх, на ім'я Елдега, і сказав йому: “Так передай Михайлові: “Як насмілився повеління моє зневажити — чому богам моїм не поклонився? Тепер одне з двох вибирай: або богам моїм поклонися і тоді залишишся живий і отримаєш княжіння, або ж, якщо не поклонися богам моїм, то злою смертю помреш”.

Елдега, приїхавши до Михайла, сказав йому: “Так каже цар: “Як насмілився ти повеління моє зневажити — чому богам моїм не поклонився? Тепер одне з двох вибирай: або богам моїм поклонися і тоді залишишся живий і отримаєш княжіння, або ж, якщо не поклонися богам моїм, то злою смертю помреш”. Тоді відповів Михайло: “Тобі, царю, кланяюся, тому що Бог доручив тобі царювати на цьому світі. А тому, чому велиш поклонитися, — не поклонюся”. І сказав йому Елдега: “Михайле, знай, — ти мертвий!” Михайло ж відповів йому: “Я того і хочу, щоб мені за Христа мого постраждати і за православну віру пролити кров свою”.

Тоді став говорити йому, гірко плачучи, онук його Борис, князь ростовський: “Пане і батьку, поклонися!” Так само і бояри почали говорити: “Всі за тебе і з усіма людьми своїми приймемо єпитимію”. І відповів їм Михайло: “Не хочу тільки на ймення християнином називатися, а чинити, як поганий”. І коли говорив із ними Михайло, то Феодор думав про себе: “Проте може піддатися Михайло умовлянням їх, згадавши любов дружини своєї і ласки дітей своїх, і послухає їх”. Тоді Феодор, згадавши про напучування отця свого духовного, сказав: “Михайле, чи пам'ятаєш повчання духовного отця нашого, який учив нас від святого Євангелія? Сказав Господь: “Той, хто хоче душу свою врятувати, той погубить її, а хто погубить душу свою заради мене, той урятує її”. І ще сказав Господь: “Яка користь людині, якщо вона здобуде царство світу всього, а душу свою погубить? І який викуп дасть людина за душу свою? Хто буде шанувати мене і слова мої у роді цьому і визнає мене перед людьми, того визнаю і я перед Отцем моїм небесним. Від того ж, хто відречеться від мене перед людьми, відречуся і я перед Отцем моїм небесним”.

І коли говорив так Феодор Михайлу, то Борис і бояри почали ще наполегливіше умовляти і просити його, щоб послухався їх. Михайло ж відповів їм: “Не послухаюся я вас і душу свою не

погублю”. Після цього Михайло зірвав із себе князівський плащ свій і кинув його під ноги їм, кажучи: “Візьміть славу світу цього, до якої ви прагнете!” Коли почув Елдега, що не умовили Михайла, то поїхав до царя і повідав йому слова Михайла.

На місці ж тому було багато християн і поганих, і всі чули, що відповів Михайло цареві. Після цього Михайло і Феодор почали відспівувати себе і, зробивши це, прийняли причастя, яке дав їм із собою духовний отець їхній. І ось кажуть оточуючі: “Михайло, ось уже вбивці їдуть від царя, щоб убити вас, поклоніться і живі залишитесь!” Михайло ж і Феодор, наче одними вустами, відповіли: “Не поклонимося і вас, що думають тільки про славу світу цього, не послухаємо”. І почали вони співати: “Мученики твої, Господи, не відреклися від тебе, і тебе заради, Христос, страждають”, і завершальну частину псалму доспівали.

І тут приїхали убивці, зіскочили з коней і, схопивши Михайла і розтягнувши йому руки, почали бити його кулаками по серцю. Після цього повергли його долілиць на землю і почали бити його ногами. Так тривало довго. І ось хтось, що був колись християнином, а потім відмовився від християнської віри і став поганим запереступником, на ім'я Доман, відрізав голову святому мученику Михайлу і відкинув її геть. Після цього сказали Феодору: “Якщо ти поклонишся богам нашим, то отримаєш все князівство князя свого”. І відповів Феодор: “Княжіння не хочу і богам вашим не поклонюся, а хочу постраждати за Христа, як і князь мій!” Тоді почали мучити Феодора, як перед тим Михайла, після чого відрізали чесну голову його.

І так, хвалячи Бога, постраждали і віддали святі свої душі у руки божі обидва новосвятих мученики. Святі ж тіла їхні кинуті були псам на поживу. І багато днів лежали, але божою благодаттю залишалися непошкодженими.

Людинолюбний же Господь наш, прославляючи своїх святих угодників, що постраждали за нього і за православну віру, явив стовп вогняний від землі до небес над тілами їхніми, сяючий пресвітлими променями на утвердження християн, і на устрашіння поганих, і на викриття того, хто залишив Бога і поклоняється створеному людьми. Святі ж і чесні тіла їхні якимись богобояливими християнами збережені були.

Сталося ж убивство їхнє у рік 6753 (1245), місяця вересня у двадцятий день. Їх же молитвами достойні всі будемо здобути милість і відпущення гріхів від Господа Ісуса Христа у цьому житті і в майбутньому, прославляючи разом Отця і Сина і Святого Духа, нині, і прісно, і на віки вічні. Амінь.

Вибрані наукові джерела до вивчення літератури України-Русі епохи Середньовіччя

- Абрамович Д. М. Исследование о Киево-Печерском патерике как историко-литературном памятнике. — СПб, 1902.
- Абрамович Д. М. Киево-Печерский патерик. — К., 1931.
- Адрианова-Перетц В. П. Очерки поэтического стиля Древней Руси. — М. — Л.: Изд-во АН СССР, 1947.
- Білецький О. І. Стан і проблеми вивчення давньої української літератури. // Збір. праць у 5 т. — К.: Наукова думка, 1965, т.1.
- Білецький Леонід. Основи літературознавчої критики (Спроба літ.-наук. методології). — Прага, 1925 (Перевидання: К.: Либідь, 1998).
- Білоус Петро. Паломницький жанр в історії української літератури. — Житомир, 1997.
- Богуславський Сергій. Пам'ятки XI—XVIII вв. про князів Бориса і Гліба. — К., 1928.
- Боровский Я. Е. Мифологический мир древних киевлян. — К.: Наукова думка, 1982.
- Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. — К., 1994.
- Бычко А. К. Народная мудрость Руси: Анализ философии. — К.: Вища школа, 1988.
- Велесова книга. Легенди. Міти. Думи. Скрижалі буття українського народу. — К., 1995 (Переклад Б. І. Яценка).
- Великий А. Г. З літопису християнської України. Книга I: IX—X—XI ст. — ЧСВВ, Рим — Львів, 1998; Книга II: XII—XIII—XIV ст. — Рим — Львів, 1999.
- Висоцький С. О. Київська писемна школа X — XII ст. — Львів — Київ — Нью-Йорк, 1998.
- Возняк М. С. Історія української літератури. — Львів, 1920 — 1924, т. 1 — 3; Львів, 1993 — 1994, т. 1—3 (перевидання).
- Волинський П. К., Пільгук І. І., Поліщук Ф. М. Історія української літератури. Давня література. — К.: Вища школа, 1969.
- Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской. — К.: Наукова думка, 1976.
- Гетманец М. Ф. Тайна реки Каялы: “Слово о полку Игореве”. — Харьков: Вища школа, 1982.
- Гнатишак Микола. Історія української літератури. Кн. перша. — Прага, 1941.
- Головацький Я. Ф. Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія. — К., 1991.

Бібліографія

- Горський В. С. Історія української філософії. Курс лекцій. — К., 1996.
- Гриневиц Г. С. Праславянская письменность. Результаты дешифрования. — М., 1993.
- Грушевський М. С. Історія української літератури в 6-ти т., 9-ти кн. — К.: Либідь, 1993.
- Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры, 2-е изд. — М.: Искусство, 1984.
- Гуревич А. Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. — М.: Искусство, 1990.
- Гусев С. О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV — III тис. до н. е. — Вінниця, 1995.
- Жиленко Ірина (молодша). Повчання преподобного Феодосія Печерського на Велику Чотиридесятницю // Хроніка-2000, 1995, вип. 1.
- Жуковская Л. П. Поддельная докириллическая рукопись // Вопросы языкознания. — 1960, №2, с. 142 — 144.
- Замалеєв А., Зоц В. Мыслители Киевской Руси. — К., 1981 (2-е вид. 1987 р.).
- Замалеєв А., Зоц В. Отечественные мыслители позднего средневековья. — К. “Льбидь”, 1990.
- Запаско Я. П. Українська рукописна книга. — Львів: Світ, 1999.
- Златоструй. Древняя Русь X — XIII веков. — М.: Молодая гвардия, 1990.
- Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі (Упорядкування, передмова та переклади Михайла Москаленка). — К.: Дніпро, 1988.
- Історія української культури у п'яти томах. — К.: Наукова думка, 2001, т. 1, 2.
- Історія української літератури у восьми томах. — К.: Наукова думка, 1967, т. 1, 2.
- Історія української літератури у двох томах. — К.: Наукова думка, 1987, т. 1.
- Історія української церкви. — К., 1995.
- Идейно-философское наследие Иллариона Киевского. — М., 1986, ч. 1—2.
- Истоки русской беллетристики: Возникновение жанров сюжетного повествования в древнерусской литературе. — Л.: Наука, 1970.
- Кінан Едвард. Російські історичні міфи. — К.: Критика, 2001.
- Колесов В.В. Мир человека в слове Древней Руси. — Ленинград, 1986.
- Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI—XVIII ст. — К.: Наукова думка, 1981.

- Літописні оповіді про похід князя Ігоря. Упоряд. І. Франчук. — К., 1988.
- Літопис Руський: за Іпатським списком переклав Леонід Махновець. — К.: Дніпро, 1989.
- Литература и культура Древней Руси. Словарь-справочник. — М.: Высшая школа, 1994.
- Лихачев Д. С. Избранные работы в трех томах. — Ленинград: Наука, 1987.
- Лихачев Д. С. Исследования по древнерусской литературе. Ленинград: Наука, 1986.
- Лихачев Д. С. “Слово о полку Игореве” и культура его времени. — Ленинград: Худ. л-ра, 1978 (2-е вид. 1985 р.).
- Лихачев Д. С. Человек в литературе Древней Руси. — М.: Наука, 1970.
- Максимович Михайло. История древнерусской словесности // М., 1839.
- Максимович Михайло. Києвъ явился градомъ великимъ (Вибрані українознавчі твори). — К., 1994.
- Матеріали до вивчення історії української культури з найдавніших часів до середини XVII ст. — К: Радянська школа, 1959, т. 1.
- Махновець Леонід. Про автора “Слова о полку Ігоревім”, — К., 1989.
- Мишанич Олекса. Крізь віки. — К.: Обереги, 1996.
- Мишанич Олекса. Повернення. — К.: Обереги, 1997.
- Патерик Києво-Печерський. — К., 1998 / Упорядкувала, адаптувала українською мовою, склала додатки та примітки Ірина Жиленко.
- Перетц В. М. Слово о полку Ігоревім. Пам’ятка феодальної України-Русі XII віку. — К., 1926.
- Писемність Київської Русі і становлення української літератури. — К.: Наукова думка, 1988.
- Повість врем’яних літ. Літопис за Іпатським списком. Переклад, післяслово та коментарі В. В. Яременка. — К.: Рад. письменник, 1990.
- Повість минулих літ. Літописні оповіді. Переказ Віктора Близнеця. 3-тє видання. Науковий редактор і автор післямови Василь Яременко. — К.: Веселка, 2002.
- Перетц В. Н. О некоторых основных настроениях русской литературы в ее историческом развитии. — К., 1903.
- Перетц В. Н. Краткий очерк методологии истории русской литературы. — Петроград: Academia, 1922.
- Рибіндер Б. Велесова книга: життя та релігія слов’ян. — К.: 1992.
- Роєнко Н. Культура Руси-України. — Торонто, 1989.
- Рыбаков Б. Язычество Древней Руси. — М., 1988.

Бібліографія

- Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. — М.: Наука, 1981.
- Творогов О. В. “Влесова книга” // ТОДРЛ. — Л., 1990, т. 43.
- Тисяча років української суспільно-політичної думки
У 9-ти т., 14-ти книгах. т. 1. — К.: Дніпро, 2001.
- Толочко П. Київська Русь. — К., 1996.
- Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология
— К.: Наукова думка, 1992.
- Сліпушко О. М. Давньоруський бестіарій. — К.: Дніпро, 2001.
- Словарь книжников и книжности Древней Руси: XI — первая половина
XIV в. — Ленинград, 1987.
- “Слово о полку Игореве” и его время. Отв. ред. акад. Б. А. Рыбаков.
— М.: Наука, 1985.
- Степовик Д. Історія української ікони X — XX ст. — К., 1996.
- Сушицький Т(еофіл). Західноруські літописи як пам’ятки літератури
— К.: 1918, т. 1; К., 1929, т. 2.
- Улащик Н. Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания
— М.: Наука, 1985.
- Франко І. Я. Зібрання творів у 50 т. // т.т. 4, 6, 30, 40, 41, 50.
- Чижевський Дмитро. Історія української літератури. — Нью-Йорк
1956 (Перевидано в Україні: Тернопіль, 1994).
- Чижевський Дмитро. Нариси з історії філософії на Україні. — К.
1992.
- Чижевський Дмитро. Культурно-історичні епохи // Українське
слово. Хрестоматія української літератури та літературної
критики XX століття. — К.: Аконіт, 2001.
- Шевчук Валерій. Мисленне дерево. — К., 1989.
- Шевчук Валерій. Загадкова “Велесова книга” // Хроніка-2000. —
К., 1994, вип. 3—4.
- Шевчук Валерій. Якою була українська література, зокрема поезія, в
XI — XII століттях // Українська мова та література. — К., 2000,
№ 36.
- Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах.
— СПб., 1908.
- Щербаківський В. Формування української нації. Нарис праісторії
України. — Нью-Йорк, 1958.
- Яременко Василь. На замовлення вічності // У кн.: Повість врем’яних
літ. — К.: Рад. письменник, 1990.
- Яременко Василь. До цілющих літописних джерел // У кн. “Повість
минулих літ. Переказ В. Близнеця. — К.: Веселка, 2002, с. 209—
226.
- Яценко Борис. “Слово о полку Ігоревім” та його доба. — К., 2000
(На с. 245—249 подано бібліографію праць автора з проблем
києворуської літератури).

*Волинська ікона Богородиці Одигітрії
(XIII – поч. XIV ст.)*

Свята Параскева с житієм (XI ст.)

КОНДАКАРЬ СЪБМЬЮУН

НАІМЪ МЦА СЕПТАБРА ВЪ А ДНЬ КОНДАКЪ СТА
ГОСУМЕОНА ГЛА Х САМОГЛАСЬНО

ВЪШЬНИХЪ ИЩА И СЪВЪШЬНИМЪ СЪВЪГОУ ПЛАМСА
НИСОЛЕСНИЦЮ ОГНЪ НОУ СТЪЛЪ СЪ ТВОРИКЪ ТЪМЪН
СЪБЕСЪДЪНИСЪ АТГЛОМЪ ВЪ ПРЪПОДОБЪНЪ СЪКНИИ
МЕХЪАМОЛАНЕ ПРЪСТАНАВЪСАМЪНЪ

ВЪШЬНИИ ХЪЪ ХЪЪ ХЪЪ ХЪЪ НИИЩАА НСЪ
 ВЪШЬ НИИ НИИМЪ СЪВЪВЪГОУ Г ПЛА
 БАА А ПІА АААААТ МСАААА НИСОЛЕСНИЦЮ
 ВЪ ХЪЪ ВЪЪ О ГГЪВЪ НЪЪ СТЪЪЪ ВЪЪ
 ВЪЛЪ СЪ ДЪТЕО ОЪООЛ ОІО ОООО РИИКЪЪ
 ВЪТЪМЪ СЪВЪБЕСЪБ ДЪ ВЪВЪВЪНИИИСЪА
 ГРЕЕЛОООМЪ ВЪИИ СТЪАВЪ ПРЪПОВАООУ

*Початок походу руського війська проти половців 1185 року.
На чолі війська — князь Ігор
(Тут і далі — малюнки з Радзивілівського літопису)*

*Військо князів Ольговичів
розбило половецький авангард*

Ольговичі бенкетують, тішачи себе новими перемогами в майбутньому

*Пославши
по допомогу,
половці знову
виступають
назустріч
Ольговичам*

Початок битви

Люта січа

Перемога половців

Половці відходять з багатою здобиччю

Втеча Ігоря з полону

Переправа війська московського великого князя Дмитрія Івановича через Дон. Мініатюра з Лицевого зводу XVI ст.

*Двобій Пересвіта з
татарським воїном Челубеєм.
Мініатюра з Лицевого зводу XVI ст.*

Мініатюри з "Фізіолога" (XI ст.)

*Вбивство князя Романа Галицького.
Мініатюра з Лицевого зводу XVI ст.*

*Початок княжіння Данила Галицького.
Мініатюра з Лицевого зводу XVI ст.*

